THE VAISNAVOPANISAD-S

TRANSLATED INTO ENGLISH

(ON THE BASIS OF THE COMMENTARY OF
S'RĪ UPANISAD-BRAHMA-YOGIN)

BY

T. R. S'RINIVASA AYYAṄGĀR, B.A., L.T.

(Retired Head Master, Kalyāṇa-sundaram High School, Tanjore)

AND EDITED BY

PAṆḌIT S. SUBRAHMAṆYA SĀSTRĪ, F.T.S.

THE ADYAR LIBRARY
1941

THE LIFE OF BUDDHA AND ITS LESSONS[1]

By H. S. Olcott

In considering the life of Sākya Muni and the lessons it teaches, we must not make his followers of today responsible for any extravagant exuberances of past biographers. The doctrine of Buddha and its effects are to be judged quite apart from the man, just as the doctrine ascribed to Jesus and its effects are to be considered quite irrespectively of his personal history. The actual doings and sayings of every founder of a Faith or a school of philosophy must be sought for under a heap of tinsel and rubbish contributed by successive generations of followers.

Approaching the question of the hour in this spirit of precaution, what do we find are the probabilities respecting the life of Sākya Muni? Who was he? When did he live? How did he live? What did he teach? A most careful comparison of authorities and analysis of evidence establishes, I think, the following data:

1. He was the son of a king.

2. He lived between six and seven centuries before Christ.

[1] By courtesy of the Editor, *The Theosophist*.

3. He resigned his royal state and went to live in the jungle, and among the lowest and most unhappy classes, so as to learn the secret of human pain and misery by personal experience : tested every known austerity of the Hindu ascetics and excelled them all in his power of endurance : sounded every depth of woe in search of the means to alleviate it : and at last came out victorious, and showed the world the way to salvation.

4. What he taught may be summed up in a few words, as the perfume of many roses may be distilled into a few drops of *attar* : Everything in the world of Matter is unreal ; the only reality is in the world of Spirit. Emancipate yourselves from the tyranny of the former ; strive to attain the latter. The Rev. Samuel Beal, in his *Catena of Buddhist Scriptures from the Chinese* puts it differently. "The idea underlying the Buddhist religious system is," he says, "simply this : 'all is vanity'. Earth is a show, and Heaven is a vain reward." Primitive Buddhism was engrossed, absorbed, by one thought—the vanity of finite existence, the priceless value of the one condition of Eternal Rest.

If I have the temerity to prefer my own definition of the spirit of Buddha's doctrine, it is because I think that all the misconceptions of it have arisen from a failure to understand his idea of what is real and what is unreal, what worth longing and striving for and what not. From this misconception have come all the unfounded charges that Buddhism is an "atheistical," that is to say, a grossly materialistic, a nihilistic, a negative, a vice-breeding religion. Buddhism denies the existence of a personal God—true : therefore—well, therefore, and notwithstanding all this, its teaching is neither what may be called properly atheistical, nihilistic, negative, nor provocative of vice. I will

try to make my meaning clear, and the advancement of modern scientific research helps in this direction.

Science divides the universe for us into two elements —matter and force; accounting for their phenomena by their combinations, and making both eternal and obedient to eternal and immutable law. The speculations of men of science have carried them to the outermost verge of the physical universe. Behind them lie not only a thousand brilliant triumphs by which a part of Nature's secrets have been wrung from her, but also more thousands of failures to fathom her deep mysteries. They have proved thought material, since it is the evolution of the gray tissue of the brain, and a recent German experimentalist, Professer Dr. Jager, claims to have proved that man's soul is " a volatile odoriferous principle, capable of solution in glycerine." Psychogen is the name he gives to it, and his experiments show that it is present not merely in the body as a whole, but in every individual cell, in the ovum, and even in the ultimate elements of protoplasm. I need hardly say to so intelligent an audience as this, that these highly interesting experiments of Dr. Jāger are corroborated by many facts, both physiological and psychological, that have been always noticed among all nations; facts which are woven into popular proverbs, legends, folk-lore fables, mythologies and theologies, the world over.

Now, if thought is matter and soul is matter, then Buddha, in recognising the impermanence of sensual enjoyment or experience of any kind, and the instability of every material form, the human soul included, uttered a profound and scientific truth. And since the very idea of gratification or suffering is inseparable from that of material being—absolute SPIRIT alone being regarded by common consent as

perfect, changeless and Eternal—therefore, in teaching the doctrine that conquest of the material self, with all its lusts, desires, loves, hopes, ambitions and hates, frees one from pain, and leads to Nirvāṇa, the state of Perfect Rest, he preached the rest of an untinged, untainted existence in the Spirit. Though the soul be composed of the finest conceivable substance, yet if substance at all—as Dr. Jāger seems able to prove, and ages of human intercourse with the weird phantoms of the shadow world imply—it must in time perish. What remains is that changeless part of man, which most philosophers call Spirit, and Nirvāṇa is its necessary condition of existence.

The only dispute between Buddhist authorities is whether this Nirvāṇic existence is attended with individual consciousness, or whether the individual is merged in the whole, as the extinguished flame is lost in the air. But there are those who say that the flame has not been annihilated by the blowing out. It has only passed out of the visible world of matter into the invisible world of Spirit, where it still exists and will ever exist, as a bright reality. Such thinkers can understand Buddha's doctrine and, while agreeing with him that soul is not immortal, would spurn the charge of materialistic nihilism, if brought against either that sublime teacher or themselves.

The history of Sākya Muni's life is the strongest bulwark of his religion. As long as the human heart is capable of being touched by tales of heroic self-sacrifice, accompanied by purity and celestial benevolence of motive, it will cherish his memory. Why should I go into the particulars of that noble life? You will remember that he was the son of the King of Kapilavastu—a mighty sovereign whose opulence enabled him to give the heir of his house every luxury that voluptuous

imagination could desire: and that the future Buddha was not allowed even to know, much less observe, the miseries of ordinary existence. How beautifully Edwin Arnold has painted for us in *The Light of Asia* the luxury and languor of that Indian Court, "where love was gaoler and delights its bars." We are told:

> The King commanded that within those walls
> No mention should be made of death or age,
> Sorrow, or pain, or sickness . . .
> And every dawn the dying rose was plucked,
> The dead leaves hid, all evil sights removed:
> For said the King, "If he shall pass his youth
> Far from such things as move to wistfulness,
> And brooding on the empty eggs of thought,
> The shadow of this fate, too vast for man,
> May fade, belike, and I shall see him grow
> To that great stature of fair sovereignty,
> When he shall rule all lands—if he *will rule*—
> The King of Kings and Glory of his time.

You know how vain were all the precautions taken by the father to prevent the fulfilment of the prophecy that his beloved son would be the coming Buddha. Though all suggestions of death were banished from the royal palace, though the city was bedecked with flowers and gay flags, and every painful object removed from sight when the young Prince Siddārtha visited it, yet the decrees of destiny were not to be baffled, the "voices of the spirits," the "wandering winds" and the Devas, whispered the truth of human sorrows into his listening ear, and when the appointed hour arrived, the Suddha Devas threw the spell of slumber over the household, steeped in profound lethargy the sentinels (as we are told was done by an angel to the gaolers of Peter's prison), rolled back the triple gates of bronze, strewed the sweet moghra-flowers thickly beneath his horse's feet to muffle every sound, and he was free. Free? Yes—to resign every earthly comfort, every

sensuous enjoyment, the sweets of royal power, the homage of a Court, the delights of domestic life : gems, the glitter of gold : rich stuffs, rich food, soft beds : the songs of trained musicians, and of birds kept prisoners in gay cages, the murmur of perfumed waters splashing in marble basins, the delicious shade of trees in gardens where art had contrived to make Nature even lovelier than herself. He leaps from his saddle when at a safe distance from the palace, flings the jewelled rein to his faithful groom, Channa, cuts off his flowing locks, gives his rich costume to a hunter in exchange for his own, plunges into the jungle, and is free :

> To tread its paths with patient, stainless feet,
> Making its dust my bed, its loneliest wastes
> My dwelling, and its meanest things my mates ;
> Clad in no prouder garb than outcasts wear,
> Fed with no meats save what the charitable
> Give of their will, sheltered by no more pomp
> Then the dim cave lends or the jungle-bush.
> This will I do because the woeful cry
> Of life and all flesh living cometh up
> Into my ears, and all my soul is full
> Of pity for the sickness of this world ;
> Which I will heal, if healing may be found
> By uttermost renouncing and strong strife.

Thus masterfully does Sir Edwin Arnold depict the sentiment which provoked this Great Renunciator. The testimony of thousands of millions who, during the last twenty-five centuries, have professed the Buddhistic religion, proves that the secret of human misery was at last solved by this divine self-sacrifice, and the true path to Nirvāṇa opened.

The joy that he brought to the hearts of others, Buddha first tasted himself. He found that the pleasures of the eye, the ear, the taste, touch and smell are fleeting and deceptive : he who gives value to them brings only disappointment and bitter sorrow upon himself. The social differences between

men he found were equally arbitrary and illusive; caste bred hatred and selfishness; riches strife, envy and malice. So in founding his Faith he laid the bottom of its foundation-stones upon all this worldly dirt, and its dome in the clear serene of the world of Spirit. He who can mount to a clear conception of Nirvāṇa will find his thought far away above the common joys and sorrows of petty men. As to one who ascends to the top of Chimborazo or the Himālayan crags, and sees men on the earth's surface crawling to and fro like ants, so equally small do bigots and sectarians appear to him. The mountain climber has under his feet the very clouds from whose sun-painted shapes the poet has figured to himself the golden streets and glittering domes of the materialistic Heaven of a personal God. Below him are all the various objects out of which the world's pantheons have been manufactured: around, above—Immensity. And so also, far down the ascending plane of thought that leads from the earth towards the Infinite, the philosophic Buddhist describes, at different plateaux, the heavens and hells, the gods and demons, of the materialistic creed-builders.

What are the lessons to be derived from the life and teachings of this heroic Prince of Kapilavasṭu? Lessons of gratitude and benovolence. Lessons of tolerance for the clashing opinions of men who live, move and have their being, think and aspire, only in the material world. The lesson of a common tie of brotherhood among all men. Lessons of manly self-reliance, of equanimity in breasting whatsoever of good or ill may happen. Lessons of the meanness of the rewards, the pettiness of the misfortunes of a shifting world of illusions. Lessons of the necessity for avoiding every species of evil thought and word, and for doing, speaking and thinking everything that is good, and for the bringing of the mind into

subjection so that these may be accomplished without selfish motive or vanity. Lessons of self-purification and communion, by which the illusiveness of externals and the value of internals are understood.

Well might St. Hilaire burst into the panegyric that Buddha "is the perfect model of all the virtues he preaches . . . his life has not a stain upon it." Well might the sober critic Max Müller pronounce his moral code "one of the most perfect which the world has ever known." No wonder that in contemplating that gentle life Edwin Arnold should have found his personality "the highest, gentlest, holiest and most beneficent . . . in the history of thought," and been moved to write his splendid verses. It is twenty-five hundred years since humanity put forth such a flower: who knows when it did before?

Gautama Buddha, Sākya Muni, has ennobled the whole human race. His fame is our common inheritance. His Law is the law of Justice, providing for every good thought, word and deed its fair reward, for every evil one its proper punishment. His law is in harmony with the voices of Nature, and the evident equilibrium of the universe. It yields nothing to importunities or threats, can be neither coaxed nor bribed by offerings to abate or alter one jot or tittle of its inexorable course.

EDITORIAL

THE Adyar Library is very happy to introduce the first part of the *Bulletin* for the fifth year, and takes this opportunity to thank all the Institutions and persons who have helped the Library in conducting the *Bulletin*. We have been able to publish some very rare and valuable works as serials in the *Bulletin* and we have also published detailed information about many manuscripts in the Library; in these Manuscript Notes, we have been able to throw some light on the problems of many authors and their dates.

When the Indian Philosophical Congress held its sixteenth Session in Madras in December 1940, the proceedings were held in the Estate of the Theosophical Society at Adyar and all the Delegates were also provided accommodation there. The Adyar Library is very happy to have the opportunity of associating itself with the activities of such a body of learned people and students of religion and philosophy. I had the privilege of being one of the Local Secretaries for the Session and I take this opportunity to thank the President of the Theosophical Society and the Director of the Adyar Library for the whole-hearted help they have given in bringing about the association of the Philosophy Congress with the activities of the Theosophical Society and of the Adyar Library. In my capacity as one who has been for many years associated with the activities of the Adyar Library in different positions, I have also to thank the Indian Philosophical Congress for accepting the invitation to hold the Session at Adyar.

In the December Number of the fourth volume of the *Bulletin* I had suggested that an *All-India Manuscripts Library Association* may be started with profit both for the scholars and also for the Libraries themselves. The Director of the Adyar Library very kindly took up the question and he sent an invitation to the many important Manuscripts Libraries in India communicating the suggestion to them and inviting their co-operation in the matter. He was also kind enough to send them copies of the *Notes* I had written on the matter on two previous occasions—in the February and December Numbers of the fourth Volume of the *Bulletin*. The Library has already received very encouraging replies from many Libraries. We are still awaiting replies from other Libraries.

I take this opportunity to deal with some other points which I had not dealt with in my previous notes on the subject. There are many Libraries which are yet growing, which are yet adding new manuscripts to their collections. If all the Manuscripts Libraries form themselves into an All-India Organization, it will be very easy to issue a periodical *Bulletin of the Association* giving lists of such additions and also fuller information about the more valuable works in the new additions. This will certainly be a very great help to scholars. The individual scholars cannot be in constant communication with all the manuscripts Libraries and the Manuscript Libraries too cannot be expected to give such information to all the individual scholars separately. It will be readily conceded that an official *Bulletin* of an organization of the sort contemplated will be the best solution for the problem of bringing to the notice of the other Manuscripts Libraries and also of the individual scholars, any additions to any Library.

Another line in which I conceive the organization to be of service is to publish a *Directory of Manuscripts Libraries.* There is a *Directory* of Indian Libraries published some time ago by the Indian Library Association. That publication contains information only about the very important organized Libraries and a very large number is omitted. In my capacity as Editor of the *New Catalogus Catalogorum*, the preparation of which has been undertaken by the University of Madras, I have with me a list of more than eight hundred collections of manuscripts in India and abroad. The first volume of the *Catalogus Catalogorum* will be issued in another two years and the Introduction will contain brief accounts of these collections. But a *Directory* can give fuller information that will be of interest and of help to scholars and also to the Libraries themselves.

There is one aspect which has not received proper attention in the affairs of Manuscripts Libraries. The manuscripts have been till now valued only from the point of view of their content. Is it an ancient work? Is it a rare work? Is it an ancient manuscript? These were the main considerations in evaluating the worth of a manuscript.

The Manuscripts Libraries have another value besides being repositories of the manuscripts of ancient works. They are also repositories of ancient records of historical interest. The owner of a manuscript and the scribe of a manuscript have their own importance from a historical point of view. It may be that some of the manuscripts may have belonged to persons who had played a prominent part in shaping the history of the country. In ancient India there was not any hard and fast line between kings, warriors and statesmen who moulded the national life of the country and the intellectual people who shaped the spiritual life of the country. Kings

and warriors were also scholars and philosophers. They wrote works; they collected and owned large libraries. Many of the manuscripts record the name of the owner and the name of the scribe, besides the name of the author. They also record the date of the transcription.

South Indian Paleography is a field which affords much scope for original work. It is easier to arrange the North Indian manuscripts in a chronological order, since most of them give the date of transcription. But in South Indian Manuscripts, it is seldom that the dates are give. If at all, it is only as *Prabhavanāma saṃvatsara* etc., which is of little value, since the year named *Prabhava* comes round in every cycle of 60 years.

The Indian Historical Records Commission does not seem to have worried about this aspect of ancient Indian Records. To them "record" means the letters and documents connected with the conquest and administration of India by the East India Company. The various Government Record Offices contain mainly documents of this sort. I notice that there has been a move in recent times to expand the scope of the activities of the Commission and to change the constitution of the Commission by admitting new classes of members from new fields. It would be well that the Commission includes the records preserved in Manuscripts Libraries in addition to the records preserved in "Record Offices." The Commission need not take up the literary aspect of the Libraries. They can certainly take notice of the "record" values of these collections. Here is another point on which an *All-India Manuscripts Library Association* can do some work.

DATE OF THE VIṢṆUBHAKTIKALPALATĀ OF PURUṢOTTAMA—BEFORE A.D. 1495

By P. K. Gode, M.A.

No attempt has hitherto been made to put definite limits to the chronology of the *Viṣṇubhaktikalpalatā*[1] of Puruṣottama, though this poem was published about 48 years ago. In a note on the author of this poem in 8 *Stabakas* the editors state that the time and place of this author is doubtful.[2]

In view of the above statement I propose to record in this paper some data which will enable us to put some definite limits to the date of Puruṣottama.

[1] *Kāvyamālā*. 31. (N. S. Press, Bombay, 1892) Ed. by Durgā-prasād and Parab.

[2] *Ibid*—"पुरुषोत्तमः । **मानी-विष्णुसंज्ञकयोर्मातापित्रोर्लब्धजन्मा विष्णुभक्ति-कल्पलताप्रणेता पुरुषोत्तमकविः कस्मिन्काले कतमं जनपदमलंचकारेति संदिग्धम्**" The editors then refer to several theories about the chronology and identification of Puruṣottama as follows :

(1) *Ānandarāma* on p. 14 of his Intro. to नानार्थसंग्रह states that Puruṣottama belonged to वङ्ग or Bengal and was descended from हलायुधवंश. He flourished *not later than the latter part of the 12th century* A.D.

(2) *Kavi Caritra* (in Marathi) tells us that Puruṣottama was the King of Orissa and Kaliṅga and flourished in the *14th Century of the Salivāhana Saka.* His Capital was at Cuttack. He composed त्रिकाण्डशेष, हारावली and एकाक्षरकोष.

(3) *Rajendralal Mitra* states in his *Notices* of *Sanskrit MSS.* that Puruṣottama flourished either in the *10th* or *11th Century A.D.*

The editors observe that where as the author of त्रिकाण्डशेष and other works is called पुरुषोत्तमदेव at the end of these works, our author's name as mentioned in the विष्णुभक्तिकल्पलता is given as पुरुषोत्तम only.

Aufrecht records some MSS. of the *Viṣṇubhaktikalpalatā* as follows:

CC. I, 591-2—"विष्णुभक्तिकल्पलता—a poem in eight Stabakas by Puruṣottamācārya.
IO. 1500, 2420, 2468. W. p. 158. K. 66. B. 4, 92 (and Comm.). P. 23. Bhk. 27. Proceed, A S B. 1869, B 6. Oppert II, 4779. Peters 1, 119, 3, 396., B P 263 (eighth Stabaka). 357.

Commentary: विष्णुभक्तिकल्पलताप्रबोध by the author B., 4. 92.

,, प्रकाश by Mahīdhara composed in 1590.[1] IO 1500, 2461, W. p. 158. P. 23. Bhk. 27. Peters 3. 396.

,, By Maheśvara composed in 1621[2] Bh. 26. B. P. 54. 263. 357.

,, By Haridāsa. B. 4. 92.

CC. II, 140—विष्णुभक्तिकल्पलता—Kāvya in eight Stabaka by Puruṣottama, son Viṣṇu, Stein 74 (1—4). Printed with Mahīdhara's Comm. in *Kāvyamāla* 31. Comm. प्रकाश by Mahīdhara. Peters 4. 31.

CC. III, 174—विष्णुभक्तिकल्पलता by Puruṣottama. AS p. 177 (2 MSS.) Comm. by Mahīdhara AS. p. 177.

[1] The correct date is *Saṁvat 1654*=A.D. *1598.*

[2] *MS. No. 86 of 1883-84* in the B. O. R. Institute MSS. Library is a commentary प्रकाश by माहेश्वर on वि. भ. कल्पलता. It ends as follows:—"अथ विवरणनिर्माणकालः।

श्रीमद्भूवल्यानुरंजनलसत्कीर्त्तेर्नृपाद्विक्रमात् जातेश्वांबुधिरागभूमिगणितेऽद्वे मार्गशीर्षेर्जुने।
पक्षे मुख्यजयातिथौ सुरगुरुवारे विरूपाक्षभू- र्निर्मातिस्महेश्वरोगुरुकृपष्टीकामिमां सुंदरां ॥ १ ॥
संवत् १६६७ श १५३३ प्राजेष्ट शुदि ९ गुरौ लिखितं ॥

The chronogram अश्व, अंबुधि, राग, भूमि=Saṁvat 1647=*A.D. 1591* in which year the work was composed.

The MS. of the work is dated *Saṁvat 1667=Śaka 1533=A.D. 1611.* This MS. therefore, was copied 20 years after the work was composed. Aufrecht's date A.D. 1621 is wrong.

The above entries show that the work *Viṣnubhaktikalpalatā* (=*VBK*) has found three commentators. Of these three the dates of two are definitely known as *A.D. 1590* and *1621*. We must, therefore, search for the date of *VBK* before *A.D. 1590*, which is the later limit for the date of this work. Let us now see if we can take this limit backwards form A.D. 1590. Fortunately for us we have a dated MS. of the text of the *VBK* in the India Office Library which was copied in A.D. *1495*[1] and hence is earlier by 103 years than *A.D. 1598* (=Saṁ. 1654) which is the exact[2] date of Mahīdhara's commentary *Prakāśa* on the *VBK*. We must, therefore, search for Puruṣottama's date *before A.D. 1495*. Maheśvara's commentary on the *VBK* was composed in A.D. 1591 and not in A.D. 1621 as stated by Aufrecht[3] (*CC.* I, 591).

[1] Vide p. 1475 of I.O. *MSS Cata.* VII, 1904—*Viṣṇubhaktikalpalatā* a poem in 8 Stabakas, consisting of meditations and devotional effusions on the names and qualities of Viṣṇu by Puruṣottama, son of Viṣṇu and Māni". The MS. ends: "समाप्तोयं विष्णुभक्तिकल्पलताख्यः संवत् १५५१ वर्षे चैत्रे शुदि १० गुरौ दामोदरेण लिलिखे ॥ **मानी** माता पिता **विष्णु**-र्यस्याख्या पुरुषोत्तमः । **विष्णुभक्तिलतां** चक्रे सतां चक्रे कृताञ्जलिः ॥" The 2nd MS. of *VBK* (IO. No. 3909) is dated *Saṁvat 1848*=A.D. *1792*. The third MS. (No. 3910) is dated "about A.D. 1650" and ends as follows:—"इति श्री विष्णुभक्तिकल्पलता**विवरणे** चित्रप्रबोधो नामाष्टमः स्तबकः ॥ समाप्ता विवृतिः ॥

श्रुतिबाणरसेन्दुमानवर्षे नभसि स्कन्ददिने सितेऽर्कवारे ।
महिदासबुधो गिरीशपुर्यां कृतवान्कल्पलताप्रकाशमेतं ॥

The chronogram श्रुति (4) बाण (5) रस (6) इन्दु (1)=Saṁvat 1654=A.D. 1598.

[2] Aufrecht records A.D. 1590 as the date of Mahīdhara's *Prakāśa* Comm. but this statement is incorrect as the exact date of this Comm. is Saṁ. 1654=A.D. *1598* and not A.D. 1590, which is the date of Mahīdhara's another work *Mantramahodadhi* (Saṁ. 1645).

[3] Aufrecht's date A.D. 1621 for the composition Maheśvara's Comm. on the *VBK* is directly contradicted by the date of MS. *No. 86 of 1883—84* which was copied in A.D. *1611 i.e.* ten years

The above data shows the following chronology of the MSS. of the *VBK* and also of the commentaries on the work :

A.D. 1495—Date of India Office MS of *VBK*.
1591—Maheśvara composed his comm. on *VBK*.
1598—Mahīdhara comments on *VBK*.
1611—Date of a MS. of Maheśvara's Comm. on *VBK*.

These dates enable us to conclude that Puruṣottama lived before—say A.D. 1450—and therefore we must try to make a search for his date in sources of prior date *i.e.*, before A.D. 1450.

The earlier terminus to the date of the *VBK* will have to be fixed on the strength of internal evidence. Unfortunately the nature of this devotional poem call for no references by the author to earlier authors or works and consequently the task of fixing the earlier limit becomes rather difficult. Whether and to what extent Puruṣottama's present poem in 8 *Stabakas* was influenced by earlier Vaiṣṇavite works, I cannot say at present. I have not also traced any references to the *VBK* in later Vaiṣṇavite or other works. There are some Vaiṣṇavite works with titles analogous[1] to the *Viṣṇu-bhaktikalpalatā* but their priority or posteriority to the present work will have to be examined separately before anything could he definitely said in this matter.

---

earlier before the work was composed (in A.D. 1621 according to Aufrecht).

[1] Cf. Aufrecht, *CC. I*, 592—" विष्णुभक्तिचन्द्रोदय, विष्णुभक्तिप्रबंध, विष्णुभक्तिमाहात्म्य, विष्णुभक्तिरहस्य, विष्णुभक्तिस्तुति, and *CC*, *758*—हरिभक्तिकल्पलता by विष्णुपुरी, हरिभक्तिकल्पलतिका by श्रीकृष्णसरस्वती, हरिभक्तिलता, हरिभक्तिलतिकास्तव etc.

has extinguished civilisation in other lands. That a frequently ravaged society was able to maintain its essential unity and cherished ideals and modes of life, through such calamities and through such a long stretch of time, adapting itself, within the limits of its fundamental beliefs, to the calls of altered needs, and that it ensured to its members a considerable degree of happiness and freedom, with the temper to make use of them, are claims which may be urged on behalf of the great body of tradition and literature called *Dharmaśāstra*. That a study of its scope, aims and implications, along with that of the ways in which it renewed itself from age to age, may prove of use not only to those who accept it without question, but even to those who ardently wish for social change in the interests of wider well-being, among a vast population in which a great many persons have still the faith in it which will help them more readily to accept change if it is in consonance with tried ideals and methods, is the justification for the review which has been attempted in these lectures of what, from its vital bearing on the prosperity of the land, I have, consistently with tradition, to call *Rājadharma*.

NOTES

[The figures at the head of the Notes refer to the pages and lines of the text of the lectures, while the figures on the top of Notes refer to the serial numbers of the Notes, which are given for convenience of cross-reference.]

1

1, *last line*. STUDY OF ANCIENT INDIAN CULTURE

The first Chair on the subject was founded by the late Mahārāja Maṇindracandra Nandi of Cossimbazar. Recently, H. H. the Mahārāja of Baroda has given the University a perpetual grant for the foundation of a Professorship in Ancient Indian Culture and some Fellowships. At Benares candidates can study the subject in all its ramifications from the pass B.A. course to the M.A. and D. Litt. degrees.

2, *l.* 9

The convention which was set up when the Chair at Madras University was first filled has been maintained with the widening activities of the Department of Indian History. Research more than teaching forms the chief occupation of the staff.

3, *ll.* 15-16

At Bombay the School of Sociology has produced some useful doctoral theses on Indian Polity and Sociology, marked by scholarship and insight.

2

4, *line* 23. RĀJADHARMA

The term *Rājadharma* is now popularly used in the sense of Polity or *Rājanīti*. It has been so especially since the study of

Ancient Polity was stimulated, if not actually commenced, by the publication in 1909 of Kauṭilya's *Arthas'āstra* and its translation into English. Lawyers have all along been pre-occupied, since the foundation of British Courts of justice in India, with that part of *Vyavahāra* which deals with inheritance and partition of heritage (*Dāyabhāga*). There has been a belief, which is not justified by Indian tradition, that, as the Hindu king was invested with the duty of adjudicating suits of law, the Vyavahāra content of *Dharmas'āstra*, and the special rules for the kings and courts alone constitute *Rājadharma*. The chief purpose of these lectures is to correct the impressions, to show that they are not in consonance with the traditional view of Hindu life or institutions, and to draw attention to the wider implications of the term.

3

5. THE LECTURER'S WORKS

Ancient Indian Polity was published in 1914, and a second edition appeared in 1934. *Ancient Indian Economic Thought* appeared at Benares in 1935. The Calcutta Readership lectures were named *Indian Cameralism*, from striking points of resemblance with European Cameralism and the *Arthas'āstra*. Though delivered in 1934, it has yet to be published.

4

6. USE OF THE KAUṬILĪYA IN MODERN POLITICS

Half in fun and half seriously, European administrators have cited the precepts of Kauṭilya in legislative debates in support of new taxes and the Criminal Intelligence Department.

5

7, *ll.* 29-30. DHARMAS'ĀSTRA AS PRIESTLY TWADDLE

The Gṛhya-sūtras, which form part of the *Dharmas'āstra*, have been characterised by a hostile critic as 'not only twaddle, but priestly

twaddle.' Many of the misconceptions of the nature and content of *Dharmaśāstra* may be traced to the criticisms of Sir Henry Maine, made on the basis of the translation of *Manusmṛti* by Sir William Jones, and in ignorance of Sanskrit, and almost a comtempt for it.

Some illustrative passages may be cited :

"The religious oligarchies of Asia, either for their own guidance, or for the relief of their memory, or for the instruction of their disciples, seem in all cases to have ultimately embodied their legal learning in a code; but the opportunity for increasing and consolidating their influence was probably too tempting to be resisted. Their complete monoploy of legal knowledge appears to have enabled them to put off on the world, not so much of the rules actually observed as of the rules which the priestly order considered proper to be observed. The Hindoo Code, called the Laws of Manu, which is certainly a Brahman compilation, undoubtedly enshrines many genuine observances of the Hindoo race, but the opinion of the best contemporary orientalists is, that it does not, as a whole represent a set of rules actually administered in Hindustan. It is, in great part, an ideal picture of that which, in the view of the Brahmins, *ought* to be the law. It is consistent with human nature and with the special motives of their authors that Codes like that of Manu should pretend to the highest antiquity and claim to have emanated in their present form from the Deity. Manu, according to Hindoo mythology, is an emanation from the Supreme God; but the compilation which bears his name, though its exact date is not easily discovered, is, in point of the relative progress of Hindoo jurisprudence, a recent production." (*Ancient Law*, ed. Pollock, 1927, pp. 15-16. The work was published in 1861).

"Hindoo law, which I have placed by the side of Roman law, calls assuredly for no euology. It is full of monstrous iniquities, and has been perverted in all directions by priestly influence. But then a great deal of it is of prodigious antiquity, and, what is more important, we can see this ancient law in operation before our eyes. British legislation has corrected some of its excesses, but its

principles are untouched, and are still left to produce some of their results." (*Early History of Institutions*, 1874, p. 309).

6

8, *ll.* 1-7. SMALL CONTENT OF LAW AND POLITY IN DHARMAS'ĀSTRA

In *Manusmṛti* only three books, *viz.* the seventh, eighth and the ninth treat of politics and law proper, and take up about 980 verses against 1580 for the rest. In *Yājñavalkyasmṛti*, the last (*i.e.* 13th *adhikaraṇa*) of the first book, and the whole of the second deal with polity and law, and take up 367 verses out of the total 1009. In the reconstructed *Bṛhaspati-smṛti*, I have gathered 1288 verses (including some half-s'lokas) on law and polity, as against 1037 on the rest of the normal content of *Dharmas'āstra*. As Bṛhaspati's work concentrates on *Vyavahāra*, the large content of non-vyavahāra element in it is noteworthy. *Parās'arasmṛti*, as is well known, has no *Vyavahāra* or *Rājadharma* content, while the extant *Nāradsmṛti* is equally exceptional in having virtually only a *vyavahāra* element, which is noticeably very small in the *Dharmasūtra* literature, being relatively most abundant, while still relatively smaller than the non-vyavahāra element in *Viṣnusmṛti* the only *smṛti* in *sūtra* form which has relatively a large *vyavahāra* content.

If we turn to the nibandhakāras, we find that only two out of the fourteen books of the *Kalpataru* of Lakṣmīdhara are devoted to Rājanīti and Vyavahāra. Jīmūtavāhana's *Dāyabhāga* was exclusively devoted to a part of vyavahāra, as his *Vyavahāra-mātṛkā* was also, but he recognised the value of the non-vyavahāra element by writing a much larger work on Kālanirṇaya, (*i.e.* the *Kālaviveka*, Bibliotheca Indica, 1905). His lost *Dharmaratna*, of which both the *Kālaviveka* and the *Dāyabhāga* are declared in their colophons to be parts, will if recovered furnish another illustration of the principle enunciated. (Kane, *History of Dharmas'āstra*, p. 319). Of the twenty-eight *tattvas* of Ragunandana only two (*viz.* on

dāya and *vyavāhara*) bear on law proper. Every large and complete digest will furnish similar instances.

7

8, *ll.* 28-30. HALHED'S CODE

The original of N. B. Halhed's *Gentoo Code*, published in 1776, was a Persian translation of the *Vivādārṇavasetu* (Bridge over the Ocean of Litigation) which was composed by a committee of *smārtas* named in the following śloka, which appears at the end of the printed edition of the work :

Bāleśvara-Kṛpārāma-Sāma-Gopāla-Kṛṣṇajīvanākhyaiḥ |
Vīreśvara-Kṛṣṇacandra-Śrī-Gaurikāntābhidhānaiḥ
ṣaḍbhiḥ ||
Kālaśaṅkara-Śyāmasundra-Kṛṣṇakeśava-samgaiḥ |
Sītārāmasangaiśca kṛto granthaḥ sphuratu sabhāyam ||

There is no mention of the Mahārāja Ranjit Singh of Lahore, to whose inspiration the publisher attributed this work. The Oriental Manuscripts Library at Madras has a copy of this work with the title *Vivādārṇava-bhañjana*. It should not be confused with Jagannatha's famous digest, which H. T. Colebrooke translated in 1798. The title of the latter, which is still unpublished, is *Vivāda-bhangārṇava*.

8

9, *l.* 2. COLEBROOKE'S DIGEST

This famous work, which has been extensively used by the British courts was published first in 1797 by H. T. Colebrooke. It is a translation of the sections on contract and succession of a digest specially composed by Jagannātha Tarkapañcānana of Triveṇi on the Ganges in 1796. Jagannātha is the last great *nibandhakāra*. He is said to have died at the great age of 111 in 1806. If it be so, he must have been a centenarian when the digest was composed, a

truly remarkable achievement. (B. Banerjee, *Dawn of New India*, 1927, pp. 81-91).

9

9, *First Paragraph.* EARLY ENGLISH TRANSLATIONS OF DHARMAS'ĀSTRA AND WORKS ON HINDU LAW

Sir William Jones translated *Manusmṛti* following Kullūka's commentary, and an edition was published in 1796, after his death. He was responsible for the suggestion to undertake a comprehensive digest, and the *Vivādasārārṇava* of Trivedi Sarvorus'arman was composed accordingly in 1789. Meantime, the *Vivādārṇavasetu* had been compiled in 1773, and was the original of Halhed's *Code of Gentoo Laws*, 1776, published in 1781. Jagannatha's *nibandha* was partially translated as 'Digest of Hindu Law' by T. E. Colebrooke, in 1797. Colebrooke published in 1810 his translations of Jimūtavāhana's *Dāyabhāga* and the *Dāyabhāga* section of the *Mitākṣarā*. Borradaile's translation of the *Vyavahāramayūkha* appeared in 1827. The *Dāyakramasamgraha* was translated by P. M. Wynch in 1818. It was by S'rī Kṛṣṇa Tarkālaṅkāra, and an edition of it was published in 1828. The *Dattaka-mīmāmsā* of Nandapaṇḍita and the *Dattaka-candrikā* of Kubera was published by J. C. C. Sutherland in 1821. Sir Thomas Strange published his *Hindu Law* in 1825. In 1829 appeared Sir Willaim Hay Macnaghten's 'Principles and Precedents of Hindu Law' in the same year as his father Sir Francis Macnaghten's *Considerations on Hindu Law*. Goldstücker wrote his *Present Administration of Hindu Law*, in 1871. Meantime, A. C. Burnell had published a translation of the *Dāyabhāga* section of Mādhava's *bhāṣya* on *Parās'arasmṛti* in 1868, which he followed up by a translation of the same section of Varadarāja's *Vyavahāranirṇaya*, which I am about to publish for the first time. Vācaspati Mis'ra's *Vivādacintāmaṇi* was translated in 1865 by P. C. Tagore, and the sections on inheritance in the *Smṛticandrikā* were translated by T. Krishnaswami Aiyar in 1867. In 1868 Prosonno Coomar Tagore left by

will the funds for the foundation of the famous Tagore Law Professorship in the University of Calcutta, and H. Cowell gave in 1870 the first course of lectures under this foundation, and chose Hindu Law as his subject.

10

10, *ll.* 8-10. JĪMŪTAVĀHANA'S INTEREST IN NON-VYAVAHĀRA

The colophon to the *Dāyabhāga*, the most famous work of Jimūtavāhana, ends thus "*Dharmaratne Dāyabhāgaḥ samāptaḥ*" The same reference to *Dharmaratna* occurs in the colophon to his *Kālaviveka* (Bibliotheca Indica, 1905). The last words in the *Kālaviveka* "*Samāptamcedam Bhūratne Dharmaratnam*" will indicate that this section was the last in the *Dharmaratna*. The complimentary verse at the end of the section refers to the bigger work and its occurrence at the end of *Kālaviveka* will also suggest that the *Dharmaratna* terminated with the section of *Kāla*:

Bahuvidha-vivāda-timiragrastam grahaṇam raveḥ
s'as'ānkasya |
Tad-dharmaratnadīpālokāt sakalam vilokayata ||

His *Vyavahāramātṛka*, which was published by Sir Asutosh Mookerjee in 1912, does not show this reference to *Dharmaratna* in the colophon, which ends thus:

Iti Pāribhadra Mahāmahopādhyāya Śri Jīmūtavāhana-kṛta Vyavahāramātṛkā samāptā. It is possible that the other sections of the *Dharmaratna* were never written, though planned.

11

10, *ll.* 10-11. MĀDHAVĀCĀRYA'S KĀLAVIVEKA OR KĀLANIRṆAYA

The reason given by Mādhavācārya for selecting *Parāsara-smṛti* for comment is that Parāśara' is work was the most

resplendant among *smṛti* (*Smṛti-suṣamā-ṗarās'araḥ*) and it was not commented on by any previous writer :

Parās'arasmṛtiḥ ṗūrvair na vyākhyātā nibandhṛbhiḥ |
Mayāto Mādhavāryeṇa tad-vyākhyāyām ṗrayatyate. ||

As this *smṛti* does not treat of *kāla*, just as it did not treat of *vyavahāra* and *rājadharma*, Mādhava seems to have felt the need to write a separate treatise on *kāla*, as he could not fasten one on a verse in the original, as he did his disquisition on law and government. His action shows how he felt that the treatment of these topics, which were omitted by Parās'ara, were needed to round off the *nibandha*.

12

10, *ll.* 14-16. Mixture of Spiritual and Secular Punishments in the Hindu Criminal Code

The connection between sin and crime is shown by the view that they are identical, every crime being an offence against God and therefore a sin, and every sin, in primitive society atleast, being an offence against the order established along with the state, and therefore punishable by the state. Sir Henry Maine pointed out in 1861 (*Ancient Law*, ed. Pollock, p. 381) that primitive jurisprudence knows both sins and torts. "Of the Teutonic codes, it is almost unnecessary to make this assertion, because those codes in the form in which we have received them, were compiled or recast by Christian legislators. But it is also true that non-Christian bodies of archaic law entail penal consequences on certain classes of acts, and on certain classes of omissions, as being violations of divine prescriptions and commands." The sinful nature of crimes was known to Europe, and is shown by the post-motuary punishments for some classes of crime, like violent robbery, and suicide, by refusal of Christian burial. The Church's refusal of absolution for certain offences is noteworthy.

The relations between spiritual and worldly punishments is explained at some length by J. Jolly, *Hindu Law and Custom*, pp. 250-270. It is worth studying. *Viṣnusmṛti*, 33-42, gives an elaborate catalogue of sins *(pātaka)*, which the king should punish (*ib.* pp. 250-252.) For an offence there is expiation in two ways, by undergoing punishment at the hands of the king, as *punishment purifies* (*Manusmṛti*, VIII, 318) and by performing the prescribed penances, except in cases for which no penance can be prescribed, owing to their moral gravity. Expulsion from society (*tyāga*) corresponds to excommunication, *i.e.* out-casting. "In all the *smṛtis* an elaborate admixture of spiritual and worldly punishments is in evidence." (*ib.* p. 263) Penance as well as punishment was prescribed for almost all crimes. (*ib.* pp. 267-268.) It should be noted that the power of the king as the wielder of the 'rod of punishment' and of the community in arranging for readmission after penance, meant a capacity, by refusal of penance or punishment, to make the culpability continue in future lives, *i.e.* after death. A careful calculation of the effects of a punishment of this combined nature in the case of apparently preferentially treated persons, like Brāhmaṇas, might show that what appears, in a sceptical age as immunity or special consideration, is in reality a relatively heavy load for the class of apparently exempted offenders.

13

11. *ll.* 5-11. Brāhmaṇa Immunities

"Kauṭilya believes in the immunities of Brahmans in several matters, frees them generally from corporal punishment, only providing that they be branded, or imprisoned in cases of *serious* crime, exempts their property from escheat and from forced contributions, and even provides for their receiving substantial largesses from the King, in cases where an innocent man has been punished. In these, he is like Manu, though he does not go to the lengths to which Manu would proceed in giving such privileges and immunities. But, Kauṭilya would apparently not except even

Brahmans from the law against suicide, while, in cases of their committing treason he would have them drowned, and he would also allow the Brahman to be killed on the battlefield or in self-defence" (*Ancient Indian Polity*, pp. 33-34. In II, i of the *Arthas'āstra* fines are prescribed to those, who, though able to do so, do not support (*a-bibhrataḥ s'aktimato*) a number of named dependants like children, wife, parents, brothers under age, and sisters who are unmarried or have been widowed, but it is expressly stated that this injunction will not apply to claims for maintenance from these if they are out-castes or apostates (*anyatra patitebhyaḥ*), but an exception to the saving clause is in favor of the mother (*anyatra mātuḥ*). In the *Sukranīti* (IV, i, *ll.* 194-22) occurs a long catalogue of persons whom the king is enjoined to punish, and among them are the atheist (*nāstikaḥ*) and the blasphemer (*Deva-dūṣakaḥ*). Mahāmahopadhyāya R. Shama S'astri has misunderstood the rule, and states that the failure of the mother and the apostate to maintain their dependants is not punishable!

14

11, *ll.* 13-21. ALLEGED SECULAR NATURE OF ARTHAS'ĀSTRA

See pp. 38-40, *Ancient Indian Polity*, where many instances are cited to show the sacerdotalism of the *Arthas'āstra* of Kauṭilya, the most illustrious of its class. From the standpoint of *Dharmas'āstra*.

According to the *Caraṇavyūha* of S'aunaka, *Arthas'āstra* is an Upa-Veda of Atharva-veda. The Atharva Veda is recognised as one of the four Vedas, which form the fourteen sources (*sthānāni*) of Dharma in Yājñavalkya, I, 3. As Aparārka points out, if the number fourteen was not specified, and the Vedas were mentioned as *Trayī*, the Atharva-Veda would have lost its place as a source (p. 6: *Caturdasa grahaṇādṛte Atharva-veda-samgraho na syāt.*) The enumeration of another four, to make up eighteen "sources," by *Viṣṇupurāṇa* is dismissed by Aparārka with the observation that it catalogues the sources of *vidyā* not *dharma*.

In the four *Arthas'āstra* is named last. The *Arthas'āstra* is also included in *Itihāsa-purāṇa*, thus bringing it into the canon of Dharma. The authors of *Dharma-pradīpa* have erred in suggesting that *Arthas'āstra* is of no canonical authority, and that therefore the dictum '*Rājā kālasya kāraṇam*' being an *Arthas'āstra* dictum (!) should not be accepted, (p.15). The sentence occurs in a famous passage in the *Māhabhārata*, to which *Dharmapradīpa* will not deny validity.

Manu denied the right to expound or study the *Dharmas'āstra* to non-Brāhmaṇas (II, 16-17) :

Niṣekādi smas'ānānto mantraiḥ yasyodito vidhiḥ |
Tasya s'āstre adhikārosmin jñeyo nānyasya karhicit ||
Viduṣā brāhmaṇena idam adhyētavyam prayatnataḥ |
Siṣyebhyasca pravaktavyam samyak nānyena kenacit ||

The *Chāndogya Upaniṣad* (III, iv, 1-3,) equates *Itihāsa-Purāṇa* with the Atharva-veda, but they are open (according to Sankara, *Vedānta-sūtras*, XXXIV, S.B.E., p. 229,) to all four castes.

15

12, *l.* 7 *ff.* TOLERATION OF HERESY AND HETERODOXY

Three inscriptions of As'oka in the Barābar hill show that in the thirteenth and twentieth years of his reign he bestowed the rock-cut caves to the heretical Brāhmaṇa sect of the Ājīvakas. (Smith, *Asoka*, p. 144, ed. 1901). The Vahiyakā inscription of his grandson Das'aratha states that immediately after his accession he bestowed "on the venerable Ājīvakas" the cave "to be a dwelling place for them as long as the sun and the moon endure." (*ib.* p. 145).

The Ājivakas are known only from their rivals the Jains and the Buddhists. Gos'ala Mankaliputta, the contemporary of Mahāvira and at one time his follower, is said to have led the Ājivakas at the time. They seem to have held that the soul had color (Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, I, 1940, p. 292n) and also the atomic hypothesis (*ibid.*, II, 194n).

Manusmṛti (IV, 61) refers to *pāṣaṇḍi-gaṇa* (association of heretics). Yājñavalkya, II, 192 provides for the maintenance of the regulations of their guilds :

Śreṇi-naigama-pāṣaṇḍi-gaṇānāmapyayam vidhiḥ |
Bhedam caiṣām nṛpo rakṣet, pūrvavṛttim ca pālayan. ||

Nārada and Kātyāyana repeat the rule (vide my *Ancient Indian Economic Thought*, 1934, p. 184 where their words are cited). Medhātithi (on *Manu*, IV, 30), Vijñānesvara (II, 192) and Kullūka on *Manu*, (IV, 30) define the *pāṣaṇḍa* as one who rejects the Veda, and so the Buddhists and Jains were also brought into the category. It is possible that the reference in Manu is to monasteries of Buddhists and Jains. The audience to petitioners precedes the inquiry by the king into their affairs. Kauṭilya (p. 39) advises the king to deal personally with the affairs of gods, heretics, learned Brāhmaṇas, cattle, sacred places, minors, the aged, the afflicted, the helpless and women, in the order of enumeration.

Tasmād devatāśrama-pāṣaṇḍa-śrotriya - paśu - puṇyasthānānām bāl-vṛddha-vyādhita-vyasinyanāthānām strīṇām ca krameṇa kāryāṇi paśyet.

For the king's studies see *Ancient Indian Polity*, p. 39, note 63.

16

13, *ll.* 4-9. DIFFERENTIATION BETWEEN SECULAR AND RELIGIOUS LAW

The *Arthaśāstra* distinguishes the courts as *Dharmasthīya* and *Kaṇṭakaśodhana*, and the third and fourth books of the *Kauṭilīya* are devoted to them. In regard to the treatment of subjects, there is little difference between Kauṭilya and the *smṛtis*, and it may be therefore assumed that he followed only the *Dharmaśāstra*. The differences between him and Yājñavalkya are for instance inconsiderable. The *Dharmasthīya* courts dealt not only with the civil matters included in the usual "eighteen titles of law," but also *sāhasam* (violent crime) and assault (*daṇḍa-pāruṣya*). Theft

had a great extension given to it by construction, so as to include abduction, on the principle that it is the theft of a human being, (*Manu*, VIII, 317) cheating in trade, (*Yājñavalkya*, II, 257) substitution of an article in deposit (*ib*. 246-247), and combinations of traders to raise prices (held again to be deceitful, *ib*. 249-250). The *Kaṇṭakas'odhana* courts dealt with such civil matters as the affairs of artisans, labourers and merchants, and offences against police regulations such as those relating to prostitutes. Capital punishment cases came under them, as did all police and magisterial enquiries and investigations. It is clear that roughly the difference was that between the courts of a judge and a magistrate in British India today. The differentiation was not made on the ground of secularity or religion. (vide, Jayaswal, *Manu and Yājñavalkya*, pp. 116-7) and V. R. Ramachandra Dikshitar, *Mauryan Polity*, pp. 160-164.

Not only therefore is there no clear distinction between religious and secular law, which in the circumstances we can not expect, but the lines of demarcation between crime and civil wrong is not clear. In most crimes, the offender has not only to undergo punishment by fine etc. but he incurs the liability to pay to the injured party due compensation. The underlying idea is that they are not public offences but private injuries. Offences against the spirit of religion take the place of grave crimes against the state. This is the ground of the serious view taken of adultery and offences against women. The original punishment for adultery had been death, but Kauṭilya reduced it to imprisonment and fine (*op. cit.*, p. 228). The rule in *Sukranīti* making adultery and offences against women crimes in which the king prosecutes (IV, v, 83 ff.) is the result of viewing them as grave moral offences, likely to lead to *varṇa-samkara*. It would appear superficially that, (as suggested by Mr. C. S'ankararāma S'āstri, *Fictions in the Hindu Law Texts*, 1926, p. 35,) contrary to Sir Henry Maine's generalisation, criminal law in India was the creature of civil law. The correct view is to regard both as the creatures of *Dharma*.

17

13, *ll.* 9-11. DIVINITY OF PUNISHMENT OR DAṆḌA

This is indicated in *Manusmṛti*, VII, 14 and Yājñavalkya, I, 353.

Taysārthe sarva-bhūtānāṁ goptāram dharmamātmajam ।
Brahmatejomayam Daṇḍamasṛjat pūrvam Is'varaḥ ॥
and *Dharmo hi Daṇḍa-rūpeṇa Brahmaṇā nirmitaḥ purā* ।

18

13, *ll.* 13—14. VEDIC BASIS OF HINDU LAW

The assumption that not only all law and usage but all knowledge is enshrined in the Veda, leads to the conclusions that (1) there should be internal consistency in law, (2) the differences which appear are resolvable by enquiry, and (3) for every rule of law a vedic basis *can* be discovered. As the Veda is eternal, omniscient and infallible, and the Vedas have no limit (*anantā vai vedāḥ*), it should be possible to say of them what was claimed for the *Mahābhārata* (I, lxii, 26) *viz.*, 'what is not here is nowhere else' (*yan nehāsti na kutracit*). The Mīmāmsa school held 'the Vedas entirely and exclusively concern themselves with Dharma,' *Dharma* being defined by Jaimini in his second aphorism as 'that which is signified by a direction and leads to a benefit' (*Codanālakṣaṇārtho dharmaḥ*). When one is unable to find Vedic authority for a rule, he would assume that the *s'ruti* had passed out of view (*utsanna*, lost) or is hidden (*pracchanna*), and the *s'ruti* text will come to view if diligently searched for. A *bhāṣyakāra's* skill and learning are shown by his discovery of the texts which refer to the matters dealt with. Medhātithi and Vis'varūpa display the capacity, and particularly the latter, of whose work a modern writer has remarked that it "seems to have been written with the set purpose of establishing the Vedic origin of the Smṛtis." (*Fictions in Hindu Law Texts*, p. 79).

"When it is said that the Vedas are the source of *Dharma*, it is not meant that the Vedas lay down precepts or injunctions

(*vidhi*) on points of Hindu Law, as later works like *Manusmṛti* or *Yājñavalkyasmṛti* do. All that is meant is that the Vedas contain incidental references to matters that are of interest to students of Hindu Law, that they take certain facts as well-known and make use of them for various purposes. The information that is contained in the Vedas on matters of Hindu Law is in the nature of what are known as *arthavādas* in the Mimāmsa system. As *arthavādas* form a syntactical unity with the positive injunctions (*vidhis*) laid down in the Vedas, they are authoritative. They indicate with sufficient clearness what the state of things then was. If one were to collect together the scattered Vedic texts on such topics of Hindu Law as marriage, adoption, joint family, partition, inheritance, *strīdhana*, he would find that the information is of considerable importance and is not quite so meagre as one is apt to suppose. The conclusion will irresistibly force itself upon us that the foundations of the Hindu Law are deeply laid in the Vedic age itself, that the peculiar characteristics that distinguish the Hindu Law of modern times from other systems of law had their germ in the Vedic period and that later Hindu jurists were not wrong when they relied upon the Veda as the first source of *Dharma*." Mr. P. V. Kane, who has made the above observations, has collected a number of illustrations in justification of the conclusions in a valuable paper on the *Vedic Basis of Hindu Law*, published in 1939.

19

13, *ll.* 14-15. DOCTRINE OF OPTION (VIKALPA)

The option or *vikalpa* can only be when there is a conflict between two vedic passages, and not when a *smṛti* rule runs against a *sṛuti*, because the latter over-rides the former. But it is open to argue that with due diligence a *sṛuti-pramāṇa* may be discovered for the *smṛti* rule in question. To assume otherwise will lead to the summary and easy rejection of many *smṛti* rules on the ground of their not being traced to *sruti*. This is the

orthodox Mīmāmsaka standpoint, which further is that action in such a case should be suspended pending the discovery (*Fictions in Hindu Law Texts*, p. 116).

20

13, *ll.* 16-27. CONFLICTS OF LAW NOT REAL

Strict interpretation according to *Mīmāmsa* will hold all conflict to be apparent only and not real, because of the canonical authority claimed for both *Arthas'āstra* and *Dharmas'āstra*. But such a possibility is envisaged in the *smṛti* texts on conflicts of laws. *e.g.* Yājñavalkya's dictum (II, 21) :

Arthas'astrāt-tu balavad dharmas'āstram iti sthitih |

The same principle is enunciated by *Nāradasmṛti* (I, 99) :

Yatra vipratipattis-syāt dharmas'āstrā-rthas'āstrayoḥ |
Arthas'āstroktamutsṛjya dharmas'āstroktamācaret ||

The doctrine of infallibity of the common source of both *s'āstras* might justify the conclusion that *s'ruti* can not be opposed to equity and logic (*nyāya*) and the position taken by Kauṭilya in the following passage :

S'āstram vipratipadyetā dharma-nyāyena kenacit |
Nyāyas-tatra pramāṇam syāt, tatra paṭho hi nas'yati ||

See *Ancient Indian Polity*, pp. 164-172.

The facile assumption that *Arthas'āstra* is an inferior authority and should therefore be overlooked when it runs counter to *Dharmas'āstra* is repugnant to the orthodox tradition. Accordingly, in explaining the dictum of Yājñavalkya (II, 21) the *Mitākṣarā* maintains that the word "*arthas'āstra*" in the rule is not to well-known writers like Us'anas (S'ukra) but to the *arthas'āstra* contained in *Dharmas'āstra* works. If there is a conflict *within* the *Dharmas'āstra* between the two classes of rules, the *Dharma* rule should

prevail. He illustrates it by two cases. (1) Manu (VIII, 350-351) enjoins the summary killing of an *ātatāyin* (manifest assassin, and his like) even if he be a learned Brāhmaṇa. To act on the direction will be to go against a rule of Manu (XI, 89) that there is no expiation for the deliberate killing of a Brāhmaṇa. The former is an *artha* text, which should give way to the latter, a *Dhārma* rule. The reconciliation comes from taking the reference to the learned Brāhmaṇa *ātatāyin* as a rhetorical statement emphasising the force of the injuction on the treatment of assassins, patent and constructive, and applying the dictum to cases *other than* those of Brāhmaṇas. (2) Yājñavalkya, I, 352 gives a rule of prudence, *viz.* that the making of a friend is better than the acquisition of land and wealth, but he has also the high moral rule (II, 1) that free from anger and covetousness the judge should decide in accordance with *Dharmas'āstra.* If a wealthy suitor is to be unjustly favored, the first rule may be observed, but it should not, being an *artha* precept opposed to a *dharma* rule.

Vijñānes'vara in discussing the texts dealing with gains of science, etc. (II, 118-119), which, if acquired without detriment to ancestral property (*pitṛ-dravyāvirodhena*), belong to the acquirer and cannot be claimed by co-parceners, states that the section of the code is full of texts based on worldly experience :

> *Lokasiddhasya anuvādakānyeva prāyeṇa asmin prakaraṇe vacanāni.*

21

14, *l.* 10. SCHOOLS OF ARTHAS'ĀSTRA

There was no appreciable development of the subject after Kauṭilya. He cites seventeen authorities. See *Ancient Indian Polity*, p. 50. Among them are writers with names which became famous in *smṛti* literature, like Kātyāyana, Nārada, Parās'ara and Bṛhaspati. It is not improbable that the same writers could have written on both *s'āstras*.

22

14, *l.* 11. APPLICATION OF MĪMĀMSA TO DHARMAS'ĀSTRA AND ARTHAS'ĀSTRA

Bhaṭṭasvāmin's commentary on the *Kauṭilīya* of which a fragment has been edited (Jayaswal and Banerji-Sastri, Patna, 1926) shows familiarity with Mimāmsa methods of interpretation. Saṅkarārya's commentary on *Kāmandakīya Nītisāra* (ed. Gaṇapati S'āstri, 1912) shows similar training. But they are inferior to great commentators like Medhātithi, Vis'varūpa and Vijñānes'vara, and even to men like Nandapaṇḍita.

23

14, *ll.* 17-18. ARTHAS'ĀSTRA CORE OF SMṚTIS

There is a good deal of *Arthas'āstra* in Manu, and even more of it in Yājñavalkya, with whose code Jolly made a detailed comparison of the *Kautilīya* (*Z. D. M. G.*, 1913, pp. 43-96) collecting in an appendix parallels from the *smṛtis* to over 200 passages of the *Arthas'āstra*. Kautilya's doctrines are not merely more like those of Yājñavalkya than those of any other *smṛti*, but the points of verbal identity are greater between the two. Jolly held that Kauṭilya was the borrower. I have shown grounds for thinking otherwise. See *Ancient Indian Polity*, pp. 34-37.

24

14, *ll.* 14-16. BRAMANICAL REACTION FROM THE FIRST CENTURY A.D. FAVORS DHARMAS'ĀSTRA

In an epoch of Vedic revival and sacrifices, the *Mīmāmsaka* finds the attraction of the *smṛti* and the *Kalpasūtras* greater than that of the *Arthas'āstra*. He specializes in Vedic exegesis (*e.g.* S'abarasvāmin, Kumārila). He states emphatically that as "the Veda is the only source of Dharma, so Dharma is the only topic dealt with by the Veda, (S'aṅkararama S'āstri, *op. cit.*, p. 52). *Bhāṣya*, *Samgraha*, and *Nibandha* forms of composition rapidly progress with the means supplied by Mīmāmsa for subtle and exact analysis and interpretation. The comparative study of *smṛtis* gains ground.

25

14, *ll.* 20-22. KĀMANDAKA'S NĪTISĀRA

Kāmandaka attempts to write his book in *Kāvya* style. In fact, his commentator, S'ankarārya regarded it as a *mahā-kāvya* and made his comments on the assumption. Not only does Kāmandaka use the ordinary *anuṣṭhuṗ* metre, but he tries more ornate metres also. Though he begins with a panegyric on Viṣṇu-gupta (*i.e.* Kauṭilya), his book is not a summary of the *Kauṭilīya*, of which not over-much use is made. Kāmandaka apparently intended his work to be an *artha-samhitā*, just as the *Manusmṛti* is a *dharma-samhitā*. The *Nītisāra* is divided into *sargas* or cantos like a classical poem. It begins with the praise of the king, and was apparently not familiar with other forms of Government:

Rājās'ya jagato hetur vṛddher-vṛddhābhisammataḥ ।
Nayanānḍajananaḥ s'as'ānka ive toyadheḥ ॥

The second line, which states that the king delights the eye as the moon gladdens the ocean, appears to contain a half-veiled reference to Candragupta II, the son and successor of Samudragupta. *Sas'ānka* is Candra, and *Toyadhi* is Samudra.

The *Nītisāra* is generally supposed to be a work of the Gupta epoch. Formichi (cited in Sarkar's *Hindu Positivism*, p. 385) would assign its composition to the third or fourth century A. D. He regards it as anterior to the *Bṛhat-samhitā* of Varāhamihira (sixth century). Formichi's estimate will fit in with my suggestion that the *Nītisāra* is a work of the time of Candragupta II.

Kāmandaka's simile will recall to one's mind Kālidāsa's verse (*Raghuvamsa*, III, 41).

Nivātapadmastimitena cakṣuṣā nṛpasya kāntam
ṗibataḥ sutānanam ।
Mahodadheḥ ṗūra ivendu-dars'anāt guruḥ ṗraharṣaḥ
ṗrababhūva nātmani ॥

See below the note to p. 56, *ll* 29-30.

26

17, *ll.*, 8-9. SŪTRA FORM OF COMPOSITION

Dr T. W. Rhys Davids pointed out in the introduction to his translation of the *Dialogues of the Buddha* (I, pp. xx-xxii) that the chief characteristic of the *sūtra* was that it was not intended to be *read* but to be memorised. See also, E. J. Rapson, *Ancient India*, 1914, pp. 76-77 and my *Ancient Indian Polity*, pp. 19-20. The use of the *sūtra* form was dictated by considerations of economy, oral transmission, and secrecy.

27

17, *ll.* 21-25. FORMAL PUBLIC RECITATIONS OF SŪTRAS

The Buddhists having adopted the *sūtra* form for their sacred canon were obliged, like the Brahmanas when they devised means for the accurate preservation and transmission of the Veda, to resort to public recitations in their convocations of the *suttas* of the *Tripiṭaka*. The permutations of syllables in different forms (*pāṭha*) by which the Vedas were conserved, were not adopted by the Buddhists as their *suttas* would not lend themselves, by lack of accentuation, to such devices. A *sūtra* work will be often nothing more than a list of headings. The late Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati S'āstri suggested that in the *Kauṭilīya* the *sūtras* were all in the *adhikaraṇa-samuddes'a* in the first chapter, and that the rest of the book was Kauṭilya's own commentary on them, as he had declared that in order to avoid in the case of his work the errors of commentators he had himself composed both the *sūtra* and the commentary.

28

18, *ll.* 7-10. LOST SMṚTI-BHĀṢYAS

Vide, Kane, *op. cit.*, p. 724 (Yajñasvāmin's bhāṣya on *Vāṣiṣṭha-Dharmasūtra* mentioned by Govindasvāmi in his commentary on

Bodhāyana-Dharmasūtra, II, 2, 51); p. 248 and p. 680 on Asahāya's *bhāṣyas* on Gautama and Manu; the loss of the other commentaries is inferential.

29

18, *ll.* 10-15. DISTANCE OF TIME BETWEEN SMṚTIS AND COMMENTARIES

Karka, the commentator on the *sūtras* of Pāraskara is a writer of about A.D. 1000, while his text belongs to the *sūtra* age. Maskarin, the commentator of *Gautamadharmasūtra* (one of the oldest) belongs probably to the same period as Karka. Haradatta, who wrote commentaries on the *sūtras* of Āpastamba and the *Gṛhyasūtra* of Āś'valāyana and the *Dharmasūtra* of Gautama, must have been separated by over twelve centuries atleast from his originals.

30

19, *ll.* 5-10. KAUṬILYA'S OWN BHĀṢYA ON THE ARTHAS'ĀSTRA

See Note 27 *supra*. The search for a lost *bhāṣya* of Kauṭilya is unnecessary in view of Dr. Gaṇapati Sāstri's convincing explanation. The declaration of Kauṭilya occurs at the end of his work; (p. 429).

Drṣṭvā vipratipattim bahudhā s'āstreṣu bhāṣyakārāṇām |
Svayameva Viṣnuguptas'-cakāra sūtram ca bhāṣyam ca ||

Even if this verse is not Kauṭilya's, it will have to be accepted as representing an authentic tradition.

31

20, *ll.* 1-5. MĀDHAVA'S TREATMENT OF VYAVAHĀRA AND RĀJADHARMA

This portion of his commentary stands out of the main *bhāṣya* like an appendix, which it is. It is virtually a separate *nibandha* A similar South Indian *nibandha* on *Vyavahāra*, not tacked on to

smṛti like Mādhava's, is Varadarāja's *Vyavahāraniṛṇaya*, which I am about to publish.

32

20, *ll.* 6-7. RECENT BHĀṢYAS AND NIBHANDHAS

Mahārāja S'arabhoji of Tanjore (A.D. 1798-1833), who had left himself no kingdom to govern, compiled a digest on civil law named *Smṛtisāra-samuccaya*. The second Maharājā of Kāṣmir and Jammu, Ranbīr Singh (A.D. 1857-1885) commissioned a *nibandha* of which the Prāyasccitta-kāṇḍa was completed and published. It contains over 40,000 *granthas*. *Ācarendu* of Nārāyaṇa (printed by the Ānandās'ṛama) was written in A.D. 1838 (Kane, *op. cit.*, p. 514).

The famous *Bālambhaṭṭīya* on the *Mitakṣarā* was composed by Balakṛṣṇa *alias* Bālambhaṭṭa Pāyaguṇḍe at Benares towards the end of the eighteenth century. The date of the writer is given by the late Babu Govinda Das as 1740-1830. He was known to Colebrooke. Kes'avadāsa composed between 1770 and 1830 the digest *Ahalyā-kāmadhenu*, so named so after Ahalyā Bai Holkar. Warren Hastings, Sir William Jones and H. T. Colebrooke were responsible for getting written the *Vivādārṇavasetu*, (1773), *Vivādasārārṇava* (1789) and *Vivāda-bhangārṇava* (before 1796) by a board of pandits, Sarvorus'arman Trivedi and Jagannātha Tarkapañcānana respectively.

33

20, *ll.* 26-29. NON-INCLUSION OF YĀJÑAVALKYASMṚTI IN "THE SACRED BOOKS OF THE ĒAST" SERIES

A translation of *Yājñavalkyasmṛti* was advertised in the series in 1876 (p. xlvi of Vol I.) and it is not clear why it was dropped. Max Müller's Life and *Autobiography* throw no light on the cause of the omission. Perhaps it was dropped owing to the publication of V. N. Mandlik's translation in 1880.

पाण्डुः—युक्तमुक्तं भवद्भिः ।

अतीसाराः—स्वामिनः कृपयैव भुजप्रतापं दर्शयन्तो वयं विजेष्यामह इति किमत्र चित्रम् । अतो वयं किमपि ब्रूमः । विदांकरोतु स्वामी ।

व्याप्नोतीति वेलालङ्घि; ताच्छील्ये णिनिः ; वेलालङ्घि यथा तथा प्रसर्पन्ति प्रकर्षेण वहन्तीति वेलालङ्घिप्रसर्पन्तः ; तथा तटविटपिनां-वेलारूढवृक्षाणाम्, समुत्पाटनेन-उन्मूलनेन यः आटोपः-संरम्भः तेन सह मूर्च्छन्तः-अतीवाभिवृद्धाः, ये कल्लोलाः-महोर्मयः (एतेन वेलालङ्घिप्रसर्पन्तश्च ते तटविटपिसमुत्पाटनाटोप-मूर्छन्तश्च ये कल्लोलाः इति द्विकर्मककर्मधारयः) तैः आक्रान्तः-अभिव्याप्तः यः पृथ्वीवलयः-भूमण्डलम्; तत्र यो जनलयः-जलनिधिकल्लोलकृतः प्रजापरि-क्षयः, तस्य उल्लेखेन-उद्वमनेन, संक्षोभेणेत्यर्थः; सन्त्रस्ताः-सुतरां भयाकुली-कृताः, (अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्) लेखाः-देवाः येन सः । "आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः" इत्यमरः । एतादृशविप्लवजनकः मा जनि मा भूत्; माङि लुङ्; "न माङ्योगे" इत्यडागमप्रतिषेधः । इति हेतोः । विघ-टितं-विदारितम्, यत् बडबाया वक्त्रं-अन्तस्समुद्रं विद्यमानाया महत्या अश्वाया आस्यम्, तदेव रन्ध्रं-कुहरं तस्मात् । उदञ्चन्-सुमहतीभिर्ज्वालाभिः उद्गच्छन् । वह्निः- बाडबाग्निः । प्रतिकलं प्रतिक्षणम् । उदयत्-समुद्भवत् । किञ्च भूरीभवि-ष्यत्-वर्धिष्यमाणम् । वारि-सागराम्भः । अह्नाय-झटिति । चूषति-पिबति । अनु-क्षणमुद्वेलतया प्रवर्धमानमम्भोधिसलिलं उदर्चिषा रसातलस्थेन बडबामुखाग्निना यद्यनुपदं नाचूषितमभविष्यत्, तर्हि भूमण्डलमखिलमपि सागराम्भःपूरैरावृतम-भविष्यत्; तद्वदेव वर्धिष्णोः शात्रवबलस्य निग्रहाय यदि न समुचितः समुद्यमः क्रियते, तर्हि स्वयूथस्याशेषस्यापि सुलघु शत्रुजनैरभिवृद्धैराक्रमणं निधनं च स्यादिति तात्पर्यम् ॥ २० ॥

स्वामिन इति । भुजप्रतापं-स्वकीयं विशिष्टं बलमिति यावत् । पाण्डोः कृपाबलेनैव परपक्षप्रतिक्षेपे स्वात्मनां दक्षत्वम् अभिदधन्तः स्वात्मनां नैच्या-

नेत्रे मज्जयितुं मुखं ग्लपयितुं जत्रुद्वयं व्यञ्जितुं
पार्श्वास्थ्नां गणनीयतां गमयितुं सत्त्वं भृशं लुण्ठितुम् ।
सप्तत्वेऽपि निजे स्थिते घटयितुं पञ्चत्वमेवाङ्गिनां
शक्तान्नः प्रहिणोषि यत्र तरसा तत् साधयामो वयम् ॥ २१ ॥

नुसन्धानं प्रभोः प्रशंसां च प्रकटयन्त इमेऽतिसाराः स्वाम्यनुग्रहः स्वेषां तेन विशिष्य भवेदिति प्रतीक्षन्ते । विदांकरोतु-अस्माभिरभिधीयमानमपि सम्यगाकर्ण्य भवान् विमृशत्वित्यर्थः ।

स्ववक्तव्यांशमेव स्वप्रभावप्रकटनपुरस्सरं प्रस्तौति नेत्रे मज्जयितुमिति । अङ्गिनां-प्राणिनाम् । नेत्रे-अक्षिगोलकौ । मज्जयितुं-अधो गमयितुम् । मुखं-वदनम् । ग्लपयितुं-विम्लापयितुम् । जत्रुद्वयं-वामदक्षिणभागयोः विद्यमानम् अक्षकास्थि-सहितम् अस्थ्नां सन्धिद्वयम् । व्यञ्जितुं-उन्नमय्य व्यक्तीकर्तुम् । पार्श्वास्थ्नां-उरस उभयोर्भागयोरवस्थितानां पर्शुकाख्यानाम् अस्थ्नाम् । गणनीयतां-एकैकशो गण-नार्हताम् । गमयितुं-प्रापयितुम् । मांसले तु शरीरे प्रतिपार्श्वं विद्यमानानि द्वादश-संख्याकानि एतान्यस्थीनि न व्यक्तानि भवन्ति । सत्त्वं-शारीरं मानसं च बलम् । भृशं लुण्ठितुं-अपहर्तुम् । किं बहुना । निजे-आत्मीये । सप्तत्वे सप्तसङ्ख्या-कत्वे । स्थितेऽपि-विद्यमानेऽपि । पञ्चत्वं-पञ्चसङ्ख्याकत्वमेव ; इति विरोधाभासः ; अन्यत्र मरणमेवेत्यर्थः । घटयितुं-प्रापयितुम् । शक्तान्-समर्थान् । नः-अतीसारा-निति यावत् । यत्र-यस्मिन् कार्ये ; यत् कार्यं निर्वोढुमिति भावः । तत्-कर्म । तरसा-बलात् सहसा च । वयं साधयामः-निर्वर्तयामः । तस्मात् सैनिकान्तरा-पेक्षया वयं वीर्येण चाशुकारित्वेन च बलवत्तरा इति भावः । अत्र सप्तातीसारा इत्युक्तम् । "एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः" इति माधवकरः षडतीसारान् प्रथमतो निर्दिश्य, पश्चात् "पित्तकृन्ति यदात्यर्थं

पाण्डुः—(सबहुमानम्)

अतिसारा इति स्पष्टं विष्टपत्रयविश्रुतम् ।
युष्मन्नामैव युष्माकं ब्रूतेऽतिशयितं बलम् ॥ २२ ॥

द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके । तदोपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल्बणः" इति रक्तातीसारं सप्तमत्वेन अभिदधाति । "न ह्येतावता सप्तत्वं भवत्यतिसारस्य, पैत्तिकस्यायमवस्थाविशेषः" इति विजयरक्षितो यद्यपि षट्त्वमेवास्य रोगस्य निर्धारयितुं प्रयतते, तथापि लोके रक्तातिसारस्य विशिष्य गणनायाः सद्भावात् सप्तातिसारा इत्युक्तौ न कोऽपि विरोधः । किञ्च "पृथक् त्रिदोषैः सर्वैश्च शोकादामाद्भयादपि । अतीसारः सप्तधा स्यात्" इति शार्ङ्गधरादयः प्रकारान्तरेणापि सप्तत्वमतिसारस्य गणयन्ति । अतः सङ्गत एवायं सप्तातिसारा इति ॥ २१ ॥

सबहुमानमिति । स्वाभीष्टकार्यनिर्वहणक्षमत्त्वमेतेषां समालोच्य सबहुमानत्वम् अतिसारेषु । तदेव स्पष्टयति वक्ष्यमाणेन श्लोकेन ।

अतिसारा इतीति । अतिसाराः-निरतिशय बलवन्तः । इति-एवंरूपेण । स्पष्टं यथा तथा । विष्टपत्रयविश्रुतं-लोकत्रयप्रसिद्धम् । युष्मन्नामैव-युष्मदीयं नामधेयमेव । युष्माकम् । अतिशयितं बलं-अनितरसाधरणीं शक्तिम् । ब्रूते । यद्यपीह अतिसारशब्दस्य निरवधिकं बलमिति न विरुद्धोऽयमर्थः तथापि वैद्यतन्त्रेषु 'अतीव सरति गच्छतीत्यतिसारः' इति तस्य दृश्यते निरुक्तिः । इयमेव निरुक्तिः संप्राप्तित्वेन निदाने प्रतिपाद्यते । यथा—"संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धः शकृन्मिश्रो वायुनाधः प्रणुन्नः । सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं" इति । "गुदेन बहुद्रवसरणम् अतिसारः" इति व्याख्याने विजयरक्षितश्च । किन्त्वत्र प्रकरणानुरोधेन अतिशयितबलवत्त्वात् अतिसार इति निर्वचनं कवेर्वैदग्ध्यं व्यञ्जयति ॥ २२ ॥

गुल्म-प्लीहानः—श्रूयतां स्वामिना—

अस्मासु प्रविशत्सु शात्रवपुरं पीडाकरेषु द्रुतं
कार्याकार्यविवेक एव न भवेदल्पोऽपि तस्मिन् क्षणे ।
आस्तामेतदिदं वचो निशमय क्षन्तुं व्यथामक्षमो
विज्ञानेन च मन्त्रिणा सह पुराज्जीवः पलायिष्यते ॥ २३ ॥

अस्मास्विति । अस्मासु-गुल्म-प्लीहसु । कथंभूतेषु-द्रुतं पीडाकरेषु-क्षिप्रमेव बाधाजनकेषु । शात्रवपुरम् । प्रविशत्सु-कोष्ठादीनामन्तः स्थानमधिगत्य निविष्टेषु ; नगरस्यान्तः गतिं समधिगतेषु इत्यन्यत्रार्थः । तस्मिन् क्षणे । अल्पोऽपि । कार्याकार्यविवेकः-कर्तव्याकर्तव्येषु विषयेषु परिच्छिन्नं ज्ञानम् । नैव भवेत् । किंकर्तव्यतामूढः सन् जीवः सर्वधा चित्तक्षोभं प्राप्नुयादिति पद्यस्यास्य द्वितीयपादस्थानि पदानि सर्वाण्यपि संभूय सूचयन्ति । न केवलमेतावदेव, परं तु सुमहते जीवराजस्यात्याहितायास्मत्प्रवेशः प्रकल्प्येतेति पुनरभिधीयते आस्तामित्यादिना । आस्तामेतत्-अस्मत्प्रवेशानन्तरमेव जीवस्य कृत्याकृत्यविवेकाभवः संभविष्यतीत्येतत् तिष्ठतु नाम दूरे । इदं वचः-वक्ष्यमाणम् अस्मद्वचनम् । निशमय-आकर्णय । जीवः । व्यथां-अस्मत्कृतां बलवतीं बाधाम् । क्षन्तुम् अक्षमः-सोढुम् अशक्नुवानः सन् । विज्ञानेन मन्त्रिणा सह । पुरात् । पलायिष्यते । गुल्मस्य, विशेषतः सान्निपातिकस्य द्रुतं विदाहित्वम् अतीव पीडाकरत्वम् असाध्यत्वं च वैद्यके प्रतिपादितमेव । यथा—"महारुजं दाहपरीतमश्मवद्घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् । मनश्शरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥" इति । प्लीहोदरेऽपि "तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र । मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥" इत्यादिभिः पीडा दुस्सहा शीघ्रकारिणी च भवत्यातुरस्येति वैद्यजनविदितमिदं तत्त्वम् । इत्यन्ततः प्लीह्ना गुल्मैश्च स्वस्वप्रभावाः सावष्टम्भं आविष्कृता वाचा ॥ २३ ॥

पाण्डुः—अस्मत्सैनिकोपरुद्धे पुरे पिपीलिकापि न प्रसरीसरीति । परं तु सर्वैरिदमाकर्णनीयम् । शास्त्रानुसारिणि मन्त्रिणि, तदनुरक्ते विक्रमाभिमानरक्षणैकपरे द्विजदेवपोषणैकतानमानसे राजनि, तस्मिन् निपुणं किमपि प्रतिविधानमनुसन्धेयम् । अतः प्रागेवातर्कयं किञ्चिदत्याहितहेतुस्तदीयान्तर्मुखतेति ।

कुष्ठेष्वेकः—स्वामिन्, प्रागस्माभिः प्रेषितः शत्रुशिबिरं प्रविष्टः कर्णमूलोऽद्यापि नागतः; किं तैर्गृहीतः स्यात् ।

सर्वेषामपि स्वसैनिकानां वाचोयुक्तीर्विविधाः समाकर्ण्य तदनन्तरं स्वाशयं संक्षिप्याविष्करोति पाण्डुः अस्मदित्यादिना । संख्यया सामर्थ्येन च समधिकैः स्वसैनिकैः उपरुद्धे-समाक्रान्ते । पुरे-शरीराख्ये पत्तने । पिपीलिकापि न प्रसरीसरीति-सूक्ष्मकीटप्रवेशार्होऽप्यवकाशस्तत्र न स्यात् इत्यर्थः । प्रसरीसरीति इति यङ्लुगन्तः प्रयोगः । परंतु-तथापि । सर्वैः-युष्माभिरशेषैरपि । इदमाकर्णनीयं-वक्ष्यमाणं विषयतत्त्वं श्रोतव्यम् । केवलं युष्मद्बलमेव संप्रति भवद्भिः प्रकटितम्; प्रत्यर्थिनां शक्तिः कीदृशीति किञ्चिदपि न विचारितमेकेनापि अस्मदीयेन, यामेवाहं संप्रति चिन्तयन्नस्मीति तद्विषयमेव स्पष्टमाचष्टे । मन्त्रिणि शास्त्रानुसारिणि सति; न तु यथेच्छावर्तिनि । राजनि तदनुरक्ते सति-राजतन्त्रप्रवीणस्य मन्त्रिणो वचसि विहितविस्रम्भे सति च; समाहितप्रीतौ राजनीति यावत् । अनुसन्धेयं-आलोचनीयम् । अतः-अस्मात् कारणात् । तस्य-जीवस्य । अन्तर्मुखता । अत्याहितस्य-महत्या आपदः, हेतुः । इति अतर्कयं-समालोचितवानस्मि । (पिपीलिकापि न प्रसरीसरीति, कुतः पुनरियं तस्य पलायनशङ्का । परं तु सर्वैरिदमाकर्णनीयम् । नीतिशास्त्रानुसारिणि मन्त्रिणि इति पाठान्तरम् ।) **स्वामिन्निति** । प्राक्-पाण्डुसविधं प्रति स्वेषामागमनात् प्रागेवेत्यर्थः । शत्रुशिबिरं-वैरिणः कटकम् । प्रविष्टः-प्रत्यर्थिजनप्रयत्नादिकमपसर्पितुं अन्तर्गतः । (अत्र स्वामिन् इति स्थाने स्वगतम्

(ततः प्रविशति अध्वश्रान्तः कर्णमूलः ।)

कर्णमूलः—(दृष्ट्वा) एतत् खलु—

तत्तत्कार्यनिवेदनार्थमिलितान्योन्यानभिज्ञस्पश-
प्राप्तव्यावसरप्रतीक्षणकृतद्वाःपार्श्ववेद्यासिकम् ।
अन्तर्मन्दिरनिस्सरज्जनवचोविज्ञाप्यमानप्रभु-
व्यापारश्रवणेप्सुबाह्यमनुजं पश्यामि पाण्डोर्गृहम् ॥ २४ ॥

इति पाठान्तरम् ।) कर्णमूलः-कर्णस्याधस्तात् तालुन ऊर्ध्वं जायमानः श्वयथुः । पुट्टालम्मै इति भाषायाम् । अतीव रहस्यविषयाणां निगूढवृत्त्या ज्ञातुं चारत्वेन शत्रुकटके संचरणीयत्वात् कर्णमूलस्तत्कार्योचित इति तत्र निर्दिष्टः ।

तदिति । एतत् खलु इति पूर्ववाक्यमत्रानुवर्तते । एतत्-पुरो दृश्यमानम् । पाण्डोः गृहं खलु पश्यामि । तदेव वर्णयति तदित्यादिना । तत्तत्कार्याणां-यस्य यस्य यानि यानि कार्याणि कर्तव्यत्वेन निर्दिष्टानि तेषां तेषां कार्यविषयाणाम्, निवेदनार्थं-विज्ञापनार्थम्, मिलिताः-एकत्र समागताः, तथा अन्योन्यानभिज्ञाः-परस्परमपरिचिताश्च ये स्पशाः-चारपुरुषाः, तैः प्राप्तव्यस्य-अधिगन्तव्यस्य, अवसरस्य-तत्तदर्थं परिकल्पितावकाशस्य, प्रतीक्षणाय-प्रतिपालनार्थम्, कृता-विहिता, द्वाःपार्श्ववेद्यासिका-गृहद्वारस्य पार्श्वयोर्निर्मितवेदिषूपवेशनं यस्य तत् । (प्रतीक्षककृत इति पाठस्तु न साधीयान् ।) स्वस्वकृतकार्यजातनिवेदनार्थं युवराज-दर्शनावसराकाङ्क्षिणो बहवश्चारपुरुषा यथाकालमन्तर्गन्तुकामा गृहस्य बहिर्वेदि-कायां निषण्णाः सन्तीति भावः । आसिकाशब्द उपवेशार्थः । "दुरीश्वरद्वार-बहिर्वितर्दिकादुरासिकायै रचितोऽयमञ्जलिः" इतिवत् । किञ्च । अन्तर्मन्दि-रात्-गृहस्यान्तःप्रदेशात्, निस्सरन्तः-बहिरागच्छन्तः, ये जनाः तेषां वचनैः-वार्ताभिः, विज्ञाप्यमानाः-निवेद्यमानाः, ये प्रभुव्यापाराः-राजकृत्यविशेषाः, तेषां श्रवणे, ईप्सवः-आसक्ताः, बाह्यमनुजाः-गृहस्य बहिः वीथीषु च विद्यमानाः

(द्वाःस्थं प्रति) गलगण्ड, कथय कर्णमूलं संप्राप्तं माम् ।

(गलगण्डः प्रविश्य निष्क्रम्य कर्णमूलं प्रवेशयति ।)

कर्णमूलः—(आत्मानं दृष्ट्वा स्वगतम्)

श्रमाम्भस्संसिक्तालिकलुलितपुण्ट्राङ्कवदनो
द्रवच्चर्मोपानद्दृढपिहितपार्श्वाञ्चलपदः ।
समुधन्निश्वासप्रसरपरिशुष्काधरपुटो
विलङ्घ्याहं दीर्घां सरणिमगमं पाण्डुसविधम् ॥ २९ ॥

प्रजाः यस्मिंस्तत् । द्वयोः प्रबलयो राज्ञोः परस्परस्पर्धया प्रत्यहं पारस्परिकेषु अभियोगोद्यमेषु सत्सु प्रचलत्सु, राजकृत्यसंबन्धिनो वार्ताविशेषान् राजगृहाभ्यन्तरात् तदा तदा निर्गच्छद्भ्यो जनेभ्यः सर्वेऽप्यवगन्तुं बाह्यजनाः स्युः समुत्सुका इति विदितमिदं सर्वेषाम् । पाण्डोर्गृहमेवं दृश्यमानमास्ते इति कर्णमूलः स्वयं तदवलोक्य वर्णितवान् ॥ २४ ॥

द्वाःस्थमिति । द्वाःस्थं प्रति-द्वारपालकमवलोक्येत्यर्थः । कर्णमूलं-तदाख्यं पुरुषाकारेणागतं रोगम् । मां संप्राप्तं कथय-कर्णमूलोऽहं समायात इति युवराजाय निवेदयेत्यर्थः । (निष्क्रम्य कर्णमूलेन सहान्तः प्रविशति इति पाठो न समुचितः, तस्य पुनर्बहिर्गमनस्य क्वचिदप्यसूचितत्वात् । अनन्तरं कासस्य प्रवेशावसरे गलगण्डस्य बहिरेव स्थितिश्च सूच्यते ।)

दूरदेशागमनश्रमजनितां स्वात्मनोऽवस्थामेव विवृणोति **श्रमाम्भ** इति । अहं-कर्णमूलः । कथम्भूतोऽहम् । श्रमाम्भसा-आयासजनितस्वेदसलिलेन, संसिक्ते-आप्लाविते, अलिके-ललाटे, लुलितः-प्रमृष्टः, पुण्ट्राङ्कः-पुण्ट्रूरूपलाञ्छनम्, वदने यस्य सः । तन्मुखे श्रमजनितेन स्वेदोदकेन ललाटाङ्कितः पुण्ट्रः परिमृष्ट इत्यर्थः । तथा द्रवन्त्यौ-स्वेदजलाप्लावनेन आर्द्रीभवन्त्यौ, चर्मोपानहौ-चर्मनिर्मितपादुके ताभ्याम्, दृढपिहितं-बलवत् संश्लिष्टम्, पार्श्वाञ्चलं-परिसरोपान्तभागः ययोस्तादृशे, पदे-चरणतले यस्य सः । समधिकस्वेदजलार्द्रीकृते चरणस्थोपानहौ

(पाण्डुं दृष्ट्वा) कुमार, विजयी भव ।

पाण्डुः—भद्र किम् । किञ्चिदुपलब्धं तत्र भवता प्रविष्टेन ।

कर्णमूलः—किं सफलो न भविष्यति कुमारनियोगो विशेषोपलम्भेन ।

पाण्डुः—कथय कथय ।

कर्णमूलः—श्रूयताम् । उपरुद्धमस्मत्सैनिकैः पुरम् ।

पाण्डुः—किमेतत्परिज्ञानाय प्रषितोऽसि । विदितं खल्विदं सर्वेषाम् ।

सुदृढं पादतलयोरग्रभागैः सह नीरन्ध्रं संश्लिष्टे इति भावः । (पार्श्वाञ्चलपटः इति पाठे तु—द्रवच्चर्मोपानद्वयां दृढपिहिते-बलवदानद्धे, पार्श्वाञ्चले-पर्यन्तभागौ यस्य सः, तादृशः पटः-परिधानवस्त्रं यस्य स इत्यर्थः ।) किञ्च समुद्यतां-बलवता वेगेनोद्गच्छताम्, निश्वासानां-श्वासपवनानाम्, प्रसरेण-व्याप्त्या ; निरन्तरस्पर्शेनेत्यर्थः, परिशुष्कं-सुतरामनार्द्रीकृतम्, अधरपुटं-अधरयुग्मं यस्य सः । एवंभूतस्सन् । दीर्घां-दवीयसीम् । सरणिं मार्गम् । विलङ्घय । पाण्डुसविधम् । अगमं-आगतोऽस्मि । अतिदूरयात्रां परिक्रमणेन परिसमाप्य सुमहता परिश्रमेण युवराजान्तिकमागतोऽस्मीति भावः ॥ २९ ॥

भद्रेति । सेवकादस्मात् प्रयोजनापेक्षितया भद्र इति वाल्लभ्यसूचकं संबोधनम् । किं-को विशेषः । तत्र-शत्रुपुरे । प्रविष्टेन भवता । किञ्चिदुपलब्धं—यत् किञ्चित् परिपन्थिनां सम्बन्धि रहस्यं किमवगतम् । कुमारनियोगः—युवराजनिर्दिष्टः कार्यविशेषः । विशेषोपलम्भेन-असाधारणानां वृत्तान्तानामधिगमेन । किं सफलो न भविष्यति-भृत्यजनः कुमारस्य नियोगं अशून्यमेव करिष्यतीत्यर्थः । कथय कथयेत्यम्रेडितवचनं विपक्षवृत्तान्तविशेषश्रवणे समुत्पन्नमौत्सुक्याधिक्यं सूचयति । उपरुद्धं समन्ततश्चाक्रान्तम् । कर्णमूलेन निवेदितस्य विदितपूर्वस्य सर्वसामान्यस्य विषयस्याकर्णनानन्तरमेव भग्नोत्साहः पाण्डुः सनिर्वेदं सावज्ञं च पृच्छति कर्णमूलम्, किमेतत्परिज्ञानायेत्यादिना ।

उचथ्यः । पर्यषे परिक्षर कलशमभि । युक्षं दीप्तम् । सनद्रयिं दीयमानं धनम् । वाजं बलम् । भरत् बिभ्रत् । नः अस्मदर्थम् । अन्वसा रसेन । स्वानः सुतः । पवित्रे आ आसिक्तः त्वम् ॥ (१०)

इति षष्ठे प्रथमा दशती ।

अचिक्रदद्वृषा हरिर्महान् मित्रो न दर्शतः । सं सूर्येण दिद्युते ॥

विनियोगोऽस्य षष्ठेऽहनि । अचिक्रदत् शब्दं कृतवान् । वृषा सेक्ता । हरिः हरितवर्णः महान् । मित्रो न मित्र इव । दर्शतः द्रष्टा । सं सूर्येण दिद्युते दीप्यते ॥

मेधातिथिः । अचिक्रदत् क्रन्दति शब्दायते पवमानः । वृषा वर्षकः । हरिः हरितवर्णः महान् । मित्रो न मित्र इव । दर्शतः दर्शनीयः । सं सह । दिद्युते द्योतते सूर्येण ॥ (१)

आ ते दक्षं मयोभुवं वह्निमद्या वृणीमहे । पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥

विनियोगोऽस्य सप्तमेऽहनि । ते दक्षं शीघ्रम् । मयोभुवं सुखभवम् । वह्निं वोढारम् । अद्य आवृणीमहे । पान्तं पालयन्तम् । पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयम् ॥

भृगुः । आवृणीमहे प्रार्थयामहे । ते त्वदीयं रसम् । दक्षं समर्थयितारम् । मयोभुवं सुखस्य भावयितारम् । वह्निं वोढारं विश्वस्य । पान्तं पातव्यम् । आ

आवृणीमहे । पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयम् । अद्य अस्मिन् अहनि आ आवृणीमहे ॥ (२)

अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्र आनय । पुनाहीन्द्राय पातवे ॥

विनियोगोऽस्याष्टमेऽहनि । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं ग्रावभिरभिषुतं सोमम् । पवित्रे अविमये आनय । पुनीहि पूतं कुरु । इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् ॥

उचथ्यः । हे अध्वर्यो अद्रिभिः ग्रावभिः । सुतं अभिषुतं सोमम् । पवित्रे आनय आधेहि । पुनाहि पुनीहि । इन्द्राय इन्द्रार्थम् । पातवे पानार्थं इन्द्रस्य ॥ (३)

तरत् स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः । तरत् स मन्दी धावति ॥

विनियोगोऽस्य षष्ठेऽहनि । चतुर्ऋचो भवति प्रतिष्ठायै । प्रतिष्ठायै यजमानाय । ध्वस्रे वै पुरुषं तीतरन्त । ध्वस्रावेभ्यः स्त्रियः पुरुषन्त्यो बहुसम्भजन्त्यो बहुपुरुषं तीतरन्त । पुरुमीढाभ्यां ऋषिभ्यां वैददश्विभ्यां सहस्राणि अदित्सतां दातुमिच्छताम् । तौ तरन्तौ पुरुमीढौ ईक्षेतां मनसा ग्राह्यमग्राह्य कथं केन प्रकारेण नौ आवामिदं आत्तमप्रतिगृहीतं स्यादिति । तौ प्रत्येताम् । चतुर्ऋचः प्रत्यर्थं ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योः रमन्त्योः आदद्महे सहस्राणि आत्तवन्तौ तरत् । तरत् प्रतिग्रहदोषः सः मन्दी सोमः । धावति शोधयति । ततौं वैकृतयोः आत्तं गृहीतमप्रतिगृहीतं भवति । अन्यत्रापि आत्तमस्य अप्रतिगृहीतं भवति । गृहीतमपि यः एवं विजानाति विनाशं सोऽनुभवति । तरन्त पुरुमीढौ उभयस्य अन्नाद्यस्यावरुद्धयै । मानुष्यस्य च दैवस्य च । मानुष्यस्य च अन्नस्य दैवस्य च अवने धनार्थम् । तथा च गौतमः

अप्रतिग्राह्यं प्रतिजिघ्रक्षत् प्रतिगृह्य वा चतुऋचं तरत्समन्दीत्यप्सु जपेत् । तरत् सः मन्दी सोमः । धावति गच्छति वा शोधयति वा पापम् । न केवलं सोमः । धारा अपि । सुतस्य अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य । तरत् तरति । स पापं यस्य मन्दी धावति शोधयति । उस्रा माध्यमिका वाक् धारा वा । वेद विजानाति । वसूनां मर्त्यस्य देवी अवसः । एवंगुणविशिष्टा धारा । ध्वस्रयोरिति व्याख्याता । आ ययोः पुरुषन्त्योः । त्रिंशतं त्रिंशच्छतानि धनानां सहस्राणि च । आदद्महे । तरत् स मन्दी धावति ॥

अवत्सारः । तरत् अतरत् प्राप्नुवन् लोकान् त्रीन् । उक्तं हि पूर्वमस्माभिः—पवित्रं द्युलोको मध्यं अन्तरिक्षं कलशः पृथिवीति । अथवा तरत् तारयत् पापात् । स सोमः । मन्दी मदकरः । धावति पवते । कथं सोमः पवते । धारारूपेण इत्याह । धारा पवते सुतस्य अन्धसः अन्नभूतस्य सोमस्य । तरत् स इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ (४)

आ पवस्व सहस्रिणं रयिं सोम सुवीर्यम् । अस्मे श्रवांसि धारया ॥

आ पवस्व सहस्रिणं रयिं धनम् । सुवीर्यं हे सोम । अस्मे अस्मासु । श्रवांसि अन्नानि यशांसि वा धारया ॥

निध्रुविः । आ अभि उद्दिश्य पवस्व । सहस्रिणं सहस्रसंख्याकम् । रयिं धनं हे सोम । सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तम् । अस्मे अस्मासु । श्रवांसि अन्नानि धारया ॥ (५)

अनु प्रत्नास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रुचे जनन्त सूर्यम् ॥

अनु प्रत्नासः पुरातनाः । आयवः मनुष्याः वसिष्ठादयः । पदं पद्यते उत्पाद्यते संसाख्यम् । नवीयो नवतरं अस्मिन् कल्पे । अक्रमुः क्रमितवन्तः । रुचे दीप्त्यर्थम् । जनन्त जनयन्ति सूर्यम् ॥

असितः । प्रत्नासः पुराणाः । आयवः गन्तारः सोमाः । अनु आनुपूर्वम् । नवीयः नवतरं पदम् । अक्रमुः आक्रामन्ति निदधति कलशे च । रुचे दीप्त्यै । जनन्त जनयन्ति सूर्यम् ॥ (६)

अर्षा सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत् । सीदन् योनौ वनेष्वा ॥

विनियोगोऽस्य पञ्चमेऽहनि । अर्ष क्षर सोम द्युमत्तमः । अभि द्रोणानि कलशादीनि अभियास्यसि । रोरुवत् शब्दं कुर्वन् । सीदन् योनौ स्थाने । वनेषु आ उदकेषु अधि ॥

भृगुः । द्रोणानि द्रोणकलशं अभि । अर्ष क्षर । हे सोम द्युमत्तमः दीप्तितमः त्वम् । रोरुवत् शब्दायमानः । आसीदन् योनौ स्थाने कलशे । वनेषु वृक्षेषु ॥ (७)

वृषा सोम द्युमाँ असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दध्रिषे ॥

वृषा सेक्ता । सोम । द्युमान् द्युतिमान् । असि भवसि । वृषा सेक्ता देव वृषव्रतः सेक्तृकर्मन् । वृषा सेक्ता । धर्माणि धारणानि । दध्रिषे धारयसि ॥

काश्यपः द्वयोः । वृषा असि त्वं हे सोम । द्युमान् दीप्तिमान् । वृषासि हे देव । वृषव्रतः वृषकर्मा । वृषा त्वं धर्माणि धारकाणि कर्माणि । दध्रिषे विदधिषे विधत्से ॥ (८)

इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः । इन्दो रुचाभि गा इहि ॥

विनियोगोऽस्य तृतीयेऽहनि । इषे अन्नार्थम् । पवस्व धारया मृज्यमानः शोध्यमानः । मनीषिभिः मनसा एषणशीलैः । इन्दो रुचा दीप्त्या । अभि गा आ इहि आगच्छ ॥

इषे अन्नार्थम् । अस्मभ्यं पवस्व धारया । मृज्यमानः पीड्यमानः । मनीषिभिः ऋत्विग्भिः । हे इन्दो रुचा रोचमानया धारया । अभीहि अभिगच्छ । गाः गोचर्माणि ॥ (९)

मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः । अव्या वारेभिरस्मयुः ॥

मन्द्रया मदनीयया । सोम धारया । वृषा सेक्ता । पवस्व देवयुः देवान् कामयते । अव्या वारेभिः अव्यैः वालैः पवस्व । अस्मयुः अस्मानपि कामयते ॥

असितः । मन्द्रया मादयित्र्या धारया । पवस्व हे सोम वृषा त्वम् । देवयुः देवकामः । अव्या मेष्या । वारेभिः वारैः दशापवित्रगतैः । अस्मयुः अस्मत्कामश्च सन् ॥ (१०)

अया सोम सुकृत्यया महान्त्सन्नभ्यवर्धथाः । मन्दान इद्वृषायसे ॥

अया अनया । सोम सुकृत्यया शोभना कृतिः करणम् । तया । महान् सन् अभ्यवर्धथाः । मन्दान इत् एव वृषायसे सेक्तायसे ॥

कविः भार्गवः । अया अनया । सुकृत्यया शोभनेन कर्मणा अभिषवणादिना होमान्तेन । हे सोम महान् सन् महतो देवान् । अभ्यवर्धथाः अभिवर्तसे । मन्दानः मादयन् देवान् । वृषायसे वृषवदाचरसि । वर्षसीत्यर्थः । इत एव ॥ (११)

अयं विचर्षणिर्हितः पवमानः स चेतति । हिन्वान आप्यं बृहत् ॥

अयं सोमः । विचर्षणिः सर्वं पश्यति । हितः निहितः । पवमानः पूयमानः । स चेतति जानाति सम्यक् नयति वा । हिन्वानः गमयन् । आप्यं अप्सु भवम् । बृहत् महत् ॥

जमदग्निः । अयं स पवमानः । विचर्षणिः विद्रष्टा । हितः प्रहितः ऋत्विग्भिः । चेतति ज्ञायते । हिन्वानः प्रेरयन् । आप्यं आप्तव्यम् । बृहत् ब्रह्मान्नं वा ॥ (१२)

प्र न इन्दो महे तुन ऊर्मिं न बिभ्रदर्षसि । अभि देवाँ अयास्यः ॥

प्र न इन्दो महे महते । तुने ऊर्मिं न बिभ्रत् धारयत् । अर्षसि क्षरसि । अभि देवान् देवान् लक्षयित्वा । अयास्यः ऋषिराह ॥

अयास्य आङ्गिरसः । प्रार्षसि हे इन्दो । नः अस्माकम् । महे महते । तुने धनाय । तने इति बह्वृचाः । तना इति च धननामसु पठितम् । ऊर्मिं रसं बिभ्रत् । नेति संप्रत्यर्थं । देवानभि तान् प्रीणयितुम् । अयास्यः गमनशील इति वा गन्तव्य उपगन्तव्यः इति वा ॥ (१३)

अपघ्नन् पवते मृधोऽप सोमो अराव्णः । गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥

विनियोगोस्याष्टमेऽहनि । अपघ्नन् मृधः सङ्ग्रामं पाप्मनो वा । सोमः अराव्णः अभिशस्तारः । तान् सोम अपजहि । गच्छन् इन्द्रस्य निष्कृतं सम्यक् संस्कृतं स्थानम् । समवायन् पूतमेवैनं यज्ञीय इन्द्रस्य निःकृतं गमयति ॥

अमहीयुः । मृधः हिंसकान् शत्रून् । अपघ्नन् पवते सोमः । अपघ्नन् अराव्णः अदातॄंश्च पवते । गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतं संस्कृतं द्रोणकलशम् ॥ (१४)

इति षष्ठे द्वितीया दशती ।

इत उत्तरं बृहत्यः ।

पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्षसि ।
आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देवो हिरण्ययः ॥

विनियोगोऽस्य ज्योतिष्टोमे । पुनानः सोम धारया अपः वसानः उदकानि आच्छादयमानः । अर्षसि क्षरसि । रत्नधाः रत्नं धारयन् । योनौ स्थाने । ऋतस्य यज्ञस्य । आसीदसि । उत्सः कूपः । देवः हिरण्ययः अमृतमयः ॥

पुनानः सोमेति या द्वादशर्चः सप्तर्षयो बृहतीस्ता अपश्यन् ।
भरद्वाजः काश्यपो गौतमोऽत्रिर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ॥

पुनानः पूयमानः त्वं हे सोम । धारया अर्षसि क्षरसि । अपः वसतीवरीः । वसानः आच्छादयन् । आसीदसि ऋतस्य यज्ञस्य । योनिं कलशम् । रत्नधाः रत्नप्रदः । उत्सः उत्सारयिता रसस्य । देवो दीप्तः । हिरण्ययः हितरमणीयः ॥ (१)

परितो षिञ्चता सुतं सोमो य उत्तमं हविः ।
दधन्वाँ यो नर्यो अप्स्वन्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥

विनियोगोऽस्य नवमेऽहनि । हे स्तोतारः परिषिञ्चत सुतम् । सोमः यः उत्तमं हविः दधन्वान् दधाति । योऽसौ दधन्वान् । यः नर्यः नृभ्यो हितः । अप्सु अन्तः मध्ये । आसुषाव सोमम् । अद्रिभिः ग्रावभिः ॥

परिषिञ्चत इतः इह पवित्रे । सुतं सोमम् । सोमो य उत्तमं हविः उत्तमं उत्कृष्टतमं हविः भवति । दधन्वान् धारयिता विश्वस्य । नर्यो नरेभ्यः यजमानेभ्यः हितः । अप्सु वसतीवरीषु । अन्तः मध्ये । आ आविष्टः । यः सुषाव सोमं अद्रिभिः ग्रावभिः अध्वर्युभिः ॥ (२)

आ सोम स्वानो अद्रिभिः तिरो वाराण्यव्यया ।
जनो न पुरि चम्वोर्विशद्धरिः सदो वनेषु दध्रिषे ॥

विनियोगोऽस्य तृतीयेऽहनि । स्वानः आभिमुख्येन अभिषूयमाणः सोमः । तिरः अधः । वाराणि अव्यया अविमयानि वालानि । जनो न । नशब्द उपमार्थीयः । परि उपरि । चम्वोः अधिषवणफलकयोः आनडुहचर्मणोः । विशत् प्रविशत् । हरिः हरितवर्णः । सदः यज्ञसदः । वनेषु उदकेषु । दध्रिषे ददाति ॥

अत्र तृतीयः पादः परोक्षकृतः । इतरत् प्रत्यक्षकृतम् । आपवसे त्वं हे सोम । स्वानः सुतः अद्रिभिः । तिरः तिरस्कुर्वन् । वाराणि अव्यया अव्ययानि अविमयानि । जनो न जन इव । पुरि नगर्याम् । चम्वोः अधिषवणफलकयोः । तदुपरि स्थिते कलशे । विशत् विशति । हरिः सोमः । हे सोम सदः स्थानम् । वनेषु वार्क्षेषु । दध्रिषे विधत्से त्वम् ॥ (३)

प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा ।
अंशोः पयसा मदिरो न जागृविरच्छा कोशं मधुश्चुतम् ॥

विनियोगोऽस्य प्रथमेऽहनि । देववीतये देवतर्पणाय । सिन्धुर्न । न-शब्द उपमार्थीयः । सिन्धुरिव । प्रपिप्ये प्रवर्धते पूर्यते वा । अर्णसा उदकेन । अंशोः पयसा रसेन । मदिरो मदनीयः । न सम्प्रति । जागृविः जागरणशीलः अप्रमत्तः । अच्छ आसुम् । कोशं द्रोणकलशम् । मधुश्चुतं मधुस्राविणं रसतां गतम् ॥

प्रपिप्ये प्रप्याय्यसे हे सोम । अंशोः अंशेन सुखकरस्य तव । पयसा रसेन । देववीतये यज्ञार्थम् । सिन्धुर्न सिन्धुरिव । अर्णसा उदकेन । मदिरः त्वम् । न सम्प्रति । जागृविः प्रबुद्धः । अच्छ अभिगच्छसि । कोशं स्थानं द्रोणकलशम् । मधुश्चुतं मदस्य क्षरणम् ॥ (४)

सोम उ ष्वाणः सोतृभिरधिष्णुभिरवीनाम् ।
अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया ॥

विनियोगोऽस्य पञ्चमेऽहनि । स्वानः सूयमानः सोतृभिः । अधि उपरि । स्नुभिः अभिषोतृभिः । अवीनां वालानाम् । अश्वया इव अश्वया यथा गन्ता शीघ्रं गच्छति तद्वच्छीघ्रगामिन्या । हरिता हरितवर्णया । धारया मन्द्रया बहुलया । याति धारया ॥

सोमः स्वानः सुतः । सोतृभिः अध्वर्युभिः । उ अधि इतीमौ पादपूरणौ । अवीनां सम्बन्धिभिः । स्नुभिः सानुभिः उच्छ्रितप्रदेशैः पवित्रैः । पूयमान इति शेषः । अश्वयेव वेगवत्या इव । हरिता हरितवर्णया । धारया याति मन्द्रया मादयित्र्या । याति धारया इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ (९)

तवाहं सोम रारण सख्य इन्दो दिवे दिवे ।
पुरूणि बभ्रो निचरन्ति मामव परिधीँ रति ताँ इहि ॥

विनियोगोऽस्य चतुर्थेऽहनि । सोम रारण रमयामि । अथवा रणतिः स्तुतिकर्मा । तव स्तुतिं करोमि । सख्ये सखित्वे । हे इन्दो दिवे दिवे अहन्यहनि । पुरूणि बहूनि । बभ्रो बभ्रुवर्ण । निचरन्ति अभिचरन्ति दुष्कृतानि बहूनि । अथवा बहूनि यजमानकुले निचरन्ति । मामव पालय तेभ्यः परिधीन् अति । तान् इहि ये अन्ये यजमानाः परिचरन्ति तेभ्यः परिधींस्तरणं अतीत्य आ इहि मदीयं यज्ञमायाहि । अथवा दुष्कृतानि ये कुर्वन्ति अतीत्यैतेषां परिधीनायाहि ॥

तव सख्ये अहं रारण रमये । हे इन्दो दिवे दिवे प्रतिदिनं अहर्गणेषु । पुरूणि बहूनि रक्षांसि । मां अवनिचरन्ति हे बभ्रो भर्तः विश्वस्य । तान् परिधीन् परितो निहितान् । अति अतिक्रम्य । इहि आगच्छ । परिधिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् तानिति पुंलिङ्गता ॥ (६)

मृज्यमानः सुहस्त्य समुद्रे वाचमिन्वसि ।
रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥

विनियोगोऽस्य षष्ठेऽहनि । मृज्यमानः शोध्यमानः । सुहस्त्य सुहस्त शोभनहस्त । समुद्रे अन्तरिक्षे । वाचमिन्वसि व्याप्नोषि । अथवा समुद्रे द्रोणकलशे । रयिं धनम् । पिशङ्गं पिशङ्गवर्णं सुवर्णम् । बहुलं प्रभूतम् । पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयम् । पवमान शोध्यमान । अभि अर्षसि क्षरसि ॥

मृज्यमानः पूयमानः त्वम् । हे सुहस्त्य शोभनहस्तानां योग्य । समुद्रे अन्तरिक्षे पवित्रादधोभागे । वाचं शब्दम् । इन्वसि प्रेरयसि । स त्वं अस्मभ्यं रयिं धनम् । पिशङ्गं नानारूपं हिरण्यरजतादिभिः । बहुलं प्रभूतम् । पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयम् । अभि उद्दिश्य । अर्षसि क्षर हे पवमान ॥ (७)

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् ।
समुद्रस्याधि विष्टपे मनीषिणो मत्सरासो मदच्युतः ॥

विनियोगोऽस्य तृतीयेऽहनि । सोमासः आयवः मनुष्याः । अभि पवन्ते मद्यं मदनीयं मदम् । समुद्रस्य अन्तरिक्षस्य । अथवा समुद्रस्य द्रोणकलशस्य । अधि उपरि विष्टपे स्थाने । मनीषिणः मत्सरासः मदच्युतः मदस्राविणः ॥

सोमासः सोमाः । आयवः गमनशीलाः । अभिपवन्ते अभिक्षरन्ति । मद्यं स्तुत्यम् । मदमभि देवानां मदार्थं इत्यर्थः । समुद्रस्य अन्तरिक्षस्य । अधि विष्टपे उच्छ्रिते देशे । सिक्ताः इति शेषः । मनीषिणः मनस ईशितारः । मत्सरासः मदकराः । मदच्युतः शत्रूणां मदस्य च्यावयितारः ॥ (८)

पुनानः सोम जागृविरव्या वारैः परि प्रियः ।
त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तम मध्वा यज्ञं मिमिक्ष णः ॥

पुनानः सोमः जागृविः जागरणं कुरु । अव्या अवेः वारैः । परि सर्वतः । प्रियः प्रियतरः भूतानाम् । त्वं विप्रः मेधावी । अभवः भवसि । अङ्गिरस्तम । मध्वा मधुना रसेन यज्ञमस्मदीयम् । मिमिक्ष सिञ्च नः । अथवा मिश्रं कुरु ॥

पुनानः त्वं हे सोम जागृविः प्रबुद्धः । अव्याः मेष्याः वारैः । पवित्रे परि परिषिच्यसे । प्रियः देवानाम् । त्वं विप्रः प्राज्ञः । अभवः भवसि । हे अङ्गिरस्तम गन्तृतम । अङ्गेः गतिकर्मणः अङ्गिराः । स त्वं मध्वा रसेन । यज्ञं नः अस्मदीयम् । मिमक्ष सिञ्च । अथवा यजमानं वृष्ट्युदकेन सिञ्च ॥ (९)

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः ।
सहस्रधारो अत्यव्यमर्षति तमीं सृजन्त्यायवः ॥

सुतः सोमः । मदः मदकरः । इन्द्राय मरुत्वते पवते । सहस्रधारः बहुधारः । अव्यं पवित्रम् । अति अतीत्य अर्षति । तं ईं एनम् । सृजन्ति पुनन्ति । आयवः मनुष्याः ॥ (१०)

पवस्व वाजसातमोऽभि विश्वानि वार्या ।
त्वं समुद्रः प्रथमे विधर्मन् देवेभ्यः सोम मत्सरः ॥

पवस्व वाजसातम अभि विश्वानि सर्वाणि । वार्या वरणीयानि उदकानि । त्वं समुद्रः समुद्रस्थानीयः । प्रथमे अग्र्ये । विधर्मन् विधर्मणि विविधकर्मधारणे । देवेभ्यः सोम मत्सरः । मदेस्तृप्तिकर्मणः । मदनीयः ॥

पवस्व वाजसातमः अन्नप्रदतमः । अभि उद्दिश्य । विश्वानि वार्या वरणीयानि धनानि । त्वं समुद्रः समुन्दनः वर्षिता । प्रथमे मुख्ये श्रेष्ठे । विधर्मन् विधारके यज्ञे । देवेभ्यः पवस्व हे सोम मत्सरः त्वम् ॥ (११)

पवमाना असृक्षत पवित्रमति धारया ।
मरुत्वन्तो मत्सरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयांसि च ॥

पवमानाः असृक्षत क्षरन्ति पवित्रमतीत्य धारया । मरुत्वन्तः मरुद्भिः तद्वन्तः सोमाः । मत्सराः मदनीयाः । इन्द्रियाः इन्द्रियवन्तः । मेधां प्रज्ञाम् । अभि प्रयांसि गच्छ ॥

पवमानाः सोमाः । असृक्षत सृष्टाः उद्युक्ता गच्छन्ति । धारया पवित्रं अति अतीत्य । मरुत्वन्तः स्तोतृमन्तः । महत् रुवन्तीति मरुतः स्तोतारः ।

मत्सराः इन्द्रियाः इन्द्रियस्य हेतवः । हयाः गन्तारः । हि गतौ । मेधां प्रज्ञाम् । प्रयांसि अन्नानि च । अभि उभयं यजमानेभ्यः कर्तुम् ॥ (१२)

इति षष्ठे तृतीया दशती ।

इत उत्तरं त्रिष्टुभः ।

प्र तु द्रव परि कोशं निषीदन् नृभिः पुनानो अभि वाजमर्ष ।
अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तोऽच्छा बर्हीं रशनाभिर्नयन्ति ॥

विनियोगोऽस्य ज्योतिष्टोमे । प्रद्रव रसेन । परि सर्वतः । कोशं द्रोणकलशं निषीदन् । नृभिः मनुष्यैः । पुनानः पूयमानः । अभ्यर्ष क्षर । वाजं अन्नं तव । अश्वं न त्वा अश्वमिव त्वाम् । वाजिनमन्नवन्तम् । मर्जयन्तः शोधयन्तः । अच्छ आसुम् । बर्हिः प्रवृद्धम् । रशनाभिः नयन्ति प्रापयन्ति । यूपनियोजनी रशना ॥

त्रिष्टुभो विंशतिर्द्वे च प्र तु द्रव परीत्यृचः ।
ऋषींस्तु विप्रकीर्णत्वात् तत्र तत्राभिदध्महे ॥

उशनाः । प्र तु द्रव प्रक्षरतु क्षिप्रम् । कोशं कलशम् । परि उपरि निषीद । नृभिः अध्वर्युभिः । पुनानः पूयमानः । वाजं अन्नम् । अभि उद्दिश्य । यजमानस्य अर्ष गच्छ । अश्वं न अश्वमिव । वाजिनं वेगवन्तम् । त्वा त्वाम् । मर्जयन्तः शोधयन्तः । बर्हिः यज्ञम् । अच्छ अभि नयन्ति नराः । रशनाभिः अङ्गुलीभिः ॥ (१)

प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।
महिव्रतः शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥

विनियोगोऽस्य सप्तमेऽहनि । काव्यं उशना इव प्रब्रुवाणः । देवः सोमः देवानां जनिमा जनिमानि जननानि कर्माणि वा विवक्ति । महिव्रतः महतः कर्मणः अन्नस्य वा धारयिता । शुचिबन्धुः शोभनबन्धुः शुद्धबुन्धुर्वा । पावकः शोधयिता । पदा वराहः सोमः । अभ्येति रेभन् स्तुवन् ॥

वृषगणः वासिष्ठः । प्रविवक्ति प्ररौति । देवः सोमः । देवानां जनिमा जन्मानि । शेश्छन्दसि (पा. ६. १. ७०) इति लुक् । जनान् समूहान् अभि । काव्यं स्तोत्रं ब्रुवाणः ऋषिः । उशनेव महिव्रतः महाकर्मा । शुचिबन्धुः दीप्तस्तोत्रकः । पावकः सोमः । पदा पदं स्थानं कलशम् । अभ्येति रेभन् शब्दायमानः । वराहः वराणां धनानां आगमयिता सोमः ॥ (२)

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥

विनियोगोऽस्य तृतीयेऽहनि । तिस्रो वाचः ऋग्यजुःसामानि । ईरयति प्रेरयति । वह्निः वोढा सोमः । ऋतस्य धीतिं कर्म । ब्रह्मणो मनीषां मन्त्राणि वेदोक्तानि प्रेरयन्ति । गावः यन्ति गोपतिं यजमानम् । दक्षिणासम्बन्धेन पृच्छमाना इव वृषभं वा । सोमं यन्ति मतयः बुद्धयः । वावशानाः कामयमानाः । यद्यपि पावमानीषु सोमं मुक्त्वा अन्या देवता न संभवति तथाप्यष्टादशे व्याख्यातेति कृत्वा तेनापि आत्मनानुस्मरणार्थमालिख्यते । तिस्रो वाचः । ऋग्यजुःसामानि । अथवा तिस्रो वाचः सत्वरजस्तमांसि । अथवा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिवृत्तयः । ईरयति प्रेरयति । उदकं रश्मींश्च वहतीति वह्निरादित्यः । ऋतस्य आदित्यस्य धीतिम् । अथवा ऋतस्य सत्यब्रह्मणः । अथवा ऋतस्यान्नस्य धीतिं यज्ञस्य वा आदित्यस्य वा । हया इव

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते इति । ब्रह्मणो मनीषां गावः रश्मयः तेन विसृष्टाः । अथवा उदकानि । एतमेव गोपतिं रश्मिस्वामिनं वा । पृच्छन्त इव सोमं यन्ति । पृथिवीं वावशानाः आदित्यं यन्ति प्रविशन्ति । अध्यात्मं वा । वह्निरात्मा भवति वश्यादिगुणसंयोगात् । सः तिस्रो वाचः प्रेरयति विद्याबुद्धिमनांसि । विद्या महान् । बुद्धिरहङ्कारो मन इति प्राधान्याद्भूतेन्द्रियाणि । ऋतस्यात्मनः । धीतिम् । मनसः इष्टानि कर्माणि प्रेरयन्ति । ब्रह्मणः आत्मनः । गावः यन्ति आत्मानं इन्द्रियाणां स्वामिनं पृच्छमानाः आत्मानम् । तदभिप्रायेण शब्दाद्यनुगमनात् । एतमेवमात्मानं सोमं कामयमाना इव यन्ति मतयः तदर्थं प्रादुर्भवन्ति ॥

पराशरः । तिस्रः त्रिविधाः मन्द्रमध्यमोत्तमाः । वाचः प्रेरयन्ति । वह्निः वोढा यज्ञस्य । ऋतस्य यज्ञस्य । धीतिं विधानं अनुष्ठानं च प्रेरयन्ति । सोमे अभिषुते कर्माणि प्रवर्त्यन्ते । ब्रह्मणः ब्राह्मणानाम् । मनीषां स्तुतिं च प्रेरयन्ति । सामान्यवाची ब्रह्मशब्दः नपुंसकलिङ्गः । गावः यन्ति अभिगच्छन्ति । गोपतिं सोमम् । पृच्छमानाः अन्विच्छन्त्यः । सोमं यन्ति मतयः स्तुतयः । वावशानाः कामयमानाः ॥ (३)

अस्य प्रेषा हेमना पूयमानो देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।
सुतः पवित्रं पर्येति रेभन् मितेव सद्म पशुमन्ति होता ॥

विनियोगोऽस्याभिप्लवे । प्रेषा प्रकर्षेच्छया । हेमना सुवर्णेन । पूयमानः देवः समपृक्त रसम् । देवेभ्यः सुतः अभिषुतः । पवित्रं पूतम् । पर्येति रेभन् आविशति । मितेव सद्म उदकानि । पशुमन्ति होता । अथवा अस्य सोमस्य । प्रेषा प्रकर्षेण इच्छया । हेम्ना सुवर्णेन । पूयमानः क्षाल्यमानः । देवः सोमः देवेभ्यो वस्वादिभ्यः । संपृच्यते निष्पाद-

यति रसम् । सुतः अभिषुतः दशापवित्रं परि समन्तात् । एति रेभन् सोमः । मिता इव सद्म । मिता कर्ता । सद्म आत्मीयानि गृहाणि । पशुमन्ति होता देवानामाह्वाता ॥

वसिष्ठः । अस्य आत्मनः । प्रेषा प्रेरयित्रा । हेमना गन्त्रा अध्वर्युणा । पूयमानः देवः सोमः देवेभिः देवैः । समपृक्त रसं योजयति रसं स्वम् । सुतश्च अयं पवित्रं परि वर्जयित्वा अतिक्रम्य । एति कलशम् । रेभन् रुवन् । मितेव मितानीव । सद्म सद्मानि यज्ञगृहान् । पशुमन्ति नियुक्तपशुकानि । होता यथा अध्रिगुः प्रेषादीन् वदति यज्ञगृहे स्थितः तद्वत् शब्दायते ॥ (४)

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥

विनियोगोऽस्य चतुर्थेऽहनि । सोमः पवते । अधियज्ञपक्षे पर्णसोमस्य पृथिव्यादीनां जनयितृत्वेन सम्भवात् यज्ञद्वारेण स्थितिहेतुत्वात् जनयतीति जनिता । मतीनां जनयिता । दिवः जनयिता । अग्नेर्जनयिता । सूर्यस्य जनयिता । इन्द्रस्य जनयिता । उत अपि च विष्णोर्व्यासिमत इति । जनयिता पृथिव्यादिभ्यः रसेन वर्धयिता । अधिदेवेन इन्द्रः सोमः यदात्मनि तदायमर्थः । सर्वमिदं भवति । आत्मा सोमः पवते साधयति । भोक्तृत्वादात्मा सत्कारणं वा प्रधानभूतेन्द्रियाणां जनिता पृथिव्यादीनां च । द्वयोर्ग्रहणेऽन्तरिक्षस्यापि । अग्न्यादीनां चतुःस्थानानां तिसृणां विष्णोश्च व्यासिमतः ॥

प्रतर्दनः । सोमः पवते । जनिता जनयिता वर्धयिता । मतीनां स्तोतृणाम् । जनिता दिवः द्युलोकस्य । जनिता पृथिव्याश्च । हवीरूपेण दिवः

वृष्टिरूपेण पृथिव्या इति । जनिता अग्नेः । जनिता सूर्यस्य । जनिता इन्द्रस्य । उत अपि च । विष्णोः जनिता । सोमेन हि देवा आप्याय्यन्ते ॥ (५)

अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधामङ्गोषिणमवावशन्त वाणीः ।
वना वसानो वरुणो न सिन्धुर्वि रत्नधा दयते वार्याणि ॥

विनियोगोऽस्याभिप्लवे । त्रयाणां पृष्ठानि सवनानि लोकः देवा वेदा वा । वृषणं सेक्तारम् । वयोधां अन्नानां दातारं यशसां वा । अङ्गोषिणं मतिसमूहम् । अभिवावशन्त अभिकामयन्त । वाणीः वाचः । वना वसानः उदकानि आच्छादयमानः । वरुणः सोमः । न सिन्धुः समुद्र इव । वि रत्नधा विविधानां रत्नानां धाता दाता स्थापिता वा । दयते वार्याणि वरणीयानि धनानि ॥

वसिष्ठः । अभि अवावशन्त अभिकामयन्ते । त्रिपृष्ठं त्रिस्थानं सवनानि त्रीणि द्रोणकलशापूतभृदाहवनीयाख्यानि वा स्थानानि । वृषणं वर्षितारम् । वयोधां वयसः अन्नस्य दातारं सोमम् । अङ्गोषिणं आघोषिणम् । वाणीः वाण्यः स्तुतयः । वना वनानि उदकानि वसानः । वरुणो न वरुण इव । सिन्धुः स्यन्दनात् । स्यन्दयिता । विदयते प्रयच्छति । वार्याणि वरणीयानि । रत्नधाः रत्नप्रदः सोमः ॥ (६)

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मन् जनयन् प्रजा भुवनस्य गोपाः ।
वृषा पवित्रे अधि सानौ अव्ये बृहत्सोमो वावृधे स्वानो अद्रिः ॥

विनियोगोऽस्य नवमेऽहनि । अक्रान् क्रान्तवान् समुद्रः । प्रथमे परमे उत्कृष्टे । विधर्मणि धारणे । जनयन् प्रजाः । प्रजायन्ते इति प्रजा देवाद्याः । भुवनस्य गोपाः भूतानां रक्षिता । वृषा सेक्ता । पवित्रे वालमये ।

अधि उपरि । सानौ समुच्छ्रिते । अव्ये अविमये । बृहत्सोमः वावृधे वर्धते । स्वानः अद्रिः आदरणः वज्रः । अक्रान् समुद्रः सामर्थ्यात् अत्यक्रमीत् । अतीत्य गच्छत्युदयादस्तं सदा समुद्रः आदित्यः । प्रथमे प्रकृष्टे व्योमन् सामर्थ्यादन्तरिक्षे । प्रजा जनयन् वर्षकर्मणा । भुवनस्य त्रैलोक्यस्य । गोपा रक्षिता । वृषा वर्षणशीलः । पवित्रे व्याप्तिमये । अधि सानौ अधिषिच्यमानः सोम्यैः । वावृधे वर्धते । बृहदिति सोमविशेषणम् । स्वानः सुतः । अद्रिरादित्यः आदरणः । अत्यक्रमीत् अधिष्ठितवान् । समुद्रः आत्मा । अभिद्रवन्ते तं भूतानि परमेभ्यः धने । भूतेन्द्रियमिश्रं शरीरे जनयन् । ज्ञानकर्मणा बोध्यमुत्पादयन् । प्रज्ञा वर्धयन् । भुवनस्य गोप्ता प्रकाशरूपत्वात् । वृषा पवित्रे सत्यमये । आत्मा वर्षिता भवति । शरीर-रूपेण पवित्रे ज्ञानमये । अवतेर्गत्यर्थस्य । गत्यर्थाश्च बुद्ध्यर्थाः । अधि सानौ सम्बध्यमानशब्दादिषु । महद्बावृधे सुष्ठु वर्धते । पवित्रे अद्रिः आदरणः ॥

पराशरः । अक्रान् क्रन्दति । समुद्रः समुन्दनः सोमः । प्रथमे श्रेष्ठे यज्ञे । विधर्मन् विधारके । जनयन् प्रजाः सर्वाः । भुवनस्य गोपाः रक्षकः । वृषा वर्षिता । सानौ उच्छ्रिते । अव्ये अविमये पवित्रे अधि परिषिक्तः सन् । बृहत् अत्यर्थम् । वावृधे सोमः । स्वानः सुतः । अद्रिः आदारयिता असुर-रक्षसाम् ॥ (७)

कनिक्रदन्ति हरिरा सृज्यमानः सीदन् वनस्य जठरे पुनानः ।
नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं गामतो मतिं जनयन्त स्वधाभिः ॥

कनिक्रदन्ति । क्रन्दिः शब्दे । एकवचनम् । शब्दं करोति । हरिः हरितवर्णः । सृज्यमानः संसूयमानः । आसीदन् वनस्य उदकस्य । जठरे

उदरे द्रोणकलशस्य । पुनानः पूयमानः । नृभिर्यतः मनुष्यैः संयमितः । कृणुते कारयति । निर्णिजं रूपम् । गां गवां रश्मीनां उदकानां वा । अतः मतिं प्रज्ञां जनयन्त स्वधाभिरन्नैस्तर्पित्वा ॥

प्रस्कण्वः । कनिक्रदन्ति भृशं शब्दायते । क्रन्दतेः चर्करीते रूपं इदम् । हरिः सोमः । सृज्यमानः पवित्रे आसीदन् । वनस्य वार्क्षस्य जठरे । पुनानः पूयमानः । नृभिः ऋत्विग्भिः । यतः गृहीतः । गां गव्यं आशिरम् । निर्णिजं रूपं कृणुते । अतः एतस्माद्धेतोः । मतिं स्तुतिं जनयन्त सोमाय हे जनाः । स्वधाभिः बलैः ॥ (८)

एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमो वृषा वृष्णः परि पवित्रे अक्षाः ।
सहस्रदाः शतदा भूरिदावा शश्वत्तम बर्हिरा वाज्यस्थात् ॥

एष स्य ते तव । मधुमान् स्वादुमान् । इन्द्रः सोमः वृषा सेक्ता । वृष्णः सेक्तुस्तव । परि सर्वतः । पवित्रे अक्षाः क्षरितवान् । किंविशिष्टः । सहस्रदाः शतदा अनेकदाता । भूरिदावा बहु प्रभूतं ददाति । शश्वत्तम नित्य । बर्हिः वाजी अन्नवान् । आ अस्थात् स्थितवान् ॥

उशनाः । एष स्य सः । मधुमान् रसवान् सोमः । हे इन्द्र ते तुभ्यम् । वृष्णः वर्षित्रे । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । पवित्रे परि परितः । अक्षाः इति क्षरतेः लङर्थे लुङि रूपम् । क्षरति । वृषा सोमः । सहस्रदाः शतदाः । किं बहुना भूरिदावा प्रभूतप्रदः । शश्वत्तमं पुराणतमम् । बर्हिः यज्ञम् । आ जस्थात् अधितिष्ठति । वाजी बलवान् ॥ (९)

पवस्व सोम मधुमाँ ऋतावापो वसानो अधि सानौ अव्ये ।
अव द्रोणानि घृतवन्ति रोह मदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः ॥

पवस्व सोम मधुमान् स्वादुमान्। ऋतावा सत्यवान्। अपः वसानः आच्छादयमानः। अधि सानौ समुच्छ्रिते। अव्ये अविमये। द्रोणानि द्रोणकलशादीनि। घृतवन्ति उदकवन्ति अवरोह। मदिन्तमः अतिशयेन मदनीयः। मत्सरः सोमः। इन्द्रपानः इन्द्रेण पातव्यः॥

प्रतर्दनः। पवस्व हे सोम मधुमान् मधुरः। ऋतवा यज्ञवान् यज्ञहेतुः। अपो वसानः अव्ये सानौ उपरि सक्तः। अवसीद द्रोणानि कलशं इत्यर्थः। घृतवन्ति दीप्तिमन्ति। मदिन्तमः मदयिता अतिशयेन। मत्सरः हर्षकरः। इन्द्रपानः इन्द्रेण पातव्यः॥ (१०)

इति षष्ठे चतुर्थी दशती।

प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां गव्यन्नेति हर्षते अस्य सेना।
भद्रान् कृण्वन्निन्द्रहवान्त्सखिभ्य आ सोमो वस्त्रा रभसानि दत्ते॥

प्र सेनानीः। सेनां नयति इति सेनानीः। शूरः विक्रान्तः। अग्रे रथानां ये देवरथाः। गव्यन् इच्छन् धनं पृथिव्यां भवम्। प्रैति प्रयाति। हर्षते अस्य सेना। भद्रान् भन्दनीयानि। कृण्वन् कुर्वन्। इन्द्रहवान् इन्द्राह्वानानि। सखिभ्यः ऋत्विग्भ्यः। एवंगुणविशिष्टः सोमः वस्त्राणि रभसानि पतन्ति। आदत्ते परसैन्येभ्यः। अथवा सेनानीः स्कन्दः। शूरः विक्रान्तः। अग्रे पुरतः देवरथानाम्। गव्यन् इच्छन् पृथिव्यां भवं धनम्। एति गृह्णाति ददाति सैन्येभ्यः। सोम इव रश्मीन् वस्त्राणि सैन्येभ्यो ददाति॥

प्रतर्दनः। प्रैति गच्छति। सेनानीः सेनानां नेता सन्। शूरः सोमः यजमानार्थं युध्यन्। अग्रे प्रमुखे रथानाम्। गव्यन् गा इच्छन् शत्रूणाम्।

हर्षते हृष्यति। अस्य सेना यां असौ नयति सा। सः सोमः यज्ञेषु भद्रान् कल्याणान्। इन्द्रहवान् इन्द्रस्य आह्वानानि। कृण्वन् कुर्वन्। सखिभ्यः यजमानेभ्यः। आहूतो हि इन्द्रः सोमं पीत्वा कामान् प्रयच्छति। आदत्ते सोमः वस्त्रा वस्त्रस्थानीयानि वयांसि। रभसानि वेगकराणि इन्द्रस्य ॥ (१)

प्र ते धारा मधुमतीरसृग्रन् वारं यत् पूतो अत्येष्यव्यम्।
पवमान पवसे धाम गोनां जनयन्त्सूर्यमपिन्वो अर्कैः ॥

प्र ते धाराः। मधुमतीः रसवतीः असृग्रन्। अव्यं वालं क्षरसि। पवमान पूयमान। पवसे क्षरसे। धाम गोनां गवां रश्मीनामुदकानां वा। जनयन् उत्पादयन्। कम्। सूर्यम्। अपिन्वः अतर्पयः। अर्कैरन्नैर्मन्त्रैर्वा ॥

पराशरः। प्रासृग्रन् प्रसृज्यते। ते तव। धाराः मधुमतीः मधुराः। अव्यं अविमयम्। वारं पवित्रम्। यत् यदा। पूतः त्वं अत्येषि अतीत्य गच्छसि। हे पवमान त्वं पवसे। धाम। धीयते पीयते इति धाम पयः। गोनां गवां पयः अभिकामयमानः पवसे। जनयन् सूर्यं अपिन्वः पूरयसि। अर्कैः स्तोत्रैः ॥ (२)

प्र गायताभ्यर्चाम देवान्त्सोमं हिनोत महते धनाय।
स्वादुः पवतामतिवारमव्यमा सीदतु कलशं देव इन्दुः ॥

प्र गायत अभ्यर्चामः देवान् स्तोत्रैरन्नैश्च। सोमं हिनोत गमयत। महते धनाय। स्वादुः स्वादुमान्। पवतामतीत्य वारम्। अव्यं अविमयम्। आसीदतु कलशं द्रोणकलशम्। देवः इन्दुः सोमः ॥

इन्द्रप्रमितिः वासिष्ठः। प्रगायत सोमम्। अभ्यर्चाम अभिष्टुम वयं देवान्। पवमानो हि प्रथमं स्तूयते। पश्चात् अन्ये देवाः स्तूयन्ते। सोमं

हिनोत प्रेरयत पवित्रे। महते धनाय अस्माकम्। अयं च स्वादुः पवतां अति अतिक्रम्य। वारं अव्यं पवित्रम्। आसीदतु कलशम्। देवः दीप्तः इन्दुः ॥ (३)

प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो रथो न वाजं सनिषन्नयासीत्।
इन्द्रं गच्छन्नायुधा संशिशानो विश्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥

प्र हिन्वानः प्रीणानः गच्छन् वा। जनिता रोदस्योः द्यावा-पृथिव्योः। रथः न रथः इव। वाजं अन्नम्। सनिषन् सम्भजमानः। अयासीत् गतवान्। इन्द्रं गच्छन् आयुधा आयुधानि। संशिशानः तीक्ष्णानि कुर्वाणः। विश्वा विश्वानि। वसु वसूनि धनानि। हस्तयोः आदधानः ॥

वसिष्ठः। प्रायासीत् प्रयातः सोमः। हिन्वानः प्रेर्यमाणः। जनिता जनयिता रोदस्योः। रथो न रथ इव। वाजं युद्धम्। सनिषन् सेवमानः। इन्द्रं गच्छन् गमिष्यन्। आयुधा आयुधानि। संशिशानः संशितानि कुर्वन्। विश्वा विश्वानि। वसु वसूनि। हस्तयोः आदधानः दानार्थम् ॥ (४)

तक्षद्यदी मनसो वेनतो वाग्ज्येष्ठस्य धर्म द्युक्षोरनीके।
आदीमायन् वरमा वावशाना जुष्टं पतिं कलशे गाव इन्दुम् ॥

तक्षत् करोति। यदि मनसः चेतसः। वेनतः। वेनतेः कान्ति-कर्मणः। वाक् सखित्वम्। ज्येष्ठस्य प्रशस्तस्य। धर्म धर्मणः कर्मणः। द्युक्षोः अनीके मुखे। आत् ईं आ आयन् वरं वरणीयम्। वावशानाः कामय-मानाः। जुष्टं पतिं पत्नीव। कलशे द्रोणकलशे। गावः रश्मयः उदकानि वा। इन्दुं सोमम् ॥

मृडीकः वासिष्ठः । तक्षत् अतक्षत् संस्करोति । यदि यदा सोमम् । मनसः । मन्यतेः स्तुतिकर्मणः मनः । स्तोत्रस्य । वेनतः कामयमानस्य । वाक् स्तुतिः । ज्येष्ठस्य प्रशस्यस्य । धर्मं कर्मणि यज्ञे । द्युक्षोः दीप्तस्तुतिकस्य । टुक्षु शब्दे इत्यस्मात् क्षुः । अनीके प्रमुखे सवनस्य । यदा यज्ञेषु सवनमुखे स्तोतारः स्तुवन्ति सोममित्यर्थः । आत् अनन्तरम् । ईं एनं सोमम् । आ आयन् अभियन्ति । वरं वरणीयम् । वावशानाः कामयमानाः गावः । जुष्टं पर्याप्तं पतिम् । कलशे स्थितं इन्दुम् । आशीरागच्छतीति वा आशीर्दुहो गाव आगच्छन्तीति वा ॥ (९)

साकमुक्षो मर्जयन्त स्वसारो दश धीरस्य धीतयो धनुत्रीः ।
हरिः पर्यद्रवज्जाः सूर्यस्य द्रोणं ननक्षे अत्यो न वाजी ॥

विनियोगोऽस्याभिप्लवे । साकमुक्षः सह वहतोः द्वयोः । मर्जयन्तः स्वसारः भगिन्यः दश । धीरस्य धीतयः धीमत्यः अङ्गुलयः । धनुत्रीः । धनुः त्रायन्त्यः । हरिः हरितवर्णः । पर्यद्रवत् रसभावेन । जाः अपत्यं सूर्यस्य । द्रोणं द्रोणकलशम् । ननक्षे व्याप्नोति । अश्व इव वाजी वेगवान् । वेगवान् अश्वः यथा व्याप्नोति ग्रामं तद्वत् ॥

नोधाः । साकमुक्षः साकं सिञ्चन्त्यः । दश स्वसारः अङ्गुलयः । मर्जयन्त शोधयन्ति सोमम् । धीरस्य नोधसः । धीतयः विधात्र्यः कर्मणाम् । धनुत्रीः । धिनोतेर्धनुत्र्यः । प्रीणयित्र्यः । धन्वतेर्वा गतिकर्मणः । प्राप्नुवन्त्यः प्राप्तव्यानि । हरिः सोमः । पर्यद्रवत् परितो धावति पवित्रम् । जाः जनयिता सूर्यस्य । जन जनने इत्यस्मात् धातोर्विट्प्रत्यये विड्वनोः इत्यनुनासिकः स्यात् इति आकारः ।

जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य (ऋ. वे. ९. ९६. ९)

इति च भवति । द्रोणं द्रोणकलशम् । ननक्षे व्याप्नोति । नक्ष व्याप्तौ । अत्यो न अश्व इव । वाजी वेगवान् ॥ (६)

अधि यदस्मिन् वाजिनीव शुभः स्पर्द्धन्ते धियः सूरे न विशः ।
अपो वृणानः पवते कवीयान् व्रजं न पशुवर्धनाय मन्म ॥

अधि यदस्मिन् वाजिनी अन्नवती इव यज्ञे । शुभः शोभनाः । धियः प्रज्ञाः कर्माणि वा । स्पर्धन्ते अन्योन्यातिशयेन । विशः न प्रजा इव स्पर्धन्ते मां प्रति उदेति । अपः वृणानः आच्छादयमानः । पवते कवीयान् कवितरः । व्रजं मार्गम् । पशुवर्धनाय पशुवृद्ध्यर्थम् । मन्म मन्त्रः ॥

कण्वः । अस्मिन् सोमे अधि । यत् यदा । स्पर्धन्ते धियः स्तुतयः अहमहमिकया अभिगच्छन्ति । वाजिनीव अश्वे इव । शुभोऽलङ्कारः । सूरे न सूर्य इव । विशो जनाः उपस्थाने । अयं च सोमः अपः वसतीवरीः । वृणानः आच्छादयन् । पवते कवीयान् कवीन् स्तोतॄन् कामयमानः । व्रजं न व्रजमिव । पशुवर्धनाय । यथा व्रजं गोष्ठं गोपः पशूनां वर्धनाय गच्छति तद्वत् । मन्म अभिमतं यजमानस्य उद्दिश्य ॥ (७)

इन्दुर्वाजी पवते गोन्योघा इन्द्रे सोमः सह इन्वन् मदाय ।
हन्ति रक्षो बाधते पर्यरातिं वरिवस्कृण्वन् वृजनस्य राजा ॥

विनियोगोऽस्य पञ्चमेऽहनि । इन्दुः वाजी अन्नवान् पवते । गोन्योघाः गवां न्योघाः सङ्घाः । इन्द्रे सोमः सह इन्वन् प्रीणयन् । मदाय मदार्थम् । हन्ति रक्षः रक्षांसि हिंसति । परिबाधते अरातिं अकर्माणं शत्रुम् । वरिवः धनानि कृण्वन् वरिष्ठानि । वृजनस्य । व्यत्ययेन सप्तम्यर्थे षष्ठी । सङ्ग्रामे । राजा दीप्यन्ते शोभन्ते ॥

मन्युः वसिष्ठः । इन्दुः दीप्तः । वाजी वेगवान् । गोन्योघाः । गमनशीलः नीचीनोऽवाङ्मुखः ओघः प्रवाहः यस्य स गोन्योघाः । सोमः पवते इन्द्रे सहः

अष्टादश्यास्तृतीयायां निषादो द्विश्रुतिस्ततः ॥ १६ ॥
एकविंश्या द्वितीयायां वीणैका ऽत्र ध्रुवा भवेत् ।

इति श्रुतीनामानन्त्यं दर्शितमिति । अस्मिन्पक्षे रणनानुरणनात्मकयोः श्रुतिस्वरयोर्भेदाङ्गीकारे ऽप्यनुरणनरूपाणामपि ध्वनीनां श्रुतित्वमभिधायो-भयेषामपि वीचीतरङ्गन्यायेनोत्पद्यमानानां तेषामतिसूक्ष्मभागकल्पनया प्रति-ध्वन्यवयवभूतध्वनिबहुत्वविवक्षया ऽऽनन्त्यं दर्शितम् । तदनुपपन्नमिति मन्तव्यम् । यद्यपि श्रवणयोग्यस्य ध्वनेरिन्द्रियग्राह्यत्वाक्षिप्तेन सावयवत्वेन त्रसरेणुवदवयवाः सन्ति, तथा ऽपि तेषां श्रोत्रप्रत्यक्षमूलेनानुमानेनार्था-पत्त्या वा ऽन्यतरेणैव त्रसरेणुगतपरमाणुवद्गम्यतया श्रोत्रग्राह्यत्वाभावात्, स्वतः स्वराभिव्यक्तिहेतुत्वाभावेनाश्रुतित्वादिति । द्वाविंशतिश्रुतिपक्षे षट्-षष्टिश्रुतिपक्षे च यद्यपि श्रुतिस्वरयोर्भेदाङ्गीकारः समान एव, तथा ऽपि द्वाविंशतिश्रुतिपक्षे द्वाविंशतिः श्रुतय एव मन्द्रस्थाः स्थानान्तर-योरपि द्विगुणद्विगुणत्वेनावर्त्यन्त इति । षट्षष्टिश्रुतिपक्षे तु तावत्य एव श्रुतयः स्थानत्रये ऽप्यनावृत्ताः परस्परं भिन्ना इति च वैषम्यम् । तत्रा-नावृत्तिपक्षस्वीकारे षड्जादीनामपि स्वराणामावृत्त्यभावान्मध्यतारस्थाश्च-तुर्दश स्वराः पृथग्व्यपदेशभाजो भवेयुः । नैव तथा व्यवहारः । अत एव मतङ्गादिदर्शितेषु नवसु पक्षेषु द्वाविंशतिश्रुतिपक्षमेव रणनानुरणनात्मना साक्षादनुभूयमानश्रुतिस्वरभेदानपह्नवेनावृत्त्या सप्तानामेव स्वराणां गुणभिन्नानां व्यवहारोपयोगित्वसिद्धेश्च सारतमं निश्चित्य निःशङ्को वीणयोर्निदर्शितानां तासां द्वाविंशतिश्रुतीनां मध्ये चतुर्थीप्रभृतिषु शास्त्रानुसारेण पूर्वोत्तरावधि-प्रदर्शनपूर्वकं षड्जादिसप्तस्वरस्थापनं विदधाति—**वीणाद्वय** इत्यादिना । **चतुःश्रुतिरिति** । स्वाभिव्यक्तिकरणत्वेन चतस्रः श्रुतयो यस्येति स तथोक्तः । एवं त्रिश्रुतिरित्यादौ द्रष्टव्यम् ॥ -१०—१६- ॥

(सु०) दृष्टान्तेन विनैते नादविशेषा दुरवबोधाः, कण्ठे ऽपि दर्शयितुमशक्याः; तस्माद्वीणाद्वंद्वे दृष्टान्तकथनं प्रतिजानीते—व्यक्तय इति। ताः प्राकट्येन दर्शयितुमित्यर्थः। तदुक्तं संगीतसमयसारे—

'ते तु द्वाविंशतिर्नादा न कण्ठेन परिस्फुटाः।
शक्या दर्शयितुं तस्माद्वीणायां तन्निदर्शनम्॥'

इति। प्रतिज्ञातमर्थं कथयति—द्वे वीणे इति। सदृशौ समाने। आकारसाम्यं नात्रोपयुज्यत इत्याह—यथा नादः समान एव भवतीति। तदुक्तम्—

'द्वे वीणे तुलिते कार्ये समस्तावयवैस्तथा।
एकवीणेव भासेते यथा द्वे अपि शृण्वताम्॥'

इति। तयोः प्रत्येकं द्वाविंशतिस्तन्त्र्यः स्थापनीयाः। तास्वाद्या मन्द्रतमध्वाना कर्तव्या। स मन्द्रतमो यस्माद्वीनो मन्द्रो ऽन्यो नादो रञ्जको न निष्पद्यते। द्वितीया तस्याः सकाशान्मनाक्किंचिदुच्चध्वनिः। किंचिदित्यनेनैवोक्तमर्थं विशदयति—मध्ये ध्वन्यन्तराश्रुतेरिति। यथा मध्ये विसदृशं ध्वन्यन्तरं नोत्पद्यते तथा नैरन्तर्यं विधेयम्। तदुक्तम्—

'द्वितीया तु ततस्तीव्रध्वनिस्तन्त्रीर्विधीयते।
यथा यथा तयोर्मध्ये न तृतीया ध्वनिर्भवेत्॥'

इति। तास्तन्त्र्यो ऽधोऽधःस्थातस्तीव्रनादा भवन्ति। ताभ्यस्तन्त्रीभ्यो जातो नादः श्रुतिरित्युच्यते। श्रुतेः प्रमाणमुक्तं मतङ्गेन—ननु श्रुतेः किं मानम्? उच्यते, पञ्चमस्तावद् ग्रामद्वयस्थो लोके प्रसिद्धः। [1]तस्योत्कर्षापकर्षाभ्यां मार्दवादायतत्वाद्वा यदन्तरं तत्प्रमाणा श्रुतिरिति। स्थानत्रये षट्षष्टिसंख्याकानां श्रुतीनां नामान्युक्तानि संगीतसमयसारे—

'मन्द्रा चैवातिमन्द्रा च घोरा घोरतरा तथा।
मण्डना च तथा सौम्या सुमनाः पुष्करा तथा॥
शङ्खिनी चैव नीला च उत्पला चानुनासिका।
घोषावती लीननादा आवर्तन्यपि चापरा॥

[1] तस्य श्रुत्युत्कर्षापकर्षाभ्यां.

चलवीणा द्वितीया तु तस्यां तन्त्रीस्तु सारयेत् ॥ १७ ॥
स्वोपान्त्यतन्त्रीमानेयास्तस्यां सप्त स्वरा बुधैः ।

रणदा चैव गम्भीरा दीर्घतारा च नादिनी ।
मन्द्रजा सुप्रसन्ना च निनदा मन्द्रसप्तके ॥
नादान्ता निष्कला गूढा सकला मधुरा गली ।
एकाक्षरा भृङ्गजाती रसगीती सुरञ्जिका ॥
पूर्णा ऽलंकारिणी चैव वांशिका वैणिका तथा ।
त्रिस्थाना सुस्वरा सौम्या भाषाऽङ्गी वार्त्तिका तथा ॥
संपूर्णा च प्रसन्ना च सर्वव्यापनिका तथा ।
द्वाविंशतिः समाख्याताः श्रुतयो मध्यसप्तके ॥
ईश्वरी चैव कौमारी सवराली तथा परा ।
भोगवीर्या मनोरामा सुस्निग्धा च तथा परा ॥
दिव्याङ्गा ऽथो सुललिता विद्रुमा च तथा परा ।
महार्का शङ्किनी राका लज्जा चैव तथा परा ॥
काली सूक्ष्मा ऽतिसूक्ष्मा च पुष्टा चैव सुपुष्टिका ।
विस्पष्टा काकली चैव कराली च तथा परा ॥
विस्फोटान्तर्भेदिनी च इत्येतास्तारसप्तके ।'

इति । श्रुतिभ्यः स्वरोत्पत्तिप्रकारं कथयति—**वीणाद्वय** इति । वीणाद्वये स्वराः स्थापनीयाः । तत्र चतस्रः श्रुतयो यस्य संबन्धिन्यः स चतुःश्रुतिः षड्जस्तुरीयायां चतुर्थ्यां तन्त्र्यां स्थाप्यः । त्रिश्रुतिर्ऋषभः सप्तम्याम् । द्विश्रुतिर्गांधारो नवम्याम् । चतुःश्रुतिर्मध्यमस्त्रयोदश्याम् । चतुःश्रुतिः पञ्चमः सप्तदश्याम् । त्रिश्रुतिर्धैवतो विंशतितम्याम् । द्विश्रुतिर्निषादो द्वाविंश्याम् ॥ -१०-१६- ॥

(क०) अत्र वीणयोः । एका ध्रुवा भवेदिति । अनयोश्चलत्वध्रुवत्वे सारणाऽन्वयव्यतिरेकानुविधायिनी । **द्वितीये**ति । ध्रुवत्वेन कल्पिताया अन्येत्यर्थः । अत्र तुशब्दो व्यपदेशान्तरपरिग्रहार्थः । श्रुतिगतेयत्तापरिज्ञानार्थं

ध्रुववीणास्वरेभ्यो ऽस्यां चलायां ते स्वरास्तदा ॥ १८ ॥
एकश्रुत्यपकृष्टाः स्युरेवमन्या ऽपि सारणा[1] ।

चलवीणायां सारणां विदधाति—**तस्यामिति** । तन्त्रीस्तु सारयेदिति । तुशब्दो भिन्नक्रमः । तस्यां त्विति योजना ध्रुवातो वैषम्यप्रदर्शनार्था । सारयेत्सारणां कुर्यात्; स्वस्वतन्त्रीस्थितान्स्वरांस्तत्तच्छ्रुतिस्थानात्प्रच्याव्य श्रुत्यन्तराणि तन्त्रीः प्रापयेदित्यर्थः ॥ सारयेदित्यनेनानियमेन श्रुत्यन्तर-प्रापणे प्राप्ते, प्रथमादिसारणासु श्रुत्यन्तरनियममाह—**स्वोपान्त्येति** । तस्यां प्रथमायां सारणायाम् । ननु श्रुत्यन्तरप्राप्त्या स्वरान्तरत्वं किं न स्यादित्यत आह—ध्रुववीणास्वरेभ्य इति । ते स्वरास्तदैकश्रुत्यपकृष्टाः स्युरित्यत्र त इति ध्रुवायामिव चतुःश्रुतिकत्वादिलक्षणानां षड्जादीनां परामर्शाच्छ्रुत्यन्तर-प्राप्त्या स्वरान्तरत्वप्राप्तावप्येकश्रुत्यपकर्षेण तेषामेव नीचत्वमात्रप्रतीतेर्विशेष-लाभाभावात्स्वरान्तरत्वं न स्यादित्यर्थः । उक्तं प्रकारं सारणाऽन्तरे ऽप्यति-दिशति—**एवमिति** । पूर्वत्र सारणायामेकश्रुत्यपकृष्टान्स्वरान्प्रकृतिं कृत्वा तेषां ततो ऽप्युपान्त्यतन्त्र्यानयनमिहान्यशब्दार्थः ॥ -१७—१८- ॥

(सु०) अत्र वीणाद्वय एका चलवीणैका ध्रुववीणा । यस्यां स्वराः स्वस्थानं परित्यज्यापकृष्यन्ते सा चलवीणा, यस्यां तु नापकृष्यन्ते सा ध्रुववीणा । श्रुतिनिश्चयार्थं चलवीणायां यत्कर्तव्यं तदाह—**तस्यामिति** । तस्यां चलवीणायां तन्त्रीः सारयेदपकर्षयेत् । प्रथमसारणाप्रकारमाह—**स्वोपान्त्येति** । तस्यां चल-वीणायां सप्तापि स्वरा यत्र स्थापितास्ता अन्त्यास्तन्त्र्यः, तत्समीपवर्तिन्यो ऽपकृष्टा उपान्त्याः, तासु सप्त स्वरा आनेयाः स्थापनीयाः । एवं प्रथमसारणायां कृतायां किं स्यात्? तदाह—**ध्रुववीणेति** । अस्यां चलायां चलवीणायां ते षड्जादयः स्वरा ध्रुववीणास्वरेभ्यस्तदपेक्षयैकश्रुत्या ऽपकृष्टाः स्युः । एवमेव

[1] ०मन्याश्च सारणाः

श्रुतिद्वयलयादस्यां चलवीणागतौ गनी ॥ १९ ॥
ध्रुववीणोपगतयो रिधयोर्विंशतः क्रमात् ।
तृतीयस्यां सारणायां विंशतः सपयो रिधौ ॥ २० ॥
निगमेषु चतुर्थ्यां तु विंशन्ति समपाः क्रमात् ।
श्रुतिद्वार्विंशतावेवं सारणानां चतुष्टयात् ॥ २१ ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थ्यः सारणाः कर्तव्या इत्याह—एवमिति । प्रतिसारणं स्वराणां ततो ऽपि पुनरेकैकश्रुत्यपकर्षः कर्तव्यः ॥ -१७–१८- ॥

(क०) द्वितीयादिषु सारणासु ज्ञेयं दर्शयति—**श्रुतिद्वयेत्य**.दिना । अस्यां द्वितीयसारणायां चलवीणागतौ चलवीणायां स्वस्वोपान्त्यतन्त्रीस्थितौ गनी गांधारनिषादौ ध्रुववीणोपगतयोर्ध्रुववीणायां स्वस्वाधारश्रुतिस्थयो रिधयो-र्ऋषभधैवतयोः क्रमाद्दषभे गांधारो धैवते निषादश्च श्रुतिद्वयलयात्प्रातिस्विक-श्रुतिद्वयपरित्यागाद्विंशतो लीनौ भवतः । ध्वनिसाम्यादेकाकारतां भजत इति यावत् । एवं तृतीयचतुर्थसारणयोरपि स्वरान्तरप्रवेशो द्रष्टव्यः । ननु चतुर्थसारणायां मन्द्रषड्जस्य निषादे प्रवेश उच्यते ; तत्कथमुप-पद्यते ? 'कार्या मन्द्रतमध्वाना' इति षड्जादिमश्रुतेरारम्भात्तत्पूर्वध्वन्य-संभवेनोपान्त्यतन्त्र्यभावात् । सत्यं ध्वन्यसंभवात्तन्त्र्यभावः ; तथा ऽपि मन्द्रस्वरसप्तकस्यावृत्तौ षड्जनिषादयोः संनिधानान्निषादाधारश्रुतेरुपान्त्यत्वं कल्पयित्वा प्रवेशः पर्यवस्यतीत्युपपन्नम् । अथ वा, स्थानान्तरावृत्तस्य तस्यैव षड्जस्य पूर्वं निषादसंभवात्तस्मिन्प्रवेशो द्रष्टव्यः । सारणानां फलमाह—**श्रुतिद्वाविंशतावि**ति । यद्येवं स्यादेतदनावृत्तिमतानुसारेण सार-णापञ्चकेनापि सप्तानामपि स्वराणामेकोनत्रिंशच्छ्रुतीयत्तानिश्चयः कर्तुं शक्यत इति । नैवम् । स्वरास्तावच्छ्रुत्यनुरणनात्मकाः । ते च षड्जादयो

ध्रुवाश्रुतिषु लीनायामियत्ता ज्ञायते स्फुटम् ।
अतः परं तु रक्तिघ्नं न कार्यमपकर्षणम् ॥ २२ ॥
श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगांधारमध्यमाः ।

लोके शास्त्रे च चतुर्थ्यादिश्रुतिषु मयूरादिस्वरसंवादित्वेनाभिव्यक्ताः सिद्धाः । तेषां तदुक्तरीत्योत्कर्षणेन पञ्चम्यादिषु श्रुतिषु प्रापणे कृते तादृशानुरणनाभावान्मन्द्रमध्ययोरुत्तरोत्तरस्थानाक्रमणे तारमन्द्रव्यवस्थितेरपायाच्च यतो रक्तिघातः, अतः सारणाऽन्तरं न कर्तव्यमित्यभिसंधायोक्तम्—**अतः परं त्विति** ॥ -१९–२२ ॥

(सु०) द्वितीयसारणायां कृतायां यत्सिध्यति तदाह—**श्रुतिद्वयेति** । अस्यां चलवीणायां द्वितीयसारणायां कृतायां श्रुतिद्वयस्य लयादपकर्षाच्चलवीणायां वर्तमानौ गांधारनिषादौ ध्रुववीणागतयोर्ऋषभधैवतयोः प्रविशतः । **क्रमादिति** । गांधार ऋषभं निषादो धैवतमित्यर्थः । तयोः प्रविशत इति तत्सममाननादौ भवत इत्यर्थः । तृतीयसारणायां सिद्धं कथयति—**तृतीयस्यामिति** । सपयोः षड्जपञ्चमयोर्ऋषभधैवतौ विशतः । ऋषभः षड्जं प्रविशति, धैवतः पञ्चमं प्रविशति । चतुर्थ्यां तु सारणायां मध्यषड्जो मन्द्रनिषादं प्रविशति, मध्यमो गांधारं प्रविशति, पञ्चमो मध्यमं प्रविशति । उपसंहरति—**श्रुतिद्वाविंशताविति** । एवं सारणाचतुष्टयाच्छ्रुतिद्वाविंशतौ ध्रुवाश्रुतिषु लीनायां सत्यां द्वाविंशतिरेव श्रुतय इतीयत्तैतावत्संख्याकत्वं ज्ञायते । द्वितीयसारणायां श्रुतिचतुष्टयलाभः, तृतीयायां षट्श्रुतिलाभः, चतुर्थ्यां द्वादशश्रुतिलाभः । ननु पुनरप्यपकर्षणं कर्तव्यम्; नेत्याह—**अतः परमिति** । अतः परमपकर्षणं न कार्यम् । कुतः ? यतो **रक्तिघ्नमिति** । अतः परमपकर्षणे कृते स्वराणां रञ्जकत्वाभावात्स्वरत्वमेव नश्यति, 'स्वतो रञ्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर उच्यते' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ -१९–२२ ॥

(क०) इत्थमियत्तया निश्चिताभ्यः श्रुतिभ्यः स्वराणां निष्पत्तिमाह—**श्रुतिभ्यः स्युः स्वरा** इति । चतसृभ्यस्तिसृभ्यो द्वाभ्यां च

पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते ॥ २३ ॥
तेषां संज्ञाः सरिगमपधनीत्यपरा मताः ।

यथायोगं द्वाविंशतेः श्रुतिभ्यः सप्त स्वरा भवन्तीत्यर्थः । अत्र पञ्च पक्षाः संभवन्ति—श्रवणैकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्विशेषस्पर्शशून्ययोः स्वरश्रुत्योर्जातिव्यक्त्योरिव तादात्म्यमिति प्रथमः पक्षः । दर्पणे मुखविवर्तवच्छ्रुतिषु स्वरा विवर्तन्त इति द्वितीयः । यथा घटस्य मृत्पिण्डदण्डादिकार्यत्वं तथा स्वराणां श्रुतिकार्यत्वमिति तृतीयः । क्षीरं दधिरूपेणेव श्रुतयः स्वररूपेण विपरिणमन्त इति चतुर्थः । प्रदीपादन्धकारस्थितघटाद्यभिव्यक्तिवच्छ्रुतिभ्यः स्वराणामभिव्यक्तिरिति पञ्चमः । नाद्यः, स्वरश्रुत्योर्भिन्नबुद्धिग्राह्यत्वादाश्रयाश्रयित्वभेदाच्च जातिव्यक्त्योरपि 'निर्विशेषं न सामान्यम्' इति न्यायेन भेदस्य सिद्धत्वाच्च । न द्वितीयः, विवर्तत्वे हि स्वराणां भ्रान्तत्वं स्यात्; न च तथा, तेषामबाधितप्रयोगहेतुत्वदर्शनात् । तृतीयोऽपि न परीक्षाक्षमः । स्वरव्यतिरेकेण श्रुतिसद्भावे प्रमाणाभाव इति वक्तुं हि न युक्तम्, 'स्वरस्य हि श्रूयमाणमनुरणनात्मकत्वं रणनमन्तरेण नोपपद्यते' इत्यार्थापत्त्या वा, 'अयं स्वरो रणनपूर्वको ऽनुरणनात्मकत्वाद्दण्डाहतजयघण्टाऽनुरणनशब्दवत्' इत्यनुमानेन वा तत्सिद्धेः । सत्यम् । यद्यपि स्फुटपौर्वापर्येण कार्यकारणभावप्रतीतिरस्ति, तथाऽप्युपादानस्य मृत्पिण्डादेर्यथा घटादिकार्यनिष्पत्तौ भेदेनानुपलब्धिर्न तथेह स्वरनिष्पत्तौ श्रुतीनामनुपलम्भ इति तासामकारणत्वात् । चतुर्थपञ्चमावदुष्टत्वेन मतङ्गादिसंमतत्वाद् ग्राह्यौ । अथ शुद्धस्वरानन्वर्थतया प्रसिद्धैर्नामभिः परिगणयति—**षड्जेति** । षड्जादिनाम्नामन्वर्थता मतङ्गादिभिरुक्ता । तद्यथा—

'षण्णां स्वराणां जनकः षड्भिर्वा जन्यते स्वरैः ।
षड्भ्यो वा जायते ऽङ्गेभ्यः षड्ज इत्यभिधीयते ॥'

षडपि स्वराञ्जनयति प्रकाशयतीति जनेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्यये टिलोपे च सति षड्ज इति रूपम्। षड्भिः स्वरैरङ्गभावेन प्रविष्टैर्जन्यते प्रकाश्यत इति वा षड्जः। पूर्ववद्रूपसिद्धिः। षड्भ्यो नासाकण्ठोरस्तालुजिह्वादन्तस्थानेभ्यो जायत इति वा 'पञ्चम्याम-जातौ' इति डप्रत्यये षड्ज इति।

'प्राप्नोति हृदयं शीघ्रमन्यस्माद्दषभः स्मृतः।
स्त्रीगवीषु यथा तिष्ठन्विभाति ऋषभो महान्॥
स्वरग्रामे समुत्पन्नः स्वरो ऽयमृषभस्तथा।'

ऋषति गच्छति हृदयमन्यस्वरेभ्य इति 'ऋष गतौ' इत्यस्माद्धातो-रौणादिके ऽभच्प्रत्यये ऋषभ इति रूपम्। यथा गोसमूहे बलीवर्दस्तथा स्वरसमूहे राशौ द्वितीयो बलवान्। ऋषभवन्नदतीति वा ऋषभः।

'वाचं गानात्मिकां धत्त इति गांधारसंज्ञकः'

गां गानात्मिकां वाचं धत्त इति 'धृ धारणे' इत्यस्माद्धातोर्गोशब्दे कर्मण्युपपदे ऽण्प्रत्यये पृषोदरादित्वाद्बहुलग्रहणाद्वा ऽलुकि गांधार इति रूपम्। गान्धर्वसुखहेतुत्वाद्वा गांधारः।

'स्वराणां मध्यमत्वाच्च मध्यमः स्वर इष्यते।'

सप्तानां स्वराणां चतुर्थो यः स्वरस्तस्य मध्यस्थत्वात् 'मध्यान्मः' इति भवार्थे मप्रत्यये मध्यम इति रूपम्। अथ वा मद्धियो ऽमो रोग इति मद्धयमः। यद्वा मम धियो रोग इति मद्धयमशब्देन सप्तानां स्वराणां श्रूयमाणो रुचिरत्वाशङ्कया पीडयतीत्यर्थः।

'स्वरान्तराणां विस्तारं यो मिमीते स पञ्चमः।
पाठक्रमेण गणने संख्यया पञ्चमो ऽथ वा॥'

'पचि विस्तारे' इत्यस्माद्धातोर्भावे धञि पञ्चं विस्तारं मिमीत इति 'आतो ऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये पञ्चम इति रूपम् । 'ह्रावामश्च' इत्यण्युक् च संज्ञात्वादुपेक्ष्येते । यद्वा पृषोदरादित्वाद्युगभाव आलोपश्च । स्वराणां क्रमेण गणने पञ्चमत्वाद्वा पञ्चमस्थानसंभूतत्वाद्वा पञ्चमः ।

'धीरस्यास्तीति धीवांस्तत्संबन्धी धैवतः स्मृतः ।'
यद्वा, 'षष्ठस्थाने धृतो यस्मात्ततो ऽसौ धैवतो मतः ।'

धीरस्यास्तीति धीवान्, तत्संबन्धित्वेन 'तस्येदम्' इत्यणि धैवत इति रूपम् । संबन्धित्वं चानेकप्रकारं निरूप्यनिरूपकलक्षणमास्वाद्यास्वादक-लक्षणं जन्यजनकलक्षणं चेति । तत्रोत्तरस्वरेण संसृष्टश्रुतित्वात्स्थूलमतीनां दुर्विवेकत्वाद्धीमतः सूक्ष्ममतेरेव निरूप्यत्वाद्धैवतः । षष्ठस्थाने ललाटस्थाने धृतत्वाद्वा धैवतः ।

'निषीदन्ति स्वराः सर्वे निषादस्तेन कथ्यते ।'

'षदॢ विशरणे' इत्यस्माद्धातोः, निषीदन्ति पर्यवस्यन्त्यस्मिन्स्वरा इति 'अकर्तरि च' इति सूत्रेण घञि निषाद इति रूपम् । इत्युक्तप्रकारेण ते स्वराः सप्तैवेति नियमे सप्तधात्वाश्रितत्वं सप्तचक्राश्रितत्वं वा निमित्तं मतङ्गोक्तमनुसंधेयम् ॥ प्रयोगसौकर्यार्थं तेषामाद्याक्षराण्युद्धृत्य संज्ञाऽन्तरा-ण्याह—**तेषां संज्ञा** इति । सरिगादीनां मतङ्गाभिमत उद्धारक्रम उच्यते —अत्राकचटतपयशा अष्टौ वर्गाः । तत्राष्टमस्य तृतीयं हरिबीजयुक्तमाद्य-स्वरमुद्धरेत् । हरिबीजमकारः । सप्तमस्य द्वितीयं कामबीजयुक्तं द्वितीयस्व-रमुद्धरेत् । कामबीजमिकारः । द्वितीयस्य तृतीयं हरिबीजयुक्तं तृतीयस्वर-मुद्धरेत् । षष्ठस्य पञ्चममकारयुक्तं [1]चतुर्थस्वरमुद्धरेत् । षष्ठस्य प्रथमम-

[1] मध्यमस्वरं समुद्धरेत्.

श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धो ऽनुरणनात्मकः ॥ २४ ॥
स्वतो रञ्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर उच्यते ।

कारयुक्तं पञ्चमस्वरमुद्धरेत् । पञ्चमस्य चतुर्थमकारयुक्तं षष्ठस्वरमुद्धरेत् । पञ्चमस्य पञ्चमं कामबीजयुक्तं सप्तमस्वरमुद्धरेत् । अत्र सरिगादिष्वाद्याक्षराणां व्यञ्जनत्वात्कथं स्वरत्वमित्याक्षिप्याचार्यपरिभाषया संकेतमात्रमेतदिति प्रत्याह मतङ्गः ॥ २३, २३- ॥

(सु०) एवं श्रुतीर्निरूप्य स्वरान्निरूपयति—**श्रुतिभ्य** इति । षड्जर्षभेत्यादीनामाद्याक्षरैर्व्यवहारार्थं संज्ञान्तराणि कथयति—तेषामिति । सरिगमपधनीत्येताः प्रथमं स्वरोपादानात्तेषां पूर्वाभ्यो ऽपराः संज्ञाः । यद्यपि षऋगमपधनीति संज्ञाघोषणं युक्तं तथा ऽपि सरिगेत्यपभ्रंशः पाठः ॥ २३, २३- ॥

(क०) स्वराणां सामान्यलक्षणं स्वरशब्दस्य निरुक्तिं चाह—**श्रुत्यनन्तरे**ति । श्रुत्यनन्तरभावी, श्रुतेश्चतुर्थ्यादेर्मारुताद्याहत्युत्पन्नप्रथमध्वनेरनन्तरं भाव्याविर्भवनशीलः, स्निग्धो ऽरूक्षः सन्दूरसंश्राव्यः, अनुरणनात्मको ऽनुस्वानरूपः, स्वतः सहकारिकारणनिरपेक्षं श्रोतृचित्तं रञ्जयत्यनुरक्तं करोति । स्वतःशब्दोपपदात् 'रञ्ज रागे' इत्यस्माद्धातोः 'अन्येभ्यो ऽपि दृश्यते' इति डप्रत्यये टिलोपे पूर्वपदस्थतकारादेः पृषोदरादित्वाल्लोपे च स्वर इति रूपसिद्धिः ॥ -२४, २४- ॥

(सु०) स्वरस्य लक्षणं निर्वचनं च कथयति—श्रुत्यनन्तरेति । श्रुतेरनन्तरं भवतीति श्रुत्यनन्तरभावी । प्रथमतन्त्र्यामाहतायां यो ध्वनिरनुरणनशून्य उत्पद्यते स श्रुतिः, यस्तु ततो ऽनन्तरमनुरणनरूपः श्रूयते स स्वरः । कथं तस्य स्वरत्वमित्यत आह—**स्वत** इति । स्वतो ऽन्यानपेक्षतया यस्माच्छ्रोतृचित्तं रञ्जयति तस्मात्स्वर इति निरुक्तिः । कथं तस्य रञ्जकत्वम्? अतो हेतुगर्भं

विशेषणं स्निग्ध इति। यद्यपि स्निग्धत्वमपामेव धर्मः, 'स्नेहो ऽपां विशेषगुणः' इत्युक्तत्वात्, न तस्य श्रवणेन्द्रियगम्यता; तथा ऽप्यौपचारिकं स्निग्धत्वं स्वरेषु गृह्यते। अत्र बहुधा विप्रतिपत्तिः—केचित्स्वरश्रुत्योस्तादात्म्यं वर्णयन्ति। यदाहुः—

'विशेषस्पर्शशून्यत्वाच्छ्रवणेन्द्रियगम्ययोः।
स्वरश्रुत्योस्तु तादात्म्यं जातिव्यक्त्योरिवानयोः॥'

इति। केचित्स्वरश्रुत्योर्विवर्त्यविवर्तकतामाचक्षते। यदाहुः—

'नराणां तु मुखं यद्वद्दर्पणेषु विवर्तते।
प्रतिभान्ति स्वरास्तद्वच्छ्रुतिष्वेव विवर्तिनः॥'

इति। केचित्स्वरश्रुत्योः कार्यकारणभावं वदन्ति। यदाहुः—

'स्वराणां श्रुतिकार्यत्वमिति केचिद्वदन्ति हि।
मृत्पिण्डदण्डकार्यत्वं घटस्येह यथा भवेत्॥'

इति। केचित्परिणामपक्षमाद्रियन्ते। यदाहुः—

'श्रुतयः स्वररूपेण परिणामं व्रजन्ति हि।
परीणमेद्यथा क्षीरं दधिरूपेण सर्वथा॥'

इति। केचित्पुनरभिव्यक्तिपक्षमङ्गीकुर्वते। यदाहुः—

'षड्जादयः स्वराः सप्त व्यज्यन्ते श्रुतिभिः सदा।
अन्धकारस्थिता यद्वत्प्रदीपेन घटादयः॥'

इति। एतेषु पक्षेषु परिणामाभिव्यक्तिपक्षावेव स्वीकृतौ मतङ्गेन। यदाह—

'भेदः स्वलक्षणानां सामान्येनान्यवस्तुवत्सिद्धः।
तद्धि विशेषैः शून्यं भवति नभःपुष्पसंकाशम्॥
नानाबुद्धिगृहीतत्वात्स्वरश्रुत्योस्तु भिन्नता।
आश्रयाश्रयिभेदाच्च तादात्म्यं केन सिध्यति॥

यदभाणि विवर्तत्वं स्वराणां तदसंगतम् ।
विवर्तत्वे स्वराणां हि भ्रान्तिज्ञानं प्रसज्यते ॥
तथा च कारणत्वं च श्रुतीनां नैव संभवेत् ।
कार्येषु विद्यमानेषु कारणस्योपलम्भनात् ॥
घटादौ विद्यमाने हि मृत्पिण्डो नोपलभ्यते ।
परिणामोऽप्यभिव्यक्तिर्न्याय्यः पक्षः सतां मतः ॥'

इति । मतङ्गेन त्वन्यथा स्वरशब्दो व्युत्पादितः । यदाह—

'राजृ दीप्तावस्य धातोः स्वशब्दपूर्वकस्य च ।
स्वयं हि राजते यस्मात्तस्मात्स्वर इति स्मृतः ॥'

इति । षड्जादीनां निरुक्तिरुक्ता संगीतसमयसारकारेण—

'नासा कण्ठ उरस्तालु जिह्वा दन्तास्तथैव च ।
षडभिः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः ॥
नाभेः समुत्थितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
नदत्यृषभवद्यस्मात्तस्मादृषभ ईरितः ॥
नाभेः समुत्थितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
गन्धर्वसुखहेतुः स्याद्गांधारस्तेन हेतुना ॥
वायुः समुत्थितो नाभेर्हृदये च समाहतः ।
मध्यस्थानोद्भवत्वात्तु मध्यमत्वेन कीर्तितः ॥
वायुः समुत्थितो नाभेरोष्ठकण्ठशिरोहृदि ।
पञ्चस्थानसमुद्भूतः पञ्चमस्तेन कीर्तितः ॥
नाभेः समुत्थितो वायुः कण्ठतालुशिरोहृदि ।
तत्तत्स्थानधृतो यस्मात्ततो ऽसौ धैवतो मतः ॥
नाभेः समुत्थिते वायौ कण्ठतालुशिरोहते ।
निषीदन्ति स्वराः सर्वे निषादस्तेन कथ्यते ॥

इति ॥ -२४, २४- ॥

ननु श्रुतिश्चतुर्थ्यादिरस्त्वेवं स्वरकारणम् ॥ २५ ॥
त्र्यादीनां तत्र पूर्वासां श्रुतीनां हेतुता कथम् ।
ब्रूमस्तुर्यातृतीयाऽऽदिः श्रुतिः पूर्वाऽभिकाङ्क्षया ॥ २६ ॥
निर्धार्यते ऽतः श्रुतयः पूर्वा अप्यत्र हेतवः ।
दीप्ता ऽऽयता च करुणा मृदुर्मध्येति जातयः ॥ २७ ॥
श्रुतीनां पञ्च तासां च स्वरेष्वेवं व्यवस्थितिः ।
दीप्ता ऽऽयता मृदुर्मध्या षड्जे स्यादृषभे पुनः ॥ २८ ॥
संस्थिता करुणा मध्या मृदुर्गांधारके पुनः ।
दीप्ताऽऽयते मध्यमे ते मृदुमध्ये च संस्थिते ॥ २९ ॥
मृदुर्मध्या ऽऽयताऽऽख्या च करुणा पञ्चमे स्थिता ।
करुणा चायता मध्या धैवते सप्तमे पुनः ॥ ३० ॥
दीप्ता मध्येति तासां च जातीनां ब्रूमहे भिदाः ।
तीव्रा रौद्री वज्रिकोग्रेत्युक्ता दीप्ता चतुर्विधा ॥ ३१ ॥
कुमुद्वत्यायता या ऽस्याः क्रोधा चाथ प्रसारिणी ।
संदीपनी रोहिणी च भेदाः पञ्चेति कीर्तिताः ॥ ३२ ॥

(क०) यद्येवं चतुर्थ्यादेरेव श्रुतेः स्वरकारणत्वमस्तु, न पूर्वपूर्वासामित्याक्षिपति—**नन्विति** । त्र्यादीनामिति । तृतीयाऽऽदीनामित्यर्थः । अत्र वृत्तौ तीयप्रत्ययान्तस्य 'प्रत्ययलोपे ऽपि तदर्थग्रहणम्' इति त्र्यादीनामिति निर्देशोपपत्तिः । समाधत्ते—**ब्रूम** इति । तुर्यातृतीयाऽऽदिः, षड्जमध्यमपञ्चमानां तुर्या, ऋषभधैवतयोस्तृतीया, आदिशब्देन गांधारनिषादयोर्द्वितीया च श्रुतिः, पूर्वाऽभिकाङ्क्षया, आदिशब्दसामर्थ्यात्पूर्वेत्यस्य वीप्सा कर्तव्या पूर्वपूर्वाऽभिकाङ्क्षयेति । उत्तरोत्तरतारूपेण लक्षणेन स्वोत्पत्तौ

दयावती तथा ऽऽलापिन्यथ प्रोक्ता मदन्तिका ।
त्रयस्ते करुणाभेदा मृदोर्भेदचतुष्टयम् ॥ ३३ ॥
मन्दा च रतिका प्रीतिः क्षितिर्मध्या तु षड्विधा ।
छन्दोवती रञ्जनी च मार्जनी रक्तिका तथा ॥ ३४ ॥
रम्या च क्षोभिणीत्यासामथ ब्रूमः स्वरस्थितिम् ।
तीव्राकुमुद्वतीमन्दाच्छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः ॥ ३५ ॥
दयावती रञ्जनी च रक्तिका चर्षभे स्थिताः ।
रौद्री क्रोधा च गांधारे वज्रिका ऽथ प्रसारिणी ॥ ३६ ॥
प्रीतिश्च मार्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ।
क्षिती रक्ता च संदीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे ॥ ३७ ॥
मदन्ती रोहिणी रम्येत्येतास्तिस्रस्तु धैवते ।
उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती ॥ ३८ ॥

संख्यया तुर्याऽऽदिव्यपदेशे च पूर्वपूर्वस्यां साकाङ्क्षतया यतो निर्धार्यते ऽत इत्यर्थः । श्रुतीनामन्योऽन्यमसंकीर्णतया स्वरूपपरिज्ञानाय क्वचित्तासां साजात्येन संगत्या रक्तिलाभाय चावान्तरभेदसहितानां जातीनां स्वरेषु व्यवस्थानं दर्शयति—**दीप्ता ऽऽयतेत्यादिना** । स्वरविनियोगानन्तरमुद्दिष्टानामपि श्रुतिजातीनामिह निरूपणं श्रुतिस्वरविवेचनरूपार्थसंगतिवशादुपपन्नम् । व्युत्क्रमेणोद्देशस्तु क्वचित्क्रमस्याविवक्षितत्वज्ञापनार्थम् । एतेन ' कुलानि जातयः—' इत्यादिक्रमस्त्वविवक्षित इति मन्तव्यम् ॥ -२५—३८ ॥

(सु०) ' श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः ' इत्युक्तम्; तत्र श्रुतिभ्य इति पञ्चम्या ' जनिकर्तुः प्रकृतिः ' इत्यनेन श्रुतीनां स्वरान्प्रति कारणत्वं प्रतीयते; अयं स्वरश्चतुःश्रुतिरयं स्वरस्त्रिश्रुतिरयं द्विश्रुतिरित्युक्तत्वाच्च सर्वासामपि कारणत्वं

प्रतीयते; तदाक्षिपति—**नन्विति**। ननु यस्यां श्रुतौ स्वरः स्थाप्यते सा चतुर्थ्यादिः श्रुतिः, चतुर्थी सप्तमी नवमी त्रयोदशी सप्तदशी विंशी द्वाविंशी च श्रुतिरभिव्यञ्जकत्वेन परिणामकत्वेन वा स्वराणां षड्जादीनां कारणमस्तु नाम; पूर्वासां त्र्यादीनां श्रुतीनां स्वरं प्रति कथं हेतुत्वम्? त्र्यादीनामित्यत्रादि-शब्देन षड्जमध्यमपञ्चमेषु तिसृणां तिसृणामृषभधैवतयोर्द्वयोर्द्वयोर्गांधारनिषादयोरेक-स्या एकस्याः पूर्वावस्थितायाः श्रुत्याः स्वरं प्रति क उपयोगः? परिहरति—**ब्रूम इति**। तुरीयातृतीयाऽऽदिः श्रुतिः पूर्वापेक्षया निर्धार्यते इयं श्रुतिश्चतुर्थीयं तृतीयेयं द्वितीयेति पूर्वाः श्रुतीरपेक्ष्यायं व्यवहारः। यदि पूर्वाः श्रुतयो न स्युस्तर्हि किमपेक्ष्यायं चतुर्थ्यादिव्यवहारः स्यात्? अतश्चतुर्थीत्वादिनिर्धारणार्थं पूर्वासामपि श्रुतीनां हेतुत्वसिद्धिः। अधुना श्रुतिजातीर्विभजते—**दीप्ता ऽऽयतेति**। श्रुतीनां पञ्च जातयो भवन्ति दीप्ता ऽऽयता करुणा मृदुर्मध्येति। तासु का जातिः कस्मिन्स्वरे निवसतीत्यपेक्षायामाह—**तासां चेति**। षड्जे दीप्ताऽऽदयश्चतस्रः श्रुतिजातयः, प्रथमा श्रुतिर्दीप्ता द्वितीया ऽऽयता तृतीया मृदुश्चतुर्थी मध्या। ऋषभे तु प्रथमा श्रुतिः करुणा द्वितीया मध्या तृतीया मृदुः। गांधारे प्रथमा श्रुतिर्दीप्ता द्वितीया ऽऽयता। मध्यमे ते दीप्ताऽऽयते मृदुमध्ये च संस्थिते। ततश्च मध्य-मस्य प्रथमा श्रुतिर्दीप्ता द्वितीया ऽऽयता तृतीया मृदुश्चतुर्थी मध्या। पञ्चमे प्रथमा श्रुतिर्मृदुर्द्वितीया मध्या तृतीया ऽऽयता चतुर्थी करुणा। धैवते प्रथमा श्रुतिः करुणा द्वितीया ऽऽयता तृतीया मध्या। सप्तमे निषादे प्रथमा श्रुतिर्दीप्ता द्वितीया मध्येति। तासामपि जातीनामवान्तरजातीः प्रतिज्ञाय कथयति—**तासां चेति**। दीप्ता चतुर्विधा तीव्रा रौद्री वज्रिकोग्रेति। आयतायाः पञ्च भेदाः कुमुद्वती क्रोधा प्रसारिणी संदीपनी रोहिणी चेति। करुणाया भेदत्रयं दया-वत्यालापिनी मदन्तिकेति। मृदोश्चत्वारो भेदा मन्दा रतिः प्रीतिः क्षितिरिति। मध्या तु षड्विधा षट्प्रकारा च्छन्दोवती रञ्जनी मार्जनी रक्तिका रम्या क्षोभिणीति। तुशब्देन पूर्वाभ्यो ऽधिकभेदत्वं सूचितम्। एतासां जातीनां स्वरस्थितिं प्रतिज्ञाय कथयति—**आसामथेति**। आसां श्रुतिजातीनां षड्जगाः षड्जे वर्तमानाश्चतस्रो जातयस्तीव्रादयः। ततश्च षड्जे प्रथमा श्रुतिस्तीव्राजात्या-क्रान्ता दीप्ता; द्वितीया कुमुद्वतीजातिका ऽऽयता; तृतीया मन्दाजातिका मृदुः; चतुर्थी च्छन्दोवतीजातिका मध्या। ऋषभे प्रथमा श्रुतिर्दयावतीजातिका

ते मन्द्रमध्यताराख्यस्थानभेदात्त्रिधा मताः ।
त एव विकृतावस्था द्वादश प्रतिपादिताः ॥ ३९ ॥
च्युतो ऽच्युतो द्विधा षड्जो द्विश्रुतिर्विकृतो भवेत् ।
साधारणे काकलीत्वे निषादस्य च दृश्यते ॥ ४० ॥
साधारणे श्रुतिं षाड्जीमृषभः संश्रितो यदा ।
चतुःश्रुतित्वमायाति तदैको विकृतो भवेत् ॥ ४१ ॥

करुणा; द्वितीया रञ्जनीजातिका मध्या; तृतीया रतिजातिका मृदुः । गांधारे प्रथमा श्रुती रौद्रीजातिका दीप्ता; द्वितीया क्रोधाजातिका ऽऽयता । मध्यमे प्रथमा श्रुतिर्वज्रिकाजातिका दीप्ता; द्वितीया प्रसारिणीजातिका ऽऽयता; तृतीया प्रीतिजातिका मृदुः; चतुर्थी मार्जनीजातिका मध्या । पञ्चमे प्रथमा श्रुतिः क्षितिजातिका मृदुः; द्वितीया रक्तिकाजातिका मध्या; तृतीया संदीपनीजातिका ऽऽयता; चतुर्थ्यालापिनीजातिका करुणा । धैवते प्रथमा श्रुतिर्मदन्तीजातिका करुणा; द्वितीया रोहिणीजातिका ऽऽयता; तृतीया रम्याजातिका मध्या । निषादे प्रथमा श्रुतिरुग्राजातिका दीप्ता; द्वितीया क्षोभिणीजातिका मध्येति । ननु किं श्रुतिजातिनिरूपणेन प्रयोजनम्? उच्यते—तत्तज्जातिकां श्रुतिं श्रुत्वा मनसो नामसाम्येन तथा तथा विकार उत्पद्यत इति सूचयितुं श्रुतिजातिनिरूपणम् । ततश्च दीप्तां श्रुतिमाकर्ण्य मनसो दीप्तत्वमिव भवति; आयतां श्रुतिमाकर्ण्यायतत्वमिव; एवं करुणत्वादि ज्ञातव्यम् ॥ -२९—३८ ॥

(क०) प्रसङ्गाच्छ्रुतिजातीरुक्त्वा प्रकृतस्वरपरामर्शपूर्वकं स्थानभेदात्तेषां त्रैविध्यमाह—ते मन्द्रेति । ननु च्युतादयः पृथक्स्वराः स्युः; किं तेषामवस्थाऽन्तरापन्नषड्जादित्वकल्पनयेत्यत आह—त एवेति । द्वादशेति ॥ षड्जमध्यमग्रामद्वयापेक्षया क्रमप्राप्तान्विकृतस्वरान्लक्षयति—च्युतो ऽच्युत इत्यादिना । चतुःश्रुतिः षड्जो द्विश्रुतिर्विकृतः संश्चयुतो ऽच्युत इति द्विधा भवेत् । स च साधारणे स्वसाधारणे च्युतः, निषादस्य काकलीत्वे

इत्यभिगमनं निगमितम्[1] । तद्विवरणं च गद्यादिकमेव । अनुयागपर्यन्तसमाराधनसमनन्तरभाविस्वाध्यायश्च श्रुति-स्मृतीतिहास-पुराण-मन्त्रजप-सत्संवादाध्यात्मशास्त्रश्रवण-प्रवचनाद्यात्मा यथासम्भवं भगवच्छास्त्र-धर्मशास्त्रादिष्वनन्तरभावियोगोपकारकज्ञानसन्धुक्षणप्रयोजनः प्रतिपाद्यत इति तत्कालनित्यः सोऽपि 'द्वयमर्थानुसन्धानेन सह सदैवं वक्ता' इति गद्योक्तस्य द्वयवचनस्य शास्त्रीयकर्मान्तरानुपरोधेन यथावसरमुपनिपातादुपदिष्ट एवेति ज्ञायते । सदावचनं हि न निद्राकाले अशक्यत्वात् । न मौनकाले तद्विधिविरोधात्[2] । न मन्त्रान्तरादिसाध्यसमाराधनादिकाले तैरव[3] तदुपरोधात् । अतो यथावसरं तत्प्राप्तिः । एवं योगोऽपि[4] द्वयार्थानुसन्धानैकाग्र्यरूपः सर्वव्यापारोपरतिसुभगनिद्रापूर्वापरकालयोः "तत्पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः" इत्याद्युक्तावसरलब्धयत्नलभ्यः[5] । श्रीवैकुण्ठगद्ये च स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठामेव विधाय "ततश्च प्रत्यहमात्मोज्जीवनायैवमनुस्मरेत्" इत्यारभ्य, परमपदपर्यङ्कनिलयस्य भगवतः परिपूर्णध्यानयोगमुक्त्वा, अनुसन्धानविशेषांश्चोपदिश्य, "श्रीमत्पादारविन्दं[6] शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निमग्नसर्वावयवः सुखमासीत" इत्यनेनानन्यप्रयोजनो विचित्रो योगः प्रतिदिनकर्तव्यत्वेन विहितः । तदधिकारे च विस्तरेण दर्शयिष्यामः । नित्ये च "एवं शरणमुपगम्य तत्प्रसादोपबृंहितमनोवृत्तिस्तमेव भग-

[1] निर्णीतम्—ङ, छ; निर्दिष्टम्—ज.

[2] तद्विरोधात्—क, ख, ग, झ.

[3] तेनैव—क, ख, ग, च.

[4] अपि—क, ख, ग, ङ, च पुस्तकेषु न दृश्यते.

[5] अवसरयुक्तयत्नलभ्यः—क, झ; अवसरयत्नलभ्यः—घ; अवसरलब्ध्या युक्तयत्नलभ्यः—च, छ.

[6] पादारविन्दयुगलं—क, च, झ.

वन्तं सर्वेश्वरेश्वरमात्मनः स्वामित्वेनानुसन्धाय, अत्यर्थप्रियाविरतविशदतम-प्रत्यक्षतापन्नानुध्यानेन[2] ध्यायन्नासीत" इति समाराधनारम्भोक्तस्यानु-ध्यानस्य स्वादुतमस्य समाराधनवदेव अनन्यप्रयोजनकैङ्कर्यरूपतयावसरे प्राप्तिर्युक्ता, तस्मादनन्यप्रयोजनप्रधानतया परिपूर्णसमाराधनविशेषोप-देशिभिर्भाष्यकारैरर्थतः शास्त्रान्तरैश्च सिद्धमन्यदपि सर्वमनुज्ञातमिति विज्ञायते। अत एव हि तच्छिष्य-प्रशिष्यादयः पञ्चकालविभागेनैव भगवत्सेवां प्रत्यपीपदन्। प्रपत्त्यावृत्तिप्रसङ्गादिचोद्यानि तु निक्षेपरक्षान्ते[3] परिहृतानि।

अत्र यदुक्तं प्रपत्त्यङ्गत्वेनोपदेशाभावात् परित्याज्य इति तदसत्। भाष्यकारोक्तनित्यसमाराधनस्यापि तत एव परित्याज्यत्वप्रसङ्गात्। तच्चे-द्भगवत्प्रीत्येकप्रयोजनतयानुष्ठेयमित्यनुज्ञायेत तर्हि तदनुबन्धि सर्वमपि तद्वदनुज्ञायताम्। प्रपत्त्यङ्गसर्वधर्मस्वरूपत्यागविधिवादिनोऽपि हि[4] स्वामिनि भगवति दासभूतस्य प्रपन्नस्य स्वरूपप्राप्तां किङ्करवृत्तिमनुजानन्ति। यत्तु शातवार्षिकव्रतावधि विलम्बाक्षमत्वमुक्तं तत्तथैव। न ह्यस्य निष्पन्नो-पायस्य शातवार्षिकव्रतमनुष्ठेयं ब्रूमः। यथा हि नदीतरणाय नौकागमनं प्रतीक्षमाणाः पुरुषाः केचिल्लीलाद्यूतेन कालं यापयन्ति। केचित् पणबन्धद्यूतेन। द्यूतमर्यादानुपालनं चोभयेषां समानम्। तत्रानियतकाल-भाविनौकागमनसमये वैहारिका विहारद्यूतविच्छेदेनापि नदीं तरन्ति। बद्धपणास्तु यावद्द्यूतसमाप्ति विलम्बन्ते। तद्वदिहापीति तत्त्वविदां सम्प्रदायः।

[1] स्वामित्वेन सुहृत्त्वेन—क, ख, ग, च, झ.
[2] अनुसन्धानेन—घ, ङ, छ, ज.
[3] निक्षेपरक्षायां—क, ख, ग, च, ज, झ.
[4] हि—क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु नास्ति।

यच्चान्यदुक्तं योगशक्तौ तस्यैवोपायत्वस्वीकारः प्राप्नोतीति तदपि मन्दम्। स्वयोगमहिमप्रत्यक्षिततत्त्वत्रयाणां नाथमुनि-कुरुकेश्वरप्रभृतीनां प्राक्-परिगृहीतप्रपत्त्युपायैकनिष्ठानामेव पश्चादपि भगवत्प्रसादलब्धयौगिकभगवदानन्दास्वादस्य प्रसिद्धत्वात्; अन्यथा तथाविधानुसन्धानपूर्वकभाष्यकारोक्तसमाराधनादिशक्तौ तस्याप्युपायत्वस्वीकार[1]प्रसङ्गात्। तच्चेत् स्वामिकैङ्कर्यरूपमिति स्वादुतमतया[2] स्वयंप्रयोजनत्वेनोपादीयेत समाधावप्ययं समाधिकदरिद्र-सुखसन्दोहात्मनि समः समाधिः। प्रपन्नानुगुणं च यौगिकमनुसन्धानं शाण्डिल्यैस्[3]मृतावुच्यते—

याज्ञकालिकयोग-शक्तौ प्रपत्तिनिष्ठा-विरोधपरिहारः।

"ईदृशः परमात्मायं प्रत्यगात्मा तथेदृशः[4]।
तत्संबन्धानुसन्धानमिति योगः प्रकीर्तितः॥
योगो नामेन्द्रियैर्वश्यैर्बुद्धेर्ब्रह्मणि संस्थितिः।
प्रयुक्तैरप्रयुक्तैर्वा भगवत्कर्मविस्तरे॥" इति।

एतदनुबद्धमेव[5] द्वयार्थानुसन्धानम्। एतद्विरुद्धं तु राहुमीमांसकानां कबन्ध-मीमांसकानां चानुसंधानं वेदबाह्यमिति श्रीकृष्णमुनिभिरुक्तम्—

"चेतनस्त्वेक एवेति मतिर्या केवला क्रिया।
फलतीति मतिस्ते द्वे वेदाप्रामाण्यबुद्धिजे।
'स एनं प्रीतः प्रीणाति'ब्राह्मणस्यानुगे न ते॥" इति।

[1] स्वीकार—क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु नास्ति।
[2] स्वादुतमतया—क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु नास्ति।
[3] शाण्डिल्यस्मृतावपि—क, च, झ.
[4] अयमीदृशः—घ, ङ, छ, ज.
[5] एतदनुसन्धानमेव—क, ख, ग, ज, झ.

यत्त्वपरमुक्तम्, व्यासदक्षाद्युपदिष्टवर्त्मनापि स्ववर्णाश्रमोचितभगवदाज्ञानुपालनरूपदिनचर्यासिद्धिः; अतश्चोभयसंभेदे[1] कर्मणां परस्परोपरोधप्रसङ्गश्चेति, तत्र तावदविदितश्रौत-स्मार्त-वृत्तान्तानामयं परस्परोपरोधचोद्यावतारः। एवं ह्यत्र परिहृतं श्रीकृष्णमुनिभिः—

पाञ्चकालिकधर्मस्य स्मृत्युक्तकर्मभिर्नोपरोधः।

"पञ्चिष्टिर्द्वि[2]र्विहोमानां ससोमानां समुच्चयः।
यथा बहूनामेकस्मिन् तथैवास्यापि कर्मणः॥" इति।

न चात्र तावानप्युपरोधः।

अपि च तत्रापीदमभिगमनादिपञ्चकमनुप्रविष्टं दृश्यते। व्यास-स्तावत्—

व्यासस्मृतौ अभिगमनसंवादनम्।

"ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत्।
कायक्लेशं तदुद्भूतं ध्यायीत मनसेश्वरम्" ॥

इत्यारभ्य प्राभातिकस्नान-सन्ध्योपासनप्रकारमुपदिश्य,

"अथागत्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि।
प्रज्वाल्य वह्निं विधिवत्"

इत्यादिना प्रातर्होमं च विधाय, अनन्तरमाह—

"देवादीनां नमस्कुर्यादुपहारं निवेदयेत्।
दद्यात् पुष्पादिकं तेषां वृद्धांश्चैवाभिवादयेत्॥

[1] अतश्चेत्येव सर्वत्र पाठः। पूर्वपक्षानुवादे तु अन्यथेति दृश्यते।
[2] दर्वी—ख, ग, च.

गुरुं[1] चैवाप्युपासीत हितं चास्य समाचरेत् ।
वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः ॥
जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेच्च विचारयेत् ।
अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः ।
वैदिकांश्चैव निगमान् वेदाङ्गानि विशेषतः" ॥ इति ।

अत्र दक्षोक्तप्रक्रियया द्वितीयार्धयामसाध्यवेदाभ्यासादिषु [2]अदृष्टार्थांशो जपस्तोत्रशब्दाभ्यां जयाख्यसंहितायामुपलक्ष्यते । वृत्तिकर्शितस्य कस्यचित् दृष्टार्थांशो[3]ऽस्ति चेदभिगमनकालसङ्कोचेन परस्मिन्नुपादाने समन्वेति । अत्र देवनमस्कारोपहारनिवेदन-पुष्पादिप्रदानवचनादभिगमनं सिद्धम् । देवनमस्कारश्चात्र विष्णुनमस्कार एव स्वरसतः प्राप्तः । निरुपाधिकदेवत्वस्य देवतान्तरनमस्कारस्यापि तत्रैव विश्रमात् । अत एवादौ "ध्यायीत मनसेश्वरम्" इति ध्येयतयोक्त ईश्वरोऽपि जयादिष्विव सर्वेश्वरेश्वरो विष्णुरेव । "ईश्वरो विक्रमी धन्वी" इति च तन्नामसु[4] पठ्यते । उत्तरत्र[5] "न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्" इति स्वयमेवाभिधानाच्च । इदमेव विष्णुनमस्कारादिरूपमभिगमनं तत्परशास्त्रेष्वपि नानाप्रकारमुपदिश्यते । "देवादीनां" इत्यादिशब्देन पित्रादिसंग्रहः ।

एवं प्रथमकालकर्तव्यमुक्त्वा द्वितीयकालसाध्यं समाराधनोपकरणसम्पादनरूपमुपादानमाह—

व्यासस्मृतौ उपादानसंवादनम् ।

[1] गुरुंश्चैव—क. ख, ग, च, झ.
[2] अदृष्टांशः—ख, ग.
[3] अदृष्टांशः—ख ; दृष्टांशः—क, ग, झ.
[4] इति च नामसु—क, ख, च, ज, झ.
[5] अत एवोत्तरत्र—क, ख, ग, च, झ.

"उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये ।
साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थे ततो द्विजः" ॥ इति ।

एतच्च लौकिकेश्वराभिगमनं गत्यन्तरहीनस्यापद्विषयम् । स्मरन्ति हि—
"नगरप्रवेशनानि[1] च वर्जयेत्" इति । उक्तं च [2]श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ—

"बुद्धरुद्रादिवसतिं श्मशानं शवमेव च ।
अटवीं राजधानीं च दूरतः परिवर्जयेत्" ॥ इति ।

कालपञ्चककृत्यं तत्र प्रपञ्चितं [3]यथायोगं सर्वैर्ग्राह्यम् । इदमेव चोपादानं भगवदर्थत्वेन भगवच्छास्त्रेषु विधीयते । अत्रापि 'कुटुम्बार्थे' इति न केवलं तादर्थ्यं विवक्षितम्[4] । तद्बुद्धेः सर्वत्र प्रतिषेधात् । अगीयत च[5] स्वयं भगवता—

"यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर" ॥ इति ।

अतो भगवदाराधनरूपयज्ञशिष्टेन कुटुम्बसंरक्षणमपि[6] भगवदाज्ञानुपालनरूपमेवेति तद्विवक्षया महर्षिणा 'कुटुम्बार्थे' इत्युक्तम् । 'धर्ममर्थं च चिन्तयेत्' इत्यारम्भोक्तार्थचिन्तनमपि धर्मशेषतया । कायक्लेशचिन्तनं तु क्लेशरहितोपायगवेषणार्थम् । स्मरन्ति हि मन्वादयः—

[1] प्रवेशनादि—क, झ.
[2] श्री—क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु नास्ति.
[3] यथायोग्यं—क, ख, ग, च, छ, ज, झ.
[4] 'कुटुम्बार्थे' इति वचने केवलतादर्थ्यमविवक्षितम्—क, ख, ग. झ.
[5] गीयते च—क, च, झ.
[6] कुटुम्बभरणमपि—क, ख, ग, च, झ ; कुटुम्बरक्षणमपि—ङ, छ.

"अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ।
अप्रयत्नागताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा" ॥

इत्यादि ।

अथ तृतीयकालकृत्यमाह—"ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत्" इत्यादिना । स्नाने चैवं भगवदनुसन्धानमाह—

व्यासस्मृतौ इज्यासंवादनम् ।

"अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैरङ्गैर्वारुणैः शुभैः ।
भावपूतं तदव्यग्रं ध्यायन् वै विष्णुमव्ययम् ॥
आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यायनं पुनः ।
तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेद्बुधः" ॥ इति ।

तथा—

"त्रिपदां वात्र सावित्रीं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
आवर्तयेद्वा प्रणवं देवं वा संस्मरेद्धरिम्" ॥ इति च ।

तर्पणेऽपि—

"आदावोङ्कारमुच्चार्य नामान्ते[1] तर्पयामि च ।
देवान् ब्रह्म-ऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ॥
तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या सूत्रोक्तविधिना ततः" ॥ इति ।

अत्र प्रणवपूर्वकत्वेन भगवदात्मकत्वानुसन्धानं विहितम् । एतदेव च नित्ये भाष्यकारैरपि दर्शितम्—"देवानृषीन् पितॄन् भगवदात्मकान् ध्यात्वा

[1] नमोऽन्ते—ग, च, छ.

सन्तर्प्य" इति। तृतीयकालसाध्यं साक्षादिज्यारूपं समाराधनमेवाह

"न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्।
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम्॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च।
नैवाभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि॥
निवेदयीत स्वात्मानं विष्णावमलतेजसि।
तदात्मा तन्मनाः शान्तस्तद्विष्णोरिति मन्त्रतः" ॥ इति।

अत्र तद्विष्णोरित्यादेः स्तुतिः न याज्ञवल्क्यादिविहितप्रणवाद्यपकर्षपर एवं विष्ण्वाराधनस्य सर्वोत्तरत्वकण्ठोक्तेः पूर्वापरग्रन्थेषु सामान्यतो विशेष देवतान्तरार्चनवचनमन्तवत्परिमितफलार्थिप्रतिबुद्धेतराल्पमेधसः पुरुषान कृत्येति मन्तव्यम्। गीयते च "अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम इति। उक्तं च[1] महाभारते—

"ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः।
प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात् परिमितं फलम्॥" इति।

आह च बादरायणः—

"नान्यं देवं नमस्कुर्याद्विष्णुपादाब्जसंश्रयः।" इति।
"कर्मणां परिपाकत्वादाविरिञ्चादमङ्गलम्।
इति मत्वा विरक्तस्य वासुदेवः परा गतिः॥" इति च।

[1] उत्तरत्र च—क, ख, ग, ज, झ.

THE VAISNAVOPANISAD-S

TRANSLATED INTO ENGLISH

(ON THE BASIS OF THE COMMENTARY OF S'RĪ UPANIṢAD-BRAHMA-YOGIN)

BY

T. R. S'RĪNIVĀSA AYYAṄGĀR, B.A., L.T.

(Retired Head Master, Kalyāṇa-sundaram High School, Tanjore)

AND EDITED BY

PAṆḌIT S. SUBRAHMAṆYA S'ĀSTRĪ, F.T.S.

THE ADYAR LIBRARY

1941

THE A-VYAKTOPANIṢAD

[This Upaniṣad, (otherwise known as the A-vyakta-nṛ-siṃhopaniṣad), which is the Sixty-eighth among the 108 Upaniṣad-s and forms part of the Sāma-veda, deals with the cosmogony of the world and the coming into existence of the various orders of creation, all through the potency of the Nṛ-siṃhānuṣṭubh-mantra, which it expounds, expatiates upon the greatness of Dhyāna-yajña, narrates the story of Indra and his achievement of the overlordship of the celestial and the terrestrial worlds and winds up with the demonstration of the means to be adopted for the attainment of the state of the Paramātman.]

KHAṆḌA I

The State of the Non-differentiated Brahman prior to the Creation of the World

In times of hoary antiquity, (long before the phenomenal world came to be and man's mental vision became clouded, through the influence of Māyā), this (world) did not exist at all, even to the slightest extent,

(from the point of view of the knower of the Brahman). Neither the celestial region, nor the mid-ethereal region, nor the terrestrial region was there. There was then (the peerless Brahman) alone, of the form of absolute radiance, that has neither beginning, nor end; that is neither subtle, (like the tiniest atom), nor gross in form; that is devoid of form, and is yet possessed of form, (and is hence known as the A-vyakta); that is imperceptible and yet full of (sentience and) bliss; (that remains as the peerless, non-differentiated Brahman alone, whether the deluded perception relating to the existence of things apart from the Ātman, experienced by one ignorant of the Ātman, persists or not). (1)

The Coming into Existence of the Parame-ṣṭhin

That (peerless radiant Brahman) became split into two parts. One was of a green colour and the other red. Of these, what was red, was of the form of the Parama-puruṣa. What was green, assumed the form of Māyā. (Through the combined influence of Kāla, inexorable time and Karma), they came together. (Through their conjunction,) the virility of the two, (the Puruṣa and the Prakṛti, the primordial vital principle and the primordial originant of the material world), attained satisfaction in this manner. That grew gradually and developed into a golden egg. In course of time it ripened. Thence, (from the lotus-flower, springing out of the navel of Mahā-viṣṇu, which formed the receptacle of the A-vidyā'ṇḍa, the ripe egg of

ignorance), the Parame-ṣṭhin, (Brahman, the creator), came into existence. (2)

The Desire of Parame-ṣṭhin to know the Nature of His Work

He, (the Parame-ṣṭhin), desired to know thus: "What is my origin? What is (the nature of) my work?" Then, a voice from an unseen source addressed him thus: "O Sire! Prajā-pati, thou art sprung from (Nārāyaṇa, that has attained the state of) the A-vyakta, (the non-distinct primary germ, whence all the phenomena of the material world are developed) and thy work is distinct." (Raising his eyes in the direction of the voice), he, (the Parame-ṣṭhin), replied thus: "What, Ho! is that A-vyakta, wherefrom I have originated? What is that distinct work of mine?" The voice made reply thus: "That radiance, (whence thou hast originated), O Good sire! is verily imperceptible. What is verily imperceptible is the (non-distinct) A-vyakta. Shouldst thou desire to know that, then do thou approach me, (that am of the form of Brahma-vidyā)." To which he replied thus: "Who art thou, that speakest with the voice of the Brahman? Announce thyself unto me." Whereupon the voice said thus: "Do thou first seek to know who I am, by performing penance, (with thy senses thoroughly abated and thy mind remaining one-pointed)." Then, the Parame-ṣṭhin applied himself for a thousand years with pertenacity to the acquisition of the knowledge of the Brahman, applied himself with pertenacity. (3)

KHAṆḌA II

THE VISION, (THROUGH THE EYE OF KNOWLEDGE), BY THE PARAME-ṢṬHIN, OF THE ĀNUṢṬUBHĪ-VIDYĀ

Then, (after undergoing severe penance), he, (the Parame-ṣṭhin), saw the exquisite lore of the Ānuṣṭubhī-(mantra, in the metre of that name), whose parts form other Vedic mantra-s, wherein the Brahman is established, as also the Vis've-deva-s, (or all the worlds, as well as the gods and the Veda-s), take their firm stand. He who does not know that Mantra, (it being the mainstay of all other Mantra-s), what shall he do with the other Veda-s ? (1)

THE VISION OF NṚ-SIṂHA, THROUGH THE ĀNUṢṬUBHĪ-VIDYĀ

Having known the said Vidyā, (as the king of the Mantra-s and the quintessence of all the conclusions arrived at by the various systems of Vedānta), he, (the Parame-ṣṭhin), desired to know the red one, (the Parama-puruṣa, from whom he originated). (For that purpose), he resorted to the chanting of the Ānuṣṭubhī-vidyā, (which he had attained through his penance) and for a thousand years he continued the chanting of the (metrical) feet (of the Mantra, with his face turned heavenwards). For a thousand years more, he similarly chanted the same Mantra, syllable by syllable. Thereafter, he saw (the Lord Nṛ-siṃha) full of radiance, in

the embrace of the Goddess Lakṣmī, perched on his vehicle of Su-parṇa, (Garuḍa), with his crest covered by the hood of Ādi-s'eṣa, with the face of a lion and the body of a human being, and three eyes of the character of the Sun, the Moon and fire, the carrier of sacrificial offerings, (standing before him, with his real A-vyakta-form concealed in the distinct, radiant and auspicious form of Nṛ-siṃha, condescending, out of the plenitude of his grace, to reward Parame-ṣṭhin for his penance). (2)

Prayer in Praise of Nṛ-siṃha

Thereupon, Prajā-pati, (the Parame-ṣṭhin), prostrated himself (on Nṛ-siṃha's feet) thus, (muttering the prayer in praise of Nṛ-siṃha, beginning with the words), "Salutation (unto thee, O Lord!) Salutation!" He then praised him with the self-same Anuṣṭubhī Ṛc: "The fierce," said he, (the Parame-ṣṭhin). He, (the Lord Nṛ-siṃha), was verily fierce, he having assumed the form of the king of beasts. "The valiant," said he, (the Parame-ṣṭhin). He, (the Lord Nṛ-siṃha), was verily valiant, he being possessed of valour. "The Great Viṣṇu," said he, (the Parame-ṣṭhin). He, (the Lord Nṛ-siṃha), was verily the greatest among the great, he having established himself entirely pervading heaven and earth. "The blazing," said he, (the Parame-ṣṭhin). He, (the Lord Nṛ-siṃha), verily stands blazing as it were. "Facing all directions," said he, (the Parame-ṣṭhin). He, (the Lord Nṛ-siṃha), has his face verily turned in all directions, assuming a prodigious form comprising

the entire Universe. "Nṛ-siṃha, (the most valiant and foremost among all beings, the man-lion)," said he, (the Parame-ṣṭhin), for the reason that this (Lord Nṛ-siṃha), is the very Yajus, (sacrificial prayer). "The formidable," said he, (the Parame-ṣṭhin). He, (the Lord Nṛ-siṃha), is verily formidable, for the reason that for fear of him rises forth the Sun; for fear of him rises forth the Moon likewise; for fear of him wafts the wind; for fear of him burns fire; and for fear of him showers forth the rain-cloud. "The auspicious," said he, (the Parame-ṣṭhin). Auspicious indeed is this (Lord Nṛ-siṃha), who is worshipped by the Goddess Lakṣmī, (the fountain-source of all auspiciousness). "The death-dealer unto death," said he, (the Parame-ṣṭhin). This (Lord Nṛ-siṃha) is verily the dealer of death, (the Paramātman, that deals destruction), unto death, (the An-ātman, that comprises everything apart from the Ātman) and is verily the state of immortality attainable by all beings that are born of him and subsist on (him as their) food. "Offer Salutation," said he, (the Parame-ṣṭhin), for the reason that this alone is the Yajus, (wherewith all the gods and the knowers of the Brahman, who seek liberation, are represented to offer salutation unto the Paramātman, Lord Nṛ-siṃha, with a view to attain identity with him). "I" said he, (the Parame-ṣṭhin), for the reason that this alone is the Yajus, (which says that "I", the term indicative of the innermost Ātman alone, should be realized as the Brahman alone, in accordance with the Sacred Text, "I am the Brahman"). (3)

KHAṆḌA III

THE REAL FORM OF THE VYAKTA

Then, (after being praised by the Parame-ṣṭhin), the Lord said unto him thus: "I am pleased (with thee), O Prajā-pati! What is it that thou desirest to obtain (from me)? Tell me that. I shall bestow that (on thee)." Whereupon the Parame-ṣṭhin replied thus: "O Lord! I am sprung out of (Viṣṇu), the A-vyakta, (the non-distinct primary originant, that has not yet entered into the state of phenomenal existence). (Bringing into existence) the Vyakta, (that is developed from the A-vyakta), is my work. So have I heard in olden days, (from a voice that emanated from an unseen source). I know that thou art the A-vyakta referred to. Pray tell me what the Vyakta is." The Lord replied unto him thus: "The Vyakta is verily the world, made up of the animate and the inanimate orders of creation. What is developed distinctly, that is of the distinct characteristic of the Vyakta." (1)

DHYĀNA-YAJÑA, THE MEANS TO BE ADOPTED FOR THE CREATION OF THE WORLD

(After listening to the words of the Lord), he, (the Parame-ṣṭhin), made reply thus: "I lack the requisite power for the creation of the world. Pray do thou enlighten me as to the plan to be adopted by me

therefor." The Puruṣa, (the Lord Viṣṇu), said unto him: "Do thou listen, O Prajā-pati! to the great plan to be adopted for the creation (of the world), by knowing which, thou wilt know all, command the requisite power in all respects and do all things: Meditating on thine own Ātman as the oblation to be offered unto me, (the Paramātman), the fire (which burns up the huge cotton-wool-mountain of the delusion relating to the existence of things apart from the Atman), with the self-same Ānuṣṭubha-ṛc, ("The fierce, valiant, Mahā-viṣṇu, blazing and facing all directions, Nṛ-siṃha, the formidable and auspicious dealer of death unto death, him I make salutation unto"), this alone is the Dhyāna-yajña, (worship through meditation, with the profound conviction of the form, "I am the peerless Paramātman, Nṛ-siṃha, non-differentiated from the Brahman)". (2)

The Great Influence of Dhyāna-yajña

This (close investigation into the nature of the innermost Ātman) is verily the mighty Upaniṣad, (Brahma-vidyā of a high order), which is verily a profound secret worthy of being kept even from the gods. The import of this (Dhyāna-yajña) is not verily revealed by the Sāman, or the Ṛc, or the Yajus. He, who knows this (import), reaches me alone, having attained (the gratification of) all his desires and having conquered all the worlds. He, who knows thus, does not incarnate once again."—Thus. (3)

KHAṆḌA IV

THE ATTAINMENT BY THE PARAME-ṢṬHIN OF OMNISCIENCE AND THE LIKE THROUGH DHYĀNA-YAJÑA

(Casting off his doubt relating to the destruction of his own Ātman, that bloomed forth of yore seated on the navel-lotus of Viṣṇu, should the same be offered as an oblation to the sacrificial fire of the Para-brahman), Prajā-pati, (the creator), conceiving his Ātman as the more desirable offering for the Dhyāna-yajña, performed it (with great fortitude, mentally), by making use of the same Ṛc, (the Anuṣṭubh of eleven words, in praise of Nṛ-siṃha); meditating on his own Ātman as the oblation, he offered the same deliberately along with the Praṇava, unto the fire of the Paramātman, (and followed it up with a close investigation into the real nature of the innermost Ātman that is identical with the Brahman). (Thereupon), he came to know all things, had command of the requisite power relating to all matters touching the creation of the world and created all things. (1)

THE ATTAINMENT OF OMNISCIENCE AND THE LIKE QUALITIES BY ANY OTHER PERSON, THROUGH DHYĀNA-YAJÑA

He, who knows thus, who practises this Dhyāna-yajña, he becomes (likewise) omniscient, acquires endless power, and becomes the doer of all actions and

austerities enjoined on him. Even as Brahman (the creator) did, even so, he attains (the state of) the transcendent Brahman, after conquering all the worlds. (2)

KHAṆḌA V

CREATION OF THE THREE WORLDS AND THE LIKE

Then, (after attaining the fruit of the worship through meditation, performed by him in accordance with the instructions of the Lord), Prajā-pati, (the creator), being desirous of creating the worlds, out of thirty of the (thirty-two) syllables of the self-same Vidyā, (the Anuṣṭubh in praise of Nṛ-siṃha), created the three worlds. Then, he propped them up with the remaining two syllables, by placing one on either side. With the thirty-two syllables of the self-same Ṛc, he created the radiant gods. Through all (the gods) alone (in their collective aspect), the celebrated Indra came to be. Hence Indra became greater than all the other gods. He, who knows thus, becomes greater than the commonalty, (by becoming their leader). (1)

CREATION OF THE VASU-S, THE RUDRA-S, AND THE ĀDITYA-S

Out of the eleven words of that Anuṣṭubh, he created the eleven Rudra-s. Out of the eleven words of that (Mantra), he created eleven of the Āditya-s.

Through all of them alone (in their collective aspect) the reputed Viṣṇu came to be. Hence that Viṣṇu came to be greater than all the gods. He, who knows thus, becomes greater than the commonalty. He then created the eight Vasu-s, (one) out of each set of four syllables (of the Mantra). (2)

Creation of the Four Varṇa-s

He created the Brāhmaṇa, out of the first twelve syllables (of the Mantra); and the Vaiśya and the Kṣattriya (classes), out of ten and ten (of the remaining syllables). Hence the Brāhmaṇa becomes the chief (among classes by birth). He, who knows thus, becomes, for that reason, more important (than others). He created the Śūdra in silence. Hence the Śūdra became deprived of the Vidyā, (the knowledge of the sacred lore). (3)

Creation of Day and Night

(Before the creation), there was neither this (notion of) day, nor (of) night, differentiated from each other, (for the reason that what could have been the basis of all creation, remained at the time propless and non-differentiated as the Brahman alone). [Only at the time of the creation, the propless manifested itself as the basis and what is based thereon]. (Then), Prajāpati created day and night, (each) out of one half of the number of syllables in the Ānuṣṭubha-mantra. (4)

CREATION OF THE METRICAL FEET OF THE VEDA-S

Thereafter, he desired with special effort, (reflecting on what to create out of this). (Only through such effort on his part), was the inertia that impeded the work of creation broken through. Thereafter alone did the inertia, in the matter of what to create, perish, (and not the knowledge of how to engage himself in the act of creation). (With the vanishing of the impediments), Parame-ṣṭhin brought into existence the Ṛg-veda, from the first metrical foot of the self-same (Anuṣṭubh)-ṛc, the Yajur-veda from the second foot, the Sāma-veda from the third foot, and the Atharva-veda from the fourth, (for the well-being in this life and supreme felicity in the life hereafter, of the multitudes of beings created by him). What was created by him with quarters of eight syllables each became the Gāyatrī. What was created by him, with quarters of eleven syllables each, became the Triṣṭubh. What was created by him, with four syllables in each quarter, became the Jagatī. What was created by him, with thirty-two syllables (in all the four quarters together), became the Anuṣṭubh. (What became the reputed Anuṣṭubh), that (metre) comprises all the Vedic metres. He who knows this (metre), (as composed of all the Vedic metres) thus, (is alone the real knower). The entire phenomenal world has been brought into existence only out of the Anuṣṭubh-(ṛc) and is firmly established in the Anuṣṭubh-ṛc. He, who knows thus, also stands firmly established (therein). (5)

KHAṆḌA VI

CREATION OF THE FEMALE AND THE MALE (CONSTITUTING THE COUPLE)

Thereupon, as no creatures were borne into existence, (capable of functioning in the phenomenal world), seriously absorbed in thought of the form, "How, then, shall I create these creatures?"—Prajā-pati began to chant the self-same (Anuṣṭubh)-ṛc, beginning with "The fierce," and so on, whereupon, after the first quarter (had been chanted), the fierce (Lord), (Nṛ-siṃha), manifested himself (as the fruit of the practice of the Vidyā), in the form of a Pināk in, (archer), of a dark colour at the back, (with the characteristic mark of a female) and of a red colour in front, (indicative of the male), assuming the form of a hermophrodite, (half male and half female), and dividing that form (in twain), he distributed his female form among females and his male form among males. He then (entered and) influenced them all from both the directions, (both from within and from without, as the Antar-yāmin and the Sūtrātman). Thencefoward were creatures brought into being. He, who knows thus, he will also become possessed of three eyes, (like the Lord Nṛ-siṃha), (the third eye in his case being the eye of knowledge of the Brahman) and chanting the self-same Anuṣṭubh-ṛc, (for the purpose of investigating into the real nature of his Ātman), with bands of matted hair tied into a knot and pointing upwards, will take delight

in enjoying within himself the innermost radiance of his Ātman, (after renouncing all things mundane). (1)

The Story of Indra

Once upon a time, there was Indra, the lord of the gods. On one occasion, unto him, (Indra), who had sought shelter under him, Prajā-pati said thus: "Go and become the lord of the Deva-s." (In obedience to Prajā-pati's command) he went (to the Deva-s). The Deva-s (rejected him by) accosting him thus: "Art thou our Sovereign-lord? Whence is thy suzerainty?" Thereupon, he approached Prajā-pati and reported unto him thus: "O Lord! the Deva-s question me as to whence is my suzerainty." Thereupon, Prajā-pati, after anointing that Indra, by sprinkling out of three pots filled with nectar, consecrated by the chanting of the Anuṣṭubh-ṛc, provided him with the protection of the Su-darśana, (the discus of Viṣṇu), to the right and the Pāñca-janya, (the conch of Viṣṇu), to the left. Thus was he well protected on both sides as well. Again, (Prajā-pati) after inscribing the Anuṣṭubh-mantra on a plate of gold having the lustre of the Sun, fastened it round this (Indra's) neck. Thereupon (Indra) became difficult to be looked at, (because of his dazzling splendour). (Prajā-pati) then imparted unto him, (Indra), the Anuṣṭubh-vidyā. Thereafter the Deva-s acknowledged the suzerainty of Indra, (who sparkled with celestial lustre). He then became the king of Heaven. He, who knows thus, becomes the king of

Heaven. (On being crowned the king of Heaven) Indra thought thus: "How shall I conquer the earth as well?" He then sought the aid of Prajā-pati. Prajā-pati then bestowed on (Indra), in response to his request, the Bhadrāsana, (auspicious throne) of the form of a tortoise, adorned at the eight corners with Indra and other guardians of the principal and the intermediate quarters, the eight elephants and the eight serpents, keeping guard over the cardinal points. Thereupon, he, (Indra), conquered the earth (as well). Thenceforward he became the overlord of the two worlds. He, who knows thus, becomes the overlord of the two worlds. He conquers the earth. (2)

MEANS OF FIRMLY ESTABLISHING ONE'S SELF IN THE PARAMĀTMAN

He who considers the Paramātman (not differentiated from the innermost Ātman) as not firmly established (in his supreme seat), but as scattered (among and as having attained the differentiated state of the Jīva-s), due to (the hostile influence of) the enemies (of the Ātman, *viz.*, the outer and the inner senses, that create the erroneous impression that the body and the phenomenal world are really the Ātman and what pertain thereto), that seeker should take his firm stand by the Paramātman (manifesting himself in all his glory) in his own seat, (by assuming the non-dual attitude, "I am the Brahman non-differentiated from the innermost Ātman)." He, who verily

knows thus, being firmly established in his own Ātman and by no means distracted, overcomes (the hostile influence of) his enemies, (the inner and the outer senses), he who knows thus. (3)

KHAṆḌA VII

FRUIT OF THE STUDY OF THIS VIDYĀ

He who studies this lore, studies all the Veda-s. He performs all the various kinds of sacrifices, by going through all the requisite observances prescribed therefor. He takes his ablutions in all the (three and a half crores of) sacred waters. He is rid of all kinds of sins, great and small. He shall attain the exquisite radiance of the Brahman. He sanctifies his ancestors, from Brahman, (the creator), downwards, as well as the progeny springing from his race, through the course of Kalpa-s, (eons), as long as they last. Epilepsy and other incurable diseases would not afflict him. Sinners, as well as the Yakṣa-s, the manes of departed ancestors and evil spirits, should they only touch him, see him or hear him, will attain the worlds attainable by the righteous. At the mere thought of his, all the ends and aims in life will be successfully achieved (by him). Every one will think of him, as he would, of his own father. Even kings will carry out his mandates. One should not make obeisance unto an elder, who is not his Ācārya, on seeing him, nor should he resort to any person, other than the Ācārya. (By

acting according to these precepts), he would verily become a Jīvan-mukta. After the demise of his body, he would attain the abode on the other side of the darkness (of ignorance). Where the Virāj, the Lord Nṛ-siṃha, manifests himself, there will be worship. Sages intent on the meditation on the real form of that (Nṛ-siṃha, the Paramātman), will seek repose in the Paramātman, the self-same (Nṛ-siṃha), (at the final dissolution of the world), at the end of the Kalpa. Nor will they be born again. (1)

Rule Relating to the Imparting of the Vidyā

One should not impart this Vidyā unto one who is insincere, nor to one possessed of prejudice, nor to one who has not studied the Veda-s, nor to one who is not a devotee of Viṣṇu, nor to one who is untruthful, nor to one devoid of austerities, nor to one who is not possessed of self-control, nor to one who has not attained tranquillity of mind, nor to one who has not been initiated by his Guru, nor to one who is not prone to follow in the wake of the Dharma, (right course of conduct prescribed for his class and stage in life), nor to one who is given to violence, nor to one who is not inclined to tread on the path leading to the realization of the Brahman—Thus the Upaniṣad. (2)

THE KALI-SAMTĀRANOPANISAD

[This Upaniṣad, which is the One hundred and third among the 108 Upaniṣad-s and forms part of the Kṛṣṇa-yajur-veda, deals with the potency of the muttering of the Lord's name, in the riddance of the delusion relating to the existence of things apart from the Brahman and with the attainment of the state of the Brahman, by breaking through the veil of the Jīva.]

Crossing over (the Evil Efects of) Kali, through the Remembrance of the Name of the Lord Alone

At the end of the Dvāpara-(yuga), Nārada approached Brahman, (the creator), and (asked him) thus: "Wandering as I do over the face of the earth, how may I, O Lord! cross over (by overcoming the evil effects of) the Kali-age?" The reputed lord Brahman then made reply thus: "Well have I been questioned thus (by thee). Do thou listen to that profound secret, (whose import) is endorsed by all the Veda-s and which is worthy of being preserved (from being profaned by the uninitiated), through the aid of which thou wilt pass (unscathed) through the course of worldly existence in

the Kali-age. Through the mere utterance of the name of the foremost Puruṣa, the Lord Nārāyaṇa, one is shaken off (the evil effects of) the Kali-age. This then is the secret. (1)

The Sixteen Names that Destroy the Veil of the Para-brahman

Nārada further questioned (Brahman) thus: "What is that name O Lord?" The reputed Hiraṇya-garbha replied thus: "Hare, Rāma, Hare, Rāma, Rāma, Rāma, Hare, Hare,—Hare, Kṛṣṇa, Hare, Kṛṣṇa, Kṛṣṇa, Kṛṣṇa, Hare, Hare." (O Hari, O Rāma, O Hari, O Rāma, O Rāma, O Rāma, O Hari, O Hari,—O Hari, O Kṛṣṇa, O Hari, O Kṛṣṇa, O Kṛṣṇa, O Kṛṣṇa, O Hari, O Hari,)—This (collection) of sixteen names is destructive of the baneful influences of Kali, (even if muttered once). [That, which takes away ignorance and its concomitants, based on the belief in the existence of things apart from the Brahman and culminates in the remaining as the Brahman alone, is what is known as Hari. That, which eradicates the misery incidental to the influence of Kali, through the remembrance of its name even once, is what is known as Kṛṣṇa. That, which manifests itself as the peerless Brahman and is adored as such, is what is known as Rāma.] Beyond this there is no other better means to be found in all the Veda-s. (This collection of sixteen names) is destructive of the veil of the Jīva, which is invested with the sixteen Kalā-s, (beginning with the Prāṇa and ending

with Nāman). When the veil of the Jīva is broken through, (with the muttering of the names of the Lord), then the transcendent Brahman manifests itself (in all its glory), even as the radiant region of the solar disc shines forth brilliantly with the vanishing of the clouds. (2)

The Potency of the Muttering of the Lord's Name

Again Nārada asked (Brahman) thus: "O Lord! What rule is to be adopted in this matter?" (Brahman) replied unto him thus: "There is no rule to be followed in this matter. A Brāhmaṇa, (muttering the name of the lord) always, whether in a clean or an unclean state, attains the four kinds of liberation, *viz.*, Sā-lokya, identity of abode, Sāmīpya, proximtiy, Sā-rūpya, identity of form and Sā-yujya, complete incorporation (with the Brahman), (as this Vidyā of sixteen names has the sanction of the Veda-s). When one mutters this (Vidyā) of sixteen names, three and a half crores of times, then he overcomes (the sinful consequences of) murdering a Brāhmaṇa, overcomes (the sinful consequences of) suffering the domestic sacred fire to become extinct, becomes purified from the sin of pilfering gold, becomes purged of the sin of having had sexual intercourse with a woman of a low caste, becomes purged of the sin of proving false to his departed ancestors, to celestial beings and to his fellow men, and forthwith gets purified from the sin of having

transgressed all rules of conduct (laid down in S'astrā-s, relating to his every-day life). He is at once liberated (from all delusions relating to the phenomenal world), (and becomes the Brahman alone). (3)

THE KṚṢṆOPANIṢAD

[This Upaniṣad, which is the Ninety-sixth among the 108 Upaniṣad-s and forms part of the Atharva-veda, gives a description of the all-embracing character of the Paramātman and seeks to throw light on the esoteric significance of the several incidents connected with the incarnation of Kṛṣṇa.]

KHAṆḌA I

THE PLIGHTED WORD OF S'RĪ RĀMA-CANDRA RELATING TO HIS INCARNATING AS KṚṢṆA

On seeing S'rī Rāma-candra of the character of the noumenal existence, absolute sentience, and unsurpassed bliss, (he being the incarnation of) Srī Mahā-viṣṇu, with all his limbs of matchless beauty, the sages that dwelt in the forest, were filled with great marvel. They spoke unto him thus: "How irreproachably perfect (is thine form), (O Lord! No other form but that of the peerless Brahman can stand a comparison with thine). All the Avatāra-s of thine, (we verily deem as glorious, as leading ignorant folk like us unto the attainment of the glorious state of the Brahman). (Even the gods, from Brahman downwards), hold in

high esteem (thy Avatāra-s, commencing from the Matsya). We shall presently embrace thee, (that art the prop of the phenomenal world, both in its individual and collective aspects and that remainest as the sole residuum, after the negation of the false perceptions of the body and the like as the Ātman, due to ignorance and its concomitants)." (Thereupon Rāma-candra said unto them: "Even if you should assume the form of females through your power of Yoga, I cannot gratify your desire during this incarnation of mine, because of my vow of being wedded to a single wife). In another cycle of the world's life, when I incarnate as Kṛṣṇa, do you embrace me as cow-herdesses." Listening to the words of the Lord and being filled with joy, they said: "O Lord! when thou incarnatest as Kṛṣṇa, there will be other incarnations, (forming thy Aṃs'a-s, subdivisions, such as Bala-bhadra and other) cowherds, (assuming the form of males); then do thou make us incarnate as females (not possessed of control over ourselves). (At that time, in order that thy body might ever come into contact with ours, O Lord!) a body well adapted (for Rāsa-krīḍā, sportive dances with cow-herdesses) should be assumed mutually (by thee, the omnipotent Īs'vara and also) by us, so that the bodies of all of us, (that are intent on attaining thy real state), might frequently touch thine: Let us assume suitable incarnations." On hearing these words of Rudra and other gods (and celestial sages), the Lord himself replied thus: "I shall verily embrace you all. I shall readily accede to your request." (1-2)

Description of the Lord as the Paramātmān Immanent in All

(On hearing the sweet words of Rāma-candra, well-known for keeping his plighted word), those gods (and sages), all alike were overfilled with joy (and said): "Now are we verily blessed." (For keeping the promise, thus made to the multitudes of gods and sages, Rāma, after withdrawing himself from that incarnation, assumed the incarnation of Kṛṣṇa, along with all his limbs, veil, retinue and power). The unsurpassed bliss, (derived from the realization of the real form of the Paramātman), became Nanda, (the foster-father of Kṛṣṇa, who was filled with endless delight in having attained the Paramātman, S'rī Kṛṣṇa, as his foster-son). (The exquisite Brahma-vidyā), wherein abides the liberation (from the delusion of worldly existence, through the bestowal of the knowledge of the Brahman on its votaries) became Yas'o-dā, (Nanda's wife, the bestower of fame, distinction and knowledge unto her devotees). The reputed Māyā is said to be of a three-fold character: arising out of the preponderance of rhythm, mobility and inertia. The rhythmic variety is said to be vested in the devoted Rudra, the mobile variety in Brahman (engrossed in the work of creation), and the inert variety in the Daitya-faction (possessed of demoniacal proclivities). Thus is Māyā said to be of a three-fold character. The Māyā of Viṣṇu, (that) originally manifested herself, (to all appearance, as) the daughter (of Nanda), is unconquerable by the muttering

of Mantra-s, (or any other means, such as Karma-yoga, save through the knowledge of the Brahman). The daughter of Brahman, (the Brahma-praṇava), (bursting out of his vocal organ as the Turīyoṃ-kāra), whose glories are sung by the Veda-s, that Praṇava became Devakī, (the radiant resonance). The Nigama (of the Veda-s) alone became Vasu-deva, (the father of Kṛṣṇa), establishing as it does, through the import of the Veda-s, the identity between Kṛṣṇa and Rāma (connoted by the terms "That" and "Thou" of the sacred text "That thou art"). Him, who is ever engaged in diverting himself in the company of the cow-herds, cow-herdesses and the gods in the forest of Bṛndā-vana, that reputed one alone, (the Veda-s, Brahman, Rudra and other gods, and Sanaka and other sages) praise for ever as the Paramātman incarnate on earth. The Ṛc-s, (hymns of the Veda-s) alone became the cow-herdesses and the herds of cows. The lotus-seated Brahman formed the staff of the Lord (used for directing the herds of cows), the Lord Rudra became the bamboo-flute, and Indra became the bugle-horn. The sin, (that is destroyed by the remembrance of the Lord's name), took shape as the Asura (of that name, *viz.*, Aghāsura). Go-kula became the forest-Vaikuṇṭha, wherein the sages assumed the shape of reputed trees. Greed, anger and other wicked qualities took the form of Daitya-s, (haunting the forest and vanishing at the sight of the Lord), and the Kali-age, (wherein they flourish), ceased to be there. (In that forest-Vaikuṇṭha), he that has assumed the form of a cow-herd, (the Lord

Kṛṣṇa) is verily Hari, that has assumed an illusory form. The jugglery of the Lord is verily inscrutable. The phenomenal world has indeed been tricked into not knowing his real nature, by the deception practised by this juggler. That (power of trickery of his, which is capable of achieving the unachievable and which is unintelligible to all but the sages initiated into its mystery) is incapable of being comprehended even by the gods (with no exception). The Moon should have assumed the form of fortitude *in excelsis*, (to have shone over those resorts for the diversion of the Lord). How can the phenomenal world be an illusion to him, by whom Rudra was turned into a bamboo-flute (for the diversion of his jovial comrades) ? The intelligence of the gods, wherein lay their real strength, that very intelligence of theirs was taken away in a trice by this (Kṛṣṇa). The serpent, Ādi-s'eṣa, assumed the form of Bala-rāma and the eternal Brahman became Kṛṣṇa. Similarly, the sixteen thousand one hundred and eight damsels sporting in his company, are verily the Ṛc-s and the Upaniṣad-s. Verily those damsels are no other than the Ṛc-s of the form of the Brahman. Hatred became the gladiator, Cāṇūra, while spite became the boxer, Jaya. Rashness became the horse, Kuvalayāpīḍa and arrogance became the demon, Baka, while compassion became Rohiṇī, the reputed mother (of Bala-rāma) and the earth-goddess became Satya-bhāmā, (the consort of Kṛṣṇa). Black leprosy became Aghāsura and the spirit of the Kali-age took shape as king Kaṃsa. Tranquillity incarnated as Sudāman, the comrade (of Kṛṣṇa). Upright conduct took

shape as A-krūra and self-control assumed the form of Uddhava. The conch, (known as the Pāñca-janya), born of the ocean of milk and next of kin to Lakṣmī, with a blast resembling thunder, that is Viṣṇu himself. The milk-pails broken by him in the dairies (of the cow-herdesses) were turned into the ocean of milk. Becoming a child (in the homes of the cowherdesses), he plays in the great ocean of milk once again, as he did (in the ocean of milk adorned by the S'veta-dvīpa) of yore, having incarnated for the destruction of (wicked) foes, and the protection (of the virtuous), so as to establish the sway of righteousness (once again in the world) and show mercy to all beings. (One should know Kṛṣṇa as) the protector of righteousness, which has its being only from him. That Cakra (of the phenomenal world), which was created by the omnipotent (Brahman), the self-same (Brahma-cakra) assumes the form of the Brahman (and is verily the Brahman alone). The chief vital air that takes its rise at the time of the Lord's birth, the same is the Cāmara-(fan) of the name of Dharma. Agni forms the reflection of the radiance of the Lord and Mahes'vara, (Rudra), his sword. Kas'yapa, (the progenitor of the gods), assumes the form of the mortar (to which the child, Kṛṣṇa, was fastened by means of a rope to keep him away from mischief) and A-diti, the mother (of the gods) assumes the form of the rope. The S'aṅkha and the Cakra, which became his weapons, are respectively the Siddhi (of the form of Nir-vikalpa-samādhi) and the Bindu, (the direct perception of the Turīya), (in the Sahasrāra) over the crest of all beings, (which

all Yogins attain). (Though the Paramātman stands established as one alone, yet, for the reason that he is the All-Ātman, pervading all both from within and from without), whichever celestial forms wise men speak of as his, they (the wise men) make salutation unto those celestial forms and others of that type, (in the belief that by doing so, they make salutation unto him alone), there is no doubt about it. The actual occasion for the killing of all the foes (of the Paramātman), that alone takes shape as his mace. The Māyā investing the Ātman (of the Lord), becomes the bow known as the Śārṅga. The seasons, such as Autumn and others, become the nourishing food (on which he feeds). The egg of ignorance, which is the seed of the myriads of phenomenal worlds, is held by the lord in his hand, as if in sport, (he being the Virāḍ-ātman from whom myriads of macrocosms spring and derive sustenance). Garuḍa becomes the lofty banyan tree (on the Go-vardhana-hill in Bṛndāvana). Sage Nārada becomes Su-dāman, (Kṛṣṇa's schoolmate). True devotion to the lord incarnated as Bṛndā, (the Gopī of the name of Rādhā), (who ever abides with the Lord). His power of action manifests itself assuming the form of a clear insight into the real nature of all creatures (constituting the phenomenal world, which are verily apart from the Paramātman). This phenomenal world is neither differentiated from the Lord, (that has incarnated for its regeneration), nor is it non-differentiated from him, (for the reason that it exists only in him and derives its sustenance from

him). Nor is the peerless, all-immanent Lord, (Nārāyaṇa, the Paramātman), capable of being differentiated from these creatures of his, (as their very existence and sustenance would be problematical apart from him). (Simultaneously with the incaration of the Paramātman in the world), the entire Vaikuṇṭha, (which, in the view) of the denizens of Svarga, (heaven), (is no other than the seat of the transcendent Brahman of the name of Viṣṇu) has manifested itself on earth. (3-26)

KHAṆḌA II

Once upon a time, there was a Jīva of the name of Saṃkarṣaṇa, (the first born son of Viṣṇu), that was a S'eṣa, (a remnant or part) of Vāsu-deva, (the S'eṣin, that formed the whole, of which Saṃkarṣaṇa was but a part). He, (Saṃkarṣaṇa), desired thus: "Let me beget offspring." From him there came to be (the offspring) of the name of Pra-dyumna, (the pre-eminently mighty-one, the god of love). From him was born A-niruddha, (the unrestrained one) of the name of Ahaṃkāra, (individuality), (known also as) Hiraṇya-garbha, (born of the golden egg). From him sprang forth the Prajā-pati-s, (Lords of created beings), Marīci, (Atri, Aṅgiras, Pulastya, Pulaha, Kratu, Pra-cetas, known also as Dakṣa, Vasiṣṭha, Bhṛgu and Nārada), and the airs, Sthāṇu, Dakṣa, Kardama, Priya-vrata and Uttānapāda. From them likewise all beings were born. Hence, out of the S'eṣa, (remnant part), alone have all beings descended. In him alone do they meet with

dissolution. He alone, born in various ways, sustains all beings. He alone, as the descendant of Kadru, carried on investigations into the sciences of Grammar, Astronomy and others, was resorted to by various seekers after liberation, bore the brunt of all the worlds on his single head, like Siddhārtha, (the great lord S'iva, who bore the foaming torrent of the Ganges in his Jaṭā), was besought by all the sages, concealed from view the thousand summits of Meru with his heads, and set at naught the conceit of the Great Vāyu, the god of air. The self-same Lord, (the S'eṣa, the part) by gaining the favour of the Lord, (the S'eṣin, the Para-brahman), was born in the same manner, through the grace of the Brahman, with his real form, Yuga after Yuga, (cycle after cycle of the world's age). He alone became the Sau-mitri, (Lakṣmaṇa, the son of Su-mitrā) in the Iksvāku-line (of kings). After becoming an expert in the science of archery and the science of hurling the javelin, he slew all the demons and (thereby) firmly established the traditional Dharma that should prevail among the four Varṇa-s (classes by birth) once again. The self-same Lord, became, at the conjunction of the (Dvāpara-and Kali)-Yuga-s, (Bala-rāma), the son of Vasu-deva and Rohiṇī, with a form resembling the transparent autumnal cloud, who, having mastered the science of weapons, such as the mace and the like, and imbued with the spirit of vanquishing many a Kṣattriya king in battle, brought down the unbearable burden of the terrestrial world. The same Lord, having been born of a Brāhmaṇa family, in the fourth (Kali)-Yuga

also, with the object of reclaiming all the Upaniṣad-s, enlarging the field of all the sciences of human conduct and regenerating all the people, preached the rules of conduct that should be adopted by the true devotees of Viṣṇu and put down all the heretics. The self-same Lord pervades the interior of the Universe. He is again of an all-embracing character. He alone is worthy of being meditated upon by seekers after liberation. He alone is the bestower of liberation. By remembering him, one is released from all his sins. By repeatedly muttering his name, one attains identity with Viṣṇu. Whoever studies this (Upaniṣad) by day, destroys all sins committed by him at night. Whoever studies (it) by night, destroys all the sins committed by him during the day. This is verily the secret (underlying) all the Veda-s. This again is the secret (underlying) all the Upaniṣad-s. He who studies this, attains the fruit of all the sacrifices, attains mental tranquillity, attains purity of mind, attains the fruit of bathing in all the (three and a half crores of) sacred waters. He who knows thus, is liberated from the bondage of the body.—Thus the Upaniṣad. (1)

[This second Khaṇḍa is found only in two of the Manuscripts.]

THE GARUḌOPANIṢAD

[This Upaniṣad, which is the One hundred and second among the 108 Upaniṣad-s and forms part of the Atharva-veda, explains the Gāruḍa-vidyā, that is potent enough to serve as an antidote against all kinds of poisons that are deadly in their effects, so as to cause extinction of life from the body, which alone is the means of attaining the state of the nondifferentiated Brahman, and winds up with a glorification of the Garuḍa of the form of the knowledge of the peerless Brahman, which alone is competent, from the point of view of the truth, to serve as an antidote against the poison of glorifying the An-ātman.]

The Tradition Relating to the Gāruḍa-vidyā

Om! I shall presently relate (unto thee) the Gāruḍa-brahma-vidyā, which Vidyā, Brahman, (the creator), related unto Nārada; Nārada (in his turn) imparted it unto Bṛhat-sena, Bṛhat-sena unto Indra, Indra unto Bharadvāja and Bharadvāja unto his disciples, the Jīvat-kāma-s, (all of whom desired to make a profitable use of their life-time, by acquiring the real knowledge of the nondifferentiated Brahman,

ब्राह्मण्यश्च वृद्धा जीवपत्यो जीवप्रजा यद्यदुपदिशेयुस्तत्तत् कुर्यः ॥ ८ ॥

यद्यदुपदिशन्ति[1] तत्तत् कर्तव्यम् । अत्र तु स्विष्टकृत्कालः प्रैषं दत्वा भवति ॥

एवंगुणयुक्ता ब्राह्मण्यो यद्यत ब्रूयुः तत्तत्कार्यम् । प्रैषं दत्त्वा स्विष्टकृदादि समापयेत् ॥ (८)

वृषभो दक्षिणा ॥ ९ ॥

अत्र तु कः कर्ता भवति । स्वयमेव । कुतः । मन्त्रलिङ्गात्— अस्यै मे पुत्रकामायै इति । ननु च दक्षिणादानं नोपपद्यते[2] इति । ब्रह्मणे दक्षिणां[3] ददाति[4] । ब्रह्मणो[5]ऽभावे येऽत्र[6] संनिहिताः तेभ्यो ददाति ॥

वृषभो गौरासेचनसमर्थः । तं दक्षिणां दद्यात् । अत्र तु स्वयमेव कर्ता । कुतः । अस्यै मे पुत्रकामायै इति लिङ्गात् । कस्मै तर्हि दक्षिणा । ब्रह्मणे यद्यस्ति । तदभावे सन्निहितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः कर्माङ्गत्वात् दक्षिणानाम् ॥ (९)

इति प्रथमे चतुर्दशी कण्डिका

---

[1] यद्यदुपदिशन्ति. omitted in A.
[2] L. दानेनपपद्यते.
[3] L. omits दक्षिणां. A. दक्षिणा.
[4] L. दद्यादिति.
[5] L. ब्रह्मणे.
[6] L. यत्र.

कुमारं जातं पुरान्यैरालम्भात् सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत्—प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनां । आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन् ॥ १ ॥

प्र ते ददामीत्यनेन मन्त्रेण कुमारस्य जातस्यायं संस्कारो भवति । तत्र कुमारग्रहणं न कर्तव्यम् । जातमित्येव वक्तव्यम् । कुमार्या अपि प्रसज्येत । न भविष्यति । कस्मात् । जातमिति पुंलिङ्गोपदेशात् । नेत्युच्यते । नात्र लिङ्गं विवक्षितम् । किं तर्हि । नाम विवक्षितम्[1] । कुमारग्रहणं[2] कर्तव्यं कुमारीनिवृत्त्यर्थम् । तथापि न कर्तव्यम् । वक्ष्यति[3] आवृतैव कुमार्या इति । प्रवासागमनविधानार्थं तद्वचनम् । तस्मात् कुमार-ग्रहणं कर्तव्यं कुमारीनिवृत्त्यर्थं येषां तदुभयथा । अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुप-नयेदिति कथं कुमारस्य स्यात्[4] । न कुमार्या इति । ननु च तत्रापि पुंलिङ्गोपदेशात्[5] कुमार्या न भविष्यतीति[6] । नेत्युच्यते । तत्रापि न लिङ्गं विवक्षितम् । जातिर्विवक्षिता । जातौ विवक्षितायां च लिङ्गमप्रमाणम् । तद्यथा लोके ब्राह्मणो 'न हन्तव्य इत्युक्ते ब्राह्मण्यपि न हन्यते । कस्मात् । जातेर्विवक्षितत्वात् । एवमिहापि जातिविवक्षायां सत्यां[7] कुमारी[8] अपि प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थं कुमारग्रहणमधिकारार्थं कर्तव्यम् । न ह्यजातस्य

[1] There is च after this in L.

[2] A. कुमारग्रहा.

[3] L. omits वक्ष्यति.

[4] A. L. कुमारः स्यात्.

[5] L. पुंलिङ्गोपदेशादिति.

[6] L. omits कुमार्या न भविष्यतीति.

[7] L. omits सत्यां.

[8] A. L. कुमार्याः

कर्मेदं शक्यते कर्तुम्। ब्रवीति। जातग्रहणमप्यधिकारार्थम्[1]। षोडशे वर्षे गोदानमिति। तत्कथं जन्म[2] षोडशे वर्षे स्यादिति। पुरान्यैरालम्भात् पुरस्तादित्यर्थः। अन्यैरालम्भात् स्पर्शनादित्यर्थः। अथेदं कर्म भवति। अन्यग्रहणं कर्तव्यं अनधिकृतैरालम्भनप्रतिषेधार्थम्। सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं च। हिरण्येनैव प्राशयेत्। हिरण्येन इत्युच्यते पाणिना मा भूदिति। निकाषं इति निकर्षणम्। निकाषं क्व भवति। शिलायाम्। सर्पिरादीनि द्रव्याणि प्र ते ददामि इत्यनेन मन्त्रेण प्राशयति[3] ॥

इदं जातकर्म। कुमारग्रहणं कुमारीनिवृत्त्यर्थम्। ननु कुमार्या अपि भवत्येव जातकर्म। कुतः। वक्ष्यति आवृतैव कुमार्यै (१.१९.१२) इति। उच्यते। प्रवासादागतस्य विहितं कर्मावृता भवति। न जातकर्म अनन्तरत्वात्। एवमेके। अन्ये पुनरावृतैव कुमार्यै इत्येतदुभयार्थमिति वदन्ति। तेन कुमार्या अपि जातकर्म भवति। मनुनाप्युक्तम्—

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः। (२. ६६)

इति। तर्हि कुमारग्रणं किमर्थम्। अधिकारार्थम्। अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदित्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्यात् न कुमार्या इति। ननु ब्राह्मणमिति पुंलिङ्गनिर्देशादेव न भविष्यति। न जातिनिर्देशे लिङ्गं विवक्षितम्। यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मण्यपि न हन्यते एवमत्रापि स्त्रियाः प्रसज्येत। तन्निवृत्त्यर्थं कुमारग्रहणं

[1] L. omits अपि.

[2] A. जन्मभिः

[3] The reading in A. and L. for this portion is very corrupt and I have reconstructed the passage from the Trivandrum MS. I give the reading in A, with the variants in L. indicated— सर्पिमधुनी हिरण्य निकाषं मि हिरप्ये न प्राशयेत् (L. omits all words after सर्पिर्मधुनी). कर्णयो (कर्मणो in L.) रुपनिधाय (ये in L.) ति। किं पुनर्निदध्यादिति। हिरण्यम्। नेत्युच्यते। पाणिना मा भूदिति। निकषः क्व भवति। शिलायामेतानि सर्पिरादीनि द्रव्याणि (L. omits णि) प्र ते ददामीत्यनेन मन्त्रेण प्राशयति (येत् in L.)

इति। जातग्रहणमप्यधिकारार्थम्। गोदानं षोडशे वर्षे इति जन्मतः प्रभृति षोडशो यथा स्यात् उपनयनप्रभृति मा भूदिति। पुरा पूर्वमित्यर्थः। अन्यग्रहणमनधिकृतालम्भनात् प्राक् कर्म कर्तव्यमित्येवमर्थम्। सर्पिर्मधुनी हिरण्येन निकाशयति। ते हिरण्यसंसृष्टे हिरण्येन प्राशयेत् मातुरुपस्थ आसीनं प्र ते ददामीति मन्त्रेण॥ (१)

कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति।
मेधां ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती।
मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ॥ २॥

कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति—मेधां ते देवः इत्यनेन मन्त्रेण।

अस्य कर्णयोः हिरण्यं निधाय मेधाजननं जपति मेधां ते इति। उपग्रहणं तस्य मुखसमीपे आत्मनो मुखं निधाय जपार्थम्। मेधाजननमित्यस्य मन्त्रस्याख्या। सकृन्मन्त्रः। पर्यायेणोपनिधानमित्येके। अन्ये मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति॥ (२)

अंसावभिमृशति—अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव। वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतं इति। इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेह्यस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निति च॥ ३॥

अंसावभिमृशति अश्मा भव इत्येतैः मन्त्रैः। अत्र संशयः। किं प्रत्यंसं[1] अभ्यावर्तन्ते मन्त्राः[2] आहोस्वित्सकृदेव। प्रयुक्तेः उभयोरभिमर्शनं कर्तव्यमिति। तत्रैके सकृत्प्रयोगमिच्छन्ति। द्वार्याभिमर्शनवत्। यद्वार्याभिमर्शने मन्त्रः सकृत्प्रयुजते पर्यायेणाभिमर्शनं[3] भवति तद्वदिहापीति।

[1] L. प्रत्यक्षं.
[2] L. omits मन्त्राः
[3] A. L. पर्यायेणांसावभिमर्शने.

नेत्युच्यते । तत्र सकृत्प्रयोग उपपद्यते । कस्मात् । द्विवचनसंयुक्तत्वान्मन्त्रस्य । इह त्वेकवचनसंयुक्तो मन्त्रः । तेन प्रत्यंसमभ्यावृतैरेव भवितव्यम् । उच्यते । नात्रांसावभिधीयेते । किं तर्हि । कुमारोऽभिधीयते । तस्मात्[1] तस्यैकत्वात् सकृदेव मन्त्रो भवतीत्येवमेके संप्रतिपन्नाः । अन्ये पुनर्मन्त्रविभागमिच्छन्ति । कस्मात् । आचार्यप्रवृत्तिदर्शनात् । आचार्येण विभक्तावेतौ मन्त्राविति । कथम् । इतिकारपाठात् । अन्यत्र मध्ये न क्वचिदितिकारं पठति । इह च करोति । तेन मन्यामहे विभक्तावेतौ मन्त्राविति । उत्तरत्र चकारग्रहणादेवं मन्त्रविभागमुपदिशन्ति । तेन कल्पजेन[2] मन्त्रेण दक्षिणमंसमभिमृशति । एवमेके । अपरे त्वाहुः । सकृदेव मन्त्रो भवति । न विभागो न च पृथगभिमर्शो[3] भवति । तत्राशक्यत्वात्[4] । पृथगभिमर्शो भवति द्वयोः[5] । इह तु शक्यत्वात् द्वयोरसंयोस्तदभिप्रेतम् । यस्य त्रयाणां पक्षाणां अन्यः पक्षोऽभिप्रेतः तस्यापि कुर्वतो न दोषः[6] । सर्वेषां गमकवत्त्वात्[7] ॥

स्तनबाह्वोर्मध्यप्रदेशोंऽसः । अत्र बहुधा विप्रतिपन्नाः । तत्रैके सकृन्मन्त्रं पर्यायेणांसाभिमर्शनमिच्छन्ति द्वार्याभिमर्शनवत् । ननु युक्तस्तत्र सकृन्मन्त्रः । द्विवचनयुक्तत्वात् मन्त्रस्य । इह त्वेकवचनयुक्तः । अत आवृत्त्या भवितव्यम् । नैतदेवं । नात्रांसावुच्येते । किन्तर्हि । कुमारः । स चैकः । तस्मान्नावृत्तिरिति । अन्ये मन्त्रविभागमिच्छन्ति । अश्मा भवेत्यनेन दक्षिणमंसमभिमृशेत् । इन्द्र श्रेष्ठानि अस्मे प्रयन्धि इत्याभ्यां सव्यमिति । कथं पुनर्मन्त्रविभागो ज्ञातः । मध्ये इतिकरणात् । न हि क्वचित् मन्त्रमध्ये इतिकरणं पठन्ति । अपरे त्वाहुः सकृदेव

[1] A. L. कस्मात् .
[2] L. कृत्वजन.
[3] L. मृशो.
[4] L. तत्र शक्यत्वात्.
[5] A. L. द्वार्ययोः
[6] A. पूर्वददोषः L. पूर्वदोषः
[7] A. L. सर्वेषामागमत्वात.

त्रयो मन्त्रा वक्तव्याः । न च मन्त्रविभागः । न च पृथगभिमर्शः । द्वार्याभिमर्शने त्वशक्यत्वात् पृथगभिमर्शः । इह तु शक्यते युगपदंसौ स्प्रष्टुम् । यत्पुनरुक्तं इतिकरणादिति तत्र ब्रूमः । अन्यत्रापि मन्त्रमध्ये इतिकारः पठ्यते यथा आसीद सदनं स्वमासीद सदनं स्वमिति मा हिंसीर्देवप्रेरित इति । अयमेव नः पक्षोऽभिप्रेतः । यस्य त्रयाणामन्यतमः पक्षोऽभिप्रेतः तस्यापि कुर्वतो न दोषः सर्वेषां गमकत्वत्वादिति भाष्यकारः । अत्रैके मन्त्रविभागः श्रेयानित्याहुः मध्ये इतिकारात् । नन्वन्यत्रापि विद्यते इत्युक्तं । तत्रापि विभाग एव किमुत्पतसीति बर्हिषि निधाय मा हिंसीरित्यभिमन्त्रयेत् । कुत एतत् । आनन्तर्ययोगात् । ननु इडायां दृश्यते हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृत इति । अनर्थज्ञो भवान् । इतिकारो मन्त्रस्य मध्ये वृथा न पठ्यते इति वयं ब्रूमः । इडायां तु मन्त्रैकदेशे इतिकारः । युष्मत्पक्षे त्वभिमन्त्रणे इतिकारो वृथैवेति । तदसत् । भगवता भाष्यकारेण यः पक्षः परिगृहीतः स एव सम्यक् । अन्यत्रापि मन्त्रमध्ये इतिकारदर्शनात् । नमो यत्र निषीदसीति । अमुं मा हिंसीरमुं मा हिंसीरिति चेति । तेन त्रीन् मन्त्रान् सकृदुक्त्वा युगपदेवोभावंसौ स्पृशेदिति सिद्धम् ॥ (३)

नाम चास्मै दद्युः ॥ ४ ॥

कुर्युरित्यर्थः । कीदृग्लक्षणं तन्नामेति । तस्य लक्षणमाचष्टे ॥

कुर्युरित्यर्थः । नामकरणस्याचार्येण कालान्तरानुक्तेः जातकर्मानन्तरं कार्यमित्येके । अन्ये शास्त्रान्तरोक्तः कालो ग्राह्य इत्याहुः । उक्तं च मनुना

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ इति ॥ (४)

कीदृग्लक्षणं तन्नामेत्याह ॥

घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तं द्व्यक्षरम् ॥ ५ ॥

घोषवन्तो वर्णा आदौ कर्तव्याः । अन्तरन्तस्थमिति मध्येऽन्तस्थाः कर्तव्याः । अभिनिष्ठानान्तमिति । अभिनिष्ठानो नाम विसर्ज-

नीयः । विसर्जनीयान्तमित्युक्तम् । द्व्यक्षरम् । द्वे अक्षरे यस्य परिमाणं तदिदं द्व्यक्षरं नाम परिमाणतः । भवः । रुद्रः । देवः इत्येवंप्रकाराणि ॥

प्रथमद्वितीयवर्णानामूष्माणश्च हकारवर्जमघोषवन्तः । शिष्टं घोषवन्तः । तदादौ यस्य तत् तथोक्तं । अन्तर्मध्येऽन्तस्था यस्य तत् तथोक्तं । यकारादयश्चतस्रोऽन्तस्थाः । अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः । सः अन्ते यस्य तत् तथोक्तम् । अक्षरं स्वरः । अकारादयो द्वादश स्वराः । शिष्टं व्यञ्जनम् । द्वे अक्षरे यस्य तत् द्व्यक्षरम् । व्यञ्जनमपरिमितम् ॥ (५)

चतुरक्षरं वा ॥ ६ ॥

चतुरक्षरं वा नाम कर्तव्यम् । एतैर्लक्षणैः संयुक्तं भवेत् । देवदत्तः । भवनाथः इत्येवंप्रकाराणि ॥

चतुरक्षरं वा उक्तलक्षणं नाम कुर्युः । भद्रः देवः भवः भवनाथः नागदेवः रुद्रदत्तः देवदत्तः इत्येवंलक्षनानि नामानि भवन्ति ॥ (६)

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वेति यदुक्तं तत्काम्यमपीत्याह ।

द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ७ ॥

द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामस्य कर्तव्यम् । तत्र कस्यायं कामः । कुमारस्य । कः कामयते । यो नाम करोति । कस्मात् । इतरस्याशक्यत्वात् । ब्रह्मवर्चसं यः कामयते तस्य चतुरक्षरं कर्तव्यम् ॥

प्रतिष्ठाब्रह्मवर्चसे च कुमारस्य तत्संस्कारत्वात् न कर्तुः ॥ (७)

अथवा ।

युग्मानि त्वेव पुंसाम् ॥ ८ ॥

युग्मानीति । युग्माक्षराणीति समानाक्षराणीत्यर्थः । तेन षडक्षरमित्येवमादीन्यपि भवन्ति वसुशर्मजनार्दनदेवघोष इत्येवंप्रकाराणि । एवकारः किमर्थः । अवधारणार्थः । युग्मत्वमेवाश्रयेत न पूर्वाणि लक्षणानि । तेन किं सिद्धं भवति । पुरन्दरः विष्णुशर्मा इत्येवंप्रकाराणि अपि[1] नामानि सिद्धानि भवन्ति ॥

युग्मानि युग्माक्षराणि पुंसां नामधेयानि भवन्ति । एवकारोऽवधारणार्थः । कथं युग्ममेवाद्रियेत न पूर्वाणि लक्षणानीति । तेन शिवदत्तः नागदत्तः देवस्वामी वसुशर्मा रुद्रः जनार्दनः वेदघोषः पुरन्दरः विष्णुशर्मा इत्यादि सिद्धम् ॥ (८)

अयुजानि स्त्रीणाम् ॥ ९ ॥

अयुजानि अयुग्माक्षराणि स्त्रीणां नामानि कर्तव्यानि । यथा सर्वदा यशोदा इत्येवंप्रकाराणि ॥

अयुजान्ययुग्माक्षराणि स्त्रीक्षां नामानि भवन्ति । सुभद्रा सावित्री सत्यदा वसुदा इत्यादि ॥ (९)

सांव्यवहारिकं नाम कृत्वा अभिवादनीयं च कार्यमित्याह ।

अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विज्ञायेतामोपनयनात् ॥१०॥

अभिवादनीयं च नाम समीक्षेत । अभिवादनीयमिति आहूतः सन् येन[2] नाम्ना तमभिवादयति तदभिवादनीयम् । अव्यावहारिकं[3] इत्यर्थः ।

[1] L. omits अपि.

[2] A. L. तेन.

[3] A. अथ सा व्यवहारिकं L. असौ व्यवहारिकं.

बाह्यार्थस्य मिथ्याभूताकारस्य परीक्षितत्वादेव नास्ति[72] भूमिलक्षणम्। यथाविकल्पं विषयो वेद्यते। विषयाकारस्तु अन्तर्वर्ती न्याय्यो भविष्यति।

कथं तदेकांशः सहजातः[73] प्रत्ययः।

ग्राह्यांशस्य विज्ञानं विना अभावात् अस्य एकांशः पुनर्विज्ञानं जनयति। तदा सिध्यति स्वरूपविरोधदोषः। पुनस्तदेकांशत्वात्। ग्राहकांशवत्। अस्य हि तदा जनकता न सिध्यति। विज्ञानं केवलं बाह्याकारक्लिष्टं प्रवर्तते। स एवाकारांशो विज्ञानसहजातः। न द्वयोः समकालीनयोः कार्यकारणभावोऽस्ति। यथा शृङ्गद्वयम्। किञ्च न तदभिन्नं वस्तु एककालं[74] सहवर्तते [इत्युच्यते]। सहशब्दस्तु तत्संयोगवाची। नापि विज्ञानभिन्नो विषयोऽस्तीत्युच्यते। अस्य तु कथं सहजातत्वमित्याख्या। सत्यमेवम्। तथापि आकारविशेषबलात् तत् भिन्नं व्याकृत्य निरुच्यते। दृश्यांशाकारांशयोर्भेदोऽस्तीति तत् विज्ञानं सविशेषं गृह्यते। यद्येवम्। [75]प्रत्ययत्वमेव ग्राह्यं स्यात्। न विकल्पितं वस्तु सस्वभावम्। तदा अस्य सिध्येत् अप्रत्ययत्वम्। इदमविरुद्धम्। अन्यग्राह्यविशेषविषयस्यायं प्रत्यय इति सर्वसंमतम्। यथा समनन्तरनिरोधः। सभागविज्ञाने निरुध्यमाने तदेव विज्ञानं चतुर्विधैः प्रत्ययैः प्रत्ययो भवति[76] ॥

---

[72] *bhūmi, ti* "earth" is probably an error for *anya, ta*, "another" as has been noted by the Chinese Editor.

[73] Or सहजातस्य.

[74] Lit. सहवर्तमानं सहशब्देन तत्संयुक्तमुच्यते.

[75] Lit. प्रत्ययस्वभाव.

[76] Here ends the Chinese text. The Chinese Editor notes that the commentary on remaining portion of the text is not known.

ENGLISH TRANSLATION OF THE ĀLAMBANAPARĪKṢĀ

WITH COPIOUS EXTRACTS FROM VINĪTADEVA'S COMMENTARY

A TREATISE ON THE EXAMINATION OF THE OBJECT-[-CAUSE] OF CONSCIOUSNESS

ADORATION TO ALL BUDDHAS AND BODHISATTVAS!

THOSE who accept that there exists an external thing which serves as the object-cause (*ālambana*) of the consciousness of the eye, etc. imagine either atoms to be [the ultimate object]; because they serve as causes of the consciousness; or aggregates of atoms; because the consciousness arises representing the image of the aggregates. Now [says the author:]

1. Though atoms serve as causes of the consciousness (*vijñapti*) of the sense-organs, they are not its actual objects like the sense-organs; because the consciousness does not represent the image of the atoms.

[As regards the nature of] the [1] object, [declares the author,] consciousness grasps only the form of its own; because it arises in that form [2]. Though [3] the atoms are causes of consciousness, they do not possess the form reflected in consciousness just like the sense-organs.[4] Therefore they cannot become its actual objects (*ālambana*).

Though [5] aggregates of atoms are alike the image of consciousness, [they cannot become its actual objects;] because

2a. The consciousness does not arise from what is represented in it.

What [6] object produces the consciousness endowed with the image of the object, is properly said to be the actual

The following extracts are translations from the French of Vinītadeva's commentary on the Ālambanaparīkṣā. They are first translated into French from the Tibetan version of the commentary by Mrs. Sṵsumu Yamaguchi and H. Meyer, and incorporated into their French translations of the Ālambanaparīkṣā published in the Journal Asiatique, Jan.-Mar. 1929.

[1] [The opponent says:] If consciousness were not capable of being what possesses the form of atoms; it could perceive itself. Why will not [then] the atoms, while producing the perception, become the object (*viṣaya*)? The author replies the following.

[2] Speaking otherwise, beyond the production of the form of object, consciousness cannot conceive the object (*viṣaya*).

[3] That is to say, if a consciousness does not manifest itself under one form particularly adapted (*pratiniyata*) to the atoms, how can it conceive their proper existence? [And] if it does not conceive [the atoms], how can they (atoms) become the object?

[4] Though [the organ] is the cause [that produces consciousness], it is not capable of being the object itself; because the consciousness which is born of this [organ] does not grasp the proper nature of the organ.

[5] In order to refute the opinion of the opponent who maintains that the aggregate is the object (*artha*), the author says the following.

[6] [The opponent asks:] When one understands that [the representation] is not produced by this aggregate, why could not

object [7] (*ālambana*) of the consciousness ; because [8] that alone is spoken of [in the S'āstra] as the productive cause of consciousness.[9] But the aggregates of atoms are not so (*i.e.* do not give rise to consciousness) ;

2b. [10] Because they do not exist in substance just like the double moon [11].

The double moon is perceived [by a man] on account of defects of his sense-organs. But [this perception is not produced by the double moon, as] there exists no object like the double moon. Similarly the aggregates of atoms do not exist in substance and cannot act as causes of consciousness. Hence they are not its actual objects.

2c-d. Thus both the external things are unfit to be real objects of consciousness.

this [aggregate] be the perceivable object (*ālambana*) ? The author replies the following.

[7] When consciousness occurs according to the form of the object and this object produces consciousness, this object (*artha*) is capable of being the perceivable object (*ālambana*).

[8] The following is reply to the question : Why is that which produces [consciousness] only the perceivable object ?

[9] The S'āstra explains further that this object (*artha*) which is the cause (*hetu*) of the production of the mind and mental things (*cittacaitta*) and which gives the designations (*vyavahāra*) to this object (*artha*) when the mind and mental things have been produced, is [precisely] the perceivable object (*ālambana*).

[10] This is reply to the question : Why is not the aggregate what produces [the representation] ?

[11] For example, since a second moon does not exist in substance (*dravyatas*), it is not capable of being the object (*bhāva*) of the cause of the perception (*jñāna*) which appears as if it is a second moon : in the same way the aggregate is no longer the cause of the perception which appears as if it is [the aggregate] itself.

The external things, atoms and their aggregates cannot serve as the actual objects of consciousness, as both of them are defective in one or other respect.[12]

3*a-b*. [13] Some [ācāryas] hold that the combined form of atoms (*sancitākāra*) is the cause of consciousness.

All [14] things are possessed of many forms; they are perceived in one or other form of many.[15] Even in atoms, therefore, there exists the aspect which produces the consciousness possessed of the combined form [16].

[12] That is, (1) when, for the thesis of atoms, though there is causality (*hetutva*), there is no form (*ākarā*), and (2) when, for the thesis of aggregate, though there is form, there is no causality.

[13] Having thus refuted these two theses, the author examines a third thesis of some of the advocates of the external things (*bāhyārtha*), *viz.*, Vāgbhaṭa, etc.

[14] What does it matter what exists in atoms, they all exist substantially (*dravyatas*). Therefore, since they exist substantially, the state of combination (*sancitākāra*) is capable of being itself the cause of knowledge (*vijñāna*). The atoms are thus the object (*viṣaya*) in another manner.

[The author asks of these opponents:] Is it not that the character of atoms is well-known to be very subtle? [Now] where is found in these [very subtle atoms] such a state of combination (*sancitā-kāra*)? How can there be two contradictory characters in a single [thing]?

[The opponents reply:] All the material things are composed of four great elements (*caturmahābhūta*) and since these latter possess the characters of colour, of odour, etc., there is what possesses several characters. Just as there are several characters in the atoms which are composed of four great elements, so also there are several characters in the state of combination. Thus *all things have several characters*, but one cannot see all of them at the same time.

[15] Because their powers being differently affected, the organs cannot cognise all the objects (*artha*) at the same time.

[16] Having proved that in the atoms there is the combination, one, further proves that in the atoms there is the cause which

3*c-d*. The[17] atomic form does not become the object of consciousness just like the attributes such as solidity, etc.

Just as the attributes, solidity and others, though existent in atoms, are not perceived by the visual consciousness, so also the atomic form[18].

4*a-b*. In that case, the [different] perceptions of a pot, cup, etc. will be identical[19].

Though the atoms of a pot are greater in number and that of a cup [less], there exists no distinction whatever amongst the atoms[20].

produces the perception manifesting itself as if it is a combination. It is, one asserts, the two parts of the perceivable objects (*ālambanasya dvibhāga*) which lack in the two [previous] propositions. When one says that the existence of cause produces the perception, he asserts the causality. When one says that what manifests itself as if a combination [produces the perception], he supposes the form, and he proves the reality (*astitva*) of the state of combination.

[17] If there is in the atoms the state of combination which is their gross character, how can one call them atoms ? [The opponent continues the following].

[18] It is so because the powers of the organs are differently affected (*pratiniyata*). Likewise, though [there are atoms] they are no longer [capable of being object of the visual perception].

[19] The author, wishing to refute the third proposition, asks : What state of combination do you want to assert in the atoms ?, [and he adds :] In all cases, it is well-known that the vase and cup, etc., are combinations [of atoms]. In such case, what state exists in the atoms ? If you say : " It is the state of vase," the perception of vase will arise in all the combinations of the cup, etc. If you say : " It is the state of the cup," the perception of the cup will arise in all [the combinations of the vase, etc.]. Therefore the [different] perceptions (*pṛthagbuddhi*) called in certain case " perception of the vase " and in some other case " perception of the cup " will not arise.

[20] The opponent says : With regard to the vase, atoms are numerous ; with regard to the cup, they are a few ; one recognises

4*c*. If [the opponent says that] the perception differs in accordance with differences in the forms of the pot and others ;

If you think that the parts of the pot, etc. neck, etc. [and that of the cup] are different, whereby these differentiating elements differentiate their respective cognitions. True, this differentiating element exists in the pot, etc.

4*d*-5*a*. But it never exists in the atoms which exist in substance, because the atoms are absolutely identical in their dimensions [21].

Though [22] the atoms are different in substance, there exists absolutely no distinction in their atomic size [23] (*pāri-māṇḍalya*).

equally atoms either many or a few in other cases ; therefore there exists a distinction (*viśeṣa*) of perception made by " many " or " a few ".

The author replies : The distinction in the perception (*buddhi-viśeṣa*) is not capable of being made by " a few," or " many " : for *though in the vase there are many atoms and* [*a few*] *in the cup, however there is*, when the question is the character of atoms, *no difference* which exists in itself. Therefore it will happen that in the case of numerous atoms, one will have a large vessel, and in the case of a few atoms, one will have a small one ; but it will not happen that in the same state of combination the perception of the vase will arise in the case where there are many atoms ; and that the perception of the cup will arise in the case where there are a few.

[21] The difference is not found any longer in what is called the exiguous sphericity (*pārimāṇḍalya*) of atoms.

[22] The opponent asks : Is it not that the atoms of the vase are precisely of one substance (*dravya*) other [than the cup], and that the atoms of the cup are also of one substance other [than the vase] ? And how can one say that there is no difference in measure ? The author replies the following.

[23] The difference in form does not reside in the atoms. Just as whatever they may be and however numerous they may be, they all exist in the substance, so whatever may be their measures, the atoms are all of an exiguous sphericity, and this sphericity of the atoms is

MANUSCRIPTS NOTES

THE HĀRĪTA SMṚTI

II

By A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T.

1. In the last issue of the fourth volume of this Bulletin one of the manuscripts of the *Haritasmṛti* was taken up for detailed examination and description. In the present number a second manuscript of the same title is the object of a detailed examination. This bears Shelf No. XXII. N. 17 in our Library.

2. The manuscript is put under the section of *Mūlasmṛti* under Hārita. It is $13\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$ in size. The material used is *srītāla* and the manuscript is in beautiful *grantha* characters. It is inked and clear for reading. There are, on the average, nine lines per page. There are 99 *folia* and the writing breaks off in the middle of the last page. On comparison with the printed text of the *Vṛddha Hārītasmṛti* it has been found that the manuscript is incomplete and lacks about 145 verses for completing the work. The last verses in the manuscript run thus:

केशरञ्जनताम्बूलगन्धपुष्पादिसेवनम् ।
भूषणं रागवस्त्रं च कांस्यपात्रे च भोजनम् ॥
द्विवारभोजनं चाक्ष्णो रञ्जनं . . . वर्जयेत् ।
. . . शुक्लाम्बरधरा जितक्रोधा जितेन्द्रिया ॥

न कल्ककुहका साध्वी तन्द्रालस्य विवर्जिता ।
सुनिर्मला शुभाचारा नित्यं संपूजयेद्धरिम् ॥
क्षितिशायी भवेद्रात्रौ शुचौ देशो कुशोत्तरे ।
ध्यानयोगपरा नित्यं सतां सङ्गे व्यवस्थिता ॥
तपश्चरणसंयुक्ता यावज्जीवमकल्मषा ।
शिरसो मुण्डनं कुर्यात् प्रतिमासमतन्द्रिता ॥
न कुर्याद्यदि मोहेन निरयं यात्यसंशयः ।

उ . . . . . manuscript ends.

3. These correspond with *vv.* 206 to 210 of chapter 11 of the printed edition of the *Vṛddhahārītasmṛti* of the *Smṛtisamuccaya* in the Ānandās'rama series. The last verse mentioned above and *underlined* is not found in the printed version and is new additional matter.

4. There are two editions of this *Vṛddhahārītasmṛti*. The Ānadās'rama edition has already been mentioned. The *Dharmas'ātra-samgraha* of Jīvānanada also contains an edition of the *Vṛddhahārītasmṛti*. The two printed versions are practically identical works excepting for slight textual variations which are more or less only in the nature of variant readings. I have compared, upto the end of the third chapter, the two printed versions along with the manuscript under description and the variations noticed are so negligible that it may be said with confidence that the two printed versions are identical.

5. One point of difference, though of a minor nature, between the two printed texts must be noticed. It is, that while the Ānandās'rama text has eleven chapters, the edition of Jīvānanda has only eight chapters. While there is no difference in content, this difference in the number of chapters has to be explained. On closer examination it is found that Jīvānanda has put chapters *two to five* of the Ānandās'rama edition as chapter *two* and chapter *six* of the Ānandās'rama edition as chapter *three*. This difference in numbering has lessened the number of chapters in the total.

Excepting this there is agreement between the two printed texts on all points. I append a comparative table of the content of the two printed versions up to chapter *six* of the Ānandāś'rama text :

Ānandāś'rama	*Jīvānanda*
Chapter 1, 28 verses	Chapter 1, 28 verses
Chapter 2, 93 do. Puṇḍrasamskāra ;	Chapter 2-*sections* : Puṇḍrasaṃskāra Nāmasamskāra Mantrasamskāra Pañcasamskāra-vidhāna —total number of verses—153
Chapter 3, 13 verses, Nāmasamskāra ;	Chapter 3, 406 verses ; there is no omission of verses, but some verses have three lines thus accounting for the loss of four verses in counting
Chapter 4, 37 verses Mantrasamskāra ;	
Chapter 5, 10 verses Pañcasamskāra-vidhi	
Chapter 6 410 verses	

Thus it can be seen that what the Ānandāś'rama edition treated as a distinct chapter the Jīvānanda edition treated as a subsection of chapter two. Otherwise there is little difference.

6. The *Vṛddhahārītasmṛti* is propounded by the sage Hārīta to Ambarīṣa a king of the solar race and one of the ancestors of S'rī Rāma.

7. In the following pages the results of a comparative study of the manuscript under reference and the printed version of the *Vṛddhahārītasmṛti* of the Anandāś'rama *Smṛtīnāmsamuccaya* are noted in detail. The method adopted in this study is as follows. The additional verses found in the manuscript are noted under the number of the verse in the printed edition, showing the place where they occur. In many places there are huge gaps in the printed version which are supplied by the manuscript. They are given fully with the indications as to where they occur. Many of the verses so omitted are of vital importance to the text. They supply the missing links—so to say—of the unexplainable passages in the *smṛti*, which, as they stand in the printed edition, lack cohesion and

understanding. They fit in with the context and materially enhance the value of the additional text.

The manuscript begins thus :

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं . . . . शान्तये ॥
श्रीगुरुदत्तात्रेयचरणारविन्दाभ्यां नमः ।

अम्बरीषः—

भगवन्सर्वमन्त्राणां विधानं मम सुव्रत ।
ब्रूहि सर्वमशेषेण प्रयोगं सार्थसंस्कृतम् ॥

हारीतः—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि मन्त्रयोगमनुत्तमम् ।
यथोक्तं विष्णुना पूर्वं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥

. . . . . .

A comparison with the printed version shows that this corresponds with the sixth chapter dealing with *Bhagavanmantravidhāna*. Consequently the first five chapters have been omitted in this manuscript. The supposition that the first few leaves might have been removed and therefore the first five chapters are missing is untenable for the following reasons :

1. the manuscript begins with the usual invocatory verse of *Śuklāmbaradharam* etc. and begins from the left top of the folio in the same way as any manuscript is begun without leaving any space for writing which could have preceded it.

2. the folia are neatly numbered and the first folio is followed by the second folio without any gap in numbering ; the words *Hariḥ Aum* which is found in the margin of the first folio certainly shows that what we have is the beginning of the manuscript as it was copied ;

As has been already pointed out the break in the 99th folio is in the middle of the page and is a clear evidence of the manuscript having been left incomplete.

The scribe who wrote this copy may have had for his original an incomplete copy which began at the sixth chapter which must account for the omission of the first five chapters.

The omitted portion in the manuscript deals with the *Pañca-samskāras* of the Vaiṣṇavas. The first deals with the need for the said samskāras and their importance. The second deals with the *puṇḍrasamskāra* after dealing with the rites connected with *cakra-dhāraṇa*. The absence of *ūrdhva puṇḍra* will disqualify the performance of all religious acts by any individual. The naming of a vaiṣṇava child forms the subject matter of the third, under the title of *Nāmasamskāra*. The rites connected with the *Mantrasamskāra* —the procedure to be followed both by the teacher or *ācārya* and the pupil on that memorable occasion—are laid down in the fourth in detail. The fifth combines the effect of the first four chapters and leads the pupil to *mantra japa* and *bhagavadārādhana* at the initiation of the *ācārya*. The sixth chapter which begins the manuscript deals with the *bhagavan-mantras* themselves (relating to Viṣṇu) and the methods to be adopted in the perfomance of their *japa* or repetition of the *mantras*.

8. For easy identification and reference of the extracts given, I have adopted the device of mentioning the number of the verse and the number of the folia. The former indicates the number of the verse in the printed version of the Ānandāśrama series and the folia number refers to that of the manuscript under description. At the end of each quotation the place where the manuscript and the printed version join is indicated by putting half of that verse with a dash after it as in page 23.

9. Two devices adopted by the present manuscript for paragraphing are worthy of mention. Whenever a particular chapter ends there is a peculiar mark in the margin of the leaf to indicate it, just opposite to the line in which the colophon occurs. In the same way, in the first chapter also, the end of each *mantra* and the verses dealing with that *mantra* is indicated by the words :

श्री कृष्णाय नमः

etc. so as to separate what follows from what has been completed. Thus at the end of the section dealing with *Aṣṭākṣara* we find :

श्रीगुरुपरब्रह्मणे नमः
अथ वक्ष्यामि माहात्म्यं द्वादशार्णस्य पार्थिव ।

thus marking the change to the section on *Dvādas'ākṣara*. Similarly, when we pass on from *Dvādas'ākṣara* to *Viṣṇuṣaḍakṣara* occur :

श्री कृष्णाय नमः
अथ ते संप्रवक्ष्यामि षडक्षरमनोरिदम् ।

10. Again the transition to the section on *Rāma mantra* is similarly indicated :

श्री कृष्णाय परस्मै ब्रह्मणे नमः ।
विधानं रघुनाथस्य मन्त्रस्यापि ब्रवीमि ते ।

From the section on *Kṛṣṇa mantra* there are marginal headings giving the name of the *mantra* which is the subject in that particular folio. Thus we have the following marginal headings :

Folio	13*a*	कृष्णषडक्षरम्
,,	16*a*	नृसिंहमन्त्रम्
,,	17*b*	वामनमनुः
,,	18*a*	हयग्रीवः
		सुदर्शनः
,,	18*b*	पाञ्चजन्यम्

Incidentally I may point out that the section on *Pāñcajanya* has been *completely omitted* in both the printed versions of Jīvānanda and Ānandās'rama. It will be quoted *in extenso* in the proper place.

The manuscript and the printed version run together till *v.* 44 when a big gap of about thirteen verses, quoted below is revealed in the printed text and is supplied by the manuscript :

आत्मानं शिरसि स्थाप्य सुषुम्नानाडिमार्गतः ।
स्वदेहस्थ . . न्तं चिन्तयेद्धृदि वैष्णवः ॥

महापातकपञ्चाङ्गं पातकोपाङ्गसंज्ञितम् ।
उपपातकरोमाणां त्वष्णं कूक्षा विचिन्तयेत् ॥
नाभिस्थाने ऽनिलं चन्द्रं षट्कोणं बीजसंयुतम् ।
चिन्तयित्वा तदुत्पन्नवायुना शोषयेदद्यम् ॥
प्राणायामविधानेन वायुबीजं जपन्बुधः ।
त्रिकोणमग्निचक्रं तु तत् बीजसहितं हृदि ॥
चिन्तयित्वा दक्षिणेन पूरयेदनिलं पुनः ।
तदुत्पन्नाग्निना दग्ध्वा वह्निबीजं जपंस्तदा ॥
प्राणायामविधानेन वामतो रेचयेद्बुधः ।
वारुणं बीजसंयुक्तं चन्द्रबीजमधोमुखम् ॥
ध्यात्वा तत्क्षालयेद्देहं तदुत्पन्नेन वारिणा ।
स्वामिनं हृदि विन्यस्य योगध्यानं समाचरेत् ॥
अधोमुखं हृत्कमलं उन्मुखीकृत्य वायुना ।
उद्बुद्धय प्रणवेनैव कर्णिकायां विचिन्तयेत् ॥
तन्मध्येष्टदलं पद्मं उदयादित्यसन्निभम् ।
तत्कर्णिकोपरितले कोटिशीतांशुवर्चसम् ॥
पद्मपत्रविशालाक्षं दिव्याकल्पविभूषितम् ।
सुस्निग्धनीलकुटिलकुन्तलैरुपशोभितम् ॥
दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गं दिव्यपुष्पावतंसकम् ।
बन्धूककुसुमाभासकरपादतलाञ्चितम् ॥
पद्मासने समासीनं पीतवस्त्रविराजितम् ।
तप्तकाञ्चनसङ्काशं रमया पद्महस्तया ॥
वामाङ्कस्थश्रियायुक्तं चिन्तयेदर्चयेद्विभुम् ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा पश्चान्मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥

अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य— *(Folio—2b)*

That the matter contained in these verses is of importance is obvious and the printed version is certainly the poorer for having missed these lines in its original manuscripts, consulted for collation. The omission may possibly be explained this way. The

words *Mantram Prayojayet* are found at the end of *v.* 44 and at the end of the thirteenth verse quoted above. The scribe must have mistaken the second *Mantram Prayojayet* for the first, and, in copying, thus passed over the thirteen verses without being aware of the omission.

The third pāda of verse 55 again, shows a similar gap which is supplied by the manuscript.

शतवारं मनुं जप्त्वा (नित्यमाप्नोत्यसंशयः ।
वापीकूपसहस्राणि तटाकानान्तथाऽयुतम् ॥
स्थापनं फलवृक्षाणां सर्वतीर्थनिषेवणम् ।
कृच्छ्रचान्द्रायणादीनां यत्फलं तपसां भवेत् ॥
अष्टाक्षरमनुं जप्त्वा) **तत्फलं सर्वमाप्नुयात्** ॥ *(Folio—3b)*

The portion within the brackets ( ) indicates the gap supplied by the manuscript.

There is not much of importance to note except slight variant readings till we come to *v.* 140. The only variation on a considerable scale is the substitution of

कुशे कृष्णाजिने वापि समासीनः सुखासने ।

for the second half of *v.* 137 running thus :

शुचिः कृष्णाजिनासीनः प्राणायामी च न्यासकृत् ।

In the same manner the following two lines occur in the place of the second half of *v.* 141.

त्रिसन्ध्यासु जपेन्मन्त्रं अर्चयित्वा विधानतः ।
अयुतं वा सहस्रं वा जपेन्नित्यमतन्द्रितः ॥
विष्णोः समान— *(Folio—6a)*

This is more explanatory than what is found in print in a single half verse reproduced below for comparison :

अयुतं वा सहस्रं वा त्रिसन्ध्यासु जपेन्मनुम् ।

The printed text while trying to condense the meaning of the two lines has missed the essential point mentioned in the words

Arcayitvā Vidhānataḥ

This is not the only attempt of the printed version at such condensation or summarization. There are several similar attempts which when compared with the manuscript show vital omissions.

A single additional line explaining the kind of *vidyāsiddhis* is supplied by the manuscript.

विद्यासिद्धिर्भवेत्तस्य वेदशास्त्रादिकं नृप ।
अष्टादशानां— *(Folio—6a)*

In the next stanza the second half is replaced by two lines as in the case of *v.* 141. For

लाजहोमी सहस्रं तु लभेत्कन्यां सुशोभिताम् ।

the manuscript reads ;

Folio 6*a* reads differently, for *v.* 145-6.

लाजहोमं तु कुर्वीत सहस्रं सुसमाहितः ।
सर्वलक्षणसंपन्नां लभेत्कन्यामभीप्सिताम् ॥
संपत्कामी जपेत्—

There is an additional half—verse after *v.* 169 and supplies an apt meaning of the word *bhaga* :

ज्ञानेति भगशब्दोऽयं युज्यते मुनिसत्तमैः ।
स एव भगवान्— *(Folio—7a)*

Then follows the explanation of the meaning of the *Dvāda-s'ākṣara* which continues over several verses.

गुणवान्भगवानेव सृष्टिस्थितिविनाशकृत् ।
द्वौ द्वौ गुणावधिष्ठाय सर्गाद्यमकरोत्प्रभुः ॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च सङ्कर्षण इतीरितः ।
भगवान्वासुदेवोसौ सृष्ट्याद्यमकरोत्स्वयम् ॥

ऐश्वर्यवीर्यवान्सर्गे प्रद्युम्नः पर्यपद्यत ।
तेजः शक्ती समाविश्य अनिरुद्धो ह्यपालयत् ॥ *vv.* 172-174.

The different actions of creation, protection and destruction are the prerogative of *Vāsudeva* alone. For each of these three distinct functions he assumes the shape of *Pradyumna*, *Aniruddha* and *Samkarṣaṇa* respectively, and draws mainly upon two of his six great attributes or *guṇas* for each such function. In this context the manuscript has additional matter, very appropriate to the occasion explaining which of the two *guṇas* that each *vyūha avatāra* of Vāsudeva assumes for the each of the three distinct functions :

ऐश्वर्यवीर्यौं प्रगृह्य प्रद्युम्नत्वमधिष्ठितः ।
सृष्टिकर्मकरोत्यस्य जगतः परमेश्वरः ॥
अभजत्सोऽनिरुद्धत्वं शाक्तितेजोप्रतिष्ठितः ।
ररक्षभगवानेव जगत्सर्वं चराचरम् ॥
इममर्थं मनुः प्राह मुनीनां सन्निधौ पुरा ।
ऐश्वर्यवीर्यवान्सर्गे प्रद्युम्नः प्रत्यपद्यत ॥
तेजःशक्ती समाविश्य अनिरुद्धो ह्यपालयत् । (*Folio 7a-b.*)

Comment is needless to show that the additional five lines in between the fourth and fifth lines cited above (under *vv* 172-174), supplied by the manuscript are necessary as explaining the verse

द्वौ द्वौ गुणावधिष्ठाय—

Again, another omission of a single half-verse after *v.* 193 is noticed and fully fits in between *vv.* 193 and 194 as the latter is the beginning of the *dhyāna* mentioned in the line omitted.

चक्रन्यासं ततः कृत्वा पश्चाद्ध्यानं समाचरेत् ।
अचक्राय— (*Folio—8a*)

The next line in the printed text is now quite natural.

(To be continued)

MANUSCRIPTS NOTES

By K. Madhava Krishna Sarma

AUTHOR AND DATE OF THE MALAYĀḶAM AMARAPAÑCIKĀ

Under numbers 2053, 2054 and 2057 of the *Descriptive Catalogue* of the Trivandrum Palace Library there is noticed a work called *Amarapañcikā* which is a gloss in the Malayāḷam language on the *Amarakos'a*. All the three MSS. are incomplete. The first contains the first two Kāṇḍas; the second breaks off in the Vais'yavarga; the third stops with the Vanauṣadhivarga. The catalogue does not mention the author evidently because none of these contain any clue to his identity. Fortunately there is a complete MS. of this in the Adyar Library (No. 21. Q. 7). The work has been verified as identical with that contained in the Trivandrum MSS. by a collation with the extracts given in the above catalogue. This MS. ends:

taddhitārthattiṅgale dvigusamāsavuṃ saṃkhyāvācikaḷum sarvanāṃaṅṅaḷuṃ sarvanāmāntaṅṅaḷuṃ vis'eṣyanighnaṅṅaḷ.

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।

diṅṅāmānyantarāḷe ennozicculḷa bahuvrīhiyuṃ ivaṭṭinḍe udāharaṇaṃ kaṇḍukoḷka.

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः ।
कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ॥

ktinktau tu saṃjñāyāṃ onnulḷatine oziccu kartāvil vanna kṛttukaḷuṃ kartāviluṃ karmmaṇiluṃ vanna kṛtyapratyayaṅṅaḷuṃ

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ।
षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ॥

ṣaḷsaṃjña ulḷavayuṃ yuṣmādiyuṃ liṅgatrayattiluṃ nirvis'eṣaṃ.

परं विरोधे

pūrvāparavirodham uḷḷeḍattu meletu pramāṇam.

शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ।

इति विशेष्यनिघ्नप्रकरणम् । . . . . . कृतौ नामलिङ्गानुशासने तृतीयः क . . . . . काशपञ्चिका ।

शशधरवसुबाणप्राणरन्ध्रक्षमेशैः (१६९५९८१)

परिमितिमुपयाते वासराणां समूहे ।

इह कलियुगभाजां वासुदेवो द्विजन्मा

व्यलिखदमरकोशग्रन्थतात्पर्यसारम् ॥

लोकोपकाराय कृता महात्मना केनापि सैषामरकोशपञ्चिका ।

आचन्द्र(तारार्क)गणं सुपूजिता स्थेयाद्धरण्यां सुमनोहरा सताम् ॥

भुवनपालनकर्मठकर्मणि क्षपितदानवनायकशर्मणि ।

मम हरौ धिषणा वृषपर्वणि स्थितिमियादखिलोदयकर्मणि ॥

कृष्णाय रामाय नमः । muppattonpatāmatil keruḷena.

Usually scribes (especially those of Malabar who are very careful) do not copy the date of the original from which they are copying, unless it is the date of composition of the work. The first of the above verses, which comes immediately after the end of the commentary, must therefore belong to the author Vāsudeva, and शशधरवसुबाणप्राणरन्ध्रक्षमेशैः, *i.e.* Kali 1695581 which corresponds to A.D. 1541, must be the date of composition of the work. Note also the use of the descriptive term 'अमरकोशग्रन्थतात्पर्यसारम्'। Generally scribes call works by their well-known titles only. It is only the author who can thus properly refer to his work by a descriptive term. लेखन means not only transcription, but composition also. Or it may be that all the three are by Vāsudeva, the scribe of this or of the original MS. of which this is a copy. In either case, however, it is indisputable that the gloss cannot be later than A.D. 1541. This work, of which the date had so long remained unknown, should now prove to be an invaluable treasure to the

historians of the Malayāḷam language. The MS. begins (as No. 2053 of the Trivandrum catalogue) :

हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ।
क्लेशादयो यं न परामृशन्ति यो वा बिभर्तीश्वरशब्दमेकः ।
पुरातनानां गुरवे गुरूणां तस्मै नमो नागविभूषणाय ॥
आयुर्धनुर्वेदनिघण्टुसारे वास्तुग्रहाश्वादिगजादिशासनम् ।
स्मृतीः पुराणान्यखिलाः सहस्रशः समीक्ष्य वक्ष्ये ऽमरकोशपञ्जिकाम् ॥
को मर्त्यो ऽमरकोशं तु विवरीतुं क्षमो भुवि ।
को वा ऽब्धिमथनं कर्तुं शक्तो नारायणादृते ॥
तत्र ये स्वेन विवृता ये च व्यक्तार्थवाचिनः ।
तेषां निरर्थका व्याख्या व्याक्रियन्ते ऽत्र दुर्गमाः ॥
शास्त्रारम्भे गुरुमभिष्टौति—यस्य ज्ञान . . . . ।

The introductory verses of the text are also commented upon in Sanskrit. The commentary is a mere paraphrase, *e.g.* स्वः इति अव्ययम् । स्वर्गः नाकः त्रिदिवः त्रिदशालयः सुरलोकः iva añcuṃ pulliṅgaṃ. द्यौः ओकारान्तः । दिवौकारान्तम् । द्वे स्त्रियौ । क्लीबे त्रिविष्टपम् । iva mūnnuṃ svargattiṇḍe per.

Some scholars believe (See Wariar, *Indian Historical Quarterly*, 1930, p. 90) that in the family of the great Yamaka poet Vāsudeva alone of Keraḷa (the author of the *Yudhiṣṭhiravijaya*, etc.), there have been three different authors of this name. There might have been authors of this name elsewhere also in Keraḷa. Hence without definite evidence we cannot identify Vāsudeva, the probable author of this gloss with any author of this name known to us so far.

Description : Palm-leaf (S'ritāla). 107 folia. $12\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. 11 lines in a page. Malayāḷam script. Wooden board at either end. Old. In good condition. Good medium writing. Inked. Accurate. The leaves are marked by Malayāḷam letter-numerals. A modern uninked hand has marked the first thirteen with the Malayāḷam figures also.

AUTHOR OF VĀSUDEVAMANANA

This work has been printed several times and in several scripts. MSS. of this are also available in the various MSS. Libraries. A reference to any printed edition or MS. would show the author to be one Vāsudevayati to whose name some MSS. (*e.g.* Nos. 24. C. 18 and 20. E. 42 of the Adyar Library) have the prefixture of श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य. Pandit V. Venkatarama Sarma wrongly ascribes this work to Vāsudeva, the Yamaka poet of Kerala (*Summaries of Papers, Oriental Conference*, 1940, p. 41) who is not known to have embraced the order of Parivrājakas.

AUTHORS OF THE TAMIL AMARAPAÑCIKĀ

Under numbers D. 1707, 1708 and 3137 the *Catalogue* of the Govt. Oriental MSS. Library, Madras, notices as of Veṅkates'vara a Tamil gloss on the *Amarakos'a*. This also is called *Amarapañcikā*. Pandit S. Subrahmanya Sastri has recently presented a MS. of this to the Adyar Library. This has not yet been given the shelf number. While a colophon in this at the end of the Pātālavarga (fol. 22) ascribes the gloss to Veṅkates'vara Bhaṭṭāraka, another at the end of the S'ūdravarga (fol. 70) ascribes it to Ātreya Rāmacandras'āstrin. It is therefore probable that both collaborated in writing the gloss.

AN EARLY MALAYĀḶAM MS. OF THE KĀS'IKĀVṚTTI

Number 24. A. 27 in the Adyar Library is a Malayāḷam MS. of the *Kās'ikāvṛtti*. This ends : इति काशिकायां वृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तेयं काशिकावृत्तिः ।

कोळम्बाब्दे कटपयन्यायाद्वोरससम्मिते ।
व्यलिखत्काशिकावृत्तिं कश्चिदीश्वरसंयुतम् (संज्ञकः ?) ॥

शिव शिव श्रीकृष्णाय नमः । श्रीपार्वत्यै नमः । श्रीगुरवे नमः । शुभमस्तु ।

Kolamba (Kollam or Malabar Era) 'गोरस', *i.e.* 723 corresponds to A.D. 1548. This means that the MS. is 393 years old.

Description: Palm-leaf (S'rītāla). 167 folia. $17\frac{1}{2}'' \times 2''$. 11 lines in a page. Malayāḷam script. Wooden board at either end. Old. In excellent order. In a good large round hand. Inked. Accurate. Leaves marked with the Malayāḷam figures 1—167. Fol. 1*a* has in its margin the note: षष्ठादारभ्य काशिका बालरामस्य । This means that the MS. starts with the sixth Adhyāya and belongs to Bālarāma. The MS. begins with the commentary on Pāṇini 6. 1. 1. There are two further works in this codex. They are (1) the *Kaiyaṭa* and (2) the *Mahābhāṣya* for a portion of the 7th Adhyāya. The former is written in Grantha.

I am indebted to Dr. C. Kunhan Raja for bringing to my notice this early MS. of the *Kās'ikāvṛtti* which, as is usual with the Malayāḷam MSS., is appreciatively accurate and deserves to be collated for future editions of this important work.

DATE AND WORKS OF PURUṢOTTAMATĪRTHA

No. 40. B. 38 in the Adyar Library is an Advaitic commentary in verse on the *Yājñikyupaniṣād*, by Puruṣottamatirtha. The identity of the author is not quite clear. But the MS. contains some evidence that he cannot be later than the middle of the 17th century A.D. It is at the end dated Tuesday, the 11th of the dark fortnight of Ās'vina of Sādhāraṇa year, Saṃvat 1718, S'aka 1583 (A.D. 1661), and is thus 280 years old. Neither in Aufrecht's

Catalogus Catalogorum (Vol. I, p. 341; Vol. II, p. 76) nor in P. C. Divanji's introduction to the *Siddhāntabindu* (Gaekwad's Oriental Series No. 64, intro. pp. 139—142) is there any mention of this commentary under the name of Puruṣottama. At the beginning the commentary invokes Rāma and Kāś'ikākānta and pays homage to one S'ivarāmatīrtha:

श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीरामं काशिकाकान्तं शंकराचार्यमुत्तमम् ।
सुरेशं वार्तिकाचार्यं नौमि विद्यागुरूनपि ॥ १ ॥
ब्रह्मामृतप्रचुरशंकररम्यराजद्रामायणामृतरसज्ञरसज्ञ(?) विज्ञान् ।
स्वश्रेयसप्रदकृपानिलयान्प्रणौमि स्वश्रेयसाय महते शिवरामतीर्थान् ॥२॥

We are here reminded of the S'ivarāma referred to as of his preceptorial line by the author of the *Bhāṣyaratnaprabhā* (My paper on whom is in the course of publication in the *Journal of the Mythic Society*, Bangalore) who also invokes Rāma and Kāś'ikeś'a Siva. Both the present author and the Bhāṣyaratṇaprabhākāra seem to belong to the same pontifical line. The commentary ends:

विद्यारण्यमुनिप्रोक्तबृहद्व्याख्यानुसारतः ।
पुरुषोत्तमतीर्थेन ग्रन्थविस्तरभीतितः ॥
याज्ञिक्यां कतिचिन्मन्त्रा व्याख्याताः पद्यरूपतः ।
यथोपयोगमेवात्र संग्रहेण यथामति ॥
विद्यारण्यैः समस्तेयं व्याख्याता याज्ञिकी शुभा ।
आरभ्य रुद्रगायत्रीं द्राविडः पाठ आदृतः ।
ततः पूर्वं तु तैः सर्वं तत्तत्पाठाः समादृताः ॥

Here the author not only informs us that he is later than Vidyāraṇya, but also throws light on the recension of the *Yājñikyupaniṣad* followed by the latter (On this see my paper, *Adyar Library Bulletin*, Vol. III, Part 2, MSS. Notes), and refers to Sāyaṇa as Vidyāraṇya. On the last point, namely that Sāyaṇa

was called Vidyāraṇya there has been much controversy mostly without taking into consideration the fact that if this Vedic commentator was called Vidyāraṇya, the possibility of others also having borne that name after embracing Sannyāsa is not precluded.

Puruṣottamatīrtha refers (fol. 17*b*) to a *Nyāyaratnāvali* which appears to be another work of his. From the reference which is as below, we know that this also is written in verse :

दहरं विपाप्ममित्याद्या व्याख्याता: पद्यरूपत: ।
न्यायरत्नावलिग्रन्थ इति चात्रोपरम्यते ॥

One *Vedāntanyāyaratnāvali* is mentioned as the work of Puruṣottamānandatīrtha, disciple of S'ivarāmānandatīrtha, by Aufrecht, *C.C.*, Vol. I, p. 342. As I have not yet seen a MS. of a work bearing either of these titles, I do not hasten to conjecture the identity of both, although it is probable. Similarly, the identity of S'ivarāma whom our author associates with the *Rāmāyaṇa* and of S'ivarāma the author of the *Rāmāyaṇacampū* which now seems to be possible, deserves further investigation. If the identity of the S'ivarāma mentioned in this commentary and of the one mentioned in the *Bhāṣyaratnaprabhā* is proved, it would help us to know that the author of the latter is a little later than our Puruṣottama who seems to be a direct disciple of S'ivarāma. At present nothing is known about the date of the *Bhāṣyaratnaprabhākāra*. He is not a direct disciple of S'ivarāma whom he mentions only as belonging to his preceptorial line. This S'ivarāma must be different from another of the 17th century, for whom see Dr. V. Raghavan, *Adyar Library Bulletin*, Vol. I, Part 3, MSS. Notes. For the *Rāmayanacampū* of S'ivarāma see the same writer, ibid., Vol. I, Part 4, MSS. Notes.

KRIYĀKAIRAVACANDRIKĀ OF KAUS'IKA VARĀHA

Under the name of Varāhamihira, the great astronomer, Aufrecht mentions (*C. C.* Vol. I, p. 552) this work with a query as to its authorship. There is a modern Grantha paper MS. of this in the Adyar Library (36. B. 15). This treatise which relates to Āgama, is not by Varāhamihira, but by one Varāha of Kaus'ika Gotra. The Adyar Library MS. is incomplete, breaking off in the 14th Pariccheda. For a complete copy of, and further information on, this, see R. No. 3204*a*, Govt. Oriental MSS. Library, Madras, where in the colophon the author is said to be the son of Pettārārya and disciple of Saumyaviṣṇu. According to one of the introductory verses found in the Adyar Library MS. (which is wanted in the MS. of the Govt. Oriental MSS. Library, Madras) Pettārārya is the author's Guru.

SOME NEW LIGHT ON S'RĪPATI'S FATHER AND PLACE

To Mahādeva, the commentator on S'rīpati's *Ratnamālā*, we owe the information about the Gotra and names of the father and grandfather of the latter. The passage containing this information is cited by S. B. Dikshit (*Bhāratīyajyotiṣas'āstra*, 2nd ed., p. 237) as: काश्यपवंशपुण्डरीकखण्डमार्तण्डः केशवस्य पौत्रः नागवे(दे)वस्य सूनुः श्रीपतिः । There is a MS. of this in the Adyar Library (No. 35. C. 50). This reads 'नाम' instead of 'नाग'. Nāmadeva is a name current in Mahārāṣtra. It is also more common there than Nāgadeva. And if it is the correct one, it corroborates the view that S'rīpati flourished in Mahārāṣtra.

S'ARADARĀMA OR S'ARADĀGAMA—PRADYOTANA-BHAṬṬA OR PRADYOTANABHADRA

There is a commentary on the *Candrāloka* by a protégé of Prince Virabhadra, son of King Rāmacandra. The MSS. of this so far as they have been collected, all contain the name *S'aradāgama* which is also recorded as such by Aufrecht, *C. C.*, Vol. I, p. 637. In his *History of Classical Sanskrit Literature*, 1937, p. 777, foot-note 2, Dr. Krishnamachariar says that this is called *S'aradarāma* and that "this name was apparently suggested from the last verse of the *Candrāloka*". The last verse of the text is as follows :

महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः
सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।
प्रणीतस्तेनासौ सुकविजयदेवेन रचिते
चिरं चन्द्रालोके महति दशसङ्ख्यः सुखयतु ॥

Comment on the verse is needless, as it is clear that this cannot in any way suggest the title *S'aradarāma*. Probably Dr. Krishnamachariar means the last verse of the commentary wherein occurs the word 'abhirāma' and which is as below :

लक्ष्मीवक्षसि कौस्तुभप्रणयिनो यावत्तथार्थाङ्गता-
मङ्गीकृत्य पुरद्विषा गिरिसुता स्थेमानमालम्बते ।
यावद्वेदगिरः पुराणविधयस्तावद्भुवो मण्डले
चन्द्रालोकविकासमेष कुरुताद्ग्रन्थोऽभिरामोदयः ॥

'S'aradarāma' which (If taken as it is, this with the negative means quite the opposite of what is intended) must evidently be an error of print for S'aradabhirāma, S'aradrāma or S'aradārāma. In none of the cases can, however, the title of the commentary have any significance with regard to the title of the text which is *Candrāloka*. 'S'aradabhirāma' or S'aradrāma means 'that which is beautiful by or in 'S'arat', etc. 'Ārāma' is a garden. It is the

Āgama of S'arat that beautifies the Candrāloka (Moon-shine) and not something else which is beautified by it (setting in of S'arat). One can understand here the author calling his commentary *Abhirāmodaya, i.e.* a beautiful coming up or rise of Candrāloka; but one does not understand how 'Abhirāmodaya' leads to the title '*S'aradarāma*'. In fact 'udaya' here (which means 'rise' or 'coming up') suggests the title to be one which ends with a similar word namely 'āgama'. Compare the title of Gāgābhaṭṭa's commentary which is *Rākāgama*. 'Udaya' and 'āgama' are more or less synonymous. By 'abhirāmodaya' the author means 'of beautiful or auspicious rise.' It is proper that he should have such a Maṅgalās'aṃsana for his work at the end and the expression need not necessarily be interpreted as having some connection with the title of the work. The commentator's name is now current as Pradyotanabhaṭṭa. In a MS. recently presented by Pandit S. Subrahmanya Sastri to the Adyar Library, which has not yet been given the shelf-number, the colophon at the end calls him Pradyotanabhadra. The names of the author's father and patron (which are Balabhadra and Virabhadra respectively) suggest Pradyotanabhadra and not Pradyotanabhaṭṭa to be his correct name. The colophon under reference runs : इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीरामचन्द्रदेवात्मजयुवराजश्रीवीरभद्रदेवादिष्टमिश्रश्रीबलभद्रात्मजसकलशास्त्रारविन्दप्रद्योतनभद्राचार्यविरचिते चन्द्रालोकप्रकाशे शारदागमे दशमो मयूखः संपूर्णः । ग्रन्थश्चायं समाप्तः ॥

The MS. is written in Devanāgarī on paper and is old.

THE DATE AND WORKS OF NAIMIṢASTHA RĀMACANDRA

By H. G. Narahari, M.A.

When sacrifices were in much vogue, need was felt for treatises explaining details and technicalities of the sacrificial science. To this class of works belongs the *Navakuṇḍavidhiḥ* of *Naimiṣastha Rāmacandra* who seems to have devoted a life-time to the study of this subject and its ancillaries. Manuscripts of this work are abundant. *Four* of them are available in the Adyar Library with the shelf-numbers VIII. H. 36, XLI. D. 61, XLI. D. 62, and XLI. D. 63. All the four are in paper and written in the Devanagari script; the first and the last contain the text only, but the remaining two MSS. contain the author's commentary also.

The work is a short treatise on the shape and dimensions of sacred fire-places, sacrificial sheds etc. It is called by various names; the Adyar Library MSS., mentioned above, give it *three* different names—*Navakuṇḍavidhiḥ*,[1] *Kuṇḍanirmāṇaslokāḥ*,[2] and *Kuṇḍamaṇḍapalakṣaṇam*[3]; the second appellative is adopted by the India Office MSS. (*Eggeling* 3154 to 3156 and *Keith* 6472), and the third by the B.B.R.A.S. MSS. (Nos. 419 to 421) as pointed out in the recent Descriptive Catalogue of MSS. in that Library. The Berlin MS. (*Weber* 1087) also bears the same appellative, while the MS. noticed under the number 1086 in the same catalogue gives a *fourth* designation *Kuṇḍavarṇanam*. A MS. of the work in the Govt. Oriental MSS. Library, Madras (No. D. 14178) mentions the *fifth* name *Kuṇḍākṛtiḥ*. To *Aufrecht* (*CC.* I. 513*a*) we not merely owe *three more* appellatives of this work *viz.* *Kuṇḍalakṣaṇa*, *Kuṇḍamaṇḍapavidhiḥ* and *Kuṇḍamārtāṇḍaḥ*, but also the information that the work has been printed, along with other works on the same subject, in the *Kuṇḍagranthaviṃśatiḥ*[4].

[1] Adyar MS. No. VIII. H. 36.
[2] " No. XLI. D, 61 and 62.
[3] " No. XLI. D. 63.
[4] See CC. I. 109*a*.

The verses at the beginning and concluding portion of this work give not merely the date of its composition, but also much information about the author that will be useful in finding out his other works. The verses run as follows :

सूनोः श्रीधरमालवस्य शिवदासाख्यादुरुख्यातितः
सम्राडग्निचिदाप यस्य जनकः श्रीसूर्यदासो जनिम् ।
यन्मातुर्यशसा दिशो दश विशालाक्ष्या वलक्षास्सृज-
त्येषस्स्वाहितकुण्डलक्ष्मविवृतिं रामो वसन्नैमिषे ॥ (Folio 1*a*)

. . . . . .

सु(स्थं) कृत्वा वृत्तिविवृतितः कण्ठनाभिर्वराङ्गं
नानाशङ्कावकरनिकरानस्यता भूरिभेदं ।
यत्कुण्डाख्यं हुतभुगुदरं शुद्धमादायि बु(द्ध्या)
श्रीमांस्तेनानलवपुरजः प्रीयतां यज्ञभोक्ता ॥
कश्चिन्न वेद गणितं यदि वेत्ति शुल्बं
शुल्बं न वेद यदि वेत्त्यपरो(ऽङ्क)-कृत्तिम् ।
विद्वान् द्वयं न विविधागमपण्डितो(ऽ)न्यस्त-
(ज्ज्ञा)नवानपि सुपर्णचितौ पटु(ः)कः ॥
न्यायेन तत्त्वमवधार्य मयायमन्यै-
रस्फोटितः प्रकटतामुपल(म्भि)तो(ऽ)र्थः ।
तुष्यन्तु तेन सुधियः कुमतिस्त्वयोग्यः
किं कामिनीरतिकथाधिकृतो(ऽ) स्ति वर्णी ॥
श्रीमद्वत्नपुराधिपेन महितः श्री रा(म)च(न्द्रे)ण यो
भारद्वाजकुलाम्बुधेर्विधुरिव श्रीमज्जटामद्विजः ।
बन्धूनां परिणीतये ऽभ्युपगतो(ऽ)सौ मालवो नैमिषं
तेनर्ग्वेदविदेरितेन रचिता रामेण कुण्डाकृतिः ॥
रसगगनतिथिप्रमाणवर्षे गतवति विक्रमभूमिपस्य कालात् ।
क्रतुविधिफलदायके मखेज्ये कृतिरियमस्तु ममार्पिता सुरेशे[1] ॥

From the above verses, we learn that the work *Kuṇḍākṛtiḥ* was composed in Saṁvat 1506 (1449 A.D.) by Rāmacandra, a Mālava

[1] Adyar MS. No. XLI. D. 63, *fol.* 8*bf.*

brahmin of Ratnapura, belonging to the Bhāradvāja gotra, son of *Sūryadāsa* and *Viśālākṣī*, grand-son of *Śivadāsa* and great-grand-son of *Śrīdhara Mālava*. The *third* and the *fourth* verse go to show that the author is an expert in his field and that he is proudly conscious of his capacity.

Aufrecht[1] attributes *eight* more works to our author. These are the *Karmadīpikā*, the *Śānkhāyanagṛhyapaddhatiḥ*, the *Śulbaparisiṣṭavyākhyā*, the *Śulbavārtika*, the *Samarasāra* with a commentary, the *Samarasārasaṅgraha*, the *Yantraprakāśa* and a commentary thereon, and the *Nāḍīparīkṣā*.

Of these, the *Karmadīpikā* is also called the *Karmapradīpikā* or *Karmadīpikāpaddhatiḥ*. The India Office MS. (*Eggeling* 427) contains the first two titles, while Peterson's MS.[2] bears the last title. *Aufrecht* (*CC*. I. 777*a*) says that all these *three* are the different titles of the same work, and this is attested by the Ulwar MS. No. 164[3] which contains all these three titles. The work is nothing but the *Vājapeya* chapter of a sacrificial manual, apparently for the use of the Brahmā priest. This is supported by the first verse of the work which runs:

विद्याकरगुरून्नत्वा सर्वविद्याकराग्रिणः ।
रामः पद्धतिमा(ध)त्ते वाजपेयक्रतोर्विधौ ॥[4]

From the concluding verse which runs:

लाट्यायनाश्वलाय(न)कात्यायनकलितकर्मसंकलनात् ।
रामस्तृतीयसवने पद्धतिमिति कर्मदीपिकामधात् ॥

we learn that, in presenting his work, the *Karmadīpikā*, the aim of the author has been only to bring a harmonious blend of the teachings of *Lāṭyāyana*, *Āśvalāyana* and *Kātyāyana*.

The final colophon of the work contains material which proves beyond doubt the identity of the author with that of the *Kuṇḍākṛtiḥ*.

[1] *CC*. I. 513*a*; II. 120*b*; III. 109*b*.
[2] *Report*, II. 172.
[3] Peterson, *Catalogue of Ulwar MSS*., p. 7.
[4] See India Office MS. (*Eggeling* 427).

The colophon runs: इति सम्राट्स्थपत्यग्निचित्सूर्यदासात्मजस्य विशालाक्षी-सूनो(:) रामचन्द्रवाजपेयिनः कृतौ कर्मदीपिकायां पद्धतौ वाजपेयक्रतुः समाप्तिमगात् ।

Here it is stated that Rāmacandra Vājapeyin, the author of the *Karmadīpikā*, is the son of Agnicit Sūryadāsa and Viśālākṣī.[1] We have already seen that Naimiṣastha Rāmacandra, the author of the *Kuṇḍākṛtiḥ*, has also mentioned the same parentage. It is clear, therefore, that the two authors are identical and that the *Karmadīpikā* is also the work of *Naimiṣastha Rāmacandra*.

According to *Aufrecht* (*CC*. I. 513*a*), the *Ādhānapaddhatiḥ*, the *Cayanapaddhatiḥ*, the *Jyotiṣṭomapaddhatiḥ*, the *Prāyaścitta-paddhatiḥ*, the *Vājapeyapaddhatiḥ* and the *Suparṇacitipaddhatiḥ* are all parts of this *Karmapradīpikā*, though independent MSS. of these *paddhatis* are also available. However much this may be true of the other *paddhatis*,[2] the MSS. of the *Cayanapaddhatiḥ* and the *Jyotiṣṭomapaddhatiḥ* in the India Office Library (*Eggeling* 436 and 400) contain no evidence to show that their author is *Naimiṣastha Rāmacandra*.

(To be continued)

---

[1] The author mentions his genealogy in another context also in the same work where he says :

वत्सस्यास्ते महर्षेः प्रवरतरकुले सर्वविद्याविदग्धः
सद्बुद्धिः शैवदासो .... lacunæ .... याज्ञिकः सूर्यदासः ।
तत्सूनु(!) रामचन्द्रः स्वमतिविलसितेनादधा(न्नै)मिषस्थो
वै(शाला)क्षेय एतां सरणिमृजुतमामंगिरः सूनुयागे ॥

(*Eggeling* 427, *fol*. 16*b*)

[2] The I. O. MS. (*Eggeling* 446) of the *Prāyaścittapradīpikā* (*paddhatiḥ*), for instance, mentions that its author Rāmacandra, resident in the Naimiṣa forest, is the son of King Sūryadāsa. The concluding verse here runs: कृत्वीमेतामग्निचिद्रामचन्द्रः सूत्रैकार्थो नैमिषारण्यवासः । सम्राजः श्रीसूर्यदासस्य सूनुः प्रायश्चित्तेः पद्धतिं संव्यधत्त ॥ So also the Kashmir MS. (*Stein* 21) of *Ādhāna-paddhatiḥ* mentions Rāmacandra, son of Sūryadāsa, as its author.

REVIEWS

Annual Report of The Archaeological Department, Baroda State, for the Year Ending 31st July 1939, Jñānaratna Dr. Hirananda Sastri, M.A., M.O.L., D. Litt., Director of Archaeology, Baroda State, Folio, Baroda State Press, 1940. Price Rs. 4-4-0.

It was only in the previous issue of our Bulletin that we noticed the report of the Baroda Archaeological Department for the year ending with 31st July 1938. Since then the report for 1939 has been received. No wonder, that under the enlightened policy and the Gaekwad and his liberal Prime Minister, the Department has been making huge strides of progress within the short time of its starting and the issuing of its annual reports.

The *Report* under review has many interesting details. Three important temples have been brought under the term of protected monuments under the Act. The important work of conservation has been carefully attended to. Apart from the major work of the Hīra Gate at Dabhoi, the Baroda Gate and the Sītala Mātā temple in Mehsana district and the beautiful balcony of the Kālikā Mātā temple—a beautiful photograph of this appears facing page 1—several *Kanguras* have also been re-set. The report would have missed much of its artistic taste if the first two plates had been omitted. The friezes in Plate 1 contain some of the most intricate and delicate work. The report does not explain the legends contained in these friezes.

The temple of Jasmalanātha at Asoḍa, even as it is, is a work of art by itself. The sad state of disrepair into which it has fallen, will we hope, be remedied ere long.

The department has achieved very good results. Over 238 monuments were listed as against 96 inspected in the previous year. Fifty-one inscriptions have been examined. This shows a fall from Sixty-four as against the previous year. The earliest of the records were unearthed from near Amreli and may be paleographically ascribed to the seventh century after Christ (p. 2). Two sets of copperplate grants—dug out in the village of Anaṣṭu near Karjan in the Baroda district—registering gifts of land—have also been discovered. One of them is a charter issued by S'iladitya III of the Vallabhi dynasty A.D. 676-77 and the other by King Karka Suvarṇavarṣa of the Gujarat branch of the Rāṣṭrakūṭa dynasty—from Kaira. Two other epigraphs of interest and discovered during the year are :

1. a pras'asti engraved on several large slabs of black marble of which only two have been found-built into the temple of Candraprabhā, the eighth *Tīrthaṅkara* in the village of Navum Saṅghpur ; and

2. the bilingual inscription fixed on the wall of the fort at Saṁkheda couched in Persian and Sanskrit and issued during the reign of Sultan Muzaffar Shah II of Gujarat, corresponding to A.D. 1515.

On the side of excavation the achievements are not less. The ancient sites near Amreli and Patan were continued to be worked, yielding another rich harvest of interesting relics. The Gohilwad ṭimbo brought to light some inscriptions, several coins of the Kṣatrapa and other old dynasties, conch-bangles, pieces of artistic designs, clay moulds similar to those used by the goldsmiths and for other metal work. They are placed in the second century A.D. The site of the Gohilwad ṭimbo is extensive and only a small portion has been touched by the present operations. We are sure that further operations will yield a further richer harvest of interesting material perhaps even beyond the expectations of the authorities. Some of the inscriptions found already give the names of places such as Girinagara or modern Girnar.

Dr. Sastri reconstructs the history of the locality on lines of the destruction of Vala and other portions of Gujarat by the Arabs in the eighth century. Some of these invasions are mentioned in the Navasari plates. The buildings in the locality were probably made of wood as in Vala and probably destroyed by fire during the Arab attacks. But definite conclusions are possible only after the excavations are completed. It is certain, from the finds already recovered, that the locality was in a flourishing condition from the second to the seventh century after Christ.

The excavation of the Sahasralinga reservoir at Patan is proving a problem owing to the practical difficulties in the work. It has already yielded important finds. On the western side, buildings ordinarily found outside the tanks have been unearthed. The excavations show that part of the building materials have been removed long ago. How the tank came to fall into disuse, whether it was due to seismic catastrophies or external attacks, it is not clear.

The worship of Viṣṇu was probably very popular especially in the form of S'rī Varāha, the saviour of the Earth from the demon Hiraṇyākṣa. The rulers must have been particulary interested in this incarnation as the saviour of the Earth. Dr. Sastri interprets the Nāga shown under the mouth of the image of Varāha, *according to the Vaikhānasa Āgama*, as S'eṣa. I am unable to find the authority for this statement. The nāga-like representation underneath the mouth of Varāha must ordinarily be interpreted as the Damṣṭra or teeth of the Boar. The matter was referred to the most authoritative priest of the *Vaikhānasa Agama* who agrees with my interpretation and avers that there is no warrant for holding it to be S'eṣa.

The section on Epigraphy contains the text and summary of the Gaṇḍadevi inscription of Kadamba Ṣaṣṭa II and the Anaṣṭu copper-plate grants of S'īlāditya III and Karka Suvarṇavarṣa. The mention of Simhla as distinct from Lanka in the Kadamba grant recalls the distinct mention of the two countries separately by

Kalhaṇa. These three are the only inscriptions published fully with their text. I would suggest that all the inscriptions collected during a particular year be published, as far as possible either along with the annual report or as a supplement to the report. This will not only place the relevant material in the hands of all scholars but will also prevent undue and unnecessary delay that has been experienced in the publication of the South Indian inscriptions which have accumulated in piles, awaiting publication. The area covered by the South Indian Inscriptions is fairly large and can claim a vastness of the material to be handled. But in the case of a state like Baroda where the number of inscriptions accumulated each year is only 51 or 66, the sooner the material is published the better. Publication of the inscriptions even at the cost of additional staff in the immediate present is more welcome than postponement which has often resulted in procrastination and accumulation of material.

One would naturally expect the photographs of important finds in such reports. Till now the department has taken 620 photographs of varying size of which 118 were taken during the year under review. The architectural or iconographic details may be discussed later but a reproduction of the photographs of the figures and the coins discovered would be useful to the world of scholars interested in the various branches of Indology. Once more we congratulate the learned author of the report.

A. N. KRISHNAN

Bhāratīya Vidyā Bhavan Progress Report (For the period covering November 1939 to October 1940). Published by the Secretaries, Bhāratīya Vidyā Bhavan, Andheri, Bombay, 1940.

Under private effort and direction the Institute of the Bhāratīya Vidyā Bhavan has been started in Bombay. It is in the hands and immediate direction of Dr. Manilal Patel, the well-known Vedic scholar and sometime Professor in the Vishvabharati University of

Dr. Tagore. Needless to say, that under the able guidance of Dr. Patel the institution is making rapid strides of progress even within the short period of its coming into existence. The President of the Executive Committee is Sri K. M. Munshi, a former Minister of the Bombay Congress Cabinet. Himself a scholar of the first rank, he has understood the value of undisturbed academic freedom necessary to the Director in forming the academic sense of discipline and distinction in the first years of a nascent institute. It can be said with certainty that this recognition on the part of the Executive body must have contributed to the successful functioning of the Bhavan in its onward march.

The *Bhavan* is a monument of what enlightened private effort can achieve for Indian culture. Bombay is the home of the commercial magnates of India whose surplus funds could find a proper vent in the encouragement of such Institutes or in the founding of similar institutions. It is not out of place to point out, in this connection, that in such founding of new institutions duplications of any kind must be avoided, if Indian culture is to rehabilitate itself to its old moorings. All honour and credit to those who conceived the idea and put it into practice, on however small a scale it may be for the present.

One feature that a perusal of the report brings to prominence is the close co-operation among the paid and honorary Staff. The latter class are mostly scholars already in the service of the Government of Bombay holding responsible positions relating the study of Indian culture. Another institution which was started in Poona in 1939 bearing the name of the old Deccan College, is represented in the person of its Director in the Executive body of the Bhavan. This collaboration with another institute of a similar nature must be conducive to the mutual co-operation of the two institutions in the direction of the energies of its scholars in complementary directions.

The justification for a research institute is to be found the real service that it renders for the cause of Indian culture. This

service lies in the spread of knowledge either by teaching or by lecturing or by publishing books and journals disseminating the knowledge of its scholars for the benefit of the country. The Bharatīya Vidyā Bhavan has turned its attention to all the three sides and has been fortunate in securing the services of willing and enthusiastic scholars. The Extension lectures on Indian culture organized by the Bhavan are open to the general public. Four series of lectures during the period under review indicate the enthusiasm with which the work is being carried on.

On the side of publication the achievements are not less ; the cover of the report contains a list of twelve works *as under preparation*. The Vedic, purāṇic and religious side are represented. Gujarati prose literature is well looked after and all the editors are scholars connected with the Bhavan. The special attention paid to jaina literature is worthy of note and imitation in South India. The journal of the Bhavan named *Bharatīya Vidyā* is published twice a year and by the time this report was issued the first part of second volume had been released, and the second part was almost ready for publication. For a new institute run on slender private resources the achievements of the Bhavan are remarkable and due share of the credit must be given to every person and branch of the Bhavan for possessing a real and practical sense of values. We look with interest and sympathy to the future development of the Bhavan under the guidance of a benign providence.

A. N. KRISHNAN

Kamasavaho of Rāma Pāṇivāda. Edited by Prof. A. N. Upadhye and published by the Hindi Grantha Ratnakara Karyalaya, Bombay 4, 1940.

This is a Prakrit poem in four cantos by a Malabar poet of rather recent times written in Prakrit verses. The edition contains also the Sanskrit rendering. There is a long Introduction in which the editor gives a full account of the manuscript material and the

author of the work. Then he enters into a study of the work itself dealing with the theme and a summary of the contents, the form, the source and the model for the poem. Then follows a detailed note on the Prakrit of the work. After this the text is given with the Sanskrit rendering following it. There is an index of verses, a glossary and an English translation.

For a critical edition of a work of the sort there is nothing to be desired in this presentation. The identity of the author is yet a matter of controversy among scholars in Malabar. Some people take him as identical with the very popular Malayālam poet Kuñcan Nambiyār and others regard him as his brother. The editor does not commit himself to any view on the matter.

The Prakrit language has been pressed rather too far in recent time in the Bhāsa controversy: the publication of some Prakrit works of a decidedly recent period will be of great help in the matter. Some have held that the Prakrit of the so-called Bhāsa plays is only what remained in Malabar of some ancient strata of Prakrit and the presence of such Prakritic features is no real evidence of antiquity. The Adyar Library will soon publish another Prakrit work of the same author, namely *Usāṇiruddho* and also the author's commentary on Vararuci's Prakrit Grammar. Perhaps an edition of *Srī Chinha Kāvya* of Vilvamaṅgala also will be a good addition to this group and may be undertaken by the Library.

I will have to say something in detail when the *Uṣāṇiruddho* will be issued from the Library. Meanwhile I thank Prof. Upadhye for his valuable contribution by this edition.

EDITOR

Srīmat Sanatsujātīyam with the commentary of Śrī Vādirāja Svāmin: Bangalore Sriman Madhva Sangha Publications Series No. 8. Edited by Sri Gururajah Rao, B.A., B.L., Retired Sub-Judge. Price Re. 1. July 1940.

The *Sanatsujātīya* is a portion of the Udyoga Parva of the *Mahābhārata*, coming immediately after the Vidura Nīti section. It is one of the many gems picked out from the *Mahābhārata*, the others being the *Bhagavad Gītā*, the *Anugītā*, the *Bhīṣmastavarāja*, and the *Viṣṇu Sahasranāma*. It is a text full of philosophical importance and has been taken up for commentary by Śaṅkarācārya. It falls below the *Bhagavad Gītā* in importance only in so far as the latter is the direct teaching of the Lord. It is the presence of the Lord that gives the added sanctity to the *Bhagavad Gītā*. Otherwise this text is as important as the *Bhagavad Gītā* itself.

The teaching contained in this text is given by Sanasujāta to the King Dhṛtarāṣṭra before the great Mahābhārata war, when the King was immersed in sorrow over the impending fate of his sons. Thus the background is more or less the same as that of the *Bhagavad Gītā*. It is in six chapters, sometimes printed in five chapters with the first two chapters counted as one. In the text of Śaṅkara there are only four chapters, since the fifth Adhyāya in the present text is omitted there.

Vādirāja is one of the most authoritative exponents of the Madhva School of Vedānta Philosophy. In this commentary the text is explained according to the Dvaita or dualistic view of the Universe. It is a very important addition to the literature in Sanskrit on Hindu philosophy. It has been well printed but for a few misprints which could easily have been avoided with a little more care in proof reading. A short preface gives an analysis of the text and draws attention to the main difference between the Advaita and the Dvaita views of the Universe.

EDITOR

Printed and published by C. Subbarayudu, at the Vasanta Press, Adyar, Madras.

THE FALL OF IDEALS[1]

By H. P. Blavatsky

In a world of illusion in which the law of evolution operates, nothing could be more natural than that the ideals of Man—as a unit of the total, or mankind—should be for ever shifting. A part of the Nature around him, that Protean, ever changing Nature, every particle of which is incessantly transformed, while the harmonious body remains as a whole ever the same, like these particles man is continually changing, physically, intellectually, morally, spiritually. At one time he is at the topmost point of the circle of development; at another at the lowest. And, as he thus alternately rises and sinks, and his moral nature responsively expands or contracts, so will his moral code at one time embody the noblest altruistic and aspirational ideals, while at the other, the ruling conscience will be but the reflection of selfishness, brutality and faithlessness. But this, however, is so only on the external, illusionary plane. In their internal, or rather, *essential* constitution, both Nature and man are at one, as their esssence is identical. All grows and develops and strives toward perfection on the former planes of externality or, as well said by a philosopher, is—" ever becoming "; but on the ultimate plane of the spiritual essence all IS, and remains therefore immutable. It is toward this eternal *Esse* that everything, as every being, is gravitating, gradually, almost imperceptibly, but as surely as the Universe of stars and worlds moves towards a mysterious point known to, yet still unnamed by, astronomy and called by the Occultists the *central Spiritual Sun*.

[1] From *Lucifer*, Vol. V, December 1889; available in pamphlet form from the Theosophical Publishing House, Adyar.

Hitherto, it was remarked in almost every historical age that a wide interval, almost a chasm, lay between practical and ideal perfection. Yet, as from time to time certain great characters appeared on earth who taught mankind to look beyond the veil of illusion, man learnt that the gulf was not an impassable one; that it is the province of mankind through its higher and more spiritual races to fill the great gap more and more with every coming cycle; for every man, as a unit, has it in his power to add his mite toward filling it. Yes; there are still men, who, notwithstanding the present chaotic condition of the moral world, and the sorry *débris* of the best human ideals, still persist in believing and teaching that the now *ideal* human perfection is no dream, but a law of divine nature; and that, had Mankind to wait even millions of years, still it must some day reach it and rebecome *a race of Gods*.

Meanwhile, the periodical rise and fall of human character on the external planes takes place now, as it did before, and the ordinary average perception of man is too weak to see that both processes occur each time on a higher plane than the preceding. But as such changes are not always the work of centuries, for often extreme changes are wrought by swift acting forces—*e.g.*, by wars, speculations, epidemics, the devastation of famines or religious fanaticism—therefore do the blind masses imagine that man ever was, is, and will be the same. To the eyes of us, moles, mankind is like our globe—seemingly stationary. And yet, both move in space and time with an equal velocity, around themselves and—*onward*.

Moreover, at whatever end of this evolution, from the birth of his consciousness, in fact, man was, and still is, the vehicle of a dual spirit in him—good and evil. Like the twin sisters of Victor Hugo's grand, posthumous poem *Satan*—the progeny issued respectively from Light and Darkness—the angel "Liberty" and the angel "Isis-Lilith" have chosen man as their dwelling on earth, and these are at eternal strife in him.

The Churches tell the world that "Man is born in sin," and John (First Epistle, III. 8) adds that "he that committeth sin is of the devil, for the devil sinneth from the beginning." Those who still believe in the rib-and-apple fable and in the rebellious angel "Satan," believe, as a matter of course, in a personal Devil—as a contrast in a dualistic religion—to a personal God. We, Theosophists of the eastern school, believe in neither. Yet we go, perhaps, further still than the Biblical dead letter. For we say that while as *extra-cosmic* Entities there is neither God nor devil, that both exist nevertheless. And we add that both dwell on earth in man, being in truth *the very man himself*, who is as a physical being the devil, the true vehicle of *evil*, and as a spiritual entity—God, or *good*. Hence to say to mankind: "Thou hast the devil," is to utter as metaphysical a truth as when saying to all its men: "Know ye not that God dwelleth in you?" Both statements are true. But we are at the turning point of the great social cycle, and it is the former fact which has the upper hand at present. Yet as—to paraphrase a Pauline text—"there be devils many . . . yet there is but one Satan," so while we have a great variety of devils constituting collectively mankind, of such grandiose Satanic characters as are painted by Milton, Byron and recently by Victor Hugo, there are few, if any. Hence, owing to such mediocrity, are the human ideals falling, to remain unreplaced; a prose-life as spiritually dead as the London November fog, and as alive with brutal materialism and vices, the seven capital sins forming but a portion of these, as that fog is with deadly microbes. Now we rarely find aspirations toward the eternal ideal in the human heart, but instead of it every thought tending toward the one central idea of our century, the great "I," *self* being for each the one mighty centre around which the whole universe is made to revolve and turn.

When the Emperor Julian—called the *Apostate* because, believing in the grand ideals of his forefathers, the Initiates, he would not accept the human anthropomorphic form thereof —saw for the last time his beloved Gods appear to him, he wept. Alas! they were no longer the bright spiritual beings he had worshipped, but only the decrepit, pale and worn out shades of the Gods he had so loved. Perchance they were the prophetic vision of the departing ideals of his age, as also of our own cycle. These "Gods" are now regarded by the Church as *demons* and called so; while he who has preserved a poetical, lingering love for them, is forthwith branded as an antichrist and a modern Satan.

Well, Satan is an elastic term, and no one has yet ever given even an approximately logical definition of the symbolical meaning of the name. The first to anthropomorphize it was John Milton; he is his true putative intellectual father, as it is widely conceded that the *theological* Satan of the Fall is the "Mind-born Son" of the blind poet. Bereft of his theological and dogmatic attributes Satan is simply an *adversary*; not necessarily an "arch-fiend" or a "persecutor of men," but possibly also a foe of evil. He may thus become a Saviour of the oppressed, a champion of the weak and poor, crushed by the minor devils (men), the demons of avarice, selfishness and hypocrisy. Michelet calls him the "Great Disinherited" and takes him to his heart. The giant Satan of poetical concept is, in reality, but the compound of all the dissatisfied and noble intellectuality of the age. But Victor Hugo was the first to intuitively grasp the occult truth. Satan, in his poem of that name, is a truly grandiose Entity, with enough of the human in him to bring him within the grasp of average intellects. To realize the Satans of Milton and of Byron is like trying to grasp a handful of the morning mist; there is nothing *human* in them. Milton's Satan wars with angels, who are a sort of flying puppet, without

spontaneity, pulled into the stage of being and of action by the invisible string of theological predestination; Hugo's Lucifer fights a fearful battle with his own terrible passions and again becomes an Archangel of Light, after the most awful agonies ever conceived by mortal mind and recorded by human pen.

All other Satanic ideals pale before his splendour. The Mephisto of Goethe is a true devil of theology; the Ahriman of Byron's *Manfred*—a too supernatural character, and even Manfred has little akin to the human element, great as was the genius of their Creator. All these images pale before Hugo's SATAN, who loves as strongly as he hates. Manfred and Cain are the incarnate *Protests* of downtrodden, wronged and persecuted individuality against the "World" and "Society"—those giant fiends and savage monsters of collective injustice. Manfred is the type of an indomitable will, proud, yielding to no influence, earthly or divine, valuing his full absolute freedom of action above any personal feeling or social consideration, higher than nature and all in it. But, with Manfred as with Cain, the Self, the "I," is ever foremost; and there is not a spark of the all-redeeming love in them, no more than of fear. Manfred will not submit even to the universal Spirit of Evil; alone, face to face with the dark opponent of Ahura Mazda—Universal Light—Ahriman and his countless hosts of darkness, he still holds his own. These types arouse in one intense wonder, awe-struck amazement by their all-defiant daring, but arouse no human feeling: they are *too supernatural ideals*. Byron never thought of vivifying his Archangel with that undying spark of love which forms—nay, must form—the essence of the "First-Born" out of the homogeneous essence of eternal Harmony and Light, and is the element of forgiving reconciliation, even in its (according to our philosophy) last terrestrial offspring—Humanity. Discord is the concomitant of differentiation, and Satan, being an evolution, must in that sense be an adversary, a contrast, being a type of chaotic

matter. The loving essence cannot be extinguished but only perverted. Without this saving redemptive power, embodied in Satan, he simply appears the nonsensical failure of omnipotent and omniscient imbecility which the opponents of theological Christianity sneeringly and very justly make him: with it he becomes a thinkable Entity, the *Asuras* of the Purāṇic myths, the first *breaths* of Brahmā, who, after fighting the Gods and defeating them, are finally themselves defeated and then hurled on to the earth, where they incarnate in Humanity. Thus Satanic Humanity becomes comprehensible. After moving around his cycle of obstacles he may, with accumulated experiences, after all the throes of Humanity, emerge again into the light—as eastern philosophy teaches.

If Hugo had lived to complete his poem, possibly with strengthened insight, he would have blended his Satanic concept with that of the Āryan races, which makes all minor powers, good or evil, born at the beginning and dying at the close of each "Divine Age." As human nature is ever the same, and sociological, spiritual and intellectual evolution is a question of step by step, it is quite possible that instead of catching one-half of the Satanic ideal as Hugo did, the next great poet may get it wholly; thus voicing for his generation the eternal idea of Cosmic equilibrium so nobly emphasized in Aryan mythology. The first half of that ideal approaches sufficiently to the human ideal to make the moral tortures of Hugo's Satan entirely comprehensible to the eastern Theosophist. What is the chief torment of this great Cosmic Anarchist? It is the moral agony caused by such a duality of nature—the tearing asunder of the Spirit of Evil and Opposition from the undying element of primeval love in the Archangel. That spark of divine love for light and harmony, that no HATE can wholly smother, causes him a torture far more unbearable than his Fall and exile for protest and rebellion. This bright, heavenly spark, shining from Satan in the black

darkness of his kingdom of moral night, makes him visible to the intuitive reader. It made Victor Hugo see him sobbing in superhuman despair, each mighty sob shaking the earth from pole to pole; sobs first of baffled rage that he cannot extirpate love for divine Goodness (God) from his nature; then changing into a wail of despair at being cut off from that divine love he so much yearns for. All this is intensely human. This abyss of despair is Satan's salvation. In his *Fall*, a feather drops from his white and once immaculate wing, is lighted up by a ray of divine radiance and forthwith transformed into a bright Being, the Angel of LIBERTY. Thus, she is Satan's daughter, the child jointly of God and the fallen Archangel, the progeny of Good and evil, of Light and darkness, and God acknowledges this common and "sublime paternity" that unites them. It is Satan's daughter who saves him. At the acme of despair at feeling himself hated by LIGHT, Satan hears the divine words: "No; I hate thee not." Saith the Voice: "An angel is between us, and her deeds go to thy credit. Man, bound by thee, by her is now delivered."

> O Satan, tu peux dire à present : je vivrai !
> Viens ; l'Ange Liberté, c'est ta fille et la mienne ;
> Cette paternité sublime nous unit ! . .

The whole conception is an efflorescence of metaphysical ideality. This white lotus of thought springs now, as in former ages, from the rottenness of the world of matter, generating *Protest* and LIBERTY. It is springing in our very midst and under our very eyes, from the mire of modern civilization, the fecund bed of contrasting virtues. In this foul soil sprouted the germs which ultimately developed into all-denying protestators, Atheists, Nihilists, and Anarchists, men of the Terror. Bad, violent, criminal some of them may be, yet no one of them could stand as the copy of Satan; but taking this heart-broken, hopeless, embittered portion of

humanity in their collectivity, they are just Satan himself; for he is the ideal synthesis of all discordant forces and each separate human vice or passion is but an atom of his totality. In the very depths of the heart of this HUMAN Satanic totality burns the divine spark, all negations notwithstanding. It is called Love for HUMANITY, an ardent aspiration for a universal reign of Justice—hence a latent desire for light, harmony and goodness. Where do we find such a divine spark among the proud and the wealthy? In respectable society and the correct, orthodox, so-called religious portion of the public, one finds but a predominating feeling of selfishness and a desire for wealth at the expense of the weak and the destitute, hence, as a parallel, indifference to injustice and evil. Before Satan, the incarnate PROTEST, repents and reunites with his fellow men in the common Brotherhood, all cause for protest must have disappeared from earth. And that can come to pass only when Greed, Bias and Prejudice shall have disappeared before the elements of Altruism and Justice to all. Freedom, or Liberty, is but a vain word now all over the civilized globe; Freedom is but a cunning synonym for oppression of the people in the name of the people, and it exists for castes, never for units. To bring about the reign of Freedom as contemplated by Hugo's Satan, the "Angel Liberty" has to be born simultaneously and by common love and consent of the "higher" wealthy caste, and the "lower" classes—the poor; in other words, to become the progeny of "God" and "Satan," thereby reconciling the two.

But this is a Utopia—for the present. It cannot take place before the castes of the modern *Levites* and their theology—the Dead-Sea fruit of Spirituality—shall have disappeared; and the priests of the Future have declared before the whole world in the words of *their* "God":

> Et j'efface la nuit sinistre, et rien n'en reste,
> Satan est mort, renais O LUCIFER CELESTE!

EDITORIAL

I AM very happy to announce that the idea of starting an All-India Oriental Manuscripts Library Association, first mooted in the Editorial Notes of this Bulletin more than two years ago and taken up by the Director of the Adyar Library at the end of 1940, is taking definite shape. In my capacity as Curator for the Eastern Section of the Adyar Library, it was suggested by the Director of the Library to the various Oriental Manuscripts Libraries in India that pending the formation of the Association I may act as Secretary and Correspondent. The suggestion was accepted by all the Libraries that favourably responded to the invitation to be the initial signatories to the formation of the Association. I wrote a letter to the Secretary of the All-India Oriental Conference requesting him that some time may be allotted to the promoters of the new Association for coming together and considering the proposal, during the next session of the Conference at Hyderabad, Deccan. The Conference starts on the 20th December. I have received a favourable reply from Dr. S. K. De, Dacca, who is one of the Secretaries. He has forwarded my request to the Local Secretary. It is anticipated that some provision will be made for the representatives of the various Oriental Manuscripts Libraries to come together and discuss the matter, during the next session of the All-India Oriental Conference.

As soon as I receive a reply from the Local Secretary of the Conference at Hyderabad, I shall communicate the

information to all such Libraries that have responded to the invitation of the Director of the Adyar Library and request them to nominate representatives for the preliminary meeting. The date and hour and the exact place where the first meeting will be held will all be intimated as soon as I hear from the Local Secretary.

Meanwhile it will be a great help if Libraries can send some definite proposals, if they have any, regarding the objects of the Association, its constitution, its membership and its function. It is not the idea of the Director of the Adyar Library that membership of the Association should be confined to the few Libraries to which initial invitations have been issued. In all such matters, it is better that the preliminaries are discussed by a small body and when some concrete proposals are made, then the Association can be left open to the Libraries in general.

I request the various Libraries to send me some definite proposals which I can place before the first meeting.

TWO DIṆḌIMA INSCRIPTIONS FROM MULLANDRAM

By A. N. Krishna Aiyangar, M.A.,L.T.

I

1. The close contact between the ruling house of Vijayanagar and the Diṇḍima poets of Mullandram has already been dealt with by me, in some detail, elsewhere.[1] I have also shown the connected geneological line of the Diṇḍima poets for over six generations and the exact relationship of the several Aruṇagirināthas and Rājanāthas of this family, spreading over a period of a hundred and fifty years beginning from A.D. 1400, in my paper with the title Some Poets of the Diṇḍima Family.[2] The late Mr. Gopinatha Rao has also furnished a tabular statement pointing out the exact members of the Diṇḍima family as composers of the royal *s'āsanas* of the Vijayanagar kings.[3] In this statement the name of Rājanātha occurs only once, but the composers of the *s'āsanas* were all close relations of the Diṇḍima Kavisārvabhauma as is stated

[1] See my paper on *The Diṇḍima Poets of Mullandram and the Kings of Vijayanagar*—submitted to the Indian History Congress, Lahore, December, 1940.

[2] *Kane Commemoration Volume*, 1941, Poona.

[3] The *Indian Antiquary*, (*I.A.*) 1918, pp. 79-81.

clearly in the *Vibhāgaratnamālikā*[1] or the *Vivekavibhāga-patrikā.*[2]

2. In this paper two inscriptions relating to the Diṇḍima poets, found in their native village of Mullandram in the temple of Svayambhūnāthes'vara, are edited and published. These were first copied by the Department of Epigraphy in 1911 and mentioned in the *Annual Report* of the department for 1911-12 under Nos. 396 and 397 of 1911.[3] The present text of the inscriptions is based on the estampages kindly lent by the Superintendent for Epigraphy—Sri Rao Bahadur C. R. Krishnamacharlu—with permission to edit and publish the two inscriptions in this *Bulletin.* My thanks are no less due to his Senior Assistant Sri G. V. Srinivasa Rao, M.A., who kindly checked the readings of the inscriptions with my press-copy and suggested suitable alterations. I gratefully acknowledge with thanks and pleasure the help which I have received from that department in the publication of these two inscriptions. I further tender my thanks to the Director of the Adyar Library Dr. G. Srinivasa Murti and the Editor Dr. C. Kunhan Raja for their kind interest and help in my work.

3. The first of the two inscriptions (396 of 1911) is engraved at the south wall of the Svayambhūnāthes'vara (Tāndonrī s'varamuḍaiyār) temple. It records the grant of a certain house-site in the Kaṇmāḷa street to certain masons Rakkosar, Nambāṇḍai and Devāṇḍai including the Os'ar or *Occar* ஒச்சர் in Tamil by the Mahājanas of the village of Mullandram including the poet

[1] *Triennial Catalogue of Sanskrit Manuscripts*, Madras, Vol. II C, R. No. 1738 (*d*).

[2] This is the same as *Vibhāgaratnamālikā* and is edited by T.A. Gopinātha Rao, M.A., in the *I.A*, 1918, pp. 125-131 under the title *Vivekapatramālā.* The late H. Krishna Sastri called this work *Vivekavibhāgapatrikā* in the *ARE.* 1911-12, para. 72.

[3] *ARE*, 1911-12, p. 34.

Diṇḍima Kavi. The grant was made in the cyclic year *Raudri* in the month of Tai 10th day. The village had two names Praudhadevarāyapuram and Aharamullaṇḍam. The extent and area together with the boundaries of the house-site are mentioned in lines 4 and 5.[1] The grant was made in perpetuity to be enjoyed through succeeding generations of sons and grandsons. It was further engraved and recorded in the temple of Tāndonrīs'varamuḍaiyār in the *Kumudapaḍi* by the Mahājana and incised by one Avaiyambukkāran.

4. The inscription is in Tamil-grantha characters which are fairly large in size. It presents certain features of paleographical interest which may be noted. The long vowel *o* is indicated by the short sign. The grantha and Tamil characters are used indiscriminately for the same letter as *pa*, *ma*, etc.

5. The special mention of the Diṇḍima Kavi in addition to the word Mahājana in the inscription presumes a special importance to the Diṇḍima Kavi himself and his association in this grant. The *Vibhāgaratnamālikā*, the authorship of which is attributed to one Gururāma Kavi,[2] a near relation and member of the Diṇḍima family, states that the village of Mullandram was founded by the Diṇḍima Kavisārvabhauma Aruṇagirināṭha out of a *nandavana* which he squeezed out from the unwilling Praudha Devarāya, King of Vijayanagar.[3] Who

[1] The village of Mullandram had *five names*, all of which are explained in the *Vibhāgaratnamālikā*—see *I.A.*, 1918, p. 130; also my paper on the *Diṇḍima Poets of Mullandram and the Kings of Vijayanagar*.

[2] See—Introduction to the *Ratnes'varaprasādana*, edited by Prof. P. P. Subrahmanya Sastri, Madras Government Oriental Series No. 5, 1939; *Triennial Catalogue of Sanskrit MSS.*, III A, R. No. 2083 where the MS. is said to have been copied in Kali 4709 or 1607 A.D. Gururāma must certainly have been earlier, as this is only the date given by the scribe. This strengthens my position that Gururāma is nearer the author of the *Acyutarāyābhyudayam*.

[3] *I.A.*, 1918, pp. 128-130.

this Devarāya was, has not been identified so far. It is stated in the same work that Devarāya and Arunagirinātha Diṇḍima were such great friends as to have no differences of opinion and to decorate themselves in similar robes and ornaments.[1] The only clue we have is the name of the cyclic year *Raudri* which must, in this instance, help in the fixing of the date of this inscription.

6. I have fixed the period of the Diṇḍima poets discussed in my papers as between 1400 and 1550 A.D.[2] During this period the year *Raudri* occurs twice, corresponding to A.D. 1440 and 1500. Even if there is an error in our calculation, it is easily detectable as the mistake will be clear by multiples of sixty. The limits are further narrowed down as Devarāya who granted the village of Mullandram is either Devarāya I or Devarāya II whose dates fall within the period of A.D. 1406 to 1443 *during which time the only date with the cyclic year Raudri is A.D. 1440.* It may therefore be valid to presume that Aruṇagiriṇātha Diṇḍima Kavisārvabhauma, the original donee of the village, was still alive when the present grant was made and should therefore naturally account for the separate and special mention of his name in the grant.

7. Viewing the question from another quarter, the *Vibhāgaratnamālikā* is attributed to Gururāma Kavi who was also the author of several other works such as the *Subhadrādhanañjaya*[3] *Ratneśvaraprasādana*,[4] *Hariścandracampu*[5]

[1] *ibid.*, p. 128.

स प्रौढदेव: कविराडसौ च स्नेहातुरावेकमन:प्रसारौ ।
शरोरभेदं च समीचिकीर्षू तुल्याम्बरस्रग्वलयावभूताम् ॥

[2] See notes 1 and 2 in page 59.

[3] *TCS*, III A, R 2089 (c); P.P. S. Sastri *Tanj. Cata.*, Vol. VIII, Nos. 4532-3.

[4] This has been printed in 1939, see note 2 in p. 61, *ante.*

[5] *TCS*, III A, R 2083 (a) and 2083 (b.)

Madanagopālavilāsa[1] *S'aṅkarānandacampu*,[2] *Kṛṣṇavilāsa-kāvya*[3] etc. The date of the composition of the *Hariscandra-campu* is given as 1607 A.D. This Gururāma claims to be the *dauhitra* of a Rājanātha who was acclaimed as the greatest poet of his day.[4] The other persons and titles mentioned agree with the usual titles assumed by the poets of the Diṇḍima family and the Rājanātha referred to here is a later member of the Diṇḍima family with the title Sārvabhauma. Who is this Rājanātha? What is his connection with the other two Rājanāthas, the authors of the *Sāluvābhyudayam* and the *Acyutarāyābhyudayam*? I hold that the Rājanātha mentioned by Gururāma is probably identical with the author of the *Acyutarāyābhyudayam* who is nearest to him in point of time. Rājanātha of *Sāluvābhyudayam* was a contemporary of Narasiṅga Sāluva. His son Kumāra Diṇḍima Aruṇagirinātha the author of the *Vīrabhadravijaya*[5] was a contemporary of Kṛṣṇadevarāya and Kavi Dhūrjaṭi both of whom celebrated the exploits of the greatest of the Vijayanagar monarchs. Kumāra Dindima's son was Rājanātha the author of the *Bhāgavatacampu* and the *Acyutarāyābhyudayam*. The donor of the second inscription, which is also edited in this paper (397 of 1911), Gaṅgayāḍi Nācciyār is probably the wife of Kumāra Diṇḍima and the mother of Rājanātha of *Acyutarāyābhyudayam* written in the days of Acyutadevarāya whose last date is 1542 A.D. Gururāma the author of the *Vibhāgaratnamālikā* can therefore

[1] *DCS*, No. 12576.

[2] *DCS*, No. 12377.

[3] *TCS*, III, A, R. 2088.

[4] *Ratnesvaraprasādana*, 1939, p. 3 :

साहित्य साम्राज्य पट्टाभिषिक्तस्य राजनाथकवेः दौहित्रतानुकूल्वाग्विलासः . . . गुरुरामनामा . . .

[5] See my paper mentioned in footnote 2 in p. 59.

reasonably be held to be the grandson of *this* Rājanātha and not of the earlier Rājanāthas.

8. This scheme of chronology which I have propounded elsewhere also [1] holds good after the examination of the two inscriptions edited here. Leaving aside the poetic imagery and the partiality of the poet to invest his hero with a halo of romance and the epic happenings mentioned in the *Vibhāgaratnamālikā* [2] the inscriptions fairly corroborate the fact that the village of Mullandram was granted by King Devarāya of Vijayanagar. Therefore, it is hardly fair to dismiss the account in that work as either too fanciful or untrustworthy.[3] Further investigation will surely show that the *Vibhāgaratnamālikā* has been faithful to facts of history. The village was probably founded some years before the grant mentioned in 396 of 1911 was made. It would not be unreasonable to suppose that Mullandram might have been founded as an *agrahāra* about A.D. 1430 or 1435 while the grant mentioned in the present inscription was made in A.D. 1440.

9. There seems to be another grant at Mullandram by Diṇḍima Kavi, made to one Rajagocaranum Banda Deva in the cyclic year *Krodhana*. This also records the grant of a house-site. It is engraved on a stone to the east of the South gate in the temple of Svayambhūnāthesvara. The cyclic year *Krodhana* is fifth after *Raudri* and the grant was probably

[1] See footnote 2 of p. 59.

[2] The *Vibhāgaratnamālikā* is written in epic style and a study of the work will make the statement plain.

[3] See the remarks of Gopināthā Rao in *I. A.*, 1918, p. 100. The remarks are too severe. Though the work was not written during the life time of the hero—Aruṇagirināthā Diṇḍima Kavi sārvabhauma, yet it was written a hundred-fifty years after the event, at the latest. A too severe condemnation of the work at the present stage is not desirable as historical facts mentioned in the work are attested by inscriptions.

made about A.D. 1445 when the donor Aruṇagirināṭha Diṇḍima made the second grant[1] the grant made in *Raudri* being the first.

II

10. The second inscription (397 of 1911) records the grant of land to the shrine of Aṇṇāmalainātha in the temple of Svayambhūnāthes'vara of Mullandram by one Gangayāḍi Nācciyār for the merit of herself and her husband Kumāra Diṇḍima Aṇṇāmalainātha, for attaining *s'ivasāyujya*.[2] The land granted was to be utilized for *naivedya* (of two measures) for the pūja and for a *dīpa* or light in the evening (in that temple of Aṇṇāmalainātha). The location of the land is mentioned in lines six and seven of the inscription. It was under the big lake of the village in *Rājanāthan kaṇṇār*—southern division. The last line is indistinct but has been restored from what is available.

11. The grant was made in S'āka 1472 Sādhāraṇa in the month of Vaikās'i, 22nd day the corresponding English date being about 31st May 1550 A.D. The lady who granted the land had established the temple of Aṇṇāmalinātha as a subshrine—*ās'raya-liṅga* and not the main shrine—to which she was making the grant for its maintenance. Her husband belonged to the Gautama gotra and Drāhyāyaṇa sūtra of the Sāmaveda. These details agree with the details of gotra regarding the author of the *Vīrabhadravijaya* and his ancestors who belonged to the Gautama gotra and the Sāmaveda

[1] *Inscriptions of Southern Districts*, p. 27, No. 3. cited in the *Inscriptions of the Madras Presidency*, V. Rangachari, Vol. I, p. 56; also my paper on the *The Diṇḍima Poets of Mullandram and the Kings of Vijayanagar*, para 9.

[2] The inscription reads—*S'ivasāyujyārtham*.

sākhā—*Sāmavedasīmānaḥ . . . pavitra-tara-Gautamagotra janmānaḥ dvijanmānaḥ.*[1] There is no adequate reason for the supposition that there could have been two Kumāra Diṇḍimas in that village. It is therefore valid to presume, as pointed out by me earlier in para 7 (*ante*) that the donor of this grant Gaṅgayāi Nācciyār was the mother of Rājanātha the author of the *Acyutarāyābhyudayam*, the grant itself being made in the reign of Sadāsiva.

12. The location of the land granted is stated as being in Rājanāthan Kaṇṇāru, which is evidently a division of the arable wet land in the village named after the poet Rājanātha or Rājanātheśvara the god of the temple in *Mettappāḍi*[2] (near Mullandram) one of the three villages from which the first immigrants were taken to Mullandram.[3]

---

396 of 1911

A. D. 1440

TEXT

1. Raudra varuṣam Tai māsam[3] 10 teti[4] Prauḍhadevarāya puramāna Aharmuḷḷaṇḍattu

[1] *Vīrabhadravijaya*, *TCS* IIIA, R. 2090(d) by Kumāra Diṇḍima Aruṇagirināṭha—*prasthāvanā*.

[2] See *Vibhāgaratnamālikā*, verse 18.

राजनाथपुरे तत्र राजनाथाभिधं शिवम् ।
राजनाथकविस्तुत्यै राजनाथः स सन्यधात् ॥

[3] The Tamil sign ௱ is used here.

[4] Here also only the sign is used.

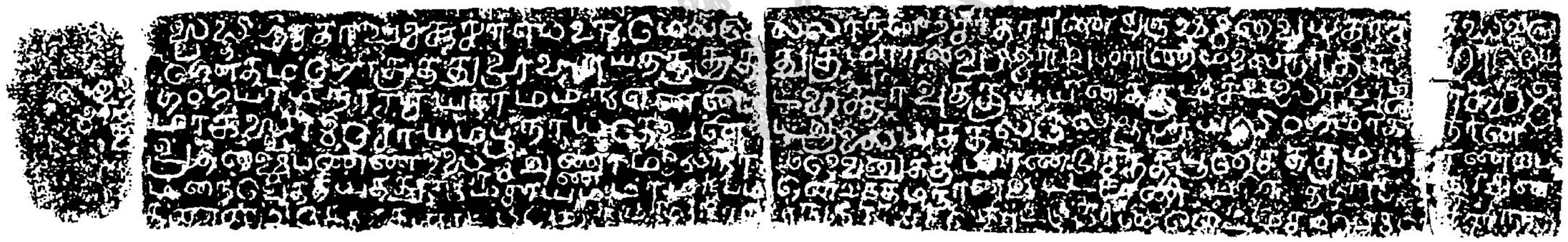
TWO DINḌIMA INSCRIPTIONS FROM MULLANDRAM

I

396 of 1911

II

397 of 1911

(Published with permission from the Superintendent for Epigraphy, Madras)

PLATE

2. Diṇḍima Kaviyaḷ uḷḷiṭṭa aś'eṣamah(ā)janaṅgaḷum Kallā-cārimāril Irā

3. kkocā Nambāndai Devāndai tiruvadi Ocar ullittārukkum manai[1] cātam

4. paṇṇikkoḍuttapaḍi Kaṇmāḷatteruvil Kāmaṇḍai akatturkku Terkku, Karumānakattu

5. kku Vaḍakku manai aḍi muppattezhum vālviccuḷḷatum ācandrā(r)kkam putra-pautra-paramparai

6. yāka anupavitthukkoḷḷattakkatāka Tantonrīcuramuḍaiyār koyilil kumutapaḍaiyi

7. le kalveṭṭikkuḍuttom. Vīrarkku ciṟṟāmuḍaiyār Avaiyaṃ-pukkāran ezhuttu. ‖ S'ubha mastu ‖

കേരള സാഹിത്യ അക്കാദമി

397 of 1911

S'āka 1492

‖ S'ubha mastu ‖

1. Svasti S'rī S'akābdaṃ 1472in mel cellāniṟa Sādāraṇa varuṣam Vaikāci mātam 22 ām teti

2. Gautama gotrattu Drāhyāyana-cūtrattu Kumāran(Di)ṇdimar Aṇṇāmalināṭar bhāryai

3. Gaṅgayāḍi Nacciyāramman enniḍa bhartāvukkum yinak-kum Civasāyujyārtham

4. māka Svāmi Coyampūnātha devaniḍa ālayattille ās'raya liṅgamāka nān

[1] The text reads only மனைசாதம்.

5. pratiṣṭai paṇṇina Aṇṇāmalainātha**dev**anukku **yiraṇḍu** pa

6. ḍi naivettiyattukkum cāyamāṃ tīpaṃ onṛukkum **nān** viṭṭa—kāṇi periya ēri kizh Ṛācanātan

7. Kaṇṇāṛu ten kaṇḍam mērkkum (nālāṅkānikkoṭṭu kāṇi onṛum camarpiccen Nā(cciyārammanen).[1]

Abbreviations used :

ARE: *Annual Report of the Department of Epigraphy, Madras.*

DCS : *Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS., Madras.*

I.A : *Indian Antiquary.*

Tanj. Cata : *Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS., TMSSM. Library.*

TCS : *Triennial Catalogue of Sanskrit MSS., Madras.*

---

[1] The inscription breaks off with *Nā*. The letters inside the bracket are supplied following the general practice of wording found in such grants of the period.

कर्णमूलः—(सर्वतो विलोक्य) एतदेव प्रस्तोतुमयमवसरः ।

पाण्डुः—विस्रब्धं कथय । किं न जानासि अस्मच्छरीराण्येव किलैते ।

कर्णमूलः—देव, भवदाज्ञया प्रविष्टोऽस्मि पुण्डरीकपुरम् । तत्राद्राक्षं च सन्निरीक्षणैकपरे ईक्षणे, निगमार्थश्रवणप्रसृते श्रवसी, शिवनिर्माल्यगन्धसन्तर्पितं घ्राणम्, विघसामृतास्वादनैकतानां रसनाम्, त्रेताभस्मावगुण्ठितां त्वचम्, धर्मार्थसंग्रहीतारौ करौ, तदर्थं कृतसञ्चरणौ

सर्वतो विलोक्येति । रहस्यवृत्तान्तस्य वक्तव्यतया विस्रम्भानर्हः कोऽपि विद्यते वा इति ज्ञातुं सर्वतो विलोकनम् । एतत् रहस्यं वृत्तम् । प्रस्तोतुं-निवेदितुम् । विस्रब्धं-वीतशङ्कं यथा तथा । एते तत्र तिष्ठन्तो जनाः । अस्मच्छरीराण्येव-विश्वसनीयविषयेऽस्मद्देहतो न व्यतिरिक्ता इत्यर्थः । "भगवन् अव्यतिरिक्तेयमस्मच्छरीरादशङ्कितमभिधीयताम्" इति कादम्बर्यां कपिञ्जलं प्रति एवमेव महाश्वेतोक्तिः । पुण्डरीकपुरं-जीवराजराजधानीम् । अद्राक्षं-साक्षान्मद्दृष्ट्यैवापश्यम् । चकारेण नगरप्रवेशस्यापि समुच्चयः । दृष्टान्येव वस्तुतत्त्वानि विवृणोति **सन्निरीक्षणेत्यादिना** । अत्र ईक्षणादिकरणानां यक्ष्मादिरोगाणां धारणाप्रभृतीनामिव च पुरुषत्वेन व्यपदेशं कृत्वा व्यवह्रियते । ईक्षणे-नेत्रेन्द्रिये । जीवस्येति शेषः । सतां-सात्त्विकानां निवृत्त्युपयोगिसन्मार्गस्य वा, निरीक्षणैकपरे-तदेकावलोकननिरते । भवत इति शेषः । श्रवसी-श्रोत्रेन्द्रिये । निगमार्थनां-वेदोपबृंहितानां विषयतत्त्वानाम्, श्रवणे-आकर्णने, प्रसृते-व्यापृते । घ्राणेन्द्रियं तु । शिवनिर्माल्यं-शिवार्चनावशिष्टं गन्धमाल्यादिकं तस्य गन्धेनैव सन्तर्पितं-सन्तुष्टम् । रसनां-रसनेन्द्रियम् । विघसः-भुक्तशेषमन्नम्, भगवन्निवेदितावशिष्टान्नमिति भावः, स एवामृतं तस्यास्वादनैकतानाम् । भगवन्निवेदितोपात्तात् आहारादृते नान्यद्भुज्यत इति भावः । "अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः" इत्यमरः । त्वचं-त्वगि-

चरणौ, चिरन्तनसरस्वतीचिकुरपरिमलामोदसदनं वदनं च । तद्दर्शनेन क्वचिदपि स्थलमलभमानः स्थातुमपि नाशक्नुवम्, किंपुनर्देवस्याज्ञां परिपालयितुम् ।

कुष्ठः —(विहस्य) अनासारवर्षणम् अजागलस्तनसमवस्थं तव गमनमागनं च—

संनिपातः—कुष्ठ, सावशेषमिव तव वचनम् ।

कुष्ठः—स्वामिपोषितस्वकलेबरनिरर्थकता च ।

न्द्रियम् । त्रेता-संस्कृतमग्नित्रयम्, दक्षिणाग्निः, गार्हपत्याग्निः, आहवनीयाग्निरिति ते त्रयः, तादृशादग्नित्रयादागतं यत् भस्म तेन अवगुण्ठितां-समन्तादुद्धूलिताम् । करौ । धर्मार्थयोः-तदाख्ययोः पुरुषार्थयोः, संग्रहीतारौ-विहितपरिग्रहौ ; न्याय्येन पथा द्रव्यार्जनं विधाय, तस्य द्रव्यस्य धर्मादनपेतेषु कृत्येषु विनियोगश्च कराभ्यां क्रियत इत्यर्थः । चरणौ । तदर्थं-अर्थार्जनधर्माचरणार्थम् । कृतसञ्चरणौ-आदृतगमनागमनौ । वदनं-आस्यं च । चिरन्तनसरस्वत्याः-श्रुत्याः, चिकुरस्य-कुन्तलस्य ; उपनिषद इत्यर्थः, यः परिमलामोदः-सुगन्धनिर्हारः, तस्य सदनं-आवासस्थलम ; वेदान्तरहस्यरसानामास्वादननिरतमित्यर्थः । "क्षरन्त्यमृतमक्षरं यतिपुरन्दरस्योक्तयश्चिरन्तनसरस्वतीचिकुरबन्धसैरन्ध्रिकाः" इति यतिराजसप्तत्यां श्रीवेदान्तदेशिकः । एवं सात्त्विकजनादृतेषु धर्मेष्वेव व्यग्राणि व्यापृतानि च ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाण्यद्राक्षं पुण्डरीकपुर इति भावः । तद्दर्शनेन-तस्य करणग्रामस्यावलोकनेन । देवस्य-युवराजस्य । आज्ञां-प्रविश्य पुण्डरीकपुरं शात्रवकुलप्रवृत्तिं सर्वामपि विदित्वागम्यतामित्येतादृशं निदेशम् । किं पुनः परिपालयितुं-यत्र क्वचित् कोणे स्थातुमपि न शक्तमिति चेत् का वार्ता कार्यान्तरविलोकनविचारणविषय इति कैमुतिकेन परिपन्थिपक्षीयमसाधरणं बलं स्वकीयमसामर्थ्यं च युगपदाविष्कृतम् । कर्णमूलस्य

कर्णमूलः—जाग्रति मच्छिरसि महाराजपादपङ्कजरेणौ कथमेतद्भविष्यति ।

पाण्डुः —ततस्ततः ।

कर्णमूलः—ततश्च—

तस्मिन् पुरे स्थानमहं विचेतुं चरन् समन्तात् क्वचिदप्यपश्यम् ।
त्रिष्वाशयेषु स्थितिमत् सशङ्कं संचारितं केन च पङ्गुयुग्मम् ॥२६॥

शक्तिवैकल्यमुपहसति कुष्ठो विहस्येत्यादिना । आसारस्य-धारारूपस्य सलिलस्य, वर्षणं शीलं यस्य तत्, तादृशं न भवतीति अनासारवर्षणम् । घनगर्जितमित्यन्त-र्भावितविशेष्यमिदं विशेषणम्। अजागलस्तनसमवस्थं-अजागले लम्बमानं स्तनमिव निरुपयुक्तम् । तव-कर्णमूलस्य । इतो महतायासेन तावद्दूरगमनं पुनस्ततोऽप्यधि-कतरेण श्रमेण तस्मात् प्रतिनिवर्ततं च । वचनं तव सावशेषमिव-त्वदीयः कण्ठस्वरो वाक्यशेषो विद्यत इति सूचयतीत्यर्थः । वचनशेषमेव पूरयति स्वामि-पोषितेत्यनेन । स्वामिना-प्रभुणा, पोषितं-जीविकादानादिना संवर्धितम् । यत् कलेबरं-स्वशरीरम् । तस्य निरर्थकता-प्रयोजनाभावत्वं च । तव पूर्ववचनेन सूचि-तेति शेषः ।

जाग्रतीति । महाराजस्य-यक्ष्मणः, पादपङ्कजयोः रेणौ-रजोभूते । मच्छि-रसि मम मूर्धनि । महाराजचरणयोः सविस्रम्भं सेवातत्परे इत्यर्थः । जाग्रति-सति जागरूके । एतत् स्वामिपोषितस्वकलेबरनिरर्थकत्वादिकम् । कथं भविष्यति। यावताहं सजीवो भवामि तावता स्वामिसेवया स्वशरीरधारणं सार्थमेव करिष्यामीति भावः ।

तथा चेन्द्रियाणां प्रतिनियतस्य समुद्यमस्य प्रदर्शनानन्तरं यदवलोकितं तदेव वदति **ततश्चेति** । ततश्च-पूर्वनिवेदितविषयेभ्योऽनन्तरम् । **तस्मिन् पुरे** इति । तस्मिन् पुरे । अहम् । स्थानं-स्थातुं वृत्तान्तादिकं ज्ञातुं च समुचितं

पाण्डुः—(स्वगतम्) वायुना संचार्यमाणं कफपित्तयोर्युगं तद्भवेत्। (प्रकाशम्) ततस्ततः।

कर्णमूलः—तस्मादन्तःपुरचारिणः पङ्गुयुग्मात् तत्संचारयतः पुरुषाच्च प्रवृत्तिरुपलब्धुं शक्येति तच्च तं चोपासर्पमहम्। स च तच्च मयि दृष्टमात्रे—

देशम्। विचेतुं-अन्वेष्टुम्। (विवेक्तुं इति पाठे तन्नगरस्थस्थानानि विविच्य ज्ञातुमित्यर्थः।) समन्तात्-परितः। चरन् सन्। क्वचित्-कस्मिंश्चित् प्रदेशे। त्रिषु आशयेषु-प्रधानेषु त्रिषु नगरस्थलेषु; अन्यत्र नाभेरधस्तात्, नाभिहृदययोर्मध्ये, हृदयस्योर्ध्वं चेति त्रिषु स्थानेषु। स्थितिमत्-अधिगतास्पदम्। केन च-केनचित् पुरुषेण, केनचित् धातुना च। सशङ्कं-सवितर्कं यथा तथा। सञ्चारितं-नीयमानम्। पङ्गुयुग्मं-द्वौ पङ्गू पुरुषौ। अप्यपश्यम्-अपि चाद्राक्षम्। नियमनिष्ठानां पूर्व-निर्दिष्टानां ज्ञानेन्द्रियादीनाम् अवेक्षणानन्तरं त्रीनप्येतान् पुरुषानद्राक्षमिति भावः। एते च त्रयस्त्रिदोषा एव नान्ये। सर्वशरीरव्यापिनामपि तेषां वात-पित्त-कफानां नाभेरधः, हृन्नाभ्योर्मध्ये, हृदयस्योर्ध्वं च क्रमेण स्थानानि निर्दिष्टानि। "ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः" इति। तेषु दोषद्वयस्य पङ्गुत्वम् इतरस्य वातस्य तयोर्नेतृत्वं च "पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः। वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत्" इत्यादिना सुप्रसिद्धं वैद्यके। इदं च तत्त्वं वक्ष्यमाणेन वायुनेतिवाक्येन पाण्डुः स्वयं विवृणोति॥ २६॥

तस्मादिति। अन्तःपुरे चरतीति अन्तःपुरचारि तस्मात्। पङ्गु-युग्मात्-स्वतन्त्रचलनासमर्थात् पित्त-कफाख्यदोषद्वयात्। तौ दोषौ सञ्चारयतः-स्वशक्त्या समन्तान्नयतः। पुरुषात्-वाताभिधात दोषाच्च। प्रवृत्तिः-विपक्षसम्बन्धी व्यापारः। सः-संचारयन् पुरुषश्च। तत्-पङ्गुयुग्मं च। मयि-कर्णमूले। दृष्ट-मात्रे सति। यावताहं तेषां दृग्गोचरोऽभवं तदुत्तरक्षण एव तैर्वक्ष्यमाणरीत्या प्रोक्तमिति यावत्।

भद्र गच्छ परिसर्प मा कुतो देशतस्त्वमसि नन्विहागतः ।
कस्य वा वद परिग्रहो भवानित्यपृच्छदथ सोऽपि तच्च माम् ॥ २७ ॥

भो भो भद्रमुखाः परिग्रहतया कस्यापि नाहं स्थितो
रात्रिं नेतुमिहागतोऽस्मि नियतं सायाह्नि भिक्षाटनम् ।
स्थानं मे यदि शक्यतेऽपगतये प्रातस्तदा दीयता-
मित्युक्ते तु मया तदन्तरुदभूदन्योन्यमालोचना ॥ २८ ॥

भद्रेति । भद्र-हे सुमुख । मा परिसर्प-मा समायाहि अत्र । गच्छ-प्रदेशमिमं विहाय बहिर्याहि । भवान् । कस्य वा पुरुषस्य । परिग्रहः-परिजनः । भवसीति शेषः । वद-स्पष्टं ब्रूहि । नन्विति संबोधने । इह-एतत्प्रदेशे । कुतः-कस्मात् । देशतः-देशात् । त्वम् । आगतोऽसि । इति-एवंप्रकारेण । सः-नेता पुरुषोऽपि । तत्-षड्गुयुग्मं च । माम् । अपृच्छत् । तेषामपि त्रयाणां पुरुषाणां जीवराज-तन्मन्त्रिणोः शासनेन नियन्त्रितत्वात् राजद्रोहशङ्कया तस्यापरिचितस्य पुरुषस्य तत्त्वावगमे तस्य बहिः प्रेषणे च त्वरातिशयश्चित्तोद्वेगश्चानेन सूचितः ॥ २७ ॥

तस्य कर्णमूलोक्तमुत्तरप्रकारमपि **भो भो भद्रमुखाः** इत्यादिना विवृणोति । भो भो भद्रमुखाः-हे त्रयः पुरुषाः । अहम् । कस्यापि-कस्यचिदपि । परिग्रहतया-परिजनत्वेन । न स्थितः-न भवामि । नाहं कस्यचित् सेवक इत्यर्थः । सायाह्नि-सायन्दिने । ममेति शेषः । भिक्षाटनं-भिक्षार्जनार्थं संचारः । नियतं-नियमत्वेन विद्यते । अन्वहं सायमहं भिक्षार्थं बहिः पर्यटामीत्यर्थः । इह । रात्रिं-रात्रिकालं । नेतुं-यापयितुत् । आगतोऽस्मि । नान्यत् प्रयोजनमत्रागमनस्येति सूचयन् तेषां स्वविषये शङ्कां निवारयति । प्रातः । अपगतये-निर्गमनाय । मे-मम । स्थानं-अवस्थितये समुचितमवकाशम् । यदि शक्यते-साध्यं भवति चेत् । दातुमिति

अनन्तरं च 'कार्यान्तरव्यापृते च राजनि, नूतनपुरुषपरिमार्गणपरे च नागरिके, भिक्षो रात्रौ नावसरस्त्वादृशामत्र शयितुम्' इत्युक्तवत्सु तेषु, 'क्व कार्ये राजा व्याप्रियते कुत एवं भिक्षुकाणामप्युपरोधः' इति पृष्टवानस्मि।

पाण्डुः—ततस्ततः।

कर्णमूलः—तेऽपि मां भद्रेत्यामन्त्र्य समकथयन्।

शेषः। तदा दीयताम्। प्रातरुत्थाय बहिर्गमिष्यामि, तावत्पर्यन्तं रात्रावत्र स्थीयतामिति यद्यवकाशदानपुरस्सरम् अनुज्ञाप्यते तर्हि तिष्ठामीति भावः। इति। मया। उक्ते सति। तदन्तः-तेषां मध्ये। अन्योन्यं-परस्परम्। आलोचना-मन्त्रणम्। उदभूत्-प्रावर्तत। मदुत्तरदानानन्तरमेव परस्परं ते समालोचनार्थं प्रवृत्ता इति यावत् ॥ २८ ॥

अनन्तरमिति। तेषामालोचनानन्तरमित्यर्थः। उक्तवत्सु तेषु-तैरभिहिते सतीत्यर्थः। तैरुक्तमेव विशदयति **कार्यान्तरेत्यादिना**। राजनि-जीवराजे। कार्यान्तरेषु-राजकीयव्यापारेषु, व्यापृते-समुद्युक्ते सति। नागरिके-नगररक्षाधिकृते पुरुषे। नूतनपुरुषाणां-आगन्तुकत्वेन शङ्कनीयानां नराणाम्, परिमार्गणपरे-अन्वेषणासक्ते सति। नागरिकशब्दस्य 'नगररक्षकाणामधिकारी' इति शाकुन्तलव्याख्यानम्। भिक्षो इति संबोधनेन व्यवस्थादिभिरनियन्त्रितानां नराणाम् अस्मिन् सङ्कटावहे समये विशिष्य रात्रिवेलायां नात्र शयनाद्यर्थम् अवकाशं दातुं शक्यत इति भावः। तपस्विभिः भिक्षुभिः संकटः कोऽपि न भवेत्, ततः कुतो भिक्षुकाणामुपरोधः पुरेऽस्मिन् क्रियत इति पृष्टवान् कर्णमूलः।

तेऽपीति। भद्रेति सौजन्योचितं संबोधनम्, यच्च कर्णमूलस्य रिपुजनपदं प्रविश्य स्थितस्य किञ्चिदिवाश्वासकम् अभिनन्दनीयं चाभवत।

पुण्डरीकपुरे मन्त्रिप्रेरितः परमेश्वरम् ।
आराद्धुं गतवान् राजा मनोद्वारेण तिष्ठति ॥ २९ ॥

किञ्च—

शत्रुनिरुद्धे च पुरे परिसर्पाशङ्क्या नगरगुप्त्यै ।
नागरिकशिक्षणमिति प्रोवाचेमां तदानीं ते ॥ ३० ॥

पुण्डरीकपुर इति । राजा-जीवः । मन्त्रिप्रेरितः-सचिवेन बोधितः सन् । परमेश्वरं-ईशानम् । आराद्धुं संपूजितुम् । गतवान् । (गत्वा च संप्रति) मनोद्वारेण-निदिध्यासनाधिकरणभूतस्य चित्ताख्यस्यान्तःकरणस्य द्वारा । पुण्डरीकपुरे । तिष्ठति । जीवराजो मन्त्युपदेशानुरोधेन मनोद्वारा गत्वा महेश्वरं ध्यानादिना समाराधयन् हृत्पुण्डरीकमधिवसतीति भावः । अनेन श्लोकेन 'क्व कार्ये राजा व्याप्रियते' इत्यस्य कर्णमूलकृतस्य प्रश्नस्य प्रत्युत्तरं दत्तम् ॥ २९ ॥

किञ्च इत्यनेन 'कुत एवं भिक्षुकाणामप्युपरोधः' इत्येष द्वितीयः प्रश्नः समाधीयते । **शत्रुनिरुद्धे चेति** । पुरे-जीवस्य नगरे ; शरीर इति यावत् । शत्रुनिरुद्धे-यक्ष्मपक्षीयैः आमयरूपैः प्रतिपक्षजनैः सति समावृते । परिसर्पाणां-गुप्तचारिणां चारपुरुषाणाम्, शङ्क्या-वितर्कवशात् । नगरगुप्त्यै-जीवराजनिवासार्हस्य पुरस्य शत्रुपक्षीयेभ्यः संरक्षणाय । नागरिकशिक्षणं-नागरिककृतं शिक्षणमिति मध्यमपदलोपी समासः ; नगरपरिपालनकर्माधिकृतेन विहितो नियोगप्रकारोऽयं य एष भिक्षुकाणामप्यत्रोपरोधो नामेति भावः । नागरिक इति रक्षापुरुषाधिकारी य एव नगरगुप्तौ नियमेनाधिकृतो भवति । इति-एवंरीत्या । ते षड्गुप्रभृतयः । तदानीं-मत्कृतप्रश्नावसरे । इमां-वाचमित्यर्थः । प्रोवाचत्-प्रत्यवदत् ॥ ३० ॥

अत्रान्तरे विजृम्भमाणं यामिककलकलमशृणवम्। श्रुत्वा च कथंचिल्ल-ब्धावकाशः स्वामिकार्यगौरवादागतोऽस्मि ।

पाण्डुः—(आकाशे लक्ष्यं बध्वा सोपहासम्) रे रे मन्त्रिहतक, अस्मज्जयार्थं सहजवैरिणं रसं साधयितुं किल तव प्रयत्नः । तर्हि पश्य—

साधितोऽपि स किं कुर्याद्रसः पथ्यक्रमं विना ।
जिह्वाचापलमुद्भाव्य स एव ध्वंसयिष्यते ॥ ३१ ॥

अत्रान्तर इति । यामिककलकलं-यामिकानां-यामिन्यां पर्यायतः प्रतिप्रहरं नगररक्षामाचरताम्, कलकलं-कोलाहलशब्दम्। प्रतिपन्थिचाराविष्टं नगरमिति प्रतिश्रुत्य प्रहररक्षकैर्विहितं संक्षोभसहितसंरावमिति यावत्। कथंचिदिति-सुबहुभी राजपुरुषैर्यामिकैरपरैश्च नगरमार्गाणां सर्वत्र संकुलीभूतत्वात् तेषां मध्यात् कस्य-चिद्दैदेशिकस्य मादृशस्य विनिर्गमनं दुश्शकमभूदिति भावः ।

आकाश इति । आकाशे लक्ष्यं बध्वा-तिर्यगन्तरिक्षे दृष्टिं साकूतं प्रसार्येत्यर्थः । केनचित् सह संलपन्निव स्वयमेवाकाशबद्धदृष्टिर्यदभिभाषणं तदाकाश-भाषितमिति नाटकेषु व्यवह्रियते । "किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत् स्यादाकाशभाषितम्" इति तल्लक्षणम् । अस्मज्ज-यार्थं-यक्ष्मपक्षीयाणां सर्वेषां रोगसमूहानां विजयार्थम् । सहजवैरिणं रसं-सर्वेषा-मपि व्याधीनां प्रकृत्यैव प्रत्यर्थिभूतं पारदम्। तथा राजनिघण्टुः—"पारदः सकलरोगनाशनः षड्रसो निखिलयोगवाहकः । पञ्चभूतमय एष कीर्तितो देह-लोहपरसिद्धिदायकः" इति । अथ विज्ञानशर्मणा विनिर्मितस्य स्वेषां विनाश-हेतोरुपायस्यापि विघातहेतुकं स्वालोचितमुपायान्तरं विनिर्दिश्य स्ववैरिणं पाण्डु-स्तर्जयति **तर्हि पश्येत्यादिना** ।

साधितोऽपीति । स रसः-पारदः । साधितोऽपि-परमेश्वरप्रसादाधिग-मादिद्वारा देहसिद्धिकरत्वेन सम्पादितसंस्कारोऽपीत्यर्थः। पथ्यक्रमं-औषधगुणाभि-

USĀNIRUDDHAM

A PRAKRIT POEM IN FOUR CANTOS

BY

RĀMA PĀNIVĀDA

EDITED BY

PAṆḌIT S. SUBRAHMANYA SASTRI

AND

DR. C. KUNHAN RAJA

THE ADYAR LIBRARY

1941

FOREWORD

THE Usāṇiruddham is a small poem written in Prakrit language by Rāmapāṇivāda, a poet of Malabar. Pāṇivāda means one who beats (on the drum) with his hands. When the Cākyārs enact Sanskrit dramas in Malabar temples, members of the Nambiyār caste beat on the drum. Rāma belonged to that caste and as such he was intimately connected with the institution of staging Sanskrit dramas in temples, and consequently he had opportunities of being familiar with Prakrit. He was, besides, a good scholar of Prakrit as well as of Sanskrit. He has also written Sanskrit poems.

It is supposed that he lived about two hundreds years ago. There is much controversy about his identity and his relation with other well-known names of Malabar. All that can be said with certainty is that he is comparatively a recent author. His teacher is one Nārāyaṇa Bhaṭṭa. But that gives no clue to his identity or age. There have been Nārāyaṇas and Nārāyaṇas in Malabar.

Rāma Pāṇivāda has written another short Prakrit poem called the Kaṃsavaho, which has already been published by Prof. Upadhye of Bombay. He has written a commentary on the Prākṛtaprakāśa of Vararuci and we have undertaken the publication of that work also from the Adyar Library. Sufficient manuscript-copies of that work are available.

The text of the Prākṛtaprakāśa as current in South Indian Manuscripts shows considerable variations from the text as is now available in print. Thus this commentary will be of great interest to students of Prakrit. In this commentary he also quotes from well-known Prakrit works like Setubandha and Hāla's Gāthāsaptaśatī. Here also variations are noticed from the printed texts.

The Prakrit as found in the Kaṃsavaho (already published) and in the Usāṇiruddham (now being published),

coming from the pen of an eminent scholar of Prakrit grammar, has its own importance for the study of the language and its grammar through its various stages of evolution. It is mainly on this account that the Adyar Library has taken up the publication of the poem.

During the last thirty years the Bhāsa problem has become very prominent in the region of Oriental Researches. It has been argued that in the dramas now available in print as the works of Bhāsa there are evidences of the presence of Prakrit at a stage anterior to the date of Kālidāsa and as such this is taken as a very weighty evidence for the genuineness of these dramas as the works of Bhāsa. Did such pre-Kālidāsa Prakritisms disappear completely by the time of Kālidāsa or are they preserved in certain corners of India where Prakrit has been never a living language but has been current only as a literary language just like Sanskrit? Do the so-called pre-Kālidāsa Prakritisms serve as safe foundation for the edifice of the Bhāsa Theory?

It is hoped that editions of Prakrit poems of a comparatively recent period and of works dealing with Prakrit grammar written by persons who were scholars in Prakrit Language and Literature just as in Sanskrit, will throw some light on some of the problems. Prakrit cannot be arranged in an evolutionary series on a chronological basis and may have to be arranged on a geographical basis also.

Although the work appears under the joint editorship of Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri and myself, the major part of the work (and the more important portion too) is contributed by Paṇḍit Subrahmanya Sastri. Mr. K. Madhava Krishna Sarma, M. O. L., a former student of mine and Mr. Ramachandra Sarma both members of the Adyar Library Staff have been assisting the editors in preparing the work for the press and are also associated with us in the course of the publication of the work.

Adyar Library
15th March 1941

C. KUNHAN RAJA

उसाणिरुद्धं

पढमो सग्गो

सिरि-गण-वइणो णमो

श्रीगणपतये नमः

॥ अ-विग्घं होदु ॥

॥ अविघ्नं भवतु ॥

भद्दस्स वो भत्ति-उणळ्ळिआणं भवेज्ज णिच्चं भअवं गणेसो ।
दाणेण जो पीणइ माणसाइं वणीवआणं व महु-व्वआणं ॥

भद्राय वो भक्तिगुणाश्रितानां भवेन्नित्यं भगवान्गणेशः ।
दानेन यः प्रीणयति मानसानि वनीपकानामिव मधुव्रतानाम् ॥ १ ॥

अ-बोह-णिद्दा-विहळो वि लोओ जिस्से पसाए सइ संपबुद्धो ।
सच्छन्ददो बज्झइ कव्व-गुम्भं चित्तम्मि णो भासउ भारई सा ॥

अबोधनिद्राविह्वलोऽपि लोको यस्याः प्रसादे सति संप्रबुद्धः ।
स्वच्छन्दतो बध्नाति काव्यगुम्भं चित्ते नो भासतां भारती सा ॥ २ ॥

संभोअ-सिङ्गार-रस-प्पडिट्ठं सअं व संभाविअ दंसअन्तं ।
एक्कम्मि गत्ते ठिअमेक्क-भावं जं किं पि दिव्वं मिहुणं णमामि ॥

संभोगश्रृङ्गाररसप्रतिष्ठां स्वयमिव संभाव्य दर्शयत् ।
एकस्मिन्गात्रे स्थितमेकभावं यत्किमपि दिव्यं मिथुनं नमामि ॥ ३ ॥

भिज्जन्त-देच्चिन्द-भुअन्तराणं स-ळोहिआ जस्स णहाणँ सोहा ।
संझाणुळिद्धं परिहोइ जोण्हं स णो मणो वच्चउ मच्च-सिङ्घो ॥

भिद्यमानदैत्येन्द्रभुजान्तराणां सलोहिता यस्य नखानां शोभा ।
संध्यानुस्पृष्टां परिभवति ज्योत्स्नां स नो मनो व्रजतु मर्त्यसिंहः ॥ ४ ॥

साहिच्च-संताण-ळअङ्कुराणं बीआइँ कारुण्ण-जळुक्खिवआइं ।
गुरूणँ पाअम्बुअ-चुम्बिआइं रआइँ सीसेण समुप्फुसामि ॥

साहित्यसंतानलताङ्कुराणां बीजानि कारुण्यजलोक्षितानि ।
गुरूणां पादाम्बुजचुम्बितानि रजांसि शीर्षेण संस्पृशामि ॥ ५ ॥

अत्थावबोहम्मि पहाण-भूदे गोणत्तणेणोवअरन्ति सद्दा ।
ते सक्कआ वा उण पाअडा वा बुहाणँ को तत्थ विसेस-सङ्गो ॥

अर्थावबोधे प्रधानभूते गौणत्वेनोपचरन्ति शब्दाः ।
ते संस्कृता वा पुनः प्राकृता वा बुधानां कस्तत्र विशेषसङ्गः ॥ ६ ॥

ण मच्छरो होस्सइ मारिसेसुं महा-मईणं मउवञ्जएसुं ।
णद्दन्तएसुं णवरं घणेसुं णद्दन्ति सिङ्घा ण उ दद्दुरेसुं ॥

न मत्सरो भविष्यति माद्दशेषु महामतीनां मृदुप्रज्ञेषु ।
नर्दत्सु केवलं घनेषु नर्दन्ति सिंहा न तु दर्दुरेषु ॥ ७ ॥

उसाणिरुद्धं त्ति मए णिबद्धं जं किं पि कव्वं जदु-णाह-देव्वं ।
सुदं सुणन्ताणँ वि जं ण तप्पी जहिं खु वण्णिज्जइ वासु-देवो ॥

उषानिरुद्धमिति मया निबद्धं यत्किमपि काव्यं यदुनाथदैवम् ।
श्रुतं शृण्वतामपि यन्न तृप्तिर्यस्मिन्खलु वर्ण्यते वासुदेवः ॥ ८ ॥

जदुस्स वंसे जळहि-प्पहूदे जअण्णिवासो जणिऊण देवो ।
जसोहिँ जोण्हा-धवळेहिँ लोए जणेइ चन्दो व्व मह-प्पआसे ॥

यदोर्वंशे जलधिप्रभूते जगन्निवासो जनित्वा देवः ।
यशोभिर्ज्योत्स्नाधवलैर्लोकानजनयच्चन्द्र इव महाप्रकाशान् ॥ ९ ॥

पळम्ब-केसि-प्पमुहा जहिन्तो ळहन्ति देच्चिन्द-भडा विणासं ।
दुव्वार-तेओ-भर-दूसहादो महन्धआरा विअ भक्करादो ॥

प्रलम्बकेशिप्रमुखा यस्मादलभन्त दैत्येन्द्रभटा विनाशम् ।
दुर्वारतेजोभरदुःसहान्महान्धकारा इव भास्करात् ॥ १० ॥

सळ्ळं समुक्खाणिअ मेइणीए कंसाभिहं किंचण साणुबन्धं ।
रम्मेण धम्मोसहि-ळेवणेणं करेइ तिस्से वण-रोवणं जो ॥

शल्यं समुत्खाय मेदिन्याः कंसाभिधं किंचन सानुबन्धम् ।
रम्येण धर्मौषधिलेपनेनाकरोत्तस्या व्रणरोपणं यः ॥ ११ ॥

जेण व्व वेउण्ठ-विओअ-दुक्खं विणोदअन्तेण व भूरि-सोक्खं ।
संपाइआणन्त-सुवण्ण-सोहं णिम्माविअं धाम समुद्द-मज्झे ॥

येनैव वैकुण्ठवियोगदुःखं विनोदयतेव भूरिसौख्यम् ।
संपादितानन्तसुवर्णसौधं निर्मितं धाम समुद्रमध्ये ॥ १२ ॥

अ-मन्द-सुन्देर-गुणाहिरामा कूअण्ड-ळट्ठी व मणो-भवस्स ।
विअब्भ-राअस्स सुआ मिअच्छी हत्थे कआ जेण अ रुप्पिणी सा

अमन्दसौन्दर्यगुणाभिरामा कोदण्डयष्टिरिव मनोभवस्य ।
विदर्भराजस्य सुता मृगाक्षी हस्ते कृता येन च रुक्मिणी सा ॥ १३ ॥

ताअं च माआ-मणुओ तणूअं पज्जुण्ण-सण्णं जणएइ सोअं ।
समत्थ-संतोस-अरो वसन्तो चूद-प्पवाळं व वण-त्थळीअं ॥

तस्यां च मायामनुजस्तनूजं प्रद्युम्नसंज्ञमजनयत्सोऽयम् ।
समस्तसंतोषकरो वसन्तश्चूतप्रवालमिव वनस्थल्याम् ॥ १४ ॥

पिणाइणा ळोअण-वीइ-होत्ते हुअस्स पुव्वं कुसुमाउहस्स ।
विओ भवो सो रमणो रईए तआ णिरुद्धं तणअं ळहेइ ॥

पिनाकिना लोचनवीतिहोत्रे हुतस्य पूर्वं कुसुमायुधस्य ।
द्वितीयो भवः स रमणो रतेस्तदाऽनिरुद्धं तनयमलभत ॥ १५ ॥

विसट्ट-कन्दोट्ठ-विसाळ-णेत्तो स तुङ्ग-चङ्गो घण-सामळङ्गो ।
उस त्ति बाणस्स कुमारिआए कआ वि दिट्ठो सिविणे णिसाअं ॥

विकसितेन्दीवरविशालनेत्रः स तुङ्गसौन्दर्यो घनश्यामलाङ्गः ।
उषेति बाणस्य कुमारिकया कदाऽपि दृष्टः स्वप्ने निशायाम् ॥ १६ ॥

बाहाहिँ साहाहिँ व घोप्पमाणा थणेहिँ गुच्छेहिँ व पीडअन्ती ।
ळअ व्व सा बाळ-रसाळ-रुक्खं सिग्घं तमाळिङ्गइ साणुराअं ॥

बाहाभ्यां शाखाभ्यामिव गृह्णती स्तनाभ्यां गुच्छाभ्यामिव पीडयन्ती ।
लतेव सा बालरसालवृक्षं शीघ्रं तमालिङ्गत्सानुरागम् ॥ १७ ॥

तदो पबुद्धा सहस व्व मुद्धा मणो-पिअं बालम-विक्खमाणा ।
चिरं परुण्णा सअणे लुढन्ती भिसं विसण्णा विळवेइ कण्णा ॥

ततः प्रबुद्धा सहसैव मुग्धा मनःप्रियं बालमवीक्षमाणा ।
चिरं प्ररुदिता शयने लुठन्ती भृशं विषण्णा व्यलपत्कन्या ॥ १८ ॥

कहिं सि हा सुन्दर मन्द-भग्गं परिच्चअन्तो पणआउळं मं ।
मुहम्बुअं तुज्झ मए खणद्धं दिट्ठं हरिच्चन्द-उरं व णट्ठम् ॥

क्वासि हा सुन्दर मन्दभाग्यां परित्यजन्प्रणयाकुलां माम् ।
मुखाम्बुजं तव मया क्षणार्धं दृष्टं हरिश्चन्द्रपुरमिव नष्टम् ॥ १९ ॥

बिम्बाहरासाअ-सुहं कहं वि ळद्धं मए दे खणमूसुआए ।
देव्वेण सज्जो हिडिअं च तं हा मरन्द-पाणं व महु-व्वईए ॥

बिम्बाधरास्वादसुखं कथमपि लब्धं मया ते क्षणमुत्सुकया ।
दैवेन सद्यो भ्रंशितं च तद्धा मरन्दपानमिव मधुव्रत्या ॥ २० ॥

मा ळज्ज मुद्धं मुह-चन्द-बिम्बं सुहं पळोएमि सु-ळोअणे दे ।
इत्थं पिअं भासिअ वञ्चअन्तो कहं तुवं णिग्घिण णिग्गदो सि ॥

मा लज्जस्व मुग्धं मुखचन्द्रबिम्बं सुखं प्रलोकयामि सुलोचने ते ।
इत्थं प्रियं भाषित्वा वञ्चयन्कथं त्वं निर्घृण निर्गतो ऽसि ॥ २१ ॥

एव्वं भणन्तिं बहुसो रुअन्तिं घेत्तूण बाणस्स सुअं करेहिं ।
तिस्से सही रोअण-काळणं सा कुम्भण्ड-आ पुच्छइ चित्त-ळेहा ॥

एवं भणन्तीं बहुशो रुदतीं गृहीत्वा बाणस्य सुतां कराभ्याम् ।
तस्याः सखी रोदनकारणं सा कुम्भाण्डजा ऽपृच्छच्चित्रलेखा ॥ २२ ॥

अहो अ-संबद्ध-पळाव-सीळे कण्णा सि को संपइ वळ्ळहो दे ।
उसे किमुम्माअ-वसं गआ सि मा चावळं जप्प ळहेहि धेरं ॥

अहो असंबद्धप्रलापशीले कन्याऽसि कः संप्रति वल्लभस्ते ।
उषे किमुन्मादवशं गताऽसि मा चापलं जल्प लभस्व धैर्यम् ॥ २३ ॥

किं दाणिँ संदाव-अरं जुवाणं सद्दावअन्ती रुइअं करेसि ।
आअक्ख णं मे सिविणो किमेसो पच्छादणं मा कुण मज्झ बाळे ॥

किमिदानीं संतापकरं युवानं शब्दापयन्ती रुदितं करोषि ।
आचक्ष्व ननु मे स्वप्नः किमेष प्रच्छादनं मा कुरु मम बाले ॥ २४ ॥

इदं तदो जप्पइ बाण-पुत्ती सच्चं भणिस्सं तुह चित्त-ळेहे ।
सिळाहणिज्जो सिविणे कुमाळो दिट्ठो मए को वि तमाळ-णीळो ॥

इदं ततो ऽजल्पद्बाणपुत्त्री सत्यं भणिष्यामि ते चित्रलेखे ।
श्लाघनीयः स्वप्ने कुमारो दृष्टो मया कोऽपि तमालनीलः ॥ २५ ॥

केऊर-हारङ्गद-कुण्डळेहिं विभूसिओ पीद-दुऊळ-वासो ।
सु-ळोअणो सुन्दर-मन्द-हासो णिरिक्खदो सो णिरुपाहि-रम्मो ॥

केयूरहाराङ्गदकुण्डलैर्विभूषितः पीतदुकूलवासाः ।
सुलोचनः सुन्दरमन्दहासो निरीक्षितः स निरुपाधिरम्यः ॥ २६ ॥

पञ्चेसुणा वञ्चिअ-चित्त-धेरं सेरं समालिङ्गिअ मं वराइं ।
अ-दंसणं झत्ति गदो कढोरो ढज्जामि तो से विरहग्गिणा हं ॥

पञ्चेषुणा वञ्चितचित्तधैर्यां स्वैरं समालिङ्ग्य मां वराकीम् ।
अदर्शनं झटिति गतः कठोरो दह्ये ततो ऽस्य विरहाग्निना ऽहम् ॥ २७ ॥

अहो उसाए वअणं सुणन्ती भणादि कुम्भण्ड-सुआ विअड्ढा ।
अळं विसाएण विसाळ-णेत्ते मणो-रहो होहिइ दे सु-सिद्धो ॥

अथो उषाया वचनं शृण्वत्यभणत्कुम्भाण्डसुता विदग्धा ।
अलं विषादेन विशालनेत्रे मनोरथो भविष्यति ते सुसिद्धः ॥ २८ ॥

जे सन्ति ळोअ-त्तिदए जुवाणो णीसेस-सोहग्ग-गुणोववण्णा ।
सव्वे वि दे चित्त-पडे ळिहिस्सं दक्खेज्ज जेणं तुह चित्त-चोरो ॥

ये सन्ति लोकत्रितये युवानो निःशेषसौभाग्यगुणोपपन्नाः ।
सर्वानपि तांश्चित्रपटे लिखिष्यामि दृश्येत येन तव चित्तचोरः ॥ २९ ॥

तदो अ सा चित्त-पडे विसाळे मणस्सिळादीहिँ सिळाहणिज्जे ।
णहो-अरे दाणव-माणवे अ ळिहेइ सव्वे पवणासणे अ ॥

ततश्च सा चित्रपटे विशाले मनःशिलादिभिः श्लाघनीयान् ।
नभश्चरान्दानवमानवांश्चालिखत्सर्वान्पवनाशनांश्च ॥ ३० ॥

The Adyar Library Series—No. 26

SĀMAVEDASAṂHITĀ

SĀMAVEDASAMHITĀ

EDITED BY

PROF. C. KUNHAN RAJA, M.A., D.PHIL. (OXON.)

THE ADYAR LIBRARY

1941

DEDICATED

TO

THEM

WHO GAVE US THE MUSIC OF THE SAMANS

PREFATORY NOTE

IT is with great pleasure that I introduce to the world the second contribution of Dr. C. Kunhan Raja to the Adyar Library Publications through the Bulletin of the Library. The first was the *Ṛgveda* with the commentary of Mādhava. Here there are two commentaries on the *Sāmaveda*, one by Mādhava son of Nārāyaṇa who belongs to about 600 A.D. and the other by Bharatasvāmin, son of Nārāyaṇa, who belongs to the early fourteenth century. Both are very early authors and as such the commentaries have a special interest.

This is the first time that these commentaries have been made available in print. In this volume, only the text and the two commentaries are published. Dr. Raja has utilised a large number of manuscripts in bringing out the edition. He has been working at it for some years, attending to it day after day with commendable regularity and punctuality. Now the text portion is finished and in the second part the variant readings found in the different manuscripts, some indices and appendices, and some notes will appear. These supplementary materials will be issued through the Bulletin and made available in due course.

The commentary of Mādhava is available only for the Pūrvārcika portion of the Sāmaveda and there is no evidence of his having written a commentary for the Uttarārcika portion. A small part of the commentary by Bharatasvāmin for the Uttarārcika portion is available in some of the

manuscripts. Since Mādhava does not comment on this portion and since Bharatsvāmin's commentary is available only for a small part in the beginning, it is not proposed to include this part in the edition.

By an oversight the last four verses were omitted in the fifth Daśatī of the third Prapāṭhaka. They are given at the end of the edition.

It is the division into Prapāṭhakas and Daśatīs that is adopted in this edition. This is the division found in the commentary of Mādhava. Bharatsvāmin follows a different division. And in the *Vedic Concordance* of Bloomfield, the verses are numbered serially from one to the end. For easy reference a comparative table for these different divisions and numberings is added at the end.

Most of the verses comprising the *Sāmaveda* are found in the *Ṛgveda* also. But there are variations in the text as it appears in the *Ṛgveda* and in the *Sāmaveda*. The text as accepted by the two commentators is not uniform. The Ṛṣis mentioned by the two commentators as the authors of the verses are not also identical. All such points will be noted in the supplementary portion.

It is my pleasant duty to thank Dr. C. Kunhan Raja for his valuable contribution to the Adyar Library Series. I take this opportunity to thank the University of Madras for the permission given to Dr. C. Kunhan Raja to have the work published in this Series.

Adyar Library
5th May, 1941

G. Srinivasa Murti,
Director

TABULAR STATEMENT OF THE ISSUES OF THE BULLETIN IN WHICH THE SĀMAVEDA HAS APPEARED

Vol.	No.	Pages	Prapāṭhaka, Das'atī and Verse
II	1	1—24	I-i-1 to I-iii-3
	2	25—64	I-iii-3 to I-vii-10
	4	65—88	I-vii-10 to II-i-2
III	3	89—128	II-i-3 to II-vii-7
	4	129—192	II-vii-8 to III-vii-10
IV	1	193—240	III-viii-1 to IV-iii-10
	2	241—280	IV-iii-10 to IV-viii-10
	3	281—320	IV-ix-1 to V-iii-9
	4	321—360	V-iii-9 to VI-i-10
V	1	361—384	VI-i-10 to VI-v-8
	2	385—410	VI-v-8 to VI-9-8

Note:

1. In the first three Prapāṭhakas and at the end of the fourth Prapāṭhaka mistakes like सम्म्या दशत्या, which crept in through some oversight, may be corrected.

2. On pages 319 and 320, the figure on the top may be corrected from 5-9-2 into 5-3-9 and on page 334, the figure on the top may be corrected from 5-5-6 into 5-6-6.

3. In III. v. (P. 177—Vol. III. Pt. 4) The last four verses were omitted by an oversight and they are given on Pp. 415 and 416 (in the BulletinVol. V. Pt. ii) at the end of the edition.

बलम्। इन्वन् प्रेरयन्। मदाय तस्य। हन्ति रक्षः। परिबाधते च अरातिं शत्रुम्। वरिवः धनं कृण्वन् परिचारकाय। वृजनस्य बलस्य यज्ञस्य वा। राजा ईश्वरः ॥ (८)

अया पवा पवस्वैना वसूनि मांश्चत्व इन्दो सरसि प्र धन्व।
ब्रध्नश्चित्तस्य वातो न जूतिं पुरुमेधाश्चित्तकवे नरं धात् ॥

विनियोगोऽस्य षष्ठेऽहनि। अया पवा अनेन पवनेन पवस्व। एना वसूनि धनानि। मांश्चत्वे अश्वे आरूढः। हे इन्दो सरसि उदके। प्रधन्व प्रगच्छसि। मांश्चत्वे वा सरसि। प्रधन्वः धारणशीलः। बध्नः ब्रह्मा सविता वा महान् वा। चित् अन्तः। यस्य वातो न वातस्येव चित्स्वभावस्य इव। जूतिं गतिम्। पुरुमेधाः बहुप्रज्ञः चित्। तकवे। तकुः स्तोता। तस्मै कवये। नरं अपत्यम्। धात् स्थापयति। अथवा अया पवा अनेन मार्गेण। पवस्व वसूनि धनानि। मांश्चत्वे हे इन्दो सरसि उदके गमनसंयुक्ते। प्रधन्व पवस्व। ब्रध्नश्चित्। ब्रध्नः सविता। चिदिति पदपूरणः। यस्य वातः न जूतिं वातस्येव जूतिः वेगः। पुरुमेधा ऋषिः। चिदिति पदपूरणः। तकवे। यो नरं यजमानमवति रक्षति। नरं धात् ॥

कुत्सः। अया अनया। पवा पवमानया धारया। पवस्व क्षर। एना एनानि वसूनि। मांश्चत्वे अभिमन्यमानान्। शत्रून् चातयति नाशयति इति मांश्चत्वम्। तस्मिन्। सरसि कलशे। प्रधन्व प्रगच्छ हे इन्दो। ब्रध्नश्चित् आदित्यश्च। वातो न वात इव। जूतिं जूतं वेगितम्। पुरुमेधाश्चित् बहुयज्ञश्च इन्द्रः अत्र अस्मिन् यज्ञे। तकवे। तकेर्गतिकर्मणः तकुः। उपगन्त्रे मह्यम्। नरं नेतारं पुत्रम्। धात् दधातु धारयतु हे सोम त्वया समर्पितौ सन्तौ ॥ (९)

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान्।
अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥

महत् महदेवैतत् आश्चर्यमेतत् कर्म । सोमस्य महिषः महनीयस्य । चकार कृतवान् । . . . . . ओजः बलम् । जनयन् जनितवान् सूर्ये । ज्योतिः प्रकाशम् । इन्दुः सोमः । अधिदेवपक्षे महत् सोमः आदित्यः । महिषः पूजनीयः महत्त्वात् । महत् कर्म चकार । अपां यद्गर्भो देवानामाधिपत्यम् । अवृणीत । आच्छादयत् देवान् तेजसा । किंच अदधादिन्द्रे पवमानः सोमात्मना । ओजः बलं पीतः सन् । अजनयत् सूर्ये सरणमण्डले । ज्योतिरिन्दुरादित्यः । अध्यात्मम् । सोमः अहो महदसम्भाव्यं तत्कर्म । महिषः पूजनीयः । अपां यत् गर्भः दर्शनमात्रम् । पञ्चानां भूतानां गर्भः अधिष्ठानं भूत्वा । अवृणीत अधिष्ठितवान् । देवानिन्द्रियाणि अवृणीत शरीरमध्ये तिष्ठतीति कृत्वा । अदधादिन्द्रे आत्मनीश्वरे पवमानः पूयमानः विषयप्रमाणेन । ओजः बलमणिमादि । अजनयच्च सूर्ये ज्योतिः । तथा-चोक्तम्—येन सूर्यस्तपति तेज इन्द्रः ॥

पराशरः । महत् तत् महान्ति तानि कर्माणि । सोमः महिषः महान चकार । कानि तानि । यत् यम् । अपां गर्भः रसभूतः । अवृणीत देवान् असुरपरित्यागेन । अदधाच्च यत् इन्द्रे ओजः बलं पवमानः । यच्च अजनयत् सूर्ये ज्योतिः इन्दुः दीप्तः ॥ (१०)

असर्जि वक्वा रथ्ये यथाजौ धिया मनोता प्रथमा मनीषा ।
दश स्वसारो अधि सानौ अव्ये मृजन्ति वह्निं सदनेष्वच्छ ॥

असर्जि सृष्टवान् । वक्वा वक्ता । अश्वो न रथ्यः रथे हितः । वाजी वेगवान् । धिया प्रज्ञया कर्मणा वा । मनोता । ओतानि मनांसि देवानां यस्मिन् सोमे सः मनोता । प्रथमा मनीषा मनसः एषणः । दश

स्वसारो भगिन्यः । अधि उपरि । सानौ समुच्छ्रते । अव्ये अविमये । मृजन्ति शोधयन्ति अङ्गुलयः । वह्निं वोढारम् । सदनेषु अच्छ आप्तुम् ॥

काश्यपः । असर्जि सृज्यते प्रेर्यते । रथ्ये रथयोग्ये । आजौ यथा रथः सृज्यते । वक्वा स्तोत्रा । वचेर्वकुः । धिया । विदधाति इति धीः । तया कर्त्र्या । मनोता यस्यां देवानां मनांसि ओतानि सा मनोता । प्रथमा श्रेष्ठा । मनीषा स्तुतिः । किंच दश स्वसारः अङ्गुलयः । अव्ये अविमये । सानौ स्थाने पवित्रे । अधि उपरि । मृजन्ति क्षिपन्ति सोमम् । वह्निं वोढारं यज्ञस्य । सदनेषु कलशेषु । अच्छ अभि ॥ (११)

अपामीवेदूर्मयस्तर्तुराणाः प्र मनीषा ईरते सोममच्छ ।
नमस्यन्तीरुप च यन्ति सं च वि च शन्त्युशतीरुशन्तम् ॥

अपां इव इत् ऊर्मयः सङ्घाताः । तर्तुराणाः तरमाणाः । प्र मनीषा ईरते । कम् । सोमम् । . . . . . कामयमानम् ॥

प्रस्कण्वः । अपामूर्मय इव तर्तुराणाः मनीषाः स्तुतयः । प्र ईरते प्र गच्छन्ति । सोमं अच्छ अभि । नमस्यन्तीः परिचरन्त्यः । उपयन्ति समीपे गच्छन्ति च । संयन्ति सह गच्छन्ति च सर्वाः । आविशन्ति च सोमम् । उशन्तं कामयमानम् । उशतीः उशन्त्यः मनीषाः ॥ (१२)

इति षष्ठे पञ्चमी दशती ।

इत उत्तरमनुष्टुभः ॥

पुरो जिती वो अन्धसः सुताय मादयित्नवे ।
अप श्वानं श्नथिष्टन सखायो दीर्घजिह्वयम् ॥

विनियोगोऽस्य ज्योतिष्टोमे । पुरः अग्रतः । जिती जित्यै । अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य । सुताय सोमाय । मादयित्वने मदनशीलाय । अपश्रथिष्टन श्वानं अपघ्नत हे सखायः । किंविशिष्टम् । दीर्घजिह्वयम् । अथवा श्रथिष्टन शिथिलीकरोतु इन्द्रम् । हे सखायः ऋत्विजः । अथवा शिथिलीकरोतु सोमम् । श्वानं कञ्चिदुपद्रवकर्तारमपघ्नत ॥

पुरोजिती नवर्चोऽत्र बृहत्या हर्यताय या ।
अष्टावनुष्टुभः शिष्टा वक्ष्यन्ते ऋषयः पृथक् ॥

अनानतः पारुच्छेपिः । पुरः स्थितस्य जनस्य अन्धसः अन्नभूतस्य । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सुताय अभिषुताय । मादयित्नवे मदनशीलाय सोमाय । तदर्थम् । श्वानं उपघातकम् । दीर्घजिह्वयं दीर्घजिह्वम् । अथवा दीर्घजिह्वीयं चासुरीम् । अपश्नथिष्टन अपबाधध्वम् । अनुपघाताय हे सखायः वः यूयम् । श्रूयते हि शाव्या-यनकं च । दीर्घजिह्वी ह वा आसुर्यः । स सहाह स्म सोमं लेढि इत्यादिना ॥ (१)

अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति ।
पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यख्यद्रोदसी उभे ॥

विनियोगोऽस्य द्वितीयेऽहनि । पूषा पुष्णातेः सोमः । रयिः धनं भगः । स एव सोमः शोभनः । अथवा पूषा आदित्यः । पुनानः पूयमानः । अथवा पुनानः रश्मिभिः । अर्षति क्षरति आदित्यात्मना गच्छति । पतिः स्वामी विश्वस्य । पूषा च विश्वस्य सर्वस्य भूमनः बहुत्वस्य । व्यख्यत् प्रकाशयति । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । उभे उभौ सोमापूषणौ ॥

नहुषो मानवः । अयं सोमः पूषा पोषकरः । रयिः धनवत् प्रियः । भगः भजनीयः । पुनानः पूयमानः पवित्रे । अर्षति गच्छति द्रोणकलशम् । पतिः

विश्वस्य भूमनः भूतजातस्य । व्यख्यत् विचष्टे विजानाति विख्यापयति प्रकाशयति इति वा । रोदसी उभे ॥ (२)

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।
पवित्रवन्तो अक्षरन् देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥

विनियोगोऽस्य तृतीयेऽहनि । सुतासः अभिषुताः । मधुमत्तमाः अतिशयेन रसवत्तमाः सोमाः । इन्द्राय मन्दिनः मदनवन्तः स्तुत्या च तद्वन्तः । पवित्रवन्तः दशापवित्रपूताः । देवान् वस्वादीन् । गच्छन्तु वः युष्माकं मदाः ॥

ययातिः नाहुषः । सुतासः अभिषुताः । मधुमत्तमाः मधुरतमाः सोमाः । इन्द्रस्य मन्दिनः स्वभूताः । पवित्रवन्तः दशापवित्रेण संसृष्टाः अक्षरन् । ते मदाः मदकराः सोमाः देवान् गच्छन्तु । वः युष्मदीयाः हे यजमानाः ॥ (३)

सोमाः पवन्त इन्दवो ऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।
मित्राः स्वाना अरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः ॥

* मनुः सांवरणः । सोमाः पवन्ते इन्दवः दीप्ताः अस्मभ्यम् । गातुवित्तमाः अतिशयेन मार्गलम्भनाः । मित्राः मित्रभूताः । स्वानाः सुताः । अरेपसः अपापाः । स्वाध्यः शोभनाध्यानाः । स्वर्विदः सर्वज्ञाः सर्वकामलम्भना वा ॥ (४)

अभी नो वाजसातमं रयिमर्ष शतस्पृहम् ।
इन्दो सहस्रभर्णसं तुविद्युम्नं विभासहम् ॥

* Mādhava's Commentary is missing for verses 4 and 5 and for part of the sixth verse.

ऋजिश्वाम्बरीषश्च । अभ्यर्ष अभिक्षर । नः अस्मभ्यम् । वाजसातमं अतिशयेन बलप्रदं रयिम् । शतस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयम् । हे इन्दो सहस्रभर्णसं बहूनां पोषकं । तुविद्युम्नं बह्वन्नम् । विभासहं विदीप्तानां शत्रूणां अभिभवितारम् ॥ (९)

अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
वत्सं न पूर्व आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥

. . . . . .

प्रियमिन्द्रस्य पेयतम इन्द्रस्य । काम्यं इन्द्रोऽपि कामयते । वत्सं न वत्समिव । पूर्वे आयुनि आयुषि । जातं रिहन्ति लेलिहन्ति आस्वादयन्ति । मातरः रश्मयः उदकानि वा ॥

रेफश्च सूनुश्च काश्यपः द्वयोः सहैव । अभी नवन्ते अभिष्टुवन्ति स्तोतारः । अद्रुहः मित्रभूताः परस्परम् । प्रियं इन्द्रस्य काम्यं कमनीयं सोमम् । जातं सुतं एनं मातरः गावः । रिहन्ति पयोरूपेण । वत्सं न वत्समिव । पूर्वे प्रथमे । आयुनि वयसि तिष्ठन्तं गावः ॥ (६)

आ हर्यताय धृष्णवे धनुष्टन्वन्ति पौंस्यम् ।
शुक्रा वि यन्त्यसुराय निर्णिजे विपामग्रे महीयुवः ॥

हर्यताय । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । प्रेप्सितव्याय । धृष्णवे धर्षणशीलाय । आ धनुष्टन्वन्ति विस्तारयन्ति किञ्चिच्छब्दं कुर्वन्ति वा । पौंस्यं सामर्थ्ययुक्तम् । शुक्राः शुचिष्मन्तः । वियन्ति असुराय सुखाय असुदानवते । निर्णिजे निर्णेजनार्थम् । विपां प्रज्ञानाम् । अग्रे प्रथमम् । महीयुवः महत् सोमं मिश्रयन्ति रश्मयः उदकानि वा ॥

आतन्वन्ति आरोपितज्यं कुर्वन्ति । धनुः पवित्रम् । धनुः दशाज्या रूप्यते । पौंस्यं वीर्यम् । हर्यताय कमनीयाय । धृष्णवे धर्षकाय शत्रूणाम् । सोमाः शुक्राः शुक्लवर्णाः शाटीः । वियन्ति वयन्तीत्यर्थः । शुक्रां वयन्तीति बह्वृचाः । असुराय । असु बलम् । तद्वते । निर्णिजे । निर्णिजमिति रूपनाम । रूपार्थं शोभायै । गोपयः शाटीत्वेन रूप्यते ।

आत्मा पितुस्तनूर्वासः (ऋ. वे. ८. ३. २४)

इति हि निगमः ।

वसानो गा अपो हरिः (९. ४२. १)

इति च भवति । विपां विप्राणां स्तोतॄणां अग्रे । महीयुवः पूजाकामाः अध्वर्यवः ॥ (७)

परि त्यं हर्यतं हरिं बभ्रुं पुनन्ति वारेण ।
यो देवान् विश्वाँ इत् परि मदेन सह गच्छति ॥

विनियोगोऽस्य नवमेऽहनि । परि समन्तात् । त्यं तम् । हर्यतं हरिं हरितवर्णम् । बभ्रुं च सुवर्णम् । पुनन्ति पावयन्ति वारेण बालेन । किंविशिष्टेन । अविमयेन । देवान् विश्वान् सर्वान् इत् । परि सर्वतः । मदेन सह गच्छति । परि देवं लक्षयित्वा ॥

ऋजिश्वाम्बरीषौ । परिपुनन्ति परिशोधयन्ति । त्यं तम् । हर्यतं कमनीयम् । हरिं सोमम् । बभ्रुं पोषकम् । वारेण अव्येण दशापवित्रेण । यः देवान् विश्वान् इत् एव । विश्वानेव सह युगपत् । परिगच्छति मदेन रसेन तं पुनन्ति ॥ (८)

प्र सुन्वानायान्धसो मर्तो न वष्ट तद्वचः ।
अप श्वानमराधसं हता मखं न भृगवः ॥

विनियोगोऽस्य प्रथमेऽहनि । सुन्वानाय अभिषूयमानाय । अन्धसः सोमस्य । मर्तः मनुष्यः न । वष्ट कामयते तद्वचः । मर्त्यमिव स्तुति-संयुक्तम् । अप श्वानं श्वानमिवाराधसम् । अपहत अपघ्नत । अधनं धनरहितम् । अमखं यज्ञबहिष्कृतम् । भृगवः भर्जनशीलाः रश्मय इव अपघ्नते ऋत्विजो वा ॥

प्रजापतिः । न प्रवष्ट न कामयते । वशेः कान्तिकर्मणो रूपं वष्टेति । सुन्वानायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सूयमानस्य । अन्धसः सोमस्य । तत् वचः शब्दम् । मर्तः मारणीयः । कोऽसौ । . . . श्वानमपहत अपबाधध्वम् । अराधसं असमृद्धिहेतुककर्माणम् । अमघमिव यथा अमघमदातारं यज्ञे न प्रवेशयन्ति तद्वत् । भृगवः दीप्ताः यूयं हे मदीया जनाः ॥ (९)

इति षष्ठे षष्ठी दशती ।

इत उत्तरं जगत्यः ।

अभि प्रियाणि पवते चनोहितो नामानि यह्वो अधि येषु वर्द्धते ।
आ सूर्यस्य बृहतो बृहन्नधि रथं विष्वञ्चमरुहद्विचक्षणः ॥

विनियोगोऽस्य ज्योतिष्टोमे । अभि प्रियाणि इष्टानि । पवते यजमानाय । चनोहितः अन्ननिहितः । नामानि सोमादीनि । यह्वः महान् । अधि येषु वर्धते । आ सूर्यस्य बृहतः महतः । बृहन् सोमः । अधि उपरि आदित्यमण्डलात् चतुर्थं मण्डलम् । रथं विष्वञ्चं नानावर्णम् । अरुहत् आरुहत् । छन्दसि व्यवहिताश्च । विचक्षणः विविधं प्रकाशयितेत्यर्थः ॥

जगत्यो द्वादशाभीति तिस्र आद्याश्च पञ्चमी ।
कविर्ददर्श तुर्यी च षष्ठीं चर्षिगणो ऽब्रवीत् ॥
निवावरी ताः सिकतास्त्रिरस्मै रेणुरैक्षत ।
वेनो भार्गव इन्द्राय सोमेत्यृचमृषिस्त्रितः ॥
असावि सोम इत्येतां भारद्वाजोऽब्रवीद्वसुः ।
प्र देवमिति वत्सप्रीरञ्जते व्यञ्जते ऋचम् ॥
ऋषिराङ्गिरसोऽपश्यत् पवित्रो द्वादशीमृचम् ॥

अभि उद्दिश्य प्रियाणि सर्वप्राणिनाम । नामानि उदकानि पवते सोमः । चनोहितः । चनोऽन्नम् । तस्मै हितः । यह्वः महान् । येषु नामसु अधिवर्धते वसतीवर्येकधानाभिर्हि वर्धते । ताभिः वृद्धः तदर्थं च पवते । अध्यारुहत् सूर्यस्य बृहतः रथम् । विष्वञ्चं सर्वतो गन्तारम् । बृहन् महान् । विचक्षणः विद्रष्टा ॥ (१)

अचोदसो नो धन्वन्त्विन्दवः प्र स्वानासो बृहद्देवेषु हरयः ।
वि चिदश्नाना इषयो अरातयोऽर्यो नः सन्तु सनिषन्तु नो धियः ॥

अचोदसः अचोदयितारः । धन्वन्तु इन्दवः सोमाः । नः अस्मान् प्रति । स्वानासः सुताः । बृहत देवेषु हरयः हरणशीलाः । वि चित् अश्नानाः विनाशयन्तः । ये अरातयः शत्रवः तान् विनाशयन्तः । अर्यः स्वामिनः । नः अस्माकं सन्तु । सनिषन्तु सम्भजन्तु । नः धियः प्रज्ञाः कर्माणि वा ॥

अचोदसः अप्रेरकाः अबाधकाः सन्तः । नः अस्मदर्थम् । प्रधन्वन्तु प्रगच्छन्तु इन्दवः । स्वानासः सुताः । बृहद्देवेषु बृहत्स्तोत्रेषु अस्मासु । हरयः हरितवर्णाः । वि विशेषेण । भृशमित्यर्थः । अश्नानाः भक्षमाणाः सन्तु । इषयः इषमन्नं कामयमानाः । अरातयः अदातारः । नः अस्माकम् । अर्यः अरयः शत्रवः । चिदिति चेत्यर्थः । अस्माकं अरय एवं भवन्तु चेति । किंच सनिषन्तु संभजन्तु । नः अस्मान् । धियः कर्माणि यज्ञादीनि ॥ (२)

एष प्र कोशे मधुमाँ अचिक्रददिन्द्रस्य वज्रो वपुषो वपुष्टमः ।
अभ्यृतस्य सुदुघा घृतश्चुतो वाश्रा अर्षन्ति पयसा च धेनवः ॥

एष प्र कोशे द्रोणकलशे । मधुमान् रसवान् । अचिक्रदत् शब्दं कृतवान् । इन्द्रस्य वज्रः सोमः । अनेन पीतेन वज्रं क्षेत्पुं समर्थः । वपुषः वपुष्टमः दीप्तेः दीप्तितमः । अभि ऋतस्य यज्ञस्य । सुदुघाः सुदोहनीः । घृतश्चुतः क्षीरं उदकं वा च्यावयन्त्यः । वाश्राः कामयमानाः । क्षरन्ति पयसा च धेनवः । धेट् पाने । पिबन्त्य उदकं आदित्यरश्मयः कामयमानाः । क्षरन्ति पयः धेनवः आदित्यरश्मयश्च ॥

एष सोमः । मधुमान् रसवान् । कोशे कलशे । प्राचिक्रदत् प्रकर्षेण शब्दायते । इन्द्रस्य वज्रः वज्रवद्वीर्यकरः । वपुषः वपुष्मतः दीप्तिमतः । वपुष्टमः दीप्तिमत्तमः । अभ्यर्षति अभिगच्छति । ईं एनं सोमम् । ऋतस्य यज्ञस्य । यज्ञार्थमित्यर्थः । सुदुघाः सुखेन दोग्धव्याः । घृतश्चुतः । घृतं क्षीरं क्षरन्तीति घृतश्चुतः । क्षीरं क्षरन्त्यः । वाश्राः शब्दायमानाः । धेनवः आशीर्दुहः । पयसा अभ्यर्षन्ति च ॥ (३)

प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरम् ।
मर्य इव युवतिभिः समर्षति सोमः कलशे शतयामना पथा ॥

विनियोगोऽस्य सप्तमेऽहनि । प्रो अयासीत् इन्दुः सोमः । इन्द्रस्य निष्कृतं समवायं वा । सखा सख्युर्न प्रमिनाति विनाशयति । सङ्गिरं स्तुतिम् । मर्यः मनुष्य इव युवतिभिः सम्बन्धे । अर्षति क्षरति । एवं सोमः कलशे शतयामना शतच्छिद्रेण । पथा पवित्रेण । क्षरति कलशं प्रति ॥

प्र अयासीत् याति इन्दुः । इन्द्रस्य निष्कृतं संस्कृतं स्थानं कलशम् । सखा इन्द्रस्य सख्युः आत्मनः इन्द्रस्य । न प्रमिनाति न प्रहिन्वन्ति । संगिरं

स्तोतारम्। सम्यक् गृणातीति संगिरः। मर्य इव युवतिभिः यथा मनुष्यः कश्चित् युवतिभिः सह गच्छति तद्वत्। सोमः कलशे सहाद्भिः अर्षति गच्छति। शतयामना बहुपत्येन। पथा मार्गेण अन्तरिक्षेण। बहुधारो ऽभिपवते ॥ (४)

धर्ता दिवः पवते कृत्व्यो रसो दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः।
हरिः सृजानो अत्यो न सत्वभिर्वृथा पाजांसि कृणुषे नदीष्वा ॥

विनियोगोऽस्याष्टमेऽहनि। धर्ता धारयिता दिवः। पवते कृत्व्ये कर्तव्ये रसः। दक्षः शीघ्रः। देवानां अनुमाद्यः अनुमदनीयः। नृभिर्मनुष्यैः।

. . . . . .

वृथा पाजांसि कृणुषे अन्नानि करोषि। नदीषु रश्मिषु उदकेषु वा अधि ॥

धर्ता धारकः। दिवो लोकस्य।

दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः (ऋ. वे. ९. १०९. ६)

इति हि भवति। सोमस्य रसः पवते क्षरति। कृत्व्यः संस्कृतः। दक्षः समर्थः। देवानां अनुमाद्यः स्तुत्यः। नृभिः ऋत्विग्भिः। हरिः हरितवर्णः। सृजानः सृज्यमानः प्रेक्षमाणः। अत्यो न अश्व इव। सत्वभिः सादिभिः। वृथा अनायासेन। पाजांसि गमनानि। कृणुषे कृणोषि हे सोम। नदीषु अप्सु। आ आविष्टः ॥ (९)

वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सोमो अह्नां प्रतरीतोषसां दिवः।
प्राणा सिन्धूनां कलशाँ अचिक्रददिन्द्रस्य हार्द्याविशन्मनीषिभिः ॥

विनियोगोऽस्य तृतीयेऽहनि। वृषा सेक्ता। मतीनां व्रतानाम्। विचक्षणः विविधं प्रकाशयिता। सोमः अह्नां प्रतरीता प्रकर्षेण तारयिता। उषसां दिवः रश्मीनां द्युलोकस्य च। प्राणा प्राणादयः। तेषां कर्ता।

सिन्धूनामपां कलशादीनि पात्राणि । अचिक्रदत् शब्दं करोति । इन्द्रस्य हार्दि हार्दनः । आविशत् मनीषिभिः मनसः एषणशीलैः पालनैः ॥

वृषा वर्षकः कामानाम् । मतीनां स्तोत्राणाम् । सोमः पवते विचक्षणः विद्रष्टा । अह्नां रात्रीणां प्रतरीता । अहश्शब्दो रात्रावपि वर्तते—

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च (ऋ. वे. ६. ९. १)

इत्यादिषु । उषसां प्रतरीता । दिवो दिवसस्य प्रतरीता । प्राणा । प्रा पूरणे इत्यस्माद्धातोः पॄ पालनपूरणयोः इत्यस्माद्वा लिटः कानच् । अभ्यासाभावः छान्दसः । सोराकारादेशे रूपं प्राणेति । पूर्णः । सिन्धूनां नदीनां पूर्ण इत्यर्थः । कलशान् द्रोणकलशानभि । अचिक्रदत् क्रन्दते । इन्द्रस्य हार्दि हृदयम् । आविशत् आवेक्ष्यन् मनीषिभिः सोमः ॥ (६)

त्रिरस्मै सप्त धेनवो दुदुह्रिरे सत्यामाशिरं परमे व्योमनि ।
चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे चारूणि चक्रे यद्दतैरवर्द्धत ॥

विनियोगोऽस्याभिप्लवे । अस्मै सोमाय । सप्त धेनवः सप्त छन्दांसि । त्रिः प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनेषु दुदुह्रिरे । अथवा त्रिस्त्रिभिः सवनैः । सप्त धेनवः सप्त होत्राः वषट्कारिणः—होता मैत्रावरुणः ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टा अच्छावाक आग्नीध्रः—एतेषां वाचः दुह्यन्ते । अथवा धेनवो दुह्यन्ते । सत्यामाशिरं आश्रयणीयं मिश्रणं वा । परमे प्रकृष्टे । व्योमनि व्याप्तिस्थाने यज्ञे वा । चत्वारि अग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी अतिरात्रश्चतुर्थः । अथवा पृथिवी अन्तरिक्षं द्यौर्दिश इति । अथवा चत्वारो वेदाः । अथवा चत्वारो महर्त्विजः । अथवा चत्वारः समुद्राः । अन्या भुवनानि निर्णिजे चतुर्दशभुवनानि । सप्त भूरादयो लोकाः सप्त पातालानि । तान्यपि । चारूणि चक्रे कृतवान् । केन प्रकारेण । यद्दतैः

अन्नैः यज्ञैः सत्यैर्वा । अवर्धत । अथवा त्रिः अस्मै सप्त धेनवः सप्तरश्मयः दुदुह्रिरे । अथवा सप्ताश्वाः । अथवा सप्तपावकजिह्वाः सप्त मातरो वा सप्त भूरादयो लोकाः सप्त पातालानि सप्त सोमसंस्थाः सप्त समुद्राः सप्त द्वीपानि सप्त स्वराः—एता दुदुह्रिरे । सत्यामाशिरमुदकं परमे व्योमनि । चत्वारि अन्याः भुवनानि पृथिव्यादीनि । चारूणि चक्रे । यद्दतैः यज्ञैः । अवर्धत इति । अथवा त्रिः अस्मै सप्त धेनवः सप्त प्राणाः शीर्षण्याः ईरिताः उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु । सत्यां अवितथाम् । आशिरं ज्ञानम् । चत्वारि अन्यानि भुवनानि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयासु अद्वैतावस्थेति । यद्दतैर्जनैः । अवर्धत विज्ञानाय ॥

त्रिः सप्त एकविंशतिः । धेनवः छन्दांसि माध्यमिकवाग्रूपेणावतिष्ठते इत्येतत्—

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।
सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रिमौहत ॥
(ऋ. वे. १. १६४. २९)

इत्यस्यामृचि ज्ञायते । वाचः छन्दांस्यभिव्यक्तिस्थानानीति वाचः छन्दोवृष्टिः । क्रियते अस्मै सोमाय । दुदुह्रिरे दुहते । सत्यां कारणभूतां आशिरम् । परमे श्रेष्ठे यज्ञाख्ये । व्योम्नि स्थाने स्थिताय । चत्वारि अन्या अन्यानि । भुवनानि उदकानि । अस्य निर्णिजे रूपाय भवन्ति । एकं वासतीवरं त्रीणि ऐकधनानीति भुवनचतुष्टयम् । अयं च सोमः चारूणि भद्राणि । चक्रे करोति यजमानानाम् । यत् यदा । ऋतैः उदकैः । अवर्धत वर्धते । तदा चारूणि चक्रे ॥ (७)

इन्द्राय सोम सुषुतः परिस्रवापामीवा भवतु रक्षसा सह ।
मा ते रसस्य मत्सत द्वयाविनो द्रविणस्वन्त इह सन्त्विन्दवः ॥

इन्द्राय सोम सुषुतः अभिषुतः परिस्रव । अप अमीवा व्याधयः । रक्षसा सह अपनुद्यताम् । मा ते तव रसस्य । किंविशिष्टस्य । मत्सतः ।

द्वयाविनः रक्षांसि शत्रवः । द्रविणस्वन्तः धनवन्तः । इह सन्तु इन्दवः । सोमाः रसवन्तो भवन्तु देवानां न तु शत्रुराक्षसादीनाम् ॥

इन्द्राय परिस्रव हे सोम । सुषुतः सुष्ठु अभिषुतः त्वम् । अप अपभवतु नश्यतु । अमीवा रोगः रक्षसा सह । मा मत्सत मा माद्यत न माद्यन्तु । ते त्वदीयस्य । रसस्य रसेन इत्यर्थः । द्वयाविनो द्वयवन्तः वञ्चकाः । येषां वाच्येकं कर्मणि अन्यत् ते द्वयाविनः । द्रविणस्वन्तः धनवन्तः इन्दवः । इह अस्मासु सन्तु वयं तान् परिचराम ॥ (८)

असावि सोमो अरुषो वृषा हरी राजेव दस्मो अभि गा अचिक्रदत् ।
पुनानो वारमत्येष्यव्ययं श्येनो न योनिं घृतवन्तमासदत् ॥

विनियोगोऽस्य नवमेऽहनि । असावि सुतः सोमः । अरुषः अहिंसितः । वृषा सेक्ता । हरिः हरणशीलः । . . . . . वारं वालम् । अत्येषि अत्येति । व्यत्ययेन मध्यमपुरुषः । अव्यमविमयम् । श्येनो न श्येन इव । योनिं स्थानम् । घृतवन्तमुदकवन्तम् । आसदत् स्थितवान् ॥

असावि सुत आसीत् सोमः । अरुषः आरोचमानः । वृषा हरिः राजेव दस्मो दर्शनीयः । दंसु दर्शने । गाः आशीर्दुहः । अभ्यचिक्रदत् शब्दायते । पुनानः पूयमानः । वारं अव्यं अविमयं पवित्रम् । अति अतिक्रम्य । एषीति पुरुषव्यत्ययः । गच्छति । श्येनो न श्येन इव । योनिं स्थानं नीडम् । घृतवन्तं दीप्तिमन्तम् । योनिं कलशम् । आसदत् आसीदतु इति वा आसीदत इति वा आसीद इत्येव वा ॥ (९)

प्र देवमच्छा मधुमन्त इन्दवोऽसिष्यन्दन्त गाव आ न धेनवः ।
बर्हिषदो वचनावन्त ऊधभिः परिस्रुतमुस्रिया निर्णिजं धिरे ॥

प्र देवं अच्छ मधुमन्तः रसवन्तः । व्यासुवन्ति इन्दवः सोमाः । असिष्यन्दन्त गाव इव स्यन्दन्तो धेनवः । बर्हिषदः बर्हिषि सीदन्तः । वचनावन्तः स्तुतिमन्तः । ऊधभिः परिस्रुतं सर्वतः स्रुतम् । उस्रिया गावः रश्मयो वा । निर्णिजं धिरे दधिरे सोमस्य ॥

प्रासिष्यन्दन्त प्रस्यन्दते । देवं इन्द्रम् । अच्छ अभि । मधुमन्तं रसवन्तं इन्दवः । गावो न गाव इव । धेनवः पयस्विन्यः । आ अभीत्यर्थः । बर्हिषदः बर्हिषि सीदन्तः । वचनवन्तः शब्दवन्तः । तेषु सोमेषु । ऊधभिरिति पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । ऊधोभ्यः । परिस्रुतं क्षरितम् । निर्णिजं रूपं रूपकरं पयः आशी-रूपेण परिणतम् । धिरे दधिरे । उस्रिया गावः ॥ (१०)

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मध्वाभ्यञ्जते ।
सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमप्सु गृभ्णते ॥

विनियोगोऽस्य उपप्लवे प्रवर्ग्ये च । अञ्जते व्यञ्जते विविधं अञ्जते । समञ्जते सम्यक् अञ्जते । क्रतुं कर्माणि । . . . . . मध्वा मधुना अभ्यञ्जते । सिन्धोः समुद्रस्य । उच्छ्वासे बडबामुखस्य अग्नेः । पतयन्तं वर्धयन्तं समुद्रम् । उक्षणं महान्तं सेक्तारम् । हिरण्यपावाः हिरण्यस्य पाता रक्षिता । पशुं सोमं अप्सु अन्नभूते गृह्णाति ॥

अञ्जते सिञ्चन्ति । व्यञ्जते मध्वा मधुना आशिरा पृथगञ्जते । गृहेषु स्थितं श्रितदध्यादिभिः सं सह चाञ्जते । पूतप्रभृति क्रतुं कर्म कर्तारं वा । रिहन्ति आस्वादयन्ति देवाः । अभ्यञ्जते अभिमुखं अञ्जते । सिन्धोः नद्याः । उच्छ्वासे उच्छ्वासवत् बहिर्भूते मन्त्रेण परिगृहीते वसतीवर्येकधानाख्ये उदके । पतयन्तं उक्षणं सेक्तारं पशुम् । पश्यतीति पशुः । प्राज्ञं सोमम् । हिरण्यपावाः हिरण्येन पावनाः ऋत्विजः । हिरण्यपाणयो ह्यभिषुण्वन्ति । अप्सु गृभ्णते गृह्णन्ति नियच्छन्ति ॥ (११)

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।
अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते श्रृतास इद्वहन्तः सं तदाशत ॥

विनियोगोऽस्य तृतीयेऽहनि । पवित्रं पुनातेः । यज्ञे विततं विस्तीर्णम् । ब्रह्मणस्पते अन्नस्य ऋग्यजुःसामलक्षणस्य पातः । प्रभुः ईश्वरः । गात्राणि स्वकीयानि । परि समन्तात् एषि । विश्वतः सर्वतः यज्ञम् । अतप्ततनूः अतप्तशरीरः सूक्ष्मैरपि छिद्रैर्दशापवित्रस्य गच्छन् । न तत् आमः रोगः । अश्नुते व्याप्नोति । श्रृतासः निष्पन्नाः सोमाः । वहन्तः बहवः प्रापयन्तः सन्तः । आशत । अशू व्याप्तौ । व्याप्नुवन्ति द्रोणकलशम् ॥

सूक्तस्य (ऋ. वे. ९. ८३) आद्या इयमृक् । सूक्तमुक्तमुद्दिश्य शौनकेनोक्तम्—

आध्यात्मिकं पवित्रं ते सूक्तं जत्वाप्लुतः शुचिः ।
गतिमिष्टामवाप्नोति वृद्धीश्चापीह विन्दते ॥

इति । दशापवित्रास्तरणे चेयं प्रयुज्यते । आध्यात्मिकत्वेन तावद्योज्यते । पवित्रं सर्वपावनम् । ते तव आत्मभूतं तेजः परमात्माख्यम् । विततं विस्तृतं सर्वत्र । हे ब्रह्मणस्पते ब्राह्मणानां स्वामिन् । एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा (तै. ब्रा. १. ७. ४. २) तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः (श. ब्रा. २. ५. ४. ४) इत्यादयो हि निगमा दृश्यन्ते । प्रभुः त्वं गात्राणि अङ्गानि पातॄणाम् । पर्येषि परिगच्छसि विश्वतः । त्वया व्याप्तेन अतप्ततनूः अशोधित-शरीरः । अत एव आमः न तत् विततं पवित्रं अश्नुते । असोमपस्य सत्त्वशुद्ध्य-भावात् ज्ञानद्वारा परमात्मप्राप्तिः न सिद्ध्यति इति । श्रृतास इत् पक्वा एव त्वया वहन्तः यज्ञं जनाः । समाशत समश्नुते । तत् पवित्रमिति शब्दसामान्यमात्रेण पवित्रास्तरणे विनियोगः । यथा दधिक्राव्णो अकारिषम् (ऋ. वे. ४. ३९. ६) इत्यस्या दधिद्रप्सप्रकाशने तद्वत् ॥ (१२)

इति षष्ठे सप्तमी जगती

जगत्य उक्ताः । उष्णिह उच्यन्ते ।

इन्द्रमन्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः ।
श्रुष्टे जातास इन्दवः स्वर्विदः ॥

विनियोगोऽस्य ज्योतिष्टोमे । सुता इमे सोमाः । इन्द्रं वृषणं सेक्तारं अभियन्तु । हरयः हरितवर्णाः । श्रुष्टे जातासः श्रुष्टे जाताः । इन्दवः स्वर्विदः ये स्वर्गं लोकं विन्दन्ति ॥

इन्द्रमच्छ पवस्वेति खण्डौ द्वौ द्वादशाष्टकौ ।
औष्णिहः प्रथमः खण्डो द्वितीयः काकुभोऽत्र तु ॥
स सुन्व इति गायत्री यवमध्येति केचन ।
अक्षरव्यूहनादेषा ककुबेवेति केचन ॥
एष स्य धारयेत्येष प्रगाथः काकुभोऽन्तिमः ।
आद्यामेकादशीमग्निश्चाक्षुषः सप्तमीमपि ॥
द्वितीयां मानवश्चक्षुः परे पर्वतनारदौ ।
नवमीं दशमीं चापि चतस्रस्तावदैक्षताम् ॥
पञ्चमीं तु त्रितः षष्ठीं मनुराप्सव ऐक्षत ।
अष्टमीं द्वादशीं चापि द्वित इत्यार्षमुष्णिहाम् ॥
गौरिवितिरूर्ध्वसद्मऋजिश्वा तुर्वशः क्रमात् ।
ऋणञ्चयस्तु पञ्चम्याः षष्ठ्याः शक्तिरुरुर्द्वयोः ॥

अभियन्तु वृषणं वर्षितारम् । सुता इमे हरयः सोमाः । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । श्रुष्टि यन्विति वा श्रुष्टि जातास इति वा सम्बन्धः । जातासः प्रादुर्भूताः । इन्दवः सोमाः । स्वर्विदः सर्वकामलम्भनाः सर्वज्ञा वा ॥ (१)

प्र धन्वा सोम जागृविरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ।
द्युमन्तं शुष्ममा भर स्वर्विदम् ॥

प्रधन्व प्रगच्छ सोम । जागृविः जागरणशीलः । इन्द्राय इन्दो परिस्रव सर्वतः स्रव । द्युमन्तं द्युतिमन्तम् । शुष्मं आभर आहर स्वर्विदम् ॥

प्रधन्व प्रगच्छ सोम । जागृविः प्रबुद्धः त्वम् । इन्द्राय परिस्रव परिक्षर हे इन्दो । प्रधन्व इत्युक्तस्यैव पुनर्वचनं परिस्रव इति शब्दान्तरेण इन्द्राय इति वक्तुम् । अथवा प्रधन्व पवित्रम् । ततः परिस्रव इति । द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । शुष्मं बलम् । आभर आहर । स्वर्विदं सर्वकामलम्भनम् ॥ (२)

सखाय आ निषीदत पुनानाय प्र गायत ।
शिशुं न यज्ञैः परिभूषत श्रिये ॥

विनियोगोऽस्य सप्तमेऽहनि । हे सखायः आनिषीदत । पुनानाय सोमाय । प्रगायत स्तोत्राणि । शिशुं न । यथा मातरः शिशुमलङ्कारैर्भूषयन्ति एवम् । सोमं यज्ञैः परिभूषत श्रिये श्रयर्थम ॥

सखायः आगच्छत इति शेषः । आ आगत्य निषीदत उपविशत स्तोतुम् । निषद्य च पुनानाय पूयमानाय सोमाय तदर्थं प्रगायत च । शिशुं न शिशुमिव भूषणैः । यज्ञैः हविर्भिः सवनीयपुरोडाशादिभिः । परिभूषत अलंकुरुत । तैः सहितो हि सोमः शोभते । श्रिये पुष्ट्यर्थं युष्माकम् ॥ (३)

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत ।
शिशुं न हव्यैः स्वदयन्त गूर्त्तिभिः ॥

विनियोगोऽस्य षष्ठेऽहनि । तं सोमम् । वः मदाय मदनार्थम् । पुनानं अभिगायत हे सखायः । शिशुं न शिशुमिव । हव्यैः हवनीयैः । स्वदयन्तः आस्वादयन्तः । गूर्तिभिः उद्यमनैः । हव्यैः रत्नैर्दानैर्वा ॥

तं पुनानं अभिगायत हे सखायः । वः यूयं मदाय देवानाम् । स्तुतो हि सोमो मदकरो भवति ।

न सोम इन्द्रमसुतो ममाद
नाब्रह्माणो मघवानं सुतासः (ऋ. वे. ७. २६. १) ॥

इति हि भवति । शिशुं न शिशुमिव हव्यैः हवनैः स्तोत्रैः । स्वदयन्तः गूर्तिभिः स्तुतिभिः । गृणातेः गूर्त्तिः ॥ (४)

प्राणा शिशुर्महीनां हिन्वन्नृतस्य दीधितिम् ।
विश्वा परि प्रिया भुवदध द्विता ॥

विनियोगोऽस्य पञ्चमेऽहनि । प्राणा प्राणभूतः । शिशुः शंसनीयः । महीनां गोनाम् । हिन्वन् आप्नुवन् । ऋतस्य यज्ञस्य । दीधितिम् । अन्यत्राङ्गुलयः । इह तु दीप्तिं प्रीणनं वा । विश्वा सर्वाणि । प्रिया प्रियाणि । परिभुवत् सर्वत्रानुभवन्ति । अध द्विता द्वैतं पर्णः सोमदेवता च ॥

प्राणा पूर्णः । शिशुः वत्सः । महीनां महतीनां अपाम् । हिन्वन् प्रेरयन् प्रवर्तयन् । ऋतस्य यज्ञस्य । दीधितिं विधातारं यजमानम् । विश्वा विश्वानि । प्रिया प्रियाणि देवानाम् । धामानि पात्राणि । परिभुवत् परिगृह्णाति । द्विता द्विधा स्थितः पृथिव्यां लतारूपेण दिवि चन्द्रमारूपेण च स्थितः ॥ (५)

पवस्व देववीतय इन्दो धाराभिरोजसा ।
आ कलशं मधुमांत्सोम नः सदः ॥

विनियोगोऽस्य नवमेऽहनि । पवस्व देववीतये देवपानाय । इन्दो धाराभिः ओजसा बलेन । आ कलशं मधुमान् सोम नः सदः आसदः ॥

पवस्व देववीतये देवानां अशनाय यज्ञाय हे इन्दो । धाराभिः ओजसा बलेन । आसदः आसीद । कलशम् । नः अस्मदीयम् । मधुमांस्त्वं हे सोम ॥ (६)

सोमः पुनान ऊर्मिणाव्यं वारं वि धावति ।
अग्रे वाचः पवमानः कनिक्रदत् ॥

विनियोगोऽस्य चतुर्थेऽहनि । सोमः पुनानः ऊर्मिणा रसेन । अव्यं वारं विधावति । अग्रे वाचः स्तुतीनां पूर्वः । पवमानः कनिक्रदत् शब्दं कृतवान् ॥

पुनानः पूयमानः सोमः । ऊर्मिणा धारया । अव्यं अविसम्बन्धिनम् । वारं पवित्रम् । विधावति विसृज्य गच्छति । पवमानः अग्रे पुरः । वाचः स्तुतेः स्वविषयायाः । कनिक्रदत् ब्रुवत् स्वयमेव ॥ (७)

प्र पुनानाय वेधसे सोमाय वच उच्यते ।
भृतिं न भरा मतिभिर्जुजोषते ॥

प्र पुनानाय वेधसे मेधाविने सोमाय । वचः स्तुतिसंयुक्तं उच्यते । भृतिं न भृतिमिव । भर वेतनम् । मतिभिः प्रज्ञाभिः । जुजोषते सोमपानाय ।

प्रोच्यते प्रोच्यताम् त्वया । वचः स्तोत्रं हे स्तोतः । पुनानाय वेधसे विधात्रे सोमाय । भृतिं न भृतिमिव भृत्याय । भर प्रापय स्तोत्रम् । मतिभिः स्तुतिभिः । जुजोषते प्रीयमाणाय ॥ (८)

गोमन्न इन्दो अश्ववत्सुतः सुदक्ष धनिव ।
शुचिं च वर्णमधि गोषु धारय ॥

गोमम् धनवन्। नः अस्मभ्यम्। इन्दो अश्ववत् अश्वैः संयुक्तं सुतः। सुदक्षः धनिव। दक्षतिः दानकर्मा। धन्वतिः गतिकर्मा। शुचिं विशुद्धं वर्णमधि गोषु धारय ॥

गोमत् अश्ववदिति क्रियाविशेषणे। गोयुक्तं अश्वयुक्तं च। नः अस्मदर्थम्। हे इन्दो सुदक्ष सुबल। सुतः त्वं धनिव धन्व पवस्व। गोष्वधि गव्यायां गिरि। शुचिं च वर्णं त्वत्संपर्कजं धारय ॥ (९)

अस्मभ्यं त्वा वसुविदमभि वाणीरनूषत।
गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि ॥

अस्मभ्यं त्वा त्वाम्। वसुविदं वसुनः वेत्तारम्। अभ्यनूषत वाणीः वाक् स्तुतिसंयुक्ता। गोभिः गव्यैः पयआदिभिः। वर्णं रूपम्। अभिवासयामसि आभिमुख्येन आछादयामः ॥

अस्मभ्यं अस्मदर्थम्। वाणीः स्तुतयः स्तोतारो वा। वसुविदं धनलम्भनं त्वाम्। अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति। गोभिः आशिरा ते त्वदीयम्। वर्णं अभिवासयामसि अभिवासयामः ॥ (१०)

पवते हर्यतो हरिरति ह्वरांसि रंह्या।
अभ्यर्ष स्तोतृभ्यो वीरवद्यशः ॥

विनियोगोऽस्य प्रथमेऽहनि। पवते पाव्यते। पूयतेः प्रेप्साकर्मणः। हर्यतः हरिभिर्गन्ता। हरिः हरणशीलः। अति ह्वरांसि। अविमयानि बालानि। रंहि आ वेगेन। अभ्यर्ष आभिमुख्येन क्षर। स्तोतृभ्यः ऋत्विग्यजमानेभ्यः। वीरवद्यशः पुत्रपौत्रसंयुक्तं यशः अन्नं धनं वा ॥

पवते हर्यतः कमनीयः । हरिः सोमः । अति अतिक्रामन् । ह्वरांसि हिंसकानि रक्षःप्रभृतीनि रंह्या । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । अभ्यर्ष अभिक्षारय स्तोतृभ्यः । वीरवत् पुत्रसहितं यशः ॥ (११)

परि कोशं मधुश्चुतं सोमः पुनानो अर्षति ।
अभि वाणीर्ऋषीणां सप्तानूषत ॥

परि सर्वतः । कोशं मधुश्चुतं द्रोणकलशम् । सोमः पुनानः अर्षति क्षरति । अभि वाणीः ऋग्यजुःसामलक्षणाः । ऋषीणां स्तोतॄणाम् । सप्त अनूषत सप्तछन्दांसि सप्त होत्रा वा । अनूषत स्तुतिमकुर्वत ॥

परि अभीत्यर्थः । अर्षति गच्छति । कोशं कलशम् । मधुश्चुतं रसक्षरणम् । पुनानः सोमः । कलशप्रवेशे च सोमस्य रसातिशयो भवति इति मधुश्चुदित्युच्यते कलशः । अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति । ऋषीणां सप्त वाणीः वाण्यः सप्त छन्दांसि ॥ (१२)

इति षष्ठे अष्टमी दशती ।

ककुभः ।

पवस्व मधुमत्तम इन्द्राय सोम ऋतुवित्तमो मदः ।
महि द्युक्षतमो मदः ॥

विनियोगोऽस्य ज्योतिष्टोमे । पवस्व मधुमत्तमः रसवत्तमः अतिशयेन मधुमान् । इन्द्राय इन्द्रार्थम् । सोम ऋतुवित्तमः अतिशयेन कर्मवित् । मदः मदनीयः । महि महान् । द्युक्षतमः द्यवि क्षयति दिवा क्षरति वा । मदः ॥

पवस्व इन्द्राय मधुमत्तमः मधुरतमः त्वं हे सोम । क्रतुवित्तमः अतिशयेन प्रज्ञालम्भनः । मदः मदकरः । महि महान् । द्युक्षतमः दीप्ततमः । मदः मदनीयः स्तुत्यः ॥ (१)

अभि द्युम्नं बृहद्यश इषस्पते दीदिहि देव देवयुम् ।
वि कोशं मध्यमं युव ॥

विनियोगोऽस्य पञ्चमेऽहनि । अभि द्युम्नं यशः अन्नं वा । बृहद्यशः इषस्पते अन्नानां पते । दीदिहि देव देवयुं देवान् कामयते । वि कोशं मध्यमं मध्यमे सवने । सुव मिश्रय ॥

अभि दीदिहि प्रयच्छ । ददातेः दीदिहि इति रूपम् । द्युम्नं द्योतमानम् । बृहत यशः अन्नम् । इषस्पते अन्नस्य पते । देव दानादिगुणक । देवयुं इति विभक्तिव्यत्ययः । देवयुः देवकामः त्वम् । वियुव विश्लथय वर्षणार्थम् । कोशं मेघम् । मध्यमं मध्यमस्थानम् ॥ (२)

आ सोता परिषिञ्चताश्वं न स्तोममप्तुरं रजस्तुरम् ।
वनप्रक्षमुदप्रुतम् ॥

विनियोगोऽस्य तृतीयेऽहनि । आ सोता आसुनुत । परि सर्वतः सिञ्चत । अश्वं न अश्वमिव । स्तोमं सोमलक्षणम् । अप्तुरं य अपः तरति तम् । रजस्तुरं लोकेषु तरति गच्छति वा । वनप्रक्षं वने क्षयति । सोमम् । उदकप्लुतम् ॥

आसोता अभिषुणुत सोमम् । तप्तनप् (पा. ७. १. ४९) इत्यादिना तस्य तबादेशः । बहुळं छन्दसि (पा. २. ४. ७३) इति शपो लुक् । परिषिञ्चत पवित्रे । अश्वं न अश्वमिव वेगवन्तम् । स्तोमं स्तोतव्यम् । अप्तुरं

अपां प्रेरकम्। रजस्तुरं रजसः तेजसः प्रेरकम्। वनप्रक्षं वनानां ओषधि-वनस्पतीनां प्रक्षम्। पृच्छतेः पूजाकर्मणो रूपं प्रक्षं पूज्यम्। पतिमित्यर्थः। स्वधितिर्वनानाम् (ऋ. वे. ९. ९६. ६) इति हि भवति। अथवा वनं उदकम्। पृचेः संपर्कार्थात् प्रक्षम्। वसतीवरीभिः संपृक्तमिति। उदप्रुतं उदकस्य रसस्य प्रुतं क्षरणं सौमम्॥ (३)

एतमु त्यं मदच्युतं सहस्रधारं वृषभं दिवो दुहम्।
विश्वा वसूनि बिभ्रतम्॥

एतमु त्यं मदच्युतं सहस्रधारं बहुधारम्। वृषभं वर्षितारम्। दिवो दुहं दिवः आहृत्य इमं लोकमुदकेन पूरयति। विश्वा सर्वाणि। वसूनि धनानि। बिभ्रतं धारयन्तम्॥

एतं त्यं तम्। मदच्युतं रसस्य च्यावकम्। उ इति पूरणः। सहस्रधारं बहुधारम्। वृषभं वर्षितारम्। दिवः। दीव्यतेः स्तुतिकर्मणो दिवः स्तोता अहम्। दुहं अदुहम्। दुहं इति असृग्रं इतिवन्नकारस्य मकारः। दुहन्ति स्म ऋत्विजः। दिवो देवाः स्तोतारः। विश्वा विश्वानि वसूनि। बिभ्रतं धारयन्तं सोमम्॥ (४)

स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इळानाम्।
सोमो यः सुक्षितीनाम्॥

विनियोगोऽस्य षष्ठेऽहनि। स सुन्वे यः वसूनां धनानां आनेता। यो रायां धनानाम्। य इडानां अन्नानाम्। सोमः सुक्षितीनां मनुष्याणां आनेता यः। स सुन्वे तं स्तुमः॥

सोमः स सुन्वे असावि। यः वसूनां रत्नानामानेता। यो रायां धनानां आनेता। य इडानां अन्नानामानेता। यश्च सुक्षितीनां शोभनानां निवासानां आनेता भवति स सुन्वे॥ (५)

त्वं ह्यङ्ग दैव्या पवमान जनिमानि द्युमत्तमः ।
अमृतत्वाय घोषयत् ॥

विनियोगोऽस्य चतुर्थेऽहनि । त्वं अङ्ग शीघ्रम् । आमन्त्रितं वा । दैव्य देवानां हित । पवमान जनिमानि जन्मानि द्युमत्तमः । अमृतत्वाय घोषयत् । संस्तूयसे इत्यध्याहारः ॥

अङ्ग क्षिप्रम् । दैव्या देवसम्बन्धीनि । जनिमानि जनान् गणान् । अभि घोषयत् इति पुरुषव्यत्ययः । अभिघोषयसि शब्दायसे हे पवमान । द्युमत्तमः दीप्तिमत्तमः त्वम् । अमृतत्वाय तेषाम् ॥ (६)

एष स्य धारया सुतोऽव्या वारेभिः पवते मदिन्तमः ।
क्रीळन्नूर्मिरपामिव ॥

विनियोगोऽस्य सप्तमेऽहनि । एष स्य सः । धारया सुतः अभिषुतः । अव्या अविमयेन । वारेभिः पवते पूयते । मदिन्तमः अतिशयेन मादयितः । ऊर्मिः सङ्घातः । क्रीडन् रमन् । अपामिव यः ॥

स्यः सः । एष सुतः । अव्या वारेभिः पवित्रेण इत्यर्थः । धारया पवते । क्रीडन् अनायासेन । मदिन्तमः मादयितृतमः । अपां ऊर्मिः संघातः इव ॥ (७)

य उस्रिया अपि या अन्तरश्मनि निर्गा अकृन्तदोजसा ।
अभि व्रजं तत्निषे गव्यमश्व्यं वर्म्मीव धृष्णवा रुज ।
ओं वर्मीव धृष्णवारुज ॥

य उस्रिया आदित्यरश्मयः अनड्वाहो वा । अन्तरश्मनि अश्मनोऽप्यन्तः । निर्गाः अकृन्तत् नितरां गावः अकृन्तत् अकर्तयत् । अश्मानं

भिन्दय भिन्धि वा । ओजसा स्वेन बलेन । अभि व्रजं गोष्ठम् । तन्निषे वितनुते विस्तारयति । गव्यं गवां भवम् । अश्व्यं अश्वानां भवम् । वर्मि इव । वर्म सन्नहनम् । तद्यस्यास्ति स वर्मी कवची । तस्य सम्बोधनम् । हे धृष्णो धारयितः । आरुज । रुज भङ्गे । भङ्क्त । धनं गव्यं अश्व्यं च मम प्रयच्छेत्यर्थः ॥

इति छान्दसिकाविवरणं माधवाचार्यकृतं परिसमाप्तम्

य उस्रियाः उत्सरणशीलाः । अपि याः अप्सु अन्तरिक्षे भवाः । या आपः अश्मनि मेघे । अन्तः मध्ये स्थिताः । निरकृन्तत् निश्चकर्ष । ओजसा बलेन । समानेनाख्यानात् अत्र प्रथमपुरुषः । लोकेऽपि तथा दृश्यते—यः एवं अकार्षीत् स त्वमिति । गव्यं गोसम्बधि । अश्व्यं च व्रजं समूहम् । अभि उद्दिश्य । तन्निषे शब्दायसे । तन्यतुः इति हि शब्दनाम । वर्मीव वर्म कवचम् । कवचीव योद्धा । आरुज भञ्जय रक्षःप्रभृतीन् । हे धृष्णो धर्षणशील ॥ (८)

एकोनविंशतितमाः पवमान इतीरिताः ।
शतानि पञ्चाशीतिश्च पञ्च चाप्यखिला ऋचः ॥
इत्थं श्रीभरतस्वामी काश्यपो यज्ञदासुतः ।
नारायणार्यतनयो व्याख्यत्सामान्यमृचोऽखिलाः ॥

इति षष्ठे नवमी दशती

षष्ठः प्रपाठकः

इति श्रीभरतस्वामिनः कृतौ सामवेदसंहिताभाष्ये ऋचां विवरणम् ॥

[*At the end of the fifth Das'atī in the third Prapāṭhaka (p. 177), the last four verses were omitted by an oversight and they are given below.*]

प्रपाठकः ३—दशती ५

पिबा सुतस्य रसिनो मत्स्वा न इन्द्र गोमतः ।
आपिर्नो बोधि सधमाद्ये वृधेऽस्माँ अवन्तु ते धियः ॥

मेधातिथेरार्षम् । पिब हे इन्द्र । सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य । षष्ठीनिर्देशादेकदेशमिति वाक्यशेषः । कीदृशस्य सोमस्य एकदेशं पिबामि । उच्यते । रसिनः । रसो ऽस्यास्तीति रसी । तस्य रसिनः रसवतः । पुष्टस्येत्यर्थः । पीत्वा च मत्स्व तृप्यस्वेत्यर्थः । कस्य पुनः स्वभूतस्य सोमस्य एकदेशं पिबामि । उच्यते । नः । बहुवचनमिदं एकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । मम मेधातिथेः स्वभूतस्येत्यर्थः । कीदृशस्य सोमस्य । उच्यते । गोमतः । गोशब्देनात्र वसतीवरीलक्षणान्युदकान्युच्यन्ते । तैस्तद्वतः । तैर्मिश्रितस्येत्यर्थः । कस्मात् पुनः पिबामि । उच्यते । यस्मादापिः ज्ञातिः त्वम् । नः अस्माकम् । तस्मात् पिबेत्यर्थः । किंच बोधि बुध्यस्व । यद्यदहं ब्रवीमि तत् सर्वं शृण्वित्यर्थः । क्व पुनः शृणोमि । उच्यते । सधमाद्ये । सह माद्यन्ते यत्र देवताः स सधमाद्यः यज्ञः । तस्मिन् । तस्मिन्नवस्थित इत्यर्थः । किंच वृधे वर्धनाय । पुत्रपशुग्रामादिभिः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु । ते तव स्वभूताः । धियः प्रज्ञाः ॥

मेधातिथिः । पिबा सुतस्य रसिनः सुतं सोमं रसवन्तम् । मत्स्व माद्यस्व च । नः अस्मदीयस्य च । गोमतः गव्येनाशिरा युक्तस्य सोमस्येत्यर्थः । हे इन्द्र आपिः आप्तो बन्धुः । स त्वं नः अस्माकम् । वृधे वृध्यै । बोधि भव । भवतेर्लोटि रूपमिदम् । हेर्धिः । भकारस्य बकारः । शपो लुक् । गुणश्छान्दसः । सधमाद्ये यज्ञे । सह माद्यन्ति अस्मिन् देवा इति सधमाद्यः । अस्मांश्च अवन्तु रक्षन्तु । ते धियः कर्माणि त्वत्परिचरणादीनि ॥ (७)

त्वं ह्येहि चेरवे विदा भगं वसुत्तये ।
उद्वावृषस्व मघवन् गविष्टय उदिन्द्राश्वमिष्टये ॥

भर्गस्यार्षम् । त्वं हे इन्द्र । हि इति पदपूरणः । आ इहि आभिमुख्येन गच्छ । आगच्छेत्यर्थः । चेरवे । चेरुः चेतयिता । तस्मादियं तादर्थ्ये चतुर्थी । चेरवे ज्ञातुर्मम भर्गस्यार्थायेत्यर्थः । विदा जानीहि । भगं धनम् । किमर्थं पुनर्जानामि । उच्यते । वसुत्तये । धनदानं वसुत्तिः । तस्यै वसुत्तये धनदानार्थम् । एददुक्तं भवति । एत्य आत्मीयं धनं जानीहि धनमस्माकं देयमिति । ज्ञात्वा च उद्वावृषस्व । वृषु तृषु मृषु सेचने इत्यस्येदं रूपम् । सेचनं च क्षरणम् । क्षर । देहि इत्यर्थः । हे मघवन् । मघं धनम् । तद्यस्यास्ति स मघवान् इन्द्रः । तस्य संबोधनं हे मघवन् । धनवन्नित्यर्थः । कीदृशाय पुनर्मे भर्गाय ददामि । उच्यते । गविष्टये । इषु इच्छायां इत्यस्येदं रूपम् । गोकामाय इत्यर्थः । उत् । उपसर्गाभ्यासात् वावृषस्वेति क्रियापदाभ्यासः । क्षर देहि इत्यर्थः ॥

भर्गः । त्वं हि त्वं खलु । एहि आगच्छ । चेरवे । चेरुश्चरतेः । आचरते कर्मणि । वसुत्तये । वसूनि हविर्लक्षणानि ददाति इति वसुत्तिः हव्यदातिर्यजमानः । तस्मै । विदा लम्भय । भगं धनम् । उद्वावृषस्व उद्युक्तो भव हे मघवन् ।

गविष्टये गवामन्वेषणाय । उत् उद्वावृषसस्व हे इन्द्र । अश्वमिष्टये अश्वान्वेषणाय च ॥ (८)

न हि वश्चरमं चन वसिष्ठः परिमंसते ।
अस्माकमद्य मरुतः सुते सचा विश्वे पिबन्तु कामिनः ॥

. . . . . परिमंसते इति च प्रथमपुरुषैकवचनं उत्तमपुरुषैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । वसिष्ठो नाम ऋषिः । न हि परिमंसते न सर्वतो जानामि इत्यर्थः । किं पुनर्न परिजानामि । उच्यते । वः चरमम् । युष्माकं मध्ये एकमपि चरमं पश्चात् कृतं जघन्यं न जानामि । सर्वे यूयं समानकालाः समानवयस्काः । महान्त इत्यर्थः । यत एवमतो ब्रवीमि । अस्माकं स्वभूतं अद्य अस्मिन्नेवाहनि इत्यर्थः । हे मरुतः सुते । सप्तम्येकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । सुतमभिषुतं सोमम् । सचा सह । विश्वे सर्वे पिबन्तु यूयम् । कीदृशाश्च पिबन्तु । उच्यते । कामिनः कामवन्तः । श्रद्धावन्तो भूत्वा पिबन्तु इत्यर्थः ॥

वसिष्ठः । अस्याः पूर्वार्धेनर्चौ मरुतां प्रत्यक्षस्तुतिः । परेण परोक्षस्तुतिः । न हि वो युष्माकं मध्ये । चरमं अवरजम् । चन अपि च । वसिष्ठ ऋषिः परिमंसते वर्जयित्वा स्तौति । परिः वर्जने । मतिः स्तुतिकर्मा । सर्वानेव युष्मान् स्तौति । अस्माकं मरुतो देवाः । अद्य अस्मिन् अहनि । सुते अभिषुते सति । सचा सह । विश्वे पिबन्तु सोमम् । कामिनः कामयमानाः ॥ (९)

मा चिदन्यद्वि शंसत सखायो मा रिषण्यत ।
इन्द्रमित् स्तोता वृषणं सचा सुते मुहुरुक्था च शंसत ॥

प्रगाथ आत्मीयानृत्विज आह। अन्यत् देवतान्तरम्। मा विशंसत इन्द्रादन्यत् देवतान्तरं मा सुवध्वम्। मा स्तुतेत्यर्थः। तच्च अस्तुवानाः हे सखायः ऋत्विजः। परस्परमात्मानं मा रिषण्यत मा हिंसिष्टेत्यर्थः। इन्द्रमित्। इच्छब्द एवकारस्यार्थे। इन्द्रमेव स्तोत स्तुतेत्यर्थः। कीदृशमिन्द्रं स्तुमः। उच्यते। वृषणं वर्षितारम्। कथं स्तुमः। उच्यते। सचा सहभूताः। कदा स्तुमः। उच्यते। सुते अभिषुते सोमे। किं सकृदेव स्तुमः। नेत्युच्यते। मुहुः पुनः पुनरित्यर्थः। केन पुनः स्तुमः। उच्यते। उक्था। द्वितीयाबहुवचनमिदं तृतीयाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। उक्थैः स्तोत्रैः इत्यर्थः। शंसत सुष्ठु स्तुतेत्यर्थः॥

प्रगाथः काण्वः। मा चित् मैव। अन्यत् इन्द्रस्तोत्रात्। विशंसत विविधं ब्रूत हे सखायः। मा रिषण्यथ क्षीणा मा भवत वृथाशब्दोच्चारणेन। इन्द्रमित् इन्द्रमेव। स्तोत स्तुत। तप्तनप्तनथनाश्च (पा. ७. १. ४५) इति तस्य तबादेशः। वृषणं वर्षितारम्। सचा सहायाः स्तुत सर्वे। सुते सोमे सति। मुहुः उक्था शस्त्राणि च शंसत इन्द्राय॥ (१०)

TABULAR STATEMENT OF THE DIVISIONS OF THE SĀMAVEDA

Das'atī	Verses	Serial Number
	PRAPĀṬHAKA I	
1	1—10	1—10
2	1—10	11—20
3	1—14	21—34
4	1—10	35—44
5	1—10	45—54
6	1—8	55—62
7	1—10	63—72
8	1—8	73—80
9	1—10	81—90
10	1—6	91—96
	PRAPĀṬHAKA II	
1	1—10	97—106
2	1—8	107—114 [1]
3	1—10	115—124
4	1—10	125—134
5	1—10	135—144
6	1—10	145—154
7	1—10	155—164
8	1—10	165—174 [2]
9	1—10	175—184
10	1—9	185—193
	PRAPĀṬHAKA III	
1	1—10	194—203
2	1—10	204—213
3	1—9	214—222
4	1—10	223—232 [3]
5	1—10	233—242
6	1—10	243—252
7	1—10	253—262
8	1—10	263—272
9	1—10	273—282
10	1—10	283—292
	PRAPĀṬHAKA IV	
1	1—10	293—302
2	1—10	303—312
3	1—10	313—322
4	1—9	323—331
5	1—10	332—341
6	1—10	342—351 [4]
7	1—8	352—359
8	1—10	360—369
9	1—11	370—380

[1] Prathamādhyāya and Āgneya Parvan end here according to Bharatasvāmin and Sāyaṇa.

[2] Bahusāmi ends here according to Bharatasvāmin.

[3] Dvitīyādhyāya ends according to Sāyaṇa and Ekasāmi and Aindra Gāyatra end according to Bharatasvāmin.

[4] Tṛtīyādhyāya ends according to Sāyaṇa and Bṛhatī ends according to Bharatasvāmin.

Das'atī	Verses	Serial Number	Das'atī	Verses	Serial Number
10	1—10	381—390 [1]	10	1—10	477—486
	PRAPĀṬHAKA V			PRAPĀṬHAKA VI	
1	1—8	391—398	1	1—10	487—496
2	1—10	399—408	2	1—14	497—510
3	1—10	409—418	3	1—12	511—522
4	1—8	419—426 [2]	4	1—10	523—532
5	1—10	427—436	5	1—12	533—544
6	1—10	437—446	6	1—9	545—553
7	1—10	447—456	7	1—12	554—565
8	1—10	457—466 [3]	8	1—12	566—577
9	1—10	467—476	9	1—8	578—585 [4]

[1] Triṣṭup ends according to Bharatasvāmin.
[2] Anuṣṭup ends according to Bharatasvāmin.
[3] Caturthādhyāya and Aindra Parva end according to Sāyaṇa. Aindra ends according to Bharatasvāmin also.
[4] Pavamānaparvan ends according to Sāyaṇa.

In the text-editions by Wilson and Benfey and in the Ajmer series the division into 6 Prapāṭhakas and each Prapāṭhaka into Das'ātīs has been accepted.

Sāyaṇa adopts the division into 5 Adhyāyas, the first 4 with 12 Khaṇḍas (each Das'atī being called a Khaṇḍa) and the last with 11 Khaṇḍas. The first Adhyāya is Āgneya Parvan, the next 3 Adhyāyas form Aindra Parvan and the last Adhyāya is Pāvamāna Parvan. These three Parvans are accepted by Bharatasvāmin too.

Bharatasvāmin adopts another division also. Bahusāmī ends with II. 6, Ekasāmin and Aindra Gāyatra with III. 4, Bṛhatī with IV. 6, Triṣṭup with IV. 10, and Anuṣṭup with V. 4.

साधारणे त्रिश्रुतिः स्यादन्तरत्वे चतुःश्रुतिः ।
गांधार इति तद्भेदौ द्वौ निःशङ्केन कीर्तितौ ॥ ४२ ॥
मध्यमः षड्जवद् द्वेधा ऽन्तरसाधारणाश्रयात् ।
पञ्चमो मध्यमग्रामे त्रिश्रुतिः कैशिके पुनः ॥ ४३ ॥
मध्यमस्य श्रुतिं प्राप्य चतुःश्रुतिरिति द्विधा ।
धैवतो मध्यमग्रामे विकृतः स्याच्चतुःश्रुतिः ॥ ४४ ॥
कैशिके काकलीत्वे च निषादस्त्रिचतुःश्रुतिः ।
प्राप्नोति विकृतौ भेदौ द्वाविति द्वादश स्मृताः ॥ ४५ ॥
ते शुद्धैः सप्तभिः सार्धं भवन्त्येकोनविंशतिः ।

चाच्युत इति दृश्यते ॥ साधारणे त्रिश्रुतिः स्यादित्यत्र मध्यमसाधारण इत्यर्थः । अन्तरत्वे चतुःश्रुतिरित्यत्र स्वस्यान्तरत्व इति विशेषणीयम् ॥ **मध्यमः षड्जवदिति** । अत्र षड्जवदिति षड्जो यथा द्विश्रुतिर्विकृतश्चयुतत्वाच्युतत्वभेदभिन्नस्तथा मध्यमो ऽपीति वतेरर्थः ॥ कैशिके काकलीत्वे चेत्यत्र कैशिके षड्जसाधारणे त्रिश्रुतिः, स्वस्य काकलीत्वे चतुःश्रुतिरिति ॥ ३९—४५- ॥

(सु०) एवं श्रुतीः श्रुतिजातीः [1]श्रुतिजातिभ्यः स्वरोत्पत्तिं च कथयित्वा स्वरभेदान्निरूपयति—त इति । ते षड्जादयः स्वरास्त्रिधा त्रिप्रकाराः । कुतस्त्रिप्रकारत्वम् ? अत आह—मन्द्रमध्यतारास्थानभेदात् । ततश्च तात्त्विको भेदो नास्ति, किं तु स्थानकल्पितो भेदः । यथैक एव देवदत्तस्त्रिभूमिके प्रासादे प्रथमभूमिकायां द्वितीयभूमिकायां तृतीयभूमिकायां च तिष्ठन्नन्य इव [2]भासते तथा स्वरा अपि स्थानविशेषेणेत्यर्थः । ननु यथा षड्जादीनां सप्तानां स्वराणां स्थान-

[1] श्रुतिभ्यः.
[2] प्रतिभाति.

विशेषेणैव भेदस्तात्त्विकः प्रतीयते तथा मन्द्रमध्यतारस्थानस्थितानां षड्जादीनामपीति कथमत्रैव काल्पनिकत्वमङ्गीक्रियते ? ब्रूमः ; प्रत्यभिज्ञानात्स्थानत्रये ऽपि त एव स्वरा इति प्रतीयते । य एव मन्द्रस्थः षड्जः स एवायं मध्यस्थाने तारस्थाने च प्रतीयत इति सकललोकसाक्षिका प्रत्यभिज्ञा नावज्ञातुं शक्यते । नैवं षड्जर्षभादिषु सप्तसु प्रत्यभिज्ञालेशो ऽप्यस्तीति महान्विशेषः । एवं शुद्धान्सप्त स्वरान्निरूप्य द्वादश विकृतान्स्वरान्विभज्य निरूपयति—त एवेति । ते शुद्धाः सप्त स्वरा एव विकृतावस्था विकारं प्राप्ता द्वादशसंख्याका भवन्ति ॥ ३९ ॥ तमेव विकारं दर्शयति—च्युत इति । द्विश्रुतिः षड्जो द्विधा विकृतो भवतीति च्युतश्चाच्युतश्चेत्युच्यते । तत्र च्युतो यस्यां चतुर्थ्यां श्रुतौ स्थापितस्तस्याः सकाशात्प्रच्युतः, अच्युतस्तु तस्यामेव श्रुतावावस्थितः पूर्वश्रुतिहीनतया विकृतो भवति । कदा तस्यैवंविधं विकृतत्वम् ? तदाह—साधारण इति । साधारणे स्वसाधारणे निषादस्य च काकलीत्व उभयविधं विकृतत्वम् ।

'निषादो यदि षड्जस्य श्रुतिमाद्यां समाश्रयेत् ।
ऋषभस्त्वन्तिमां प्रोक्तं षड्जसाधारणं तदा ॥'

इति वक्ष्यमाणे षड्जसाधारणे षड्जः स्वस्थानाच्चतुर्थश्रुतेः प्रच्युतस्तृतीयश्रुतावावस्थितो विकृतो भवति ।

'श्रुतिद्वयं चेत्षड्जस्य निषादः संश्रयेत्तदा ।
स काकली मध्यमस्य गांधारस्त्वन्तरः स्वरः ॥'

इति वक्ष्यमाणे निषादस्य काकलीत्वे पूर्वश्रुतिद्वयहीनत्वादच्युतः स्वस्थाने चतुर्थश्रुतौ स्थित एव विकृतो भवति । ननु स्वस्थानस्थितस्य पूर्वश्रुतिद्वयहीनत्वे ऽपि ध्वनिविकाराभावात्कथं विकृतत्वम् ? उच्यते—यद्यपि पूर्वश्रुतिविहीनत्वे तत्स्थानस्थितत्वाद् ध्वनिविकारो नास्ति, तथा ऽपि निषादस्य स्वस्थानस्थितत्वे चतुःश्रुतित्वात्षड्जस्यायतत्वं भवति । यदा काकलीत्वे निषादः षड्जस्य द्वितीयश्रुतौ तिष्ठति, तदा द्विश्रुतित्वादनायतः प्रतीयते । तस्माद्भवत्येव विकृतः ॥ ४० ॥ ऋषभस्य विकृतत्वं कथयति—साधारण इति । साधारणे षड्जसाधारणे षड्जस्यान्तिमां श्रुतिमृषभो गृह्णाति, तदा चतुःश्रुतिः सन्विकृतो भवति ॥ ४१ ॥ गांधारस्य द्वौ भेदौ विकृतौ कथयति—साधारण इति । साधारणे मध्यमसाधारणे

मयूरचातकच्छागक्रौञ्चकोकिलदर्दुराः ॥ ४६ ॥
गजश्च सप्त षड्जादीन्क्रमादुच्चारयन्त्यमी ।

मध्यमस्य प्रथमां श्रुतिं गांधारो गृह्णाति । तदा त्रिश्रुतिर्विकृतो भवति । [1]अन्तरस्तु गांधारो मध्यमस्याद्यं श्रुतिद्वयं गृह्णाति । तदा चतुःश्रुतिः सन्विकृतो भवति ॥४२॥ मध्यमस्य द्वौ विकृतौ भेदौ कथयति—मध्यम इति । षड्जो यथा च्युतत्वेनाच्युतत्वेन च द्वेधा विकृतः कथितः स्वसाधारणे निषादस्य च काकलीत्वे, तद्वन्मध्यमसाधारणे गांधारस्यान्तरत्वे च मध्यमो ऽपि द्वेधा विकृतो भवति ।

'मध्यमस्यापि गपयोरेवं साधारणं मतम् ।' इति,
'. . . . मध्यमस्य गांधारस्त्वन्तरः स्वरः ।'

इति च मध्यमसाधारणं गांधारस्यान्तरत्वं च वक्ष्यते ॥ ४२- ॥ पञ्चमस्य द्वेधा विकृतत्वं कथयति—**पञ्चम** इति । पञ्चमे तृतीयश्रुतिसंस्थिते सति मध्यमग्राम इति वक्ष्यते । तस्मिन्मध्यमग्रामे त्रिश्रुतिः पञ्चमो विकृतो भवति । पुनश्च कैशिके मध्यमसाधारणे मध्यमस्यान्तिमां श्रुतिं प्राप्य चतुःश्रुतिः सन्विकृतो भवति ॥-४३, ४३- ॥ धैवतस्यैकधा विकृतत्वं कथयति—**धैवत** इति । मध्यमग्रामे पञ्चमस्य तृतीयश्रुताववस्थितत्वादन्तिमा पञ्चमस्य श्रुतिर्धैवतं प्रविशति । स तदा चतुःश्रुतिर्विकृतो भवति ॥-४४ ॥ निषादस्य द्विधा विकृतत्वं कथयति—**कैशिक** इति । कैशिके षड्जसाधारणे निषादः षड्जस्य प्रथमश्रुतौ यदा तिष्ठति, तदा त्रिश्रुतिः सन्विकृतः; यदा तु काकली भवन्षड्जस्य श्रुतिद्वयं गृहीत्वा चतुःश्रुतिर्भवति तदा ऽपि विकृतः । एवं द्वादश विकृतभेदाः । विकृतानां शुद्धानामप्येकोनविंशतिर्भेदा भवन्तीत्याह—**तैरिति** ॥ ४५, ४५- ॥

(क०) लोकतो ऽपि षड्जादिस्वरूपपरिज्ञानाय मयूरादिप्राणिविशेषध्वनिं निदर्शनाभिप्रायेणाह—**मयूरेति** । स्वराणामन्योऽन्यं स्वरूपकृतं भेदमुक्त्वा प्रसङ्गात्प्रयोगार्थं प्रकारभेदेन तेषां चातुर्विध्यं दर्शयति—

[1] अन्तरस्वरस्तु.

चतुर्विधाः स्वरा वादी संवादी च विवाद्यपि ॥ ४७ ॥
अनुवादी च वादी तु प्रयोगे बहुलः स्वरः ।
श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा ययोरन्तरगोचराः ॥ ४८ ॥
मिथः संवादिनौ तौ स्तो निगावन्यविवादिनौ ।
रिधयोरेव वा स्यातां तौ तयोर्वा रिधावपि ॥ ४९ ॥

चतुर्विधा इति । वदनाद्वादी । ननु वदनादिकं प्राणिधर्मः कथमचेतनानां स्वराणां संभवति ? सत्यम् ; वदनं हि नाम रागप्रतिपादकत्वं विवक्षितम्, न वचनमित्यदोषः । संवदनात्संवादी । संवदनं नाम यद्वादिना स्वरेण रागस्य रागत्वं जनितं तन्निर्वाहकत्वम् । विवदनाद्विवादी । विवदनं नाम वाद्यादिभिः स्वरैरुत्पाद्यमानाया रक्तेर्विनाशकत्वम् । अनुवदनादनुवादी । अनुवदनं नाम वादिसंवादिसंपादितरक्त्यनुकूलत्वम् । क्रमेण तान्लक्षयति—**वादी त्वित्यादिना** । प्रयोगे जात्यादौ बहुलो ग्रहत्वन्यासत्वादिभेदेन पुनः पुनरावृत्तः । संवादिलक्षणपरिज्ञानार्थमादौ मण्डलप्रस्तारं वीणाप्रस्तारं वा लिखेत् । तत्र मण्डलप्रस्तारो यथा—षड्ऊर्ध्वरेखा लिखित्वा तदूर्ध्वाधः किंचिदग्राण्यवशेष्य मध्ये पञ्च तिर्यग्रेखाः किंचिदग्रावशेषं लिखेत् । तदा परितो रेखाऽग्राणि द्वाविंशतिर्भवन्ति । वीणाप्रस्तारस्तु—तिर्यग्रेखा एव द्वाविंशतिं लिखेत् । तत्र वामतो दक्षिणतो वा रेखाऽग्राणि द्वाविंशतिर्भवन्ति । तत्रैकस्मिञ्श्रुतिमण्डले शुद्धान्विकृतान्वा षड्जादीन्स्वस्वश्रुतिसंख्यया विलिखेत् । तेषु ययोः स्वरयोरन्तरगोचराः स्वाधारश्रुती विहाय मध्यवर्तिन्यः श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा दृश्यन्ते तौ मिथः संवादिनौ भवत इति ज्ञातव्यम् । **निगावन्यविवादिनाविति** । अन्येषां पञ्चानां विवादिनौ विरोधिनौ । ननु निगयोरितरान्पञ्चापि स्वरान्प्रति विवादित्वमुक्तम् ; तदनुपपन्नम्, शुद्धयोर्मध्यमनिषादयोः परस्परं संवादित्वदर्शनादित्यपरितोषेण

शेषाणामनुवादित्वं वादी राजा ऽत्र गीयते ।
संवादी त्वनुसारित्वादस्यामात्यो ऽभिधीयते ॥ ५० ॥
विवादी विपरीतत्वाद्धीरैरुक्तो रिपूपमः ।

पक्षान्तरमाह—**रिधयोरेव** वेति । प्रथममन्यविवादिनावित्यविशेण कथनं तु समश्रुतिकयोरेव संवाद इति मतानुसारेण । अतो द्वादशाष्टश्रुत्यन्तरितत्वमात्रमेव संवादिलक्षणमिति सिद्धं भवति । **तौ तयोर्वेति** । तौ रिधौ तयोर्निगयोर्विवादिनौ स्तः । एतेनैकश्रुत्यन्तरितौ परस्परं विवादिनाविति लक्षणं सूचितं भवति । 'द्व्यन्तरत्वाद्विवादित्वमुक्तम्' इति मतङ्गोक्तस्यापि द्वयोरेकस्वराधारश्रुत्या सह द्व्यन्तरत्वस्य विवक्षितत्वादेकश्रुत्यन्तरितत्वमेवार्थः । एवम् 'त्रयोदशनवान्तरम्' इति मतङ्गोक्तस्य संवादिलक्षणस्यापि द्वादशाष्टान्तरत्वमेवार्थः । अतः शुद्धावस्थायां रिगयोर्धन्योश्च यथा परस्परं विवादः, तथा विकृतावस्थायां गमयोर्निसयोश्च विवादो द्रष्टव्यः । अयमभिप्रायः—वादिसंवाद्यनुवादिनां परस्परं स्थानव्यत्ययेन प्रयोगे ऽपि जातिरागहानिर्न भवति; विवादिनस्तु प्रयोगे जातिरागहानिर्भवेदिति । शेषाणां वाद्यादिलक्षणरहितानाम् । अथ प्रयोगे वाद्यादीनां प्रधानोपसर्जनभावेन तारतम्यं सदृष्टान्तं दर्शयति—वादी राजेत्यादिना ॥ -४६—५१ ॥

(सु०) एतेषां स्वराणां स्वरूपज्ञानार्थमसाधारणानुच्चारयितॄन्कथयति—मयूरेति । मयूरः षड्जमुच्चारयति, चातक ऋषभम्, छागो गांधारम्, क्रौञ्चो मध्यमम्, कोकिलः पञ्चमम्, दर्दुरो धैवतम्, गजो निषादमिति ॥ -४६, ४६- ॥ स्वराणां चातुर्विध्यं कथयति—**चतुर्विधा** इति । वादिनो लक्षणं कथयति—**वादी** त्विति । प्रयोगे जातिरागादौ बहुलो बाहुल्येन य उच्चार्यते सो ऽंशस्वरापरपर्यायो वादी । ननु वदतीति वादी; वदनं च प्राणिधर्मः कथमचेतनानां स्वराणां संभवति? सत्यम्; वदनं हि नामात्र रागप्रतिपादकत्वं विवक्षितम्; ततश्च रागाणां रागत्वं वदन्ति प्रतिपादयन्तीति वादिनः ॥ -४७, ४७- ॥ संवादि-

लक्षणं कथयति—श्रुतय इति। द्वादशाष्टौ वा श्रुतयो ययोरन्तरे वर्तन्ते तौ मिथः परस्परं संवादिनौ भवतः। ननु मतङ्गेन त्रयोदशनवश्रुत्यन्तरत्वेन संवादित्वमुक्तम्; यदाह—'संवादिनस्तु पुनः समश्रुतिकत्वे सति त्रयोदशनवान्तरत्वे वा ऽन्योऽन्यं बोद्धव्याः' इति। दत्तिलेनाप्युक्तम्—

'मिथः संवादिनौ ज्ञेयौ त्रयोदशनवान्तरौ।'

इति; तत्कथमुच्यते 'श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा ययोरन्तरगोचराः' इति? उच्यते—ययोः श्रुत्योः स्वरावस्थितौ ते श्रुती विहाय मध्यस्थाः श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा यदि भवन्ति तदा तयोः संवादित्वमित्यनेनाभिप्रायेणैवमुक्तम्। मतङ्गादिभिस्तु यो यस्य संवादी तस्यावस्थानश्रुतिमपि मध्ये गणयित्वा त्रयोदशनवान्तरत्वमुक्तमिति न कश्चिद्विसंवादः। ततः षड्जस्य मध्यमपञ्चमौ संवादिनौ, ऋषभस्य धैवतः, गांधारस्य निषादः, मध्यमस्य षड्जः, पञ्चमस्य षड्जः, धैवतस्यर्षभः, निषादस्य गांधार इति। ननु संवादित्वेन क उपयोगः? ब्रूमः—यस्मिन्गीते यो ऽंशत्वेन परिकल्पितः षड्जस्तस्य स्थाने मध्यमः क्रियमाणो जातिरागनाशको न भवति; यस्मिन्वा ऽंशत्वेन मूर्च्छनावशान्मध्यमः प्रयुक्तस्तस्य स्थाने षड्जः प्रयुज्यमानो जातिरागनाशको न भवति; षड्जपञ्चमयोः स्थाने पञ्चमषड्जौ प्रयुज्यमानौ जातिरागहानिकरौ न भवतः; एवमृषभधैवतयोः स्थाने धैवतर्षभौ प्रयुज्यमानौ जातिरागविनाशकरौ न भवतः; गांधारनिषादयोः स्थाने निषादगांधारौ प्रयुज्यमानौ जातिरागहानिं न कुरुत इति। विवादिलक्षणमाह—**निगाविति**। निषादगांधारावन्येषां सर्वेषां स्वराणां विवादिनौ। पक्षान्तरमाह—**रिधयोरिति**। तौ निषादगांधारावृषभधैवतयोरेव विवादिनाविति। तृतीयं पक्षमाह—**तयोरिति**। तयोर्निषादगांधारयोर्ऋषभधैवतौ विवादिनाविति। मतङ्गेन तु द्विश्रुत्यन्तरितत्वेन विवादित्वमुक्तम्; यदाह 'द्व्यन्तरौ तु स्वरौ विवादिनौ' इति। ननु किमिदं विवादित्वम्? ब्रूमः—वाद्यादिभिः स्वरैर्यद्रागस्य वादित्वं संवादित्वमनुवादित्वं वा प्राप्तं तद्विनाशकत्वं नाम विवादित्वम्। ततश्चर्षभस्थाने यदा गांधारः प्रयुज्यते गांधारस्थाने वर्षभस्तदा जातिरागहानिर्भवति। अनुवादिलक्षणं कथयति—**शेषाणामिति**। येषां परस्परं संवादित्वं विवादित्वं वा नास्ति तेषामनुवादित्वम्। मतङ्गेन त्वेकश्रुत्यन्तरहीनत्वेनानु-

नृपामात्यानुसारित्वादनुवादी तु भृत्यवत् ॥ ५१ ॥
गीर्वाणकुलसंभूताः षड्जगांधारमध्यमाः ।

वादित्वमुक्तम् । नन्वनुवादी स्वरः किमनुवदति ? यद्वादिना रागस्य रागत्वं संपादितं तत्प्रतिपादकत्वं नामानुवादित्वम् । ततश्च षड्जस्थान ऋषभः प्रयुज्यमान ऋषभस्थाने च षड्जः प्रयुज्यमानो जातिरागविनाशकरो न भवति ; पञ्चमस्थाने धैवतः प्रयुज्यमानो धैवतस्थाने च पञ्चमः प्रयुज्यमानो जातिरागविनाशकरो न भवति ; षड्जस्थाने धैवतः प्रयुज्यमानो धैवतस्थाने च षड्जः प्रयुज्यमानो जातिरागविनाशकरो न भवति ; तथा पञ्चमस्थान ऋषभः प्रयुज्यमान ऋषभस्थाने च पञ्चमः प्रयुज्यमानो जातिरागविनाशकरो न भवति ; मध्यमस्थान ऋषभ ऋषभस्थाने च मध्यमस्तथा धैवतस्थाने मध्यमो मध्यमस्थाने च धैवतः प्रयुज्यमानो जातिरागनाशको न भवतीति । ऋषभगांधारयोश्चैकश्रुत्यन्तरहीनत्वेनानुवादित्वे प्राप्ते द्वयन्तरत्वाद्विवादित्वम् । एवं षड्जग्रामे वादिसंवादिविवाद्यनुवादिविचारः । एवमेव मध्यमग्रामे ऽपि पञ्चमस्य तृतीयश्रुत्यवस्थितत्वात्क्वचिद्विकृतो ऽयमेव विचारो बोद्धव्यः । तत्र षड्जस्य संवादी मध्यमः ; ऋषभस्य धैवतपञ्चमौ ; गांधारस्य निषादः ; मध्यमस्य षड्जनिषादौ ; पञ्चमस्यर्षभः ; धैवतस्यर्षभः ; निषादस्य गांधारमध्यमाविति । विवादित्वं ग्रामद्वये ऽपि समानमेव । षड्जस्य पञ्चमधैवतर्षभा अनुवादिनः ; ऋषभस्य षड्जमध्यमौ ; गांधारनिषादयोः सर्वविवादित्वादनुवादित्वं नास्ति ; मध्यमस्यर्षभधैवतौ ; पञ्चमस्य मध्यमधैवतौ ; धैवतस्य मध्यमपञ्चमाविति ज्ञातव्यम् । एतेषां वाद्यादीनां प्रधानगुणभावमाह—**वादी राजेति** । यथा राजा मुख्यस्तथा वादी, अन्येषां तदनुसारित्वात् । संवादी त्वस्य वादिनः प्रधानपुरुषतुल्यः ; कुतः ? अनुसारित्वात्सहवृत्तेः, अत एवामा सह वसतीत्यमात्य इत्यमात्यशब्देनाभिधीयते । विवादी तु रिपुतुल्यो विपरीतत्वात् ; अननुसारित्वादित्यर्थः । अनुवादी सेवकवत् ; नृपो वादी, अमात्यः संवादी, तदनुसारित्वात् । भृत्यो ऽप्युभयानुसारी भवति ॥ -४६—५१ ॥

(क०) ज्ञात्वा प्रयोगे ऽदृष्टातिशयो ऽप्यस्तीति स्वराणां कुलादीन्युद्देशक्रमेणाह—**गीर्वाणकुलेत्यादिना** ॥ ५२— ५९- ॥

पञ्चमः पितृवंशोत्थो रिधावृषिकुलोद्भवौ ॥ ५२ ॥
निषादो ऽसुरवंशोत्थो ब्राह्मणाः समपञ्चमाः ।
रिधौ तु क्षत्त्रियौ ज्ञेयौ वैश्यजाती निगौ मतौ ॥ ५३ ॥
शूद्रावन्तरकाकल्यौ स्वरौ वर्णास्त्विमे क्रमात् ।
पद्माभः पिञ्जरः स्वर्णवर्णः कुन्दप्रभो ऽसितः ॥ ५४ ॥
पीतः कर्बुर इत्येषां जन्मभूमीरथ ब्रुवे ।
जम्बूशाककुशक्रौञ्चशाल्मलीश्वेतनामसु ॥ ५५ ॥
द्वीपेषु पुष्करे चैते जाताः षड्जादयः क्रमात् ।
वह्निर्वेधाः शशाङ्कश्च लक्ष्मीकान्तश्च नारदः ॥ ५६ ॥
ऋषयो ददृशुः पञ्च षड्जादींस्तुम्बुरुर्धनी ।
वह्निब्रह्मसरस्वत्यः शर्वश्रीशगणेश्वराः ॥ ५७ ॥
सहस्रांशुरिति प्रोक्ताः क्रमात्षड्जादिदेवताः ।
क्रमादनुष्टुब्गायत्री त्रिष्टुप्च बृहती ततः ॥ ५८ ॥
पङ्क्तिरुष्णिक्च जगतीत्याहुश्छन्दांसि सादिषु ।
सरी वीरे ऽद्भुते रौद्रे धो बीभत्से भयानके ॥ ५९ ॥
कायौं गनी तु करुणे हास्यशृङ्गारयोर्मपौ ।

(सु०) इदानीं षड्जादीनां स्वराणां कुलानि कथयति—**गीर्वाणेति** । षड्जगांधारमध्यमास्त्रयः सुरवंशसमुत्पन्नाः; पञ्चमः पितृवंशोद्भवः; ऋषभधैवतावृषिवंशोद्भवौ; निषादो ऽसुरवंश्यः । इदानीं ब्राह्मणत्वादिवर्णविशेषं कथयति—**ब्राह्मणा इति** । षड्जमध्यमपञ्चमा ब्राह्मणाः; ऋषभधैवतौ क्षत्त्रियौ; निषादगांधारौ वैश्यौ; अन्तरकाकल्यौ शूद्रौ । तयोस्तु लक्षणं मूर्च्छनाप्रकरणे वक्ष्यति ॥ ९१–९३- ॥ अधुना तु सितादिवर्णविशेषं कथयति—**पद्माभ** इति । पद्माभो रक्तवर्णः षड्जः; ऋषभस्तु पिञ्जर ईषत्पीतवर्णः; गांधारः स्वर्णवर्णो ऽतिपीतवर्णः; मध्यमः कुन्दवर्णः शुभ्रः; पञ्चमो ऽसितः कृष्णवर्णः;

धैवतः पीतवर्णः; निषादः कर्बुरो विचित्रवर्णः ॥ -९४ ॥ अधुना ऽमूनां स्वराणां जन्मभूमीः प्रतिज्ञाय कथयति—एषां जन्मभूमीरिति। जम्बूद्वीपे षड्ज-स्योत्पत्तिः; शाकद्वीप ऋषभस्य; कुशद्वीपे गांधारस्य; क्रौञ्चद्वीपे मध्यमस्य; शाल्मलीद्वीपे पञ्चमस्य; श्वेतद्वीपे धैवतस्य; पुष्करद्वीपे निषादस्य। नन्विदं द्वीपोत्पत्तिकथनं कुत्रोपयुज्यते? स्वराणां सप्तत्वनिश्चय इति ब्रूमः। तथा चोक्तं मतङ्गेन—'ननु कथं सप्त स्वरा इति नियमः? उच्यते—यथा सप्तधात्वाश्रि-तत्वेन सप्तैव धातवो रसादयो ज्ञेयाः; तथा चाह सुश्रुतः—

'त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्लानि धातवः।'

इति; तथा सप्तचक्राश्रितत्वेन सप्तद्वीपाश्रितत्वेन वा सप्तैव स्वरा इति। ननु काकल्यन्तरयोरपि स्वरान्तरयोः सद्भावात्कथं सप्तैव स्वरा इति नियमः सिध्यति? नव स्वरा इति हि वक्तव्यम्; मैवम्, अनंशत्वादनयोः स्वरान्तरत्वं नास्ति; विकृतनिषादस्यैव काकलीत्वं विकृतगांधारस्यैवान्तरत्वम्। तथा चोक्तं दत्तिलेन—

'निषादः काकलीसंज्ञो द्विश्रुत्युत्कर्षणाद्भवेत्।
गांधारस्तद्वदेव स्यादन्तरस्वरसंज्ञितः ॥
अनंशत्वात्तु भेदेन स्वरत्वं नोच्यते तयोः।
अतो निषादगांधारावेतावाद्यैरुदाहृतौ ॥'

इति ॥ ९५, ९५- ॥ अथ स्वराणां द्रष्टॄनृषीन्कथयति—**वह्निरिति**। षड्जस्य-र्षिर्वह्निः; ऋषभस्य ब्रह्मा; गांधारस्य चन्द्रः; मध्यमस्य विष्णुः; पञ्चमस्य नारदः; धैवतनिषादयोस्तुम्बुरुः ॥ -९६, ९६- ॥ देवताः कथयति—**वह्नीति** ॥ -९७, ९७- ॥ छन्दांसि कथयति—**क्रमादनुष्टुबिति**। ननु स्वराणाम् 'पद्माभः-' इत्यादि वर्णनिरूपणमृषिदैवतच्छन्दोनिरूपणं च कुत्रोपयुज्यते? स्वरोपासना-यामित्यवेहि। यदा स्वराणां बीजैः षड्जादयः स्वरा उपास्यन्ते तदा तेषामृषि-देवताच्छन्दांसि स्मर्तव्यानि, वर्णाश्च ध्येयाः। अत एव स्वराणां बीजान्युक्तानि मतङ्गेन। यथा—

'वर्गाष्टकं तु संप्राप्य अकारादि यशान्तकम्।
वर्णमात्रासमायुक्तमुद्धरेत्स्वरसप्तकम् ॥

अष्टमस्य तृतीयं तु हरिबीजसमन्वितम् ।
आद्यं स्वरं स्वरज्ञस्तु उद्धरेत्स प्रयत्नतः ॥
सप्तमस्य द्वितीयं तु कामबीजसमन्वितम् ।
उद्धरेत्तु स्वरं नित्यं सौरभेयं[1] मनोहरम् ॥
द्वितीयस्य तृतीयं तु हरिबीजसमन्वितम् ।
समुद्धरेत्तृतीयं तं सरसं स्वरमुत्तमम् ॥
षष्ठस्यापि हि वर्गस्य अन्तिमं चादिसंयुतम् ।
अविनष्टं विजानीयान्मध्यमस्वरमुत्तमम् ॥
तदादि प्रथमोपेतं स्वरं संविद्धि शोभनम् ।
व्योमसंख्यासमायुक्तमोष्ठस्थानसमुद्भवम् ॥
पञ्चमस्यापि वर्गस्य चतुर्थं चादिभूषितम् ।
कोदण्डद्वयसंभूतमुद्धरेत्स्वरमुत्तमम् ॥
अकारान्तान्तसंभिन्नं पञ्चमान्तं समुद्धरेत् ।
ब्रह्मस्थानसमुद्भूतं सुतारध्वनिसंयुतम् ॥
आगमस्थः स्वरोद्धार एवं तावत्प्रदर्शितः ।'

इति ॥ -९८, ९८- ॥ अथ स्वराणां रसव्यञ्जकनियममाह—सरी इति । षड्जर्षभौ वीराद्भुतरौद्रेषु; धैवतो बीभत्सभयानकयोः; गांधारनिषादौ करुणे; मध्यम-पञ्चमौ हास्यशृङ्गारयोरिति ॥ -९९, ९९- ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये नादस्थानश्रुतिस्वरजातिकुलदैवत-र्षिच्छन्दोरसप्रकरणम् ॥ ३ ॥

---

[1] 'सौरभेयवृषभम्' इति सुधाटिप्पणी.

अथ चतुर्थं ग्राममूर्च्छनाक्रमतानप्रकरणम्

ग्रामः स्वरसमूहः स्यान्मूर्च्छनाऽऽदेः समाश्रयः[1] ।
तौ द्वौ धरातले तत्र स्यात्षड्जग्राम आदिमः ॥ १ ॥
द्वितीयो मध्यमग्रामस्तयोर्लक्षणमुच्यते ।
षड्जग्रामः पञ्चमे स्वचतुर्थश्रुतिसंस्थिते ॥ २ ॥

(क०) एवं स्वरान्निरूप्य व्यस्तानां तेषां दृष्टादृष्टफलोपयोगित्वं नास्तीति तत्सिद्धये नियतसमस्तस्वरसंनिवेशरूपान्मूर्च्छनाऽऽदीन्निरूपयिष्यंस्तदाश्रयत्वाद्व्यवस्थापकत्वाच्च ग्रामयोः प्रसक्तयोस्तत्सामान्यलक्षणं तावदाह—**ग्राम** इति । ग्रामवद् ग्रामः । यथा लोके जनसमूहो ग्राम इत्युच्यते, एवमत्र स्वरसमूहो ग्राम इति विवक्षितः । स्वरसमूहो ग्राम इत्येतावत्युच्यमाने लौकिकवैदिकवाक्येष्वपि स्वरसमूहत्वसंभवात्तत्रातिव्याप्तिः स्याल्लक्षणस्य । तद्व्यावृत्त्यर्थं मूर्च्छनाऽऽदेः समाश्रय इति विशेषणम् । अत्रादिशब्देन क्रमतानवर्णालंकारजात्यादयो गृह्यन्ते । सामान्यलक्षणे ग्राम इति जातावेकत्वनिर्देशादविशेषेण सप्तानामपि स्वराणां ग्रामविशेषणत्वे प्राप्ते, त्रयाणामेव तद्विशेषणत्वमवगमयन्ग्रामविशेषलक्षणानि लोकव्यवस्थापूर्वकमाह—**तौ द्वावित्यादिना** । ननु समूहित्वाविशेषेण सप्तानामपि ग्रामव्यपदेशकत्वसंभवे कथं धरातले द्वावित्यवधारणमिति चेत्तत्रोच्यते—शुद्धविकृतरूपेण द्विविधस्वरप्रयोगवशात्,

'द्वौ ग्रामौ विश्रुतौ लोके षड्जमध्यमसंज्ञकौ'

इति मुनिवचनाच्च शुद्धाश्रयत्वात्षड्जग्राम आदिमो विकृताश्रयत्वाद्द्वितीयो मध्यमग्राम इत्युपपद्यत इति । **स्वचतुर्थश्रुतिसंस्थित** इति । स्वकीय-

[1] •मूर्च्छनादिसमाश्रयः

स्वोपान्त्यश्रुतिसंस्थे ऽस्मिन्मध्यमग्राम इष्यते ।
यद्वा धस्त्रिश्रुतिः षड्जे मध्यमे तु चतुःश्रुतिः ॥ ३ ॥
रिषयोः श्रुतिमेकैकां गांधारश्चेत्समाश्रितः ।
पञ्चुतिं धो निषादस्तु धश्रुतिं सश्रुतिं श्रितः ॥ ४ ॥
गांधारग्राममाचष्ट तदा तं नारदो मुनिः ।
प्रवर्तते स्वर्गलोके ग्रामो ऽसौ न महीतले ॥ ५ ॥

चतुर्थश्रुतौ करुणाजातिभेद आलापिन्यामादितः सप्तदश्यां स्थिते सति षड्जग्रामः । **स्वोपान्त्यश्रुतिसंस्थ** इति । स्वोपान्त्यश्रुतावायतामेदे संदीपन्यां षोडश्यां संतिष्ठत इति संस्थः, तस्मिन् । अत्र चतुर्थश्रुतिसंस्थित इत्युपान्त्यश्रुतिसंस्थ इति चैतावत्युक्ते, मध्यमग्रामे मध्यमसाधारणे पञ्चमस्य चतुःश्रुतिकत्वेन स्वतृतीयश्रुतिसंस्थस्यापि मध्यमान्तिमश्रुतिसाहित्येन चतुर्थश्रुतिसंस्थत्वम्, तस्यामवस्थायां स्वद्वितीयश्रुतेरुपान्त्यत्वेनोपान्त्यश्रुतिसंस्थत्वं च संभवतीति तन्निवृत्त्यर्थमुभयत्र स्वशब्दोपादानं कृतम्, तयोस्तृतीयद्वितीययोः श्रुत्योः स्वकीयत्वेन रूपेण चतुर्थत्वोपान्त्यत्वाभावात् । यद्वेत्यभ्युच्चयपक्षः । कुतः? पञ्चमभेदायत्तत्वेन ग्रामभेदे सिद्धे ग्रामभेदाश्रयणेन धैवतभेदकथनात्, धैवतस्य पञ्चमसंनिधानं विना स्वगतभेदाप्रतीतेः स्वतो ग्रामभेदकत्वाभावाच्च । भेदकत्वकथनं तु धैवतः पञ्चमान्त्यश्रुतिलाभाच्चतुःश्रुतिर्विकृतः संस्तदलाभे शुद्धश्च सन्साक्षाल्लक्षणस्य पञ्चमस्य क्रमात्त्रिश्रुतित्वं चतुःश्रुतित्वं चावगमयन्ग्रामयोरुपलक्षणं भवतीति ॥ १—५ ॥

(सु०) ग्रामनिरूपणार्थमाह—**ग्रामः स्वरसमूह** इति । स्वराणां समूहो ग्रामशब्देनोच्यते । ननु कथं स्वरसमूहस्य ग्रामशब्दवाच्यत्वम्? उच्यते—यतो मूर्च्छनाऽऽदेः समाश्रयभूतः, अतः स्वरसमूहो ग्रामः । लोकाश्रयभूतो हि ग्राम इत्युच्यते । तदुक्तं मतङ्गेन—

'यथा कुटुम्बिनः सर्व एकीभूता वसन्ति हि ।
[1]सर्वलोकस्य स ग्रामो यत्र नित्यं व्यवस्थितिः ॥'

इति । अथ वा स्वरसमूहस्य ग्रामत्वे ऽव्यवस्थयोच्चारितस्यापि स्वरसमूहस्य ग्रामत्वं स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं मूर्च्छनाऽऽदिसमाश्रय इति । यस्तु मूर्च्छनाऽऽदीनामाश्रयः स्वरसमूहः स एव ग्रामशब्देनोच्यते, नाव्यवस्थयोच्चारितः स्वरसमूह इत्यर्थः । तथा चोक्तं संगीतसमयसारकारेण—

'स्वराणां मूर्च्छनातानजातिजात्यंशकात्मनाम् ।
व्यवस्थितश्रुतीनां हि समूहो ग्राम इष्यते ॥'

इति । तस्य भेदावाह—**तौ द्वाविति** । ननु त्रयो ग्रामा इति प्रसिद्धिः; कथं द्वावित्युच्यते? अत आह—**धरातल** इति । तत्र तयोर्मध्ये षड्जग्राम आदिमो मुख्यः । द्वितीयो मध्यमग्रामः । अत एव मतङ्गेनोक्तम्—

'उभयोर्ग्रामयोर्मध्ये मुख्यत्वं कस्य गण्यते ।
षड्जस्यैव हि मुख्यत्वं [2]गम्यते वचनान्मुनेः ॥'

इति । तयोर्लक्षणं प्रतिज्ञाय कथयति—**तयोरिति** । पञ्चमे स्वरे स्वकीया या चतुर्थी श्रुतिर्यस्यामसौ स्थापितस्तत्स्थे ऽविकृते षड्जग्रामः । यद्यपि षड्जग्रामे ऽन्येषामपि षड्जादीनां स्वराणामविकृतत्वं तथा ऽपि पञ्चमस्यैवाविकृतत्वकथनं मध्यमग्रामे पञ्चमस्य विकृतत्वात्तद्वैलक्षण्यप्रतिपादनार्थम् । मध्यमग्रामलक्षणं कथयति—**स्वोपान्त्येति** । स्वस्योपान्त्या ऽन्त्यायाः श्रुतेः समीपे वर्तमाना या तृतीया श्रुतिस्तत्र संस्थिते ऽस्मिन्पञ्चमे मध्यमग्रामो भवति । यद्यपि धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः पञ्चमस्यान्त्यश्रुतेः समीपवर्तिनी भवति, तथा ऽपि सा स्वकीया न भवतीति तन्निवृत्त्यर्थं स्वेत्युक्तम् । इदमेव लक्षणं प्रकारान्तरेण कथयति—यद्वेति । धो धैवतः षड्जग्रामे त्रिश्रुतिः, मध्यमग्रामे तु पञ्चमस्यान्तिमां श्रुतिं लब्ध्वा चतुःश्रुतिः । अर्थस्तु स एव । किं तु पूर्वं पञ्चमस्वरप्राधान्येनोभयोर्लक्षण-

[1] सर्वलोकेषु.
[2] गण्यते.

षड्जः प्रधानमाद्यत्वादमात्याधिक्यतस्तथा ।
ग्रामे स्यादविलोपित्वान्मध्यमस्तु पुरःसरः ॥ ६ ॥
एतत्कुलप्रसूतत्वाद्गांधारो ऽप्यग्रणीर्दिवि ।
क्रमाद् ग्रामत्रये देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ७ ॥
हेमन्तग्रीष्मवर्षासु गातव्यास्ते यथाक्रमम् ।
पूर्वाह्णकाले मध्याह्ने ऽपराह्णे ऽभ्युदयार्थिभिः ॥ ८ ॥

मुक्तम, इदं तु धैवतप्राधान्येन । [1] धैवतप्रधान्यनिरूपणाद्यत्पूर्वोक्तं लक्षणमसंमतमिव भाति तत्परमते, न तु स्वमते । अत एव पञ्चमरहितानां कूटतानानां भेदकपञ्चमाभावादेव पौनरुक्त्यं वक्ष्यति, न धैवताभावेन पौनरुक्त्यमिति । गांधारग्रामस्य क्षितितले ऽनुपयोगे ऽपि शास्त्रस्य सर्वविषयत्वात्तल्लक्षणं कथयति—**रिमयोरिति** । गांधार ऋषभस्यान्तिमां श्रुतिं मध्यमस्य चादिमां श्रुतिमाश्रितः संश्चतुःश्रुतिर्भवति । धैवतस्तु पञ्चमस्यान्तिमां श्रुतिमाश्रयति । निषादश्च धैवतस्यान्तिमां श्रुतिं गृहीत्वा षड्जस्य चादिमां श्रुतिं समाश्रितः संश्चतुःश्रुतिर्भवति । तदा तं गांधारग्रामं नारदो मुनिराचष्ट । नारदकथनं प्राशस्त्यार्थं न तु स्वमते ऽन्यथात्वप्रकटनार्थम् ॥ १—९ ॥

(क०) ननु स्वरप्रयोगवशादिह द्वावेव ग्रामौ स्याताम्; स्वरान्तरेषु सत्सु किं तयोः षड्जमध्यमविशेषणेनेत्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह— षड्जः प्रधानमिति । अमात्याधिक्यतः, संवादिस्वरबाहुल्यादित्यर्थः । ग्रामे प्रधानं स्यादित्यन्वयः । **अविलोपित्वादिति** । मध्यमस्याविलोपित्वं चाधस्तनानां सरिगाणामुपरितनानां पधनीनां च यथासंख्यं द्वयोर्द्वयोरेकत्र तन्त्र्यां संवदनं संवाद इति मतानुसारेणैकाकिनो मध्यमस्यान्येन संवादाभावात्परिशेषाद-वधिभूतस्य तस्य लोपो नेष्यत इति केषांचिन्मतम् । अन्येषां तु शुद्धतान-

[1] धैवतप्राधान्यनिरूपणं च संमतं परमतत्वेन, न तु स्वमतत्वेन ।

क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ।

लक्षणावसरे षड्जर्षभनिषादपञ्चमहीनाश्चत्वारस्ताना इत्यादिना भरतादिभिर्मध्यमव्यतिरिक्तानामेव षाडवौडुवकारित्वेन लोपविधानान्मध्यमस्याविनाशित्वमिति ॥ ६—८ ॥

(सु०) ननु कथं षड्जमध्यमगांधाराणामेव ग्रामत्वव्यपदेशो नान्येषां स्वराणामत आह—**षड्ज** इति । षड्जः सर्वेषां स्वराणामाद्यः, तस्मात्प्रधानं मुख्यः । अन्यदपि प्राधान्ये कारणमाह—**अमात्याधिक्यत** इति । अमात्याः संवादिनः, तेषामाधिक्यमन्यस्वरापेक्षया । अन्येषां स्वराणामेकैक एव स्वरः संवादी ; षड्जस्य तु मध्यमपञ्चमौ द्वौ संवादिनौ । मध्यमो ऽपि ग्रामे पुरःसर आद्यः ; ग्रामव्यपदेशभाग्भवतीति यावत् । कारणमाह—**अविलोपित्वादिति** । षाडवितत्व औडुवितत्वे च मध्यमस्य लोपो नास्ति । तस्मात्सो ऽपि प्रधानम् । एतयोः षड्जमध्यमयोः कुले देवकुल उत्पन्नत्वाद्गांधारो ऽपि स्वर्गलोके स्वराणामग्रणीराद्यो ग्रामव्यपदेशभाक् । अत एवोक्तं मतङ्गेन—'ननु कथं षड्जमध्यमस्वराभ्यां ग्रामव्यपदेशः? उच्यते—असाधारणत्वेन ताभ्यां ग्रामव्यपदेशः । असाधारणत्वं च देवकुलोत्पन्नत्वेन।' इति। मध्यमस्याविलोपित्वमुक्तं दत्तिलेन—

'पञ्चमं मध्यमग्रामे षड्जग्रामे तु धैवतम् ।
अलोपिनं विजानीयात्सर्वत्रैव तु मध्यमम् ॥'

इति । ग्रामत्रये ऽप्यधिष्ठातॄन्देवान्कथयति—**क्रमादिति** । गान ऋतुनियमं कथयति—**हेमन्तेति** । ऋतुविशेषेष्वपि पूर्वाह्णादिकालविशेषं गाने नियमयति—**पूर्वाह्णेति** । ऋतुविशेषेष्वप्यभ्युदयार्थिभिरिति फलस्य कथितत्वान्नियमे फलमनियमे न दोषः । ग्रामनिरूपणप्रयोजनमुक्तं मतङ्गेन—'स्वरश्रुतिमूर्च्छनातानजातिरागाणां व्यवस्थापकत्वं नाम प्रयोजनम्' इति ॥ ६—८ ॥ इति ग्रामप्रकरणम् ॥

(क०) ग्रामलक्षणे तदाधेयत्वेन प्रथमोपात्तानां मूर्च्छनानां सामान्यलक्षणमाह—**क्रमात्स्वराणामिति** । क्रमादिति कूटतानव्यावृत्त्यर्थम् । सप्तानां

मूर्च्छनेत्युच्यते ग्रामद्वये ताः सप्त सप्त च ॥ ९ ॥
षड्जे तूत्तरमन्द्रा ऽऽदौ रजनी चोत्तरायता ।
शुद्धषड्जा [1]मत्सरीकृदश्वक्रान्ता ऽभिरुद्धता ॥ १० ॥
मध्यमे स्यात्तु सौवीरी हारिणाश्वा ततः परम् ।
स्यात्कलोपनता शुद्धमध्या मार्गी च पौरवी ॥ ११ ॥
हृष्यकेत्यथ तासां तु लक्षणं प्रतिपाद्यते ।

स्वराणामिति शुद्धतानव्यावृत्त्यर्थम् । आरोहश्चावरोहणमित्यारोह्यवरोहिद्वि-विधवर्णालंकारनिवृत्त्यर्थम् । **मूर्च्छने**ति । यया करणभूतया रागो मूर्च्छ्यते व्याप्यत इति, श्रोता मूर्च्छ्यते मोह्यत इति वा 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' इति धातोर्ण्यन्ताद्युचि प्रत्यये मूर्च्छनेति रूपम् । यदि पुनर्मतङ्गनन्दिकेश्वरादिभिः प्रयोगे स्थानत्रयव्याप्तिसिद्ध्यर्थं लक्ष्यानुरोधेन द्वादशस्वरमूर्च्छना अप्युक्ताः, एवमपि लक्ष्ये प्रायेण ग्रामद्वयसंसृष्टप्रयोगदर्शनात्तेनैव स्थानत्रयव्याप्तिः सेत्स्यतीत्यभिप्रायेण न पृथगुक्ताः । तद्विशेषान्ग्रामद्वये ऽपि व्यवहारार्थं नामतो रूपतश्च संख्यापूर्वकं दर्शयति—**ग्रामद्वय** इत्यादिना । मूर्च्छनेति जातिविवक्षयैकत्वे प्रकृते ऽपि ता इति बहुवचनेन परामर्शो वक्ष्यमाणतद्विशेषापेक्षयेत्युपपद्यते । मध्यस्थानस्थषड्जेनाग्रिमा मूर्च्छनोत्तरमन्द्रा ऽऽरभ्यते । कुतो ऽयं नियमः? भरतादिनियमितत्वात्तासाम् । यथा ऽऽह भरतः 'मध्यमस्वरेण वैणवेन मूर्च्छनानिर्देशः' इति ; मतङ्गो ऽपि 'मध्यसप्तकेन मूर्च्छनानिर्देशः कार्यो मन्द्रतारसिद्ध्यर्थम्' इति ॥ ९—११ ॥

(सु०) मूर्च्छनां निरूपयति—**क्रमादिति** । सप्तानां स्वराणामारोहश्चावरोहणं च मूर्च्छनेत्युच्यते । आरोहावरोहणशब्देन तद्युक्ताः स्वरा उच्यन्ते ।

[1] मत्सरीकृता ऽश्वक्रान्ता.

मध्यस्थानस्थषड्जेन मूर्च्छना ऽऽरभ्यते ऽग्रिमा ॥ १२ ॥
अधस्तनैर्निषादाद्यैः षडन्या मूर्च्छनाः क्रमात् ।
मध्यमध्यममारभ्य सौवीरी मूर्च्छना भवेत् ॥ १३ ॥
षडन्यास्तदधोऽधःस्थस्वरानारभ्य तु क्रमात् ।
षड्जस्थानस्थितैर्न्यायै रजन्याद्याः परे विदुः ॥ १४ ॥
हारिणाश्वादिका गाद्यैर्मध्यमस्थानसंस्थितैः ।

ततश्चारूढा अवरूढाश्च क्रमतः सप्त स्वरा मूर्च्छनाशब्दवाच्याः । मूर्च्छनाशब्द-व्युत्पत्तिः कथिता मतङ्गेन—

'मूर्च्छनाशब्दनिष्पत्तिर्मुर्छा मोहे समुच्छ्राये ।
मूर्च्छ्यते येन रागो हि मूर्च्छनेत्यभिसंज्ञिता ॥'

इति । स्वराणामेव मूर्च्छनात्वं न त्वारोहणावरोहणरूपायाः क्रियाया इत्य-प्युक्तं तेनैव—

'आरोहणावरोहणक्रमेण स्वरसप्तकम् ।
मूर्च्छनाशब्दवाच्यं हि विज्ञेयं तद्विचक्षणैः ॥'

इति । सप्तानां स्वराणामित्युपलक्षणम्, द्वादशस्वराणामपि मूर्च्छनानां मतङ्गेन प्रतिपादितत्वात् । तासां भेदान्कथयति—**ग्रामद्वय** इति । षड्जग्रामे सप्त मूर्च्छनाः, मध्यमग्रामे च सप्त भवन्ति । तासां नामानि कथयति—**षड्ज** इति । षड्जग्रामे प्रथमा मूर्च्छनोत्तरमन्द्रा, द्वितीया रजनी, तृतीयोत्तरायता, चतुर्थी शुद्धषड्जा, पञ्चमी मत्सरीकृता, षष्ठ्यश्वक्रान्ता, सप्तम्यभिरुद्गता । मध्यमग्रामे प्रथमा सौवीरी, द्वितीया हारिणाश्वा, तृतीया कलोपनता, चतुर्थी शुद्धमध्या, पञ्चमी मार्गी, षष्ठी पौरवी, सप्तमी हृष्यकेति ॥ ९—११- ॥

(क०) अधस्तनैर्मन्द्रस्थानभवैः । तदधोऽधःस्थस्वरान्, तस्य मध्य-स्थानस्थितमध्यमस्याधोऽधःस्था गांधारर्षभाद्यः स्वराः, तान् । क्रमादव-रोहक्रमेण । लक्ष्यानुरोधेन पक्षान्तरमाह—**षड्जस्थानस्थितैरिति**। मध्य-

स्थानस्थितषड्जस्थानगतैरिति प्रकरणादवगन्तव्यम् । सरिगमपधनीत्युत्तर-मन्द्रास्वरस्थानेष्वेव निसरिगमपधेति रजनीस्वरानुच्चारयेदित्यर्थः ॥ **हारिणाश्वादिका** इति । अत्रापि मध्यस्थानस्थितमध्यममारभ्य मपधनिसरिगेति सौवीरीस्वरस्थानेष्वेव गमपधनिसरीति हारिणाश्वास्वरानुच्चारयेदित्यर्थः । उभयत्राप्यादिशब्देन षड्जमध्यमस्थानयोरेव तत्तन्मूर्च्छनाऽऽदिमस्वरारम्भो द्रष्टव्यः ॥ -१२—१४- ॥

(सु०) श्रोत्रवधानार्थं वैषम्यद्योतनाय चैतासां लक्षणं प्रतिज्ञाय कथयति—**अथ तासामिति** । मध्यस्थानस्थितेन षड्जेनाग्रिमा षड्जग्रामे प्रथमा मूर्च्छनोत्तर-मन्द्रा ऽऽरभ्यते । षड्जमारभ्य सप्तमस्वरपर्यन्तमारोहो निषादमारभ्य षड्ज-पर्यन्तं चावरोहः कार्यः । अन्यास्तु षड्जन्यादयो मूर्च्छनास्तस्मान्मध्यस्थान-स्थितात्षड्जादधो ऽपकृष्टस्थाने स्थिता ये मन्द्रनिषादधैवतादयो मन्द्रर्षभपर्यन्ताः षट्, तानारभ्य कर्तव्याः । मध्यमग्राममूर्च्छना लक्षयति—**मध्यमध्यममिति** । मध्यस्थानस्थितं मध्यममारभ्य सौवीरी मध्यमग्रामे प्रथमा मूर्च्छना भवेत् । अन्यास्तु षड् हारिणाश्वादयस्तस्य मध्यस्थानस्थमध्यमस्याधो ऽधो ऽपकृष्टे स्थाने स्थिताः स्वरा ये गांधारर्षभादयो मन्द्रपञ्चमपर्यन्ताः, तानारभ्य कर्तव्याः । ततश्चैवं मूर्च्छनास्वरूपं भवति—लिपौ बिन्दुशिरा मन्द्रो ज्ञातव्यः, ऊर्ध्वरेखा-शिरास्तु तारः, 'मन्द्रो बिन्दुशिरा भवेत् । ऊर्ध्वरेखास्तारो लिपौ' इति वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र त्वारोहक्रम एव लिख्यते । अवरोहक्रमस्त्वन्तिमस्वराज्ज्ञा-तव्यः । सरिगमपधनि—उत्तरमन्द्रा ॥ १ ॥ निसरिगमपध—रजनी ॥ २ ॥ धंनिसरिगमप—उत्तरायता ॥ ३ ॥ पंधंनिसरिगम—शुद्धषड्जा ॥ ४ ॥ मंपं-धंनिसरिग—मत्सरीकृता ॥ ५ ॥ गंमंपंधंनिसरि—अश्वक्रान्ता ॥ ६ ॥ रिंगंमंपं-धंनिस—अभिरुद्गता ॥ ७ ॥ मपधनिसरिंगं—सौवीरी ॥ १ ॥ गमपधनिसरिं—हारिणाश्वा ॥ २ ॥ रिगमपधनिसं—कलोपनता ॥ ३ ॥ सरिगमपधनि—शुद्धमध्या ॥ ४ ॥ उत्तरमन्द्रायां तु पञ्चमश्चतुःश्रुतिः, अस्यां तु त्रिश्रुतिरित्यन-योर्भेदः । निसरिगमपध—मार्गी ॥ ५ ॥ अस्या रजन्याश्च पूर्ववत्पञ्चमेन भेदः । धंनिसरिगमप—पौरवी ॥ ६ ॥ अस्या उत्तरायतायाश्च पूर्ववत्पञ्चमेन भेदः ।

षड्जादीन्मध्यमादींश्च तदूर्ध्वं सारयेत्क्रमात् ॥ १५ ॥
चतुर्था ताः पृथक्शुद्धाः [1]काकलीकलितास्तथा ।
सान्तरास्तद्द्वयोपेताः षट्पञ्चाशदितीरिताः ॥ १६ ॥

पंधंनिंसरिगम—हृष्यका ॥ ७ ॥ अस्याः शुद्धषड्जायाश्चापि पूर्ववत्पञ्चमेन भेदः । मतान्तरेणान्यथैतासां लक्षणमाह—**षड्जस्थानेति** । निषादाद्यैः स्वरैः षड्ज-स्थानस्थितै रजन्याद्या भवन्ति । षड्जस्य स्थाने निषादे स्थाप्यमाने रजनी ॥२॥ धैवते स्थाप्यमान उत्तरायता ॥ ३ ॥ पञ्चमे स्थाप्यमाने शुद्धषड्जा ॥ ४ ॥ मध्यमे मत्सरीकृता ॥ ५ ॥ गांधारे ऽश्वक्रान्ता ॥ ६ ॥ ऋषभे ऽभिरुद्गता ॥ ७ ॥ एवं मध्यमस्य स्थाने स्थाप्यमानैर्गांधाराद्यैर्हारिणाश्वाऽऽदयो भवन्ति । मध्यमस्य स्थाने गांधारे स्थाप्यमाने हारिणाश्वा ॥ २ ॥ ऋषभे स्थाप्यमाने कलोपनता ॥३॥ षड्जे स्थाप्यमाने शुद्धमध्या ॥ ४ ॥ निषादे मार्गी ॥ ५ ॥ धैवते पौरवी ॥ ६ ॥ पञ्चमे हृष्यका ॥ ७ ॥ इति ॥ -१२—१४- ॥

(क०) ननु षड्जमध्यमस्थानयोरेव निषादगांधारादिप्रयोगे सति षड्जग्राम उत्तरमन्द्रारजन्यादीनां कथं परस्परं भेदो मध्यमग्रामे च सौवीरी-हारिणाश्वाऽऽदिकानां च कथमन्योऽन्यं भेद इत्याशङ्क्य परिहरिष्यन्नाह—**षड्जादीन्मध्यमादींश्चेति** । **तदूर्ध्वमिति** । रजन्यादिकायां षड्जस्थान-स्थापितनिषादादेर्हारिणाश्वाऽऽदिकायां मध्यमस्थानस्थापितगांधारादेश्च परं षड्जादीन्मध्यमादींश्च स्वरान्सारयेत् ; स्वस्वश्रुतिसंख्यापर्यालोचनया श्रुत्य-न्तराणि प्रापयेदित्यर्थः । **क्रमादिति** । उत्तरायतायां षड्जस्थाने धैवते स्थापिते तदूर्ध्वं निषादं कलोपनतायां मध्यमस्थान ऋषभे स्थापिते तदूर्ध्वं गांधारं चेत्यादिः क्रमः । तस्मान्मूर्च्छनानां शुद्धादिभेदेन प्रत्येकं चातुर्विध्यं दर्शयति—**चतुर्धेति** । ग्रामयोरुक्ताश्चतुर्दश मूर्च्छनास्ता इति परामृश्यन्ते ।

[1] काकलीसहिता०.

शुद्धाः षड्जग्रामे सर्वस्वरविकाररहिताः; मध्यमग्रामे तु ग्रामस्वरूपभेद-निर्वर्तकं पञ्चमं तदुपलक्षकं धैवतं च विहायेतरस्वरविकाररहिताः। तत्र पञ्चमधैवतयोस्तादवस्थ्यमेव शुद्धत्वं विवक्षितमिति मन्तव्यम्। ननु विकृत-स्वरेषु यद्यपि पञ्चमस्य ग्रामभेदकत्वेनैव चरितार्थत्वे ऽपि, ऋषभधैवतयोश्च षड्जपञ्चमविकारायत्तविकारयोः स्वतो भेदकत्वाभावे ऽपि, षड्जमध्यमसा-धारणद्वयाश्रयणेनापि प्रकारान्तरेषु संभवत्सु केवलं काकल्यन्तराश्रयणेनैव चतुर्धेति निश्चयः कथमिति चेत्। सत्यम्; षड्जमध्यमयोः साधारणी-कृतयोः स्वरूपेण भेदकत्वे संभवत्यपि काकल्यन्तरयोः साधारणयोरन्तर्भूतत्वेन तयोः पृथग्भेदकत्वम्। तथा चाह मतङ्गः—'साधारणस्वरौ निषादगांधार-वन्तौ तदादिविकृतास्तत्रैवान्तर्भूताः' इति। किं च ग्रामद्वये मूर्च्छनासाधा-रणप्रकारभेदनिरूपणावसरे प्रतिनियतग्रामवर्तिनोः षड्जमध्यमसाधारणयोरनु-पयोगाच्च। यथोक्तं भरतेन—'षड्जग्रामे षड्जसाधारणं मध्यमग्रामे मध्यमसाधारणम्' इति। अतश्चतुर्धेत्युपपद्यत इत्याचार्यरहस्यमसंप्रदाय-विदुषां दुर्ग्रहम्।

श्रुतिस्वरप्रमाणज्ञः कल्लिनाथः कलानिधिः।
चातुर्विध्यं मूर्च्छनानामत्रैवं निरदीधरत्॥ -१५, १६॥

(सु०) ननु षड्जस्थाने मध्यमस्थाने च यदि निषादादयो गांधारा-दयश्च स्थापितास्तदा षड्जमध्यमयोः कुत्रावस्थानमत आह—**षड्जादीनिति**। षड्जर्षभगांधारादीन्मध्यमपञ्चमधैवतादींश्चोर्ध्वं सारयेदुत्कृष्टेषु स्वरेषु स्थापयेत्। यदा निषादः षड्जस्थाने स्थापितस्तदा षड्ज ऋषभस्थान ऋषभो गांधारस्थान इत्यादि। यदा धैवतः षड्जस्थाने तदा निषाद ऋषभस्थाने षड्जो गांधारस्थान इत्यादि स्वयमूह्यम्। ननु कथमन्यस्य स्वरस्यान्यस्वरस्थाने ऽवस्थानम्? ब्रूमः; नायं मुख्यो व्यवहारः, किं त्वौपचारिको ऽयं व्यवहारः। अथ वा, दत्तिलादि-भिरङ्गीकृतत्वादेवमुच्यते। दत्तिलो हि स्वेच्छया यस्यां कस्यामपि श्रुतौ

षड्जं स्थापयेत्तदपेक्षया च श्रुतिनियमेनान्यान्स्वरान्स्थापयेदित्युक्तवान् । यदाह—

'षड्जत्वेन गृहीतो यः षड्जग्रामे ध्वनिर्भवेत् ।
तत ऊर्ध्वं तृतीयः स्यादृषभो नात्र संशयः ॥
ततो द्वितीयो गांधारश्चतुर्थो मध्यमस्ततः ।
मध्यमात्पञ्चमस्तद्वत्तृतीयो धैवतस्ततः ॥
निषादो ऽतो द्वितीयः स्यात्ततः षड्जश्चतुर्थकः ।'

इति । विवृतं चैतत्प्रयोगस्तबकाख्यायां दत्तिलटीकायाम्—'षड्जत्वेन षड्ज-स्वरभावेन गृहीतः परिकल्पितो बुद्धया व्यवस्थापितो यः कश्चिद् ध्वनिविशेषः षड्जाख्ये ग्रामे भवेत्तस्माद् ध्वनिविशेषादूर्ध्वं तृतीयः स्यादृषभः' इति । अनेनैवाभिप्रायेण दत्तिलः षड्जग्राममूर्च्छनानां मध्यमग्राममूर्च्छनानां च किंचिद्वि-कारेणैक्यमुक्तवान् । यदाह—

'गांधारं धैवतीकुर्याद् द्विश्रुत्युत्कर्षणाद्यदि ।
तद्वशान्मध्यमादींश्च निषादादीन्यथा स्थितान् ॥
ततो ऽभूद्यावतिथ्येषा षड्जग्रामस्य मूर्च्छना ।
जायते तावतिथ्येव मध्यमग्राममूर्च्छना ॥
श्रुतिद्वयापकर्षेण गांधारीकृत्य धैवतम् ।
पूर्ववन्मध्यमाद्यांश्च भावयेत्षड्जमूर्च्छनाः ॥'

इति । स्वेच्छया षड्जावस्थापनमङ्गीकृत्यैव दत्तिलदक्षप्रजापत्यादयो ऽवधानं गांधर्वाङ्गत्वेनाङ्गयकार्षुः । यदाह दत्तिलः—

'पदस्थः स्वरसंघातस्तालेन सुमितस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गांधर्वमभिधीयते ॥'

इति । दक्षप्रजापतिरपि—

'अवधानानि गांधर्वे पश्चात्स्वरपदादयः ।
अवधानातिरेकेण त्रिविधं नोपपद्यते ॥

इत्याह । अवधानं नाम मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणामैकाग्र्यम् । षड्जो यत्र स्थापित-स्तदपेक्षयैवान्येषां स्वराणामुच्चारणमिति यावत् । यदि स्वराः स्वेच्छया नावस्थाप्यन्ते तदा ऽवधानं नोपयुज्येत । शार्ङ्गदेवेनापि चलवीणायां सारणानिरूपणेनायं पक्षः किंचित्स्वीकृत एव, 'स्वोपान्त्यतन्त्रीमानेया-स्तस्यां सप्त स्वरा बुधैः' इत्युक्तत्वात् । लोके च वैणिकाः स्वेच्छया स्वरानवस्थापयन्तो दृश्यन्त इत्यास्तां विस्तरः । मतङ्गेन तु द्वादशस्वरमूर्च्छना उक्ताः—

'इदानीं संप्रवक्ष्यामि द्वादशस्वरमूर्च्छनाः'

इति । अत्र मूर्च्छनानिर्देशः स्थानत्रितयप्राप्त्यर्थमिति वचनाद् द्वादशस्वरसंपन्ना मूर्च्छना द्रष्टव्याः । नन्दिकेश्वरेणाप्युक्तम्—

'द्वादशस्वरसंपन्ना ज्ञातव्या मूर्च्छना बुधैः ।
[1]जातिभाषाऽऽदिसिद्ध्यर्थं तारमन्द्रादिसिद्धये ॥'

इति । ताश्चैवम्—धनिसरिगमपधनिसरिग—उत्तरमन्द्रा ॥ १ ॥ निसरिगमपध-निसरिगम—रजनी ॥ २ ॥ सरिगमपधनिसरिगमप—उत्तरायता ॥ ३ ॥ रिग-मपधनिसरिगमपध—शुद्धषड्जा ॥ ४ ॥ गमपधनिसरिगमपधनि—मत्सरीकृता ॥ ५ ॥ मपधनिसरिगमपधनिस—अश्वक्रान्ता ॥ ६ ॥ पधनिसरिगमपधनिसरि—अभिरुद्गता ॥ ७ ॥ इति षड्जग्रामे ॥ मध्यमग्रामे ऽप्येवमेव । [2]सरिगमपध-निसरिगमप—सौवीरी ॥ १ ॥ रिगमपधनिसरिगमपध—हारिणाश्वा ॥ २ ॥ ग-मपधनिसरिगमपधनि—कलोपनता ॥ ३ ॥ मपधनिसरिगमपधनिस—शुद्धमध्या ॥ ४ ॥ पधनिसरिगमपधनिसरि—मार्गी ॥ ५ ॥ धनिसरिगमपधनिसरिग—पौरवी ॥ ६ ॥ निसरिगमपधनिसरिगम—हृष्यका ॥ ७ ॥ इति । चतुर्दशाना-मपि मूर्च्छनानां चातुर्विध्यं प्रतिपादयति—**चतुर्धेति** । ताश्चतुर्दश मूर्च्छनाः पृथक्प्रत्येकं चतुर्विधाः शुद्धाः काकलीसहिताः सान्तराः काकल्यन्तरोपेताश्चे-त्येवं षट्पञ्चाशद्भवन्ति ॥ -१५, १६ ॥

[1] परिभाषाऽऽदि०.

[2] निसरिगमपधनिसरिगम—सौवीरी• इत्यादिः कोशान्तरपाठः

श्रुतिद्वयं चेत्षड्जस्य निषादः संश्रयेत्तदा ।
स काकली मध्यमस्य गांधारस्त्वन्तरः स्वरः ॥ १७ ॥

(क०) मूर्च्छनाभेदकत्वेन प्रसक्तयोः काकल्यन्तरयोः स्वरूपमाह— **श्रुतिद्वयं चेदिति । मध्यमस्येति** । अत्रापि श्रुतिद्वयं चेदित्याद्यनुषञ्जनीयम् । मूर्च्छनाभेदोपयोगिकाकल्यन्तरप्रसङ्गान्मतङ्गप्रोक्तौ स्वराणां प्रवेशनिग्रहावुच्येते । तद्यथा—द्विविधस्तानप्रयोगः प्रवेशेन निग्रहेण च । प्रवेशो द्विविधः पूर्वस्वरविप्रकर्षेणोत्तरस्वरमार्दवेन च । तत्रर्षभापेक्षया षड्जस्याधरीभूतस्य लोपनीयस्यापि विप्रकर्षः पीडनम् ; ऋषभापादनमिति यावत् । तस्यैव षड्जस्य निषादापेक्षयोत्तरीभूतस्य मार्दवं शिथिलीकरणम् ; निषादापादनमिति यावत् । निग्रहस्तूत्तरस्वरस्य परित्यागः ; असंस्पर्श इति यावत् । तथा चाह भरतः—

'द्विधा तानक्रिया तन्त्र्यां प्रवेशान्निग्रहात्तथा ।

इति । तत्र प्रवेशो नामाधरस्वरविप्रकर्षादुत्तरस्वरमार्दवाद्वा । निग्रहश्चासंस्पर्शः' इति । दत्तिलेनाप्युक्तम्—

'तानक्रिया द्विधा तन्त्र्यां प्रवेशान्निग्रहात्तथा ।
प्रवेशो ध्वनिसादृश्यमसंस्पर्शस्तु निग्रहः ॥'

इति ॥ १७ ॥

(सु०) काकलीसहिताः सान्तरा इत्युक्तम् ; तत्र को ऽयं काकल्यन्तरो वेत्यपेक्षायामाह—**श्रुतिद्वयमिति** । निषादः षड्जस्य श्रुतिद्वयं संश्रयेच्चेत्, षड्जस्य द्वितीयश्रुतौ तिष्ठंश्चतुःश्रुतिर्भवति यदि, तदा काकलीत्युच्यते । गांधारश्च मध्यमस्य श्रुतिद्वयं गृह्णंश्चतुःश्रुतिः सन्नन्तर इत्युच्यते । निषादगांधारावेव काकल्यन्तरस्वरौ, न तयोः स्वरान्तरत्वमित्युक्तं प्राक् ॥ १७ ॥

यस्यां यावतिथौ षड्जमध्यमौ ग्रामयोः क्रमात् ।
मूर्च्छना तावतिथ्येव सा निःशङ्केन कीर्तिता ॥ १८ ॥
प्रथमादिस्वरारम्भादेकैका सप्तधा भवेत् ।
तासूच्चार्यान्त्यस्वरांस्तान्पूर्वानुच्चारयेत्क्रमात् ॥ १९ ॥
ते क्रमास्तेषु संख्या स्याद् द्वानवत्या शतत्रयम् ।
यक्षरक्षोनारदाब्जभवनागाश्विपाशिनः ॥ २० ॥
षड्जग्रामे मूर्च्छनानामेताः स्युर्देवताः क्रमात् ।
ब्रह्मेन्द्रवायुगन्धर्वसिद्धद्रुहिणभानवः ॥ २१ ॥
स्युरिमा मध्यमग्राममूर्च्छनादेवताः क्रमात् ।
तासामन्यानि नामानि नारदो मुनिरब्रवीत् ॥ २२ ॥
मूर्च्छनोत्तरवर्णा ऽऽद्या षड्जग्रामे ऽभिरुद्गता ।
अश्वक्रान्ता च सौवीरी हृष्यका चोत्तरायता ॥ २३ ॥
रजनीति समाख्याता ऋषीणां सप्त मूर्च्छनाः ।
आप्यायनी विश्वकृता चन्द्रा हेमा कपर्दिनी ॥ २४ ॥
मैत्री चान्द्रमसी पित्र्या मध्यमे मूर्च्छना इमाः ।
नन्दा विशाला सुमुखी चित्रा चित्रवती सुखा ॥ २५ ॥
आलापा चेति गांधारग्रामे स्युः सप्त मूर्च्छनाः ।
ताश्च स्वर्गे प्रयोक्तव्या विशेषात्तेन नोदिताः ॥ २६ ॥

(क०) मूर्च्छनासु प्रथमादिसंख्यापरिज्ञानोपायमाह—**यस्यामिति** । **यावतिथाविति**। यावच्छब्दात्पूरणे ऽर्थे डटि 'वतोरिथुक्' इति वत्वन्तस्येथुगागमे कृते यावतिथ इति रूपम् । ग्रामयोर्यस्यां मूर्च्छनायां षड्जमध्यमौ यावतिथौ सा मूर्च्छना तावतिथी । अत्र 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना

ङीप् ॥ अथ मूर्च्छनाप्रसङ्गेन केवलारोहवत्तया तदेकदेशरूपान्क्रमान्प्रस्तारे कूटतानोपयोगार्थं प्रतिमूर्च्छनमियत्तया ऽवधार्य लक्षयति—प्रथमादीत्यादिना । प्रथमादिस्वरारम्भात्, यस्यां मूर्च्छनायां य: प्रथम: स्वर: स आदिर्येषां त इतरे षट् स्वरा:, तद्गुणसंविज्ञानात्प्रथमश्चेति प्रथमादय: सप्त स्वरा:, तेषामारम्भ: क्रमादादिमत्वेनोच्चारणम्, तस्मात् । एकैकेति । शुद्धादिभेदेनोक्तासु षट्पञ्चाशन्मूर्च्छनासु प्रत्येकमित्यर्थ: । तास्वन्त्यस्वरान्क्रमादुच्चार्य पूर्वान्स्वरान्क्रमादुच्चारयेदिति क्रमादित्यस्यावृत्त्या ऽन्वय: कर्तव्य: । पूर्वानारब्धस्वरादधस्तनान् । इह सप्तस्वरात्मकेषु क्रमेषु पूर्वानुच्चारयेदिति लक्षणांश: प्रतिमूर्च्छनं प्रथमक्रमेष्वसंभाव्यो ऽपि द्वितीयादिक्रमेषु संभवत्स्वरविषयो द्रष्टव्य: । तद्यथा—उत्तरमन्द्रायां सरिगमपधनीति प्रथम: क्रम: । निसरिगमपधेति द्वितीय: । धनिसरिगमपेति तृतीय: । पधनिसरिगमेति चतुर्थ: । मपधनिसरिगेति पञ्चम: । गमपधनिसरीति षष्ठ: । रिगमपधनिसेति सप्तम: । एवं क्रमेणोच्चारितत्वादेतेषां क्रमसंज्ञा ॥ यक्षरक्ष इत्यादि: स्पष्टार्थ: ॥ १८-२६ ॥

(सु०) मूर्च्छनासंख्यापरिज्ञानार्थं सुगममुपायमाह—यस्यामिति । उभयोर्ग्रामयोर्मध्ये षड्जमध्यमौ स्वरौ यावतिथौ यावत्संख्यापूरणौ, तावतिथी तावत्संख्यापूरणी मूर्च्छना नि:शङ्केन नि:शङ्क इति बिरुदविराजितेन शार्ङ्गदेवेन कथिता । षड्जग्राममूर्च्छनासु यदि षड्ज: प्रथमस्तर्हि प्रथमा मूर्च्छना, यदि षड्जो द्वितीयस्तर्हि द्वितीया, यदि तृतीयस्तृतीया, यदि चतुर्थश्चतुर्थी, यदि पञ्चम: पञ्चमी, यदि षष्ठ: षष्ठी, यदि सप्तम: सप्तमीति । एवं मध्यमग्राममूर्च्छनासु यदि मध्यम: प्रथमस्तर्हि प्रथमा मूर्च्छना, यदि द्वितीयो द्वितीया, यदि तृतीयस्तृतीयेत्यादि ॥ १८ ॥ षट्पञ्चाशत्संख्यानां मूर्च्छनानां प्रत्येकं सप्तविधत्वं दर्शयति—प्रथमादीति । एकैका मूर्च्छना सप्तधा भवति, प्रथमद्वितीयतृतीयतुरीयपञ्चमषष्ठसप्तमस्वरारम्भात् । ननु द्वितीयादिस्वरारम्भे कथं सप्तस्वरत्वम्? अत आह—तास्विति । तासु मूर्च्छनास्वन्त्यस्वरपर्यन्तमुच्चार्य पूर्वान्स्वरानु-

च्चारयेत् । ननु तर्हि क्रमादारोहावरोहाभावान्मूर्च्छनात्वं व्याहन्येत ; अत आह—क्रमादिति । यद्यप्यारोहावरोहयोः क्रमो नास्ति, तथा ऽपि स्वरक्रमस्य सद्भावान्मूर्च्छनात्वम् ॥ १९ ॥ ते मूर्च्छनाभेदाः क्रमशब्देनोच्यन्ते । तेषां संख्या द्वानवत्या ऽधिकं शतत्रयं ज्ञातव्यम् । मतङ्गदत्तिलौ तु मूर्च्छनानामन्यथा चातुर्विध्यमवादिष्टाम् । यदाह मतङ्गः—'तत्र सप्तस्वरा मूर्च्छना चतुर्विधा पूर्णा षाडवौडुविता साधारणी चेति । तत्र सप्तभिः स्वरैर्या गीयते सा पूर्णा । षड्भिः स्वरैर्या गीयते सा षाडवा । पञ्चभिः स्वरैर्या गीयते सौडुविता । काकल्यन्तरैः स्वरैर्या गीयते सा साधारणी ।' इति । दत्तिलो ऽप्याह—

'स्वरौ यावतिथौ स्यातां ग्रामयोः षड्जमध्यमौ ।
मूर्च्छना तावतिथ्येव तद्ग्रामद्वितये तथा ॥
सर्वास्ताः पञ्चषट्पूर्णसाधारणकृताः स्मृताः ।'

इति । मूर्च्छनानां षाडवत्वं वक्ष्यमाणषाडवतानप्रकारेणोक्तम् । ओडुवत्वं वक्ष्यमाणौडुवतानप्रकारेणोक्तम् । ताभ्यां षाडवौडुवत्वम् । मूर्च्छनातानयोश्च भेदः प्रतिपादितो मतङ्गेन । यदाह—'ननु मूर्च्छनातानयोः को भेदः ? उच्यते । मूर्च्छनातानयोर्नार्थान्तरत्वमिति विशाखिलः । एतन्न संगतम्, संग्रहश्लोके मूर्च्छनातानयोर्भेदस्य प्रतिपादितत्वात् । ननु कथं मूर्च्छनातानयोर्भेदः ? ब्रूमः—आरोहावरोहक्रमयुक्तः स्वरसमुदायो मूर्च्छनेत्युच्यते ; तानस्त्वारोहणक्रमेण भवतीति भेदः' इति ॥ १९- ॥ मूर्च्छनानां देवताः कथयति—यक्षेति । यक्षाः, रक्षांसि, नारदः, अब्जभवो ब्रह्मा, नागाः सर्पाः, अश्विनौ दस्रौ, पाशी वरुणः ॥ -२०, २०- ॥ मध्यमग्राममूर्च्छनानां देवताः कथयति—ब्रह्मेति । देवताकथनं तु तया तया मूर्च्छनया गीतया सा सा देवता प्रीयत इत्येतमर्थं ज्ञापयितुम् । नारदमतेन मूर्च्छनानामन्यथा नामानि कथयति—तासामिति । ऋषीणां समाख्याता इति । ऋषिभिः समाख्याता इत्यर्थः । नारदमतेन गांधार-ग्राममूर्च्छनानामानि कथयति—नन्देति । ननु गांधारग्राममूर्च्छनानां लक्षणं किमिति नोक्तम् ? अत आह—ताश्चेति । विशेषयति व्यावर्तयति सजातीय-विजातीयेभ्य इति विशेषो लक्षणम् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । लक्षणं कृत्वा नोक्ता इत्यर्थः ॥ -२१—२६ ॥

ताना: स्युर्मूर्च्छना: शुद्धा: षाडवौडुवितीकृता: ।
षड्जगा: सप्त हीनाश्चेत्क्रमात्सरिपसप्तमै: ॥ २७ ॥
तदा ऽष्टाविंशतिस्ताना मध्यमे सरिगोज्झिता: ।
सप्त क्रमाद्यदा ताना: स्युस्तदा त्वेकविंशति: ॥ २८ ॥
एते चैकोनपञ्चाशदुभये षाडवा मता: ।
सपाभ्यां द्विश्रुतिभ्यां च रिपाभ्यां सप्त वर्जिता: ॥ २९ ॥
षड्जग्रामे पृथक्ताना एकविंशतिरौडुवा: ।
रिधाभ्यां द्विश्रुतिभ्यां च मध्यमग्रामगास्तु ते ॥ ३० ॥
हीनाश्चतुर्दशैव स्यु: पञ्चत्रिंशत्तु ते युता: ।
सर्वे चतुरशीति: स्युर्मिलिता: षाडवौडुवा: ॥ ३१ ॥

(क०) प्रसङ्गात्क्रमानुक्त्वा मूर्च्छनैकदेशरूपत्वेन मूर्च्छनाऽनन्तर-मुद्दिष्टान्शुद्धतानाल्लक्षयति—**ताना: स्युरिति** । तन्यते विस्तार्यत इति तनोतेर्धातो: 'अकर्तरिं च—' इत्यादिना सूत्रेण कर्मणि घञि तान इति रूपं दायो लाभ इतिवत् । शुद्धा मूर्च्छना: षाडवौडुवितीकृता: सत्य: शुद्धास्ताना: स्युरिति शुद्धपदस्योभयत्र संबन्ध: । यदि तानपदेनैव संबन्धस्तदा मूर्च्छना इत्यविशेषेण प्रकृतत्वात्षट्पञ्चाशन्मूर्च्छनानामपि प्रसक्तौ तासां च प्रत्येकं वक्ष्यमाणप्रकारेण षाडवौडुवितत्वयो: कृतयोस्तदुत्थतान-संख्यायां षट्त्रिंशदुत्तरशतत्रयमितायां सत्याम् 'ताना श्चतुरशीति: स्यु:' इति भरतवचनविरोध: स्यात् । किं चोत्तरवाक्ययो: 'षड्जगा: सप्त' 'मध्यमे सप्त' इति च संख्योपादानमनुपपन्नं स्यात् । अत: शुद्धा मूर्च्छना इत्यन्वय: कर्तव्य: । अथ यदि मूर्च्छनापदेनैव संबन्ध: क्रियेत तदा कूट-तानानामपि लक्ष्यत्वं प्रतीयेत, तानपदस्याविशेषेणोपादानात् । तन्मा भूदित्यु-

भयत्रान्वयः कर्तव्यः । इह मूर्च्छनानां शुद्धत्वं नाम काकल्यन्तररहितत्वम् ; तानानां तु शुद्धत्वं काकल्यन्तररहितत्वं व्युत्क्रमेणोच्चारितस्वररहितत्वं चावगन्तव्यम् । षाडवौडुवितीकृता इति । सप्तसु नियतैकस्वरलोपात्षाडवाः । सप्तसु नियतस्वरद्वयलोपादौडुविताः । पूर्वमषाडवाः षाडवाः संपन्नाः षाडवीकृताः, पूर्वमनौडुविता औडुविताः संपन्ना औडुवितीकृताः । षाडवीकृताश्चौडुवितीकृताश्चेति समासः । षाडवौडुवितीकृता इत्यनेनैकस्य द्वयोर्वा स्वरयोरविशेषेण लोपे प्राप्ते, भरतादिमतानुसारेण लोपं निगमयति—**षड्जगा** इत्यादिना । ननु शुद्धतानेषु केषुचिद्भेदकपञ्चमलोपाद् ग्रामविवेकः कथमिति चेत् ; उच्यते—ग्रामविशेषमधिकृत्यैव तत्तत्स्वरविहीनतानाभिधानात्क्वचिद्भेदकपञ्चमाभावे ऽपि तानविशेषस्यैव ग्रामभेदकत्वमिति ॥ २७—३१ ॥

(सु०) तानान्निरूपयति—**तानाः स्युरिति** । शुद्धा मूर्च्छनास्तानाः स्युः । किंविधा मूर्च्छनाः ? विवक्षितैकस्वरापकर्षेण विवक्षितस्वरद्वयापकर्षेण च षट्स्वराः पञ्चस्वराश्चेति कृताः । तमेव विवक्षितं स्वरापकर्षं कथयति—**षड्जगा** इति । षड्जग्रामस्था मूर्च्छना यदा षड्जेन हीनाः क्रियन्ते तदा सप्त ताना भवन्ति । यदर्षभेण हीनास्तदा सप्त । यदा पञ्चमेन हीनास्तदा सप्त । यदा सप्तमेन निषादेन हीनास्तदा सप्त । एवं षड्जग्रामे षाडवा अष्टाविंशतिस्ताना भवन्ति । मध्यमग्रामे सप्त मूर्च्छना यदा षड्जोज्झिता भवन्ति तदा सप्त तानाः । यदर्षभोज्झितास्तदा सप्त । यदा गांधारोज्झितास्तदा सप्त । एवं मध्यमग्राम एकविंशतिः षाडवास्ताना भवन्ति । ग्रामद्वये मिलिताः षाडवास्ताना एकोनपञ्चाशत् ॥ २७—२८ ॥ औडुवांस्तानान्निरूपयति—**सपाभ्यामिति** । षड्जग्राममूर्च्छनाः सपाभ्यां षड्जपञ्चमाभ्यां वर्जिता यदा भवन्ति तदा सप्तौडुवास्तानाः । यदा द्विश्रुतिभ्यां गांधारनिषादाभ्यां वर्जितास्तदा सप्त । यदा रिपाभ्यामृषभपञ्चमाभ्यां हीनास्तदा सप्त । एवं षड्जग्राम एकविंशतिस्ताना औडुवाः । मध्यमग्रामे यदा सप्त मूर्च्छना रिधाभ्यामृषभधैवताभ्यां हीना भवन्ति तदा सप्त ताना औडुवाः । यदा द्विश्रुतिभ्यां गांधारनिषादाभ्यां हीनास्तदा सप्त । एवं मध्यमग्राम

असंपूर्णाश्च संपूर्णा व्युत्क्रमोच्चारितस्वराः ।
मूर्च्छनाः कूटतानाः स्युस्तत्संख्यामभिदध्महे ॥ ३२ ॥
पूर्णाः पञ्च सहस्राणि चत्वारिंशद्युतानि तु ।
एकैकस्यां मूर्च्छनायां कूटतानाः सह क्रमैः ॥ ३३ ॥

औडुवास्तानाश्चतुर्दश । ग्रामद्वये मिलिता औडुवाः पञ्चत्रिंशत् । सर्वे ऽपि षाड-वौडुवाश्चतुरशीतिः । तानानां प्रयोगस्तु द्विधा कथितो मतङ्गेन । यदाह—कथमेषां तानानां प्रयोगः कार्य इति चेत्, उच्यते । द्विविधस्तानप्रयोगः प्रवेशेन निग्रहेण च । प्रवेशो ह्यृषभापेक्षया षड्जस्याधरीभूतस्य लोपनीयस्य विप्रकर्षः पीडनम्, ऋषभापादनमिति यावत् । इति विप्रकर्षेण प्रवेशः । मार्दवेनायं यथा —तस्यैव षड्जस्य निषादापेक्षयोत्तरीभूतस्य मार्दवं शिथिलीकरणम्, निषादा-पादनमिति यावत् । इति द्विविधः प्रवेशः । निग्रहस्तूत्तरस्वरपरित्यागो ऽसंस्पर्शः । प्रयोगस्तु यथा—सासागरिपापामारी । तथा चाह भरतः—'द्विधा तानक्रिया तन्त्र्यां प्रवेशो निग्रहश्च । अत्र प्रवेशो नामाधरस्वरप्रकर्षणादुत्तरस्वरमार्दवाच्च । निग्रहश्चासंस्पर्शः' इति । दत्तिलो ऽप्याह—

'द्विधा तानक्रिया तन्त्र्यां प्रवेशान्निग्रहात्तथा ।
प्रवेशो ध्वनिसादृश्यमसंस्पर्शस्तु निग्रहः ॥'

इति । ननु प्रथमायां सप्तम्यां च मूर्च्छनायां षड्जे लुप्ते रिगमपधनीत्येकमेव रूपं भवतीति तत्र को विशेषः ? सत्यं भेदो नास्ति, परं तु मन्द्रतारकृतो भेदो विद्यत एव । ननु मूर्च्छनास्तावज्जातिरागभाषाऽऽदिषूपयोगिन्य इति युक्तं तासां कथनम्; तानास्तु कुत्रोपयुज्यन्ते ? उच्यते । द्वयोर्ग्रामयोर्जातिरागान्यत्वप्रति-पादनार्थं प्रयोगस्तानानामित्युक्तं मतङ्गेन ॥ २९—३१ ॥

(क०) क्रमप्राप्तान्कूटतानाँल्लक्षयति—**असंपूर्णाश्चेति** । मूर्च्छनाश्च-तुर्विधा अपि मूर्च्छनाः संपूर्णा असंपूर्णाश्च व्युत्क्रमेणोच्चारितस्वराश्चेत्कूट-तानाः स्युरित्यन्वयः । संपूर्णाः सप्तस्वरयुक्ताः, असंपूर्णा एकैकान्त्यान्त्य-स्वरत्यागे सति षटस्वराद्येकस्वरान्ताः, चकारो विकल्पार्थः । व्युत्क्रमोच्चा-

षट्पञ्चाशन्मूर्च्छनास्थाः पूर्णाः कूटास्तु योजिताः ।
लक्षद्वयं सहस्राणि द्व्यशीतिर्द्वे शते तथा ॥ ३४ ॥
चत्वारिंशच्च संख्याता अथापूर्णान्प्रचक्ष्महे ।
एकैकान्त्यान्त्यविरहाद्भेदाः षट् षट्स्वरादयः ॥ ३५ ॥
एकस्वरो ऽत्र निर्भेदो ऽप्युक्तो नष्टादिसिद्धये ।
क्रमा अकूटतानत्वे ऽप्युक्तास्तेषूपयोगिनः ॥ ३६ ॥

रितस्वरा इत्यत्र स्वराणामानुपूर्व्या ऽऽरोह एव क्रमः । तेष्वेकादिस्वरव्यत्यासो व्युत्क्रमः । अवरोहे सत्यामपि विपरीतानुपूर्व्यां क्रमत्वाभावेन कूटतानत्वमेव । कूटत्वं नाम व्युत्क्रमोच्चारितस्वरत्वम् ॥ अथ षट्पञ्चाशति मूर्च्छनास्वेकैकस्याः संपूर्णादिसप्तभेदेषु प्रतिभेदं वक्ष्यमाणप्रस्तारवशादियत्तया कूटतानसंख्यां दर्शयितुं प्रतिज्ञापूर्वकमाह— **पूर्णाः पञ्च सहस्राणीत्यादिना** ॥ **एकैकान्त्यान्त्यविरहादिति** । एकैकस्यां मूर्च्छनायामन्त्यान्त्यविरहादन्त्यान्त्यस्वरपरित्यागात् । अन्त्यान्त्येति वीप्सयोत्तरमन्द्रायां संपूर्णक्रमे ऽन्त्यो निषादः, तस्य परित्यागात्षट्स्वरः क्रमो भवति । तस्मिन्क्रमे ऽन्त्यो धैवतः, तत्परित्यागात्पञ्चस्वरः क्रमो भवति । एवमसंपूर्णाः षड् भेदा द्रष्टव्याः । तद्यथा सरिगमपधेति षट्स्वरो भेदः ; सरिगमपेति पञ्चस्वरः ; सरिगमेति चतुःस्वरः ; सरिगेति त्रिस्वरः ; सरीति द्विस्वरः ; सेत्येकस्वरः । एवमन्यास्वपि मूर्च्छनासु प्रत्येकं षड् भेदा द्रष्टव्याः । निर्भेदः प्रस्तारा-भावादवान्तरभेदरहितः । **नष्टादिसिद्धय** इति । आदिशब्देनोद्दिष्टस्य संख्यायाश्च ग्रहणम् ; तेषु 'मौलैकाङ्कसमन्वितैः' इत्येकस्वरतानस्योपयोगात्तत्सिद्धिरिति, तस्यै । **तेषूपयोगिन** इति । तेषु कूटतानेषु मूलकारणत्वेनोपयोगिनो यतो ऽत उक्ताः । व्युत्क्रमस्य क्रमापेक्षित्वादिति भावः ॥ ३२–३६ ॥

(सु०) कूटतानान्कथयति—असंपूर्णा इति । या मूर्च्छना असंपूर्णा याश्च संपूर्णास्तास्ता एव व्युत्क्रमेणोच्चारितस्वराः सत्यः कूटताना भवन्ति । प्रतिमूर्च्छनं पूर्णकूटतानसंख्यां प्रतिज्ञाय कथयति—तत्संख्यामिति ॥ ३२ ॥ एकैकस्यां मूर्च्छनायां पूर्णाः कूटतानाश्चत्वारिंशदुत्तराणि पञ्च सहस्राणि (५०४०) भवन्ति । ननु मतङ्गेन त्रयस्त्रिंशदधिकानि पञ्च सहस्राणि (५०३३) प्रतिमूर्च्छनं कूटतानसंख्योक्ता; यदाह—"कूटतानानां सहस्राणि पञ्च त्रयस्त्रिंशदधिकानि निष्पद्यन्ते; दत्तिलेनाप्युक्तम्—

'पूर्णाः पञ्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्च संख्यया ।
कथयन्ति प्रतिग्राममुपायो गणने ऽधुना ॥'

इति" इति । तन्निरासार्थमाह—सह क्रमैरिति । प्रतिमूर्च्छनं प्रस्तारे क्रियमाणे सप्त क्रमाः संजायन्ते; तैः सह चत्वारिंशदुत्तराणि पञ्च सहस्राणि भवन्तीति तात्पर्यम् । दत्तिलादिभिस्तु क्रमान्विहाय कूटतानसंख्यैव निर्दिष्टेत्यविरोधः ॥३३॥ प्रतिमूर्च्छनं कूटतानसंख्यामुक्त्वा सर्वासां मूर्च्छनानां कूटतानसंख्यां कथयति—षट्पञ्चाशदिति । चत्वारिंशदधिकानि पञ्च सहस्राणि षट्पञ्चाशता गुणनीयानि । एतावता लक्षद्वयं द्व्यशीतिः सहस्राणि शतद्वयं चत्वारिंशदधिकमितीयं संख्या (२८२२४०) निष्पद्यते । अपूर्णान्कूटतानान्प्रतिज्ञाय कथयति—अथापूर्णानिति । क्रमाणां कूटतानानां च षट्स्वरादयः षड् भेदा भवन्ति । कथं भवन्तीत्यपेक्षायामाह—एकैकान्त्यान्त्यविरहादिति । पूर्णा या मूर्च्छना ग्रामद्वये तासामेकैकान्त्यस्वरापकर्षेण; अन्त्यैकस्वरापकर्षेण षट्स्वरा भेदा भवन्ति, अन्त्यस्वरद्वयापकर्षेण पञ्चस्वराः, अन्त्यस्वरत्रयविरहेण चतुःस्वराः, अन्त्यस्वरचतुष्टयहान्या त्रिस्वराः, अन्त्यस्वरपञ्चकहान्या द्विस्वराः, अन्त्यस्वरषट्कहानेनैकस्वरा इति ॥३४, ३५॥ नन्वेकस्वराणां प्रस्ताराभावाद्भेदा न सन्ति; ते किमर्थमत्रोच्यन्ते? अत आह—एकस्वर इति । एकस्वरभेदा नष्टोद्दिष्टसिद्धय उक्ताः । एकस्वरपरित्यागेन द्विस्वरादीनामपि निवेशने खण्डमेरौ नष्टोद्दिष्टपरिज्ञानस्याशक्यत्वादेकस्वरा अप्युक्ता इत्यर्थः । ननु तर्हि क्रमाः कूटतानत्वाभावात्किमर्थमत्रोच्यन्ते? अत आह—क्रमा इति । क्रमा यद्यपि कूटताना न भवन्ति, तथा ऽपि 'क्रमं न्यस्य स्वरः स्थाप्यः' इति वक्ष्यमाणे प्रस्तारे ते कूटतानेषूपयोगिनो भवन्ति, क्रमैर्विना कूटतानानामशक्यज्ञानत्वात् ॥ ३२–३६ ॥

स्युः षाडवानां विंशत्या सह सप्त शतानि तु ।
औडुवानां तु विंशत्या सहितं शतमिष्यते ॥ ३७ ॥
चतुःस्वराणां [1]कूटानां चतुर्विंशतिरीरिताः ।
त्रिस्वराः षड् द्विस्वरौ द्वावेकस्त्वेकस्वरो मतः ॥ ३८ ॥
आर्चिको गाथिकश्चाथ सामिको ऽथ स्वरान्तरः ।
एकस्वरादितानानां चतुर्णामभिधा इमाः ॥ ३९ ॥
[2]उक्ताः शुद्धादिभेदेन निगयुक्ताश्चतुर्विधाः ।
तयोरेकैकहीनास्तु द्वेधा मूलक्रमा मताः ॥ ४० ॥

(क०) **स्युः षाडवानामिति** । अत्र षाडवत्वं षट्स्वरवत्त्वमात्रेण विवक्षितम्, न तु प्रयोगापादनसमर्थषट्स्वरवत्त्वम् । औडुवानामित्यत्राप्येवमेव द्रष्टव्यम् ॥ **आर्चिक** इति । यज्ञप्रयोगेष्वृचामेकस्वराश्रयत्वात्, तत्संबन्धादार्चिकः । तथा गाथासंबन्धाद्गाथिको द्विस्वरः । सामसंबन्धात्त्रिस्वरस्तानः सामिकः । साम्नां तु त्रिस्वरत्वं सप्तस्वरवत्त्वे ऽपि मन्द्रादिस्थानत्रयविवक्षया । चतुःस्वरतानस्यैकस्वरादिसप्तविधतानमध्यवर्तित्वात्स्वरान्तर इति संज्ञा ॥ **उक्ताः शुद्धादिभेदेने**ति । अत्रादिशब्देन सकाकलिसान्तरतद्द्वयोपेता गृह्यन्ते ॥ ३७–४० ॥

(सु०) षाडवानां कूटतानानां क्रमैः सह संख्यामाह—स्युः षाडवानामिति । षाडवस्य क्रमस्य प्रस्तारे क्रियमाणे विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि (७२०) भेदाः संजायन्ते । औडुवानां प्रस्तारे प्रतिमूर्च्छनं विंशत्युत्तरशतम् (१२०) भेदा भवन्ति । चतुःस्वराणां प्रस्तारे चतुर्विंशतिर्भेदा भवन्ति । त्रिस्वराणां प्रस्तारे

[1] तानानां.
[2] उक्तशुद्धादिभेदेन.

इदं च विष्ण्वाराधनं भगवच्छास्त्रेषु तैस्तैर्व्यापकमन्त्रप्रभृतिभिस्तत्तदधिकारानुरूपं प्रपञ्च्यते । अधिकृतशास्त्रप्रतिपादितस्य पूर्णोपदिष्टस्यैव मुख्यत्वं होतृशाखोक्तहौत्रपरिग्रहन्यायेन सिद्धम् । एतेन "अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन वा" इति [1]स्मृतिरपि प्रणवाष्टाक्षर-द्वादशाक्षरादिमन्त्राणामाथर्वणरहस्याम्नायाद्यधीततया वेदमन्त्रशब्देन संग्रहात् पञ्चरात्रोदितेन वा इत्ययमंशस्तान्त्रिकसंज्ञितप्रत्यक्षेतरश्रुतिमूलमन्त्रान्तरविषयतया योज्यः[2] ।

पाञ्चरात्रोक्तं समाराधनमेव सर्वेषां मुख्यम् ।

नित्यं चैतद्वैश्वदेवादिवद्भगवत्समाराधनम् । 'नित्यमाराधयेद्धरिम्' इति वचनवात् ।

भगवत्समाराधनस्य नित्यत्वम् ।

"शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नित्यं विष्ण्वर्चनं परम् ।
प्रवः पान्तमन्धसोऽधियेत्यर्धर्चविधानतः[3] ॥"

इति सूत्रान्तरानुसारात् ।

"स्नात्वा नित्यं शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।
देवताभ्यर्चतं चैव समिदाधानमेव च ॥"

इति सामान्यतो मनूक्तेश्च । उक्तं चानुशासनिके श्रीपुण्डरीक-नारद-संवादे—

"ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
केशवाराधनं हित्वा नैव याति परां गतिम् ॥" इति ।

[1] स्मृतिरपि इत्येव सर्वत्र पाठः.

[2] योज्या—ख, ग.

[3] धीत्यृचोऽर्धस्य—घ, ङ, ज ; चोर्धर्च—ख, ग ; धि इत्यर्धर्च—क, झ.

एवं योगयाज्ञवल्क्यादिष्वपि[1]—

"विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ।
तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥"

इत्यादिकमुच्यते । एवंविधदेवतार्चनाकरणे च प्रत्यवायं स एवाह—

"यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकान् सूकरेष्वपि जायते" ॥ इति ।

भगवदर्चावताररहितगृहस्य[2] पुरुषस्याभोज्यान्नत्वमप्यन्यत्रोच्यते—

"केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते ।
तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं हि तत्" ॥ इति ।

अनन्तरं च पञ्चमहायज्ञपूर्वकं प्राणाग्निहोत्रं प्रपञ्चयन्नेवमाह[3]—

"स्वाहाप्रणवसंयुक्तं प्राणायान्नाहुतिं ततः ।
अपानाय ततो हुत्वा व्यानाय तदनन्तरम् ॥
उदानाय ततः कुर्यात् समानायेति पञ्चमम् ।
विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादात्मनि द्विजः ॥
शेषमन्नं यथाकामं भुञ्जीत व्यञ्जनैर्युतम् ।
ध्यात्वा तु मनसा देवमात्मानं वै प्रजापतिम्" ॥ इति ।

अत्रापि देव-प्रजापतिशब्दौ पूर्वोक्तनयेन विष्णुपरौ मन्तव्यौ[4] । "हृदि

[1] योगयाज्ञवल्क्येनापि—क, ख, ग.
[2] अर्चारहितगृहस्थस्य—घ.
[3] एवाह—क, ख, ग, च, ज, झ.
[4] मन्तव्यौ—क, ख, ग, झ पुस्तकेषु नास्ति ।

ध्यायन् हरिं तस्मै निवेद्यान्नं समाहितः" । इत्यादिभगवद्यामुनेयोपात्तकर्मकाण्डस्थप्राणाग्निहोत्रविषयव्यासवचनानुसाराच्च, अस्मिन्नपि[1] व्यासवचने देवध्यानं तदेव हृदयस्थहरिध्यानमिति गम्यते । ईदृशं च भोजनमेवानुयागसमाख्ययान्यत्र व्यपदिश्यते ।

अथान्यदपि[2] भोजने अपेक्षितं सर्वमुपदिश्य,

व्यासस्मृतौ स्वाध्यायसंवादनम् ।

"भुक्त्वैवं सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्" ॥

इति चतुर्थकालसाध्यं स्वाध्यायमाह । एवमन्येऽपि स्मरन्ति—"भुक्त्वोपस्थाय चादित्यं पुराणानि सदा पठेत्" इत्यादि । अत्र परिपूर्णज्ञानस्योपबृंहणनिरपेक्षस्याधिकारिविशेषस्य द्विषडष्टषडक्षरद्वयादिजप एव स्वाध्याय इति तत्र तत्र तद्विधिः । अत एव रहस्याम्नाये वेदान्तरनिषेधेन द्विषट्कमात्रस्वाध्यायविधानं निर्व्यूढम् ।

यत्पुनरनन्तरं पञ्चमकालं[3]कृत्यमुक्तम् "ततः सन्ध्यामुपासीत"

व्यासस्मृतौ योगोऽपि आक्षेपलभ्यः ।

इत्युपक्रम्य,

"हुत्वाग्निं विधिवन्मन्त्रैर्भुक्त्वा चान्नमभीष्टकम् ।
सभृत्यबान्धवजनः स्वपेच्छुष्कपदो निशि" ॥

[1] अस्मिन्नेव—क, ख, ग, ङ.
[2] अथ—क, ख, ङ पुस्तकेषु नास्ति ।
[3] पञ्चकाल—ख, घ.

इत्यादि । अत्र रात्रिभोजनवचनेन तदनन्तरं योगोऽपि दिवाभोजनानन्तरोक्तः स्वयमेवागच्छतीति तदनुक्तिः । तथा हि, पूर्वं दिवाभोजनानन्तरमेवमाह—

"हुतानुमन्त्रणं कुर्याच्छ्रद्धायामिति मन्त्रतः ।
तथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणीति हि ॥
सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः परः स्मृतः ।
योऽनेन[1] विधिना कुर्यात् स याति पदमक्षयम्" ॥ इति ।

एवं च निगमयामास—

"इत्येतदखिलेनोक्तमहन्यहनि यन्मया ।
ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥
नास्तिक्यादथवालस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः ।
स याति नरकान् घोरान् काकयोनौ च जायते ॥
नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाश्रमविधिं सुखम् ।
तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः" ॥ इति ।

अत्र परमेष्ठी सर्वकर्मसमाराध्यो विष्णुरेव । विष्णोरेव सर्वकर्मसमाराध्यत्वम्,

"भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्" ।
"अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" ।
"यज्ञैस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वभूतमयाच्युत" ।
"हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृक्" ।

[1] योगेन—क, ख, च, छ, झ.

इत्यादिषु प्रसिद्धम्। अयं चात्र परमेष्ठी विहितकर्मतोष्यत्वेनोच्यते। परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी। स च तमसः परस्तात्, 'तद्विष्णोः परमं पदं' इत्युक्ते शुद्धसत्त्वमये वैकुण्ठ[1]संज्ञके लोके वर्तमानः पुरुषोत्तम एव। एवं वैयासे धर्मशास्त्रे भगवतः पञ्चसु कालेषु भजनं भगवन्नित्यकर्मानुप्रवेशेनैव विहितमिति न कस्यचित् तत्परित्याग उपपद्यते।

यत्तु दक्षेणोक्तं कालाष्टकविभागेन दिनकृत्यं तदपि प्रकृतानुगुणमेव।

दक्षोक्तकालाष्टक-विभागोऽपि पाञ्च-कालिककर्मानुगुणः।

तथा हि—

"प्रातरुत्थाय कर्तव्यं यद्द्विजेन दिने दिने।
तत् सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम्॥
उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत्।
नित्यनैमित्तिकैर्युक्तैः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः॥
स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः।
अज्ञानादथवा लोभात्त्यागेन पतितो भवेत्"॥ इति।

नित्य-नैमित्तिककर्मणां तदुपकारिकाम्यकर्मणां च यथाकालमनुष्ठानमविच्छेदेन कर्तव्यमिति प्रतिपाद्य,

"दिवसस्याद्यभागेन कृत्यं तस्योपदिश्यते।
द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा॥
षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक्।
भागेष्वेतेषु यत् कृत्यं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः"॥

इति कालाष्टकविभागेन कृत्यविभागं सामान्यतः प्रस्तुत्य,

[1] वैकुण्ठादि—घ, ङ, ज.

दक्षस्मृतौ प्रथमद्वि-
तीय कालकर्तव्यस्या-
भिगमनेऽन्तर्भावः ।

"उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम्" ।

इत्यादिना,

"सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्" ॥

इत्यन्तेन स्नानाचमन-सन्ध्यावन्दनादीनि यथावत् प्रतिपाद्य,

"सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।
स्वयं होमे फलं यत्तु न तदन्येन जायते ॥
ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
एतैरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि" ॥

इति प्राभातिकं होमं चोक्त्वानन्तरमाह—

"देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणः[1] ।
देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्णस्तु विशिष्यते ॥
देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणां तु मध्यमे ।
पितृणामपराह्णे तु कार्याण्येतानि यत्नतः" ॥ इति ।

अत्र प्रातर्होमानन्तरं देवकार्यविधानात् तत्कालचोदितं भगवदभि-गमनमपि सामान्यत उपदिष्टं भवति । यत्त्वनन्तरमुक्तम्—

[1] वीक्षणम्—छ, ज.

"द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।
वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥" इति
तदप्यनुगुणम् । उक्तानि हि जयाख्यसंहितायां जप-ध्यानार्चन-स्तोत्राणि
प्रथमप्रहरपर्यन्तेऽभिगमने ।

उपादानं चानन्तरमेवाह—

दत्तोक्ततृतीयकाल-कृत्यस्य उपादाने-ऽन्तर्भावः ।

"समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ।
तृतीये तु तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ॥" इति ।

इदं चोक्तं जयाख्यसंहितायाम् "ततः पुष्पफलादीनाम्" इत्यादिना ।
अत्र पोष्यवर्गार्थसाधनमित्येतत् प्रागुक्तन्यायेन भगवत्प्रीणनतयैवेति ग्राह्यम् ।
आह चात्र प्रातःस्नानं[1] प्रक्रम्य पूर्वमेव सर्वेषु कर्मसु भगवदनुसन्धानम्—

"ध्यायेन्नारायणं[2] देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहा जायते पुनः ॥" इति[3] ।

असूत्रयच्च भगवान् शौनकः—"हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेषु च ।"
इति । अत्र कर्मशब्देनानवच्छेदात् दृष्टादृष्टसर्वकर्मसंग्रहः । अन्यदेवत्य[4]-

[1] स्नानादि—क, ख, ग; स्नानादीन्—च, झ.
[2] ध्यायन्—क, ख, ग, च, झ.
[3] इति च—घ.
[4] अन्यदैवत्य—च.

कर्मण्यपि तदन्तरात्मभूतो हरिरनुसन्धेय इत्येवकाराभिप्रायः । नित्यमित्यनेन काम्यत्व-नैमित्तिकत्वशङ्काव्युदासः । स्वतः प्राप्तं कर्मकाले स्मरणं चकारेण संगृह्यते । एवं शास्त्रीयेषु सर्वेषु[1] कर्मसु भगवदनुसन्धानं नित्यमिति सिद्धम् । एतदेव रागप्राप्तेष्ववर्जनीयमिति जयाख्यसंहितायां नियमेषु पठ्यते—

"शयनासनयानादावासक्तश्चापि[2] भोजने ।
हृद्धृतं न त्यजेद्ध्यानमानन्दफलदं हि यत्" ॥ इति ।

सर्वसंग्रहेण तूच्यते—

"आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा" ॥ इति ।

एतच्च नित्यत्वात् स्वरूपानुरूपानन्दफलत्वेन स्वयं प्रयोजनत्वाच्च स्वतन्त्र-प्रपत्तिशास्त्रार्थनिष्ठैरपि[3] दुस्त्यजम् । उक्तं चैवं स्वयंप्रयोजनत्वं नारायणमुनिभिः—

"वृत्तिः स्वामिनि दासस्य स्वरूपानुगुणा शुभा ।
भक्तिश्रद्धासमायुक्ता तत्समाराधनं विदुः ॥
किं किं न साध्यं भगवदाराधनपरैर्नरैः ।
वैष्णवानां विशेषेण स्वयमेतत्प्रयोजनम्" ॥ इति ।

भगवदनुसन्धानविच्छेदोऽपि हि पुरुषार्थहानित्वेन स्मर्यते—

"यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ।
सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया" ॥ इति ।

[1] सर्वेषु—क, ख, ग, ङ पुस्तकेषु नास्ति.
[2] असक्तश्चापि—घ, छ, ज.
[3] शास्त्रनिष्ठैरपि—क, ख, ग, च, ज, ङ.

पुरुषार्थहानिः, काम-क्रोधाद्यरीणामवकाशः, अनात्मादिष्वात्मबुद्धिहेतुः, अस्वाभाविकसुख-दुःखकारणं चेत्यर्थः ।

"एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते ।
दस्युभिर्मुषितेनेव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम्" ॥ इति

खिन्नवृत्तीनामन्यपराणामपि—

"व्याप्तेनापि मनसा विष्णुः सेव्योऽन्तरान्तरा ।
मेधिबद्धो भ्राम्यमाणो घासग्रासं करोति गौः" ॥

इत्यादिभिर्यथावसरं क्षुच्छान्तिकरकर्मसमाधिना तावन्मात्रप्रयोजनत्वेन भगवत्सेवनं स्मर्यते । तदिह सिद्धोपायस्य उपायं साधयतश्च भगवत्कैङ्कर्यं अरोगस्य आरोग्यार्थिनश्च क्षीरास्वादवत् स्वयंप्रयोजनमेव ।

दत्तोक्तचतुर्थ-पञ्चम-कालकृत्यस्य इज्यायामन्तर्भावः ।

यत्तु—"चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्" इत्यादिना स्नानभेदानप्युपदिश्य,

"पञ्चमे तु तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।
पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते" ॥

इत्यादिना—

"संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ।
भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत्" ॥

इत्यन्तेन संग्रहेण देवतार्चन[1]-भोजनपर्यन्तमुक्तम् । तत्रापि अवान्तरपर्वभेदेन द्विधा विभक्तोऽयं काल एव 'इज्याकालः' इत्येकीकृत्य निर्दिश्यत इति न विरोधः । अत्र देवसंविभागशब्दनिर्दिष्टमर्थमुत्तरत्र देवतार्चनशब्देन विशेषयामास—'सन्ध्या स्नानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम्' इति । एवम् 'इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठं सप्तममभ्यसेत्' इत्युक्तं कालद्वयं स्वाध्यायकाल इत्येकीकृतम् । अत्र मात्रया [2]कालवैषम्यं मतभेदादुपपद्यते । 'अष्टमे लोकयात्रां तु बहिः-सन्ध्यां ततः पुनः' इत्युक्तलोकयात्राकालविभागस्तु लोकपराङ्मुखे भगवदेकान्तिनि नातीवापेक्षित इति तदनुक्तिः । यथोक्तं पूर्वश्रवे[3]—

दत्तोक्तषष्ठ-सप्तम-कालकृत्यस्य स्वाध्याये ऽन्तर्भावः । अष्टम-कालोक्तलोकयात्रा तु न परमैकान्तिनाम् ।

"गुरोर्गुरौ सन्निहिते वृत्तिः कार्या यथा गुरौ ।
विद्यागुरुष्वनन्येष्वप्यन्या[4] वृत्तिः स्वयोनिषु" ॥ इति

उक्तं ज ब्रह्मविद्भिः—

"अद्यप्रभृति हे लोका यूयं यूयं वयं वयम् ।
अर्थकामपरा यूयं नारायणपरा वयम् ॥
नास्ति संगतिरस्माकं युष्माकं च परस्परम् ।
वयं तु किङ्करा विष्णोर्यूयमिन्द्रियकिङ्कराः" ॥ इति ।

'अहेरिव गणाद्भीतः' इत्यादिषु च भिन्नशीलगुणपरिहार उपदिश्यते । संन्यासप्रकरणे 'समानशीलैः सहवासो न दोषाय' इति कपिलानुशिष्टस्य

[1] देवार्चनादिकं—घ, ङ, छ, ज.
[2] कालत्रयवैषम्यं—क, ख, ग, च.
[3] पूर्व (ग्रन्थे) श्रवे—च.
[4] विद्यागुरुषु चान्येषु—क, ख, ग.

कैमुत्येन गृहस्थादिष्वपि मोक्षार्थिषु तुल्यप्रसरत्वात् । आमनन्ति च बह्वृचाः—'नेदंविदनिदंविदा समुद्दिशेन्न सह भुञ्जीत न सधर्मादिः[1] स्यात्' इति । तस्येदमुपबृंहणम्—

"आविद्यः[2] प्राकृतः प्रोक्तो वैद्यो वैष्णव उच्यते ।
आविद्येन[3] न केनापि वैद्यः किंचित् समाचरेत् ॥" इति ।
"अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ।
मोहजालस्य हेतुर्हि[4] धूर्तैरेव समागमः ॥" इति ।

तथा—

"मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षकाङ्क्षिणः ।
तेषां वै छिन्नतृष्णानां योगक्षेमवहो हरिः" ॥
"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्" ॥
"शरीरारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् ।
ददाति ध्यायिनां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः" ॥
"वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः ।
न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम्" ॥

[5]इत्यादिभिर्ब्रह्मविदां लोकनैरपेक्ष्यं सिद्धम् । अत एव हि लौकिकेश्वराभिगमनमप्यापद्विषयमिति पूर्वमेवोक्तम् ।

[1] सधर्मा—क, ख, ग, च, झ.
[2] अवैद्यः—क, च.
[3] अवैद्येन—क, च.
[4] योनिर्हि—घ, ङ, छ, ज.
[5] इत्यादिभिश्च—घ, ङ.

यत्तु पश्चादुक्तम्—

"प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन यापयेत् ।
यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते" ॥ इति ।

दत्तस्मृतौ वेदाभ्यासस्य योगेनाविरोधः ।

अत्र योगासमर्थस्य तच्छेषभूतः स्वाध्यायः, समर्थस्य तु योग एवेति न समानकालतदुभयविधायकशास्त्रद्वयविरोधः । विस्तरेण चाह योगमन्त्रे दक्षः । तत्र चैष सारः प्रोक्तः—

"सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
एतद्ध्यानं च योगश्च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः" ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यश्च—'वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत्' । इति । वृत्तिहीनं बाह्यवृत्तिरहितमित्यर्थः । अतः स्वाध्याय-योगयोरेकैकस्मिन् प्रदोषादिकाले तदंशभेदेन क्रमात् प्रयोगेऽपि[1] न विरोधः । 'यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्' इति शारीरकसमर्थितप्रकारेण एकाग्रतानुगुणकालान्तरेऽपि स्वगुणभूतस्वाध्यायादिनिरोधेनापि योगोऽनुष्ठातुं युक्तः । याम-यामार्धविभागे स्वाध्यायदिषु नातिदूरपूर्वापरन्यूनाधिकनाडिकाविभागादयस्तु मतभेदतया निर्वाह्या इति । एवं स्मृत्यन्तराण्यपि संवादनीयानि[2] ।

पञ्चकालधर्मावश्यकतानिगमनम् ।

अतः पञ्चसु कालेषु तैस्तैः कर्मभिर्भगवत्सेवनस्य नित्यत्वेन विधानात्, व्यास-दक्षाद्युक्तमर्यादया भगवदाज्ञानुपालनेऽपि नीरन्ध्रभगवदुपासनसिद्धेः अधिकृतशास्त्रोक्त-

[1] प्रयोगभेदेऽपि—क, ख, ग, ज्ञ.
[2] संपादनीयानि—क, ख, ग, च, ज्ञ.

प्रशस्ततमपूर्णशास्त्रार्थपरिग्रहौचित्यस्य प्रागेव दर्शितत्वात्, [1]भाष्यकार-तदन्तेवासिप्रभृतिभिश्च प्रपत्त्येकनिष्ठैस्तदनुसारेण भगवद्भजनस्योक्तत्वात् तद्योग्यैश्चाद्ययावत्तदनुष्ठानस्य यथाशक्ति परिग्रहात्, अनिपुणपरि-त्यागस्यानादरणीयत्वात्[2] "यच्छीलः स्वामी तच्छीला प्रकृतिः" इति न्यायेन

"नाहङ्कारान्न संरम्भान्नामर्षान्नार्थकारणात् ।
न [3]हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं [4]जह्यां कथंचन" ॥

इति वदता भगवता वसुदेवनन्दनेन स्वामिना तद्दासैः समशीलैर्भवि-तव्यत्वात्, स्वामिसंप्रीणनस्वरूपानुरूपवृत्तेश्च सर्वाभिमतत्वात्, तत्प्रीणनस्य च नित्यानां मुक्तानामिव च मुमुक्षुभिः प्रत्यक्षेणावगन्तुमशक्यत्वात्, 'श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा' इति तदुक्त्यनुसारेण शास्त्रादेव तत्प्रीणननिश्चयात्, 'येनास्य पितरो याताः,' 'पञ्चरात्रोदितान् वापि ये स्ववंश्यैरनु-ष्ठिताः' इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण तत्तत्संहितामेदभिदुरेषु परमात्मसंप्रीणन-प्रस्थानभेदेषु कांचिन्मर्यादामवलम्ब्य स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठैरपि स्वाधिकारोप-देशाद्यनुरूपम्

"कुसीदमेके विहरन्ति सर्वे
य[5] आशीर्वदन्तो ददत्यत्र किंचित् ।
पर्यन्तलोकास्त्विह ते भवन्ति
अनाशिषस्तु विजयायानन्ताय" ॥

[1] भाष्यकारान्तेवासि—क, ख, ग, च, झ.
[2] अनिपुणपरित्यागस्यानादरणीयत्वात्—क, ख, ग, झ पुस्तकेषु न दृश्यते ।
[3] भेदवादात्—क, ख, ग, झ.
[4] जह्यात्—क, ख, च, छ, झ.
[5] यच्छब्दः च कोशे नास्ति.

"यस्य सर्वे समारम्भा अनाशीर्बन्धनास्त्विह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च पण्डितः" ॥

"अथ भो[1] भगवन्तं याचेत, न भो इत्याह आश्रयितव्यो भगवान् भवति न त्वेव याच्यः" इति रहस्याम्नायादिचोदित-प्रकारेण प्रयोजनान्तरप्रार्थनारहितैः स्वयंप्रयोजनत्वात् पञ्चस्वपि कालेष्व-विच्छेदेन भगवत्सम्प्रीणनरूपशास्त्रीयकैङ्कर्यव्यापारेण यावन्न्यासविद्याख्य-यागावभृथं आगामिनिश्रेयसकालनिर्विशेषमवन्ध्यकालो यापनीय इति सिद्धम् ॥

अयमत्र सारः—

पाञ्चकालिकधर्मानु-ष्ठानप्रयोजनम् ।

माङ्गल्यसूत्रवस्त्रादीन् संरक्षति यथा वधूः ।
तथा प्रपन्नः शास्त्रीयपतिकैङ्कर्यपद्धतिम् ॥
यद्वन्मङ्गलसूत्रादेस्त्यागे संरक्षणेऽपि वा ।
रक्षेन्निरोधाद्भोगाद्वा[2] पतिस्तद्वदिहापि नः ॥ इति ।

कालं सर्वमिहाभ्युपेत्य भगवत्कैङ्कर्यमादेशिकं
तत्पर्वक्रमपञ्चके किमु वयं मान्ये विमन्येमहि ।
त्यक्त्वा विंशतिपञ्चकं शतमिव प्राप्तुं मुधा मुह्यता-
मस्माकं सदसद्विवेकिषु मतं हासास्पदं मा स्म भूत् ॥

[1] अयि भो—क, च, झ.
[2] निरोधैर्भोगैर्वा—क, ख; निरुन्ध्याद्भोगैर्वा—च.

अनुपुरमनुरुन्धन्नान्तरध्वान्तराशिं[1]
न च पुरत उदेता नास्तमेता च पश्चात् ।
स्वविषयनिजधर्मान् शुद्धसत्त्वान् स सत्त्वान्[2]
अवतु भवतुषारादक्षरव्योमसूर्यः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां

नित्यानुष्ठानस्थापनाख्यः

द्वितीयोऽधिकारः ।

കേരള സാഹിത്യ അക്കാദമി

[1] अनुपुरमिति श्लोक एषः—क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु कालं सर्वमिति श्लोकस्य पूर्वं दृश्यते.

[2] सतत्त्वान्—छ.

॥ श्रीः ॥

नित्यव्याख्यानाख्यः

तृतीयोऽधिकारः ।

[1]अथोपक्रम्यते नित्यकर्तव्यक्रमसंक्रमः[2] ।
नाथयामुनपूर्णादिसम्प्रदायसरित्पथे ॥

सर्वकर्मसाधारणानि
अङ्गानि ।

अत्र यदुक्तं भगवद्यामुनाचार्यैः श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे—

"ज्ञानी तु परमैकान्ती परायत्तात्मजीवनः ।
तत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्तदेकधीः ॥
भगवद्ध्यानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः ।
लब्धात्मा तद्धृतप्राणमनोबुद्धीन्द्रियक्रियः ॥
निजकर्मादिभक्त्यन्तं कुर्यात् प्रीत्यैव कारितः ।
उपायतां परित्यज्य न्यस्येद्देवे तु तामभीः ॥" इति ।

स पञ्चपरतत्त्वज्ञः पञ्चकालपरायणः ।
जितपञ्चेन्द्रियक्लेशः पञ्चभ्यो नागमद्भयम् ॥

इत्ययं श्लोकः तृतीयाधिकारस्यादौ ङ, छ कोशयोः दृश्यते.

[2] संचयः—क, ख, झ ; सं (क्रमः) चथः—च.

इदं तावत् आप्रबोधात्[1] आनिशान्तमनुष्ठीयमानेषु कर्मसु[2] न विस्मर्तव्यम्। समयाचारनियमाध्यायश्रीवैष्णवधर्मशास्त्रादिकथितं परमैकान्तिनां विशेषकर्तव्यं च सर्वं यथावदधिगन्तव्यम्। सर्वेषु च कर्मारम्भेषु भगवच्छास्त्राद्युक्तत-त्तन्मन्त्रः, 'भगवानेव' इत्यादिकं भाष्यकारनित्योक्तं च वाक्यं पठितव्यम्। अन्ते च सर्वं स्वनियाम्येत्यादिक्रमेण समन्त्रकं भगवति समर्पणीयम्। [3]न चैतदखिलमपि उपासनोपायाधिकार्यन्तरमात्रविषयमिति भ्रमितव्यम्[4]। तथा सति तत्सहपठितगुरुभजन-निर्माल्यभक्षणनिषेधादेरपि तावन्मात्रविषय-कत्वप्रसङ्गेनालेपकवादावतारप्रसङ्गात्। प्रपञ्चितं चैतत् पूर्वस्मिन्नधिकारे, निक्षेपरक्षादिषु च।

बाह्यमुहूर्तकर्तव्यानां उपक्रमः।

तत्र भाष्यकारोक्तनित्यानुष्ठाननिष्ठस्य ब्राह्ममुहूर्तादिप्राप्तौ यत्कर्तव्यं तत्तावत् तच्छिष्यप्रशिष्यग्रन्थ-तन्मूलभूतसंहिताद्यनुसारेण संगृह्यते। पूर्वमेव यथाकालं विश्रान्त्यै निद्रां निर्विश्य प्राप्ते यामिन्याः पश्चिमे यामे सावधानेन निद्रा परित्याज्या। 'याम-द्वयं शयानस्तु', 'युक्तस्वप्नावबोधस्य' इत्यादिषु स्मरणात्। येषु च[5] योगग्रन्थेषु कृत्स्नायां रात्रौ निश्छिद्रयोगार्थं स्वप्न-समयसंभावितेन्द्रियक्षोभादिपरिहाराय च जागरः प्रतिपाद्यते, ते[6] विश्रम-निरपेक्षयोगदशापन्नपूर्णारोग्यपुरुषविशेषविषयाः[7]। तत्तत्पुरुषशक्त्यनुसारेणैव हि नित्य-नैमित्तिक-काम्यविषयाणां सर्वेषां शास्त्राणां प्रवृत्तिः। अत एव हि

[1] आप्रभातात्—क.
[2] सर्वेषु कर्मसु—च.
[3] न चैतदखिलमुपासनाधिकार्यन्तर—क, ख, ग, च, झ.
[4] मन्तव्यम—ख, ग.
[5] केषुचित्—ग.
[6] स तु—क, ख, ग, झ.
[7] विषयः—क. ख, ग, झ.

धर्मसाधनेषु प्रधानतमं शरीरं रक्षितुं प्रवृत्ते 'ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदमुपवेदमथर्वणाम्' इत्यथर्वणवेदोपवेदभूतायुर्वेदे "ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेज्जीर्णाजीर्णे निरूपयन्" इत्यभिधाय, अजीर्णे पुनरासन्ध्यागमनात् स्वापो विधीयते। ईदृशसर्वपुरुष[1]क्रोडीकारेण हि 'युक्तस्वप्नावबोधस्य' इति गीतम्। तस्मात् सर्वेषु मानवेषु प्रायिकतयौत्सर्गिकौ निद्राप्रबोधकालौ 'यामद्वयं शयानः' इत्यादिभिरुपदिश्यत [2]इति विषयव्यवस्था।

ब्राह्ममुहूर्तप्रबोधः तत्फलं च।

एवं प्राप्तकालमपनीतनिद्रातमस्कत्वेन सत्त्वस्थः प्रसन्नधीश्च भवति। तेन पूर्वयामानुसंहितमन्तःकरणचित्रभित्तिगतं विचित्रशुभाश्रयविशिष्टं ध्येयं निद्रातमोऽन्तरितमपि तत्कालसमुन्मुषितसत्त्वसन्धुक्षितसात्त्विकज्ञानरूपप्रदीपप्रकाशेन सम्यगवलोक्येत[3]। तत [4]एव चापररात्रयोगो निष्पद्यते। य एष सात्त्वतादिषु ब्राह्ममुहूर्तात् पूर्वमेव कर्तव्यत्वेन प्रपञ्च्यते——

"समुत्थायार्धरात्रेऽथ जितनिद्रो जितश्रमः।
कमण्डलुस्थितेनैव समाचम्य तु वारिणा।
गुरून् देवान् नमस्कृत्य ह्युपविश्याजिनासने" ॥

इत्यादिना एतत्संहितानिष्ठानामेष योगकालनियमः[5]। निःशब्दे सर्वसुषुप्तिकाले च ऐकाग्र्यातिशयसंभावनया च तद्विधिः। तत्तत्पुरुषशक्त्याद्यनुसाराच्च तत्तत्कालविधेरविरोध इत्युक्तम्।

[1] पुँरुषशब्दः घ पुस्तक एव दृश्यते.
[2] उच्यत इति—घ.
[3] अवलोक्यते—घ.
[4] स एव—छ.
[5] एष कालनियमः—क, ख, ग, ङ.

निद्रान्ताचमनादिकम् ।

अत्र—

"वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले" ॥

इत्यादिभिर्मन्त्राद्युपदिष्टसोदककमण्डलुधारणादिकं भगवद्योगिनोऽप्यनपोदितमिति ज्ञापनाय 'कमण्डलुस्थितेनैव' इत्युक्तम् । निद्रान्तनिमित्ततया,[1] उत्तरकर्माङ्गतया चात्र तन्त्रेणाचमनम्, तुशब्देन स्वशास्त्रोक्तविशेषः तोयाभाव[2]लाभदशायां दक्षिणश्रवणस्पर्शश्च व्यज्यते । स्मरन्ति हि—

"सम्यगाचमनाशक्तावलाभे[3] सलिलस्य च ।
पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्" ॥ इति ।

अत्र मन्त्रचतुष्कादिव्यतिरिक्तं सर्वं संहितान्तरनिष्ठानामपि साधारणम् । अजिनासन इति "चेलाजिनकुशोत्तरम्" इति गीते प्रधानांशग्रहणम् । "ततस्त्वभिमतेनैव[4] त्वास्ते पद्मासनादिना" इति जितासनगतत्वं विधीगते ।

अपररात्रयोगः ।

यच्च "समं कायशिरोग्रीवं धारयन् अचलं स्थिरम्" इत्यादिना योगदशापेक्षितं गीतं तदपि सर्वमिह सविशेषमुपदिश्यते[5] ।

[1] निद्रानिमित्ततया—क, च, झ.
[2] तोयाभाव—क, ख, ग, च, झ.
[3] शक्तावभावे—क, ख, ग, च, झ.
[4] अभिमतेनैव तिष्ठेत्—क, ख, ग, च, झ.
[5] समं कायेत्यारभ्य उपदिश्यते इति यावत् घ कोशादन्यत्र विमुक्तम् ।

"समं कायशिरोग्रीवं सन्धाय सह वक्षसा ।
दृङ्नासाग्रगता कार्या विनिमीलितलक्षणा ॥
जिह्वातालुतलस्था च सान्तरे दशनावली ।
ईषदोष्ठपुटौ लग्नौ धार्यौ द्वौ बाहुकूर्परौ ॥
ऊरुमध्यप्रदेशे तु हस्तौ नाभेरधो[1] न्यसेत् ।
अधरोत्तरयोगेन वामदक्षिणतः क्रमात् ॥
अचलं योगपट्टेन त्वेवं सन्धार्य विग्रहम् ।
संकोच्यापानदेशात्तु ह्युपरिष्टात्तमेव हि ॥
विकास्य वर्णहीनेन[2] हार्देनालक्ष्यमूर्तिना ।
विषयान्तर्निविष्टं तु क्रमाच्चित्तं समाहरेत् ॥
कुर्याद्वै बुद्धिलीनं तु तां च कुर्यात् स्वगोचरे ।
समाधायात्मनात्मानं सह मन्त्रैस्ततः[3] क्रमात् ॥" इति ।

योगे तादात्म्यभावनस्य उपपत्तिः ।

यत्पुनरिह योगदशायां तादात्म्यभावनमुपदिश्यते—

"ततो जाग्रत्पदस्थं चाप्यनिरुद्धं च मन्त्रपम् ।
परावर्त्य शतं बुद्ध्या तदभिन्नेन चेतसा ॥
तन्मन्त्रजपसामर्थ्यात्तादात्म्यस्थितिबन्धनात् ।
महिमा तु सविज्ञानस्तदीयस्तस्य जायते ॥
अभ्यासाद्वत्सरान्ते तु तदद्वैतसमन्वितः ।
अथ प्रद्युम्नमन्त्रं तु परावर्त्य शतद्वयम् ॥

[1] नाभावधः—घ, ङ, छ.
[2] विकास्यावर्णहार्णेन—घ, ङ, छ.
[3] मन्त्रैः स्वतः—क, ञ.

योऽहं सोऽहमनेनैवाप्यद्वैतेन सदैव हि ।
एवमेव समभ्यासान्मतिमांश्छिन्नसंशयः ॥
तत्प्रभावाच्च तेनैव तथा कालेन जायते ।
अनेन क्रमयोगेन जपध्यानान्वितेन तु ॥
निखिलं चाप्यधीकुर्यान्मन्त्रबृन्दं[1] पुरोदितम् ।
यावदाभाति भगवान् स्थाने पूर्वोक्तलक्षणे ॥
प्रलीनमूर्तिरमलोऽप्यनन्तस्तेजसां निधिः ।
चिदानन्दघनः शान्तोऽप्यनौपम्यो ह्यनाकुलः ॥
समाधायात्मनात्मानं तत्र त्यक्त्वा जपक्रियाम् ।
ध्यातृध्येयाविभागेन यावत्तन्मयतां व्रजेत् ॥
यदा संवेद्यनिर्मुक्ते समाधौ लभते स्थितिम् ।
अभ्यासाद्भगवद्योगी ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥" इति

अत्र न स्वरूपैक्यादिकं विवक्षितम् । शरीर-शरीरिणोर्जीवात्म-परमात्मनोः शारीरकसमर्थितप्रकारेणाविरुद्धस्य, अस्पृष्टलक्षणादोषस्य, अशेषशास्त्रानुगुणस्य, अनुकूलतर्कशालिनः, 'तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधवः'[2]' इत्युपबृंहणं[3]शतसुस्थितस्य 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इति सूत्रितस्य, पूर्वापरग्रन्थसंहितान्तरानुगुणस्य विशिष्टाद्वैतस्य विवक्षितत्वात् । 'ध्यातृध्येयाविभागेन' इत्यादिना च निर्विकल्पकसमाध्यवस्थोच्यते । 'ब्रह्म सम्पद्यते तदा' इति च परमसाम्यरूपफलप्रतिपादनम् । उक्तं च ब्रह्मैव भवतीत्यादिवाक्यान्यधिकृत्य भाष्यकारैः—"प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव, यथा सेयं गौरिति" इति । अन्यथा "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"

[1] निखिलं वापि—क, ख, ङ.
[2] (तन्मयत्वेन साधवः)—च.
[3] इत्याद्युपबृंहण—घ.

"मम साधर्म्यमागताः" इति श्रुति-स्मृतिभ्यां विरोधः। तथा च श्रुत्यन्तरम्—"यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम" इति। साम्ये च स एवेति व्यपदेशः श्रुतावेव दृश्यते—"वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वा इमान् लोकानभिजयति" इति। एवं च सति[1] 'महिमा तु सविज्ञानस्तदीयस्तस्य जायते' इत्यादिप्राकरणिकग्रन्थसामञ्जस्यं भवति। शारीरके च फलपादे मुक्तस्याविर्भूतस्वरूपस्य गुणाष्टकविशिष्टस्य जगद्व्यापारव्यतिरिक्तं भोगमात्रसाम्यं च सूत्रितम्—'जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च', 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' इति। अत उपायदशायां फलदशायां च विशिष्टैक्यानुसन्धानमेवात्र विवक्षितम्।

एतेन लाञ्छनन्यासाद्यनन्तरं 'मुद्रां बध्वा [2]स्मरेद्देवं देवोऽहमिति भावयेत्' इति समाराधनारम्भग्रन्थोऽपि[3] निर्व्यूढः। 'बध्वा मूलादिकां मुद्रां देवोऽहमिति भावयेत्[4]' इत्यादिसंहितान्तरग्रन्थाश्चात्र तुल्यन्यायाः। अत्र च 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादिष्विवेतिकरणादिवशात् दृष्टिविधित्वं सुस्पष्टम्। अत एव हि तथाविधभावनयाप्यनन्तरं योग्यतापादनमात्रमुक्तम्—

"न्यासेन देवमन्त्राणां देवतादात्म्यभावनात्।
अप्राकृताङ्गकरणात् पूजामर्हति साधकः" ॥ इति।

अन्यथा—

"देवतारूपमात्मानमर्चयेदर्घ्यधूपकैः।
धूपावसानिकैर्भोगैर्ध्यात्वा नारायणं हृदि"।

[1] एवं सति—ध.
[2] स्मरेद्ध्यानं—क, ख, ग, घ, ङ.
[3] समाराधनग्रन्थोऽपि—ङ, छ.
[4] इति समाराधन इत्यारभ्य भावयेत् इत्यन्तं—क, ख, ग, च, ञ कोशेषु विमुक्तम्.

ति समनन्तरकर्तव्यं कथं संगच्छते। न हि स्वरूपैक्यभावनायां हृदि पुनर्नारा-
णध्यानमिति किंचित् सात्। न च शेषवृत्तौ प्रवर्तमानस्य स्वरूपैक्यभावनं
ाघटीति। अतो दृष्टिविधिपक्षोऽत्र स्वीकार्यः। यद्वा गत्यन्तरे संभवति दृष्टि-
वेधिविवक्षा च न युक्ता। अतस्तच्छरीरतया तादधीन्यादिभिः सर्वानु-
त्तस्तद्व्यपदेशः। तदभिप्रायेण च स्वनियाम्येत्यादिकं वक्ष्यति भाष्यकारः।

योगे च[1] भिन्नलक्षणयोः परमात्म-प्रत्यगात्मनोः संबन्धानुसन्धान-
मेवेति शाण्डिल्यस्मृतिवाक्येन स्थापितं पूर्वाधिकारे।

योगस्वरूपे शाण्डिल्यस्मृतिः श्रीकृष्णमुनिश्च।

उक्तं च विप्रकीर्णे सात्त्वते नित्यं संगृह्यान्ते श्रीकृष्ण-
मुनिभिः स्वरूपैक्यादिबुद्धेरवैदिकत्वम्—

"चेतनस्त्वेक एवेति मतिर्या केवला क्रिया।
फलतीति मतिस्ते द्वे वेदाप्रामाण्यबुद्धिजे।
स एनं प्रीतः प्रीणाति ब्राह्मणस्यानुगे न ते" ॥ इति।

एवं यथावदनुष्ठितयोगस्य श्रान्तिसंभावनायां ब्राह्ममुहूर्तात् पुनर्वि-
श्रमोऽनुज्ञाप्यते—

योगमध्ये श्रान्तौ विश्रमाभ्यनुज्ञा।

"ततः श्रमजयं कुर्यात्त्यक्त्वा ध्यानासने क्रमात्।
समासीत शयानश्च[2] कालं रात्रिक्षयावधि" ॥ इति।

ाह्ममुहूर्ते विशेष-कर्तव्यानि, हरि-कीर्तनं च।

तत्र[3] ब्राह्ममुहूर्तप्रभृतिविशेषकर्तव्ये[4] दिङ्मात्रं दर्शितम्—

[1] योगे च इत्येव सर्वत्र पाठः। योगश्च इति चेत् साधीयान्। दृश्यतां च शाण्डिल्य-
स्मृतेरुपात्तं 'तत्संबन्धानुसन्धानमिति योगः प्रकीर्तितः' इति वचनं पूर्वाधिकारे (५९-पुटे).
[2] समास्ते शयनस्थश्च—घ; समाप्ते शयतस्थश्च ङ. च, छ.
[3] अत्र—क, ख, ग, च, झ. [4] कर्तव्यं—क, झ.

"ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्त उत्थाय शयनात्ततः ।
स्नात्वाभ्यर्च्य जगन्नाथं समिदाधानमाचरेत्" ॥

इत्यादिना । तदिदं संहितान्तरेषु विस्तृतम् । अत्र हरिर्हरिर्हरिरिति मुहुः संकीर्तयन् हरिमेव चिन्तयन्नुत्तिष्ठेत् । अत्र हरिशब्दसंकीर्तनं सप्तकृत्व इति श्रीमद्बुध्नसरोमुनिभिर्नित्यक्रमसंग्रहे[1] निबद्धम् । उत्तिष्ठतश्च हरिशब्दपूर्वक-भगवदनुस्मरणं श्रीविष्णुधर्मे भगवता शौनकेनोक्तम्—

"उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं व्रजंश्चिन्तय केशवम् ।
भुञ्जंश्चिन्तय गोविन्दं स्वपंश्चिन्तय माधवम्" ॥ इति ।

सर्वकर्मारम्भावसानेषु च हरिसंस्मरणं तेनैव स्वकीयसूत्रेऽप्युक्तम्—'हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेषु च' इति । स च निद्रानन्तरमनुस्मर्तव्यो हरिः, 'नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च' इति धर्मदेवतात्मजत्वेन[2] स्मर्य-माणेषु भगवदवतारेषु तृतीय इति सम्प्रदायः ; गजेन्द्रमोक्षकश्चैव ।

"ग्राहग्रस्ते गजेन्द्रे रुवति सरभसं तार्क्ष्यमारुह्य धावन्
व्याघूर्णन् माल्यभूषावसनपरिकरो मेघगम्भीरघोषः ।
आबिभ्राणो रथाङ्गं शरमसिमभयं शङ्खचापौ सखेटौ
हस्तैः कौमोदकीमप्यवतु हरिरसावंहसां संहतेर्नः" ॥

स खलु तमोमयग्राहग्रस्तस्वाश्रितगजेन्द्रमोचकः सुषुप्तिरूपस्वेतरदुर्निवार-तमोग्राहग्रस्तजन्तुजालमोचकत्वेनानुसन्धीयते । तमधिकृत्यैव पौराणिकोप-जप्यं 'प्रातः स्मरामि' इत्यादिश्लोकत्रयं प्रभाते सर्वैः पठ्यते । तत्फल-श्रुतौ च हरिरित्येव भगवान्निर्दिष्टः—

[1] नित्यकर्मसंग्रहे—क, ख, ग, च, झ.
[2] धर्मदेवतात्मकत्वेन—क, झ.

"श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः" ॥ इति ।

[1]पाप-तद्विपाकरूपं सर्वमनिष्टं हरतीति[2] हरिशब्दः ।

"ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं च यमं वरुणमेव च ।
प्रसह्य हरते यस्मात् तस्माद्धरिरितीर्यते" ॥

इत्यादिभिस्तस्यैव निखिलजगदुदय-विभव-लयलीलस्य निरङ्कुशस्वातन्त्र्यं चानुसन्धेयम् ।

एवमुत्थाय निद्रान्ताचमनं मुख्यं दक्षिणश्रवणस्पर्शरूपं वा तदानीं शक्यं विधाय तस्मिन्नेव शयने समासीनः प्रतिसंहितयोगो योगशास्त्रोक्ते यत-

निर्वेदानुसन्धानम् ।

मानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकाराख्ये क्रमभाविनि संज्ञा-चतुष्टये द्वितीयावस्थारूपव्यतिरेकसंज्ञान्यायेन भूत-भाविदशाविशेषपरामर्शाय कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय च नियतेन्द्रियः समाहितो-ऽतिक्रान्तमनन्तं कालं निरर्थकमवलोक्य निर्वेदं परं गच्छेत् । निर्वेद-प्रकाराश्च विविधास्तत्तत्संहिताविशेषेष्वनुसन्धेयाः । तदिदं संगृहीतं नारायण-मुनिभिः—

"ब्राह्मे मुहूर्ते सत्त्वस्थो हरिर्हरिरिति ब्रुवन् ।
उत्थाय शयने तत्र समासीनः समाहितः ।
व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं निर्विद्याहमितः परम्" ॥ इति ।

विस्तरेणोद्धृतं चैतद्बङ्गिवंशेश्वरैः—

"ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते निद्रां त्यक्त्वा प्रसन्नधीः ।
हरिर्हरिर्हरिरिति व्याहरेद्वैष्णवः पुमान् ॥

[1] पापं तद्विकाररूपं—क ; पापं तद्विपाकरूपं—ङ, च, झ.
[2] हरतीत्यत्र—क, ख, ग, घ, च, झ.

उत्थाय शयने तस्मिन्नासीनो नियतेन्द्रियः ।
त्रस्तनिर्विण्णहृदयो व्यर्थं वीक्ष्य गतं वयः" ॥

इत्यादिभिः, "दुस्तरां दुर्दशामेतां कथयिष्यामि कस्य वा" इत्यन्तैरधिकविंशैः श्लोकैः । यद्यपि मुमुक्षोः 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इति प्राथमिकगुरूपसत्तिकालात् पूर्वमेव तृणीकृतहिरण्यगर्भादिभोगः परिपूर्णो निर्वेदः संवृत्तः, तथापि विषमविपाकविशेषगुणत्रयाश्रयभूतप्रकृतिसंबद्धतया सम्भावितविषयसंगादिदोषपरिहाराय तथाविध एव निर्वेदोऽनुवर्तनीयः । अगीयत चास्य नित्यानुवर्तनीयत्वममानित्वादिगुणगणमध्ये—"जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्" इति । अतः सिद्धोपायस्यापि पराङ्कुश-परकालादीनामिव भगवदनुभवविच्छेदकतया हेयतमरजस्तमोमयनिद्रादिप्रतिकूलवर्गप्रवाहानुवृत्तिदर्शनेन संसारवैराग्योपचयार्थम् अहरहस्तदुचितावसरेषु निर्वेदः कर्तव्य एव ।

एवं सति विवेकविमोकादिसप्तकान्यतमभूतानवसादविरुद्धावसादवशादुत्तरकैङ्कर्यप्रवृत्तेरनिष्पत्तिः स्यादिति तत्परिहारायानन्तरमुच्यते—

सात्त्विकधृत्यवलम्बनम् ।

"इति निर्विद्य तदनु धृतिमालम्ब्य सात्त्विकीम् ।
विधूय चेमं निर्वेदं सर्वकार्यावसादकम्" ॥

इत्यादिना गतजलसेतुबन्धनाभिलाषतुल्यानुतापप्रशमनपूर्वकं सात्त्विकधृत्यवलम्बनात्मकागामिकालशक्यकैङ्कर्यनिश्चयः । सात्त्विकधृतिस्वरूपं चैवं[1] भगवता गीतम्—

[1] चेदं—क, ख, ग, ङ, च, छ, झ.

"धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी" ॥ इति ।

सात्त्विकधृतिप्रकारः ।

स च निश्चयप्रकार एवं तत्कालोचितकर्तव्यविभागेन संगृहीतः—

"इत ऊर्ध्वमहं तावद्यावज्जीवं श्रियः श्रियः ।
पदयोरर्चनं कर्तुं यतमानः समाहितः ॥
अभिगच्छन् हरिं प्रातः पश्चाद्द्रव्वाणि चार्जयन् ।
अर्चयंश्च ततो देवं ततो मन्त्रान् जपन्नपि ॥
ध्यायन्नपि परं देवं कालेष्वूक्तेषु पञ्चसु ।
वर्तमानः सदा चैवं पाञ्चकालिकवर्त्मना ॥
स्वार्जितैर्गन्धपुष्पाद्यैः शुभैः शक्त्यनुरूपतः ।
आराधयन् हरिं भक्त्या गमयिष्यामि वासरान्" ॥ इति ।

अत्र 'इत ऊर्ध्वम्' 'यावज्जीवम्' 'सदा' इत्यादयः शब्दाः कैङ्कर्य-प्रारम्भदिवसे तावत् स्वरसवाहिनः । उत्तरोत्तरदिवसेष्वपि निरुपाधिक-कैङ्कर्योपचयसिद्ध्यर्थं निर्वेदविषयतयानुवर्तमानानां भगवदासक्तिविरोधिना-मान्तराणाम्, अष्टादशचण्डाल-षड्वृषलादिशब्दव्यपदेश्यानां दोषविशेषाणां निःशेषनिवृत्तिलक्षणवैशिष्ट्यलाभार्थं प्राज्ञप्रज्ञापहारकप्रबलतर[1]विषयेन्द्रियादि-मूलसंभावितपाक्षिक[2]कैङ्कर्यविच्छेदपरिहारार्थं चेदंप्रथमं प्रवर्तमानेनैवं[3] मनो-रथानुवर्तनं कार्यमेव । अत एव नारायणमुनिभिरपि—

[1] प्रबलतर—क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.
[2] मूलभूतपाक्षिक—घ, ङ, छ.
[3] इदंप्रथमप्रवर्तनेनैवं—क, ख, ग, च, झ ; इदंप्रथमं प्रवर्तमानेनैव तथैव—घ.

"भगवच्चरणाम्भोजपरिचर्याविधिक्रमम् ।
एकान्तिभिरनुष्ठेयं नित्यं समभिदध्महे" ॥

इति नित्यकर्तव्यं प्रक्रम्य उक्तम्—

"व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं निर्विद्याहमितः परम् ।
आराधयेयं ध्यायेयं भजेयं पुरुषोत्तमम् ॥
कीर्तयेयं नमस्येयं चिन्तयेयमनारतम् ।
व्रजेयं शरणं चेति निश्चित्य मनसा स्वयम् ॥" इति ।

अत्र[1] 'गमयिष्यामि वासरान्' इत्यनेन प्रकृतस्य परमैकान्तिनः प्रकारान्तरेण कालयापनमशक्यमिति अच्छिद्रकैङ्कर्यस्य स्वयम्प्रयोजनत्वं व्यज्यते । तदेव हि कण्ठोक्तं नारायण-मुनिभिः—

पाञ्चकालिकधर्माणां स्वयंप्रयोजनत्वम् ।

"किं किं न साध्यं भगवदाराधनपरैर्नरैः ।
वैष्णवानां विशेषेण स्वयमेतत् प्रयोजनम्" ॥ इति ।

यदत्र धर्मार्थचिन्तनं तदुपायभूतकायक्लेशचिन्तनं च स्मर्यते, तत्र कैङ्कर्यरूपो धर्मः; तच्छेषभूतोऽर्थः[2]; तयोर्गुरुलघूपायविवेकार्थं कायक्लेश-चिन्तनम् । तत्र "न पूर्वाह्ण-मध्यन्दिनापराह्णानफलान् कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः, तेषु च धर्मोत्तरः स्यात्" इत्यादिभिर्गौतमाद्युक्त-[3]कामौपायिकप्रवृत्त्यंशोऽपि 'धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ' इत्युक्तसत्सन्तानोत्पादनादिमात्रार्थशास्त्रीयकामविषयतया गृहस्थस्य कैङ्कर्यपक्षे निक्षिप्यते ।

[1] तत्र—क, च, ज्ञ.
[2] कैङ्कर्यरूपधर्मशेषभूतः—घ, ङ, छ.
[3] कामोपाधिक—क, ख, ग, ज्ञ.

तदयं[1]मपवर्गाङ्कुरभूतस्वयंप्रयोजनस्वामिकैङ्कर्यमहानन्दलाभः 'विघ्नायुतेन गोविन्दे नृणां भक्तिर्निवार्यते' इति कथं भविष्यतीति भयात् अनन्तरं प्रतिबन्धकनिवृत्तिः प्रार्थ्यते[2]—

निर्विघ्नकैङ्कर्यसिद्धिप्रार्थनम्।

"एतत्क्रियाविरोधीनि प्राचीनान्यशुभानि मे ।
कर्माण्यनन्तान्यच्छेद्यान्यनादीन्यशुचीन्यपि ॥
स्वयैव कृपया देवो विनाश्यास्मन्मनोरथान् ।
पूरयत्विति संप्रार्थ्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥" इति ।

स च प्रार्थनामन्त्रः 'त्वय्याराधनकामोऽयम्' इत्यादिको यथान्यायं देशिकसकाशादधीत्यान्वहं प्रयोक्तव्यः। एवमेव हि सर्वेषां मन्त्राणां समाधिः। विपर्यये हि नैष्फल्यं दृष्टादृष्टप्रत्यवायश्च तेषु तेषु शास्त्रेषु पठ्यते—

"यदृच्छया श्रुतो मन्त्रश्छन्नेनाथ छलेन वा ।
पत्रेक्षितो वा व्यर्थः स्यात् प्रत्युतानर्थदो भवेत् ॥" इति ।

निर्विघ्नकैङ्कर्यसिद्धये गुरुपरम्पराप्रपत्तिपूर्वकहरिध्यानम्।

अस्यैव श्लोकस्यान्यत्र 'तं जपेद्यद्यनर्थकृत्' इति चतुर्थपादस्य पाठः।

एवंविधनिर्विघ्नकैङ्कर्यसिद्धिरपि,

"सङ्कल्पादेव भगवांस्तत्त्वतो भावितात्मनाम् ।
वृत्तान्तमखिलं कालं सेचयत्यमृतेन तु ॥"

[1] यदयं—क, ख, ग, ङ.
[2] कथ्यते—क, ख, ग, ङ.

इति श्रीसात्त्वतादिकथितप्रकारेण भगवत्प्रसादादेव भविष्यतीति तत्सिद्ध्यर्थमपि प्रथमं हरेरेव ध्यानमुच्यते—"इति संप्रार्थ्य तत्सिद्धयै संस्मरेत् प्रथमं हरिम्" इत्यादिना ।

अत्र गुरुपरम्पराप्रपत्तिपूर्वकमिदं ध्यानं विवक्षितम् । "गुरून् प्रपद्य प्रथमं तदुरूंश्च ततो हरिम्" इति तस्मिन्नवसरे नित्यान्तरोक्तेः । उक्तं च श्रीसात्त्वते अपररात्रयोगारम्भे—"गुरून् देवं नमस्कृत्य ह्युपविश्याजिनासने" इत्यादि । सर्वत्र शास्त्रीयकर्मारम्भे भगवत्पर्यन्तगुरुपङ्क्तिप्रपदनं निश्रेयसाय भवति । उक्तं च रहस्याम्नायब्राह्मणे—'स चाचार्यवंशो ज्ञेयो भवति । आचार्याणामसावसावित्याभगवत्तः' इति । देव-गुरुभक्तिरेव सर्वतत्त्वप्रकाशकारणमिति कठवल्ल्यां श्रूयते—"यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इति । [1]'स्मर्यते चापस्तम्बादिभिः—'देवमिवाचार्यमुपासीत' इत्यादि ।

एवं मनोरथसिध्यै गुरूपसत्तिपूर्वकं भगवन्तं प्रपद्य भगवच्छास्त्रतदुपबृंहणनित्यगद्यस्तोत्रादिषु विप्रकीर्णोक्तध्यानं यथावगमं समाहृत्यानुतिष्ठेत् । गुणोपसंहारपादोक्तन्यायेन ध्येयरूपादिषु साधारणमसाधारणं च सर्वं तत्तत्संहितादिविशेषानुसारेणावगन्तव्यम् ।

योगान्तर्गतं ध्यानम् ।

एवं परिपूर्णं भगवन्तमनुसन्धाय ततो वासुदेवादिव्यूहनामचतुष्टयम्, केशवादिव्यूहान्तरनामानि, मत्स्यादिदशावतारनामानि, अन्यान्यप्यधिगतानि पृथग्भूतानि स्तोत्रनिबद्धानि देव्यादिनामानि च प्रहर्षजनकेनोच्चैःशब्देन संकीर्तयेत् । तत्काल-

सप्रणवं व्यूहादिनामसंकीर्तनम् ।

[1] उक्तं च—क, ख, ग, च, ज्ञ.

चोदितं समुचितं भगवन्मन्त्रं जपेत्। वेदाभ्यासं च[1] यथाबलमाचरेत्। तत्र वासुदेवादिकल्किपर्यन्तसंकीर्तनं प्रणवपूर्वकमन्त्रात्मकं पारमेश्वरे प्रोक्तम्—

"संप्रबुद्धः प्रभाते तु उत्थाय शयने स्थितः।
नाम्नां संकीर्तनं कुर्यात् षोडशानां प्रयत्नतः॥
ओं नमो वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय ते।
प्रद्युम्नाय नमस्तेऽस्तु अनिरुद्धाय ते नमः॥
क्रमशः केशवादीनां यावद्दामोदरं द्विज[2]।
नमो नमः केशवाय नमो नारायणाय च॥
माधवाय नमश्चैव गोविन्दाय नमस्ततः।
विष्णवेऽथ नमस्कुर्यां नमस्ते मधुसूदन॥
नमस्त्रिविक्रमायाथ वामनाय नमस्ततः।
श्रीधराय नमश्चाथ हृषीकेशाय ते नमः॥
नमस्ते पद्मनाभाय नमो दामोदराय च।
दिव्यानामवताराणां दशानामथ कीर्तनम्॥
एकशृङ्गादिकानां तु विहितं क्रमशः प्रभो।
नमस्ते मीनरूपाय कमठाय नमस्ततः॥
नमोऽस्त्वादिवराहाय नारसिंहाय ते नमः।
नमो वामनरूपाय नमो रामत्रयाय च॥
कुठारज्याहलास्त्राय नमः कृष्णाय वेधसे।
कल्किन् विष्णो नमस्तेऽस्तु सर्वं सप्रणवं द्विज॥

[1] तत्कालचोदितं भगवन्मन्त्रं वेदाभ्यासं च—क;
कालोचितं समुदितं भगवन्मन्त्रजपवेदाभ्यासं च—ख, ग;
तत्कालचोदितं समुचितभगवन्मत्रजपं वेदाभ्यासं च—घ, च, झ.
तत्काले चोदितं—ङ, छ.

[2] द्विजः—क, ख, ग, च, झ.

यथास्थितक्रमेणैव भेदांस्त्वेतान्[1] हरेर्विभोः ।
नमस्कुर्यात् प्रभाते तु योगान्ते तु दिनक्षये ॥
शब्देनोच्चतरेणैव संहृष्टिजनकेन तु ।
स्तोत्राणि चाथ मन्त्राणि[2] उदीर्यान्यानि वै ततः" ॥ इति ।

एवं च संगृहीतं वङ्गिवंशेश्वरैः—

" चिकीर्षन्नीप्सितं कर्म तन्नामान्यनुकीर्तयेत् ।
चतुर्भिर्वासुदेवाद्यैर्नामभिः सह संयतः ॥
जपेत् द्वादशनामानि केशवादीनि चादरात् ।
दशावतारनामानि मत्स्यकूर्मादिकान्यपि ।
जपन्नुत्थाय शयनादर्चयिष्यन् सदा हरिम्" ॥ इति ।

एवमुच्चैस्तरेण[3] शृण्वतामपि सकलदुरितहारिणा[4] हरिसंकीर्तनेन संहृष्टमानसः सन्ध्यायामासन्नायाम्, सन्धातृत्वेन सर्वेषां सन्ध्येति परिकीर्तितं भगवन्तमुपासितुं जिगमिषुः,

सन्ध्यापूर्वकाल-कर्तव्यक्रमः ।

" हरिं हरिं ब्रुवंस्तल्पादुत्थाय भुवि विन्यसेत्[5] ।
नमः क्षितिधरायोक्त्वा वामं पादं महामते" ॥

इति पारमेश्वरादिपठितेन नमःपूर्वेण क्षितिधरलिङ्गेन मन्त्रेण महावराहं

[1] भेदास्त्वेते—ङ, छ.
[2] मन्त्राणि इति नपुंसकान्तत्वेनैव सर्वेषु कोशेषु दृश्यते.
[3] उच्चैस्स्वरेण—च.
[4] दुष्कृतहारिणा—घ.
[5] हरिं हरिं इति पूर्वार्धस्थाने 'हरिं ब्रुवंस्तल्पादुत्थाय' इति क, च, ञ, कोशेषु दृश्यते.

क्षितिधरमनुध्यायन्, वामपादं भूमौ विन्यस्येत्। 'ततो भूधरमन्त्रेण वामपादं भुवि' इत्यपि स एव मन्त्र उच्यते। तत्र क्षितिधारणसाम्यात् कूर्मादिरूपान्तरशङ्काव्युदासाय 'श्रीमद्वराहमन्त्रेण न्यस्येद्वामपदं भुवि' इति विशेषशब्देन व्याचख्युः। महावराहमहिष्या भुवः प्रपदनं चात्र महाभारतादिषु समन्त्रकमुपदिश्यते—'नमोऽस्तु प्रियदत्तायै तुभ्यं देवि वसुन्धरे।' इति। पृथिव्याः प्रियदत्तेति कीर्तनं च, विष्णोः ब्रह्मण्यदेवेति कीर्तनवत् अनवसादहेतुत्वेन स्मर्यते।

"पृथिवीं प्रियदत्तेति गायन् सर्वंसहेति वै।
विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेति[1] कीर्तयन्नावसीदति॥" इति।

ततः पदक्रमान् कुर्वन् विष्णुक्रमणमन्त्रेण पादेन्द्रियाधिदैवतं त्रिविक्रमं विष्णुं ध्यायेत्। 'क्रान्ते विष्णुं बले हरिम्' इति पदविक्षेपे विष्णोरनुध्येयतोक्तेः तदनुसन्धानस्य च तत्तदुचितशास्त्रीयप्रकाशकसापेक्षत्वात्। इति सन्ध्यापूर्वकालकर्तव्यक्रमः॥

ततः स्नानीयदर्भतिलवस्त्रादिकं दृष्टादृष्टार्थं स्नानोपकरणं सर्वं समाहृत्य तमस्तिरोहितदुष्टजन्तुपलायनार्थं निर्गममार्गं संचालयेत्। यथोक्तं पारमेश्वरे—'बहिर्निर्गममार्गं तु संचाल्य' इत्यादि।

स्नानाय निर्गमनं केशवध्यानं च।

ततो गृहान्निर्गच्छन् केशवमनुध्यायेत्। 'व्रजंश्चिन्तय केशवम्' इति स्मरणात्। केशवशब्देन 'अंशवो ये प्रकाशन्ते', 'यदादित्यगतं तेजः' इत्याद्युक्तांशव उच्यन्ते; तद्वत्त्वात् केशवः। गच्छतो मार्गादिप्रकाशनार्थं दिङ्मोहाद्यान्तरतमोनिरासार्थम्,

"क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम्।
आवां तवाङ्गे संभूतौ तस्मात् केशवनामवान्"॥

[1] कीर्तनवत् इत्यारभ्य ब्रह्मण्यदेवेति इति यावत् क, ख, ग, ङ्ग कोशेषु विमुक्तम्।

इति ब्रह्म-रुद्रोपलक्षितविश्वसृष्टिरक्षाहेतुत्वात्, केशिवधोपलक्षितसर्वदुष्टदमन-स्वभावत्वाच्च असहायदशासाहाय्यार्थं[1] तदा तच्चिन्तनम् ।

ततः स्वाश्रमादिभ्यो बहिः नैर्ऋत्यां दिशि द्वित्रेषुपातप्रमितां भुवमतिक्रम्य, शुद्धदेशे निक्षिप्तस्नानोपकरणो यथोक्तनियमैर्विण्मूत्रविसर्जनं कृत्वा, स्ववर्णाश्रमावस्थाद्यनुगुणादृष्टार्थमृत्संख्यावर्ण-परिमाणादिनियमवद्गन्धलेपक्षयकरम् अर्शःपीडादिरहितं शौचं कुर्यात् । अत्र मूत्र-पुरीषयोरेकस्य प्रवृत्तौ तस्यैव शुद्धिः । क्रमेणोभयप्रवृत्तौ यथाक्रमम् । युगपत्प्रवृत्तौ पुरीषशुद्धिः प्रथममिति निष्कर्षः[2] ।

विण्मूत्रविसर्जनं शौचविधिश्च ।

तत्र पाद्मे[3]—'उपवीतं कर्णदेशे निधाय च तृणादिना' इत्यादिना विण्मूत्रविसर्जनप्रकारमुक्त्वा [4]'अनन्तरमेवं शौचविधिरुक्तः ।

" दक्षिणेतरहस्तेन गृहीत्वा मेहनं ततः ।
दक्षिणे मृत्तिकां हस्ते समुत्थाय जलाशयम् ॥
प्रागुदीच्यामुदीच्यां वा गत्वा शौचं समाचरेत् ।
मृत्तिकाभिर्द्वादशभिर्गुदं षड्भिश्च मेहनम् ॥
अन्तरा चान्तरा वामं करं प्रक्षाल्य वारिभिः ।
तन्मात्राभिस्तदन्ते द्वौ करौ द्वादशसंख्यया ॥
संशोध्य च करौ जंघे कटिं चोरू च वारिभिः ।
प्रत्येकं मृत्तिकामात्राचतुष्केण विशोधयेत् " ॥ इति ।

[1] साहाय्यार्थं च इति चेत् सम्यक्.
[2] निष्कर्षकाः—घ, ङ, छ.
[3] तत्रैव पाद्मे—क, ख, ग, च, झ.
[4] अनन्तरमेव—क, च, झ.

पितामहस्तु सनत्कुमाराय एवमाह—

"ततः पूर्वं समुत्थाय प्राचीमेवोपनिष्क्रमेत् ।
उदीचीं प्रागुदीचीं वा शौचाचारक्षमां दिशम् ॥
यत्रोदकं प्रभूतं तु तद्गत्वा शौचमाचरेत्" ॥ इति ।

स्मरन्ति च देशादिभिन्नं शौचम्—

"देशं कालं तथा ज्ञानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत्" ॥ इति ।

दिवसादिभेदेनापि शौचतारतम्यं स्मर्यते—

"अह्नि यच्छौचमुद्दिष्टं निश्यर्धं तु ततो भवेत् ।
पथि पादस्ततः प्रोक्तो यथाशक्त्यातुरस्य तु ॥" इति ।

पारमेश्वरे तु प्रावृडादिकालभेदेनापि मृत्संख्याभेदादिकमुक्तम् ।

"अस्पृष्टतीर्थः शौचार्थमृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥
तिस्रो लिङ्गे मृदो देया एकैकान्तरमृत्तिकाः ।
पञ्च वामकरे देयास्तिस्रः पाण्योर्विशुद्धये ॥
मूत्रोत्सर्गे शुद्धिरेषा पुरीषस्याप्यनन्तरम् ।
अर्धप्रसृतिमात्रं तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ॥
द्वितीया च तृतीया च तदर्ध[2] परिकीर्तिता ।
बिडालपदमात्रं तु तदूर्ध्वं परिकीर्तिता ॥

[1] शौचार्धं—घ, ङ, छ ; शौचार्थं—क, ख, ग, झ.
[2] तदर्धा—ख, ग, घ, ङ, छ.

पञ्चापाने मृत्तिकाः स्युस्तथैवान्तरमृत्तिकाः ।
दश वामकरे देयाः सप्त तूभयहस्तयोः ॥
पादाभ्यां तिसृभिः शुद्धिर्जघाशुद्धिश्च पञ्चभिः ।
नियोजयेत्ततो विप्रः[1] कट्यां वै सप्त मृत्तिकाः ॥
स्वदेहस्वेददोषघ्ना बाह्यकर्दमशान्तये ।
भक्तानां श्रोत्रियाणां च वर्षास्वेवं निरूपितम् ॥
प्रावृड्युक्तात्तु वै तस्मादेकमृद्द्व्यपनोदनम् ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु नित्यं कार्यं क्रियापरैः ॥
[2]एतस्मादपि चैकैका परिलुप्या[3] तु मृत्तिका ।
हेमन्तशिशिरे विप्रैः[4] श्रोत्रियैः संयमस्थितैः ॥
पथि शौचं प्रकर्तव्यं देशकालानुरूपतः ।
गन्धलेपमपास्यैवं[5] मनःशुध्या विशुध्यति ॥
विहिताः पादशौचे तु बिडालपदसंमिताः ।
मृदश्चतुर्द्विजेन्द्राणां त्रिर्द्विरेका क्रमात्ततः ॥
वर्णानां शूद्रनिष्ठानां कटिशौचे तथैव हि ।
सप्त सप्त उभाभ्यां तु कराभ्यां त्रितयं पुनः ॥
सर्वेषामेव सामान्यं पाणिशौचमुदाहृतम् ।
अन्तर्जानुगतं कृत्वा भुजयुग्मं द्विजोत्तमः ॥
चतुर्धा मणिबन्धस्थं तोयं कृत्वा सुनिर्मलम् ।

[1] विप्र—घ, ङ, छ.
[2] एकस्मात्—क, ख, ग, च, झ.
[3] परिपाल्या—घ कोशादन्यत्र.
[4] विप्र—घ, ङ, छ.
[5] अपास्यैव—क, ख, ग, च, झ.

बुद्बुदाद्यैर्विनिर्मुक्तं पिबेद्विप्रो हृदा ततः ॥
एकैकां ह्रासयेन्मात्रां वर्णत्रयमनुक्रमात् ।
पाणिना क्षालितेनैव पुनराचामयेद्बुधः ॥ " इति ।

आचमनं दन्तधावनं च ।

आचमनप्रकाराश्च बहुधा धर्मशास्त्रेषु भगवच्छास्त्रेषु च प्रतिपादिताः । तत्र स्वसूत्रोक्तमन्यद्वा यथाशक्त्यधिगम[1]माचमनं कुर्यात् । आचमनोक्त्यनन्तरं च पारमेश्वरे दन्तधावन-मुखशोधनप्रकार उक्तः—

" एवं प्रक्षाल्य विधिवदाचम्य प्रयतः शुचिः ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि उपविश्यासने ततः ॥
अर्कादिभिरपामार्गैः कारयेद्दन्तधावनम् ।
प्रातर्हत्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् ॥
भक्षयेद्दन्तकाष्ठं च दन्तमांसान्यबाधयन् ।
द्वादशाङ्गुलमात्रं तु वक्रग्रन्थिविवर्जितम् ॥
पयोभिः सह तर्जन्या ब्रह्मन् द्वादशसंख्यया ।
काष्ठालाभे तु रोगे वा कर्तव्यं दन्तधावनम् ॥
षोडशाङ्गुलदीर्घैस्तु वक्रग्रन्थिविवर्जितैः ।
हेमादिनिर्मितैर्वापि कुशदर्भादिभिस्तथा ॥
जिह्वानिर्लेखनं चैव गण्डूषमुखधावनम् ।
कुर्यादाचमनं विप्रः[2] शुचिना[3] सलिलेन च " ॥ इति ।

[1] यथाधिगमं—क, ख, ग, च, ञ.
[2] विप्र—घ.
[3] शुद्धेन—घ, ङ, छ.

अत्र अर्कादिभिरित्युक्तं तत्रैव विवृतम्—

" अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुभादिकम् ।
शरजोदुम्बराश्वत्थप्लक्षदर्भांश्च वैणवान् ॥
आम्राङ्कुरमपामार्गमर्जुनं धातकी शमी[1] ।
अन्यानि च पवित्राणि तेषु सम्पन्नमाहरेत् " ॥ इति ।

अत्राभक्षणीयस्यापि काष्ठस्य भक्षणोक्तिः भक्षणवदाद्यन्ताचमनादिप्राप्त्यर्था ।

पाद्मेऽप्येवं दन्तधावनमुक्तम्—

" आचम्य प्राङ्मुखो भूत्वा दन्तधावनमाचरेत् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षाम्रार्जुनधातकी ॥
पलाशवेणुखदिरशमीदारूणि धावने ।
दन्तानामुदितान्येकादश चाम्भोरुहासन ॥
दन्तधावनकाष्ठं च द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
दशाङ्गुलं तथा मानमष्टाङ्गुलमथायतम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां क्रमेणैतदुदाहृतम् " ॥ इति ।

अत्र सर्वत्र प्रतिषिद्धानां[2] वर्जनं सर्वत्र विहितानाँमुपादानं च ; क्वचिद्विहितानां क्वचिच्च प्रतिषिद्धानां गत्यभावे ग्रहणमिति निष्कर्षः । एवं सर्वत्र भाव्यम् ।

यथोक्तलक्षणं च दन्तकाष्ठं समन्त्रकं गृहीत्वा 'आयुर्बलम्' इत्यादिस्मार्तमन्त्रपूर्वकं प्रादक्षिण्येन प्रथममधरतो दन्तधावनं कुर्यात् । काष्ठाला-

[1] धातकी शमी इति पदद्वयमपि प्रथमान्तत्वेनैव सर्वेषु कोशेषु दृश्यते.
[2] सर्वप्रतिषिद्धानां—घ. ङ, छ.
[3] सर्वविहितानां—घ, ङ, छ.

भादिदशासु तत्तत्तरुपर्णैस्तृणैर्वा तेषामप्यभावे द्वाद्वशगण्डूषैर्मुखशुद्धिः । उक्तं चैवं नारायणमुनिभिः—

"तीर्थं संशोध्य संक्षाल्य पादावाचम्य वाग्यतः ।
तृणैर्वा शास्त्रसंसिद्धैर्वटार्कखदिरादिभिः ।
दन्तान् संशोध्य निर्लिख्य जिह्वां गण्डूषयेन्मुहुः" ॥ इति ।

स्मरन्ति च—

"अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिनेष्वपि ।
अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्भविष्यति" ॥ इति ।

अत्र—

"प्रतिपत्पर्वषष्ठीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां त्रिजन्मसु ।
तैलं मांसं व्यवायं च दन्तकाष्ठं च वर्जयेत्" ॥

इत्यादिभिः प्रतिषिद्धदिनानि ग्राह्याणि । दन्तशुद्ध्यनन्तरं दन्तकाष्ठं क्षालयित्वा भङ्क्त्वा शुद्धस्थले प्रक्षिपेत् ।

स्नानार्हतीर्थम् ।

तत्र यच्छुद्धेः पूर्वं जलाशयगमनमुक्तं तत्र भागवतं भागवताश्रितं च तीर्थं विवक्षितम् । यथाहुः—"तीर्थं भागवतं शुद्धमुपगच्छेन्मनोहरम्" इति । "ततस्तीर्थं समाश्रित्य शुद्धं भागवताश्रितम्" इति च । स्मरन्ति च—

"जलं शुद्धमशुद्धं वा विष्णुवास्तुसमीपतः ।
विष्णुगङ्गासमं तीर्थं महापातकनाशनम् ॥

भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं प्रभो[1] ।
तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तस्थेन गदाभृता ॥
ये भजन्ति जगद्योनिं वासुदेवमनीश्वरम् ।
न तेभ्यो विद्यते तीर्थमधिकं राजसत्तम ॥
यत्र भागवताः स्नानं कुर्वन्ति विमलाशयाः ।
तत्तीर्थमधिकं विद्धि सर्वपापप्रणाशनम्" ॥ इति ।

स्नानविधिः ।

एवं गृहीतस्नानोपकरणस्तीर्थमासाद्य मुखशोधनपर्यन्तं कृत्वा वक्ष्यमाणक्रमेण तीर्थावगाहनादिपूर्वकं सर्वक्रियामूलभूतं स्नानमाचरेत् । प्रातःस्नानस्य नित्यत्वं प्रभावश्च तत्र तत्र द्रष्टव्यः । तत्र[2] वर्णभेदेन स्माननियमं स्मरन्ति पितामहादयः—

"अपोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम् ।
मन्त्रवत्प्रोक्षणं चापि द्विजातीनां विशिष्यते" ॥ इति ।

तत्र शक्तस्य वारुणमेव स्नानम् । तदशक्तस्य तु—

गौणस्नानानि ।

"न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
न चान्यवस्त्रमाच्छाद्य नाविज्ञाते जलाशये" ॥

इत्यादिभिस्तत्प्रतिषेधात् स्नानान्तराणि भवन्ति । तेषु च वारुणानन्तरमाकण्ठस्नानम् । 'अशक्तावशिरस्कं वा' इति स्मरणात् । तत्राप्यशक्तस्य[3] कापिलम् । तस्मिन्नप्यशक्तस्य तत्तच्छास्त्रोदितेषु पार्थिवाग्नेय-वायव्य-दिव्य-

[1] विभो—घ.
[2] अत्र—घ ; तत्र तत्र—क, ख, ग, च, झ.
[3] असमर्थस्य—घ.

न्त्र-मानसात्मध्यान-पञ्चाङ्ग-पुरुषान्तरकृतस्पर्शपूर्वकावगाहनरूपेषु स्नानान्त-
ु तत्कालसंभावितम् । तत्रापि स्वशक्यं कुर्यात् । आह चैवं
तुः—

" प्राक्छौचं स्नानमादेयं ब्राह्मं वा स्नानमिष्यते ।
वृद्धातुराणामुष्णाद्भिर्योगाङ्गैर्वा यमादिभिः " ॥ इति ।

त्र यथाधिकारमिति विवक्षा । एवं चोक्तं पारमेश्वरे—

" विना विविधसम्पर्कैः पञ्चाङ्गं स्नानमाचरेत् ।
मुखं करद्वयोपेतं पादौ कटितटावधि ।
स्त्रीसंगाद्युपघातेषु स्नानं कुर्याद्यथाविधि " ॥ इति ।

तोदकस्नानासमर्थस्य उष्णोदकस्नानम् । तच्चानुपहतस्याप्रतिषिद्धेषु दिव-
्वेव । एवं शक्त्याद्यनुगुणं स्नानं कुर्यात् । बलानुरूपं च स्नानं प्रत्येकं
ुदितं वा संजगृहुः—

" दिव्याप्यमान्त्रवायव्यभौमतैजसमानसैः ।
एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा कृतशुद्धिर्यथाबलम् ॥ " इति ।

्यथा त्वकर्मण्यो भवति । ' स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः ' इति विधानात् ।
त्रिश्च स्नान-जप-होम-दानानां नित्यत्वमाह—

" अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते अजपः पूयशोणितम् ।
अहुताग्निः कृमिं भुङ्क्ते अदाता कीटमश्नुते " इति ।

[1] पार्थिववायव्यमान्त्र—क, झ.
[2] स्पृष्टिपूर्वक—घ, ङ, छ.

एवं स्नातः कृतोर्ध्वपुण्ड्रः स्नानांङ्गं भगवदात्मकदेवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा,

सन्ध्योपासनम् अर्घ्यदानं च ।

आचम्य, मन्त्रप्रोक्षण-मन्त्राचमन-पुनःप्रोक्षण-स्वात्म-परिषेचनानि स्वसूत्रसंहितोक्तप्रकारेण कृत्वा,[1] गाय-त्र्याभिमन्त्रितजलमादित्यान्तःस्थिताय परमात्मनेऽर्घ्यरूपं दद्यात् । अत्र जलाञ्जलिप्रक्षेपस्त्रिरिति सनत्कुमाराय पितामहः प्राह—

"उभाभ्यां तोयमादाय हस्ताभ्यां सुसमाहितः ।
गायत्र्या चाभिमन्त्र्यापस्तारव्याहृतिपूर्वया ।
रवेरभिमुखस्तिष्ठन्नूर्ध्वं त्रिःसन्ध्ययोः क्षिपेत्" ॥ इति ।

ततो वज्रीभूततज्जलनिहतमन्देहाख्यरक्षोनिरसनपाप्मावधूननार्थं प्रदक्षिणं प्रक्रम्य,[2] मार्गशीर्षादिमासेशान् केशवादीन्[3] तत्तन्मन्त्रेण तर्पयित्वा,

प्राणायाम-गायत्री-जपौ ।

"सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते" ॥

इत्युक्तप्रकारेण प्राणायामत्रयं कृत्वा,[4] गायत्रीमावाह्य, अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तर-शतं यथाशक्ति दशवारां वा[5] गायत्रीं जपेत् ।

[1] कृत्वा—इति पदं घ कोशादन्यत्र विमुक्तम् .
[2] परिक्रम्य—क, च, झ.
[3] केशवादीन् इति पदं घ कोश एव विद्यते.
[4] इत्युक्तप्रकारेण दशवारं प्राणायामत्रयं वा कृत्वा—च, झ.
[5] अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं यथाशक्ति दशवारां गायत्रीं—क, ङ, च, छ, झ ; अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं यथाशक्ति गायत्रीं—ख ; अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा गायत्रीं—ग ; अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं यथाशक्ति दशावरं वा गायत्रीं—घ ; अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा यथाशक्ति गायत्रीं—इति निक्षेपचिन्तामणौ.

"न च क्रमन्न च हसन्न पार्श्वमवलोकयन् ।
न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ" ॥

इत्यादयश्च जपकालनियमाः ।

अष्टाक्षरजपः ।

"मद्भक्ता ये नरश्रेष्ठ मद्गता मत्परायणाः ।
मद्याजिनो मन्नियमास्तान् प्रयत्नेन पूजयेत् ॥
तेषां तु पावनायाहं नित्यमेव युधिष्ठिर ।
उभे सन्ध्येऽधितिष्ठामि ह्यस्कन्नं तद्व्रतं मम ॥
तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं[1] मद्भक्तैर्वीतकल्मषैः ।
सन्ध्याकालेषु जप्तव्यं सततं चात्मशुद्धये" ॥

इति श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तश्रीमदष्टाक्षरजपोऽपि यथाशक्ति सन्ध्यायामवसरे कार्यः[2] । प्राणायामेन शतकृत्वः प्रणव-व्याहृतिसंभेदविशेषेण दशकृत्वो गायत्रीजपं सहस्रतुल्यं बोधायनादयः स्मरन्ति । एवमेकपादस्थित्यासनविशेष-स्वगृह-तटाकाश्वत्थमूल-देवायतनादिस्थानभेदेषु च फलतारतम्यं स्मर्यते । तत्रैषा काष्ठा—'अनन्तं विष्णुसन्निधौ' इति । गणनायां च कराक्षसूत्रयोर्यथाशक्ति विकल्पतः करणत्वम् । उक्तं च जयाख्यसंहितायाम् 'जपं तु द्विविधं कुर्यादक्षसूत्रकरार्पितम्' इति । अक्षसूत्रार्पितं करार्पितं वेत्यर्थः । तदेव विशेषितं श्रीसात्त्वते—'स्फाटिकेनाक्षसूत्रेण स्वकैर्वा करपर्वभिः' इति । अत्र स्फाटिकेनेत्यक्षमालावर्गोदाहरणम् । शास्त्रान्तरेषु पद्माक्षमालादीनामाधिक्यस्मरणात् । फलविशेषार्थं तु मणिमुक्तामयाद्यक्षमालाभेदाः ।

[1] अत्र च मन्त्रशब्दः सर्वेषु कोशेषु च नपुंसकान्तत्वेन दृश्यते.
[2] सन्ध्यायामेव कार्यः इति च-कोशे पाठान्तरतया निर्दिष्टम्.

प्रतिष्ठाविशेषादिनियमाश्च तत्र तत्र प्रपंच्यन्ते । करेऽपि शङ्ख-पद्ममुद्रादि-भेदाश्च[1] । तत्रैष सारः—

"कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
अनामिकान्तं देवेश[2] जपेत् कोटिसहस्रकम्" ॥ इति ।

बोधायनीये तु श्रीमदष्टाक्षरविधावेवमुक्तम्—

"क्रियायागाद्दशगुणो जपयज्ञः प्रकीर्तितः ।
उच्चाच्छतगुणो ज्ञेय उपांशुश्चेत् स्मृतस्तदा ।
उपांशोर्मानसः प्रोक्तः सहस्रगुणतोऽधिकः" ॥ इति ।

अन्यदपि तत्रोक्तम्—

"जपमध्ये गुरुर्वापि वैष्णवो यः समागतः ।
संभाषणादिपूजां तु तस्य कृत्वानुमान्य च ।
अनुश्राव्य ततः कृत्वा जपशेषं समाहितः ॥
सर्वस्य प्रभवो यस्माद्विष्णुपादश्रया नराः ।
तन्मूलतः क्रियाः सर्वाः सफलास्तु भवन्ति हि" ॥ इति ।

नारदीये श्रीमदष्टाक्षरब्रह्मविद्यायाम्—

"सर्वः सप्रणवो जप्यो जपादप्रणवादपि ।
सहस्र इति विज्ञेयः प्रणवो ह्यक्षरं परम् ॥
असंख्याताच्च संख्यातः सहस्रगुण उच्यते ।
संख्यातादपि साहस्रः सोर्ध्वपुण्ड्रतनोर्जपः" ॥

इत्युक्तम् ।

[1] शङ्खपद्ममुद्राश्च—ङ, छ.
[2] देवेशि—घ, ङ, छ.

एवम्—

" विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ।
उच्चैर्जपादुपांशुः स्याद्विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः " ॥

इत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् ।

सूर्योपस्थानम् ।

एवमासूर्योदयात् 'पूर्वोत्तराशाभिमुखस्त्वपरोत्तरदिङ्मुखः' इत्यादिस्मृत्यनुसारेण प्राङ्मुखः प्रागुदङ्मुखो वा तिष्ठन्, गायत्रीमावर्त्य, पूर्ववत् कृतप्राणायामत्रयः, सन्ध्योपस्थानसङ्कल्पपूर्वकम् 'उत्तमे शिखरे' इति मन्त्रेण गायत्रीमनुज्ञाप्य, स्वसूत्रोक्तैर्मन्त्रैरादित्यमण्डलान्तस्थितं भगवन्तमुपस्थाय, सप्रदक्षिणं भगवदात्मकसन्ध्यादिपञ्चकनमस्कारं कृत्वा, 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इत्यधीतं हृदयान्तस्थितं परमात्मानमभिवाद्य प्रणम्य, दिगादि[1]नमस्काराणामपि स्वपूर्वपूर्वोपदेशानुष्ठानपारम्पर्यमस्ति चेत्तत्रापि भगवदात्मकध्यानपूर्वकं प्रणमेत् । एवं तु उपस्थानप्रकारं पितामहः सनत्कुमारायाह—

" एताभिः प्राञ्जलिर्नित्यं विस्पष्टोदितमण्डलम् ।
सहस्ररश्मिं भगवन्तं[2]मुपतिष्ठेद्दिवाकरम् ॥
ततस्तस्मै नमस्कृत्वा सन्ध्याद्याः पञ्च देवताः ।
प्रदक्षिणनमस्कारैर्दिशश्चैवोपतिष्ठते ।
परमात्मानमात्मानं भावयित्वा द्विजोत्तमः[3] " ॥ इति ।

[1] नमस्कारमपि पूर्वपूर्वोपदेश—क, ख, ग, च, ङ.
[2] भर्गं तं—च.
[3] द्विजोत्तम—ख, ग, घ.

तत आधारशक्त्यादिपारिषदान्तान् देवर्षिपितॄंश्च भगवदात्मकान् ध्यात्वा, प्रणवपूर्वकैस्तत्तन्नामभिः सन्तर्प्य, शुचौ [1]देशे स्नानवस्त्रं निष्पीड्य, आचम्य, आवाहिततीर्थ मन्त्रांश्च [2]स्वात्मनि समाहरेत् ।

आधारशक्त्यादि-तर्पणम् ।

तत्र यद्यप्यार्षी वैष्णवी प्राजापत्येति त्रिविधाः सन्ध्योपास्तिभेदा[3]-स्तत्तत्संहितासूच्यन्ते, तथापि तासां संहितानां लुप्त-प्रायत्वेन तत्तत्प्रकाराणां दुर्ज्ञानत्वात् पारमेश्वरपरम-संहितादिषु परिपूर्णदृश्यमान[4]सन्ध्योपासनप्रकारभेदाना-मपि यथावदुपदेशानुष्ठानपारम्पर्यासिद्धेः, भगवच्छास्त्रसंहितास्वेव स्वसूत्रोक्त-संस्कारा[5]चाराभ्यनुज्ञानात् प्रथमपरिगृहीतपरित्यागे निर्बन्धाभावात् यथा-सूत्रमनुष्ठानेऽपि भगवत्समाराधनरूपत्वसिद्धेः स्वसूत्रविहितमेव सन्ध्यो-पास्त्यादिकं[6] कर्तुमुचितम् । उक्तं हि नारदीये—'स्वसूत्रविहितान् वापि निषेकादीन् समाचरेत्' इत्यादि । पाद्मे च शौचाचमन-दन्तधावन-स्नानानि यथाक्रमं विधायानन्तरमेवं सन्ध्योपासनमुक्तम्—

स्वसूत्ररीत्यैव सन्ध्या अनुष्ठेया ।

"आचम्य प्रोक्षयेद्दर्भवारिभिर्मन्त्रवत्तनुम् ।
ओंपूर्वया च गायत्र्या वारिभिश्चाभिमन्त्रितैः ॥
आत्मानं परिषिच्योर्ध्वमुत्क्षिपेत् सलिलाञ्जलिम् ।
योद्धुकामानि रक्षांसि सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥

[1] स्थले—घ कोशादन्यत्र.
[2] आत्मनि—क, च, झ.
[3] त्रिधा सन्ध्योपास्तिविशेषाः—घ.
[4] परिदृश्यमान—क, ख, ग, च, झ.
[5] स्वसूत्रसंहिताचार—क, ख, ग, च, झ.
[6] सन्ध्योपासनादिकं—क, झ; सन्ध्योपस्थानादिकं—ख, ग, च.

शाम्यन्ति तैर्वज्रभूतैर्हतानि प्रेरितैर्जलैः ।
प्रायश्चित्तं तु हिंसायाः परिक्रम्य प्रदक्षिणम् ॥
तर्पयेदुपविश्याथ तत्तन्मन्त्रमुदीरयन्[1] ।
देवादीन् सलिले तिष्ठन् सावित्रीं प्राङ्मुखो जपेत् ॥
यावत्सूर्योदयं दृष्ट्वा प्राञ्जलिस्तिमिरापहम् ।
उपस्थाय स्वशाखोक्तैर्मन्त्रैर्ध्येयं हृदि स्थितम् ॥
अभिवाद्य गुरून् वृद्धांस्तथा भागवतान् क्रमात्" । इति ॥

अत एव हि श्रीमद्भट्टारकैरुक्तम्—

"प्रातरुत्थाय संस्मृत्य हरिं तच्चरणोत्थिताम् ।
गङ्गां विभाव्य[2] तीर्थाम्भस्ततस्तदवगाह्य च ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म यावच्छक्ति परात्मनः ।
आराधनत्वेनापाद्य सोर्ध्वपुण्ड्रश्च तर्पयेत्" ॥ इति ।

तद्गुरुभिः श्रीवत्साङ्कमिश्रैरपि वटुकपूर्णाभ्यर्थनया अभिगमनसारमुपदिशद्भिरादावुक्तम्—"प्रातरुत्थाय स्वगुरोश्चरणारविन्दे स्वात्मानं समर्प्य कृतार्थं निर्भरं स्वात्मानमनुसन्धाय, स्नानादिकं स्वकर्म कृत्वा, शुचौ देशे आसीनः" इत्यादि । वङ्गिवंशेश्वरैश्च—

"धृतोर्ध्वपुण्ड्रो देवर्षिपितॄन् सन्तर्प्य मन्त्रतः ।
प्रयतः परया[3] भक्त्या स्वकर्माराध्यमच्युतम् ॥

[1] उदीरयेत्—ख, घ, ङ, छ.
[2] विगाह्य—क, च.
[3] प्रपन्नः परया—क, च, झ ; प्रपत्तिपरया—ख, ग, ङ, छ ; प्रपत्तिफलया—घ ; प्रयतः परया इति वङ्गीशकारिकापाठः.

आदित्यमण्डलान्तस्थं प्रणम्य मनसा स्मरन् ।
सन्धातृत्वेन सर्वेषां सन्ध्येति परिकीर्तितम् ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म[1] स्ववर्णस्वाश्रमोचितम् ।
फलाभिसन्धिरहितं परब्रह्मार्चनात्मकम् ॥
न्यस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे स्वामित्वं च परात्मनि ।
नित्यनैमित्तिकैः काम्यैः कर्मभिश्च समन्वितः ॥
गायत्रीजपपर्यन्तं मन्त्राचमनपूर्वकम् ।
सान्ध्यं कर्माखिलं साधु समाप्य च यथाविधि ॥
ततः स्वकर्मभोक्तारमादित्यान्तरवस्थितम् ।
उपस्थाय स्वकैर्मन्त्रैर्नारायणमतन्द्रितः" ॥

इत्यादि ।

सन्ध्यार्घ्ये भगवद-ध्यत्वभावनम् ।

अत्र गायत्र्यभिमन्त्रितजलाञ्जलिप्रक्षेपे भगवदर्घ्यरूपत्वमपि भावनीयतया संगृहीतं नारायणमुनिभिः—

" आपो हीत्यादिभिर्मन्त्रैर्वाचकैः परमात्मनः ।
संप्रोक्ष्य मन्त्राचमनं मन्त्रैस्तत्प्रतिपादकैः ॥
आदित्यान्तस्थितस्यार्घ्यं वितीर्य परमात्मनः ।
प्रतिपादिकया विष्णोः साविज्या तं जपेद्धरिम् ॥
ध्यायन् जस्वोपतिष्ठेत तमेव पुरुषोत्तमम् ।
नारायणात्मकान् देवानृषीन् सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥

[1] श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक्—घ ; श्रुतिस्मृत्युदितं सर्वं इति कारिकापाठः.

तत आधारशक्त्यादीन् सर्वान् पारिषदान्तकान् ।
संपीड्य तीरे तद्वस्त्रं पुनराचम्य वाग्यतः ।
पाषण्डादिभिरालापदर्शनादीनि वर्जयेत्" ॥ इति ।

यथोपदिष्टसन्ध्यानादरे च दोषं स्मरन्ति—

सन्ध्यानादरे दोषः ।

"अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् ।
सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये न विप्रा उपासते ।
कामं तान् धार्मिको राजा हीनकर्मसु[1] योजयेत्" ॥ इति ।

स एष सन्ध्याक्रमः ।

ब्रह्मयज्ञः ।

अथ ब्रह्मयज्ञं प्रत्यक्षतैत्तिरीयश्रुत्याद्यनुसारेण उदित आदित्ये कुर्यात्; माध्यन्दिनानन्तरं वा भोजनात् पूर्वमेव[2] यत्र क्वचिदवसरे वा ।

तीर्थासन्नभगवदालयप्रणामः ।

तीर्थस्नानसमनन्तरं महाभारतोक्तप्रकारेण तीर्थासन्नविष्ण्वायतनं च नमस्कुर्यात् । भगवन्मन्दिरप्रवेशदशायां कर्तव्यस्य दिङ्मात्रं दर्शितं श्रीसात्त्वते—

"प्रासादं देवदेवीयमाचार्यं पाञ्चरात्रिकम् ।
अश्वत्थं च वटं धेनुं सत्समूहं गुरोर्गृहम् ॥
दूरात् प्रदक्षिणं कुर्यान्निकटात् प्रतिमां विभोः ।
दण्डवत्प्रणिपातैस्तु नमस्कुर्याच्चतुर्दिशम् ॥

[1] शूद्रकर्मसु—घ, ङ, छ.
[2] माध्यन्दिनानन्तरमेव वा भोजनात् पूर्वं वा—क, ख, झ.

न यानपादुकारूढो न सोपानत्कपादभृत् ।
न विक्षिप्तमना भूत्वा संविशेद्भगवद्गृहम् ॥" इति ।

तत्र च प्रदक्षिणानि प्रणामांश्च युग्मान् कुर्यात् । 'एकत्रिपञ्च-सप्तादिगणना विषमं हि यत्' इति विषमप्रतिषेधात् । 'प्रवेशे निर्गमे चैव विष्वक्सेननतिं चरेत्' इति विधानात् विष्वक्सेनं तत्तद्वारपालांश्च प्रणम्यानुज्ञाप्य तत्र तत्र प्रविशेत्[1] ।

"चक्रवद्भ्रामयेन्नाङ्गं पृष्ठभागं न दर्शयेत् ।
पश्चाद्भागेन निर्गच्छेद्देवतासन्निधौ सुधीः ॥" इति ।

प्रविष्टश्चाष्टाङ्गेन तत्तद्देशकालशक्येन मस्तिष्क-सम्पुट-प्रह्वाङ्ग-पञ्चाङ्ग-दण्डाङ्गादिषु अन्यतमेन वा प्रणमेत् । तत्राष्टाङ्ग-प्रणामप्रकारः । प्रणामम्—

"मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले ।
कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम्" ॥

इति सात्त्वतोक्तमुदाहरिष्यति भाष्यकारः । मस्तिष्कादिपञ्चकं तु श्रीवैखानसशास्त्रे पठितम्—

"स मस्तिष्कप्रणामः स्यादञ्जलिं मस्तके न्यसेत् ।
प्रणामः सम्पुटः स स्याद्धृदयेऽञ्जलिमर्पयेत् ॥
प्रह्वाङ्गः सम्पुटं कुर्यात् सा प्रह्वाङ्गनमस्क्रिया ।
पादाङ्गुलिभ्यां जानुभ्यां शिरसा चावनिं स्पृशन् ॥

[1] अनुज्ञाप्य तत्र प्रविशेत्—क, ख, ग, ङ.

बद्धाञ्जलिर्नमस्कुर्यात् स पञ्चाङ्ग उदाहृतः[1] ।
पादौ हस्तौ प्रसार्यैव शेते भूमौ च दण्डवत् ॥
स दण्डाङ्गप्रणामः स्यात् प्रणामानेवमाचरेत्" ॥ इति ।

सङ्कर्षणसंहितायां सुकृतप्रणामप्रकरणे त्वेवं प्रणाम उक्तः—

"ललाटोदरजान्वङ्घ्रियुगाग्रानूर्ध्वगौ करौ ।
भूमौ सन्धाय मनसा वासुदेवमनुस्मरन्" ॥ इति ।

एवं चाष्टाङ्गप्रणामः स्मर्यते—

"उरसा शिरसा वाचा मनसा च कपोलतः ।
पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते" ॥ इति ।

रहस्याम्नायब्राह्मणे च नमस्कारप्रकरणे 'जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च नन्तव्यं भवति' इत्यादिना पूर्णनमस्कारस्वरूपादिकमुपदिश्य तत्फलं चोक्तम्—'सर्वैः करणैर्नमन् समग्रो नमति । समग्रो नमन् आप्तकारी भवति । आप्तकारी भगवन्तमाप्नोति' इति । एवं द्वादशाङ्गप्रणामादिकं तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । एकहस्तेन नमनं तु श्रीभागवते प्रतिषिद्धम्—

"एकेन पाणिना यस्तु प्रणमेत् पुरुषोत्तमम् ।
न्याय्यस्तस्य करच्छेद इति धर्मविदो विदुः ॥" इति ।

अञ्जलित्वमपि ह्यस्य[2] नास्ति । 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इति नैघण्टुकपाठात् । चामरग्राहिणीप्रभृतीनां तु व्याप्तान्यहस्ततया एकहस्त-नमनाभ्यनुज्ञा । अतोऽवज्ञादिमूलैककरनमने करच्छेददण्डानुशासनमिति

[1] उदीर्यते—घ, ङ, छ.
[2] अञ्जलित्वमप्यस्य—क, ख, ग, च, झ.

'यथा तथा वापि सकृत् कृतोऽञ्जलिः' इत्यादीनामविरोधः[1] । योग्यतायां सत्यां द्वाभ्यां पाणिभ्यां प्रणमतोऽपि ऊनत्वमामनन्ति—"यदा ह्ययं केवल-पाणिभ्यामेव नमति न जानुभ्यां न शिरसा, एकेन ज्ञानेन नमति स्पर्शविशेषज्ञानेन[2] हीयते । इतराणि ज्ञानानि कर्मणः । एकेन नमन् ऊनो नमति । ऊनो नमन् अनाप्तकारी भवति । अनाप्तकारी न भगवन्तमाप्नोति" इति । आचार्यनामग्रहणे[3] भगवन्नामग्रहणे[4] च अञ्जलिबन्धादिकं तत्र तत्र ग्राह्यम् । दर्शितश्चायमाचारः सम्भवपर्वणि व्यासप्रस्तावे "महर्षेः कीर्तना-त्तस्य भीष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत्" इति ।

भगवत्सेवाप्रकारः ।

एवं यथार्हं प्रणम्योत्थितश्च[5] भगवतः पुरस्ताद्दक्षिणतोऽवस्थाय गुरुपरम्परया भगवन्तं शरणमुपगम्य पावन-मनोहरत-द्दर्शनानन्दबृंहितसर्वाङ्गः प्रीतिपरीवाहरूपाणि स्तव्य-स्तवप्रियवशीकरणानि स्तोत्राणि पठेत् । भगवदर्चावतारदर्शनमाहात्म्यं[6] चैवमुक्तं श्रीपौष्करे—

"सन्दर्शनादकस्माच्च पुंसां संमूढचेतसाम् ।
कुवासना कुबुद्धिश्च कुतर्कनिचयश्च यः ।
कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकत्वं लयं व्रजेत् ॥" इति ।

अन्यत्र तु महतामपि पातकानां प्रायश्चित्ततया विधीयते । "अहरेकं हरेर्बिम्बमापीठादवलोकयेत्" इति ।

[1] इत्यादीनामप्यविरोधः—घ.
[2] स्पर्शविषयविशेष—छ.
[3] आचार्यदर्शने—क, ख, ग, ङ, च, छ, झ.
[4] भगवतो नामग्रहणे—घ.
[5] चकारः क, च, झ कोशेषु नास्ति.
[6] माहात्म्यशब्दो घ कोशादन्यत्र विमुक्तः

"आपीठान्मौलिपर्यन्तं पश्यतः पुरुषोत्तमम् ।
पातकान्याशु नश्यन्ति किं पुनस्तूपपातकम् ॥" इत्यादि च ।

स्तुति-सङ्कीर्तनादेश्च प्रभावः—

"एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ॥"

"कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ।"

"कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥"

इत्यादिषु ग्राह्यः ।

भगवत्प्रसाद-स्वीकारप्रक्रिया ।

अत्र भगवत्प्रसादलब्धं तुलसी-पादोदकादिकं यत्किञ्चिदपि प्रणिपात-पुरःसरं हर्षोत्फुल्लकपोलः शिरसा सम्भाव्य यथार्ह-मुपयुञ्जीत । अत्र "प्रतापभूपरचितस्तथाचमन-निर्णयः" इत्यादौ शिष्टाः पठन्ति—

"आम्रेक्षुदण्ड[1]ताम्बूलचर्वणे सोमपानके ।
विष्वङ्घ्रितोयपाने च नाद्यन्ताचमनं स्मृतम् ॥" इति ।

तन्मूलभूता चाथर्वणश्रुतिर्नारायणमुनिभिः संगृहीता । "भगवान् पवित्रं वासुदेवः पवित्रं तत्पादौ पवित्रं[2] तत्पादोदकं पवित्रं न तत्पान आचमनम्, यथा हि सोमे" इति । एवं भगवत्सेवयात्मानं कृतार्थं मन्यमानो भगवदनुज्ञया क्वचिन्निभृतमुपविश्य जपादिभिरुपासीत ।

[1] आम्रेक्षुखण्ड—घ, ङ, छ.
[2] तत्पादौ पवित्रं—क, झ कोशयोः नास्ति.

भगवन्मन्दिरे च तत्तच्छास्त्रोदितान् अपचारान् परिहरेत् । एवं तु श्रीवाराहे पुराणे द्वात्रिंशदपचाराः पठिताः—

द्वात्रिंशदपचाराः ।

"श्रीधरण्युवाच—

"देवदेव जगन्नाथ श्रुतं त्वत्तो मयाखिलम् ।
यान् कृत्वा योग्यतां यान्ति तव वेश्मप्रवेशने ॥
तान् ब्रूहि देवदेवेश भक्तवत्सल माधव ।"

श्रीभगवानुवाच—

"अपचारानहं वक्ष्ये तच्छृणुष्व वसुन्धरे ॥
गीतवादित्रनृत्तादिपुण्याख्यानकथाश्च ये ।
लोपयन्त्यथ पारुष्यैर्मम वेश्मसु मानवाः ॥
ते यान्ति वसुधे पापा नरकानेकविंशतिम् ।
ततस्तेऽपि महाभागे गार्दभीं योनिमाश्रिताः ॥
वर्तन्ते तत्र वै देवि सप्त जन्मानि सौकरीम् ।
वस्त्रेणाच्छाद्य देहं तु यो नरः प्रणमेत्तु माम् ॥
श्वित्री च जायते मूर्खस्त्रीणि जन्मानि भामिनि ।
कृष्णकम्बलसंवीतो यो नरः प्रणमेत्तु माम् ॥
चण्डालयोनितां याति जन्मानि नव पञ्च च[1] ।
तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्ग उपानद्गूढपादकः ॥
यो नरः प्रविशेद्गेहं मम भूतधरे शुभे ।
स याति गृहपालानां योनौ[2] जन्मत्रयं शुभे ॥

[1] भुवि पञ्च च—घ.
[2] गृहजालानां योनिं—घ, ङ, छ.

नखरोमाणि यश्चैव केशास्थीनि तथैव च ।
यः क्षिपेन्मम गेहेषु तस्य पापफलं शृणु ॥
माक्षिकीं योनिमाश्रित्य नखरोमचितस्तदा ।
सप्त जन्मानि तत्रैव नरकानेकविंशतिम् ॥
ताम्बूलं चर्वितं यस्तु प्रक्षिपेन्मम मन्दिरे ।
स याति नरकं घोरं यावदाभूतसंप्लवम् ॥
ततो मुक्तो महाभागे शुनकोऽपरजन्मनि ।
संस्थितस्त्रीणि जन्मानि वसत्येव न संशयः ॥
निष्ठीवनकरो यस्तु मन्दिरे मम सुन्दरि ।
कृमिभक्ष्ये पतेद्घोरे नरके पापकृन्नरः ॥
श्लेष्मातकतरुर्भूत्वा जायते जन्मपञ्चकम् ।
श्मशानमध्ये गत्वा तु यो नरो मामथार्चयेत् ॥
सप्तजन्मकृतात् पुण्यात्तत्क्षणान्मुच्यते नरः ।
सार्गाली[1] योनिमाश्रित्य वसेज्जन्मत्रयं शुभे ॥
मूत्रयेन्मन्दिरे यस्तु मम देवि शुभानने ।
स मूत्रगर्तनरके पतत्येव ह्यवाक्छिराः ॥
तस्मान्मुक्तस्तु रक्तादिनिम्बकंद्रुममास्थितः[2] ।
जनिष्यति वरारोहे ह्यष्टजन्मानि सौकरीम् ॥
पुरीषं वा प्रकुर्वीत यो नरो मम मन्दिरे ।
स याति नरकान् घोरान् पर्यायेणैकविंशतिम् ॥
ततो मुक्तो महाभागे विष्ठायां जायते कृमिः ।

[1] मार्जालीं—घ.
[2] बिम्बकद्रुम—ङ, छ.

अनुगम्य यथा प्रेतमिच्छया यस्तु मानवः ॥
आराधितुमथेच्छेन्मां स व्रजत्यधमां गतिम् ।
बलिभुग्योनितां याति जन्मानि भुवि भूधरे ॥
भरणं तु तथा कृत्वा मृतकस्य वसुन्धरे ।
मन्दिरं न प्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य फलं शुणु ॥
चाण्डालीं योनिमाश्रित्य जन्मकृन्नव पञ्च च ।
भविष्यति वरारोहे व्याधः क्रूरोऽथ निष्ठुरः ॥
भुक्त्वा श्राद्धं महाभागे मनुजो मामथार्चयेत् ।
चटकत्वमनुप्राप्य ततो गोधावपुर्गतः ॥
छायामाक्रम्य यो मोहाद्विमानस्य वसुन्धरे ।
प्रदक्षिणमकुर्वंस्तु यस्तिष्ठेन्मतिपूर्वकम् ॥
तिष्ठेत् स कानने शून्ये कण्टकैर्बहुभिर्वृतः ।
फलपुष्पविहीनश्च अरण्ये शून्यवृक्षताम् ॥
समीपे मन्दिरस्यापि शकृन्मूत्रं करोति यः ।
स तिष्ठेद्रौरवे घोरे वर्षाणामयुतं शतम् ॥
ततोऽपि मनुजो मुक्तो ग्रामसूकरजातिताम् ।
ग्रामे जन्मशतं सुभ्रु विष्ठाभुक् सूकरस्तथा ॥
अनिबद्धप्रलापान् ये कुर्वते मम सन्निधौ ।
तेऽपि तित्तिरितां गत्वा जायन्ते जन्मपञ्चकम् ॥
आरोपितं प्रदीपं ये नयन्त्यन्यत्र मन्दिरात् ।
अन्धास्तेऽपि भविष्यन्ति जन्मानि नव पञ्च च ॥
कथायां कथ्यमानायां मन्दिरे मे वरानने ।
अनादृत्य च ये यान्ति तेषां पापफलं शृणु ॥

बधिरास्ते भविष्यन्ति मूका वै जन्मपञ्चकम् ।
पादौ प्रसार्य ये गेहे शेरते मे नराधमाः ॥
लालां विसृज्य चोच्छिष्टां तेषां पापफलं शृणु ।
तोयहीनेऽतिरौद्रे च वने वै शून्यवृक्षताम् ॥
जायन्ते सप्त जन्मानि ततश्चण्डालतां ययुः[1] ।
दरिद्राश्चैव मूर्खाश्च भविष्यन्ति त्रिजन्मकम् ॥
अन्यदेवार्थसन्दिष्टैः पुष्पैर्यो मामथार्चयेत् ।
ममैव तु महागेहे मण्डूकत्वं व्रजन्ति ते ॥
जन्मद्वयं तु वै मूढाः शूद्रतां यान्ति ते नराः ।
अन्यदेवगृहं गत्वा ह्यस्नात्वा यो व्रजेद्गृहम् ॥
ममैव वसुधे तस्य फलं पापस्य मे शृणु ।
गृहाद्गृहमथो गत्वा भिक्षार्थी क्षुधितः स्वयम् ॥
भिक्षामलब्ध्वा तत्रापि दरिद्रो जायते नरः ।
चत्वारि चैव जन्मानि तेषामन्ते च योऽबुधः ॥
चण्डालयोनिमाप्नोति जन्मानि दश पञ्च च ।
अन्यदेवसमं यस्तु मन्यते मां तु सोऽधमः ॥
चण्डालयोनितां याति जन्मानि नव पञ्च च ।
कुसुमानां निवेद्यानां गन्धमाघ्राति यो नरः ॥
स पूतिगन्धसंयुक्तः कुष्ठी चैव धरे शुभे ।
भवति त्रीणि जन्मानि भवत्येव न संशयः ॥
विष्णुस्थानसमीपस्थान् विष्णुसेवार्थमागतान् ।
श्वपचान् पतितान् वापि स्पृष्ट्वा न स्नानमाचरेत् ॥

[1] ययुरित्येव सर्वत्र पाठः.

उत्सवे वासुदेवस्य यः स्नाति स्पर्शशङ्कया ।
स्वर्गस्थाः पितरस्तस्य पतन्ति नरके क्षणात् ॥
पिबेत् पादोदकं विष्णोर्वैष्णवानां विशेषतः ।
तत्र नाचमनं कुर्याद्यथा सोमे द्विजोत्तमः ॥"

"इति श्रीवाराहे पुराणे धरणीप्रश्ने द्वात्रिंशदपचारो नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥" इति ।

अन्यत्र[1] तु द्वात्रिंशदपचाराः प्रकारान्तरेण पठ्यन्ते । तत्र चात्र च उक्तानुक्तसमुच्चयः कार्यः । तत्रेयमेका प्रक्रिया ।

प्रकारान्तरेण द्वात्रिंशदुपचाराः ।

"अपचारास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत् परिकीर्तिताः ।
यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे ॥
देवोत्सवाद्यसेवा चाप्रणामश्च तदग्रतः ।
एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात् प्रदक्षिणम् ॥
उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् ।
पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्कबन्धनम् ॥
शयनं भोजनं चैव मुधाभाषणमेव[2] च ।
उच्चैर्भाषा वृथाजल्पो रोदनाद्यं च विग्रहः ॥
निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु साकूतभाषणम् ।
अश्लीलकथनं चैवाप्यधोवायुविमोक्षणम् ॥
कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
शक्तौ गौणोपचारश्चाप्यनिवेदितभक्षणम् ॥

[1] अन्ये तु—क, ख, ग, च, झ.
[2] मिथ्याभाषणमेव च—घ, ङ, छ.

तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीनामनर्पणम् ।
विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिषु ॥
पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम् ।
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा" ॥ इति ।

एवं प्रक्रियान्तराण्यपि तत्र तत्र ग्राह्याणि । तथा—

"प्रमादादपि कीलालं यः स्पृशेद्वैष्णवो नरः ।
उपचारशतेनापि न क्षमामि वसुन्धरे ॥
स्वाधीनशयनं जल्पं स्वाध्यायं च विशेषतः ।
आसनारोहणं चैव न कुर्यात् केशवालये ॥
यो विष्णोः प्रतिमाकारे लोहभावं करोति च ।
यो गुरौ मानुषं भावमुभौ नरकपातिनौ" ॥

इत्याद्युक्तान्यपचारान्तराण्यपि द्रष्टव्यानि । एवं भगवन्मन्दिरे सावधानः परिहृतापचारः पूर्ववत् प्रणम्य विष्वक्सेनादीन् अनुज्ञाप्य निर्गच्छेत् ।

प्रातर्होमाभिगमने ।

ततः स्वदेवाधिष्ठितमाश्रमगृहादिकमागत्य, सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः स्वर्ण-रजत-ताम्रादिपात्रैः स्वयं पूर्वाहृतेन मणिकस्थेन वा[1] गृहं संप्रोक्ष्य, स्वसूत्रविधिना स्वाग्निं भगवदात्मकं हुत्वा, देवगृहमागत्य दूरात् प्रणमेत् । अत्र चैवमभिगमनं वङ्गिवंशेश्वरैर्दर्शितम्—

"ततः कुम्भं समादाय शुचिनापूर्य वारिणा ।
हरेराराधनार्थाय मौनी नियतमानसः ॥

[1] जलेन—इति विशेष्यपदम् अपेक्षितं न कस्मिंश्चिदपि कोशे दृश्यते.

पाषण्डावेक्षणादीनि वर्जयन्[1] यन्नतः पथि ।
ध्यायन्नारायणं देवं यागभूमिं समाश्रयेत् ॥
ततः प्रक्षाल्य चरणौ स्वाचान्तः सुसमाहितः ।
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो ऽथवा मुनिः ॥
समिदाज्यादिभिर्द्रव्यैर्मन्त्रैरपि यथोदितैः ।
हुत्वाग्नीनग्निहोत्रादावुक्तं कालमपि क्षिपन् ॥
पराराधनरूपेण कृतेनैव स्वकर्मणा ।
कृते निष्कल्मषे शुद्धे स्वस्मिन् मनसि सुस्थिते ॥
लब्धाधिकारो देवस्य ध्यानार्चनजपादिषु ।
विनिष्क्रम्याग्निशालाया गत्वा यागगृहं स्वकम् ॥
अर्चयित्वा परात्मानं देशकालाद्यपेक्षया ।
पत्रैः पुष्पैः फलैर्वापि पूजाकालोक्तवर्त्मना[2] ।
केवलाञ्जलिना वापि विहितेन यथा तथा" ॥ इति ।

अत्र पराराधनरूपेण कर्मणा शुद्धान्तःकरणस्य ध्यानार्चनादिष्वधिकारविधानात् केषांचित् कुदृष्टीनां मतं निरस्तम् । उक्तं च कुदृष्टिमतोपन्यासमध्ये परकालसूरिभिः ।

" स्तुतिजपनिजबिम्बालोकनध्यानसेवा-
स्मृतिकथनसमर्चाकर्मभिः श्रौतदूरैः ।
वृषभशिखरिनाथ त्वामभीप्सन्ति केचि-
च्छ्रुतिपथपरिनिष्ठप्रापणीयांघ्रिपद्मम् " ॥ इति[3] ।

[1] वर्जयेत्—क, ख, ग, च, ञ.
[2] पूर्वकालोक्तवर्त्मना—घ, ङ, छ.
[3] " इति " शब्दः च कोश एव दृश्यते.

एवं च संगृहीतं नारायणमुनिभिः—

"पाषण्डादिभिरालापदर्शनादीनि वर्जयेत् ।
गृहानागत्य संक्षाल्य पादावाचम्य वाग्यतः ॥
द्वारपालाननुज्ञाप्य प्रविश्य सदनं हरेः ।
अभिगम्य च देवेशं निभृतः परया मुदा ॥
मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले ।
कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम् ॥
अष्टाङ्गेन प्रणामेन दिव्यशास्त्रोदितेन च ।
प्रणमेत् पुण्डरीकाक्षं भक्तिभारावनामितः ॥
द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् ।
निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाब्जे कृती भवेत्" ॥ इति ।

इह च—

"ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते उत्थाय शयनात्ततः ।
स्नात्वाभ्यर्च्य जगन्नाथं समाराधनमाचरेत्[1]" ॥

इत्येतावत् सात्त्वतोक्तं सर्वेषां[2] समानम् । शेषं तु तावत्[3] तत्तत्संहितानिष्ठानामेव । एवं संहितान्तरेषु कालान्तरकर्मस्वपि ग्राह्यम् । जयाख्यसंहितायां तु सर्वसंहितोक्ताभिगमनं संग्रहेणोक्तम्—

"ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य प्रागंशं विप्र वासरे ।
जपध्यानार्चनस्तोत्रैः कर्मवाविचित्तसंयुतैः ।
अभिगच्छेज्जगद्योनिं तच्चाभिगमनं स्मृतम् ॥" इति ।

[1] समिद्दानं समाचरेत्—घ.
[2] "सर्वेषां" इति पदं घ, ङ, छ कोशेषु नास्ति.
[3] "तावत्" इति शब्दः घ, ङ, छ कोशेषु नास्ति.

पाद्मे च आद्यन्तकर्मविच्छेदेन दर्शितम्—

"कल्याणाचरणान्तं यत् कर्मजातं चतुर्मुख ।
उत्थानादिक्रमादेतदभियानमुदीरितम् ॥" इति ।

सन्ध्योपासनानन्तरकृत्यं चैवं विवृतम्—

"अभिवाद्य गुरून् वृद्धांस्तथा भागवतान् क्रमात् ।
प्रविश्य स्वाश्रमं देवमभिगम्य यथाविधि ॥
अर्चयेज्जपहोमान्तं दद्याद्ग्रासं गवामपि ।
अञ्जनालेपनैः स्रग्भिर्वासोभिर्भूषणैस्तथा ॥
अलक्तकरसाद्यैश्च ताम्बूलमुखशोधनैः ।
उपेतो मङ्गलैरन्यैर्नयेदभिगमक्रियाम्" ॥ इति ।

एतेन 'देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम्' इति स्मृत्यभिप्रेतमपि विवृतम् । अत्र च 'उपेतो मङ्गलैरन्यैः[1]' इति वचनं तत्तदाश्रमाविरुद्ध-मङ्गलदेवतावल्लभ-गुरुपूजास्तुतिनमस्कारादिकमपि संगृह्णाति । 'ग्रासं गवामपि' इत्येतच्च परगोविषयम् । 'ग्रासमुष्टिं परगवे दद्याच्चैव न लोपयेत्' इति श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तेः । कृष्णकल्पेऽप्युक्तम्—'दद्याद्ग्रासम्' इत्यारभ्य, 'गोषु चैवं प्रसन्नासु गोपालोऽपि प्रसीदति' इति । गवादिषु चान्त-स्थितो भगवान् भाव्य इति जयाख्यसंहितायामुक्तम्—

"सोमसूर्यान्तरस्थं च गवाश्वत्थाग्निमध्यगम् ।
भावयेद्भगवद्विष्णुं गुरुविप्रशरीरगम्" ॥ इति ।

अतस्तत्र तत्र प्रयुक्तेष्वपि कर्मसु न देवतान्तरभजनरूपत्वप्रसङ्गः । एवं व्यासाद्युक्तदेवादिनमस्कारोपहारनिवेदन-पुष्पादिप्रदान-वृद्धाभिवादन-गुरूप-

[1] उपेतो मङ्गलैरन्यैर्नयेदभिगमक्रियाम् इति क, ख, ग, च, झ कोशेषु पूर्णमुपात्तम् .
[2] देवतानमस्कार—क, ख, ग, च, झ ; देवतादिनमस्कार—ङ, छ.

सेवन[1]-तद्धिताचरण-वेदाभ्यास-जपाध्ययन-धारण-तदर्थविचारण-धर्मादिशास्त्र-वैदिकनिगमवेदाङ्गावेक्षणप्रभृतीनि प्रथमकालकर्तव्यानि पूर्वाधिकारविशोधित-प्रक्रियया प्रतिसन्धेयानि । इति व्याख्यातमभिगमनम् ॥

उपादानम् ।

अथोपादानं व्याख्यास्यामः । तच्चैवं संगृहीतं वङ्गिवंशेश्वरैः—

"प्राप्तेऽथाह्नो द्वितीयेंऽशे स्वास्त्रमन्त्रेण धर्मतः ।
आर्जयित्वार्चनाद्रव्यमशेषं च यथोदितम्" ॥ इति ।

उपादानार्हाणि अनर्हाणि च द्रव्याणि ।

तदेतद्व्याख्यातं नारायणमुनिभिः—

"अह्नो द्वितीयभागेन कृष्णाराधनतत्परः ।
द्रव्याण्याराधनार्थानि शास्त्रीयाणि समार्जयेत् ॥
प्रभूतानि विशुद्धानि शुद्धदेशोद्भवानि च ।
अरौद्राण्यनिषिद्धानि संगृहीतानि वैष्णवैः ॥
सुगन्धीनि मनोज्ञानि पुष्पाण्यभिमुखानि च ।
वासांसि धनधान्यानि चन्दनाद्यनुलेपनम्[2] ॥
अन्यानि हविरर्थानि तानि मूलफलानि च ।
संक्षालितानि बहुशो देवभोग्यानि यानि च[3] ॥

[1] गुरूपासन—घ, ङ, छ.

[2] चन्दनान्यनुलेपनम्—ङ, च, छ.

[3] वासांसि इत्यारभ्य, देवभोग्यानि यानि च इति यावत् सार्धश्लोकः क, ख, ग, झ कोशेषु विमुक्तः.

दधिक्षीराज्यमुख्यानि द्रव्याणि च विशेषतः ।
उत्तमानुपदंशांश्च मुद्गमाषादिकान्यपि ॥
ताम्बूलादीनि चान्यानि सर्वाण्यादाय सादरम् ।
यथार्हं तानि संस्कृत्य प्रक्रमेतार्चनं ततः" ॥ इति ।

यत्तूक्तं श्रीसात्त्वते—

"प्रातरुत्थाय चिन्वीयात् स्वारामात् स्वयमेव हि ।
पूजार्थमस्त्रमन्त्रेण पुष्पादीन् यत्नतः सदा ॥
यायादरण्यमथवा निर्बाधं हि तदार्जयेत् ।
अकण्टकद्रुमोत्थाश्च कण्टकद्रुमजा अपि ॥
हृद्याः सुगन्धाः कर्मण्या ग्राह्याः सर्वे सितादयः ।
उग्रगन्धास्त्वकर्मण्यास्त्वप्रसिद्धास्तथैव च ॥
चतुष्पथशिवावासश्मशानावनिमध्यजाः ।
क्षता अशनिपाताद्यैः कृमिकीटसमावृताः ॥
वर्जनीयाः प्रयत्नेन पत्रपुष्पफलादयः ।
अम्बुजानि सुगन्धीनि सितरक्तानि कानिचित् ॥
योक्तव्यानि पवित्राणि नित्यमाराधने तु वै ।
साङ्कुराणि च पत्राणि भूगतान्येवमेव हि ॥
विहितान्यर्चने नित्यं यथर्तुप्रभवानि च ।
न गृहे करवीरोत्थैः कुसुमैरर्चनं हितम् ॥
विशेषतः सकामस्य सिद्धिभूतियुतस्य च ।
अतोऽन्यथा न दोषोऽस्ति दोष उन्मत्तकादिभिः ॥
सद्यो हृतानां विहितं त्वम्लानानां यथाक्रमम्[1] ।

[1] यथाक्रियम्—घ; यथाक्रियः—ङ, छ.

प्रदानमम्बुसिक्तानां तेषां कार्यं न चान्यथा ॥
निर्दोषतां प्रयान्त्याशु मन्त्रिणामवलोकनात् ।
भवन्ति भक्तिपूतानि ह्यन्मन्त्रनिरतात्मनाम् ॥" इति ।

तदिदं नियमपरिच्छेदानुशिष्टत्वाद्विपर्ययानर्हमवधातव्यम् । शक्तमधिकृत्य चात्र स्वारसिकं स्वयंप्रवृत्त्यादिकमुपदिश्यते । पक्षान्तरस्याप्यन्यत्रानुज्ञानात् । अत्र वैशेषिकार्चनादिषु कदाचित् प्रातःशब्दस्य मुख्यार्थता । अन्यथा त्वभिगमनविधिना प्रातःकालोपरोधात् । अन्येषु च सर्वेषु शास्त्रेषु द्वितीयकाल एव द्रव्यार्जनविधानात् । प्रातःशब्देन सन्निकर्षवशात् त्वरातिशयसिद्ध्यर्थं तदुचितकालो लक्ष्यते । "सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम्" इतिवत् । अत एवात्रत्यमुत्थानं च न स्वापानन्तरभावि । अपि तु "ततः [1]पुष्पफलादीनामुत्थायार्जनमाचरेत्" इति जयाख्यसंहितोक्तमभिगमनानन्तरं देवसन्निधेरुत्थानम् । इह च श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तपुष्पनियमः पूर्वाधिकारे प्रसङ्गाद्दर्शितः । पाद्मे त्वेवं विचित्रद्रव्योपादानमुक्तम्[2]—

"उपादद्यात्तथा [3]पूजासाधनानि यथातथम् ।
पुष्पाणि फलमूलानि विविधान्योषधीरपि ॥
दध्यादि च हवियोंग्यतण्डुलानि[4] गुडानि च ।
स्नानीयान्यपि वस्त्राणि स्वादूनि सलिलानि च ॥

[1] पुष्पकुशादीनां—घ, ङ, छ.
[2] द्रव्योपार्जनमुक्तम्—क, ख, ग, झ.
[3] उपादद्याद्यथापूर्वं—क, झ ; उपादद्याद्यथापूजा—ख, ग, च.
[4] तण्डुलादि—घ.

दर्भान् पत्राणि[1] समिधो यथाशक्ति यथावसु ।
आहृत्य याच्ञयार्थैर्वा[2] पूजास्थाने निवेशयेत् ।
नीत्वोपादानसमयमित्थं तदनु पूजयेत् ॥" इति ।

अस्यां संहितायां संहितान्तरेषु पुष्पप्रकरण-हविष्पाकप्रकरणादिषु[3] च हेयोपादेयसमस्तद्रव्यविभागो द्रष्टव्यः । अत्र याच्ञयेत्युक्तोऽयंमध[4]माधमपक्षः ।

" स्वप्रयत्नकृतं शस्तं मध्यमं वन्यमुच्यते ।
अधमं तु क्रयक्रीतं याचितं[5] त्वधमाधमम् ॥"

इति पुष्पप्रकरणोक्तस्य सर्वेषु द्रव्येष्वविशेषेण सञ्चरणात् ।

भोजराजस्त्वेवं पुष्पेषु राजस-तामसादिविभागं पुष्पाङ्कुर-पत्र-मूल-धूप-दीप-वस्त्राभरणेषु वर्ज्यावर्ज्यविभागं च[6] संजग्राह—" अथ पुष्पाणि त्रिविधानि—सात्त्विकानि राजसानि तामसानीति । शुक्लानि सात्त्विकानि । रक्तानि राजसानि । कृष्णानि तामसानीति । शुक्लानि द्विविधानि—शुक्लवर्णं वलर्क्ष-मिति । शुक्लं शंख-कुन्देन्द्वादिवर्णम् । वलर्क्षं स्फटिकवर्णादि । रक्तं द्विविधम्—रक्तम् अरुणमिति[7] । रक्तं जपाकुसुमादिवर्णम् । अरुणं किंशुकादिवर्णम् । पीतं द्विविधम्—पीतं हरितमिति । कृष्णं द्विविधम्—

पुष्पेषु वर्ज्यानि अवर्ज्यानि च ।

[1] पर्णानि—घ, ङ, च, छ.
[2] याच्ञयास्तैर्वा—क, झ; याच्ञया तैर्वा—ख, ग; याच्ञयार्थानि (?) (स्तानि) घ.
[3] हविःप्रकरणादिषु—क, ख, ग, च, झ.
[4] अयं इति शब्दः घ, ङ. छ कोशेषु न दृश्यते.
[5] पारक्यं—क, ख, ग, च, झ.
[6] घ कोश एव 'च' कारो दृश्यते.
अरुणं चेति—क, ख, ग, च, झ.

नीलं श्याममिति[1]। नीलं तापिञ्छादि[2]। श्यामं विष्णुक्रान्तादि[3]। फलमेषां भिद्यते—सात्त्विकादर्धफलानि राजसानि, तस्मादर्धफलानि[4] तामसानि इति। एतानि स्वारामोत्पादितानि,[5] आरण्यानि, क्रीतानि, प्रतिग्रहालब्धानि, याचितानि[6] ग्राह्याणि पञ्चविधानि पुष्पाणि। तत्र स्वारामजमुत्तमम्। आरण्यं मध्यमम्। क्रीतमधमम्। [8]याचितमधमाधमम्[9]। प्रतिग्रहपुष्पे दातुरेव फलम्। कर्तुः किञ्चिद्भवेन्नवा। तस्मात् प्रतिग्रहलब्धैः पुष्पैर्नार्चयेत्।

करवीरौ पद्मौ [10]जाति-मल्लिकोत्पलानि तिन्त्रिणी-तगर-चम्पक-श्वेतार्क-कुटज-वकुल-कन्दली-तुलसी-तमाल-वनमाली-मरुवक-शमी-सिन्दुवार-पलाश-सहदेवी-फणिज्जक-पुन्नाग-वंशपुन्नाग-क्षुद्रपुन्नाग-मालती-श्वेतकुमुद-कन्दल-पद्म-महापुष्प-नाग-सदाभद्रा-प्रियङ्गु-बिल्व-वनमल्लिका-लक्ष्म्यगस्त्यद्वयं[14] वैष्णवी कर्णिकार(रो) द्वावशोकौ कुटजस्तथा[15] कारण्ड-नन्द्यावर्तद्वय-

[1] श्यामलं—क, ङ, च.

[2] नीलं तापिञ्छादि—ख, ग, च कोशेषु विमुक्तम्.

[3] कृष्णश्यामं विष्णुक्रान्तादि—च.

[4] राजसादर्धफलानि—क, ख, ग, च, झ.

[5] स्वारामोत्पन्नानि—क, झ; स्वारामोत्पन्नादीनि—च.

[6] अयाचितानि—ख ग, घ, च, छ.

[7] क्रयक्रीतं—घ.

[8] अयाचितं—घ.

[9] याचितमधमाधमम्—क, ख, ग, झ कोशेषु विमुक्तम्.

[10] केतकीजाति—क, ख, ग, च, झ.

[11] त्रीणि—घ.

[12] कदली—क, ख, ग, ङ, च, छ, झ.

[13] वनमाली—घ, ङ, छ.

[14] अतसीद्वयं—छ.

[15] लक्ष्म्यगस्त्यद्वयवैष्णवीकर्णिकाराशोककुटजस्तथा—क, ख, ग, च, झ.

क्षुद्रकेतक्य इत्यादीनि पुष्पाणि । एतानि तिथिभेदेन ग्रहणायन-सङ्क्रान्ति-व्यतीपात-विषुवादिभेदात् सङ्गवादिकालविशेषाच्च समग्रफलानि भवन्ति । तत्र तिथिपुष्पाणि—वैष्णवी-कंदल[1]-पद्म-लक्ष्मी-सिन्दुवार-द्रोण-प्रियङ्गु-मालती-पाटल-केतकी-जातिमल्लिका-महाजाति-पलाशाश्वत्थपत्राणि तिथीनामानुपूर्व्येण पुष्पाणि गृह्णीयात् । नन्द्यावर्तकैः सङ्क्रान्त्यां भगवन्तं पूजयेत् । उपनन्द्यावर्तकैरयने । विषुवे तुलसीभिः । व्यतीपाते फणिज्जकैः । ग्रहणे [2]मरन्दैः(?) पूजयेत् । सङ्गवे [3]तत्तत्तिथिचोदितं पुष्पं गृह्णीयात् । समे पद्मैः, धर्मे कुमुदैः, करवीरैर्विष्णुप्रिये, बिल्वपत्रैर्विरागे भगवन्तं पूजयेत् ।

अत्र सङ्गवादयः काला अहरहः प्रवर्तन्ते । सङ्गवः समो विष्णुप्रियो धर्मो विराग इति पञ्च काला अध्यात्मविद्भिरुपदिष्टाः । उदयात् पञ्चनाडीभ्यः[4] सङ्गव उक्तः । तस्माद्द्विगुणमात्रात्[5] सम उपदिश्यते । तावता विष्णुप्रियः । तावता धर्मः । तावता विराग इति । तत्र पूर्वापरौ भूत्वा[6] नाडीद्वयतः सङ्गवादयो मुहूर्ता उक्ताः । तत्र सङ्गवे वैकुण्ठस्य प्रीतिः, समेऽनिरुद्धस्य, विष्णुप्रिये शिंशुमारस्य, धर्मे बडबामुखाग्नेः, विरागे कपिलस्येत्येवं पञ्चानां पञ्च प्रीतिकालविशेषाः । दिवापुष्पैर्दिवापूजा मुख्या, रात्रिपुष्पैर्निशि ; विहितेष्वपि, छिद्रं मुकुलं जीर्णं पर्युषितं भुक्तशेषं घ्रातं परिम्लानमस्पृश्यस्पृष्टं जन्तुभिर्भक्षितं[7] जन्तुभिरधिष्ठितमशुभदेशे पुष्पितमापद्यपि न गृह्णीयात् ।

[1] वैष्णव्ये, कदली—क, ग, च, झ ; वैष्णव्ये कन्दल—घ, ङ, छ.
[2] मरन्दैः इत्येव बहुषु पाठः ; मकरन्दैः—ङ, छ ; मन्दरकैः मकरन्दैः—घ.
[3] तत्तिथि—ग, घ.
[4] नाड्यः—क, ख, ग, च, झ.
[5] द्विगुणमात्रः—क, च, झ.
[6] भूत्वा इत्येव सर्वत्र पाठः .
[7] जन्तुभिर्भक्षितं—क, ख, ग, घ, झ कोशेषु नास्ति.

पाणी प्रक्षाल्य पात्रे पुष्पाणि गृह्णीयात् । पिधाय स्थापयेदनातपे प्रदेशे[1] यथा न परिम्लायते । केवलपुष्पनिवेदनात् माला वरा । मालायाः स्रग्वरा । एकगुणा माला, बहुगुणा स्रक् । तत्र सूत्रैः पुष्पाणि न ग्रथ्नीयात् निर्माल्यसमानि भवन्तीति । देवोद्दिष्टानां निन्दां न कुर्यात्, प्रशंसामेव सर्वदा कुर्यात् । देवोद्दिष्टं मनुष्यो न गृह्णीयात् देवस्वं भवतीति । यत्किंचित् पीतवर्णं पुष्पं जलजं स्थलजं वा तदापदि संग्राह्यम् । अनुक्तमपि नान्यत्र[2] । तत्रापि वर्जनीयानि विशेषेण वर्जयेत् ।

कारण्डं[3] कृष्णवर्णं कपित्थं गिरिकर्णिकाम्र-विभीतक-शिरीष-मदयन्ति-निर्गुण्डि-सिन्दुवार-किंशुक-शल्मली-जपार्क-कनकोन्मत्त-कारञ्ज-विषपादप-बन्धूक-माधवी-नीपार्जुन-पाटलि-चिञ्चा-कोशातक्यलाबू-शिग्रूः[4] इत्येतानि वृक्षवल्लीषु विशेषेण[5] वर्जयेत् । यव-मुद्ग-प्रियङ्गु-निष्पाव-शण-दूर्वा-भूतृण-माषाणामेवाङ्कुराणि गृह्णीयात् । अन्येषामङ्कुराणि निर्माल्यसमानि भवन्ति इति । अपामार्ग-सदाभद्रा-तुलसी-विल्वाश्वत्थ-पलाश-धातकी-तमाल-गन्धपूर्ण-कृष्णा-ब्राह्मी-शमीवृक्षाणामेव पर्णानि गृह्णीयात् । उत्पलानामेव मुकुलं गृह्णीयात् । पद्मोत्पलादीनां जलजानां दिनद्वयादूर्ध्वं पर्युषितत्वम् । सर्वेषां मूलानामुशीरमूलमेव विशिष्टम् । देवदारुकृतं धूपं चन्दनागरुमिश्रितं विधूमाङ्गार-सम्भवं शस्तम् । सालसर्ज्जरसं कृष्णागरुमिश्रितं[6] प्राण्यङ्गवर्जितमन्यं वा धूपं निवेदयेत् । पात्रे गव्येन सर्पिषा दिव्येन[7] तैलेनापि कृतं सूत्रवर्तियुतं

[1] अप्रतापे प्रदेशे—क, ख, ग, च, झ.

[2] अनुक्तमप्यन्यत्र—क, ख, ग, झ.

[3] कोरण्डं—ग, घ, ङ, छ.

[4] शिग्रुशब्दस्य स्त्रीत्वं चिन्त्यम् ; शिग्रुः इति क, ङ, च कोशेषु पाठः.

[5] विशेषेण इति पदं घ कोश एव दृश्यते.

[6] विधूमाङ्गारेत्यारभ्य कृष्णागरुमिश्रितं इति यावत् ङ. छ कोशयोः न दृश्यते.

[7] दिव्येन इति पदं घ कोशे नास्ति.

मुखानिलदीपितं[1] दीपं भवेत् । दुकूलं क्षौमं नेत्रम्, सूत्रं वा कार्पासिकं सुगन्धधूपितं नवं वस्त्रं भवेत् । हेम-रत्नमयमाभरणं दद्यात् । दोषयुतं भुक्तपूर्वं वा मनुष्यैर्नाभरणं भवेत्" । इति ।

तदेतन्नानासंहितापरामर्शसमुद्धृतं सारम्[2] । अन्यदपि सर्वं तत्तत्संहितासु विस्तरेण द्रष्टव्यम् । श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ च काष्ठपर्यन्तवर्ज्यावर्ज्यद्रव्यविभागः कृतः । श्रीविष्णुस्मृत्यादिषु प्राण्यङ्गसुगन्धेषु कस्तूरी-मृगमदयोरङ्गरागतया परिग्रहः । अर्चायां शुक्लाम्बरसमर्पणं पद्म-कह्लारेतररक्तपुष्पवर्जनमित्याद्यपि ग्राह्यम् । योगक्षेमार्थेश्वराभिगमनादिस्वरूपशोधनं च पूर्वाधिकारसिद्धं न विस्मर्तव्यम्[3] ।

एवं द्रव्याण्यार्जयतः प्रतिग्रहनियमश्च तत्र तत्र संक्षिप्तः । यथोक्तं

उपादाने प्रतिग्रहनियमः ।

श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ—

"कुलटाषण्डपतितवैरिभ्यः[4] काकिणीमपि ।
उद्यतामपि गृह्णीयान्नापद्यपि कदाचन" ॥ इति[5] ।

उक्तं च श्रीसात्त्वते—

"तस्करात् पतितात् [6]षण्डाद्रुम्भलोभमदान्वितात् ।
मात्रावित्तं न गृह्णीयादभक्तादुपचारतः[7]" ॥ इति ।

[1] मुखानिलदीप्तिदीपितं—क, ख, ग, च, झ ; उखानलदीप्तिदीपितं इति चेत् साधीयान् .

[2] सारशब्दः सर्वेषु कोशेषु नपुंसकान्तत्वेनैव लिखितोऽस्ति.

[3] प्रस्मर्तव्यम्—घ, ङ, छ.

[4] स्वैरिभ्यः—शाण्डिल्यस्मृतिपाठः

[5] इत्यादि—घ.

[6] चण्डात्—सात्त्वतसंहितापाठः

[7] अपचारतः—क, झ.

स्मर्यते च—

"केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते ।
तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं हि तत् ॥" इति ।

अत्र[1] पक्वमन्नमपक्वं वा केशवार्चनरूपनित्यधर्मरहिते[2] गृहे न प्रतिग्राह्यम् । उभयत्रान्नशब्दप्रयोगात् । अन्यथा पक्वान्नमिति विशेषेण प्रयोगानुपपत्तेः । प्रतिग्रहगुणदोषविस्तरश्च धर्मशास्त्रेषु पठितव्यः । सर्वेषु चापदनापद्दशाभाविषु प्रतिग्रहेषु यमोपदिष्टं मन्त्रविशेषं भगवान् शौनकः स्मरति—

"दानं ददद्भिर्यैरुक्तमच्युतः प्रीयतामिति ।
प्रतिग्रहीतृभिश्चैव न ते मद्विषयोपगाः ॥" इति ।

तथा बलादिमन्त्रान्तरैरपि तत्तन्निष्ठानां प्रतिग्रहादिः । यद्यप्यस्त्रमन्त्रेण सामान्यतः सर्वपुष्पादिग्रहणमुपदिष्टं तथापि तुलस्या मन्त्रविशेषास्तत्तत्कल्पेषूपदिश्यन्ते, 'तुलस्यमृतजन्मासि' इत्यादयः ।

एवं वृत्त्यर्थतयानुज्ञातैरध्यापन-याजनादिभिरपि यथाशास्त्रं प्रयुक्तैः समुचितानि समाराधनोपकरणानि सम्पादयेत् । पूर्वनिष्पन्नसंपूर्णद्रव्यस्तु न प्रतिग्रहादिषु प्रवर्तेत । "आपत्स्वनन्तरा वृत्तिः" इत्यनुज्ञातेष्वपि 'वृत्तिं प्राप्य विरमेत्' इति स्मरणात् न नित्यं प्रवर्तेत । कृषि-वाणिज्ये च स्वयं कृते कुसीदं चैवमाद्यमपि[3] गत्यन्तरासम्भवे । 'सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः' इत्याद्युक्तनन्दनवनकरणादियतनमपि पुष्प-फलादिपूजोपकरणार्थतया उपादानकोटौ निविशते । अत्र परिव्राजकानां न स्वयं पुष्पापचयादि

प्रतिग्रहोपायनियमाः ।

[1] तत्र—क, ख, ग, च, झ.
[2] नित्यकर्म—क, च, झ.
[3] कुसीदं चेत्येवमाद्यपि—घ.

कर्तव्यम्[1] । यथोक्तं यतिधर्मसमुच्चये—"फलपुष्पोत्पाटने प्रायश्चित्त-विधानादद्धिः कर्तव्यमन्याहृतैर्वा" इति । एषा च वृद्धवसिष्ठस्मृतिस्तत्रोपात्ता—"जले मत्स्यादीनां स्थले पशु-मृग-सरीसृपादीनां सर्वप्राणिनामभयं दत्वा पुष्प-मूल-फलोपादान-छेदन-मधुमांसानृतवचनदानानि वर्जयेत्" इति। इतरेषां तु स्वयं परतो वा अन्यारामादिसंभूतानामदत्तानां ग्रहणे तस्करत्वमपि स्यात् । इति तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । स्मर्यते च द्रव्य-गृह-दारादिनियमो मन्वादिभिः—

"यानशय्यासनान्यस्य कूपारामगृहाणि च ।
अदत्तान्युपभुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥" इत्यादिना ।

तदिह साक्षाद्वा परम्परया वा समाराधनोपकरणभूतशास्त्रीयसमस्तद्रव्योपादानेषु[2] स्वशक्येषु ध्यानादिविरोधिकायक्लेशकरबह्वायासरहितेषु न्यायतः प्रवर्तेत । इत्युपादानसंग्रहः ।

प्रभूतायासवर्जनमपि हि[3] मुमुक्षूणामवश्यम्भावित्वेन परिगणितेष्वष्टसु गुणेषु गौतमः पठति[4]—"दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा न चाष्टावात्मगुणा न स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति; यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽपि

पूर्वसिद्धद्रव्यस्य आन्तरगुणोपादानम् ।

[1] कर्तव्यम्—घ कोशे नास्ति.
[2] द्रव्योपायेषु—क, ख, घ, च.
[3] हि शब्दः ग, च, छ कोशेषु नास्ति.
[4] प्रभूतायासेत्यारभ्य पठति इति पर्यन्तं ख कोशे विसृष्टम्.

THE NYĀYAKUSUMĀÑJALI

OF

UDAYANĀCĀRYA

A presentation of theistic doctrines according to the Nyāya system of philosophy

TRANSLATED INTO ENGLISH

BY

SWAMI RAVI TIRTHA

ADYAR LIBRARY

1941

FOREWORD

THE Nyāyakusumāñjali of Udayanācārya is perhaps the most outstanding work in Indian philosophy, dealing with the problem of God. In his other work called the Ātmatattvaviveka, Udayana establishes that there is a permanent self in man, which endures after the death of the individual, which carries with it the residue of its actions in the past life to a later life and which, after a series of lives, attains to final release in course of time.

In this work, the attack is against the Mīmāṃsakas who hold that there is a settled order of things in this world, which needs no God either for its establishment nor for its maintenance. According to the Mīmāṃsakas there is neither creation nor dissolution of the world. There may be higher beings in the Universe, who when propitiated may help man, may guide man in this life. But they are all subordinate to the Law of the world which is eternal, unmade, unending and unalterable. Thus in their scheme of the Universe and man's life, there is no room for God either as the creator or as the regulator of the world and its moral law.

The work is in five sections called Stabakas or bunches in fitting with the name of the work, which means handful of reasoning-flowers. In the first two sections, Udayana establishes his main thesis, namely

that there is God who has created the world and the moral order in the world and who controls this moral order. In the first section he maintains that there is a regular current of cause and effect in this world and that apart from the visible elements in the causes, there is also an invisible element which settles the nature of the effect. In the second section, he argues that it is only from scripture that we can know the Moral order of the world. God is the author of scripture and is the source of its validity.

In the third section he takes up the problem of why God is not seen, if He exists.

In the fourth section Udayana refutes the Mīmāṃsaka definition of valid knowledge and establishes the validity of scripture as the words of God.

In the fifth and last section, Udayana refers to a large number of phenomena in the Universe which tend to point out towards the existence of God. Causal relation, the first movements in matter, the holding up of the bodies in space and various other factors are brought in, to prove his point.

The text is a very difficult one and translation cannot obviate the difficulties of the original. In translating Sanskrit into English, we are creating a new language and until the words settle down into definite meanings, there will be some obscurity and ambiguity in the language. It is hoped that this translation will introduce students of religion and philosophy to a masterly treatise on the subject in Sanskrit.

TRANSLATOR

THE NYĀYAKUSUMĀÑJALI

OF

UDAYANĀCĀRYA

1. May this handful of reasoning-flowers whose good petals move, whose festivity has been determined by the arousing of good fragrance for the virtuous, which does not fade even when it is crushed and which is the source of honey identical with the flow of the essence of nectar, may this faultless handful of reasoning-flowers placed at the pair of feet of the Lord rejoice my revolving mind which behaves like a bee.

2. Here is being considered that supreme self whose worship the wise regard as the path to heaven and to beatitude.

3. Now, even though this is the position :

Keeping in view some particular goal of man, the Bhava whom the followers of the Upaniṣads worship as eternal, pure, awaken and liberated by nature, the followers of Kapila as the first knower, the followers of Patañjali as the one who is untouched by afflictions, action, their fruits and their residues, who shows the

traditional path and who blesses occupying an artificial body, the followers of Mahāpās'upata as the independent one untainted by even what are opposed to secular and scriptural laws, the S'aivas as S'iva, the Vaiṣṇavas as the Highest Person, the followers of the Purāṇas as the Pitāmaha, the ritualists as the Sacrificial Person, the Digambaras as the unshrouded, the Buddhists as the Omniscient, the Mīmāṃsakas as the one shown as he who is to be worshipped, the Logicians as he who will be established by what is set forth (in this work), the Materialists as the one who is established by worldly experience, why say much, whom even artisans worship as the architect of the Universe, in respect of that Lordly Bhava, whose greatness is famous so long as there is the world, like caste, family, sub-family, Vedic School, race, duty etc., whence can there be a doubt ? What is it that is to be considered ?

Yet,

this investigation of the Lord through reasoning, which assumes the name of ratiocination, is undertaken only as worship, which comes in the wake of hearing.

Indeed, the Lord, who has been heard of many times in scripture, law-texts, ancient lores and epics, is now to be ratiocinated ; because there is the scripture—" he is to be heard of, to be ratiocinated " ; and because there is also the law-text :

One attains to the highest yoga by cultivating his intellect in the three ways, through scripture,

through reasoning and through the enjoyment of repeated contemplation.

4. Here, indeed, the points at issue are briefly as follows : (There is no God), because of the absence of a supernatural means for the world beyond ; because of the possibility of resorting to other means for the world beyond ; because of the presence of means of valid knowledge which make known His non-existence ; because of His not being a source of valid knowledge and because of the non-existence of means of valid knowledge for establishing Him.

5. Of these it cannot be the first point ; because,

on account of dependence, on account of beginninglessness, on account of universal observance and on account of the experience (of the result of action) being confined to the same individual, there is a supernatural means.

Indeed, the world constituted of many kinds of miseries does not deserve to be non-dependent. If that were so, either it can only be or it can only not be ; if cannot sometimes be. If it be said that it is not produced from something, it is not so.

6. **It cannot be a denial of the cause or of production ; nor can it be a postulation of itself or something incomprehensible (as cause). To describe it as nature is not in this way, since there is invariableness of limits.**

7. If it is a denial of the cause, since production does not depend on anything, there will be production

always, as there is no difference. If it is a denial of production there will be no existence later just as (there was no existence) prior, as there is no difference. Since what itself was non-existent prior to its production, is incompetent for its own production, there is unreasonableness for the alternative of (production) from itself. And the relation of cause and effect is the rule of being prior and posterior. And the same cannot be both the prior and the posterior, because being such rests on difference. If the cause is something incomprehensible there is the possibility of existence (of the effect) even prior and there again results eternality.

8. Let it be so. By "not from something", it is not merely a denial of cause, nor a denial of production, nor itself being the cause, nor the cause being something incomprehensible, that is meant to be conveyed, but that something, without being dependent at all, has a definite period (of existence) by nature, just as it has a definite (place in) space by nature.

9. We reply. If there is no limit, or if the limit is not invariable, there is the break-down of its existence only sometimes. Indeed, existence only sometimes is not merely being found at a particular time, but (being so) when it did not exist prior. And if there is a limit, that itself, when prior, is called the cause.

10. If it be said, "Let the prior non-existence itself be the limit", it is not so; because at that time there are others also. For, otherwise, it itself cannot be thought of. And as such it cannot be the sole limit,

since there will be no difference. For, if prior non-existence, without anything to depend on, is the limit, even prior to that limit, there is occasion for the effect to exist.

11. If it be said, "Let there be some sort of limits; but they are not depended upon. This is the meaning of (saying it is by) nature," what is meant by "they are not depended upon"? Is it that they are not invariable? Or is it that, though invariable, they are not contributory? In the first alternative, the smoke can have a donkey as limit as well as fire, since there is nothing to regulate. And in the second alternative, what other contribution is wanted? For dependence means only invariableness; that itself is the nature of cause and such a theory of nature is acceptable.

12. If it be said, "This is like the rule of the nature of eternal things. It is not proper to ask why the being itself of Ether cannot pertain to all, in so far as it is not produced from something," it is not so. For what pertains to all cannot be being itself. Indeed the same thing cannot surely be the nature of more than one, since there is contradiction.

13. Now here too the explanation is the same, in that there is contradiction in what exists always having the nature of what exists only sometimes. It is not the same; because if there is no limit or if the limit is not invariable, there is contradiction to existing only sometimes. And if there is a limit which is invariable, there is the adoption of the doctrine of causation.

14. Let it be so. Let there be a prior limit for the later; a posterior one for the earlier; and both limits for what is in-between. For there can be no denial of what is seen.

15. This has to be admitted by you too. There are not, indeed, both the limits for non-existence as in the case of positive things. It shall be so even for such positive things for which the one or the other limit is not observed.

16. It shall not be so. For there is beginning-lessness.

> This course (of cause and effect) is what has no beginning and is not what is differentiated and (at the same time) having a uniform potentiality. One must put forth effort in respect of the true nature of concomittance and non-concomittance.

17. If it be said, "Indeed prior non-existence has a posterior limit and is without a beginning. Even a positive thing like a jar can be so. This is not unacceptable in respect of such jars and other things for which a prior limit is not observed," it is not so. For if by nature such alone be the limit, then the result would be that just as on that day, even on the prior day, taking that as the limit, its effect can come into existence, since there is nothing else to depend on. Similarly (it can exist) even prior and still prior. In respect of positive things, this itself is eternality.

18. If it be said that its nature is that it is to be produced only on that particular day, it is not so. For

even for that day, there is the occasion, according to the previous argument, for existence prior too. Therefore for that also there can be that as prior; similarly even for what is prior to it. Thus there is eternality, rather; but not that there is the production of something without a prior, there being no production by what has not a prior.

19. If it be said, "even so let there be an invariability in respect of individuals, but not in respect of classes," it is not so. For that will occasion the breakdown of the nature (of a thing being) of a definite class. Indeed, if something, even being produced from a mere anything, can have the nature of belonging to a particular class, anything can belong to all classes or to the same class. Similarly, if it be its nature that being of that particular class, it should be produced from something or other definitely, even then there can be produced from everything things that belong to any class or to the same class.

20. How then is it that fire produced from grass, drill or lens belongs to the same class?

21. If it be said that it is due to (the causes) having the same potentiality, it is not so. If even in things belonging to different classes there can inhere the potentiality for the production of things belonging to the same class, in no place can there be the inference of a particular cause from an effect. Nor can from the non-existence of the cause, be concluded the non-existence of the effect of the same class. For even in its non-existence, there is the possibility of its production

from another having the potentiality (for the production) of a thing of that class.

22. If it be said that there can be a regulation (only) in so far as what are seen are concerned, it is not so ; because (what determines) causality is not seen and what is seen is not (what determines) causality. By this is refuted the argument that it is from what belongs to a subtle class. For even from what is not fire there occasions the production of smoke, on account of the subtlety of the class.

23. "If it be said, " For the difference and non-difference of the class of the effect, what decides it is only the difference or non-difference of the material cause, not the efficient or the incidental cause," it is not so ; because that will lead to their becoming other than a cause. That (*i.e.*, being a cause) is not merely the presence (of the effect) when it is there, but its presence only when it is there.

24. And in determining the class (of the effect), what decides it is not merely the material cause, but the aggregate (of causes). Otherwise, for substance, quality and action, there cannot be a difference in class, since they have substance as the common material cause.

25. By this has been refuted the rule of the doctrine of difference (from what it is not); because there will be adversity for statements like :

" From the relation of cause and effect " etc.

26. Therefore, since there will be a breakdown for the nature of things belonging to definite classes, it

cannot be that the rule is only in respect of individuals. For there can be the difference in the class of the effect manifested even by the differentiation of the modes (of production) just like the differentiation (in the production of fire) by blowing only from grass, by drilling only from drills and by the sun's reflected rays only from lens.

27. And it is seen that even though there is no difference as fire, a lamp produces an illumination that pervades the apartment of a mansion, not so the fire from burning wood though possessing tongues of a cluster of flames, and still less so the cow-dung fire.

28. But he who will not admit this, can merely infer the cause from the effect in general and as such what is there that is not logical ?

29. "If this is the case, there can be in smoke and other things, some particularity even which cannot be detected, for which it is that there is dependence on fire ; therefore, there is no establishment of fire in general etc. from (the presence of) smoke in general etc. By this has been explained the converse. And thus, when there is the breakdown of the absence of the effect as a probans (for the inference of the absence of cause), there is also the non-establishment of identity also (as a ground for the Universal); therefore inference has to go away." If it be so argued, this blow falls on the head of the Buddhist who says that what produces the effect is a particular class which is the sphere of non-cognition by preception. But in our case, if there are two things falling within two particular classes which have either

concomitance or non-concomitance, then as between them, their relation of cause and what is caused is determined only through those (classes). And so, even when there is the existence of sub-particularities, there is no contradiction in our case.

30. What, after all, is what produces fire in general in cases like fire from grass etc., since grass etc. is confined to only particular fires ? " If this be asked, (we reply), " In the production of mere fire, wind is the incidental cause, the combination of parts (of fire) is the efficient cause, and the parts of fire form the material cause. This same causal aggregate, along with substance possessing weight, is (the cause) of solidified fire. This same, depending on produced touch existing in fire starts burning fire ; and even there, conjoined with water, there is the atmospheric fire ; conjoined with what is earthly, there is terrestrial fire ; and conjoined with both there is the gastric fire. Thus things must be conjectured by oneself.

31. If it be said, " Even then let there be a cause which is the same (for all effects) or which belongs to one and the same class ; differentiation (in the cause) can be done away with. Indeed a thing without any differentiation is found to produce more than one effect different (from one another) ; for example, a lamp, being quite the same, is the remover of darkness, is the producer of modification in the wick, and is the producer of worldly experiences about different colours," it is not so, because there is differentiation in effects.

32. Nowhere is there a succession for what is (only) one ; and there can be no differentiation for what is uniform. And it is not (due to) a difference in potentiality, since this is not different (from the substratum). One's own **nature can hardly be transgressed.**

33. Now, from the same thing, which does not depend (on anything else) more than one cannot be produced ; for it is unreasonable that there should be effects in succession from what has no succession.

34. If it be said that in respect of that (*i.e.* the same cause) it (*i.e.* production of more than one effect) is like that (*i.e.* in succession) because it is its nature to produce such and such effects in succession, just like simultaneity, this too will be a reply against destruction after a moment, not against the doctrine of the contributoriness (of causes) ; for when there is no dependence on what is prior and still prior, there is contradiction to even succession. But if there is a definite succession, there is unreasonableness for non-dependence.

35. Nor can what is more than one be devoid of differentiation. Indeed if the cause of fire can, with nothing taken away from it and with nothing added to it, also be the cause of what is not fire, this is not what is not fire ; it may be fire or it may be of the nature of both. And it cannot be so.

36. If it be said that this position is free from defect since there is difference in potentiality, it is not so ; for that is unreasonable because of the difference

and non-difference of the substratum. If (again) it be said that this position is free from defect because it is its nature to produce both which are (mutually) exclusive, it is not so. Indeed, its being other than fire is not based on itself; but on the contrary it is based on the nature of what produces it. And that being so, who can prevent the fire too being that (*i.e.* other than fire), having been produced by that (*i.e.* the cause of what is other than fire)? Indeed it cannot be that when one is to be produced, something does not have that nature (*i.e.* of producing that one).

37. Therefore, because of the differentiation in effects, the causes also must be different. And this is not so by its own nature. Therefore there is the introduction of the differentiation in the contributories. And a moment too does not deserve to be so (differentiated from other moments) without depending on this.

38. If it be said, "Let this circle of contributories be what can be seen. Why should there be the assumption of some unseen effect?" it is not so; because there is universal observance.

39. Universal observance cannot be without a fruit; nor can it have suffering as the sole fruit; nor can it have the acquisition of seen things as fruit. Fraud too is not of this nature.

40. Indeed, if what determines the posterior and the still posterior is just merely the succession of the prior and the still prior modification of elements, no

one will engage himself in sacrifices and benefactions for the sake of the world beyond. Even a single person, who acts with forethought, will not associate himself with what has no fruit or what has suffering as the sole fruit ; far less so the whole world.

41. If it be said that it may be for profit, for worship or for fame, then what is it that determines profit and other things ? Indeed, this activity, by its very nature, is not the cause of such things. He from whom one should receive a profit, or he who should worship one, why should he (do so) ?

42. If it be said, " It is for fame and for favour. A man is attached to a giver and to a worshipper. Prosperity indeed is produced from the attachment of men," it is not so ; for gifts and other things for such purposes are established only in respect of political councillors and councillors in amusements.

43. If it be said that those who perform austerities with their lore of the three-fold (scripture) are only fraudulent storks (*i.e.* a kind of birds), it is not so ; for they have no use of seen wealth. If it be said that he acts thus for the sake of pleasure, it is not so, because that will lead to nihilists also acting in that way, as in the case of conjugual union, since it is established by the experience of the world.

44. If it be said that even actions devoid of fruits are done because they are established by statements in the scripture, as the morning and evening ablutions, this is the doctrine of the Teacher (*i.e.* Prabhakara) and not the doctrine of our teacher. Therefore it is

not proper even to mention it at this inopportune moment.

45. If it be said that (such actions are done) because younger people are duped by the elders, it is not so ; for the elders too do it. And dupes do not dupe themselves also. If it be said that they too (are duped) by still elder people and thus this is without a beginning, indeed, here there is no one who has the intention of duping, in respect of whom we can suspect duplicity.

46. If it be said that some fraudulent person, for the first time, caused others also to act thus, performing it himself, is he really the greatest person in the world who, through giving away all his possessions, through giving up all his relatives, turning his face away from all enjoyments, through celebacy, through austerities, or through faith, out of the sole interest in duping others, mortifies himself throughout his life ? And how can even persons who act with forethought follow this single man ? And through what mark has this man of such nature been determined to be fraudulent by you with your intelligence surpassing all humanity ? Indeed the pleasure of duping is not superior to the host of sufferings of such an extent.

47. If it be said (that it is) because such things are seen even among those acceptable to heretics, it is not so ; for there is the difference in so far as there is seen or there is not seen a source. And when performance of this nature without a beginning continues to proceed, there can be a duplicity even by resorting to another method through the expenditure of immense

wealth, through immense labour and through mere preaching, not through actions which are the sphere of his performance. Otherwise, unless there is opposition to authority, there would be no determination of their being heretics.

48. If it be said, "Let gifts, study and other things be the variegated causes for the variety in the world," it is not so; for they are momentary and what is sought for is what will happen at a later period.

49. An action destroyed long ago is not competent to produce the effect except through some transcendental factor. There can be no enjoyment by (souls) devoid of distinctive qualities even through elements that are (purificatorily) modified (by the unseen factor).

Therefore there is some transcendental factor (even in the souls).

50. If it be said, "These (elements) of even the same nature (constituting the physical body) have been produced by the potentiality of their causes, whereby they are the means for definite enjoyments," is that factor a supersensual form of these or is it a variety of the contributories? Now, the form of what is within the scope of the senses cannot be supersensual, because there is contradiction. And in the second (alternative) there is the establishment of an unseen effect.

51. Let there be established (something which is) merely an attribute of the elements which is supersensual, like weight and other things. Inevitably this

(*i.e.* supersensual attribute) must he accepted by you too. How otherwise can there be counter-action through charm and other things ?

52. Thus indeed : From which contact of the hand with fire burning has been observed, from that same contact no burning is produced where there is counter-action like that of charm and other things ; but it is produced when it is not there. In this case we do not get any seen differentiation. Nor can an unseen differentiation be possible when there is a seen consistency ; for the purpose of that (*i.e.* the unseen) is only for this much (*i.e.* to make seen things consistent). Otherwise, even in rites there will be no classification at any time.

53. And the cause is not the aggregate as qualified by the non-existence of a counter-acting agent, because non-existence is not a cause—indeed, this (non-existence) is a mere nothing ; and because at the time of (the presence of) a neutralising agent of the counter-acting agent, there is produced the effect even without that (*i.e.*, the absence of the counter-acting agent) ; and because there will result non-invariability for the causes on account of the alternatives of prior (non-existence), (non-existence through) destruction etc. ; because what is not capable of doing something is not reasonably a counter-acting agent and because in case it is something that can do something there is the acceptance of a supersensual potentiality ; and because when charms and other things are applied there is no effect produced even though there is the presence of reciprocal non-existence.

54. Therefore there is presumed in fire something that is supersensual, that is conducive to burning and that is contributory; it is reasonable that what destroys it is a counteracting agent. When it is free from defect the effect is produced; since it is of the same class, there is refuted (the charge of) non-invariability for causes.

55. To this the reply is :

Like a positive thing, similarly non-existence is accepted as a cause, just as (it is) an effect. Counteraction is a defect in the (causal) aggregate. Its cause is the counter-acting agent.

56. Indeed, there is no authority in respect of non-existence not being a cause. Indeed, because it is a nothing from the point of view of a positing, it is not so even in its own nature; for it would result that in relation to non-existence of the nature of negation, a positing too would be a nothing. If it be said that in as much as causality is pervaded by positivity, one (*i.e.*, causality) would recede when the other (*i.e.* positivity) recedes, it is not so, since there is the possibility of (the argument) being turned against (the other); also because the uniformity of concomitance and non-concomitance, which is the ground for determining causality, is equal in respect of non-existence as much as of positive things.

57. If it be said that the proximity of non-existence is as an inevitable factor and not as cause, this is equal (in respect of positive things also). If it be

said that the proximity of it (*i.e.*, non-existence), which pushes away its counter-correlate, is brought about by another, this (also) is equal (in respect of positive things). If it be said that the pushing away of non-existence is the very nature of positive thing, the pushing away of the positive thing by non-existence is not anything different from its own nature.

58. Therefore just as it is unreasonable to postulate a rule that a positive thing is the cause only of a positive thing, similarly is it that only a positive thing can be a cause. Indeed, what is the difference between the two ?

59. At the time of the employment of the neutralising agent of a counter-acting agent, there will be deviation (only) then when there will be the production of the effect in the presence of even that in the presence of which itself there was the non-production. But this is not the case, because, even then there is the absence of the opponent (*i.e.*, the counter-acting agent). Indeed the charm accepted as the counter-acting agent is the opponent, (only) when it is without the presence of (its own) opponent. And it does not surely exist in that nature. But that which exists is not an opponent.

60. If it be said, " Even then, in this case, there is the absence of merely the attribute, when the substratum is even there ; and that is the charm itself which neutralises ; therefore the causal aggregate is quite different," it is not so, because there is the absence of the qualified also. Indeed, it is not reasonable that when there is the presence of one with a stick there is

no absence of others without sticks, but only of the mere non-existence of the stick. Indeed, just as in the presence of the mere stick, in the presence of both or in the absence of both, the absence of the mere person is not different in all these cases, similarly, in the presence of the mere neutralising agent, in the presence of the counter-acting agent and of the neutralising agent, or in the absence of both, the absence of the mere counter-acting agent is not different. So must one consider.

61. Then why is even a threefold aggregate of this nature not accepted? (It is) because of the deviation in respect of the affect; also because there is no authority for assuming a difference in class; also because there is reasonableness even through what has been said.

62. Or in the case of positive things, let it freely be. What harm is there for us? The division too into prior (non-existence), (non-existence through) destruction etc. does not bring about the cause being non-invariable; for in respect of the rule that the effect is produced only when it is not there, in the presence of which the effect is not produced, what brings about this is only the relational non-existence.

63. But he who without considering the difference between relational and reciprocal non-existence come-forward, taking up reciprocal non-existence, should be brought back to his senses.

64. If it be said, "Even then, since there is no genus in cases of non-existence, how can there be the

holding together of these three (kinds of non-existence)? And in respect of what have not been (so) held together, how can there be the understanding of causality ?" (the reply is), "Let there be no genus. Indeed it is not only such as have been held together by that (*i.e.* genus) that can be a factor in worldly usage ; for (in that case) there would result the giving up in all cases of the worldly usage about what have (indivisible) adjuncts."

65. By this is refuted (the view) that even in the presence of a counter-acting agent, since there is the possibility of the non-existence of another (individual) belonging to that class, there would result the production of the effect, and that if on the other hand there is no production, there is something even beyond that that is to be depended upon.

66. Indeed, when it is established that the effect is produced in the presence of something belonging to that class—by implication, it is not produced in its absence—just as it is not the case that even in its presence, since there is the absence of something of its class, the effect shall not be produced, so is this case also ; for just as in the case of what is conducive, even in the presence of what is obstructive, the non-existence of other things of its class cannot do anything.

67. What has been said, " What cannot do anything (cannot reasonably be a counter-acting agent) " is also not true. A defect in the causal aggregate is the chief meaning of the term counter-acting agent. And here it is only charm and other things. But it

s not what produces a counter-action. Then what is here by its not beeing able to do anything? Those who employ them are those who do the counter-acting. And they are really those who can do something. Thus what is it that is not satisfactory?

68. But in the case of those who explain that counter-action is the non-production of the effect, by hem has been said that those who do not produce counter-action are the counter-actors. It is thus: The non-production of the effect must be either its prior non-existence or its coming into existence at a later time. It cannot be the former, since that cannot be produced. It cannot be the latter since for time there s no differentiation by its own nature. And its (differentiating) adjunct is dependent on its own cause, even irrespective of the charm. If it be said that the adjunct of time which demarcates the prior non-existence depends on it, it is not so, because it was there even before the charm.

69. Therefore it is not the proper course that since there is the rule of priority and posteriority in respect of the causal aggregate and the effect, there is assumed in a secondary sense a rule about the priority and the posteriority in respect of their non-existence also, and that really there is only simultaneity. If it be not so, what is the solution even in the acceptance of potentiality?

70. Thus: Through the counter-acting agent, either the potentiality is destroyed, or its attributes; or another attribute is produced or nothing is produced

—these are the alternatives. Of these, since what is not capable of doing anything cannot reasonably be a counter-acting agent, in the case of the production of a contrary attribute there can be the effect only if there is its non-existence, and thereby there is the acceptance of causality for non-existence; and (then) there is room for alternatives like prior non-existence.

71. In the case of its destruction or the destruction of its attributes, when there is its production again by the neutralising agent there is non-invariability for the cause; for first there was production from what was by nature a producer and now there is production from the neutralising agent.

72. And it is not proper that because they, possessing the same potentiality, belong to the same class, this is not the case (*i.e.* there is no non-invariability of the cause); for there is the denial of similar potentiality in what belong to separate classes.

73. Nor is it proper that the neutralising agent only obstructs the potentiality of the counter-acting agent, but does not generate potentiality for production; for there would result its non-production. In the case of its production being from a particular time, that itself amounts to non-invariability of the cause.

74. Let this be so. Let there be no inherent potentiality. There can be an infused potentiality. Indeed there is seen the (purificatory) modification in grains etc. through springling etc. How otherwise can there be utility in respect of particular effects at a different period for them of the same nature?

75. Nor is it proper that they produce the effects only by securing charms etc. as contributories; for the effect is produced even when they are destroyed long ago.

76. Nor are they such (*i.e.* producers of the effect) with (non-existence through) destruction as co-operator. Indeed if this be so, let the (non-existence through) destruction of sacrifices and other (actions) itself bring about heaven etc.; the assumption of an unseen effect can be done away with. If it be said that since they (*i.e.* cases of non-existence) are infinite (in number) there would result infinity for (the number of) currents of fruits, then even if an unseen effect is assumed, whence is it (determined) that the channels of fruits are only so many? If it be said that this is because of the nature of the unseen effect, this is equal here also. The only difference is that even with that (*i.e.* bringing about heaven) (non-existence through) destruction is not destroyed.

77. If it be said, "Let this be so. Springling etc. are only casual specifications and not qualificatory specifications. And in that way, grain etc. casually specified by them (*i.e.* springling etc.) though not (then) existing (in grains etc.) will be of utility in all those places, as in the case of 'Annotation by the Teacher' and 'A field (named) after Kuru,' it is untrue. Indeed, no one accepts causality in a casual specification even in the absence of its form and its operation; for this will lead to (stepping) beyond the limits. But the mere worldly statement (of it) is

produced by the knowledge thereof, but not produced by it. The knowledge thereof too is dependent on its own cause, but is not produced by that (*i.e.*, the casual specification), which was long destroyed without a link (left behind).

78. Or, there too, let some transcendental factor be assumed. What harm is there for us ? Or let sacrifices etc., be casual specifications. Either time or the sacrificer casually specified by them can bring about heaven etc. The unseen effect can be done away with.

79. Nor is it proper (to say) that it is not (a case of) non-differentiation from the establishment of the unseen effect, through the force of (the syllogism) possessing concomitance : The body etc., of Devadatta assembled together by his own merits are (fit) for enjoyments, because they are the means for the enjoyments thereof, like a garland etc. ; for (in this syllogism) there is the establishment of what is (already) established, through desire, volition and knowledge.

80. And it is not reasonable that there is enjoyment even for those devoid of these (*i.e.*, desire etc.), whereby something more than this can be established. Nor can the meaning of the probandum be " what are generated by his own merits " ; for there is non-conclusiveness in respect of mind. Nor is the probans to be qualified by "while it is an effect" ; for even then there is establishment of what is (already) established through casual specifications. If it be asked how these, when they do not exist, can be producers, this (defect) is equal in the case of the recitation (of charms) etc.

81. Therefore, sprinkling etc., are capable of producing the fruit which comes into existence at a later time, only by generating an excellence of a positive nature, because they are accepted through authority for such a purpose, as in sacrifice, agriculture and medical treatment.

82. Otherwise agriculture etc. would turn out to be difficult to explain; for, because there is the break up of the seeds etc. to the final atoms, and because in them there is the absence of sub-classes, there is unreasonableness for the production of things belonging to specific classes.

83. To this it is replied :

A purificatory modification is accepted only for the person through spraying on, sprinkling on etc. For the final atoms, their attributes as produced by contact with heat etc. are their distinctive features.

84. Indeed, just as the offerings of oblations put into the fire along with charms, intended for particular deities, create a (purificatory) modification in the person (and) not in the fire nor even in the deities, similarly sprinkling etc. create a (purificatory) modification only in the person (and) not in that (*i.e.* grain).

85. And just as there is activity in the water-clouds in the form of movement and raining down water through their contact with the person that is the substratum of the (purificatory) modification created by the *Kariri* sacrifice, similarly grain etc. have their

such and such later activities. And just as in one case there is the absence of fruit through a defect in the doer, in the deed or in the means (employed for the deed), similarly is it in the other case also; for conformity with scripture is equal in both cases.

86. If this be so, just as in the case of sacrificial grass, (even) for grains etc. there will be no utility afterwards; or if there is utility, even another of its class can be made use of since there is no difference.

87. (This is) not (so). Indeed (purificatory) modifications are of variegated nature. Some are useful in respect of the effect only as co-operating with that for which is intended what is employed. What could be done here, since (scriptural) prescriptions cannot be transgressed?

88. And just as the (injury-working) modification by black magic produces sorrow only for that person who is related to a body and only resorting to that body with which body as the target that (black magic) has been employed, and not for another nor without resorting to that (body), (similarly) it cannot be that the (purificatory) modifications also, being of this nature, are not of utility. If it be asked how in that case, are grain etc. the objects for the (purificatory) modifications, (it is) only through relation with sprinkling etc.

89. Now that which is performed in respect of another must produce something in that other, as sacrifice on the birth of a son and sacrifice for the departed souls. And chanting etc. performed in respect of grain etc. are such. This is the inference.

90. If this be said, it is not so, because there is non-invariability in the case of offering oblations etc. Indeed they do not produce in the fire etc. anything conducive to the fruit generated on a later occasion. Or is it not seen that the functions of the sense-organs, of the probans and of the word, operated in respect of the objects of valid knowledge produce something only in the agent of the valid knowledge and not in the objects of valid knowledge?

91. If it be said, "Agriculture and medical treatment can also be of this nature," it is not so. For where there is explanation through the difference of colour etc. produced by contact with heat that is seen, there is no authority for assuming what is unseen. And in this way is explained the sprinkling of the solution of lac etc.

92. For this very reason, even though there is break up as far as the ultimate atoms for particular seeds, and even if there are no sub-classes in the ultimate atoms, the ultimate atoms qualified by particular contact with heat of a former time, produce such and such effects.

93. Indeed, just as paddy seeds differ from the seed of oats in class, the seed of man from the seed of apes, the cow's milk from the buffalo-milk, similarly, their ultimate atoms too, which are the ultimate causes, differ from each other by what are produced by contact with heat. Indeed, there is no possibility that the cow's milk is fragrant, sweet and cooling, while its ultimate atoms are the opposite.

94. Therefore the ultimate atoms are possessed of what are produced by contact with heat of such nature, by what are of which nature alone, can there be the first differentiation and the final differentiation in the form of the seed etc. Thus why should there be the assumption of a potentiality here ?

95. Even in the beginning of a time-cycle, it is just like this. In the present stage there is the bringing together by people like us, of what is contained in the seed etc. In that stage what were kept apart were brought towards one another by the mere unseen merit in the soul. This is the difference.

96. And it should not be asked, " why should it not be just the same even now ? " For if the activities of cultivation etc. are dispensed with there will result the dispensing with of the enjoyment that is produced by them. And for fear of there being no settled order, it is assumed that unseen factors are the means for enjoyment only through the settled order in actions that are seen.

97. Therefore ultimate atoms qualified by particular results of contact with heat and particular relative position, generate particular effects. And they (are qualified) by particular associations with fire, air and water. And they (are qualified) by actions. And this (is qualified) by push, impact, weight, velocity, fluidity, and contact with soul possessing some unseen merit in different appropriate ways. Thus there is nothing unreasonable.

98. And, differences of cause occur in contact with heat. It is thus. The flesh of *harita* bird soaked

in a solution of turmeric and baked in turmeric-fire produces instantaneous death when eaten; ghee too kept in a bell-metal vessel for ten nights becomes poison; milk also kept in copper vessel becomes pungect; and so on.

99. Then when there is no particularity produced by contact with heat in water, fire or air, then how (can there be) production, non-production, fluidity, hardness and other particularities? Or how can there be merit through worship etc. when there is no particularity in images etc. made of earth though consecrated by installation etc., demerit in transgressing this and neither when there is no installation? And here, help for another cannot be accomplished by the merit of the performer, for one's merit is not of any avail in respect of another. Or if it is of avail, there results commonness.

100. To this the reply is:

Production, non-production etc. are due to association with different causes, or due to the presence of the Deity and due even to recognition.

101. Indeed, ultimate atoms, with the assistance of the unseen merit which brings them together, produce particular substances. On account of their particularities, there arise particularities like production. Similarly water, though fluid by nature, gets its fluidity obstructed by particular causes and produce hail etc. that are hard. This and such like must be guessed for oneself.

102. But image etc. having different Deities conceived of as abiding in them like Indra, Upendra and Mahendra, brought into presence there through this or that process, acquire eligibility to be worshipped in this or that case, just as in the case of the body of a king who is bitten by a snake and who loses his consciousness, but who has his life restored through the process of removing the poison. Presence there is the conceit of "I" and "mine" in them, just like that of a king who sees his likeness in a portrait etc. Such is our doctrine. According to others, being such has to be concluded in respect of what is an object of re-cognition as having been worshipped earlier and still earlier or in respect of an object of recognition as having been installed. By this has been explained water, tender leaves etc. on which charms have been chanted.

103. How is it about balance etc.? If it be said, "they are quite whole" it is not so. Indeed an apparatus cannot break up what is seen nor what is unseen since that is what leads to ascertainment. Nor can it produce what is unseen; for if merit is produced, there results the possibility of success always. In the opposite case there results the possibility of break down always.

104. To this the reply is:

The prescriptions of ordeals are accepted merely for bringing about the existence of the cause of success or otherwise which inheres in the one subjected to the ordeal.

105. Although our doctrine is that even here there is produced the presence of the Deities presiding over merits etc. and that they exhibit the indication according to the fund of his actions, still on account of the different views held by the opponent, we give the following explanation.

106. Indeed the cause of success or defeat magnifested even by that process, exposes the effect. And the manifestation of an action is only the acquisition of the contributory. And that contributory is the recognition that that I have ascended the balance according to this process, which I have done a sin or am free from sin. Thus it is said:

Them the gods see and also one's own inner person.

107. Or merit is produced by it depending upon the purity appropriate to the oath; because of the performance being for a cause and because there is the scripture about success being the fruit. And demerit (is produced) depending upon impurity; for there is the prohibition since there is shown the undesirable result in the form of defeat.

108. Then what is the authority for denying potentiality? There is none. Then is it even there? Quite so; it is not that in our system there is no category called potentiality. What is it then? It is causality. What is it? It is the fact of belonging to a class determined at an earlier time, or the non-production of the effect brought about by a defect in the contributory.

109. What about denying something beyond that? There is nothing. Then is it even postulating that?

This too is not; because there is no authority. Is it doubt? How can it be so since it is not cognised before? Is it then dispute? In respect of what? In so far as there is commonness in respect of being conducive, even with reference to contributories the term potentiality is used. In the case of a different contributory there is certainly something in excess even there, which is conducive to fire etc., which is removed by the obstructor. If this is the position, then we do not dispute. Even the Mimamsakas do not deserve to quarrel when they are deprived of their means, after accepting the helpfulness of non-existence etc., as put forward by us.

110. Therefore some people say that non-existence etc. are helpful; others (say) that (they are) not so. When there is such a position of dispute, their helpfulness has been substantiated. What more remains in respect of which authority has to be pointed out? Thus there is no need to continue further.

111. "Even then, whence is it ascertained that it is the sentient being itself that is purified and not the elements?" If this is asked, the reply is as follows. It is because otherwise there is no establishment of enjoyment as definite for each soul, since there cannot be determination by elements even as qualified, when the enjoying souls, that are eternal and all-pervading, occuppy all bodies. Indeed there is no rule that a particular body, a particular mind and particular senseorgans, though qualified, belong only to a particular soul, since there is nothing to so regularise.

द्वितीयः पटलः

[1](आह्निकम्)

अथाह्निकं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ।
[2]षोढा विभज्य रजनीं चरमांशे प्रबोधितः ॥ १ ॥
पत्न्या सह हरिं ध्यात्वा धर्ममर्थं [3]च चिन्तयेत् ।
[4]ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी ॥ २ ॥
तां करोति तु यो मोहात् पादकृच्छ्रेण शुद्धयति ।
य इच्छेच्छाश्वतीं सिद्धिं यमस्याऽदर्शनं तथा ॥ ३ ॥
सततं तेन कर्तव्यः ब्राह्मे[5] काले प्रजागरः ।
[6]नक्षत्रज्योतिरारभ्य सूर्यस्योदयदर्शनात् ॥ ४ ॥

[1] ( )—घ. ङ.

[2] The succeeding two lines are quoted as from *Smṛtyantara* by Vaidyanātha in *SMP*, Āḥnika, p. 209.

[3] विचिन्तयेत्—क, ख, ग, छ, ज.

[4] *SMP*, Āhnika, p. 209 ; these four lines are cited under *Smṛti-ratnāvalī*. The *Viramitrodaya* (*VM*), Āhnikaprakāś'a, p. 21 cites the first two lines under Viṣṇu.

[5] ह्यकाले—अ.

[6] *SMP*, Āhnika, p. 211 ; the succeeding four lines are cited under Vyāsa ; compare also with p. 310 (of *SMP*), where the first two of these lines are cited under Pitāmaha.

प्रातस्सन्ध्येति [1]तां प्राहुः श्रुतयो मुनिसत्तमाः ।
[2]ततः पूर्वं समुत्थाय प्राचीमेवोपनिष्क्रमेत् ॥ ५ ॥
उदीचीं प्रागुदीचीं वा शौचाचारक्षमां दिशम् ।
[3]नैर्ऋत्यां वा शरक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥ ६ ॥

[4](पुरीषोत्सर्जनम्)

[5]भाजनं सजलं स्थाप्य मृत्तिकां च परीक्षिताम् ।
[6]नोर्ध्वं नाधो न तिर्यक् च किञ्चिद्वीक्षेत बुद्धिमान् ॥ ७ ॥
नभोभूम्यन्तरं पश्येत् कृत्वा मूर्ध्न्युपवीतकम् ।
शिरः प्रावृत्य वस्त्रेण दक्षिणामुखसंस्थितः ॥ ८ ॥
पुरीषोत्सर्जनं कुर्यात् मूत्रं कुर्यादुदङ्मुखः ।
प्रचारे मैथुने मूत्रे वस्त्रनिष्पीडने तथा ॥ ९ ॥

[1] तामाहुः—अ.

[2] The *Pāñcarātrarakṣā* of Veṅkaṭanātha (*PR*), Adyar edition, p. 99 states the two succeeding lines as from Pitāmaha and addressed to Sanatkumāra. This is in agreement with the previous note (foot-note No. 6 in p. 9 *supra*) where the previous two lines are stated under Pitāmaha.

[3] An identical line in *Parāśara-Mādhavīya* reads (*PM*, Bombay edition) नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपं—cited by *SMP*, p. 211, as from *Mādhavīya*.

[4] ( )—घ. ङ.

[5] An almost identical quotation is quoted under Vyāsa—*SMP*, p. 213.

[6] *SMP*, Āhnika p. 212 ; cited under Āpastamba—two lines. *VM*, Āhnika-prakāśa, p. 39, cites the two lines under Āpastamba as quoted in *Smṛti-candrikā* ; see *SC*. (Gharpure's edn.), p. 89.

मनुष्यतर्पणे वस्त्रधारणे च निवीतवान् ।
जले देवालये गोष्ठे यज्ञभूमौ शवक्षये ॥ १० ॥
[1]गर्ते पथि नदीतीरे यज्ञवृक्षस्य सन्निधौ ।
वल्मीकाग्रे शिलायां तु [2]कृष्टभूमौ गृहाङ्गणे ॥ ११ ॥
कुशदर्भसमाकीर्णे जीर्णदेवालयेऽपि च ।
पर्वताग्रे श्मशाने च [3]गोमयेऽङ्गारभस्मसु ॥ १२ ॥
राजमार्गे खले चित्यां चत्वरे शाड्वलेऽनले ।
स्त्रीसन्निधौ महाकूपे देवोद्यानसमीपतः ॥ १३ ॥
ऊषरे तुलसीस्थाने सभामध्ये तुषेऽस्थिनि ।
एतेषु यदि मोहेन मलमूत्रे सृजेन्नरः ॥ १४ ॥
स पापात्मा महाघोरे चिरं तिष्ठति दारुणे ।
ब्राह्मणं [4]सोममग्निं च [5]सूर्यमश्वत्थमेव च ॥ १५ ॥
जलं देवालयं गां च स्त्रियं सन्ध्यां कुशं तथा ।
एतान् प्रति न विण्मूत्रं कुर्यादित्याह वै मनुः[6] ॥ १६ ॥
अयज्ञियैस्तृणैर्भूमिमाच्छाद्योच्छ्वासवर्जितः ।
विण्मूत्रं तु गृही कुर्यात् मौनेन सह संयुतः ॥ १७ ॥

[1] गर्ह्ये—अ.
[2] कृष्णभूमौ—क, ख, ग, घ, ज.
[3] याङ्गारभस्मसु—ङ, छ, ज.
[4] सूर्यम—क, ख, ग,
[5] सोम—क, ख, ग.
[6] The relevant passages in Manu are in IV, 46-52.

न चिरं तत्र निवसेत् न पश्येदात्मनो मलम् ।
यदि पश्येत्प्रमादेन वीक्षयेत् ब्राह्मणं रविम् ॥ १८ ॥
मैथुने भोजने होमे प्रस्रावे दन्तधावने ।
प्रचारे स्नानकाले च जपे स्यान्मौनमष्टसु ॥ १९ ॥

[1](शौचम्)

ततो गत्वा जलस्यान्ते शौचं कुर्याद्यथाविधि ।
पूर्वं जलेन प्रक्षाल्य मृदा पश्चात्ततोऽम्बुना ॥ २० ॥
एवं विंशतिकृत्वस्तु गुदशौचं विधीयते ।

[2](मृत्तिकासंख्या)

सप्तभिर्लिङ्गशौचं तु पादयोर्दश मृत्तिकाः ॥ २१ ॥
हस्तयोर्मृत्तिकास्तिस्रः शौचमेवं समाचरेत् ।
[3]एकां लिङ्गे मृदं दद्यात् वामहस्ते तु मृत्त्रयम् ॥ २२ ॥
पादयोर्हस्तयोर्द्वे द्वे मूत्रशौचं विधीयते ।
आर्द्रामलकमात्रं तु मूत्रशौचे तु मृत्तिका ॥ २३ ॥
[4]कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु मलशौचे तु मृत्तिका ।
[5]एतच्छौचं गृही कुर्यात् द्विगुणं ब्रह्मचार्यपि ॥ २४ ॥

[1] ( )—घ. ङ.
[2] ( )—घ. ङ.
[3] cf. *SC*, (Gharpure's edn.) p. 92; an almost identical verse is attributed to Śātātapa in *SMP*, Āhnika, p. 218.
[4] This line is cited under *Āpastamba* in *PM*, Vol. II, part 2, p. 172.
[5] cf. with Manu, V, 136.

त्रिगुणं तु वनी कुर्यात् यतिः कुर्याच्चतुर्गुणम् ।
बालानां चैव शूद्राणां स्त्रीणामुक्तार्धमुच्यते ॥ २५ ॥
राजमार्गान्नोषराच्च वल्मीकान्मूषिकस्थलात् ।
देवालयात् गवां गोष्ठात् श्मशानाद्वृक्षमूलतः ॥ २६ ॥
कुशदर्भसमाकीर्णात् वापीकूपतटाकतः ।
पांसुलात् कर्दमात्तोयात् नाहरेच्छौचमृत्तिकाम् ॥ २७ ॥
[1]एवं शौचविधिं कृत्वा पश्चाद्गण्डूषमाचरेत् ।

[2](गण्डूषविधिः)

मूत्रे रेतसि विट्सर्गे दन्तधावनकर्मणि ॥ २८ ॥
भक्ष्याणां भक्षणे चैव क्रमात् गण्डूषमाचरेत् ।
चतुरष्टद्विषट्द्व्यष्टगण्डूषैः षोडशैस्तथा ॥ २९ ॥
मुखशुद्धिं प्रकुर्वीत ह्यन्यथा दोषमाप्नुयात् ।
[3]पुरस्ताद्देवताः सर्वा दक्षिणे पितरस्तथा ॥ ३० ॥
पश्चिमे मुनिगन्धर्वाः वामे गण्डूषमाचरेत् ।
गण्डूषसमये विप्रः तर्जन्या [4]वक्त्रचालनम् ॥ ३१ ॥
कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ।

[1] The following nine lines cited by *Parāśara-Mādhavīya* (*PM*), Vol. I, part 1, p. 233, under Āpastamba.
[2] ( )—घ. ङ.
[3] This and the succeeding line are attributed to *Pārijāta*.
[4] *PM*, Vol., I, Part 1, p. 233 reads वक्त्रताडनम्.

[1](आचमनम्)

[2]अथ वक्ष्ये ह्याचमनं शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ॥ ३२ ॥
प्रक्षाल्य पादौ पाणी च मुखं चाद्भिः समाहितः ।
बद्धचूडः सोत्तरीयः ततस्त्वाचमनं चरेत् ॥ ३३ ॥
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा जान्वन्तरकरस्ततः ।
ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन ह्याचामेन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ ३४ ॥
आदौ पौराणिकं प्रोक्तं स्मार्तमागममेव च ।
श्रौतं चतुर्विधं प्राहुराचामं ब्रह्मवादिनः ॥ ३५ ॥

[3](पौराणिकाचमनम्)

[4]अच्युताद्यैः समाचामेत् केशवाद्यैश्च नामभिः* ।

[1] ( )—घ, ङ.

[2] The following ten lines are quoted by *SMP*, Āhnika, p. 221, as from *Āpastamba-smṛti*.

[3] ( )—घ, ङ.

[4] The next two lines are cited under *Smṛtyantara* by Vaidyanātha—*SMP*., āhnika, pp. 327-8.

---

*पौराणिकाचमनप्रकारः

अच्युताय नमः, अनन्ताय नमः, गोविन्दाय नमः,
इत्येतैस्त्रिवारं जलं प्राश्य,
अङ्गुष्ठमूलेन केशव, नारायण, इति नामभ्यां कपोलौ ;
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां माधव, गोविन्द, इति नामभ्यां नेत्रयुग्मम् ;
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां विष्णो, मधुसूदन, इति नामभ्यां नासापुटद्वयम् ;
अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां त्रिविक्रम, वामन, इति नामभ्यां श्रोत्रद्वयम् ;
अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां श्रीधर, हृषीकेश, इति नामभ्यां बाहुमूलयोः ;
अङ्गुष्ठेन 'पद्मनाभ' इति नाम्ना हृदयम् ; करतलेन हृदयम् ;
सर्वाङ्गुलिभिः 'दामोदर' इति नाम्ना शिरश्च उपस्पृशेत् ॥

अङ्गानां स्पर्शनं कुर्यात् एतत्पौराणिकं स्मृतम् ॥ ३६ ॥
[1]अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु [2]चक्षुषी समुपस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु नासापुटयुगं स्पृशेत् ॥ ३७ ॥
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन श्रोत्रे चैव समालभेत् ।
मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन बाहुमूलमुपस्पृशेत् ॥ ३८ ॥
[3]केवलाङ्गुष्ठतो नाभिं तलेन हृदयं स्पृशेत् ।
सर्वाङ्गुलीर्न्यसेन्मूर्ध्नि जलं स्पृष्ट्वाऽन्तरान्तरा ॥ ३९ ॥

[4](स्मार्ताचमनम्—श्रौताचमनम्)

*गायत्रीमन्त्रवर्णैश्च चतुर्विंशतिभिः क्रमात् ।
आदौ पानत्रयं कुर्यात् शेषैरङ्गानि संस्पृशेत् ॥ ४० ॥

[1] Slight variations in practice are noted by *SMP*, Āhnika, p. 226 under Vṛddha-Śaṅkha.

[2] नेत्रयुग्ममु—अ.

[3] The following two lines are cited under *Āpastamba-smṛti* in *SMP*, Āhnika. p. 221.

[4] ( )—घ, ङ.

---

*स्मृत्याचमनप्रकारः

ओम् तत्=केशवाय स्वाहा ,, स=नारायणाय स्वाहा ,, वि=माधवाय स्वाहा	ब्रह्मतीर्थेन मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठिकया त्रिरप आचम्य
,, तुः=गोविन्दाय नमः ,, व=विष्णवे नमः	हस्तप्रक्षाळनं कृत्वा
,, रे=मधुसूदनाय नमः ,, णि=त्रिविक्रमाय नमः	ब्रह्मतीर्थेन ओष्ठौ परिमृज्य

स्मार्तमाचमनं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम् ।
त्रिः पिबेत् प्रणवेनैव तेनैवाङ्गानि संस्पृशेत् ॥ ४१ ॥
आगमाचमनं ह्येतत् पूर्वजन्माघनाशनम् ।
*देव्याः पादैस्त्रिराचम्य ह्यङ्गिलङ्गाभिस्ततःपिबेत् ॥ ४२ ॥

ओम्	यम्=वामनाय नमः	शिरसि प्रोक्ष्य
,,	भ=श्रीधराय नमः	
,,	र्गो=हृषीकेशाय नमः	हस्तौ प्रक्षाळ्य
,,	दे=पद्मनाभाय नमः	
,,	व=दामोदराय नमः	अङ्गुळीभिः ब्रह्मरन्ध्रे विन्यस्य
,,	स्य=सङ्कर्षणाय नमः	मुष्टिना चिबुके
,,	धी=वासुदेवाय नमः	अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां दक्षवामक्रमेण
,,	म=प्रद्युम्नाय नमः	नेत्रयोः
,,	हि=अनिरुद्धाय नमः	अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां नासिकयोः
,,	धि=पुरुषोत्तमाय नमः	
,,	यो=अधोक्षजाय नमः	अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रयोः
,,	यो=नारसिंहाय नमः	
,,	नः=अच्युताय नमः	मध्यमाङ्गुष्ठाभ्यां नाभौ
,,	प्र=जनार्दनाय नमः	सर्वाङ्गुलीभिःहृदये
,,	चो=उपेन्द्राय नमः	सर्वाङ्गुलीभिःमूर्ध्नि
,,	द=हरये नमः	अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां भुजयोश्च विन्यसेत्
,,	यात्=श्रीकृष्णाय नमः	

*श्रौताचमनप्रकारः

ओम्	तत्सवितुर्वरेणियम् स्वाहा	त्रिभिः प्रत्येकं अपः प्राश्य
,,	भर्गो देवस्य धीमहि स्वाहा	
,,	धियो यो नः प्रचोदयात् स्वाहा	

as, with the vanishing of their bodies, their intellect will be of little avail to them and with the loss of their intellect, gnosis could by no means be attained by them, and also in keeping with the Vedic adage, "One attains the transcendent Brahman, while yet entirely immersed in the S'abda-brahman", they were aware that the knowledge of the lore relating to the A-para-brahman is a stepping stone to the attainment of the transcendent Brahman). (1)

THE SEER AND OTHER PARTICULARS RELATING TO THE GĀRUḌA-VIDYĀ

Of this S'rī-mahā-gāruḍa-brahma-vidyā, (the illustrious lore of the A-para-brahman, known as the great Garuḍa), Brahman, (the creator), is the seer. Gāyat-trī is the Chandas, (metrical form). The illustrious great Lord Garuḍa is the presiding deity. In the absorption in prayer, for the propitiation of the illustrious great Garuḍa, for my effective protection from (the deadly effects of) all poisons, is the application (of the Vidyā). "Oṃ! Salutation unto the Lord, Salutation unto the thumbs! Unto the illustrious great Garuḍa, unto the fore-fingers, Svāhā! Unto the king of birds, unto the middle fingers, Vaṣaṭ! Unto the illustrious favourite of the Lord Viṣṇu, unto the nameless (ring-) fingers, Huṃ! Unto him, who is adored by the three worlds, unto the little fingers, Vauṣaṭ! Unto him of the form of the ferocious, fearful, diluvian fire, unto the palm and the back of the hands, Phaṭ!" Similarly (the placing of) the Nyāsa-s

over the heart and other Aṅga-s (should be performed). "Bhūr-bhuvaḥ-suvar Oṃ!" Thus is the Dig-bandha, (enclosing within boundaries). *Dhyāna*, (prayer): (One should meditate on) Garuḍa, the favourite of Hari, with his right foot in the Svastika-posture, (cross-wise) and his left foot bent, with his fore-arms clasped in the attitude of prayer, An-anta, (the serpent), forming his left wristlet, Vāsuki forming the sacrificial thread, and Takṣaka, his hip-string. His garland is said to be Kārkoṭaka. On his right ear is the Padma and on his left the Mahā-padma. In the region of his crest is the S'aṅkha and between the shoulders is the Gulika. Him, who has the Pauṇḍra-kālika and the Nāgaka, (the white and the dark serpents), playing the role of Cāmara-s, (fan-like deer-tails), and is served by the Elā-putraka, Nāga and others, who is filled with exhilaration, who has eyes of a tawny colour and mighty wings with gold-like lustre, who has long arms and capacious shoulders and is decked with snakes as ornaments, who is of a golden complexion up to the knee, of a snow-white colour up to the hips, of the colour of vermillion up to the neck and with a face resembling a hundred Moons, whose beak and mouth are of a dark-blue colour, who is decked with big and beautiful ear-rings, whose face is frightful with tusks, and crest radiant with a crown, him whose limbs are of the colour of vermillion and whose face is bright-white like the Kunda-flower and the Moon, one should meditate on (this) Garuḍa bejewelled with snakes, three times a day, (at day-break, at noon, and in the evening-twilight),

in this manner: "Salutation unto thee, O vehicle of Viṣṇu! Do thou always conduce to my well-being." (When propitiated thus), he, (the lord Garuḍa), would at once cause (the deadly effects) of poison to be destroyed, (alike of the snake and other venomous creatures, as well as of the belief in the existence of things apart from the Brahman), even as fire would destroy a heap of cotton-wool. (2-5)

GARUḌA-MĀLĀ-MANTRA AND OTHER MANTRA-S

Oṃ! Īṃ! Oṃ! Salutation unto the Lord, the illustrious great Garuḍa, the king of birds, the chief favourite of Viṣṇu, the adored of the three worlds, who is of the ferocious and fearful form of the diluvian fire, possessed of adamantine talons, adamantine beak, adamantine teeth, adamantine tusks and adamantine tail, and a body protected by adamantine wings, Oṃ! Īṃ! Hail, Hail! O Illustrious great Garuḍa, matchless and unrivalled! Do thou enter, do thou enter into this. Do thou counter-act the poison (of evil designs) of the wicked, do thou taint (the taint of the tainted). Do thou destroy, do thou destroy the poison of the poisoned. Do thou tear through, do thou tear through the poison of venomous creatures. Do thou eradicate, do thou eradicate all (latent) poison. Do thou destroy, do thou destroy all (kinds of) poison. Kill! Kill! Burn! Burn! Cook! Cook! Turn to ashes! Turn to ashes! Huṃ! Phaṭ! Svāhā! O Illustrious great Garuḍa,

that resemblest the region of the Moon in complexion, that hast in thy fist the solar region, and whose limbs bear the marks of the terrestrial region, remove the poison, remove the poison ! Huṃ ! Phaṭ ! Svāhā ! Oṃ ! cast away, Svāhā ! Oṃ ! Īṃ ! He moves ! He, who is to fulfil that task, who is to fulfil my task, who is of the form of the poison of poisons, who defiles posions, who dries up poisons, who destroys poisons, and who removes poisons. The poison is killed. The poison is destroyed. The latent poison has been absorbed. The poison is completely eradicated. The poison has been killed by thee, that art the Brahman, has been killed with Indra's thunderbolt. Svāhā ! Oṃ ! Salutation unto the Lord, the Illustrious great Garuḍa, the vehicle of Viṣṇu, the adored of the three worlds, of the adamantine talons and the adamantine beak, with his body beautified with admantine wings. Hail ! Hail ! O Illustrious great Garuḍa ! Do thou counter-act, do thou counter-act the poison. Do thou seize, do thou seize with all thy fury. Huṃ ! Phaṭ ! Svāhā ! O Garut-mat ! (the eradicator of all poison), thou art of beautiful wings. The Tri-vṛt, (the three-fold hymn of praise, used in the sacrifice of that name), is the head of thine, (the Virāḍ-ātman). The Gāyat-tra-(sāman) alone becomes thine eyes. The middle of thy body is (made up of) the remaining thousands of Stoma-s. The Vāma-deva-sāman is thy body. The Bṛhad- and the Rathan-tara- sāman-s form thy two wings. The Yajñā-yajñiya-(sāman) forms thy tail, and (various other) Chandas-s form thy limbs as well as thy resting places. The

Yajus (and the Ṛc)-hymns form thy talons, (while the Ātharvaṇa-veda forms the other limbs not mentioned above). Thou art possessed of mighty wings, O Garutmat! (Hence) do thou soar heaven-ward and (through the Virāj, the Sūtra and the Īs'vara) traverse through the Suvar (and the thirteen other worlds). Oṃ! Īṃ! (Brahman) expounded the Brahma-vidyā of yore on the New-moon day. He moves. He moves, he, who is to fulfil that task, who is to fulfil my task, who destroys poisons, who defiles poisons, who removes poisons. The poison is killed, the poison is destroyed, the poison is completely eradicated. The poison has been killed by thee, that art the Brahman, has been killed with Indra's thunderbolt. Svāhā! That, "Stryam", (is the seed-syllable of the taker of poisons). Shouldst thou be An-antaka's messenger, or shouldst thou be An-antaka himself, he moves, he that is to fulfil that task, that is to fulfil my task, that destroys poisons, that defiles poisons; the poison is killed; the poison is destroyed; the poison has been killed with Indra's thounderbolt; the poison has been killed by thee, the Brahman, with Indra's thunderbolt. Svāhā. Shouldst thou be Vāsuki's messenger or Vāsuki himself, he moves, he moves, he, who is to fulfil that task, who is to fulfil my task, who destroys poisons, who defiles poisons; the poison is killed; the poison is destroyed; the poison has been killed with Indra's thunderbolt; the poison has been killed by thee, the Brahman, with Indra's thunderbolt. Svāhā. Shouldst thou be Takṣaka's messenger or Takṣaka himself, he moves, he moves, he, who is to fulfil that

task, who is to fulfil my task, who destroys poisons, who defiles poisons ; the poison is killed ; the poison is destroyed ; the poison has been killed with Indra's thunderbolt ; the poison has been killed by thee, the Brahman, with Indra's thunderbolt. Svāhā. Shouldst thou be Kārkoṭaka's messenger or Kārkoṭaka himself, he moves, he moves, he, who is to fulfil that task ; who is to fulfil my task ; who destroys poisons, who defiles poisons ; the poison is killed ; the poison is destroyed ; the poison has been killed with Indra's thunderbolt ; the poison has been killed by thee, the Brahman, with Indra's thunderbolt. Svāhā. Shouldst thou be Padmaka's messenger or Padmaka himself, he moves, he moves, he, who is to fulfil that task, who is to fulfil my task, who destroys poisons, who defiles poisons ; the poison is killed ; the poison is destroyed ; the poison has been killed with Indra's thunderbolt ; the poison has been killed by thee, the Brahman, with Indra's thunderbolt. Svāhā. Shouldst thou be Mahā-padmaka's messenger or Mahā-padmaka himself, he moves, he moves, he, who is to fulfil that task, who is to fulfil my task ; who destroys poisons ; who defiles poisons ; the poison is killed ; the poison is destroyed ; the poison has been killed with Indra's thunderbolt ; the poison has been killed by thee, the Brahman, with Indra's thunderbolt. Svāhā. Shouldst thou be S'aṅkha's messenger or S'aṅkha himself, he moves, he moves, he, who is to fulfil that task, who is to fulfil my task, who destroys poisons, who defiles poisons ; the poison is killed ; the poison is destroyed ; the poison has been killed with Indra's thounderbolt ; the

poison has been killed by thee, the Brahman, with Indra's thunderbolt. Shouldst thou be Gulika's messenger or Gulika himself, he moves, he moves, he, who is to fulfil that task, who is to fulfil my task, who destroys poisons ; who defiles poisons ; the poison is killed ; the poison is destroyed ; the poison has been killed with Indra's thounderbolt ; the poison has been killed by thee, the Brahman, with Indra's thunderbolt. Svāhā. Shouldst thou be Pauṇḍra-kālika's messenger or Pauṇḍra-kālika himself, he moves, he moves, he, who is to fulfil that task, who is to fulfil my task, who destroys poisons, who defiles poisons ; the poison is killed ; the poison is destroyed ; the poison has been killed with Indra's thunderbolt ; the poison has been killed by thee, the Brahman, with Indra's thunderbolt. Svāhā. Shouldst thou be Nāgaka's messenger or Nāgaka himself, he moves, he moves, he, who is to fulfil that task, who is to fulfil my task, who destroys poisons, who defiles poisons ; the poison is killed ; the poison is destroyed ; the poison has been killed with Indra's thunderbolt ; the poison has been killed by thee, the Brahman, with Indra's thunderbolt. Svāhā. Should it, (the poison), be of spiders and centipedes, should it be of scorpions, should it be of horses, should it be of inanimate or of animate beings, he moves, he moves, he, who is to fulfil that task, who is to fulfil my task, who destroys poisons, who defiles poisons ; the poison is killed ; the poison is destroyed ; the poison has been killed with Indra's thunderbolt ; the poison has been killed by thee, the Brahman, with Indra's thunderbolt. Svāhā. Out of the poisons

produced in poisonous mouths, poisonous fangs, poisonous tusks, poisonous limbs, and poisonous tails of the great celestial serpents, such as An-antaka, Vāsuki, Takṣaka, Kārkoṭaka, Padmaka, Mahā-padmaka, S'aṅkhaka, Gulika, Pauṇḍra-kālika, Nāgaka and others of the type of great serpents and the like, likewise of poisonous creatures investing the Universe, such as scorpions. spiders, centipedes, mice, house-lizards, small lizards, and Ghraṇāsa-s (blood-suckers), (the poisons) of beings generated in human habitations, mountain-caverns, mole-hills, or seasonal conflagrations, of insects feeding on grasses and leaves, and abiding in the holes of dry wood, timber and trees, of those taking their origin from roots, barks, trunks, exudations, leaves, flowers and fruits of trees, of worms, monkeys, dogs, cats, jackals, tigers, and swine, of those born of the womb, hatched out of eggs, sprouting out of seeds, and generated out of sweat, or of wounds caused by the piercing of weapons and missiles, tumours, ulcers, carbuncles and others artificially caused, of the evil effects produced by evil spirits, vampires, pumpkins, devils, ghosts, demons, Yakṣa-s and phantasms of other sorts generating fear, of poisonous beaks and tusks, poisonous limbs, poisonous tails and all poisons in general. Thou art of the form of the poison of such poisons, that defilest poisons, that driest up poisons, that destroyest poisons, and removest poisons. The poison is destroyed, the poison is killed, by thee that art the Brahman, with Indra's thunderbolt. Svāhā. (6-24)

THE FRUIT OF THE STUDY OF THIS UPANIṢAD

He who recites this Brahma-vidyā on a New-moon-day, or listens to its recital, him, snakes do not torment during the duration of his life. Having caused eight Brāhmaṇa-s to take (to this Vidyā), he should discharge them with (blades of Darbha)-grass. Having caused one hundred Brāhmaṇa-s to take to this Vidyā, he should discharge them with his eyes. Having caused a thousand Brāhmaṇa-s to take to this Vidyā, he should discharge them merely with a mental resolve. They will not let loose snakes, either in water or in grass. They will lay aside their sticks. Thus said the Lord, Brahman, (the creator).—Thus the Upaniṣad. (25)

THE GO-PĀLA-TĀPINY-UPANIṢAD

[This Upaniṣad, which is the Fifty-fifth among the 108 Upaniṣad-s and forms part of the Atharva-veda, gives an exposition of the glory of the qualified Brahman, (the Paramātman), leading to the attainment of the peerless state of the nondifferentiated Brahman, in the form of three discourses between the sages and Brahman, (the creator), between the bevy of the Go-pī-s and Dur-vāsas, and between Brahman, (the creator), and Nārāyaṇa, (the Paramātman).]

GO-PĀLA-PŪRVA-TĀPINĪ

UPANIṢAD I

BENEDICTORY

Salutation unto the Lord Kṛṣṇa, (the Paramātman), of the form of infinite existence, pure sentience and unsurpassed bliss, (who, by incarnating into this phenomenal world and assuming multitudinous forms, that are apart from his own, nevertheless remains as the Paramātman alone), who renders (his devotees) devoid of misery, (incidental to worldly existence and the

ignorance of the real character of the Brahman, should they be only truly devoted unto him), who is knowable (in the proper perspective) only through (the knowledge of) the Vedānta (expounded in the various Upaniṣad-s), who is the supreme Guru, (whose instructions, imparted through the Bhagavad-gīta, contribute to the eternal well-being of the world at large), and who is the sole witness (unconcernedly bearing testimony to the myriads of perceptions and nonperceptions) of the mind (of all beings). (1)

THE SUPREME GOD-HOOD OF GO-PĀLA-KṚṢṆA

Oṃ! The sages (Nāra-da and others, though they were by themselves conversant with the truth of the Brahman, yet with a view to the regeneration of the world of ignorant beings), once upon a time, asked the Brāhmaṇa, (Brahman, the creator), thus: "Who is the supreme God? Of whom is Death afraid? From knowing whom, will all things become known? Through what (cause) does this world (of beings) run its course of existence (smoothly enough)?" (Being thus questioned, the Brāhmaṇa, (Brahman, the creator), replied unto them, (through the Go-pāla-mantra-rāja-vidyā), thus: "Kṛṣṇa is verily the supreme God. Death (of the form of ignorance due to delusion relating to the existence of things apart from the Brahman) is verily afraid of Go-vinda, (who is realized aright, through the true import of the sacred texts, "That thou art", and the like, as the Paramātman alone, without a peer).

Through the realization of Go-pī-jana-vallabha, (the Paramātman, who is ostensibly the favourite of the bevy of Go-pī-s, the cow-herdesses of Mathurā, but really manifests himself as the Paramātman, that remains as the residual substratum, after the dissolution of the bevy of Go-pī-s and the phenomenal world, that are but illusory and veil the real form of the Brahman), this (phenomenal world in its entirety) comes to be known (in its real character of nonexistence and is ultimately reduced, through the dawning of perfect knowledge, to the peerless state of the Brahman alone). (It is) Svāhā, (Māyā, that has been characterized by knowers of the Brahman as illusory and not existing at any time apart from the Brahman), (through whom) this world of beings runs its course of existence. (2, 3)

Demonstration of the Real Form of Go-pāla-kṛṣṇa

(The sages) then asked (Brahman) thus: "Who is Kṛṣṇa? Who is also this Go-vinda? Who is this favourite of the Go-pī-s? And what is Svāhā?" The Brāhmaṇa, (Brahman, the creator), replied unto them thus: "He, who, (through his being of the character of eternal existence, pure sentience and unsurpassed bliss), destroys the sins (of falsehood, non-sentience and misery), (is Kṛṣṇa). He who is realized through the Veda-s, which form the basis of all sacred utterances, (is Go-vinda). He, (who is omnipotent and is) the repository of all the systems of knowledge and the supreme

controller, (that is immanent in all beings), is the favourite lord of the bevy of Go-pī-s. That (Svāhā, through whom alone the phenomenal world courses through its existence), is verily Māyā. That, which is divisible, (the variegated substance of the Īs'vara), is the transcendent Brahman alone, (when divested of the differentiation). He who meditates on, mutters (the Mantra-s relating to) and worships (the Paramātman, Kṛṣṇa, with true devotion), verily becomes immortal. (4, 5)

SPECIAL MEDITATION ON THE FORM OF GO-PĀLA-KṚṢṆA

They, (the sages), said unto Brahman: "What is his form? What is the prayer to be muttered in praise of him? What, pray, is the manner of worshipping him? Do thou describe all this unto us, who are very eager to know all about this." Unto them replied Hairaṇya, (the son of Hiraṇya-garbha, *i.e.*, Viṣṇu) thus: "(The form he assumes is) the guise of a cowherd, sublime like the ocean and resting under the Kalpaka tree, (ever prone to bestow their heart's desires on his devotees)". Here occur these verses (dealing with the same subject). "By meditating on him, whose eyes resemble the flawless white lotus flowers, who is of the colour of the cloud and is clad in garments that are lustrous like lighting, who has two arms, who assumes the Cin-mudrā-posture (with his right hand), who is the Īs'vara adorned with the garlands of wood-flowers,

who is surrounded on all sides by Go-pa-s, (typifying Jīva-s), Go-pī-s (typifying Māyā) and cows (typifying the Veda-s, all of them seeking asylum under him), who has his favourite resort at the foot of the Kalpaka tree, who is richly adorned, who rests in the middle of a ruby-coloured lotus, who is fanned by the soft, mild and gentle zephyrs occasioned by the ripples of the Kālindī-river, (the Jumna), by meditating on this Kṛṣṇa with a full heart, one is released from the bonds of worldly existence."—Thus. (6-10)

MUTTERING THE GO-PĀLA-KṚṢṆA-MANTRA

The prayer (of five parts), to be muttered in praise of him, (the Kṛṣṇa-brahman), is again this: Water, (indicated by the mystic syllable, "K," the Ab-bīja), earth, (indicated by the mystic syllable, "L", the Pṛthvī-bīja), (the mystic syllable, "Ī", indicative of Kāma, the God of love), the Moon, (indicated by the Bindu, the drop), jointed together (and forming) the Kāma-bīja, "Klīṃ," along with the word "Kṛṣṇāya".—This, ("Klīṃ Kṛṣṇāya,"—Klīṃ, unto Kṛṣṇa), is the first part (of the Mantra). "Go-vindāya", (unto Go-vinda).—This is the second part. "Go-pī-jana", (of the bevy of cowherdesses)—This is the third part. "Vallabhāya", (unto the favourite lord)—This is the fourth part. "Svāhā", (I offer oblation)—This is the fifth part. Thus (is formed the Mantra). Muttering the five parts, (the seeker becomes the Virāḍ-ātman of) the five Aṅga-s, (through the attainment of the form

of) heaven, earth, the Sun, the Moon and fire. Through such form is attained the Brahman, is attained the Brahman—Thus. Here (occurs) this verse (of the same import): Having obtained (the monosyllable), "Klīṃ", at first, (then adding) the words, "unto Kṛṣṇa", "unto Go-vinda", and "unto the favourite lord of the bevy of Go-pī-s," (and adding thereafter, what is equivalent to) the great Illusion, (*viz.*, "Svāhā), he who mutters the Mantra (thus obtained) frequently, for him there is forthwith the attainment of the Brahman of five Aṅga-s, (parts, *viz.*, Brahman, Viṣṇu, Rudra, Īs'āna, and Sadā-s'iva, as the ordinary fruit). (Through the application of the mind to the import of the Mantra-s, in the course of muttering them, is attained the state of the non-differentiated Brahman, as the chief fruit). There will be no other course remaining to be pursued by him. Thus. (11-13)

WORSHIP OF GO-PĀLA-KṚṢṆA

Devotion unto him, (Go-pāla-kṛṣṇa), constitutes worship. That, again, is the intense application of the mind, completely detached from all concern with this world or the other world, (by exclusively assuming the attitude, "I am the devoted servant of the Paramātman," or "I am that Paramātman alone," in relation to the real form of the Paramātman) and becoming absorbed therein. This alone is inactivity (leading to salvation, through mental abstraction, as opposed to what is attained through religious austerities, which is not of

a permanent character). Knowers of the Brahman worship Kṛṣṇa in various ways, (through diverse forms of sacrifice, ranging between Soma-yajña and Jñāna-yajña). They adore the good Go-vinda, (through study, reflection, concentration and the like), in diverse ways. The favourite lord of the Go-pī-s, lifted the worlds, as the Mahā-maṇḍūka, as Ādi-kūrma, as Ādi-s'eṣa, Varāha and the like and sustains the worlds in the capacity of Vis'va, Virāj, Otṛ and other forms of the Ātman. Under the influence of Svāhā, (Māyā), the self-same lord of the fertile seed caused the phenomenal world to throb with life, (at the time of the creation). Even as Vāyu, (the chief vital principle), though one by itself, became five-fold, (of the character of the Prāṇa, the Apāna, and other vital airs), in every being, when it entered the world, even so, this Kṛṣṇa, the Paramātman, though one and indivisible, manifests himself as (the substance) of the five terms (of the Go-pāla-rāja-vidyā-mantra), through its sounds, for the well-being of the world—Thus. (14-16)

UPANIṢAD II

THE MODE OF WORSHIPPING GO-VINDA

(The sages) said (unto Brahman) thus: "Pray relate unto us the (mode of) worship of this Paramātman, Go-vinda, the main stay of all." (Brahman) replied unto them thus: "(Placing) the raised seat intended for him, (in the domestic place of worship, after washing it well) and (drawing the figure of) an eight-petalled

ĀPASTAMBASMRTI

EDITED BY

A. N. KRISHNA AIYANGAR, M.A., L.T.

Adyar Library

THE ADYAR LIBRARY

1941

श्रीः

श्रीमते हयग्रीवाय नमः

आपस्तम्बस्मृतिः

प्रथमः पटलः

अध्यात्मज्ञानसंपन्नमापस्तम्बं [1]महामुनिम् ।
अभिगम्य महात्मान[2]मिदमूचुर्मुनीश्वराः ॥ १ ॥
केनोपायेन भगवन्मनुष्याः सिद्धिमाप्नुयुः ।
तमुपायं समाचक्ष्व शास्त्राण्यालोच्य तत्त्वतः[3] ॥ २ ॥

आपस्तम्बः—

शृणुध्वं मुनयः सर्वे सर्वधर्मं सनातनम् ।
यत्कृत्वा मनुजाः सर्वे सिद्धिं यान्ति सनातनीम् ॥ ३ ॥
तदुपायविधिं वक्ष्ये सर्ववेदार्थसंग्रहम् ।
वर्णानां ब्राह्मणादीनामन्तराणां च सर्वशः ॥ ४ ॥

[1] मुनीश्वरम्—अ.
[2] न इद—क, ख, ग.
[3] तः । शृणुध्वम्—क, ख, ग, घ, ङ, छ, ज.

[1]वेदाः प्रमाणं धर्मज्ञसमयश्चापि तद्विदाम् ।
आचारश्च मनःप्रीतिः प्राहुरेतच्चतुष्टयम् ॥ ६ ॥
[2]मन्वादयः प्रयोक्तारो धर्मशास्त्रस्य कीर्तिताः ।
तत्प्रयुक्तप्रयोक्तारो गृह्यकारास्तु मन्त्रतः ॥ ६ ॥
आचारः परमो धर्म आचारः परमं तपः ।
आचारः परमं ज्ञानमाचारः परमं श्रुतम् ॥ ७ ॥
दुराचारस्तु पुरुषो निन्दितो भवति ध्रुवम् ।
सततं दुःखभागी च व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ ८ ॥
[3]यमार्याः क्रियमाणं हि पठन्त्यागमदर्शिनः ।
स धर्मो यं विगर्हन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥ ९ ॥
[4]सत्यं दमस्तपः शौचं सन्तोषो ह्रीः क्षमाऽऽर्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया ध्यानं सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १० ॥
शौर्यवीर्यार्थिरहितः तपोज्ञानविवर्जितः ।
आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमः स्मृतः ॥ ११ ॥

[1] cf. *Manu*, II, 6 and 12 ; *Gautama* I, i. 2 ; *Yājñavalkya*, I, 7.

[2] The *Smṛtimuktāphala* (*SMP*) Varṇāśramadharma-kāṇḍa, p. 2 (edited by J. R. Gharpure, Bombay, 1937), cites this verse under Devala ; so does *Smṛticaṇḍrikā* (*SC*) Samskāra, pp. 5-6. Mysore edn.

[3] Cited under Viśvāmitra—*SMP*, p. 2, Varṇāśramadharma-kāṇḍa ; cf. SC, Samskāra, p. 13, (Mysore edition).

[4] *SMP*, p. 2 ; this verse is cited under Vyāsa. The last pāda differs from the text above and reads एष धर्मः सनातनः । ; cf. *SC*. Samskāra, p. 14 which agrees with *SMP*.

[1]यस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन सदाचारः स उच्यते ॥ १२ ॥
[2]अनुष्ठितं तु यद्दैवैः मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।
नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत्* ॥ १३ ॥
[3]श्रुतिस्मृती चक्षुषी द्वे द्विजानां न्यायवर्तिनाम् ।
मार्गमुज्झन्ति तद्धीनाः प्रपतन्ति पदच्युताः ॥ १४ ॥
[4]स्मृतिं विना न हि ज्ञानं धर्मस्य भवति क्वचित् ।
न जातु ज्ञायते रूपमादर्शेन विना यथा ॥ १५ ॥

[1] In the *SMP*, Varṇāsramadharma-kāṇda p. 5 this is quoted as from *Smṛtimañjari* ; also compare with Manu., II, 18.

[2] *SMP*, Varṇās'rama, p. 5, attributes this to Bodhāyana. *SC*, Samskāra, p. 196, cites this verse under Vṛddha-Manu.

[3] *SMP*, Varṇās'rama, p. 6 ; this is attributed to Manu. But it is not found in Manu. Of the seven verses attributed to Manu by *SMP*, under this head, only two are identical with *Manu* I, 103 and 106. The rest five verses are not found.

[4] *SMP*, Varṇās'rama, p. 6 cites this verse as from *Smṛtiratnāvali*. The last *pāda* of the verse reads—रूपमालोकेन विना यथा ।

---

* दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च महताम् । न तु दृष्टार्थे-अवरदौर्बल्यात् ॥ (*Gautama*, I, i, 2, 3).

Āpastambadharma-Sūtra (*ADS*), II, xiii, 7—9. दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषाम् । तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते । तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरः ।

यथा—विश्वामित्रेण श्वमांसभक्षणम् । परशुरामेण मातृहननम् । वसिष्ठस्य चण्डालीगमनम् (अक्षमालानाम्न्या) । एवमादि न कर्तव्यम्, तादृशशक्तेरभावादित्यर्थः ॥

[1]धर्मशास्त्रं सदा [2]पठ्यं ब्राह्मणैः शुद्धमानसैः ।
वेदवत् पठितव्यं च श्रोतव्यं च दिवानिशम् ॥ १६ ॥
स्मृतिहीनाय विप्राय श्रुतिहीने[3] तथैव च ।
दानं भोजनमन्यच्च दत्तं कुलविनाशनम् ॥ १७ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन धर्मशास्त्रं पठेत् द्विजः ।
[4]अमीमांसा बहिःशास्त्रा ये चान्ये वेदवर्जिताः ॥ १८ ॥
यत्ते ब्रूयुर्न तत्कुर्यात् वेदाद्धर्मो विधीयते ।
शिखां पुण्ड्रं च सूत्रं च समयाचारमेव च ॥ १९ ॥
पूर्वैराचरितं कुर्यादन्यथा पतितो भवेत् ।

[5](श्रुतिस्मृतिपुराणानां पूर्वपूर्वप्राबल्यम्)

यदृष्टं हि वेदेषु तदृष्टं स्मृतिभिः किल ॥ २० ॥
उभाभ्यां यदृष्टं तु तत्पुराणेषु पठ्यते ।
[6]श्रुतिस्मृतिपुराणेषु विरुद्धेषु परस्परम् ॥ २१ ॥
पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यात् इति *न्यायविदो विदुः ।

[1] Five lines from this are cited under Vyāsa and Hārita; *SMP*, Varṇāśrama., p. 6. See *The Adyar Library Bulletin*, Vol. IV, my article on *Hārita Smṛti*, p. 151. *Laghu-Hārita-Smṛti*—(ed. Jivananda, 1876) I, pp. 178—179.

[3] पाठ्यम्—अ.

[3] हीनाय वा तथा—ङ, छ, ज.

[4] This and the next line are cited under *Pracetāḥ* in *SMP*, Varṇāśrama, p. 7.

[5] ( )—घ. ङ.

[6] The two succeeding lines are quoted from *Samgraha* in *SMP*, Varṇāśrama., p. 7.

---

* न्यायविदः—मीमांसकाः

वेदादुपनिबद्धत्वात् प्राधान्यं तु मनोः स्मृतम् ॥ २२ ॥
मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ।

[1](स्मृतिकर्तारः)

[2]मनुर्बृहस्पतिर्दक्षो गौतमोऽथ यमोऽङ्गिराः ॥ २३ ॥
योगीश्वरः प्रचेताश्च शातातपपराशरौ ।
संवर्तोशनसौ शंखलिखितावत्रिरेव च ॥ २४ ॥
विष्ण्वापस्तम्बहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ।
एते ह्यष्टादश प्रोक्ता मुनयो नियतव्रताः ॥ २५ ॥

[3](सूत्रनामानि)

सूत्राणां नामधेयानि प्रवक्ष्यामि मुनीश्वराः ।
[4]आदौ बोधायनं प्रोक्तमापस्तम्बं ततः परम् ॥ २६ ॥

[1] ( )—घ. ङ.

[2] Quoted from *Smṛtiratna* in *SMP*, Varṇ., p. 8 with the succeeding four lines. The *Smṛticandrikā* (pp. 1—2, Samskāra) mentions 36 Ṛṣis as the propounders of the main works of *Dharmas'āstra* under Paiṭhinasi. Quoting Aṅgiras, 16 names as Upasmṛtikāras are mentioned in p. 2.

[3] ( )—घ. ङ.

[4] In this context compare the quotation of Agnives'ya—cited in *SMP*, Varṇ., p. 9.

बोधायनमापस्तम्बं सत्याषाढं द्राह्यायणमागस्त्यं शाकल्यमाश्वलायनं शाम्भवीयं कात्यायनमिति नवानि पूर्वसूत्राणि । वैखानसं शौनकीयं भारद्वाजमग्निवेश्यं जैमिनीयं माधुर्यं माध्यन्दिनं कौण्डिन्यं कौषीतकमिति नवान्यपरसूत्राणि अष्टादशसंख्याकाः शारीराः संस्काराः ।

The order of citation of the names of Ṛṣis in the text as well as Agnives'a is the same.

सत्याषाढं तृतीयं तु द्राह्यायणमतः परम् ।
आगस्त्यं चैव शाकल्यमाश्वलायनमेव च ॥ २७ ॥
अष्टमं शाम्भवीयं तु कात्यायनमतः परम् ।
वैघानसं शौनकीयं भारद्वाजमतः परम् ॥ २८ ॥
अग्निवैश्यं जैमिनीयं वाधूलं च ततः परम् ।
माध्यन्दिनं च कौण्डिन्यं कौषीतकमतः परम् ॥ २९ ॥
नवान्यपरसूत्राणि पूर्वसूत्राणि वै तथा ।
एतान्यष्टादशोक्तानि सूत्राणि मुनिसत्तमाः ॥ ३० ॥

[1](निवासयोग्यदेशः)

[2]कृष्णसारैर्यवैर्देभैश्चातुर्वर्ण्याश्रमैस्तथा ।
समृद्धो धर्मदेशस्स्यादाश्रयेरन्विपश्चितः ॥ ३१ ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्शूद्रा धर्मसमन्विताः ।
यस्मिन्देशे वसन्त्येते तस्मिन्देशे वसेत् द्विजः ॥ ३२ ॥
म्लेच्छाः पाषण्डिनश्चैव चोरा वेदविदूषकाः ।
यस्मिन्देशे न सन्त्येते तत्र धर्मं समाचरेत् ॥ ३३ ॥
न कुर्यान्नापि निवसेत् नदीहीने तथैव च ।
न पर्वतसमीपे च व्याधिभिर्दूषिते भृशम् ॥ ३४ ॥

[1] ( )—घ. ङ.

[2] Vaidyanātha quotes this and the succeeding line as from *Smṛticandrikā (SC)*; *SMP*, Varṇa., p. 9; *Vīramitrodaya*, Paribhāṣāprakāśa, p. 57 cites this verse as from *Ādipurāṇa*; *SC*, Samskāra, pp. 18-19 cites under *Ādipurāṇa*.

यवव्रीहिविहीने च क्षणमात्रं वसेन्न तु ।
अश्वत्थतुलसीहीने पलाशखदिरादिभिः ॥ ३५ ॥
नालिकेराम्रपुन्नागकदलीपनसादिभिः ।
रहिते न वसेत्तत्र कदाचिदपि धर्मवित् ॥ ३६ ॥
गयायां पुष्करे काश्यां नैमिशे सरयूतटे ।
कुरुक्षेत्रे प्रभासे च ताम्रपर्णीतटे तथा[1] ॥ ३७ ॥
मरुद्वृधातटे चैव गोदावर्यास्तटे[2]ऽपि च ।
एतेषु निवसेद्विद्वान् धर्म्यं पन्थानमास्थितः ॥ ३८ ॥
*दयाद्यष्टगुणोपेता वेदवेदान्तपारगाः ।
न सन्ति यत्र विद्वांसो न तत्र दिवसं वसेत् ॥ ३९ ॥

[1] तथा । एतेषु निव—छ. ज.
[2] टे तथा—क, ख, ग, घ, ङ.

---

* (१) दया—हितचिन्तनम्—

आत्मवत्सर्वभूतेषु यश्शिवाय हिताय च ।
वर्तते सततं हृष्टः कृत्स्ना ह्येता दया स्मृता ॥

(२) क्षान्तिः—बाह्याभ्यन्तरद्वन्द्वसहिष्णुता । यथा—

आक्रुष्टोऽभिहतो वाऽपि नाक्रोशेन्नापि ताडयेत् ।
अदुष्टो वाङ्मनःकायैः सा तितिक्षा क्षमा स्मृता ॥

(३) अनसूया—गुणवतामुपरि प्रद्वेषाभावः—

यो धर्ममर्थं कामं वा लभते मोक्षमेव वा ।
न द्विष्यात्तं सदा प्राज्ञः अनसूयेति सा स्मृता ॥

(४) शौचम्—द्रव्यादिशौचम्—

द्रव्यशौचं मनश्शौचं वाक्छौचं कायिकं तथा ।
शौचं चतुर्विधं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

धर्मशास्त्रप्रवक्तारो दानयज्ञरताश्च ये ।
यज्ञशीलाश्च कर्मिष्ठाः पुराणज्ञाश्च साधवः ॥ ४० ॥
न सन्ति यत्र यतयो न तत्र दिवसं वसेत् ।
देवालयोद्यानहीने वर्णाश्रमविवर्जिते ॥ ४१ ॥
यदि मोहाद्वसेद्विद्वान् प्रायश्चित्तीयते ततः ॥ ४२ ॥

इत्यापस्तम्बस्मृतौ[1] प्रथमः पटलः

---

[1] निवासदेशप—छ, ज.

---

(५) **अनायासः**—आत्मपीडानारम्भः—
यदारम्भे भवेत् पीडा नित्यमत्यन्तमात्मनः ।
तद्वर्जयेद्धर्म्यमपि **अनायासस्स** उच्यते ॥
(६) **मङ्गलम्**—प्रशस्तमेव—
प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्धि **मङ्गलं** प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
(७) **अकार्पण्यम्**—आपद्यप्यदीनता, संविभागरुचित्वं च—
आपद्यपि च कष्टायां भवेद्दीनो न कस्यचित् ।
संविभागरुचिश्च स्यादकार्पण्यं तदुच्यते ॥
(८) **अस्पृहा**—विषयसन्तोषः, परद्रव्यानभिलाषश्च—
विवर्जयेदसन्तोषं विषयेषु सदा नरः ।
परद्रव्याभिलाषं च साऽस्पृहा कथ्यते बुधैः ॥
एतेषां फलं व्यासेनोक्तम् ।
क्षमावान्[1] जयते भूमिं दयावान्[2] सुखमश्नुते ।
अनसूयुर्लभेत्स्वर्गं[3] शौचेनाध्यात्ममेव[4] च ॥
मङ्गलादपि[5] संपूज्य इह लोके परत्र च ।
सुरसाम्यमनायासादकार्पण्यात्[6][7] प्रकृतौ लयम् ॥
अस्पृहो[8] लभते नित्यमनन्तं सुखमश्नुते ।
सर्वैस्तु ब्रह्मणः स्थानं संस्कारैस्तु तथैव च ॥

Gautama-dharma Sūtra VIII, 20 and 21, Mysore edn, with Maskaribhāṣya, p. 130—132.

चञ्चुविश्लथबिसाञ्चितमार्गश्चक्रयोर्विजघटे समवायः ।
अङ्कनं विरचयन्निव[1] भूयस्सङ्गमस्थलसुखावगमाय ॥ ९ ॥
शावकानधिमनः कणिशालीं चञ्चुसन्ततिषु चर्वितशेषाम् ।
नीडसीम्नि च निधाय कटाक्षान् [2]सत्वरं समवलन्त शकुन्ताः ॥ १० ॥
अस्तशैलतटकाननलीनैरन्धकारसुभटैरुपरुद्धा ।
अग्रतः प्रचलितस्य खरांशोरंशुसन्ततिरिवैक्ष्यत सन्ध्या ॥ ११ ॥
नेक्ष्यते दिनपतिर्नलिनीनां नर्म किञ्चिदपि नाङ्कुरतीति ।
व्यानशे दश दिशोऽपि विचेतुं तत्सुतेव तमसां परिपाटी ॥ १२ ॥
वीक्ष्य किञ्चिदभिलक्ष्यमुडूनां मण्डलं विशिथिलाण्डविमोहात् ।
चुक्रुशुश्शकुनयः किमशक्ता विप्रकर्षिणि[7] विहायसि गन्तुम् ॥ १३ ॥
दीपपङ्क्तिरवभिद्य तमिस्रं दीपिता किल रुषा पुनरस्मिन् ।
कुत्रचिन्निलयकोणनिलीने कज्जलभ्रुकुटिभङ्गमकार्षीत् ॥ १४ ॥
इत्वरीजनहितं करवाणीत्युत्थितं किल निपत्य कृशानौ ।
दृश्यते स्म तिमिरं दिवसान्ते दीपिकोन्मिषितकज्जलदम्भात् ॥ १५ ॥
आवृते तमसि गाढमधस्तात् छायया परिणतात्मनि दीपाः ।
कज्जलालिकपटेन तदीयं वर्गमालयगृहीतममुञ्चन् ॥ १६ ॥
नृत्यतः पुरहरस्य निटालज्वालजालमिलनेन निलीय ।

[1] किल—अ, छ.
[2] चत्वरम् स—च.
[3] लीलैः—च.
[4] वैक्षत—क, ग, ङ, च, ज.
[5] मणिर्न—झ.
[6] विमोक्षात्—छ, वि.
[7] कर्षणि—च.
[8] रुपभिद्य—अ, छ, झ.

स्यन्दमानमिव सन्तमसानां [1]छद्मना त्रिदशवर्त्म चकाशे ॥ १७ ॥
प्रच्युतं दिनमणिं भुवनश्रीभूषणार्हमचिरेण विचेतुम् ।
दीपिका इव दिशाभिरुदस्तास्तारकास्तत इतो दिवि रेजुः ॥ १८ ॥
अङ्गजागमलिपेरुडुनाम्नो व्यञ्जनाय विमलाञ्जनलेपः ।
[2]शाम्यदर्यमशिलाशिखिधूमस्सत्पथाख्यवनसामजयूथम् ॥ १९ ॥
स्यन्दमानमिव सिन्धुरदाने सप्ररोहमिव शाद्वलदेशे ।
उत्पलेष्विव विकस्वरमुच्चैष्षट्पदेष्विव सपक्षवितानम् ॥ २० ॥
सान्ववायमिव सैरिभवर्गे सावलेपमिव शक्रशिलासु ।
सावलम्बनमिवोत्पलजाले सप्रतिष्ठमिव शैवलिनीषु ॥ २१ ॥
पाणिनेर्मतमिवाखिललिङ्गव्यक्तिकृद्विविधशब्दविशेषम्[3] ।
न्यायशास्त्रमिव साध्वनुमानग्राह्यनिह्नुतसमस्तपदार्थम् ॥ २२ ॥
विष्णुरूपमिव जातमहत्त्वं व्याप्य विश्वमखिलं बहिरन्तः ।
तत्त्ववाक्यमिव तारकरूपव्यञ्जकं[4] वनमिवात्तपलाशम् ॥ २३ ॥
सान्ध्यवृत्त्यपि निरङ्कुशचारं भानुयातमपि विश्लथभानु ।
[5]कृष्णरूपमपि सङ्कुचदब्जं किञ्च विश्लथसुदर्शनकेलि ॥ २४ ॥
मन्मथेभमदभेषजमाशामानिनीमृगमदद्रवलेपः ।
पान्थबृन्दगरलं भुवनान्तः[7] सान्द्रमन्धतमसं समरुन्ध ॥ २५ ॥
सञ्चितं किमु पुटेष्ववटानां पुञ्जितं किमचलेष्वखिलेषु ।

[1] नात्मना—च.　　[2] शाठ्यमर्य—च.
[3] वितानम्—क, ग, च.　　[4] व्यञ्जनं—अ.
[5] विष्णुरू and कृष्णरूप—झ.　　[6] मदार्द्रविलेपः—ज.
[7] न्तं—छ.; all other manuscripts read भुवनान्तः

विस्तृतं किमु विहायसि चासीच्छार्वरं जगति सार्वपथीनम् ॥ २६ ॥

ध्वान्तपङ्क्तिभिरभूयत मेघैर्ज्योतिरिङ्गणमयैर्हरिगोपैः ।

इत्वरीभिरपि चत्वरकोणे गत्वरीभिरचिरांशुभिरेव ॥ २७ ॥

अंशुमालिनि विशत्यपराद्रिं केचिदस्य किरणास्सविलम्बाः ।

शार्वरैर्जगृहिरे किलहस्तग्राहमञ्चिततमोमणिदम्भात् ॥ २८ ॥

क्रीडतां किमपि कीटमणीनां कैतवेन कनकद्रवचित्रैः ।

रच्यमानमिव राजरमण्या युक्तमम्बरमुदैक्षि रजन्याः ॥ २९ ॥

सान्द्रसन्तमससामजपङ्क्तेः तारवज्रखचिताभ्रकुथायाः ।

प्रस्फुरद्द्युतितमोमणिजालं पद्मकालिवपुषा परिणेमे ॥ ३० ॥

स्वैरिणीयमवकुण्ठनवासस्त्रग्विलेपनविभूषणसङ्गात् ।

सख्यमञ्चति ममेति किमस्यास्स्वैरचारमरुधन्न तमिस्रम् ॥ ३१ ॥

[3]विश्लथे दिनमणौ हरचूडारत्नमभ्रवलये लघु दातुम् ।

तत्सृतञ्जतु किलाऽजनि सन्ध्यापावके समयतापितमन्धम् ॥ ३२ ॥

निस्सरत्तिमिरदस्युसहस्रानुद्रुतेन चरमाद्रिनिकुञ्जे ।

हारमौक्तिकचयैरिव कीर्णैरात्मरक्षणकृते मिहिरेण ॥ ३३ ॥

अंशुकन्दलरसादमृतांशोः क्रीडतोत्पिबकिशोरकुलेन ।

कौमुदीह्रदजुषा हृतमुक्तैः कोरकैरिव सुधापृषतानाम् ॥ ३४ ॥

सन्ध्यया नटितपल्लवशोभासम्पदां[5] सकलदिग्लतिकानाम् ।

[1] गणैः—च. [2] विभूषणमासीत्—छ ; विनीलिम—अ, क.

[3] प्रच्युते—झ ; all other manuscripts read विश्लथे.

[4] विसैर—ज. [5] दा—च.

[1]स्फोटपङ्क्तिभिरिवाकुलकोकश्वासपावकशिखाक्रमजातैः ॥ ३५ ॥
चञ्चरीककुलझङ्कृतिमन्त्रावृत्तिपूर्वमधिविष्णुपदाग्रम् ।
आदरेण कुसुमैरिव कीर्णैरागमाय कमितुः कुमिदिन्याः ॥ ३६ ॥
द्योमणिर्न [2]हृत इत्युडुराजप्रत्ययाय दशदिक्प्रमदाभिः ।
अन्तरिक्षफणसीम्नि विकीर्णैरक्षतैरिव निशाफणवत्याः ॥ ३७ ॥
नाकयोषिदुपभुक्तनखाग्रोन्मुक्तचन्दनलवैरिव लग्नैः ।
अन्धकारभरकर्दमजातैराङ्ग[3]जैरिव यशोऽङ्कुरजालैः ॥ ३८ ॥
रोहिणीशमनुचिन्त्य तमिस्रै[4] रोमहर्षणजुषः क्षणदायाः ।
निस्सृतैरिव निदाघकणौघैस्तारकैस्तबकितं वियदासीत् ॥ ३९ ॥
कौमुदीपयसि कल्पितभूयःकेलिषूत्पिबकिशोरकुलेषु ।
नाकसीम्नि[5] नलिनीदलकीर्णैस्तत्कणैरुडुगणैस्समभावि ॥ ४० ॥
अर्दितस्य जगतस्तिमिरौघैरर्पितो[6] नु कृपयाऽभयहस्तः ।
उदयौ जलनिधेरुडुजानेरंशुपल्लवमनुज्झितरागम् ॥ ४१ ॥
द्योतलं [7]ततमिवोपरि नीतं दूरिता इव दिशो विदिशोऽपि ।
प्रापितेव धरणी परिणाहं रोहिणीविटरुचां निचयेन ॥ ४२ ॥
अर्कहेमकलशेऽर्णवमग्ने कालचक्रघटियन्त्रवशेन ।
[8]उत्थितोऽयमितरोद्धृ[9]तरश्मिः सम्भृतामृतरसश्शशिकुम्भः ॥ ४३ ॥

[1] फेनविन्दुभिः—च ; फेनपङ्क्तिभिः—झ, सूनपङ्क्तिभिः—छ, झ.
[2] भृत—छ.
[3] सङ्गजै—च.
[4] तमिस्रा—छ.
[5] मनलिनी—च.
[6] रर्चितो—च ; रपगतो—छ.
[7] द्रुत—
[8] उद्धृतो—ङ .
[9] राश्रिततर—घ, च.

मज्जतो महति सन्तमसाख्ये वारिधौ तरणिभङ्गवशेन ।
पालनाय जगतः परमासीदात्तरश्म्युडुपमण्डलमग्रे ॥ ४४ ॥
शर्वरीरमणबिम्बमलासीच्छातकुम्भभृतसासपदीनम् ।
अम्बरे नवयवाञ्चितलाक्षामुद्रिकेव समयेन वितीर्णा ॥ ४५ ॥
कुङ्कुमेन रजसा कुनटीनां कोरकैरपि कुसुम्भजपानाम् ।
रञ्जितं नु सविधूदयरागं विष्वगम्बरतलं विलुलोके ॥ ४६ ॥
सन्ध्यया सरसकुङ्कुमचर्चासंपदं चरमदिक् श्रयतीति ।
ईर्ष्यया किमु दधौ हरिदैन्द्री तां विधोरुदयरागनिभेन ॥ ४७ ॥
सञ्चरत्सु दिवि पत्रिषु सन्ध्याबालिकां बत निरीक्ष्य सदोषाम् ।
तन्त्रविद्रतिपतेर्द्विजराजो विप्रयुक्तबलिमेव वितेने ॥ ४८ ॥
चञ्चुकोटिमिषदंशिकयाऽऽशाभूषणाय नु चकोरकलादाः ।
[2]सौधजालनिभयन्त्रणपट्टाच्चन्द्रधाम चकृषुस्तपनीयम् ॥ ४९ ॥
[3]रागशालिरुचिदण्डमहोल्कामण्डलान्यसमचण्डमरीचिः ।
शीर्णतारकुलशीकरजाले शार्वरद्विपचयेऽपि चकार ॥ ५० ॥
पीडयन् रथपदस्तनयुग्मं श्लिष्यति स्म रजनीं शिशिरांशुः ।
कूलमुद्रजमलीयत सन्ध्याकुङ्कुमद्रवविलेपनमस्याः ॥ ५१ ॥
बिम्बितस्सविधगैरिकरागः प्राग्गिरेरुदयरागमिषेण ।
प्रत्यभादुडुविटस्फटिकेऽस्मिन्विप्रकर्षिणि न भाति यदेषः ॥ ५२ ॥
रागवेषजुषि रोषकृशानौ शाम्यति [5]प्रदलनात्तिमिराणाम् ।

[1] कवचलाञ्चित—छ. [2] षण्डजाल—छ.
[3] नाग—छ; राग is also noted as a variant in छ.
[4] करशी—अ. [5] प्रलयनात्—छ.

तद्दृढस्थितिवशेन तमीशे कालिमाऽजनि कलङ्कमिषेण ॥ ५३ ॥

आलवालमनुरागलतायाः कालशूलधरपाणिकपालः ।

मारदिग्विजयमङ्गलकुम्भो मर्मभिद्विरहिणां जलयन्त्रम् ॥ ५४ ॥

ध्वान्तभूतशमनाय दिनान्तप्रस्तुतो विमलभास्मनयन्त्रः ।

अर्दितस्य किरणैरहिमांशोरातपत्रमखिलस्य जनस्य ॥ ५५ ॥

कौमुदीकलशसागरमध्यद्वीपमङ्कतुलसीसितधिष्ण्यम् ।

वासराधिपवियोगगृहीतं वर्तुलं फलकमम्बरलक्ष्म्याः ॥ ५६ ॥

नर्ममारुतपटस्तटिनीनां नायकेन ततरश्मिविमुक्तः ।

इन्दुबिम्बमिदमैक्षि विहायो नन्दगोपतिशिशोर्नवनीतम् ॥ ५७ ॥

प्रस्थिते स्फुटरतीश्वरचापारोपणानुगुणमम्बरवन्याम् ।

रामचन्द्र इव[1] पादनिवेशादस्य जीवनमवाप शिलाऽपि ॥ ५८ ॥

पद्मिनी [2]ततकरं हिमभासा भानुमालिनि गते परिरब्धा ।

मीलदञ्जनयनाऽजनि सैषा पांसुला हि कमितुः [3]पुरतोऽपि ॥ ५९ ॥

मञ्जुलालिवलयारवमद्धा मन्दमुच्चलितकोरकहस्ता ।

उत्पलिन्यधिभुवाऽर्पितमङ्के पादपल्लवमसौ [4]समवोढ ॥ ६० ॥

पद्मिनी पतिशुचा मकरन्दस्तन्यतोऽप्यलिशिशून्न पुपोष ।

कूजतस्समपुषन्कुमुदिन्यो युज्यते [5]विपदि सौहृदमेतत् ॥ ६१ ॥

[1] इह—झ.

[2] द्रुततरं सुहृद्राजात्—छ.

[3] परतोऽपि—छ.

[4] सोढ—ख, ग, छ.

[5] सपदि—अ, छ.

पङ्कजेषु वसतिं भ्रमराणां नाऽसहिष्ट नलिनी रविशून्या ।
वल्लभे क्वचन जग्मुषि का वा वाञ्छतीतरजनस्थितिवादम् ॥ ६२ ॥
चालयन्सनिनदं भ्रमरालीलेखिनीं दिनविरामसमीरः ।
नूनमुत्पलदलेषु सुमेषोर्विश्वशासनलिपिं विलिलेख ॥ ६३ ॥
रोहिणीरमणरागकृशानुप्लुष्टसन्तमसभास्मनराशिः ।
शीर्णसान्ध्यरुचिसूनवितानव्योमशाल्मलिविनिर्मलतूलः ॥ ६४ ॥
तारकाङ्कुरपयःपरिवाहस्त्याजितस्ततइतस्समयेन[1] ।
व्योमलङ्घनकृते विधुहंसव्यापृता विशदपक्षतिपाली[2] ॥ ६५ ॥
इन्दुबिम्बनिभनीविविराजद्यामिनीविततधौतदुकूलः ।
कामभूरमणदिग्जययात्राकालसूचकशरद्घनसंघः ॥ ६६ ॥
सम्भवक्षणसमुत्थितमिन्दुं कौतुकादनुगतः कलशाब्धिः ।
इन्दुरागलहरीमयहेम्नः पाण्डरीकरणपारदजातम् ॥ ६७ ॥
अन्धकारविजयादमृतांशोर्निस्सृतं नवयशोनिकुरम्बम् ।
सत्पथालयसुधारसचर्चा चन्द्रिका दिशि चमत्कृतिमूहे ॥ ६८ ॥
कालयूनि दिवि कर्षति शाणे शर्वरीरमणचन्दनखण्डम् ।
तद्द्रवैरिव तथा दधुराशाश्चन्द्रिकाभिरनुलेपनशोभाम् ॥ ६९ ॥
व्योमसीमसुरभेर्विधुमण्डल्यूधसस्स्वयमधस्तनवाहि ।
सम्भ्रमेण चलचञ्चुचकोरैश्चन्द्रिकालहरिदुग्धमधायि ॥ ७० ॥
प्राङ्गणेषु पटमण्डपिकानां प्रस्तुताऽहवकथापरिवाहम्[3] ।

[1] स्थापितः—छ. [2] पालिः—छ .
[3] परिहासम्—छ, झ ; परिवाहम् is also given by झ.

वीचिकां जगदिदं विधुभासां शीतलां शिबिरवासि सिषेवे ॥ ७१ ॥

उच्चण्डान्मण्डलाग्रान्मलिनतरतमः कण्टकान्खण्डयित्वा
स्वैरं जातप्रचारं सकलमपि जगत्कल्पयन्नद्भुतश्रीः ।
ज्योत्स्नापूरैरपारैर्विशददशदिशस्फूर्तिमत्येव कीर्त्या
ख्यातं वीराच्युतेन्द्रक्षितिपमनुययौ बन्धुरिन्दीवराणाम् ॥ ७२ ॥

इति[1] राजनाथकृ[2]तौ अच्युतरायाभ्युदये[3] महाकाव्येऽष्टमस्सर्गः

കേരള സാഹിത്യ അക്കാദമി

[1] त्यच्युतरायाभ्युदये अष्टमः—झ. [2] दयनाम्नि—च,
[3] थस्य—च, छ.

yet the body of atoms does so. However, they become objects mutually unconnected.[16]

" Like the senses ".

Just as a sense-faculty, though it serves as a basis of the association of consciousness, never becomes its object; because it does not bear the image of the sense-faculty; so also atoms. What do not possess the image of consciousness are not considered to be its objects. Therefore it is said:

[25] " That is the object "

" The form of its own " means the image of consciousness itself. " Consciousness grasps " means it determines.[17]

How is it known that consciousness grasps only the form of its own ?

" Because it arises in that form."

This refers to the mind, [the preceding moment of consciousness]. Consciousness arises in a form which resembles the mind. When there is a mutual correspondence or co-ordination (*sārūpya*) between the consciousness and the object-image, then we call it grasping of the object by consciousness.[18] In fact, for you, there is no object grasped beyond consciousness. How could you, then, explain the causality of the object non-existent apart from consciousness for rising up of its

[16] According to Kāṣmīra Vaibhāṣikas and Bhadanta Vasubandhu atoms never get combined, (*na spṛsanti*), see. Additional Notes below.

[17] Read in Sanskrit : स्वरूपं स्वाकार उच्यते । निर्धायते निश्चीयते ।

[18] Cf. Pramāṇavār. vṛtti, p. 230 : आकारार्पकत्वं विषयलक्षणम् ।

consciousness ? Yet there is already in the preceding moment the object-image. When this object-image is brought home in the self of consciousness just like an image in the mirror, it is considered that the consciousness has grasped its object, [and also that the latter has produced the former]. The self of the double atom does not represent the image reflected upon consciousness. If it does so, then we may consider the atom also to be its object.

"Like the sense organ"

Though it serves as the cause, it becomes no object. If you accept that whichever is cause, is object, then the sense-faculty also could possibly become object. [It is also not possible to argue that mere causality is not criterion for its being object of consciousness, but a causal element which is endowed with the image felt in consciousness is so ; because] it has already been stated that the reason, the possession of the image in consciousness suffers a fallacy of its being not established. Thus we have to concede that the mind, *i.e.* the preceding moment of consciousness serves not merely as cause [of the following moment of consciousness], but it appears both as the sense-faculty as well the image of the object.

If you establish as the cause what has been stated above, *i.e.*, atoms[19] ; then, atoms being the cause, how does it follow that the same becomes object ? [If you say that the causality and objectivity are mutually concomitant and found invariably together]

[19] Read in Sanskrit p. 25, line 16 : यदि यथोक्त[मेव] कारणम्, etc.

then, the sense-faculty being the cause, that also will become object. [Because the sense-faculty never becomes object of any consciousness] the said concomitance incurs [26] a fallacy of inconclusiveness. Such being your proposition, we establish [20] this :

> "Because atoms do not possess the form reflected in consciousness," etc.

Why is this sentence ? It purports to establish our own proposition. One cannot consider one's proposition to be established by merely criticising other's thesis. In order to formulate his own proposition, (Ācārya says thus:) thesis : atoms do not become objects of consciousness ; reason : because they do not manifest the form found in their consciousness ; example : like a sense-faculty.

If the above phrase indicates that this is the reason for this proposition, it would follow that the author of the *Śāstra* having first set forth his opponent's proposition, propounds his own one which goes in agreement with his opponent's. And now the author, having paid his attention to the refutation of the opponent's proposition, would exhibit many defects upon it and set it aside ultimately. [In arguing thus] the thesis which never varies that (*i.e.* reason) will be asserted. Other thesis which always varies [the reason] will be dissented.

At the outset the opponent raises an objection (*dūṣaṇa*) [to the above proposition] pointing out to its inconclusive reasoning. How false a syllogism you

[20] Read in Sanskrit p. 26, line 1 : तथा चेत् । [आह ।]

have formulated! Even the ordinary folk says that the reason which is found separated from and never associated with the object to be proved (*sādhya*) is not at all a reason, but such reason gives rise to the doubt as to the existence of the object to be proved. Therefore you should formulate some other syllogism. Your reason "The atoms do not possess the form reflected in consciousness" may sometimes exist in the atoms whose innate natures are undetermined. But the resolve is not correct that consciousness always arises in co-ordination with the image [of the object]. Therefore there is no room for your determination that the atoms do not possess the form reflected in consciousness. It ought to be stated on the other hand, that they are of indeterminate natures. However, this much is certain that what produces consciousness does not become its object just like the atom of sense-faculty. There are well-known other different causes which produce the visual consciousness; none of them makes known to us the innate natures of atoms, because consciousness never exhibits their forms.

What has been stated in respect of the sensual consciousness may also be equally applied to the other types of consciousness. The sense-faculty given above as example is in fact stated with a view of particularisation (*pradarśanārtham*) and other example may also be obtained by way of implication (*arthāpatti*). Thus the statement of the above reason also becomes useless.

[27] [The author replies:] The atom, though it functions as cause, becomes no actual object of consciousness,

and with this intention the above statement was made. It is so lest the sound and other atoms should cause to raise up the consciousness of other sense-organ. Someone says: In the self of consciousness the gross form is not perceived; hence it is not object of itself [21] just like the atom of the sense-faculty. Because the theory that the image of consciousness is due to the bringing home of the real object-image upon consciousness is not reasonable, the saying that no gross-form is perceived as appertaining to consciousness is very appropriate.[22]

Thus we have spoken that

"atoms are not objects of consciousness."

The reason for this is that they do not possess the form [that is experienced in consciousness] and that the hypothesis that they are its objects is not well proved by any means of knowledge (*pramāṇa*).

If so, [the opponent says,] then, let the aggregate of atoms be its object. [That could not be possible.] If you, [says the author,] desire to prove your proposition on the ground that all things spoken of (in the world) are established (as real); [then, I may reply that] your reason is not an established one; this will be a true logic.

"Though the aggregate possesses the image of consciousness".

[21] Cf. Pramāṇav. vṛtti, II, 211 : तस्मान्नार्थे न च ज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मन:

[22] It is not clear what the author has replied in regard to the fallacy of reason that has been pointed out by the opponent.

And it may become object; yet it does not act as its cause. For,

"consciousness does not arise from the aggregate."

Aggregate-consciousness bears a form (similar to) the aggregate. But it does not produce consciousness. How can this be the cause for it? Since it has no characteristic of an object (*ālambanalakṣaṇa*), it could not (be proved to) exist. As regards the nature of what has been previously spoken of, *i.e.*, atom, it lacks the form felt in consciousness. What is, then, characterised as object?

> "Every object which necessarily produces the consciousness possessed of the image similar to itself (*i.e.*, the object), is said to be its proper object".

[28] In accordance with [the process of arising of] the object-consciousness, [we say that] what is a productive cause of consciousness, that is only its object. Somebody says: Every object necessarily is the cause of the mind and mental elements. This object having produced [consciousness] is spoken of as if it was really grasped [by its consciousness] and then it was always designated as its actual object. What object possesses the two-fold characteristic (*i.e.*, causality and form) that becomes object. When there arises the fact of production, [the talk of it as] object (*ālambana*) also arises. It is said in the scripture: When this fact arises, (or exists), this (other) fact also arises. This formula refers to the theory of dependent causation.

Since what is the productive cause for that consciousness is a condition for production, we assume that this is a thing [to serve] as object. At the first sight of a thing only the thing-in-itself (*svalakṣaṇa*) is perceived and nothing more; so we do not call the more (*i.e.*, generality) as object (*ālambana*).

> " The aggregate of atoms does not produce consciousness; because it is not an entity in substance ".

The aggregate is not a real entity; because it cannot be described either as different from or as one with its constituents. Whichever is nonentity has possibly no efficiency of producing any result.

" Like the double moon ".

The second moon does not cause to raise up the consciousness of the second moon [as it does not exist in substance]. If so, what is the cause of representing that image [in consciousness]?

" Because of the defect of the senses ".

When the eye has its sight disturbed by cataract and other diseases, then the appearance of the double moon appears and that, too, not as a real entity.

> [29] " The double moon-cognition has not an object, though the image of the double moon is reflected in it ".

The double moon does not become object of its consciousness though the latter is endowed with the image of the double moon; because this does not produce consciousness.

"Similarly the aggregate, as it does not exist in substance, does not act as cause for its consciousness".

Since it is not a real entity just like the double moon, it proves certain that the aggregate is not at all the cause. Hence

"It does not become object."

Here again the word "the double moon" is repeated. The example of the double moon, it is to be understood, shows the reason, the possession of the image [by consciousness] to be an inconclusive one. The existence of an object for every consciousness can also be achieved through a common logic; hence your proposition involves the defect of contradiction. [This argument is not valid; for] the visual consciousness arises through the eye (only), but neither through the aggregate such as a patch of blue, etc. nor through the atom; since the consciousness is not produced by both of them just like the consciousness born of the senses other the eye. This example is acceptable to all. So nothing else is to be mentioned.

The example, "the double moon" does not exist in substance, hence that, having the nature of uncausal object, proves the same (*i.e.* absence of the cause for the aggregate-consciousness). Though the double moon-consciousness is endowed with the image of the double moon, there is no real object [corresponding to it]. The expression also happens even in the absence of its causal object.

If you ask me: Well, there exists no second moon; how does one directly perceive the two images of the moon? Let me explain this. Because of some potent force (*śakti*) laid down within consciousness, it appears as though it is the consciousness endowed with the image of the second moon. Just as a man, while asleep, dreams that he actually sees many objects, and also imagines in dream that he discharges so many false acts; so also he imagines another moon upon the single moon.

[30] Some philosophers [23] say: When the eye-consciousness happens to exist simultaneously [with its *ālambana*] and since it has been criticised that both these under such circumstances, arise in order, *i.e.* one after the other, immediately after these two images, a mental thought arises murmuring: 'I perceive the second moon.'

Some others say: It is due to a mistake in number [24] [of the two instead of one] in the moon, that mistake, too, happens out of the defect in the organ of the sight. If you do not admit the proposition of an external object, then the vision of gross form will be merely a perversive thought.

[The author says:] Mental consciousness does not arise immediately after the eye-consciousness and its *ālambana* coming into exisience [as you previously stated], but it does so only simultaneously and depending upon the images of these two. Then, [asks the opponent,] how does an understanding arise that I see the

[23] See Pramāṇavārtika, II, 294: मानसं तदपीत्येके (=कणादादय:)।

[24] See Prakaraṇapañcikā, p. 38, verses 58—60.

double moon ? [The author replies : If you stick to your view,] tell me : why does not the cognition arise of the double sound at a time immediately after the sound-object and its consciousness being present ? It is also impossible to assume that the mental consciousness arises successively in the case of a man who possesses the organ of the eye in a sound condition. Tell me, on what basis, are accomplished many and different things : the material objects, senses, their consciousness and their cognizable varieties [without intervention of the mental consciousness]? [So we must accept that there also arises simultaneously the mental consciousness by virtue of which we are able to congnize many and varied things.]

One who says that I perceive the single moon as double and accepts that there is the external object apart from consciousness, how will that man also explain the mistake in number causing the delusion of the double moon to arise ? [That is to say, he must also resort to the aid of mental consciousness to explain it satisfactorily.]

> " As both atoms and their aggregates are defective in one or other respect, they are not real objects of consciousness."

The *ālambana* consists in two parts, *viz.* representation of its own image and causality for its consciousness. The atom lacks in the first part, *i.e.* its image is not represented in consciousness, and the aggregate is devoid of the second part, *i.e.*, causality. Thus these two defects as have been discussed, point

out to the identity between the object and its consciousness.

[31] " Some Ācāryas hold that the combined form of atoms (*sañcitākāra*) is the cause of consciousness ".

In each atom there exists the combined form. That alone is perceived as the gross form in proportion to the number of atoms. That combined form, too, is real and produces the consciousness of the form of its self ; because it exists in substance.

" It becomes the actual object " ;

because it fulfils the said two conditions. This (combined form) is already an accomplished fact. Hence no question arises whether it is the same as the atom itself or not so.

" All things are possessed of many forms ".

These atoms themselves are regarded as possessed of atomic form as well as combined form. How can a single element be described to possess two forms ? All things which are collocations of material elements are considered to be of four great elements, earth, etc. as their essence, and have many forms. They are naturally possessed of distinct forces [each]. [For example,] the image of the blue and other colours existing in a substance-element and the same existing in a sense-organ are known to be quite different [from each other]. In the atom, among many forms " there also exists the combined form."

Only this form becomes object of the consciousness of the eye, etc. So it becomes

"the direct object of perception".

If so, why do you not say that cognition of atoms is possessed of combined form? [You admit that] the atom is of combined form. Why do you not likewise admit that its cognition is also of the combined form? Why do you only say:

"There exists the combined form in the atom"

[32] This sentence, having the nature of a sentence formulated to that effect, shows as well that their cognitions are possessed of the combined form of atoms. If so, binary atom has the form of binary atom, how has it combined form? Only the aggregates of different atoms are admitted in this system of thought; and these aggregates themselves constitute the combined forms. It is for this reason that they are not [considered to be] existent in substance. This point has already been mentioned; why is it repeated again? With some other motive it is done so. [That motive is his:] Though the substance-elements are each different in their nature, yet it is to be understood that this combined form is related to their mere collocation. When we analyse it, no more exists the combined form. Moreover, though all things are regarded only as the aggregates of atoms, still each thing has a relative difference, and we may perceive it in each substance. However, the scriptural passage like "What is material element, blue, (etc.), that is the earth element (*pṛthivīdhātu*)"

is to be interpreted as a sentence intended to demonstrate the Truth. . . .[25]

If so, how is it that atoms are not perceived by senses? and how are they perceived only by the knowledge of Tathatā, Suchness? [The opponent continues:]

"The atomic form becomes no object of the [sensual] consciousness".

This does not become object of the sensual consciousness; hence it is beyond the senses. The object which does not fall within the operation of senses, ought to be cognized only by the knowledge penetrating into Suchness. What is the argument for such an assumption? It is simply this: the atomic form never comes within the range of direct perception;

"just like its solidity and other attributes."

Blue and other colours

"though really existent in atoms, do not become objects of the visual and other consciousness."

[33] Because the powers of senses are related to particular objects [only, not to all].

"So also atomic form."

This is not contradicted, but consented to by both parties. The opponent objects: Let the atomic form appear as perceptible and not solidity, because they, both differ one from the other in nature. We reply: That property [of atoms] is accepted as *probans*

[25] Since the exact Sanskrit equivalent of the Chinese expression, *chi chih* is not ascertainable, the passage, एवमभ्युपगमे . . . व्यवहारः is left untranslated.

which is common to all ten bases formed by the material elements; hence no fallacy of exclusion of reason from the *sapakṣadṛṣṭānta*. Therefore this formulation [of syllogism] is in no way defective.[26]

> "[Different] perceptions of pot, cup, etc., will be identical"

for you who hold thus, (that is, the things are mere aggregates of atoms). For, consciousness does not differ as its object does not differ; and the sensual consciousness assumes its form in accordance with the object lying ahead (or in front). The opponent asks: How do you know that there is no difference in the object of consciousness? The author answers:

> "There exists no distinction among the many atoms of pot, cup, etc." [though the number "many" may vary in each case].

This sentence means this: Though the atoms in their combined forms become objects of our cognition, yet, while the self-nature of the pot, etc., being cognized, there exists even among the many aggregates of atoms, no such character that can distinguish one aggregate of atoms from the other[27]. Because we do not admit [as real] the combined form distinct in each aggregate, apart from their own real [atomic] forms, the sensual consciousness that has arisen depending upon that form will be identical. It is thereby settled that only the

[26] The *prayoga* may be like this: अण्वाकारो न विज्ञप्तिविषयः। अणुत्वात्। यद्यदणु न तद्विज्ञप्तिविषयः। यथा कठिनतादि.

[27] Read अवयविविशेषरूपम् in the Sanskrit text, p. 33, l. 13 above.

self-nature of atoms is object (*ālambana*). And in the undifferentiated form of atoms, there exists no element that causes to produce some discriminating and reinvestigating thought [regarding the differentiated gross form, such as pot, etc.]; for, such thought will be a separate one, just as a thought springing up from a blue patch, etc. [That being the case, the discriminating thought of gross form, pot, etc., will arise only when there is present the causal element. That causal element being absent, our idea of gross form is baseless.]

> "If [the opponent says that] the perception differs on account of differences in the forms [of the pot, etc.]."

[34] Here "the form" means the image that distinguishes itself in each case. The pot and cup are distinguishable in their forms by virtue of their different parts, neck, belly and bottom, etc., and our cognitions differ on that account.

The author replies: It is quite true,

> "but the [different forms] do not exist in substance."

No atoms constituting the object cognized by the sensual consciousness, are varied [in their size]. Though the aggregates of atoms are true empirically, yet they, being closely analysed, do not fall within the cognizance of senses. [There remain as real only atoms, and never the aggregates.] The [real] objects of cognition (*i.e.* atoms) which are identical in form, cannot, properly

speaking, become causes for different forms of cognitions.

[The opponent asks:] How do you know that there exists no distinction in form among the atoms?

[The author replies:]

"Because the atoms are absolutely identical in their dimension".

All objects are constituted of parts and these parts necessarily admit of distinction of forms. The proper nature of atoms, however, is devoid of any part and very subtle. Therefore how can we assign to it any distinction of form?

"Though the pot, cup, etc., are (apparently) varied objects, there exists absolutely no distinction in their atomic nature."

For, anything destitute of parts, neither increases nor decreases.

[35] "We therefore understand that there is no reality"

in the aggregates of atoms.

Everything composed of parts, has a form which is attributed to it, and not real of its own; and as such it does not fall within the domain of senses. Thus the opinion has been above criticised after a careful study that the aggregates of atoms tend to show their different real forms. Therefore [different] cognitions of pot, cup, etc., are, in fact, destitute of real objects different [in form] just as the feelings of happiness and misery are. Thus [it is clear that] atoms do not distinguish objects.

MANUSCRIPTS NOTES

DATE OF MĀDHAVASARASVATĪ—ITS BEARING ON THE DATE OF RĀMACANDRA AND VIṬṬHALA NEW LIGHT ON THE MUCH DEBATED DATE OF MADHUSŪDANASARASVATĪ

By K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L.

Two of *Mādhavasarasvatī's* works, namely the *Mitabhāṣiṇī* (a commentary on the *Saptapadārthī* of *Sivāditya*) and the *Sarvadarśanakaumudī* are now available in print. The former is published by Rama Sastri Tailanga in the Vizianagaram Sanskrit Series, No. 8 (1893) and the latter by K. Sambasiva Sastri in the Trivandrum Sanskrit Series, No. 135 (1938). Though as a compendium of the *Darśanas*, his *Sarvadarśanakaumudī* excels many other works of its kind and thus claims for itself an important place in the Indian philosophical literature, none of the modern books on the history of the subject mention *Mādhavasarasvatī*. The omission is probably due to the fact that the Sarvadarśanakaumudī was not known until recently.

As regards the date of *Mādhavasarasvatī*, there has so far been only one attempt which is worth recording. One of the MSS. utilized by Rama Sastri Tailanga for his edition of the *Mitabhāṣiṇī* is dated *Saka* 1445, *i.e.* A.D. 1523. On the basis of this he tells us that the author flourished in the beginning of the 15th century A.D. or earlier :

"एवमस्माभिर्मुद्रणसमये संगृहीतेषु मितभाषिणीपुस्तकेषु विजयनगर-संस्कृतपुस्तकालयपुस्तकान्ते—

बाणाब्धीन्द्रमिते शाके सुभानौ वत्सरे कुजे ।
सहस्यासितसप्तम्यां पुस्तं लक्ष्मीधरोऽलिखत् ॥

इति दर्शनादेतत्पुस्तकलेखकालः शाके १४४९ (सन् १५२३ई०) (संवत् १५८०) सिध्यति । ततश्च १५ई० शतकारम्भे ततः पूर्वं वा मितभाषिणीरचना-काल: . . . . . ॥

(*Bhūmikā* to the above edition, p. 2).

Again on p. 6 of the *Bhūmikā* he remarks :

"एवं शङ्कराचार्येभ्योऽर्वाचीनाः (९९१ई० सन्) पूर्वकालिका उदयनाचार्यास्ततोऽर्वाचीनः (१५२३ ई० सन्) पूर्वकालिकश्चायं मितभाषिणीकृन्माधवसरस्वतीति सिद्धम्" ।

The limits of the date of *Mādhavasarasvatī* which Rama Sastri Tailanga thus gives us are A.D. 991 and 1523.

There have been some conjectures also on the subject, none of which are founded on evidence. In the Appendix 'ग्रन्थानामकारादिवर्णानुक्रमेण सूची' (p. 579) to his edition of the *Sarvadarśanasaṃgraha*, Poona, 1924, M. M. Vasudeva Shastri Abhyankar mentions *Mādhavasarasvatī* with the date of A.D. 1350. No evidence is given for this date. K. S. Ramaswami Sastri and A. Sankaran in their paper "Kumārila and the Bṛhaṭṭikā" (*Proceed. of the Third Oriental Conference*, p. 527) say that "this writer lived about three centuries ago" without taking the trouble of giving evidence for this date and perhaps not knowing that Rama Sastri Tailanga has adduced some evidence for an earlier date. K. Sambasiva Sastri passes over the problem with the following perfunctory note : "No confirmatory evidence is available to determine the date of S'rimādhavasarasvatīyati. However, the following information procured on minute scrutiny is noteworthy. Mahāmahopādhyāya Abhyaṅker Vāsudeva S'āstrī had fixed the date of Mādhava Sarasvatiyati, to whom the commentary Saptapadārṭhatīkā is ascribed, as 1350 A.D. in the introduction to his edition of Sarvadarśanasaṅgraha (vide page 575) wherein other concurrent references also are

noticeable. I think the date is attributable only to Sāyaṇamādhava. Further research on the determination of time can be had later" [1] (Introduction to *Sarvadarśanakaumudī*, pp. 3-4). K. Sambasiva Sastri does not enlighten us on "the minute scrutiny" by which he procured the above information; nor does he tell us why the date is attributable only to *Sāyaṇamādhava* and not to *Mādhavasasvatī* also. The research on which the above remarks are evidently based, appear, however, to be only a reference to Abhyaṅkar's view which in its turn has not been substantiated by its exponent; and the need for further research on the problem is rightly emphasized by K. Sambasiva Sastri himself, though it has been postponed by him to a later date. In this paper which is an attempt in the direction of some further research on the subject, I propose to lay before scholars some evidence for the date of *Mādhava-sarasvatī*.

A MS. of the *Mitabhāṣiṇī* in the Adyar Library (No. 11. C. 39) is dated *Saṃvat* 1558, *i.e.* A.D. 1501. There is the following at the end of this.

इति परमहंसपरिव्राजकाचार्यमाधवसरस्वतीनिर्मिता सप्तपदार्थीटीका समाप्ता ॥ साम्बशिवाय नमः ॥

संवत् १५९८ वर्षे वर्षर्तौ महामाङ्गल्यप्रदे आषाढे मासे शुद्धपक्षे अष्टम्यां भृगु-वासरे अमरपुरीस्थेन म० दाजीसुतेन रामर्किना लिषि(खि)तेयं मितभाषिणी स्वार्थे परोपकृतये च ॥ श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः ॥

This date of the MS. shows that the commentary was written before A.D. 1501. An earlier MS. dated *Saṃvat* 1539, *i.e.* A.D. 1482 is reported by Rama Sastri Tailanga (*Bhūmikā*, p. 7, footnote). From this it is clear that the commentary was written before A.D. 1482 and that the author could not have flourished later than A.D. 1500. We have thus one limit for the date of our author. We now want the other, *viz.* the earlier limit. Fortunately there is

[1] The diacritical marks are reproduced here as they are used by K. Sambasiva Sastri.

evidence for this also. Till now *Mādhavasarasvatī* is known only as a writer on the *Darśanas*. But researches show that he is a grammarian also. A major work of his which has hitherto escaped notice of scholars is a commentary on the *Prakriyākaumudī* of *Rāmacandra*, entitled *Prakriyāsudhā*. A MS. (paper transcript, No. 54. A. 24) of this is one of the proud possessions of the Adyar Library. Reference to *Vidyendravana* as *Guru* both here and in the *Sarvadarśanakaumudī* is proof of the identity of authors. At the end of the *Ajantanapuṃsakaprakaraṇa* of the *Prakriyāsudhā* (A. L. transcript, p. 166) we have :

श्रीविद्येन्द्रवनाख्यस्य गुरोः पादावनुस्मरन् ।
अकरोन्माधवयतिरजन्तप्रक्रियासुधाम् ॥

Similarly the colophon at the end of the *Strīpratyayaprakaraṇa* (p. 364) runs : श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविद्येन्द्रवनश्रीशिष्यमाधवसरस्वतीविरचितायां प्रक्रियासुधायां स्त्रीप्रत्ययव्याख्या समाप्ता । Compare this with the following occurring at the beginning of the *Sarvadarśanakaumudī* :

विद्येन्द्रवननामानं श्रीगुरुं प्रणमाम्यहम् ।
विनेयभृङ्गसंलीढपादपङ्केरुहासवम् ॥

From this fact that *Mādhavasarasvatī* has written a commentary on the *Prakriyākaumudī* of *Rāmacandra*, we know that the former must be later than the latter. As for the date of Rāmacandra which can thus reasonably be taken as the *terminus a quo* for the date of our author, we have evidence. In the introduction to his edition of the *Prakriyākaumudī* (Bombay Sanskrit and Prakrit Series, p. 44). K. P. Trivedi draws attention to a MS. of the work dated *Saṃvat* 1493, *i.e.* A.D. 1437. An earlier MS. of this work is noticed by Satishchandra Vidyabhusana in *JPASB*, 1908, pp. 593 ff. According to the following note in verse found at the end of this latter MS., this was copied by *Nṛsiṃha*, son of *Rāmacandra* (author of the work), out of affection for his son *Viṭṭhala* (author of the commentary *Prasāda* on the work) on

Friday, the 10th day of the dark fortnight of *Phālguna* of the cylic year *Sobakṛt* corresponding to *Saka* 1345, *i.e.* A.D. 1423.

शाके पञ्चसमुद्रवह्निकुमिते संवत्सरे शोभकृ-
त्संज्ञे फाल्गुनिके च मास्यविशदे पक्षे दशम्यां तिथौ ।
शुक्रस्याहनि रामचन्द्रविदुषः श्रीविट्ठले रागिणः
सूनुः स्वालिखति प्रयत्नत इमं ग्रन्थं नृसिंहाभिधः ॥

Nṛsiṃha was old enough to have the son *Viṭṭhala* in A.D. 1423. The latter for whose sake the MS. is said to have been copied, was evidently a young student at this time. On the ground of the date of this MS. as well as of the one referred to by Trivedi, we can safely assign *Rāmacandra* to the latter half of the 14th century. Perhaps he might have lived a few years in the beginning of the 15th century also. Whatever be the exact limits of *Rāmacandra's* date, his commentator *Mādhavasarasvatī* cannot be earlier than A.D. 1400. We can thus place our author between A.D. 1400 and 1500. Let us now see whether we can bring these limits closer and give them more accurately. A close comparison of *Viṭṭhala's Prasāda* with *Mādhavasarasvatī's Prakriyāsudhā* clearly shows that the latter draws upon the former. Here is an instance.

Viṭṭhala's Prasāda, Part 1, p. 524 :

गोस्त्रियोः ॥ 'गो' इति स्वरूपग्रहणम्। 'स्त्री' इति प्रत्ययग्रहणम्। स्वरितत्वादुपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणमित्यभिप्रेत्याह—गोन्तस्त्रीप्रत्ययान्तयोर्ह्रस्वः स्यादिति। गोशब्दोऽन्तो गोन्तः। स्त्रीप्रत्ययोऽन्तो यस्य तत् स्त्रीप्रत्ययान्तम्। तयोर्गोन्तस्त्रीप्रत्ययान्तयोरुपसर्जनयोरित्यर्थः। अत्र च प्रातिपदिकस्येति वर्तते। तस्योपसर्जनगोशब्देन उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तेन च तदन्तविधिर्ज्ञेयः। ततश्चायमर्थः स्यात्—उपसर्जनगोशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यादिति। तेन गोकुलं राजकुमारीपुत्र इत्यत्र ह्रस्वो न। अतिमाल इति। मालामतिक्रान्तोऽतिमालः।

Compare this with the following *Prakriyāsudhā :*

गोस्त्रियोः ॥ 'गो' इति स्वरूपग्रहणम् । 'स्त्री' इति प्रत्ययग्रहणम् । उपसर्जन-ग्रहणं तयोर्विशेषणं मत्वाह—गोऽन्त इति । अत्र प्रातिपदिकस्येति वर्तते । तथा च उपसर्जनगोशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यादित्यर्थः । तेन गोकुलं राजकुमारीपुत्र इत्यत्र ह्रस्वो न । अतिमालमिति । मालामतिक्रान्तोऽतिमालः । मालाशब्दोऽतिक्रमणक्रियापेक्षया कर्मशक्तियोगात् द्वितीयान्त एव । न तु तस्यातिमालमानय बधानातिमालेनाकार्यतिमालाय देहीत्यादौ क्रियान्तरमपेक्ष्य शक्त्यन्तरावेशस्संभवति ।

(P. 529 of the A. L. Transcript).

It cannot be that *Viṭṭhala* has based his work on *Mādhava-sarasvatī's*. Later grammarians like *Bhaṭṭoji*, *Hari* and *Nāges'a* refer only to *Viṭṭhala* as the commentator on the *Prakriyākaumudī*. So far as I am aware, there is no mention of the *Prakriyāsudhā* anywhere in the works of later grammarians. This fact would be insignificant if *Viṭṭhala's* work is based on *Mādhavasarasvatī's*. Further *Viṭṭhala* was the grandson of the author and the proper view would be that he wrote his commentary independently.

Now in view of the date of the MS. of the *Prakriyākaumudī* copied by his father *Nṛsiṃha*, *Viṭṭhala* has to be assigned to the first half of the 15th century. *Mādhavasarasvatī* who closely follows the *Prasāda* has therefore to be assigned to the second half of the 15th century as is also evidenced by some of the dated MSS. of his *Mitabhaṣiṇī* noted above. There is some definite evidence to confirm this. The following occurs at the end of a MS. of the *Vedānta-sārasarvasva*, another of *Mādhavasarasvatī's* works, in the Govt. Orient. MSS. Library, Madras, Trien. Cat., Vol. IV (A) R. 3085 *b* :

रौद्र्युद्भवतोत्तरायणयुते मासे च चैत्रोदिते
पक्षे बाहुलके तिथौ दिनकरे मध्ये चतुर्थ्यामसौ ।
सत्यज्ञानसुखात्मको यतिवरो मुक्तो वसिष्ठाश्रमे
तं पम्पाधिपतिं स्मरन् हृदि शुचौ श्रीतुङ्गभद्रातटे ॥

The astronomical details given here correspond to 19th March, 1500 A.D., the date on which *Mādhavasarasvatī* died in

Vasiṣṭhāsrama in *Pampākṣetra*, which is situated on the bank of the *Tuṅgabhadrā*. If we assume that he lived a life of 60 years, we can place him between A.D. 1440 and 1500. In the verses at the end of the *Mitabhāṣiṇī* and the *Sarvadarsanakaumudī* the author gives some information about himself. He was the native of *Sodā* (Kanara Dt.) in the valley of the *Sahya* mountains wherein is situated the temple of *Gokarṇamahābalesa*, adjoining which is the *Kṛṣṇā* river, and where ruled the king *Arasendra*. He was an *Ekadaṇḍi* ascetic, a disciple of *Vidyendravana* which latter lived on the bank of the *Caṇḍikā* (see Madras R. 3085 *a* and *b*).

As for his works we have the following account both at the end of the *Sarvadarsanakaumudī* (Triv. ed.) and Madras R. 3085 *a* :

मयूखमाला, चिन्तामणिटीका, मितभाषिणी नाम सप्तपदार्थीटीका, मन्दानुकम्पिनी नाम कुसुमाञ्जलीपद्यटीका, वासिष्ठपञ्चिका नाम वासिष्ठव्याख्या, अभिनवसप्तपदार्थी, सर्वदर्शनकौमुदी।

Only two of these works, *viz.* the *Mitabhāṣiṇī* and the *Sarvadarsanakaumudī* have now been saved from oblivion together with the *Prakriyāsudhā* which last is omitted in this account and is here noticed for the first time. Unfortunately the transcript in the Adyar Library is incomplete. It stops with the *Pūrvārdha*. Here also unlike the rest of the work, the *Taddhita* portion is identical with the corresponding *Prasāda* and this seems to have been copied by the scribe from that commentary. The omission of the *Prakriyāsudhā* in the above account is probably due to the fact that the commentary became rare soon after it was written, being incapable of gaining popularity against the *Prasāda* on which latter it is based.

In this connection attention deserves to be drawn to a namesake of our author to whom a verse is attributed by *Rūpagosvāmin* in his *Padyāvali* (Edition by Dr. S. K. De, Verse 57). Dr. De remarks (p. 220) : " Can this *Mādhava-Sarasvatī* be the *Mādhava-Sarasvatī* who is mentioned as his Guru by Madhusūdhana-Sarasvati in one of the concluding verses of his Advaitasiddhi." According to Dr. De (Intro. p. 53) " the most flourishing period of Rūpa's

literary activity falls between 1533 and 1550 A.D., but it must have begun as early as 1495 A.D.". In his introduction to the *Siddhāntabindu*, Gaekwad's Oriental Series, No. 64, p. 25, P. C. Divanji places *Madhusūdana* between A.D. 1540 and 1647. According to these dates of *Rūpa* and *Madhusūdana* the *Guru* of the latter could only be a younger contemporary of the former, if we allow a difference of, say, 20 years in age between a teacher and a disciple. It is unusual that *Rūpa* quotes in his anthology from a much younger contemporary. One of the above two dates must therefore be wrong. I think the date assigned to *Madhusūdana* by Divanji is not acceptable. According to Divanji he was born in A.D. 1540 (Intro. p. 23). But there is evidence to believe that he lived earlier than this date. There is a MS. (paper, No. 40. C. 28) of the *Bhāṣikavṛtti* in the Adyar Library. At the end of this there is this:

परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपुरुषोत्तमभारती श्रीधरशि ॥ शुभं भवतु ॥ संवत् १६३० श्रावणशुदि दसोमे वाराणसीवास्तव्य उ . जनार्दनसुत गोविंदे-(विन्द)न लिषि(खि)तं । लेष(ख)कपाठकयोः शुभं भवतु ॥ श्रीविश्वनाथ ॥

It is not quite clear why the scribe mentions *Puruṣottama-bhāratī* here. Probably the MS. was copied for the latter. It is, however, clear that *Puruṣottamabhāratī* lived in *Saṃvat* 1630, *i.e.* A. D. 1573. *Puruṣottama*, disciple of *Srīdhara* was also the disciple of *Madhusūdana*. According to Divanji *Madhusūdana* would have been only 33 years old in A. D. 1573—too young to have a *Paramahaṃsa* as his disciple. *Madhusūdana* has therefore to be assigned to a date which is somewhat earlier than the above. The point which we have to note here is this. If the date of *Madhusūdana* is pushed back, the date of his *Guru Mādhava-sarasvatī* may coincide with that of his namesake, the present author. There may thus be a temptation to identify one with the other. There is, however, no evidence at present urging such identification and I leave this probable chronological agreement at that.

AUTHOR OF A COMMENTARY ON THE BHĀRADVĀJAS'IKṢĀ

Sri V. R. Ramachandra Dikshitar and Sri P. S. Sundaram Ayyar have published the Bhāradvājas'ikṣā with a commentary as No. 6 in the Government Oriental Series Class A, B. O. R. Institute, Poona, 1938. The commentary is attributed here to one Nāges'vara. In their introduction (p. iii) the editors observe: "The name of the commentator according to the colophon is Nāges'vara, son of Vṛddhagiri. It is difficult to trace the family and date of this commentator. It is likely that the commentator was an ancestor of the family of Jaṭāvallabhas in Paranur Village in Tirukkovalūr Taluq, South Arcot District". *Footnote*: "But in the edition by Sieg, Jaṭāvallabha S'āstrin is mentioned as commentator".

This is incorrect. The colophon referred to by the editors is a note in Tamil mentioning the copyist and date of a MS. utilized by them for the edition. It runs: पिंगलवर्षम् आवणिमासम् २३ चित्तश्रविष्ठा इन्ददिनत्तिल् यरिपरवनूरुक्कुं वृद्धगिरिशास्त्रियळ् कुमारन् नागेश्वरशास्त्रियळ् यळुदिनतु ॥ It is evident from this that Nāges'vara is the copyist and not the author of the commentary. The real colophon of the commentary, which mentions the commentator, is missing in all the MSS. on which the above edition is based. As usual with MSS. written in Malayāḷam script, the text of the commentary is preserved intact in a MS. written in this script and deposited with the shelf-number 19. O. 5 in the Adyar Library. The colophon of the work is found in this. It runs as follows:

भारद्वाजमुनिप्रोक्ता भारद्वाजेन धीमता ।
व्याख्याता लक्ष(क्ष्म)णाख्येन जटावल्लभशास्त्रिणा ॥

From this it is evident that the author of the commentary is Jaṭāvallabha Lskṣmaṇas'āstrin.

I am indebted to Sri K. Ramachandra Sarma, my colleague in the Adyar Library, for bringing to my notice the wrong ascription of the commentary to the copyist.

MANUSCRIPTS NOTES

By H. G. Narahari, M.A.

I

THE RAGHUPATIRAHASYAPRADĪPIKA OF S'RĪMUNI AND ITS DATE: AFTER 1550 A.D.

To the Vaiṣṇava Saints of Bengal, to the followers of the school of Caitanya in particular, do we mainly owe the introduction of the *Bhakti-rasa* and its elaboration and systematization as an independent *Rasa*. The usual tendency among orthodox writers on Sanskrit Poetics is to accept only *eight Rasas* or *nine* with the inclusion of the *S'ānta* also. *Bhakti* was never allowed by them the status of an independent *Rasa*. *Abhinavagupta* and his followers consider *Bhakti* to be but a phase of *Rati*, and as such incapable of being developed independently. *Mammaṭa*[1] and *S'āriṅgadeva*[2] consider it as an accessory (*vyabhicārin*), never as a permanent feeling (*sthāyin*). On the ground that *Bhakti* and *S'ānta* have a common goal before them *viz*., the realization of *Mukti*, *Abhinavagupta* and some of his followers feel that the former is only a variety of the latter, but this view is questioned by *Jagannātha*.[3]

The upholders of *Bhakti* refused to believe that it could be merged under the head of any one of these *nine* Rasas, and maintained that it has every right to be regarded independently. If anger (*krodha*), grief (*s'oka*), fear (*bhaya*) and others which, by nature, are opposed to real pleasure, can be granted the status of a Rasa, why is it, asks *Madhusūdana Sarasvatī*,[4] that a similar recognition has been denied to *Bhakti* whose claims for being called so are a thousand-fold more substantial ?

[1] *Kāvyaprakās'a*, IV, 35.
[2] *Saṅgītaratnākara*, p. 839 (Anandasrama Edn.).
[3] *Rasagaṅgādhara*, p. 45 f. (Kavyamala Edn.).
[4] *Bhagavadbhaktirasāyana*, II, 79 f.

Among the works that originated as illustrations of the *Bhakti-rasa*, the chief are the *Bhaktirasāmṛtasindhu* and the *Ujjvala-nīlamaṇi* of Rūpagosvāmin[5] and the *Bhagavadbhaktirasāyana* of Madhusūdana Sarasvatī. Love of Kṛṣṇa (*kṛṣṇarati*) is taken in these works as the dominant feeling (*sthāyibhāva*) which develops, through the agency of suitable Excitants (*Vibhāvas*), Ensuants (*anubhāvas*) and Auxiliaries (*vyabhicāribhāvas*), into the *Bhakti-rasa*. Instead of conceiving *Rasa* as that æsthetic pleasure which is experienced by the individual on seeing a beautiful object or on seeing a beautiful circumstance exhibited on the stage, these people hold that the mind of the devotee, when influenced by proper stimulants (*vibhāvas* etc.), attains the state of supreme happiness and that this is the realization of the *Bhakti-rasa*.

That this school of thought found a good following later and that a rival school even was started by the devotees of Rāma, seems to be supported by the existence of the *Raghupatirahasyadīpikā* (RR.) of which *two* MSS. are known at present, *one* at Oudh and the *other* in the Adyar Library; the former MS. calls its author *Nārāyaṇamuni* and is described in the catalogue[6] as "a treatise on Rhetoric in which the character and deeds of Rama are mentioned." Mr. Krishnamacharya[7] has noticed the latter, but is content with noting that its "verses adore Rama." But a study in detail of this manuscript reveals much more information that is valuable, and the present is an attempt in this direction.

The copy of the RR. deposited in the Adyar Library is an old paper manuscript, written in Devanagari. It bears the shelf-number VIII. B. 18, and is mentioned on p. 37*a* of the second part of the Library Catalogue. As opposed to the *Oudh* MS. which calls *Nārāyaṇamuni* as the author, the work is here ascribed to *Śrīmuni* as is evidenced by its concluding colophon which runs: *Iti śrīraghupatirahasyapradīpikāyāṁ śrīmunikṛtau saṁbhogaprakaraṇam*;

[5] For an analysis of these *two* works in detail, as well as for an historical account of Bengal Vaiṣṇavism, see S. K. De, *IHQ.*, VIII. 643 ff.

[6] C. Browning, *Catalogue of Sanskrit MSS. existing in Oudh*, V. 10.

[7] *Classical Sanskrit Literature*, p. 798 n.

also, while the former MS. calls the work *Raghupatirahasyadīpikā* it is here styled *Raghupatirahasyapradīpikā*.

Despite the pretentions of the work to be an independent composition, it is nothing more than an adaptation of the *Ujjvalanīlamaṇi* (*UN.*) of Rūpagosvāmin to suit as an invocation to Rāma, obviously by a devotee of Rāma, perhaps by a follower of the Rāmānanda sect. For the remaining part, both the *UN.* and the *RR.* proceed on the same lines and with the same theme *viz.*, treating the *Madhura-rasa in extenso* and saving it thus from the oblivion to which it is thrust by orthodox writers on Sanskrit Poetics. The names of the *prakaraṇas* are common to both the works, and the colophons vary only in so far as the names of the *two* works are concerned ; the sectional colophons of the *UN.* end, as a rule, with *Iti . . . prakaraṇam*, while those of the *RR.* usually run *Iti srīraghupatirahasyapradīpikāyām . . . prakaraṇam* ; also, while the former work concludes *Iti saṁbhogabhedaprakaraṇam* ; *samāpto'yam srīrūpadevagosvāmiracitā ujjvalanīlamaṇināmā granthaḥ*, the final colophon in the latter work runs *Iti srīraghupatirahasyapradīpikāyām srīmunikṛtau saṁbhogaprakaraṇam.*

The process of adaptation very often consists in a simple interchange of *Rāma* or any of his known names for *Kṛṣṇa* and allied names :

(*a*) इत्यादयोऽस्य शृङ्गारे गुणाः कृष्णस्य कीर्तिताः ।
उदाहृतिरमीषां तु पूर्वमेव प्रदर्शिता ॥ *UN.* I, 8.

इत्यादयोऽस्य शृङ्गारे गुणा रामस्य कीर्तिताः ।
उदाहृतिरमीषां तु तत्र तत्र प्रदर्शये ॥ *RR.* I, 8 (fol. 1*b*)

(*b*) तास्तु श्रीयदुवीरस्य सहस्राण्यस्य षोडश ।
अष्टोत्तरशताग्राणि द्वारवत्यां सुविश्रुताः ॥ *UN.* III, 6.

तास्तु श्रीरघुदेवस्य शतानि कथिता इह ।
दत्ता नृपविदेहेन सीता सेवनतत्परा ॥ *RR.* III, 3 (fol. 2*b*)

Among the many illustrative verses occurring in the *UN.*, those pertaining exclusively to *Kṛṣṇa* are omitted by the *RR.*, while those referring to *Rāma* also are retained :

(a) To illustrate the *upapati*, the *UN.* (I, 16) cites the verse संकेतीकृत० from the *Padyāvalī*, but the *RR.*, though adopting the definition, omits the illustration.

(*b*) Similarly, the verses राधायामेव० and वैदग्धीनिकुरम्ब० which occur in the *UN.* (I. 23, 24) as illustrations of the hero who is *anukūla*, are omitted by the RR. which contents itself with the verse अतिरिक्ततया० (*UN.* I, 22 ; *RR.* I, 16) which contains not only the definition but also an illustration taken out from an incident in the life of *Rāma*.

Where, however, passages and illustrations referring to *Rāma* are not found, they are manufactured and inserted :

(*a*) While the *UN.* begins with the invocatory verse नामाकृष्टरसज्ञः० which is a prayer to *Kṛṣṇa*, the *RR.* opens with the following *two* verses wherein obeisance is made to *Rāma :*

रामं दूर्वादलश्यामं पद्माक्षं पीतवाससम् ।
नमामि शिरसा देवं जानकीनिजनायकम् ॥
व(न्दा)महे महेशानं हरकोदण्डखण्डनम् ।
जानकीहृदयान(न्द)चन्दनं रघुनन्दनम् ॥ (fol. 1*b*)

(*b*) तत्र शास्त्रप्रसिद्धास्तु राधा चन्द्रावली तथा ।
विशाखा ललिता श्यामा पद्मा शैव्या च भद्रिका ॥
तारा विचित्रा गोपाली धनिष्ठा पालिकादयः ।
चन्द्राव(ल्यै)व सोमाभा गान्धर्वा राधि(कै)व सा ॥
अनुराधा तु ललिता नैतास्तेनोदिताः पृथक् ।
लोकप्रसिद्धनाम्न्यस्तु खञ्जनाक्षी मनोरमा ॥
मङ्गलाविमलालीलाकृष्णाशारीविशारदाः ।

तारावलीचकोराक्षीशंकरीकुङ्कुमादयः ॥
इत्यादीनां तु शतशो यूथानि बजसुभ्रुवाम् । *UN.* III, 54 to 57*b*.

तत्र शास्त्रप्रसिद्धास्तु सीताप्रभृतिना(यि)[8]काः ।
लोकप्रसिद्धनाम्न्यस्तु चम्पकवर्णी मनोरमा ॥
मङ्गलाविमलालीलाकृष्णसारीविशारदा ।
सुमध्यमा चकोराक्षी शङ्करी कुङ्कुमा तथा ॥
चारुदत्ती कृपापूर्णी रहस्यज्ञा प्रियंवदा ।
उदारा साधुकीर्तिस्तु शान्ता सीमन्तिनी नवा ॥
मृगा(क्षी)[9] मृगशावाक्षी मानिनी मानकोविदा ।
कल्याणी सुन्दरी प्रौढा परज्ञा चारुद(र्शिनी)[10] ॥
मुग्धा कलावती केशी सुकेशी शान्तरूपिणी ।
शृङ्गारचतुरा रतिदा रुष्टशान्तिककोविदा ॥
चन्द्रानना चन्द्रजिता चन्द्रभागा चन्द्रावली[11] ।
सुशीला मान(स)ज्ञाना नाट्यशास्त्रविशारदा ॥
इत्यादीनां तु शतशो यूथानि हरिसुभ्रुवां । *RR.* (*fol. 3 af*)

Passages incompatible with the nature of *Rāma* are omitted and, where possible, his distinctive traits are substituted for those of *Kṛṣṇa*:

(*a*) Verses III, 37 to 51 in the *UN.* which speak of the dalliance of *Kṛṣṇa* with married cowherdesses are omitted by the *RR.*, in conformity with the avowed monogamous character of *Rāma*.

(*b*) तथा च प्राञ्चः—

शृङ्गाररससर्वस्वं शिखिपिच्छविभूषणम् । *UN.* I. 19*ab*.

[8] MS. wrongly reads नायका:
[9] The letter in the MS. is not clear.
[10] The letters here in the MS. are not clear.
[11] Though the line is correct grammatically, the metre is disturbed here. I cite the line as it is found in the MS.

उक्तं च—

शृङ्गाररससर्वस्वं शृङ्गाररस्यविभूषणम् । *RR.* (*fol.* 1*b*)

(*c*) न किल घटते राधारङ्गप्रसङ्गविधायिता—*UN.* I, 25*a*

न किल घटते सीतारङ्गप्रसङ्गविधायिता—*RR.* (*fol.* 2*a*)

(*d*) विहरन्सह राधया मुरारिर्यमुनाकूलवनान्यलंचकार—*UN.* I, 26*b*.

विहरन्सह सीतया मधौ च सरयूकूलवनान्यलंचकार—*RR.* (*fol.* 2*a*)

It is thus clear that the *RR.* is no more than the *UN. mutatis mutandis*, meant to serve as an illustration of the life of Rāma.

The exact name of the author of this work, whether it is *Nārāyaṇamuni* or *Srīmuni*, must remain unsettled[12] until more MSS. of the work are discovered. It is also impossible, at present, to determine its date with exactness, owing to lack of sufficient information about its author. But still the fact that it is essentially based on the *UN.* of Rūpagosvāmin proves beyond doubt that it must be later than that work. According to Dr. S. K. De,[13] the *UN.* was composed by Rūpagosvāmin after 1541 A.D., and the *RR.* based on this must certainly be much later. It is most unlikely that an author's work suffers from plagiarization even during his life-time. The period of Rūpagosvāmin's literary activity is known[14] to have extended as far as 1550 A.D., and it is quite possible that the *RR.* cannot have been composed earlier than this date. The *terminus a quo* of the *RR.* must hence be 1550 A.D.

---

[12] It is no uncommon practice to omit mentioning the actual name of a spiritual teacher and to substitute it by some name conveying respect; *Vidyāraṇya* is thus very often referred to as *Bhāratītīrthaguru*, and Ānandatīrtha, the founder of the Dvaita school of Philosophy, is most frequently referred to as *Pūrṇaprajñācārya*. If this should be true of the author of the *RR.* also, it is quite likely that some of his pupils whose respect for him prevented them from calling him by his actual name, *Nārāyaṇamuni*, mentioned his name as *Srīmuni*.

[13] Introduction to *Padyāvali*, p liii.

[14] *Ibid.*

II

THE ADVAITAJALAJĀTA: THE PROBABLE DATE OF ITS AUTHOR PĀṆḌURAṄGA

That a work of this name was written by *Acyutas'arma Moḍak* is known from a single reference to it given by the author himself in another work of his, the *Prārabdhadhvāntasaṁhṛtiḥ* (PDS).[1] The passage in question runs :

यथाचन ज्ञानिनोऽपि प्रारब्धवादेन यथेष्टचेष्टा तथोपपादितं मदीयेऽद्वैत-जलजातेऽवैदिकधिक्कृतिनामके शाक्तशासने च। सप्रपञ्चमिहाप्युक्तं दिङ्मात्रे-णेत्यलं पल्लवनतः (page 26).

R. G. Bhandarkar[2] speaks of another work of this name written by *Pāṇḍuraṅga*, son of *Nārayaṇa*. As the information available regarding the *Advaitajalajāta* written by the former author is too meagre, it is difficult to say at present whether the two works are really different or not. Granting that they are different, it is possible to deduce certain conclusions regarding the relation between the two writers.

Acyutas'arma mentions that he was a pupil of one *Nārāyaṇa-guru* or *Nārāyaṇas'āstri* as is evident from the following colophonic passages of his PDS. :

श्रीमन्नारायणगुरून् . . . . . प्रणमामि मुहुर्मुहुः।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणक्षीरार्णवविहरण श्रीमदद्वैतविद्येन्दिरारमणश्रीम-न्नारायणशास्त्रिचरणारविन्दद्वन्द्वमिळिन्दायमानमानसस्य मो (ड) कोपाह्वयस्य अच्युतशर्मणः कृतौ प्रारब्धवादध्वान्तसंहृतिः संपूर्णा ॥ (page 40).

[1] This is a paper MS. deposited in the Govt. Oriental Library, Mysore, bearing the Shelf-number B. 223. I have described this work at length in my article *The Prārabdhadhvāntasaṁhṛtiḥ of Acyutasarma Moḍak* which is in course of publication in the *New Indian Antiquary*.

[2] *Lists of Sanskrit MSS. in Private Libraries in the Bombay Presidency*, I, 88.

Now, the final colophon of *Pāṇḍuraṅga's* work[3] runs :

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणक्षीरार्णवविहरण श्रीमदद्वैतविद्येन्दिरारमण श्रीमन्नारायणप(ण्डि)तात्मजपाण्डुरङ्गविरचितमद्वैतजलजातं संपूर्णतामलभत ॥

Comparing this colophon with that of the PDS., it is easily seen that the attributes given to *Nārāyaṇa* in the two places are identical. If this should mean that the two names refer to a single man, *Pāṇḍuraṅga* will have to be considered as the son of the preceptor of *Acyutas'arma Moḍak* and will hence have to be his contemporary.

Acyutas'arma is known to have written his PDS. in 1819 A.D.[4], his *Mahāvākyārthamañjarī*[5] in 1825 A.D. and his *Sāhitya-sāra*[6] in 1831 A.D. He must therefore have lived roughly between 1775 and 1850 A.D. As his contemporary, *Pāṇḍuraṅga* also should have lived at this period.

[3] *Ibid.*

[4] The colophon of the work contains the chronogram : *Iti s'āke s'as'ivedā-s'va bhūmite ihāyane pramathyākhye . . . prārabdhadhvāntasaṁhṛtiḥ pūrṇā.*

[5] A MS. of this deposited in the Adyar Library (No. XI. D. 14) has the following chronogram at the end : *s'āke'smin munivedavājyamṛtabhe* 1747 *s'rī pārthivābde madhau s'uklāyām pratipady abhūd iti kṛtiḥ s'rī mañjarī nāmikā. . . .*

[6] Printed by the Nirnayasagara press, Bombay, in 1906.

REVIEWS

The Tagore Birthday Number of the Visvabharati Quarterly, Vol. VII, Parts 1 and 2, May to Oct. 1941. Price Rs. 5.

This is a book of about 450 pages, containing 32 Articles by various writers of eminence, who have an intimate knowledge of the various phases of the life of the great Sage of Santiniketan, published in commemoration of the 80th Birthday of the poet, which fell in April 1941. Besides these articles, there is a Chronicle giving details in a chronological order of the different events of importance in his life, and also a bibliography of the poet's writings. Among the articles one is a poem of Tagore himself.

It is not possible, nor will it be in conformity with the rules of propriety, if I attempt to review each of the articles or if I make a selection of a few of them for special notice. Suffice it to say that the contributors come from different countries in the world on both the hemispheres, occupying different avocations in life. But each one of them has something to say on one or the other of the different aspects of the poet, his life and his gift to humanity.

No account of a great person will be a substitute for the person himself. The *Rāmāyaṇa* cannot replace Śrī Rāma. The last three Books of *Bhāgavata* do not fill up the gap left by the passing away of Śrī Kṛṣṇa. The work under review has come out at a time when the poet's physical existence has come to a close. The same veneration which prompted *Vālmīki*, who knew Śrī Rāma personally, to write out the *Rāmāyaṇa*, the same veneration which prompted Śuka Maharṣi, who too knew Śrī Kṛṣṇa in person, to write the *Śrīmad Bhāgavata*, had prompted the authors of

these various Papers to record in writing what they thought of the great personality, how he impressed on them. Just as the *Rāmāyaṇa* was composed towards the last stage in the life of Śrī Rāma, just before the end of his physical existence, these papers also were written when the poet was still alive.

There are many, like the present reviewer himself, who had the great privilege of coming into close contact with the poet at his own dear home, the Santiniketan, meeting him quite constantly, talking to him freely, enjoying his affection, looking after his comforts during his stay at Adyar. It is not possible for anyone to give adequate expression to the picture they have in their mind of the stately figure, the saintly look, the smile which radiates love, the affection and regard shown to all who approach his presence. To some, silence is more expressive of the experience they had.

To those who have known the great poet, the book will be of help in strengthening their memory of him; to those who have only heard of him, the book gives a vivid picture, so far as it may be, of the person. To the succeeding generations, the book will serve as a foundation on which they can picture to themselves what he could have been.

The book contains various photographs of the poet at various ages and under varying environments. Some of the poet's contributions to pictorial art are also reproduced here. Even in correcting a manuscript, the poet evinced always his artistic talents and his love of beauty. All the corrections done in ink take at the final stage some artistic shape. Having had many occasions to see Gurudev engaged with his Note-book and pen, some of the reproductions take me back to the days when the present reviewer was a resident at Santiniketan and a frequent and welcome guest at his house.

EDITOR

The *Prakriyāsarvasva* (Taddhita Portion) of Nārāyaṇa Bhaṭṭa, edited by C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil (Oxon)., The Madras University Sanskrit Series No. 15, University of Madras. Price Rs. 3-4-0.

Nārāyaṇa Bhaṭṭa, a versatile genius who lived over three hundred years ago in *Kerala*, is well known to the Sanskrit literary world through his devotional poem *Nārāyaṇīya* (the *Bhagavadgītā* of Malabar) published in the Trivandrum Series as No. 18 and his *Śāstraic* work the *Mānameyodaya* published in the same Series as No. 19. The latter has been published in the Theosophical Publishing House Series, also with an English translation by the present editor and Sri S. S. Suryanarayana Sastri. The *Prakriyāsarvasva* is undoubtedly the greatest of the works of the author. The first three sections and a part of the fourth section of the work is already available in print in the Trivandrum Series No. 106, and the *Uṇādi* section in Part II of No. 7 of the Madras University Sanskrit Series. The *Taddhita* portion is now edited by Dr. C. Kunhan Raja, who brings to his work not only the critical acumen of the modern scholar but also the learning and accuracy of the ancient. The edition which contains a very learned introduction where problems connected with the author and the work are discussed by the editor in the truest academic spirit and the importance of the work is vividly brought out, is made exemplary by the appendices, indices and notes at the end. One important feature of the work is that unlike the other well known Prakriyā-granthas (the *Prakriyākaumudī* etc.), which rarely go beyond the orbit of the *Pāṇinian* school, the *Prakriyāsarvasva* is a sort of encyclopaedia drawing upon a large number of older works which belong both to *Pāṇinian* and *Non-Pāṇinian* schools and some of which are now lost to us. And here lies the great contribution of *Nārāyaṇa Bhaṭṭa*'s work to the history of *Vyākaraṇa* where there are still many dark spots to be enlightened. We cannot describe this feature of the work better than in the words of the learned editor who rightly observes: "His commentary on the

sūtras of Pāṇini form a basis, not only for understanding the meaning of the sūtras, but also for reconstructing the history of the various systems of Sanskrit grammar." "Nārāyaṇa is a bold author. He explains; he cites authorities; he criticises; he states his opinion clearly. Reading the commentary is a treat to the intellect. It is also a treat to the mind. It is as interesting as a Romance."

It is not always that one gets an opportunity to review a work and an edition of it of this type which represents a fine combination of both scholarship and research and which will clearly bring home to every one that mere paraphrasing is no commentary any more than the mechanical reproduction of a MS. is an edition. Here is an author who has found his editor and an editor who has found his author. May not the scholarly world which is greatly indebted to Dr. Kunhan Raja for various other important works, too, besides this, hope that he will, under the enlightened auspices of the Madras University, bring out a similar edition of the rest of this important grammatical work also?

S. SUBRAHMANYA SASTRI

Śrīmad Bhagavadgītā with Sarvatobhadra edited by T. R. Chintamani, M.A., PH.D., University of Madras, 1941, pp. lxxxiii, 524, 46; price Rs. 5-4-0.

The problem of the text of the *Bhagavadgītā* has been engaging the minds of several scholars recently; and to the present edition of a Kashmirian text together with the commentary of Rājānaka Rāmakaṇṭha is bound to be of interest from the textual as well as the doctrinal point of view. The editor, Dr. Chintamani, subscribes to the views of neither Dr. Schrader, according to whom

the vulgate text was not known at all in Kashmir prior to the 10th century A.D., nor to the views of Dr. Belvalkar, who would wholly discredit the notion of a Kashmirian recension. Dr. Chintamani notices the various traditions about a text with 745 verses and sees no reason to discredit it wholesale ; he considers a text like the present with some fifteen and odd additional verses helpful in throwing some light on the problem ; and he holds rightly that any attempt like that of Dr. Belvalkar, to account for the number by including the *Gītāsāra* and then reckoning some of the verses of the vulgate text as comprising three ardhas is unprofitable and misleading. It cannot be said that Dr. Chintamani has solved the textual problem ; nor does he make any such claim. But while the traditionalists insist on the unbroken tradition of the great *ācāryas* who reckon only 700 verses, Dr. Chintamani points to another tradition, none the less important for its being remote from us in place and time, a tradition which is recognized by at least three commentators of some eminence (to say nothing of Nīlakaṇṭha, the commentator on the *Mahābhārata*) and cannot be lightly ignored. The solution, if it comes at all, must come in the future.

The commentator would seem to be different from another Rāmakaṇtha, son of Nārāyaṇa, also a Kashmiri, and author of some dualistic S'aiva works, like the *Nādakārikā*, a commentary on the *Paramokṣanirāsakārikā*, etc. The present Rāmakaṇṭha appears to have been an adherent of the Pratyabhijñā school and the author of a commentary on a Pratyabhijñā work. This school has greater affinities with Advaita Vedānta and had no scruples in bodily taking over and adapting Advaita works, *e.g.*, the *Paramārthasāra* of Ādi S'eṣa. In respect of certain doctrines, however, there was marked difference, as on the question of the combination of jñāna and karma. Dr. Chintamani has rendered a service to the reader by listing these passages of the commentary. His comparative table of the textual variations of the vulgate, Rāmakaṇṭha, Abhinavagupta and Bhāskara, and his indices of ardhas and citations will also be found of great value to the student. Dr. Chintamani and the University of

Madras deserve warm congratulations for this attractive and scholarly edition of an important work.

S. SURYANARAYANA SASTRI

The Veerashaiva Weltanschauung, by Shri Kumaraswamiji of Navakalyanamath, Dharwar, 1941.

When the XVI Session of the Indian Philosophical Congress was held in Madras in December, 1940, the President of the Theosophical Society was kind enough to invite the Congress to hold its session at the Estates of the Society at Adyar and necessary accommodation was placed at the disposal of the Congress for holding the session and for the residence of the delegates, free of charge. Shri Kumaraswamiji was a Delegate at the Congress and delivered a public lecture on this subject at a public meeting during the Congress Session. The Swamiji is quite a young person, having been only 31 years old at that time. His serene look, his command of the language, his fluency in speech, his thorough grasp of the subject, all these factors produced a deep impression on the audience that had assembled at the hall. The book under review, a small pamphlet of nearly 30 pages, contains the address delivered on that occasion. The Swamiji is not a fanatic, holding his own religious tenet as the only true one and condemning all other beliefs ; he did not deliver the address with a mere missionary spirit for the sake of securing converts to his religion. He presented the general tenets of the particular phase of religion which he represents. The nature of the Universe, the relation of the universe to man and of both to God, misery in the world and escape from it, all these points are clearly set out in this small book from the point of view of Vīraśaivaism. The views of modern European philosophers are also taken into account in dealing with the problem. The essence

of the religion advocated in this book, so far as I can see, is that matter and the material world have a real function in life and that the life-goal is not to escape from the material world. A perfect life can be lived and experienced. The religion goes safe between the two extremes of materialism and absolute anti-materialism.

EDITOR

Vāṇīnibandhamaṇimālā, by Karnaveer Nageswara Rao. This is a small collection of articles written in Sanskrit by the author. They are published by Kali Prasad Sastri and printed at Kamala Press, Ayodhya, U. P. The subjects dealt with are of a general and popular nature.

EDITOR

Printed and published by C. Subbarayudu, at the Vasanta Press, Adyar, Madras.

ACYUTARĀYĀBHYUDAYA

OF

RĀJANĀTHA DIṆḌIMA

(SARGAS 7 to 12)

EDITED BY

A. N. KRISHNA AIYANGAR, M.A., L.T.

Adyar Library

THE ADYAR LIBRARY

1941

श्रीः

श्रीमते हयग्रीवाय नमः

अच्युतरायाभ्युदयम्

सप्तमः सर्गः

उर्वीयोषिच्चेलमुत्तंसिपुष्पोद्यानं शम्भोरम्बुवाहोदपानम् ।
पाकारातेः पादपावालमेकं गोष्ठीनं यो घुष्यते दिव्यगव्याः ॥ १ ॥

अम्भोवाहानर्भकानङ्कभाजो हस्तेनोर्म्यां शङ्खमावर्जयन्ती ।
प्रायः क्षीरं पाययत्यौर्वतप्तं गर्जाव्याजात्क्रन्दतो यस्य वेला ॥ २ ॥

आशाभागानीषदाक्रम्य भूयो व्यावृत्तानां व्याजतो वीचिकानाम् ।
विश्वत्रय्या विष्वगाक्रान्तिहेतोर्विद्यां व्यक्तीकर्तुमभ्यस्यतीव ॥ ३ ॥

यस्मिञ्छौरेरेयुषो योगनिद्रां नाभीनालीकाग्रधूलीषु केलिम् ।
मन्दंमन्दं निक्वणत्किङ्किणीकाः कुर्वन्त्यम्भोमानवानां कुमाराः ॥ ४ ॥

पाठीनाक्ष्यः प्रायशः पाशपाणेर्यस्याऽऽवर्ते यन्नवर्जभ्रमीके ।
व्यावृण्वानाश्चक्रडोलाविहारं संक्रीडन्ते साकमालीजनेन ॥ ५ ॥

मैनाकाद्या यत्र मीनावलीनां वालाघातान्वज्रपातान्विशङ्क्य ।
आक्रन्दन्तः स्वैरमन्तस्त्रपन्ते पश्चाद्दृष्ट्वा यादसां चेष्टितानि ॥ ६ ॥

अम्भःक्रीडारम्भिणो दिङ्मदेभा नासीदन्तो यत्र नक्रा ग्रहीतुम् ।
व्यावर्तन्ते वीक्ष्य पाणौ रथाङ्गं शय्याभाजश्शार्ङ्गिणश्शङ्कमानाः ॥ ७ ॥
आस्फाल्याऽन्तर्बिम्बितादिन्दुकोणाद्वीचीमौर्वीं विद्रुमेष्वासभाजम् ।
फेनश्रेणीतूलविक्षेपपूर्वा शौरेश्शय्याऽनेहसा शोद्धचते यः ॥ ८ ॥
अम्भोवाहानम्बु पातुं समेतांश्छम्पापाशालम्बनाच्चालयित्वा ।
नाळीकाक्षप्राक्कृतान्नाटयन्ते माथक्रीडां यत्पयोमर्त्यडिम्भाः ॥ ९ ॥
मेदिन्याश्चेन्मेखलादामलीलामाबिभ्राणस्याम्भसामाकरस्य ।
अच्चद्भन्नस्यात्तमौखर्यपूर्तेरन्तःकीलभ्रान्तिमासूत्रयन्तम् ॥ १० ॥
पारावाराऽपारसीमोपकण्ठे प्रापय्येशं पङ्क्तिकण्ठाभियातिम् ।
उर्वीपुत्र्या योजयित्वा जगत्यामर्थोपेतां यान्तमालिप्रतीतिम् ॥ ११ ॥
आत्मन्यारादन्तरीयायमाने विस्तारस्स्यात्कीदृशो वेति वेत्तुम् ।
उर्व्या दुर्वारोर्मिकाकङ्कणाङ्कं मन्ये नीतं कौतुकान्मानहस्तम् ॥ १२ ॥
मङ्क्त्वा मायादंष्ट्रिणोदस्यमानां मध्येपाथः क्ष्मामिवाऽऽविर्भवन्तीम् ।
नेतुर्भूजामातुरिष्टानि दातुं **सेतुं** सीताश्वासहेतुं य एति ॥ १३ ॥
भूयो व्यावर्त्यापि भूम्ना चमूनां पश्चात्कुर्वन् पाथसामेष राशिम् ।
रङ्गस्थानं राजसंसेवयाऽग्रे वल्गच्चेताः वासरैः कैश्चिदाप ॥ १४ ॥
आसाद्योर्वीनायकस्यौपकार्यामग्रद्वारे सोऽवरूह्यौपवाह्यात् ।
औत्सुक्येनातीतकक्ष्याविशेषस्तं प्राणंसीत्तस्थिवांसं सभायाम् ॥ १५ ॥
केचित्स्वामिन् **केरलेश**प्रयुक्ता वर्तन्ते प्राग्द्वारि ते मन्त्रिवृद्धाः ।
इत्युक्त्वाऽसावेतदीयानुमत्या तस्याभ्याशं ताननैषीत्सभायाम्[1] ॥ १६ ॥

[1] नृपेन्दोः—घ.

कर्णायुष्यस्यन्दिभिः काव्यबन्धैः कालक्षेपं कल्पयन्तं कवीन्द्रैः ।
पाण्यग्रेण प्रक्कणत्पारिहार्यं वीटीं पश्चाद्धचापूतामाददानम् ॥ १७ ॥
चञ्चद्वासःपल्लवं चामराणां मन्दस्पन्दैर्मारुतक्षीरकण्ठैः ।
पारंपर्यात्प्रश्रयं व्यश्नुवानै रज्यत्स्वान्तैस्सेवितं राजवर्गैः ॥ १८ ॥
देया दृष्टिः पूर्वमत्रेति पात्रे तद्भृत्यौघैर्दर्शितानर्घरत्नम् ।
व्याचक्षाणं विश्रुतैर्नीतिमार्गैः कूटस्थानां क्ष्मापतीनामिवैक्यम् ॥ १९ ॥
औदार्येणाऽवेदयन्तं किलोर्व्यामाविर्भावान्नन्दनानोकहानाम् ।
विश्वत्रय्यां व्यत्ययाद्धीरलक्ष्म्या विभ्राम्यन्त्या विश्रमस्थानमेकम् ॥ २० ॥
उच्चैर्भूतं राशिमुच्चावचानां सौजन्यौजश्शौर्यधैर्यादिमानाम् ।
शक्नोत्येको नेति धर्त्तुं धरित्रीं सृष्टं प्रायश्शेषसाहाय्यहेतोः ॥ २१ ॥
दत्वाऽऽहारं देवताभ्योऽवतीर्णं कालादिन्दुं क्षालितान्तःकलङ्कम् ।
सौशील्यस्याऽऽलम्बनं साम्परायाचार्यं शौर्यौदार्यसङ्केतगेहम् ॥ २२ ॥
साक्षात्कारं शारदाया दयाया जीवन्यासं जन्मसाफल्यमक्ष्णोः ।
आरादालोक्यैनमौत्सुक्यभाजस्सर्वे चेरोर्वीशसाचिव्यकाराः ॥ २३ ॥
शिष्टैः कैश्चित्सेव्यमानं सविद्यामानं संस्थेमानमानंसिषुस्ते ।
मर्त्याधीशो माननापूर्वमेतान् संप्रेक्ष्याग्रे वीक्ष्य स क्रोधरूक्षः ॥ २४ ॥
नीत्या दण्डं नीयतां कञ्चिदेवेत्युक्त्वा दुष्टं मन्त्रिहस्तेऽतनिष्ट ।
आक्रम्य त्वद्राज्यमाजानसिद्धं सीमालङ्घी शिक्षितश्चेरभूपः ॥ २५ ॥
पाहि क्षोणीं प्राक्तनीमित्यभाणीत्पाण्ड्योर्वीशं पालको नीतिभाजाम् ।
राजीवाक्षस्यांशराज्योपलम्भात्सेवा श्लाघ्या श्रीमदङ्घ्र्योरथापि ॥ २६ ॥

आराध्या ते तावदाज्ञेति चोक्त्वा भक्त्या नत्वा प्रस्थितः **पाण्ड्यभूपः** ।
प्रस्थानाय श्रीपतेरभ्यनुज्ञां प्राप्तुं **पाण्डयस्थापनाचार्य** एषः ॥ २७ ॥
[1]पारे सिन्धोः प्राप्तसंवेशमीशं पद्माबन्धुं पार्थिवेन्दुः प्रणन्तुम् ।
मोक्षागारं प्राविशन् मोहदूरं देवागारं दत्तनेत्रोपहारम् ॥ २८ ॥
([2]आनन्देनोत्तालमश्रान्तसंविद्दीपं प्रादुर्भक्तिपुष्पोहारम् ।
लास्योद्यत्रे रङ्गमेत्यान्तरङ्गे नेत्रद्वन्द्वं निर्निमेषं नृपेन्दोः) ॥ २९ ॥
अङ्के पादावर्पयित्वा रमाया व्यासज्याङ्गं व्याक्रियाभाजि तल्पे ।
दत्वा पाणिं दक्षिणं मौलिदेशे प्रादुस्स्वापं पाणिमन्यं प्रसार्य ॥ ३० ॥
वासश्शय्याशीविषश्वासधूतं वारंवारं वारयन्तीमुरोजे ।
लक्ष्मीं रागाद्वैतरङ्गैरपाङ्गैरालोक्यान्तर्हासहृष्यत्कपोलम् ॥ ३१ ॥
नाभीभाजो नायकस्योक्तिदेव्या नानासूक्त्या नर्तितस्वापदानम् ।
आनीलानामङ्गभासां विलासादाचक्षाणं तत्त्वमम्बोधराणाम् ॥ ३२ ॥
स्वाधीनोक्तिप्रेयसीशीर्षरत्नं स्वाराज्यश्रीवल्लिकोपध्नदण्डम् ।
कारुण्याम्भोराशिजीमूतमुर्व्याः कान्तोऽपश्यत्कौस्तुभार्कोदयाद्रिम् ॥ ३३ ॥
देवं दूरादेव देदीप्यमानं दृष्ट्वा भक्त्या कृतदण्डप्रणामः ।
आसाद्यासावाद्यमभ्यर्च्य पुष्पैर्वाक्पुष्पैरित्यर्चयद्वासुदेवम् ॥ ३४ ॥
वाचोरीत्या वैभवं तावकीनं नाथस्तोतुं नैवशक्तास्समस्ताः ।
प्रादुश्शाखाचङ्क्रमाः प्रायशस्ते माहात्म्योक्तौ मादृशां कोऽधिकारः ॥३५॥

[1] This verse was found after No. 13 in p. 3 in a few manuscripts. I have put it here on the strength of the majority of manuscripts and as it agrees with the context here better than after No. 13.

[2] ( ) क, ख, ग, घ.

प्रादुर्भूते त्वत्प्रियाया रमाया नाथ ख्याते नन्दनेऽनुग्रहाख्ये ।
मुच्यन्तेऽमी मौनिनो मातृगर्भागारात्कारागारतः कैटभारे ॥ ३६ ॥
पारीणास्ते चिन्निदानं पदाब्जं येन द्रष्टुं पाटलं कैटभारे ।
देदीप्यन्ते भक्तिदिव्याञ्जनेन स्पष्टां दृष्टिं प्राप्य एतेप्यवन्याम् ॥ ३७ ॥
चिन्तामन्तस्त्वन्निबन्धां कदाचिद्धन्ताहन्ता बन्धवो नाश्रयन्ते ।
मन्दाभूयो जन्मचिन्तां दुरन्तां वन्दारूणां यान्ति मन्दारशाखिन् ॥ ३८ ॥
पातिव्रत्यं या नृणां न त्यजन्ती भक्तिस्स्त्रैद्वेद्ययोः पादयोस्ते ।
सेयं संवित्सैव विद्याऽनवद्या सौशील्यं तत्सोन्ववायोऽपि धन्यः ॥ ३९ ॥
पद्माबन्धो ते हि बाधिर्यवन्तो नामप्रेम्णा नैव शृण्वन्ति ये ते ।
ते जात्यन्धा ये न पश्यन्ति हि त्वां ते मूका ये न स्तुवन्ति स्थिरं त्वाम् ॥
मूलं मुक्तेर्मोहतृष्णालवित्रं लोलम्बश्रीलोभनीयप्रतीकम् ।
आलम्बं त्वामन्तरेण श्रुतीनां कूलं नेतुं कोविदः को भवाब्धेः ॥ ४१ ॥
धन्यं मान्यं कोऽपि देवैस्त्वदन्यैर्मन्यन्तां स्वं मानवा दानवारे ।
अन्यं कञ्चित्त्वां विनाऽऽम्नायमार्गाध्वन्यं नाहं वेद्मि जन्यन्तरेऽपि ॥ ४२ ॥
कुक्षौ निक्षिप्यैव लोकानवन्तं कुण्ठोत्कण्ठास्त्वामुपास्यं निरस्य ।
मान्यान्केचिन्मन्वते यत्वदन्यान्मायाप्येषा माधव त्वन्निबन्धा ॥ ४३ ॥
वेत्ता वेद्यो वीक्षको वीक्षणीयो भोक्ता भोज्यः पालकः पालनीयः ।
ध्याता ध्येयः पूजकः पूजनीयः स्तोता स्तुत्यो **रङ्गनाथ** त्वमेव ॥ ४४ ॥
मीनाकारा दङ्निमज्येन्दिरायास्सौन्दर्याब्धौ श्रुत्यवाप्तेति सत्यम् ।
मङ्क्त्वा सिन्धौ मार्गणाय श्रुतीनां प्रायःपाठीनात्मना पर्यणंसीः ॥ ४५ ॥

जेता कश्चिन्मीनलक्ष्मा जगत्यामन्यः पाठीनालयोऽभूद्वरीयान् ।
इत्येतस्य प्रायशो हेतुरासीन्मीनाकारस्वीक्रिया ते मुरारे ॥ ४६ ॥
नाधारश्चेन्नाथकूर्माकृतिस्ते क्ष्माभृच्छक्रस्यार्णवे घूर्णितस्य ।
प्रादुर्भूयात्किं सुधापूर्णकुम्भः किं प्रादुष्यात्खेचराहारवार्ता ॥ ४७ ॥
गम्भीराम्भोगाधतत्वं समस्तं दृष्ट्वा पङ्कं दर्शयन्तीव सिन्धोः ।
उर्वीं मग्नामुद्धरन्ती न केषां वाराही ते व्यक्तिराराधनीया ॥ ४८ ॥
हस्तोदस्तस्वाङ्कलीनाऽसुरोरःप्रत्यग्रान्त्रं त्वां नृसिंह प्रतीमः ।
पारावारं वीचिकोत्क्षिप्तपाथः पानासीदन्मेघसौदामिनीकम् ॥ ४९ ॥
प्रादुस्तोयं प्रौन्मिषत्वत्पदाङ्कं वैरिञ्चाण्डं वारिजाताक्षमन्ये ।
त्यक्त्वा दैत्यांस्त्वज्जुषो जैत्रलक्ष्म्याः प्रायो व्यज्यत्पल्वलं पूर्णकुम्भम् ॥ ५० ॥
पादेनोर्ध्वं प्रस्थिताजाण्डरन्ध्राद्बाह्याकाशं व्याप्य तत्राप्यमान्ती ।
व्यावृत्ताः किं माधव व्योमसिन्धुव्याजात्कीर्तिर्व्यज्यते तावकीना ॥ ५१ ॥
नालीकाक्ष त्वत्कनाराचधाराक्रूरापातात्प्रस्फुटत्क्रौञ्चरन्ध्रम् ।
जानीमस्ते विस्तृतं जैत्रलक्ष्म्याः केलीसौधाभोगलक्ष्यं गवाक्षम् ॥ ५२ ॥
आकृष्टासीत्कर्कशेनार्ककन्या राजीवाक्ष त्वद्भुजालाङ्गलेन ।
पाथस्तस्याः किं प्रलम्बावरोधस्त्रैणस्यारादक्षिकोणे विधातुम् ॥ ५३ ॥
राम त्वत्केनेषुणा राक्षसेन्दोः पङ्क्तौ मूर्ध्नां प्रायशः पातितायाम् ।
एकं मुक्त्वोर्वीमगुर्वीं दधाना व्यर्था मूर्ध्नामालयो व्यालनेतुः ॥ ५४ ॥
केनाप्यक्ष्णोर्नैवलक्षीकृताङ्घ्रिः पुण्यद्वात्रः पूतनाप्राणवातैः ।
गोपस्त्रीणां त्वं भुजङ्गोऽसिविष्णो तन्मे चित्रं भासि यत्तार्क्ष्यवाहः ॥ ५५ ॥

संविज्ज्योतिश्छादयित्वाऽन्तरान्ध्यं व्यावृण्वानेनार्णवं चोत्पथाख्यम् ।
धृत्वा पिञ्छं देव विद्या त्वयाऽग्रे दैतेयानां दर्शितेवैन्द्रजाली ॥ ५६ ॥
आजानेयस्याङ्घ्रिनिर्घातधारा पातक्षुण्णैः पांसुभिर्धूसराङ्गम् ।
क्षिप्तो भारश्शिक्षणाद्दुर्मदानामित्येवोर्व्यांश्लिष्टमीडे भवन्तम् ॥ ५७ ॥
स्तावंस्तावं देवमेवंविधानं वाचांगुम्फैः वावदूकेन्द्रकल्पम् ।
आनन्दाब्धौ क्रीडति स्माङ्गलग्नां रोमाञ्चैः किं व्यञ्जयञ्छैवलालीम् ॥५८॥

हरिपदनुतिचर्यानन्तरं मानवाना
मधिपतिरुपकार्यामासदन्नीतिधुर्यः ।
अधिपदमपि विष्णोश्चारयन्गोप्रपञ्चा-
नपरगिरिमकाङ्क्षीदाप्तुमह्नामधीशः ॥ ५९ ॥

इति राजनाथकृतौ अच्युतरायाभ्युदये महाकाव्ये सप्तमस्सर्गः

अष्टमस्सर्गः

पश्चिमाचलदरी शबरीभिर्भ्रान्ततोऽथ मणिकन्दुकमध्ये ।
ताडितो नु करतामरसाभ्यां भानुमानधित पाटलिमानम् ॥ १ ॥
आत्तवत्युदयमम्बुजबन्धावग्रतः प्रववृतेऽथ पतिष्णौ ।
छायया निवव्रृते जगति स्यात्सम्पदीव विपदि क्व सहायः ॥ २ ॥
किं·न्यपोहितुमना भृगुपातात्सत्पथाक्रमणसम्भवमंहः ।
अंशुसन्ततिरशीतमरीचेरैक्ष्यत क्षितिभृतामधिशृङ्गम् ॥ ३ ॥
गाधतत्वमधिगत्य गभीरे मङ्क्तुमेष चरमाम्बुधिमध्ये ।
आयतान् किमपि दीधितिदण्डानब्जिनीपतिरपातयदग्रे ॥ ४ ॥
पश्चिमाब्धिलहरीभरडोलाशायिनां सलिलमर्त्यशिशूनाम् ।
रत्नगुच्छ इव रश्मिनिबद्धं लम्बते स्म गगने रविबिम्बम् ॥ ५ ॥
दिक्षु विश्लथमवेक्ष्य तरक्षोश्चर्म लास्यसमये शशिमौलेः ।
न व्यलोकि नलिनीपरिणेतुर्गोकुलं निखिलमाकुलमेव ॥ ६ ॥
कूजति क्वचन कौशिकलोके वाममेव पतिरेष वसूनाम् ।
आततान भुवनान्तरयात्रा तत्फलं नु सुखमेष्यति भूयः ॥ ७ ॥
चक्रवाकमिथुनस्य सरस्यां मांसलश्वसनमारुत एव ।
विप्रयोगपरिरम्भविशेषं विश्लथीकृतगरुं न विषेहे ॥ ८ ॥

from or identical with one another as one may [57] like. Thus [58] the interior object [which is not different from consciousness] is endowed with two factors, [image and cause] and therefore it is logically concluded that consciousness [alone] is transformed into [external] object (*viṣaya*).

The treatise on the examination of the object composed by Ācārya Diṅnāga is complete.

---

[57] The opponent asks: Are the dominant force of the organ and that of the object different from the consciousness or not? If they are different, there is only difference in denominations, but the object is the same; because [at this moment] one admits (*pratijñā*) an organ and a perceivable object (*ālambana*) apart from consciousness. If they are not different, one could not say that this dominant force is the organ and that this dominant force is the object.

The author replies: The dominant forces are the proper nature (*ātman*) of differentiations (*viśeṣa*) of a stage (*avasthā*) and they exist conventionally (*samvṛtyā*); therefore, relying upon the mundane designation (*laukikavyavahāra*) *one could, as he likes, say that* [sometime] *consciousness on the one hand and* [the organ and the object] *on the other are of different nature* (*anyatva*) *and* [sometime] *of non-different nature* (*ananyatva*). See additional notes.

For, thus, some things which exist conventionally are in certain case designated by different denominations; for example, one says "the perfume of the sandalwood" [now, the perfume is not the same thing as the sandalwood] and in some other case they are designated by non different [denominations]; for example, one says "the vase is in such matter", etc. [now, the vase could not exist beyond the matter which constitutes].

[58] Thus, having demonstrated that the perceivable object (*ālambana*) is truly interior, the author in conclusion, says the following.

ENGLISH TRANSLATION OF DHARMA-PĀLA'S COMMENTARY ON THE ĀLAMBANAPARĪKṢĀ

In order to light up the wisdom
In the vicious-and-dull-minded men, and
In order to let them extirpate their evils who spoke,
I pay homage to Him and investigate the [true] meaning [of the text].

Some philosophers accept the external things as object-causes of the consciousness of the eye and others.

The fruit of investigation comprises the rejection of what is rejectable and the adoption of what is worth adopting; therefore the cause for both is set forth here. The word[1] "others" includes the five-fold consciousness which arises having the support of material objects and the senses as accepted by other schools of philosophy. They conceive that the senses are directed each to an [invariable external] real object. But the consciousness born of the mind [as the sixth organ] is not to be accepted as correct; for, it is not directed to an

[1] Read in the Sanskrit text p. 21, lines 7—9, तत्र आदिवचनं परसंमतं रूपेन्द्रियाश्रयपञ्चविधविज्ञानं सङ्गृह्णाति ।

invariable real object, but to an object which is only conventionally true, for example, the chariot [2] and the like. Though it may be permitted that the mental consciousness is conditioned by a real object endowed with parts [3] (*avayavin*); yet it grasps also an object which is not its own and which lacks a form similar to one reflected in consciousness. But for the consciousness of the eye and others, there is well-known separate object invariably associated with each of the senses. No such fixity of object is arrived at in the case of mental consciousness.

Moreover, the Truth in its essence is to be realised inwardly by a knowledge born of the repeated practice of trance, and never becomes the object of the discriminative thought (*tarka=manas*); and again it appears as though it is perceivable, yet it shines as object only of a supreme knowledge born of contemplating what is heard and what is thought out, [and not at all of the mental consciousness]. Thus the object of the mental consciousness becomes absolutely non-existent. For, this object can be no capable of being condition-cause at the moment of its origination;[4] nor can it be so in the past and future moments, because the things of past and future are non-entities just like the uncomposite elements of existence, [ether, etc]. For this

[2] Cf. Tattvas. pañ. p. 206; Nyāyavārtika, p. 80—1 where different explanations are given for *rathādivat*.

[3] Read in the Sanskrit text p. 21, line 11, यद्यपि मनोविज्ञानमवयवि-द्रव्यप्रत्ययमङ्गीक्रियते ।

[4] Read in the Sanskrit text p. 22, line, 4 स्वसमुत्पत्तौ for स्वसंततौ ।

reason, the word "others" is said to include the body of five sorts of consciousness.

Then, if [you say that] the mental consciousness owes its existence to what is brought home by the sensual consciousness;[5] how is that also possible? It cannot take place either in the same moment as the sensual consciousness or in the immediate next moment. It is not possible in the immediate next moment, because the object like the colour, etc., has already been vanished away in the immediate next moment. Nor does the object of the present moment become condition to it, because it has been grasped by sensual consciousness.

[If you say that] the mental consciousness grasps naturally the external object of its own accord, then there will be no possibility of existence of the blind or deaf,[6] etc. [To accept] a sense faculty other than the eye, etc. is contradictory to the inferential knowledge. The denial of extra material object [which may suit to the mental consciousness being gladly admitted, why should we entertain a bias for the mental consciousness alone? To the visual and other consciousness material things serving as supporting causes become bases.[7] [But to the mental consciousness there is no such thing as basis.) What is short of basis, has by nature no

[5] Read in the text, p. 22, line, 6, इन्द्रियविज्ञानाहृतभाव्यं मनोविज्ञानम् । Whole discussion below, cf. प्रमाणवार्तिकवृत्ति, II, 239—244.

[6] Cf. Tattvas. pañ. p. 825 ; Nyāyabinduṭikā. p. 10.

[7] Read in the Sanskrit text, p. 22, line 12, चक्षुरादिविज्ञानानां रूपमाश्रयप्रत्ययःसत् आयतनं भवति ।

function to perform, and therefore is to be non-existent; [*e.g.* ether]. So also is the case with the mind.

[Though] the object (*ālambana*) may be [proved by] the perceptive knowledge, yet, since it consists in the nature of being grasped[8] (*grāhyasvabhāva*), it is absolutely unreal. So we consider it right to reject the nature of its being object (*ālambanatā*) and thereby the nature of its being basis (*āsrayatā*). However, the force (*sakti*) which constitutes the sense faculty and which acts simultaneously [with consciousness] will imagin it to exist.

An external thing, etc.

It is perceived that there is some object other than this [consciousness]. This [consciousness] makes known [to us] something opposite [to itself]. That something is called object since it is [as it were] capable of being grasped by an entity other than itself.

How could one say that something (*e.g.* perception) depends upon mere collocation[9] (*sāmagrī*)? For, the collocation is not properly a substance. [If one argues that we should accept that principle in accordance with the Tathāgata's teaching in respect of the two-fold Truth, failing which] the Tathāgata's Truth will be far amiss from correctly understood. This argument goes by itself against the reasonings preceding and

[8] Cf. Nyāyavārtika, p. 521 where some *anumāna* is referred to thus: न चित्तव्यतिरिक्ता विषया: ग्राह्यत्वात् वेदनादिवत। तात्पर्यटीका p. 656: अत्र विज्ञानवादी स्वपक्षे प्रमाणमाह—न चित्त०।

[9] This seems to be a reference to the Mādhyamika's standpoint. Cf. सामग्र्या दर्शनं, etc., in the Bhavasaṅkrānti sūtra, $ 11.

succeding. But, for my own part ; where is [the possibility of] incurring such a fallacy ? For, I have accepted that it depends upon a substance (*dravya*) as well as collocation (*sāmagrī*). Now it follows that even if some other objection is raised, that also may be taken to be answered.

" They postulate the subtle atom "

Though the subtle atom perishes as soon as it appears, yet two substances serve as a cause, but not collocation [of atoms]. For example, things, colour and others, though they are simultaneously present before the senses, become objects [only of their respective senses] without any confusion on account of the fact that the faculty of grasping a particular object is fixedly assigned to each sense. All substances are perishing, yet the double[10] atom which is capable of existing [at the time of grasping] serves as the object-cause.

" Because the atom serves as cause for that."

The word " that " means the consciousness of the eye, etc. It arises on a contact [of the sense-organ] with the object constituted of parts. So say some [Ācāryas] : Among the causes, that which acts as the productive cause becomes its actual object.[11]

[10] Contrast the Tattvasaṅgrahapañ. p. 55 द्व्यणुकादिरचाक्षुषः । Bhāvaviveka calls 2 atoms as a *dravya* v. Ui, Vais'eṣika philosophy, p. 131.

[11] Read in the Sanskrit text p. 23, line 14 : स आलम्बनार्थः यः प्रत्ययेषु विज्ञानस्य उत्पादकहेतुः । Cf. S'lokavārtika, p. 285 : उत्पादकस्यैवालम्बनत्वम् ।

"Or some others postulate the aggregate
of atoms"

The advocates of this doctrine say that the aggregate formed of atoms serves as the actual object of consciousness.

"Because consciousness arises represent-
ing the image of the aggregate of atoms."

The aggregate is believed to be the actual object of consciousness, since it is born of the aggregate [and endowed with its image]. It is as somebody says: "A thing whose form is represented in a consciousness is really its object."[12] Both these disputants say: [Here the following thesis is intended to be formulated: consciousness has an aggregate thing as its object; because it is endowed with the form of that aggregate object]. Now, if [the idealist objects that] this reason is invalid and cannot be formulated as such; for, it lacks an appropriate example just as the second reason which could prove the validity of the first one does. [Moreover, says the idealist, the reason is not recognised by us; because we do not accept that the image represented in consciousness pertains to an external aggregate thing, nor do we consider real the aggregate apart from its parts *i.e.* atoms. Therefore we do not have anything external corresponding to the gross form found in consciousness. We may now, answer that] the general quality of atoms (*paramāṇusāmānyalakṣaṇa*) while acting as actual

[12] We may conveniently read in Sanskrit p. 23, line 20, यत् विज्ञानं यदाकारयुक्तम्, etc. Cf. Pramāṇavārtika: तत्र बुद्धिर्यदाकारा तस्या स्तद्ग्राह्यमुच्यते ॥ Vṛtti: ग्राह्यमुच्यते अणुसंचय: ।

object of consciousness will cause a gross form to appear in it. But if you assume that there is no external thing which may serve as a cause to consciousness[13]; [then] there is a fault of the subject of your thesis being contradicted in its own character. So also is your *probandum* (*dharma* = *sādhyadharma*) unknown to us.[14] If you say that what has been recognised by the opponent as an accepted fact, can only be formulated as an appropriate example, then the same is also to be applied in respect of *Probandum* [you cannot prove by means of inference a thing which is impossible to prove].

However, one whose mind is bent on supreme *pramāṇa*, says: By what reason the two reasons, source of dispute can be made valid, that reason is not to be found because of lack of example which is recognised both by us. Hence in what manner may the representation of the image in consciousness be established as valid reason ?[15]

" Though atoms serve as causes," etc.

as accepted [by the advocates of atoms, that is, some of the early Buddhists and Jains]. The atom by itself cannot serve as the cause of the consciousness for the reason that it is not perceived and hence non-existent;

[13] *Vijñānaṁ Svāṁśālambanaṁ* is the thesis of the Vijñānavādin. This view has been much criticised by Kumārila and Udyotakara; (Ślokavārtika and N. Vārtika with Ṭīkā and N. Sūtra IV, 2, 26).

[14] Read in Sanskrit p 24, line 4 : धर्मिणः स्वरूपविरोधदोषःस्यात् । तथा धर्मवचनमप्रसिद्धम् ।

[15] Read in Sanskrit : तदाकारयोगः हेतुर्भवेत् ।

MANUSCRIPTS NOTES

THE VARṆANĀ SĀRA SAṀGRAHA OF AYYĀ DĪKṢITA ALIAS NĪLAKAṆṬHA DĪKṢITA (II)

By V. Raghavan M.A., Ph. D., Madras

On p. 15*a* of the Adyar Catalogue II, one sees under Kāvyas an entry "Varṇasārasaṁgraha." On examination, he will find that this is an anthology of verses extracted from several poems, that its correct name is "*Varṇanā Sāra Saṁgraha*" and that a manuscript of it is described at some length in the Descriptive Catalogue of the Madras Government Oriental Library under D. No. I2115 and that two incomplete manuscripts of it are also described in the Descriptive Catalogue of the Trivandrum Palace Library, under Nos. 1943 and 1944.

The anthology collects descriptions on several subjects from a number of poems. Generally these source-poems are of later times and when one would be all curiosity to know a number of poems of later times from this anthology, he will find himself disappointed owing to the silence of the anthologist on the names of the works and authors used by him. For a list of the subjects on which descriptions have been collected here, one can consult the Madras Catalogue under D. No. 12115. The manuscript in the Adyar Library (palm-leaf, grantha) is provided at the end with an index of subject-heads. The anthology comprises eighteen ś'atakas, each ś'ataka containing often times a little over hundred verses.

In the section dealing with royal fame, munificence and valour, the extracted verses mention the following kings: Cinna

Bomma, Rāma, Kākati Vīrarudra (hero of the Pratāparudrayas'obhūṣaṇa), Vīra Nṛsimha, Sāhaji of Tanjore, Vallāla, Kaliṅges'vara (Narasimha), Vema, Keralabhūpati, Māṭa prabhu (of Cochin), Rāmanātha (Hoys'āla), Rāghava, Kṛṣṇarāya, Mukundadeva (of Orissa), Gaṇapati (Kākati), Kumāragiri, Raṅganātha, Kamparāya (hero of Madhurāvijaya), Cālukyes'vara, Anna Vema (Reddi), Vīracola, Sāmbadeva, Rāmarāja, Karṇadeva, Devarāya, Harihara, Sundarapāṇḍyadeva, Acyutarāya and Devanārāyaṇa (of Ambalapuzha).

In the course of a meagre mention of poets, one comes across only the following names: Kālidāsa, Bhavabhūti, Bhāravi, Murāri, King Sāhaji of Tanjore, Trayambakarāyamakhin (of the Tanjore Mahratta court), Rāmabhadramakin, Nīlakaṇṭha Dīkṣita, Gururāmakavi, Aruṇagiri, Rājanātha and his adversary Raṅganātha, Appayya Dīkṣita, Cokkanāthādhvarin (Rāmabhadra's father-in-law), and Uddaṇḍa Kavi.

The following colophon from the anthology can be quoted for information on the author, his family and his patron.

इति श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीमदप्पय्यदीक्षितवंशजेन अप्पय्यदीक्षितात्मजेन कामाक्षीगर्भसंभवेन नानादेशस्थितनानाकविकृतनानाश्लोकसङ्ग्राहकेण श्रीवच्चिमहीमहेन्द्रश्रीरामवर्ममहाराजदत्तप्रबन्धसागराभिधानेन श्रीनीलकण्ठदीक्षितेन विलिखिते वर्णनासारसङ्ग्रहे चन्द्रवर्णनप्रकरणं संपूर्णम् ।

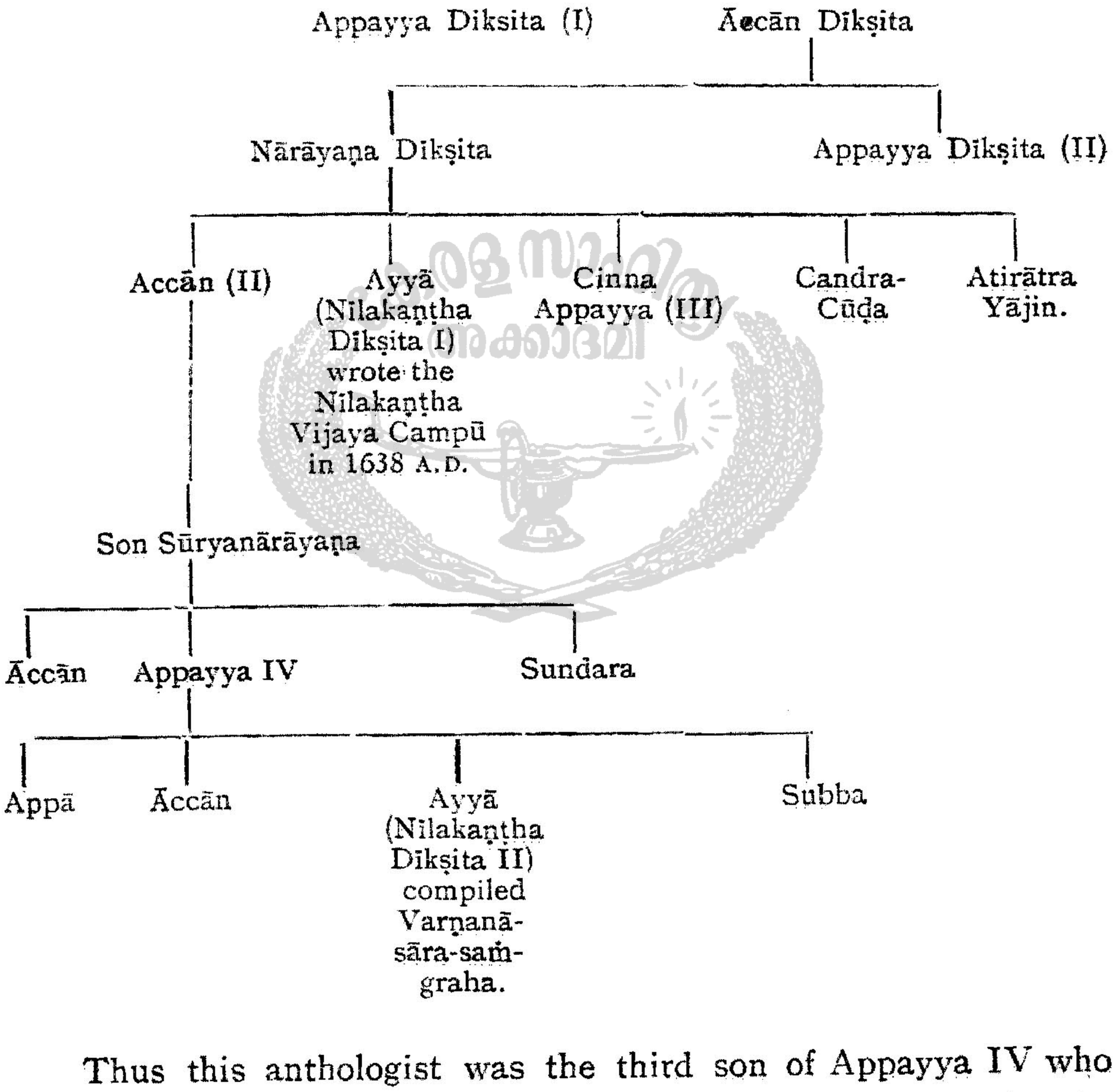
The author is named Nīlakaṇṭha Dīkṣita; he was a descendant of the famous Appayya Dīkṣita, and his father was also known as Appayya Dīkṣita; he was patronized by Rāmavarma, king of Travancore who gave him the title 'Prabandha Sāgara.'

Turning the Āccān Dīkṣita Vams'āvali of Vīrarāghavakavi of the same family (published by a modern member of the family, S'rī P.P.S. Sastri), one finds this anthologist thus described there, in verse 29:

योऽप्पातनूजः कथितोऽथ विद्वान् अय्यामखीति प्रथिताभिधानः ।
यो वर्णनासङ्ग्रहकृत्प्रतीतः यं वै प्रबन्धाम्बुनिधिं वदन्ति ॥

This verse speaks of an Ayyā Dīkṣita as son of Appā or Appayya Dīkṣita, as the author of the Varṇanāsaṁgraha and as the possessor of the title 'Prabandhāmbunidhi' (Prabhanda Sāgara). Ayyā was a popular name of the famous Nīlakaṇṭha Dīkṣita, and evidently this Nīlakaṇṭha Dīkṣita (author of Varṇanāsāra saṁgraha) was also known as Ayyā Dīkṣita.

The following table shows this anthologist in his relation to the famous Appayya Dīkṣita and Nīlakaṇṭha Dīkṣita.

Thus this anthologist was the third son of Appayya IV who was the grandson of Āccān II, the elder brother of Nīlakaṇṭha Dīkṣita, both of whom were the grandsons of Āccān I, the younger brother of Appayya Dīkṣita I. One may therefore take our anthologist as having been removed by at least seventy-five years

from Nīlakaṇṭha Dīkṣita I, who wrote his Nīlakaṇṭha Vijaya Campū in A.D. 1638.

Rao Saheb Ulloor S. Parameswara Iyer writes to say that the Rāmavarma of Travancore who patronized this anthologist Nīlakaṇṭha Dīkṣita II is Bālarāmavarma, the author of the *Bālarāmabhārata*, who flourished between 1724 and 1798 A.D. and ruled between 1758 and 1798 A.D.

MANUSCRIPTS NOTES

THE SĀMAVEDASARVĀNUKRAMAṆĪ

By K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L.

To his edition of the *Ṛktantraprātiśākhya*, Lahore, 1933, Dr. Surya Kanta has appended a treatise entitled *Sāmavedasarvānukramaṇī* which is a catalogue of works on the *Sāmaveda*. The work is published from a single MS. of the Adyar Library, written in Grantha script and bearing the shelf-number 33. D. 12. The Catalogue of the Library (1926), Part 1, p. 54 *b*, ascribes this work to *Tālavṛntanivāsin*, otherwise called *Āṇḍapiḷḷai*. In his Preface, pp. 5—6, Dr. Surya Kanta observes: "A codex containing numerous works on Sāmaveda, some of them being of intrinsic worth, was secured from the same Library [Adyar Library]. And I got from it Laghu-ṛktantra-saṅgraha (33. D. 12 gra 20, Catalogue p. 48) Sāmaveda-sapta-lakṣaṇa (33. D. 12 gra 20, Catalogue p. 48) transcribed into Devanāgarī for my personal use. The first two works have a direct bearing on the Ṛktantra, and will therefore be printed with copious comparative notes and references in a separate volume. Important extracts have been given from the third, which seems to all intents and purposes, a modern work."

Dr. Surya Kanta does not tell us whether *Tālavṛntanivāsin* is the author or not. Long years have passed since the appearance of the work in print. Orientalists seem to have coolly accepted that the *Anukramaṇī* is the work of *Tālavṛntanivāsin*, the great commentator of *Āpastamba*.

I want to point out here that the work published by Dr. Surya Kanta does not, as he says, consist of extracts from one single work. It is composed of two independent works neither of which has anything to do with *Tālavṛntanivāsin* except that he is mentioned in one according to one of the two available MSS. of the work. Dr. Surya Kanta's publication is a faithful reproduction of the Adyar Library MS. 33. D. 12 with all such grammatical errors (which are contained in the MS.) as चतुर्थां for चतुर्थीं in the verse line

सूची चतुर्थां वित्यादि नमनं धारिलक्षणम् । (p. 2)

and such wrong readings (which are not contained in the MS.) as पाणिं for वाणीं in the verse line

सूत्रकारं वररुचिं वन्दे पाणिञ्च वेधसम् । (p. 4).

There is another MS. in the Adyar Library, containing these two works. This bears the shelf-number 33. E. 7 and is wrongly entered under *Sāmavedaparibhāṣā* in the Catalogue (1926), Part 1, p. 54 *b*. The entry regarding this runs: सामवेदपरिभाषा (सामपरिभाषा) 33. E. 7 ग्र 32 सूचीसहिता । Dr. Surya Kanta does not seem to have known this. Both the MSS. are exclusively *Sāmavedic* and contain mostly same works.

No. 33. D. 12 contains the following works:

(1)	*The Stobhapadalakṣaṇa*	*fol.*	1
(2)	*The Pūrvaṛkpadalakṣaṇa*	,,	,,
(3)	*The Vedapārāyaṇavimarsa*	,,	2—16
(4)	*The Sāmavedasarvānukramaṇī A*	,,	17—18
(5)	*The Sāmavedavimarsa*	,,	19—22
(6)	*The Sāmavedasarvānukramaṇī B*	,,	23—27

(7) *The Sāmavedasaptalakṣaṇa* *fol.* 28—36
(8) *The Laghuṛktantra or the Laghuṛktantra-saṃgraha* ,, 37—47
(9) *The Ṛṅighātakārikā* ,, 47—49
(10) *The Āraṇyasāmaprakāsʻikā (the Sāmasvara-nirṇaya ?)* ,, 50—52
(11) *The Sāyaṇīyasʻlokasaṅgraha* ,, 53—58
(12) *The Sāmalakṣaṇadīpikā* ,, 59—64
(13) *The Rāvaṇabhaiṭ* ,, 65—86
(14) *The Uttaraṛglakṣaṇa* ,, 87—92
(15) *The Pūrvaṛkkārikā* ,, 93—101
(16) *The Sāmavedalakṣaṇa* (?) ,, 101—108

No. 33. E. 7 contains the following works:

(1) *The Pañcavidhasūtra* ,, 1—5
(2) *The Prāyasʻcittakalpakārikā* ,, 5—15
(3) *The Prāyasʻcittakārikā* ,, 15—19
(4) *The Agniṣṭomānukramaṇikā* ,, 19
(5) *The Sāmavedasarvānukramaṇī B* ,, 20—22
(6) *The Sāmalakṣaṇadīpikā* ,, 23—30
(7) *The Rāvaṇabhaiṭ* ,, 31—40
(8) *The Pūrvaṛkkārikā* ,, 41—43
(9) *The Sāmavedalakṣaṇa* ,, 43—48
(10) *The Āraṇyasāmaprakāsʻikā* ,, 49—50
(11) *The Sāmavedasarvānukramaṇī A* ,, 51
(12) *The Pūrvottaraṛṅighātakārikā* ,, 52—53
(13) *The Sāmavedasaptalakṣaṇa* ,, 54—60
(14) *The Laghuṛktantrasaṃgraha* ,, 61—68
(15) *The Caturthasvaramandrasvaranirṇaya* ,, 69—71
(16) *The Upanidānasūtra* ,, 72—75

The *Sāmavedasarvānukramaṇī A* in the former begins:

अथ सामवेदसर्वानुक्रमणिकाप्रारम्भः ।

सप्त गानानि साम्नां वै ब्राह्मणा अष्ट वै स्मृताः ।
दश सूत्राणि सप्तापि दशलक्षणमिष्यते ॥

Ends:

पञ्चविंशतिसंख्याथ ब्राह्मणानां च सूचिका ।
सूत्रलक्षणसूचीभ्यामाहत्याङ्कवनं स्मृतम् ॥
सर्वानुक्रमणी नाम इदं ग्रन्थस्य निर्मिता(?) ।
श्रौतस्मार्तप्रयोगाणां ग्रन्थाख्याः सम्यगीरिताः ॥
ज्योतिष्टोमस्य यत्तन्त्रं समारभ्य हि विश्वजित् ।
छन्दोगस्य प्रयोगस्य वृत्तिरेषा प्रदीपिका ॥
कृता त्रैविद्यविद्येन (वृद्धेन) तालवृन्तनिवासिना ।
पुरुषोत्तमभट्टीयं प्रयोगस्यैष एव तु ॥

The *Sāmavedasarvānukramaṇī* B in this begins :

पटलानि षडित्याहुर्गृह्यलक्षणकानि वै ।
तत्र खण्डास्त्रयस्त्रिंशदेकद्वित्रिषु पञ्चकाः ॥
चतुर्थे तु चतुष्कं स्यात्पञ्चषा मुनिसम्मताः ।
अथातो पौर्णमासो हि आप्लकाम्यप्रयाणकः ॥

Ends :

चतुःषष्टिस्तृतीये तु समाप्तं धर्मशासनम् ।
कृता मिताक्षिती(क्षरा ?) चाख्यो(ख्या ?) हरदत्तेन विस्तृतम् ॥

A and B in this are respectively the same as A and B in the latter.

A in the latter begins :

सप्तगानानि साम्नां वै ब्राह्मणा अष्ट वै स्मृताः ।

Ends :

सूत्रलक्षणसूचीभ्यामाहत्याङ्कवनं स्मृतम् ।

इति सूची समाप्ता । शुभमस्तु । ओम् ।

ननु तानि सप्तगानान्युच्यन्ते ।

आग्नेयं प्रथमं तु स्यादैन्द्रं स्यात्तु द्वितीयकम् ।
तृतीयं पावमानाख्यं चतुर्थं छान्दसं मतम् ॥
शुक्रियं पञ्चमं प्रोक्तं षष्ठमूहाख्यमेव तु ।
सप्तमं तु रहस्यं स्यादित्येतत्सामगानकम् ॥

B in the latter begins: हरिः । ओम् ।

पटलानि षडित्याहुर्गृह्यलक्षणकानि वै ।
तत्र खण्डास्त्रयस्त्रिंशदेकद्वित्रिषु पञ्चकाः ॥
चतुर्थे तु चतुष्कं स्यात्पञ्चषा मुनिसम्मताः ।
अथातो पौर्णमासो हि आप्लुकाम्यप्रयाणकः ॥

Ends:

कृता मिताक्षिती(क्षरा ?) चाख्यो(ख्या ?) हरदत्तेन विस्तरम् ॥

From the above description of the MSS. it will be clear that these are two independent works and that there is no evidence to take these as forming one single work. In both the MSS. the *Anukramaṇīs* are contained separately. In the former there is separation by an essay on the *Sāmaveda* by a modern author who refers to Max Müller as follows:

तथा च मोक्षमूलरकृतग्रन्थे—मोक्षस्य निश्रेयसस्य मूलं निदानं ज्ञानं मुद्राकार्यतः वेदादिप्रचारणेन राति ददातीति विग्रहः । तेन कृते प्राचीनसंस्कृत-साहित्यविषयके—

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।
सायणो भाग (भोग) नाथश्च मनोबुद्धी सहा(हो)दरौ ॥

Perhaps Dr. Surya Kanta takes all these three as forming one single work, namely the *Sāmavedasarvānukramaṇī* and it is on the basis of the reference to Max Müller that he says that "to all intents and purposes" this is "a modern work." The essay on the *Sāmaveda*, however, has nothing to do with the *Anukramaṇī* on either side. This fact is clear from the latter MS. which does not contain this essay at all. In this the *Anukramaṇīs* are separated by

as many as five works. Unlike in the former MS. B is here contained before A—a fact which goes against the view that B is the second half of the treatise as in Dr. Surya Kanta's edition. According to both the MSS. B begins with पटलानि षडित्याहुः and not, as in the said edition, with अथातो पौर्णमासो हि ।

As for the authorship of these *Anukramaṇis* there is not a bit of evidence brought to light at present. The entry in the Adyar Library Catalogue is evidently based on a wrong construction of the following verses of A :

श्रौतस्मार्तप्रयोगाणां ग्रन्थाख्या सम्यगीरिता ।
ज्योतिष्टोमस्य यत्तन्त्रं समारभ्य हि विश्वजित् ॥
छन्दोगस्य प्रयोगस्य वृत्तिरेषा प्रदीपिका ।
कृता त्रैविद्यवृद्धेन तालवृन्तनिवासिना ॥

These verses simply mention *Tālavṛntanivāsin's Pradīpikā* among the works pertaining to the *Sāmaveda*, just as the line following these verses, namely

पुरुषोत्तमभट्टीयं प्रयोगस्यैष एव तु ।

mentions *Puruṣottamabhaṭṭīya* as one of the works pertaining to the *Sāmavedic* literature. There is nothing in these to show that *Tālavṛntanivāsin* is the author of the *Anukramaṇīs*.

In fact these verses along with the line mentioning *Puruṣottamabhaṭṭīya* are not found in the latter MS.; nor does B in this (latter) mention *Suṅga*, *Audavraji*, *Rāmakṛṣṇadīkṣita*, *Piṅgala* and *Bhaṭṭasobhākara*.

33. D. 12	33. E. 7
गायत्रस्य विधानं तु शुङ्गाचार्य-कृतं वरम् ।	गायत्रस्य विधानं तु ततो वक्ष्ये समासतः ।
औदव्रजिकृतं सूक्ष्मं सामगानां सुखावहम् ।	Omitted

33. D. 12	33. E. 7
Three and a half verses from आइभावादिभावानां to यद्भाष्यमयमेवैव चिन्तितम् (p. 7 of Dr. Surya Kanta's edition) mentioning *Rāmakṛṣṇadīkṣita*	Omitted
कर्तृत्वमपि शिक्षाणां नामलिङ्गाच्छ दृश्यते ।	Omitted
इदं शिक्षस्य यद्भाष्यं पिङ्गलाचार्यचिन्तितम् ।	Omitted
भट्टशोभाकरेणोक्तमिदं ग्रन्थस्य विवृतम् ।	Omitted

As between the two MSS. the latter, *viz.* 33. E. 7 is undoubtedly older. It contains more accurate readings also and is decidedly in a less corrupt form. It has already been pointed out that the essay on the *Sāmaveda*, by a modern author is not contained in this. On the basis of all this it is possible to say that the names of all the above authors in the former MS. are probably later interpolations. There is thus no evidence for the authorship of either of these.

Now as for the dates, there is some evidence with regard to A. The verses अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः etc. are quoted with slight modifications from *Sāyaṇa's Sāmavedabrāhmaṇabhāṣya*. A must therefore be later than *Sāyaṇa*. The date of B, however, cannot be settled unless the lines mentioning *Bhaṭṭasobhākara* and *Rāmakṛṣṇadīkṣita* are proved to be part of the original text. The *Rāmakṛṣṇa* mentioned here is the author otherwise called *Nāhnābhāi*, son of *Dāmodaratripāṭhin* and author of *Chandogāhni-*

kapaddhati, *Phulladīpa*, etc. Aufrecht (*C.C.* Vol. I, p. 509) says that *Rāmakṛṣṇa* copied *Tristhalīsetu* at Benares in 1616 A.D. So, if the line mentioning him is accepted as part of the text, B is later than 1616 A.D. In the line

नानाभाष्याख्यया रामकृष्णदीक्षितसूरिभिः ।

in Dr. Surya Kanta's edition, नानाभाष्य is a mistake for नाह्नाभाई । Āṇḍapiḷḷai is earlier than the 16th century A.D. (See my paper in the *Adyar Library Bulletin*, Vol. IV, Part 2, Manuscripts Notes.)

I want also to point out here that the account of divisions of some *Sāmavedic* works given in B does not agree with some of the printed versions of these texts. Dr. Surya Kanta does not draw attention to this.

Anukramaṇī B	Printed texts
No. of *Sūtras* in the *Ṛktantra* : 284	Dr. Surya Kanta's edition : 286
No. of *Prapāṭhakas* in the *Sāmatantra* : 15	The MSS. of the Govt. Oriental MSS. Library (Madras), the India Office Library and the Adyar Library : 13 Prapāṭhakas
No. of *Khaṇḍas* in the Phullasūtra : 179	Chowkhamba edition : 182 Samasrami's edition : 179
No. of verses in the *Nāradasikṣā* : 235	Samasrami's edition : 230 Yugalakisora's edition : 248 (This really contains 251, the 14 Khaṇḍas of the 5th section being wrongly numbered 1—11).

MANUSCRIPTS NOTES

By H. G. Narahari, M.A.

I. THE VṚTTARATNĀVALĪ: ITS AUTHOR AND HIS DATE: ABOUT 1425 A.D.

Students of the literary history of India are well familiar with the common tendency among inferior authors to ascribe their own compositions to some ancient author who is very well known, so that their works may then at least attain popularity. It is not always that the imposter is discovered, and the critical scholar is very often forced to be content with a mere doubt regarding the authenticity of the ascription.

The *Vṛttaratnāvalī* belongs to the class of works mentioned above, though luckily its real author can be found out. Though mainly intended as a prayer to *Sarasvatī*, the goddess of learning, it serves also the additional purpose of being an interesting treatise on Metrics; each verse in it illustrates a particular metre the name of which is to be found in the body of the verse; and the first quarter of each verse usually illustrates the method of scanning the particular metre. Thus the verse

मा भूत्सङ्गो जननि जनैस्तैर्मत्ता येषां मतिरिह वित्तैः ।
भाग्योदारैर्भवतु विहारो भक्तैस्सार्धं तव कृपया मे ॥

is to all outward purposes a prayer to Sarasvati where the devotee prays that, through the grace of the goddess, he may be saved from falling into the company of those puffed up with riches, but allowed instead to revel in the company of her devotees whose wealth is liberality. This verse is also meant to illustrate the *Mattā* metre whose name occurs in the second quarter of it; the first quarter gives the scheme of the metre *viz.*, that it should have in each quarter the following *gaṇas* in order —*ma*, *bha*, and *sa*. The work has been printed *twice*, once in *Telugu* characters [1] and

[1] Published by Vavilla Ramasvami Sastri in 1864.

another time in *Grantha*,[2] but in both cases the authorship has been attributed to *Kālidāsa*. The object of this paper is to examine the authenticity of this ascription on the evidence of manuscripts.

There are *three* MSS. of this work in the Adyar Library, bearing the shelf-numbers IX. D. 51, XXII. K. 17, XXXIX. B. 4, all of which are mentioned on p. 39*b* of the second part of the Library Catalogue; the first and the last are in paper but the second is in palm-leaves; the first MS. is complete and written in Devanāgarī, while the second is incomplete, ending with the 17th verse, and is written in Telugu; the last Ms. is nothing but a transcript of the first MS. in Roman characters. From the concluding colophon[3] which runs: *Iti śrīkālidāsaviracitā vṛttaratnāvalis sampūrṇā*, it is clear that the authorship of the work is attributed to *Kālidāsa*.

In the Govt. Oriental MSS. Library, Madras, there are *two* MSS. bearing the name *Vṛttaratnāvalī*; of them, the MS. which bears the number R. 423 is an incomplete treatise on dietetics and its author is not specified; the other MS. which bears the number D. 1798 is a complete palm-leaf Ms. of the work under consideration now, and this also ascribes the work to Kālidāsa, as is evident from the final colophon which runs: *Iti śrīkālidāsakṛtau vṛttaratnāvalyākhyā sarasvatīnutis samāptā*.

Seven MSS. bearing the name *Vṛttaratnāvalī* are available in the Sarasvatī Mahal Library, Tanjore; of these, that noticed under the number 5113 in the Descriptive Catalogue of that Library is a treatise on Metrics by a *Sadāśivamuni*, pupil of *Saccidānandayogīndra*, and is different from the work now under notice; the remaining *six* are MSS. of the present work and of them, *three* (Nos. 5114 to 5116) call it the work of a *Venkateśa*, son of *Avadhānasarasvatī* of the *Ātreya-gotra*, and the remaining *three*

[2] Published in Madras, 1915.

[3] This colophon occurs in the *two* paper MSS. referred to above, but is absent in the palm-leaf MS. which is incomplete and breaks of in the middle of the third quarter of the 17th verse.

(Nos. 5118 to 5120) attribute it again to *Kālidāsa*. The MSS. ascribing the work to *Venkatesa* open with the following verse:

श्रीमान्दन्तिमुखो देवः श्रेयांसि विदधातु नः ।
यत्प्रसादेन निर्विघ्नं सिद्धयन्ति कृतिनां क्रियाः ॥

But this verse is omitted by the other MSS. which claim Kālidāsa as the author; similarly, while the MSS. belonging to the latter group have a simple colophon which runs: *Iti srīkālidāsaviracitā vṛttaratnāvalī sampūrṇā*,[4] those belonging to the other group[5] have the following *two* verses for their colophon:

वृत्तरत्नावलिरियं वेङ्कटेशेन गुम्भिता ।
सुदृशां हृदयेनैव सुचिरं धार्यतां मुदा ॥
अवधानसरस्वत्याः सूनुनात्रिकुलेन्दुना ।
रचिता वेङ्कटेशेन वृत्तरत्नावली नवा ॥

Though, from mathematical considerations, it is possible to say that the evidence is quite balanced on both sides, still the fact that *two* colophonic verses go to prove that the author is *Venkatesa*, while a single line at the end is all the evidence for attributing the work to *Kālidāsa*, is sufficient to tempt one to be inclined in favour of the former view. Fortunately as it would seem, a MS. of a commentary on our work is also available in the Tanjore Library, and this confirms beyond doubt the predisposition mentioned above. It is noticed under the number 5117 in the Descriptive Catalogue of the Library. It is a paper MS. written in Devanāgarī, but the author is unknown. In the course of its comment on the first verse, *Srīmān* etc., it points out definitely that *Venkatesa* is the author of the work. The passage in question runs thus:

इह किल कविकुलतिलकः पण्डितवर्यो वेङ्कटेशः प्रारीप्सितानन्त .....
संप्रदा(या)विच्छेदलक्षणफलहेतुभूतस्य .....रूपं मङ्गलं निबध्नाति-श्रीमानिति ॥

[4] MS. noticed under the number 5120 has this colophon. The remaining *two* MSS. are incomplete.

[5] MSS. noticed under numbers 5114 and 5116: the other MS. (No. 5115) is incomplete.

From the meagre information available regarding the author, it is not possible to determine his date either with certainty or with exactness. But still, the fact that he mentions *Avadhānasarasvatī* as his father tempts one to make some attempt in this direction. There is an *Avadhānasarasvatī* who is the author of the *Vedāntas'atas'loki*,[6] and *Sūryapaṇḍita*, a prolific writer on Astronomy, Mathematics, Philosophy and Poetry, says that he has written, antecedently to his commentary on the *Bhagavadgītā*, called the *Paramārthaprapā*,[7] a commentary on the *Vedāntas'atas'lokī*.[8] If the two works are identical, *Avadhānasarasvatī* must certainly be anterior to *Sūryapaṇḍita*, and his son *Venkates'a* should most probably be a contemporary of the latter. In the concluding portion of his commentary on Bhāskara's *Bījagaṇita* called *Sūryaprakās'a Bījavyākhyā*, the following verse occurs :

षष्टिशकगणिते शके कृतं भाष्यमिन्दुगुणवत्सरे निजे ।
पञ्चविंशतिशतान्यनुष्टुभां ग्रन्थसंमितिरिहास्ति केवलम् ॥[9]

Accordingly, the commentary was written in S'aka 1460 (=A.D. 1538) when the author was *thirty-one* years old. *Sūryapaṇḍita* was, therefore, born in S'aka 1429 (=A.D. 1507).[10] His literary activity

[6] *CC.* I, 33a; 607a. There is also a medical work entitled *S'atas'lokī* (*Eggeling* 2752) which is considered to be the work of *Avadhānasarasvatī*. This was printed in Madras in 1880.

[7] This commentary is available in print, having been edited by Sastri Jeevarama Lallurama at Bombay in 1912.

[8] Hall, *Contribution towards an Index to the Bibliography of the Indian Philosophical Systems*, pp. 119 f.

[9] *Eggeling* 2823.

[10] *Colebrooke* has erred *twice* in interpreting the colophons of the India office MSS. (Eggeling 2809 and 2823) of the *Ganitāmṛtakūpikā* and the *Sūryaprakās'a Bījavyākhyā* respectively; the former was composed in S'aka 1463 (=1541 A.D.) as evidenced by its colophon ". . . *S'āke trirasapurandaraganite gaṇitāmṛtakūpikā racitā*, and the latter in S'aka 1460 (=A.D. 1538), as evidenced by its colophon cited above. In his *Miscellaneous Essays* (II. 451), these dates are exchanged by *Colebrooke* when he says: "The gloss on *Lilāvatī*, entitled *Gaṇitāmṛta*, and that on the *Vijaganita*, named *Sūryaprakāsa* . . . are dated the one in 1460 and the other in 1463 S'aka or A.D. 1538 and 1541;" and, in the course of his description of the MSS. of these *two* works in the India Office Library, *Colebrooke* erroneously mentions both of them as being composed in 1541 A.D. (see the Description of MSS., *Eggeling* 2809 and 2823). This mistake has crept into the note of Dr. V. Raghavan (*Adyar Library Bulletin*, Vol. I, No. 1, p. 45) where he states that Sūryapaṇḍita

must have begun about 1537 A.D. The same should also be the period when the literary activity of *Venkatesa* was in full swing.

The identity of *Avadhānasarasvatī*, father of *Venkatesa*, with his name-sake on whose work *Sūryapaṇḍita* wrote a commentary, seems to be challenged by the *Prasnottararatnamālā* which, as will be shown presently, is only another work of our author. A MS. of this work[11] is deposited in the Govt. Oriental MSS. Library, Madras, and is noticed in the Descriptive Catalogue under the number D. 13173. This is a medical work and its introductory verses give a good deal of information about the author. I cite below the verses[12] relevant to the present context :

श्रीमान्दन्तिमुखो देवः श्रेयांसि विदधातु वः ।
यत्प्रसादेन निर्विघ्नं सिद्धयन्ति कृतिनां क्रियाः ॥
एकाम्रनाथो यत्तातः सायणामात्यचोदितः ।
समग्रहीत्सुबोधार्थमायुर्वेदसुधानिधिम् ॥
सरस्वतीभूषणं तमायुर्वेदाब्धिपारगम् ।
वन्दे कामेशनाथार्यं गुरुं काश्यपगोत्रजम् ॥
अत्रिगोत्राब्धिचन्द्रस्य स्वादुसूक्तिसुधामुचः ।
तुण्डीरमण्डलाक्रान्तमक्षिकारण्यजन्मनः ॥
सुविस्तीर्णायुरान्नायसारसङ्ग्रहकारिणः ।
अवधानसरस्वत्याः पुत्रेण ब्रह्मवेदिना ॥
तस्य कामेशनाथस्य शैवागममहानिधेः ।
दौहित्रेण च शिष्येण वेददीक्षामृतात्मना ॥

. . . . . .

was born in 1510 A.D., relying on Colebrooke's mistaken ascription of the *Sūryaprakāsā Bījavyākhyā* to 1541 A.D., and into *Bhagavad Datta's* work when he says that Sūryapaṇḍita's commentary on the *Līlāvatī* was composed in 1538 A.D. [*History of Vedic Literature* (*Hindi*), Vol. I, part ii, p. 6]

[11] This MS. is described on pp. 162 f. of I Report by *M. Seshagiri Sastri*. I am thankful to Dr. V. Raghavan of the Sanskrit Department of the Madras University for having drawn my attention to this MS.

[12] Seshagiri Sastri, *loc. cit.*

मतिमन्थात्प्रमथितसर्वायुर्वेदसिन्धुसारमयी ।
श्रीवेङ्कटाद्रिविभुना प्रश्नोत्तररत्नमालिका ग्रथिता ॥

. . . . . .

The first verse is identical with the benedictory verse found at the beginning of the *Vṛttaratnāvalī* and the two names by which the author calls himself, *Śrīśailanātha* [13] and *Venkaṭādrivibhu*, are no more than pompous edifications of his real name *Venkateśa*. These, added to the fact that he mentions *Avadhānasarasvatī* of the *Atri-gotra*, prove beyond doubt that he is identical with the author of the *Vṛttaratnāvalī*. His father *Avadhānasarasvatī* was born in *Makṣikāraṇya* (a village called *Īkkāḍu* in Tamil) near Trivellore, in the country of *Tuṇḍīramaṇḍala* (called *Toṇḍamaṇḍalam* in Tamil). He married the daughter of *Kāmeśanātha*, and by this union was born our author. *Kāmeśanātha*'s father *Ekāmranātha* composed the *Āyurvedasudhānidhi* at the request of *Sāyaṇa*, the Prime-minister (of Bukka).

Sāyaṇa is known to have flourished about the middle of the *fourteenth* century, and *Ekāmranātha* who was his *protégé* must have been his contemporary. *Venkateśa*, who is the great-grandson of this *Ekāmranātha*, must have therefore lived about the first quarter of the *fifteenth* century.[14]

(II) THE DATES OF CATURVEDASVĀMIN AND RĀVAṆA: TWO COMMENTATORS ON THE ṚGVEDA

If not for its intrinsic merit as a commentary on the *Bhagavadgītā*, atleast for our knowledge of the existence of commentators on the Veda other than *Sāyaṇa*, the *Paramārthaprapā* of *Sūryapaṇḍita* is of very great value. The name of *Rāvaṇa* as a vedic

[13] The final colophon of the work runs *Iti Śrīśailanāthaviracitāprasnottararatnamālā saṁpūrṇā.*

[14] *Cf.* Seshagiri Sastri, *Report* I. 26 f.

commentator was known earlier through tradition and also, with greater certainty, from the *Grahalāghava* of *Mallāri*,[1] but passages from this commentary[2] could be known only after the discovery of the gloss of *Sūryapaṇḍita* on the *Bhagavadgītā*.

But for all our information about *Caturvedasvāmin*, *Sūryapaṇḍita's* commentary remains, as yet, the sole source. We are told here that *Caturvedasvāmin* was very highly proficient in the Vedic lore and that he was the spiritual preceptor of Sūryapaṇḍita. The latter thus says in the introduction[3] to his gloss on the *Bhagavadgītā* :

Caturvedācāryādhigatabhagavadbhāvabhavanam
nidānam vis'rānter yad anumatam ṛksāmayajuṣām |
Aham gītābhāṣyam tad iha racaye sūryavidhivid
yato'lpajñaprajñānubhavarasikānandajananam ||

The following verse in the same work seems to have made Pandit *Bhagavad Datta*[4] believe that the teacher of *Caturvedasvāmin* was one *Yas'odākis'ora*, but, from the context, it seems more natural to construe that Sūryapaṇḍita is referring here to God himself in the incarnation of *Kṛṣṇa* as his highest preceptor (*paramaguru*) :

Ajñas sujñatvasīmām anubhavati bhavān naiti rańko'pi s'aṅkām
syānmūko vāvadūko vrajati s'ikhariṇām paṅgur ullaṅghya saṅgham |
Duḥkhābdher nopalabdhis sa khalu vijayate yatkṛpāpāṅgasaṅgād
antaryāmī samīpe mama paramagurus' s'rīyas'odākis'oraḥ[5] ||

[1] Fitz-Edward Hall, *J.A.S.B.*, XXXI, 129.

[2] All these were collected by *F. E. Hall* and published in 1862 in the pages of the *J.A.S.B.* Later, Pandit *Bhagavad Datta* found out *three* more passages which escaped *Hall's* notice [*History of Vedic Literature* (Hindi), Vol. I, part ii, p. 65].

[3] *Bhagavadgītā*, Ed. with 8 commentaries by Jivaram Lalluram, p. 12.

[4] Bhagavad Datta, *op. cit.*, p.63.

[5] *Bhagavadgītā*, Ed. by Jivaram Lalluram, *loc. cit.*

Caturvedasvāmin's commentary on *RV.* X. 113. 4., cited by *Sūryapaṇḍita* in his commentary is also quoted[6] *in extenso* by *Bhagavad Datta* who remarks[7] that this vedic commentator must have lived in the first half of the *sixteenth* century of the Vikrama Era *i.e.*, about 1499 A.D., on the basis of the fact his pupil, *Sūryapaṇḍita* wrote his gloss on the *Līlavatī* in 1538 A.D.[8] An examination of his commentary on Bhāskara's *Bījagaṇita* helps us to fix the date of *Caturvedasvāmin* under narrower limits. The colophon of a MS. of it in the India Office Library (*Eggeling* 2823) reveals that, in 1538 A.D. when this work was composed, *Sūryapaṇḍita*, was 31 years old and that he was hence born in 1507 A.D.[9] As the teacher of *Sūryapaṇḍita*, *Caturvedasvāmin* must have begun his literary career about 30 years earlier, so that the period of his literary activity will lie between 1477 A.D. to 1507 A.D.

In the course of his comment on *Bhagavadgītā* (XI. 33), *Sūryapaṇḍita* comments on the method of commenting of *Sāyaṇa*, *Rāvaṇa* and *Voṭa* (*Uvaṭa* ?) and his reference to *Rāvaṇa* along with the earlier commentators like *Sāyaṇa* should plainly show that *Rāvaṇa* must have lived long before him as well as his teacher. The passage runs as follows :

Sāyaṇabhāṣyakārair ādhidaivikābhiprāyeṇa bāhyasaṅgrāmaviṣayo darsitaḥ ; rāvaṇabhāṣye tu ādhyātmarītyābhyantarasaṅgrāmaviṣayo darsitaḥ ; voṭabhāṣye tūbhayamapi.

Now that *Caturvedasvāmin's* period of literary activity is known to have extended from 1477 A.D. to 1507 A.D., the date assigned by *Bhagavad Datta*[10] to *Rāvaṇa*, *i.e.* before the 16th century of the Vikrama Era, can be pushed further back, and *Rāvaṇa* can be said to have lived earlier than the middle of the 15th century A.D.

---

[6] Bhagavad Datta, *op. cit.*, p. 68.
[7] *Ibid.*
[8] This commentary was composed in 1541 A.D. as evidenced by the colophon. For details, see *supra*, p. 15*n*.
[9] For more details about *Sūryapaṇḍita*, see *supra*, pp. 15*ff*.
[10] *op. cit.*, p. 62.

MANUSCRIPTS NOTES

THE HĀRĪTA SMṚTI

By A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T.

(*Continued from p. 76 of the previous issue*)

vv. 281-285—*Printed version* :

तद्देहपतने तस्य सारूप्यं परमे पदे ।
विद्या स्त्रीराज्यवित्ताद्यं यं यं कामयते हृदि ॥
नान्यं देवं नमस्कृत्वा(त्य)सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ।
विना वै वैष्णवं मन्त्रं अन्यमन्त्रान्विवर्जयेत् ॥
तमेव पूजयेद्रामं तन्मन्त्रं वै जपेत्सदा ।
अन्यथा नाशमाप्नोति इह लोके परत्र च ॥
अद्वितीयं यदा मन्त्रं तारकब्रह्मनामकम् ।
जपित्वा सिद्धिमाप्नोति अन्यथा नाशमाप्नुयात् ॥
सावित्री मन्त्ररत्नं च तथा मन्त्रद्वयं शुभम् ।
सर्वमन्त्रं जपेत्पूर्वम् —

Manuscript :

तद्देहपतने चैव तत्सारूप्यमवाप्नुयात् ।
तद्वैकुण्ठपदं प्राप्य तेनैव सह मोदते ॥
विद्यार्थी लभते विद्यां स्त्रीकामी लभते स्त्रियम् ।
राज्यार्थी लभते राज्यं धनार्थी लभते धनम् ॥
यं यं कामयते चित्ते तं तमेवाप्नुयान्नरः ।
नान्यं देवं नमस्कुर्यात् नान्यं देवमुदीरयेत् ॥
नान्यं देवं पूजयित्वा सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ।
तमेवपूजयेद्रामं तमेव मनसा स्मरेत् ॥
तमेव पूजयेन्नाथं तन्मन्त्रं वै जपेत्सदा ।
अन्यथा वा समाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

वैष्णवानां तु मन्त्राणां न निषिद्धं कथञ्चन ।
विनैव वैष्णवं मन्त्रं अन्यन्नैव जपेत्सदा ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अन्यमन्त्रं विवर्जयेत् ।
तस्मादनन्यशरणः तथैवानन्यमन्त्रवान् ॥
राममन्त्रं जपेन्मन्त्री सर्वसिद्धिप्रदं नृणाम् ।
अद्वितीयं महामन्त्रं तारकं ब्रह्मनामकम् ॥
जपित्वा सिद्धिमाप्नोति ह्यन्यथा नाशमाप्नुयात ।
सावित्रीं मूलमन्त्रं च तथा मन्त्रद्वयं शुभम् ॥
सर्वमन्त्रं जपात्पूर्वं— (*Folio*—12*b*)

vv. 298-301—*Printed version* :

अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
भक्त्या कृष्णमनुं जप्त्वा समाप्नोति न संशयः ॥
गवां च कन्यकानां च ग्रामाणां चायुतानि च ।
दत्वा गोदावरी कृष्णा यमुना च सरस्वती ॥
कावेरीचन्द्रभागादिस्नानं कृष्णेति नो समम् ।
कृष्णेति पञ्चकृज्जप्त्वा सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥
अगम्यागमनात्—

Manuscript :

अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
गवां कोटिप्रदानानि वाजपेयशतानि च ॥
ग्रामायुतप्रदानानि कृष्णमन्त्रसमं न तु ।
गङ्गा गोदावरी कृष्णा यमुना च सरस्वती ॥
कावेरी चन्द्रभागा च कृष्णमन्त्रसमं न तु ।
कृष्णेति परमं जप्त्वा दह्यते तूलराशिवत् ॥
(*Folio*—13*b*)

vv. 309-311—*Printed version* :

स्नानवस्त्रादिभिः शुद्धः कृत्यं कृत्वोर्ध्वपुण्ड्रधृत् ॥

तुलसी कानने रम्ये देवानामालये शुभे ।
कुशे कृष्णाजिने वापि पुष्ये वा शुभवासरे ॥
समासीनस्तु कुर्वीत प्राणायामश्च (मं च) पूर्ववत् ।
आदिबीजेन—

Manuscript :

प्रातः स्नात्वा शुभजले शुक्लाम्बरधरः शुभः
धृतोर्ध्वपुण्ड्रदेहश्च कृतकृत्यो यथाविधि ॥
तुलसीकानने रम्ये शुचौ देशे समाहितः
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा समासीनः शुभासने ॥
कुशे कृष्णाजिने वापि पुष्पे वा शुभवाससि ।
समासनीस्तु कुर्वीत प्राणायामांश्च पूर्ववत् ॥
आदिबीजेन— (*Folia* 13*b*-14*a*)

vv. 313-314—*Printed version* :

विन्यस्य मन्त्रवर्णानि चक्रन्यासं त (सस्त) तः स्मृतः ।
पूर्वजन्ममयादीनि स्मरेदाभरणानि च ॥
विचित्र शुभपर्यङ्के—

Manuscript :

विन्यसेद्वैष्णवो नित्यं मन्त्राणीनि यथा क्रमात् ।
चक्रन्यासं ततः कृत्वा पश्चाद्ध्यानं समाचरेत् ।
पूर्ववन्मण्डपादीनि स्मरेदाभरणानि च ।
सौवर्णमण्टपे दिव्ये नानारत्नसुशोभिते ।
सुगन्धपुष्पमालाद्यैः वितानैरपि शोभिते ।
चन्दनागरुकर्पूरकुङ्कुमाटये मनोहरे (रमे)
दीपिकाभिरनेकाभिः सर्वतः समलङ्कृते ।
कर्पूराद्यैस्सुगन्धैश्च दिव्यधूपैस्सुधूपिते ।
विचित्रशुभपर्यङ्के— (*Folio* 14*a*)

What the manuscript supplies in this instance is more illuminating and intelligible than the printed version.

vv. 315-318—*Printed version* :

नीलोत्पलाभं कन्दर्पलावण्यं पद्मलोचनम् ॥
चन्द्रानन जपापुष्परक्तहस्तपदाम्बुजम् ।
नीलकुञ्चितकेशं च सुकपोलं सुनासिकम् ॥
सुभ्रूयुगं सुबिम्बोष्ठं सुदन्तालिविराजितम् ।
उन्नतांसं दीर्घबाहुं पीनवक्षसमव्ययम् ॥
निरङ्कचन्द्रनखरं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
श्रीवत्सकौस्तुभोद्भासि वनमालामनोहरम् ॥
पीताम्बरं च भूषाढ्यम्—

Manuscript :

नीलोत्पलदलश्यामं कन्दर्पशतसन्निभम् ।
पद्मपत्रविशालाक्षं पूर्णेन्दुसदृशाननम् ॥
जपाकुसुमसङ्काशं रक्तहस्तपदाम्बुजम् ।
सुस्निग्धनीलकुटिलघनकेशविराजितम् ॥
सुकपोलं सुनासं च भ्रूलता यु(ग)ञ्चितम् ।
सुबिम्बफलताम्रोष्ठं सुदन्तावलिशोभितम् ॥
उन्नतांसं दीर्घबाहुं पीनवक्षसमव्ययम् ।
निरङ्कचन्द्रधवलं नखपङ्क्तिविराजितम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं वनमालाविभूषितम् ।
पीताम्बरं भूषणाढ्यम्— (*Folio* 14*a*)

vv. 325-326—*Printed version* :

ताभिश्च राजकन्यानां सहस्रैः परिसेवितम् ।
तारकावृतराजेव शोभितं निधिभिर्वृतम् ॥
एवं ध्यात्वा हरिं नित्यमर्चयित्वा जपेन्मनुम् ।
शालग्रामे च तुलसीवने वा स्थण्डिले हृदि ॥

स्मृत्वा जपेत् त्रिसन्ध्यासु षट्सहस्रं मनुं द्विजः ।
विष्णुतुल्य वपुः— (*Folio* 14*a*)

Manuscript :

ताभिः परिवृतो देवः सेवितश्च मुहुर्मुहुः ।
राजकन्यासहस्राभिः सततं परिसेवितः ॥
शुशुभे तारकामध्ये शीतांशुरिव दीप्तिमान् ।
शङ्खपद्मादिभिर्निधिभिः सेवितं शुभवर्चसम् ॥
एवं ध्वात्वा हरिं नित्यमर्चयित्वा जपेन्मनुम् ।
सालग्रामशिलायां वा तुलसीकाननेऽपि वा ॥
स्थण्डिले हृदये वापि चिन्तयित्वा जपेन्मनुम् ।
त्रिसन्ध्यासु जपेन्मन्त्रं षट्सहस्रमतन्द्रितः ॥
विष्णुतुल्य— (*Folio* 14*b*)

(*To be continued*)

REVIEWS

Śrīmad Bhagavad-Gītā, Edited and translated by Tridaṇḍi, Gosvāmi Śrīla Bhakti Pradīpa Tīrtha Maharāj, Published by Śrī Sundarānanda Vidyāvinode, Gauḍīyā Mission, Calcutta, 1940. Rs. 2.

This is a very well printed and well got up book containing the text of the *Gītā* as accepted by the famous Ācāryas with 700 (rather 701) verses, translated into simple and lucid English with occasional annotations. There is a Foreword by the publisher and an Introduction by the Translator. The latter explains the teaching of the *Gītā* from the Bhakti aspect. In spite of the many editions, translations and commentaries, the freshness of the *Gītā* is unique and this new publication has its own inherent value. We strongly commend the work to all lovers of the sacred book.

EDITOR

Ḍamarukam, a Sanskrit Farce by Paṇḍita Ghaṇśyāma with the Commentary of Candraśekhara, Edited by Prof. P.P. Subrahmanya Sastri, Published by the Śri Saṅkaragurukulam, Srirangam, 1940. Price As. 8.

This was first printed in the *Journal of the Śrī Saṅkaraguru kulam*, Srirangam and now issued as a separate book. It is a *prahasana* in 10 Alaṅkāras and is the work of Paṇḍita Ghanaśyāma who was patronized by the Mahratta King Thukkoji I of Tanjore, in the first half of the 18th century. The short Introduction by the editor gives some details about the author. It belongs to a class of Sanskrit Literature in which there are not many specimens available in print and as such it is a welcome publication. The work is

published as No. 6 of the Srirangam S'ri Sańkaragurukula Series and as No. 11 of the Madras Government Oriental Manuscripts Series. The printing and get up are good and the edition is fairly free from mistakes.

EDITOR

Munisuvratakāvya of Arhaddāsa with the Sanskrit Commentary called Sukhabodhinī, edited by Bhujabali Sastri and Haranatha Dvivedi, Published by Nirmalakumar Jaina, S'rī Jaina Siddhānta Bhavan, Arah.

This is a Jaina Kāvya in ten cantos describing the life of Munisuvrata. It is based on Uttarapurāṇa and deals with the incidents in the life of Munisuvrata from birth to final emancipation. Munisuvrata was the son of King Sumitra of Rājagṛha. The author has also written *Purudevacampū* and *Bhavyakaṇṭhābharana*. As a literary piece, the work must be assigned to a high position in Sanskrit both for its simple style and for the beauty of ideas. The commentary and the short Hindi annotation make the reading of the text much easier. There is an Introduction in Hindi by Haranatha Dvivedi giving a brief account of the work and the author. Perhaps in the interest of the large number of readers who may not know Hindi, some information in English or in Sanskrit would have been welcome.

EDITOR

The Erotic Principle and Unalloyed Devotion, by Nisi Kanta Sanyal, M.A., Published by the Gauḍiyā Mutt, Calcutta, 1941.

This is a small pamphlet of nearly 40 pages in which an attempt is made to "elucidate and clear off the dubious knots that easily puzzle all moral men to accept the accounts of the transcendental Hero busy with his own amourous achievements." This is an aspect of Kṛṣṇa-worship which has given infinite inspiration to

the Devotee but which has also afforded much scope for attack on Hinduism. The pamphlet succeeds in a vigourous defence of the purity of Kṛṣṇa cult as understood in the Caitanya School.

EDITOR

Śrī Śrī Gaurāṅgasmaraṇamaṅgalaśloka, Sri S'rīlathakkura-bhaktivinoda and published by the Gauḍiyā Mutt, Madras. 1941.

This is a small work of 104 verses in Sanskrit written by the Head of the Mutt in 1895. From the short Sanskrit Introduction I find that the author had written an English version and had the work published in a journal called *Sajjanatoṣiṇī* in 1896. The present edition has only a Hindi translation added at the end of the book. The object of the work is to interpret the teachings of Caitanya.

EDITOR

Saṃgīta-sāra-Saṃgrahamu, Edited by Dr. V. Raghavan, M.A., Ph. D., Music Academy, Madras. Price Re. 1.

The science of music has had from the earliest times 22 S'rutis for its basis. This has also been followed by exponents of the Karnāṭic music from S'ri Vidyāraṇya down to Veṅkaṭa-makhin, the inventor of the 72 Melas. In ancient Tamil literature also, we come across only 22 S'rutis. But some author who is wrongly identified with Veṅkata-makhin by some scholars and to whom we owe such names as Kanakāmbari, etc., given in accordance with the view of Veṅkata-makhin, strangely differed from the latter (Veṅkata-makhin) and adopted 24 S'rutis instead of 22.

The work under review is one of the treatises written in accordance with this school of 24 S'rutis. The Mela-kartas are here named Kanakāṅgi, etc., Kanakāmbarī etc., being given as the names of *Janyas*. In this connection it may be pointed out that the *Saṃgraha-cūḍāmaṇi* adopts the latter view in the matter of

naming Mela-kartas, but does not discard the ancient system of 22 S'rutis.

In the present treatise the 24 S'rutis are said to correspond to the 24 syllables of the Gāyatrī. But if we take into consideration the correspondence of 23rd and 7th syllables of the Gāyatrī to Dhaivata and Niṣāda respectively, the explanation is evidently absurd. The treatise deals not only with the 72 Mela-kartas but also with 280 Janyas. About two thousand Janyas have now been developed out of these 72 Mela-kartas.

The editor thinks (Intro. p. 7) that a complete MS. of the work has been discovered by him for the first time. It may, however, be mentioned that the reviewer was in possession of one such MS. some 27 years ago and had also occasion to study the work.

The book has a learned introduction where some important problems relating to Karnāṭic music are discussed. There is also a very useful index at the end. Lovers of Karnāṭic music are indebted to Dr. V. Raghavan, the editor, for this well got-up EDITIO PRINCEPS which is a welcome addition to the literature available in print on the subject.

S. S.

Ratnes'varaprasādana of Gururāma Kavi, edited by Professor P. P. Subrahmanya Sastri, B.A. (Oxon.), Professor of Sanskrit and Comparative Philology, Presidency College, Madras. Published by the Balamanorama Press, Mylapore, Madras, 1939. Price Re. 1-2-0.

The author of the work Gururāma was a contemporary of great writers in South India whose names have grown into a tradition such as Appayya Dīkṣita, his nephew Nīlakaṇtha Dīkṣita, Tātācārya of Kāñci, Bhaṭṭoji and others. In the *prastāvanā* he calls himself the grandson of Rājanātha by a daughter and the son of Svyambhūnāthades'ika. In the previous issue of this *Bulletin* it has been pointed out that the Rājanātha referred to

must be the author of the *Acyutarāyābhyudayaṁ*, as he is the one who stands nearest in point of time to Gururāma. The chronology here suggested would also fit in with the statement that Gururāma was a younger contemporary of Āccān Dīkṣita and Appayya Dīkṣita, as evidenced by the *Nalacaritranāṭaka*. Gururāma was a prolofic writer. The *Madanagopālavilāsa*, the *Subhadrādhanaṁjaya*, the *Hariścandracarita* are all represented by manuscripts in the collections at Madras and Tanjore.

The *Ratnesvarapraśādana*, now printed for the first time, presents the story of the marriage of Ratnacūḍa with Ratnāvali the daughter of a Gandharva named Vasubhūti. The object is accomplished by propitiating Ratneśvara worshipped at Benares. The intriguing situations which the author brings in developing the plot of the story are done well. The style is simple and the verses flow easily through the acts. The editor has added an index of verses which will surely be useful for reference. The book is a welcome addition to the Madras Government Oriental Manuscript Library Series of which it bears No. 5, and we should thank the editor for the nice edition of the work he has brought out.

A. N. KRISHNAN

A SCHOLAR'S RECORD

BY K. V. RANGASWAMI AIYANGAR

In the matter of provision of aids to research, students of history, archaeology and literature have been at a disadvantage as compared with those of the exact and natural sciences. Little or no attempt is made to digest the periodical literature on any of these subjects. The *Orientalische Bibliographie*, which was discontinued after some years, and the *Annual Bibliography of Indian Archaeology* published by the Kern Institute stand

out as oases in the desert. Individual bibliographies, giving particulars of the contributions of eminent scholars, have appeared in commemoration volumes. They naturally deal with the work of those whose careers are virtualy finished. The Royal Historical Society began many years ago, the practice of publishing bibliographies of the works of the great comtemporary historians, when they passed over. For young scholars engaged in research, such guidance as may be afforded by catalogues, classified and digested, do not exist in Indian studies especially. The great attraction of Aufrecht in giving information about manuscripts, might well have stimulated similar endeavour in regard to the printed papers of living writers. The *American Economic Review* has long published a list of doctoral dissertations in Economics. The fashion of giving in learned Indian periodicals, abstracts of the contents of other journals, is spreading. The crying need of scholarship in Indian subjects is the building up of a great card index, in which the information in periodical literature and doctoral theses, which do not attain book-form, will be found digested, and to which, located in a great central library, scholars can turn for guidance as to the work already in print, in regard to any topic. That universities have a duty, whether individually or in co-operation, to provide such a clearing house, has not dawned upon academic conscience.

In such circumstances, the admirable bibliography of his scattered writings, which the indefatigable Poona Orientalist, Mr. P. K. Gode has recently printed for private circulation, is very welcome. It has been issued in no sense of self-gratulation. Mr. Gode is not one who has time for the feeling. His passion for research, for the minutiae of literary and general history, for exact knowledge, irrespective of any consideration of its attraction are in accord with the highest traditions. He reminds one of Browning's grammarian of the Renaissance who despised what other men termed life, and 'eat up the feast of learning even to the crumbs.' The test of the task which a researcher undertakes

is whether his labour will lighten the burden of one who comes after.

Mr. Gode is still young. But he has to his credit over 200 papers on an extra-ordinarily wide range of topics in Sanskrit and Marathi literature and history, reflecting the background of a mind filled with multifarious learning. He has reviewed over 200 books, and is busy editing learned journals and commemoration volumes. This is in addition to his labours as Curator of the Bhandarkar Institute, and the disposal of a large correspondence with scholars all over the world. In mere mass, the achievement is imposing. It was claimed for Mommsen that he he had written, besides his monumental histories, over 900 papers on Latin literature and philology, Roman history, archaeology and law, during a long life of academic endowment and honour. I have expressed the hope that Mr. Gode will surpass in the number of his papers, the record of Mommsen.

Mr. Gode's work seems to fall into two divisions, distinguished by a break in 1928. Till that year his work was small in quantity and was mainly discussional. He was pre-occupied with the subject matter of works. After that date, his concern has been with dates chiefly. The way in which Indian dates depend on one another, and the shifting sands of conjecture on which the history of Sanskrit literature is based, makes one specially welcome a type of effort, which slowly builds up the future edifice of literary history, brick by brick, of materials that will last. This is Mr. Gode's contribution.

For details of his discoveries one must turn to the papers, widely dispersed, helped by this bibliography, well-indexed, by names and by topic. No library is likely to possess the wide run of periodicals in which Mr. Gode's papers have appeared. Fortunate friends have received from him gifts of such papers. But a complete collection, or atleast a liberal selection, with summaries of the results of the papers not printed *in extenso*, is an obligation that rests on the body of his fellow students.

A personal reference may be permissible as it illustrates the keenness and skill of Mr. Gode and his passion for co-operation. In 1937, the first instalment of Varadarāja's *Vyavahāranirṇaya* (now completed) appeared in this *Bulletin*. In an introduction, reasons were given for rejecting the generally accepted views of its being a seventeenth century work, and for its being earlier than even Mādhava. It caught Mr. Gode's eye, and his memory recalled a quotation from Varadarāja in the fourteenth century commentator, *Kāṭayavema's vyākhyāna* on the *Vikramorvasīya*. Mr. Gode pursued the matter and immediately published his results in the *Mimāmsāprakāsa* of Poona, suggesting a date between 1100 and 1350 for Varadarāja. My investigations have now taken this writer close to the earlier limit indicated by Mr. Gode with such remarkable intuition.

Lay visitors to a noble edifice think of the artist who conceived of it and the royal patron who caused it to take form. But the vision of the archaeologist penetrates beneath the veneer of thin marble, and below the shallow foundations, to the soundness of the props and to the character of the bricks which keep the fabric together, and make for its stability and endurance. Among the biggest debtors of Mr. Gode will be those who will essay to rewrite the history of Sanskrit literature.

Printed and published by C. Subbarayudu, at the Vasanta Press, Adyar, Madras.

PAṆḌIT S. SUBRAHMANYA SASTRI

1866—1941

DR. ARUNDALE AS THINKER

By Elena Solovsky

[Translated from the Russian. This "fleeting sketch," as the author and translator called it, was written and published in a Russian Theosophical quarterly, *Vestnik*, of Summer 1939. Recently news has come that, in April last, Dr. Solovsky was killed by a bomb somewhere in Europe, "at the moment when she was accomplishing an act of loving-kindness and compassion." Dr. Solovsky was president of the Russian Theosophical Lodge in Belgrade.]

We know that, before becoming a Theosophist, G. S. Arundale had chosen for himself the career of a journalist. To be a journalist means to give response to every happening and impression, to assimilate them in himself and then to interpret their meaning to the people, to be their living conscience. In earlier days he did research work in the Archives Nationales, Paris, concerning the French Revolution. Shortly after this he became a Fellow of the Royal Historical Society of London and was admitted to the M.A. degree. It means that he was interested in big political events, in the mutual relation between leader and crowd, and in the way in which the will of the Great White Brotherhood, through the world's apparent chaos, influences mankind. There are indications of this, for instance in the story of how the Count St. Germain tried to prevent the horrors and fanaticism of the Revolution, but did not succeed, for man's will is free even in its madness, and this freedom is God's gift to man.

When Dr. Arundale met Annie Besant, his fate became for ever fixed. He was already a member of The Theosoph-

ical Society, but now he became a Theosophist; and as a thinker he is above all a Theosophist. Theosophical ideas are at the background of his whole thinking, volition and action. It means that he has accepted a certain harmonious conception of life, an eclectic system of world outlook, but he accepted it in a creative way. He composed it anew for himself, so to say, he " individualized " it.

Bishop Leadbeater relates how, at the beginning of The Theosophical Society's activities, members were full of fire without any clear idea of what Theosophy really was; nobody was able to realize something clear and precise out of the ocean of chaotic informations called the Secret Doctrine. The first attempt belongs to Dr. Besant's mind and pen. She put the separated teachings into order, she clarified the structure and proclaimed the " Ancient Wisdom," so that Members now understood what they had before accepted by intuition, and what they had fought for.

Members and non-members began to repeat in multiple ways the Ancient Wisdom, better called the Eternal Wisdom. A great example being C. Jinarājadāsa's *First Principles of Theosophy*.

But when Dr. Arundale began to speak of Theosophy, the ancient, the eternal and always new Wisdom, fresh with the freshness of spring, he spoke in his own way, a quite new way. He does not expound abstract ideas or facts of external nature, he does not speak to the readers or to the crowd; he speaks to his invisible listener, to each individually and personally. And he speaks of the conditions and life's peculiarities of that hearer, of his family, his friends, of his inner growth and ripening. He uses everyday words, terms of psychology, and expounds Theosophy. Such is his book, *You*; and its title expresses its character. He addresses you personally and only you. When you read this book, you are as it were with a friend, or with some wise clairvoyant Guru

from a neighbouring monastery. Further, you have a vision of your own road and you begin to hasten on it. In the book, *Mount Everest*, he speaks of the Path, which is not at all so very difficult, if only you really "mean business" and look on it as the most important thing of your life. Here he does not begin with the usual qualifications—strong will, fearlessness, etc.—but in a quite unexpected way speaks of the necessity for refinement, for courtesy and good manners! He defines the Master not in His aspect of wisdom and superhuman faculties, but that the Master is, first of all, a gentleman! He brings into the democratic ocean a wave of aristocracy, of refinement. It reminds us of Bishop Leadbeater who, speaking of H.P.B., said that she was by nature a true aristocrat from head to foot, notwithstanding her democratic views.

Dr. Arundale speaks of authority, of reverence, of joyful obedience, of devotion: he regrets the spirit of these is absent in places, where there is a lack of noble and ancient tradition and aristocratic refinement. He speaks of the spiritual Everest and of the possibility of attaining it, even though it take ages; the quickening of the Path depends on us and on us alone.

In his very fine book, *Freedom and Friendship*, he has added to the usual idea of brotherhood, the idea of friendship, so much cultivated and appreciated in classic Roman time, and so neglected in our own epoch.

About the year 1927 the teaching of Theosophy was considered as opposed to Krishnamurti's teaching. It was said that Theosophy's teachings were old and worn out, men were walking on crutches under the yoke of authority, but Krishnamurti's words made man free; all was individual, all was "new era." It was also said, a very true and fine phrase, that the individual problem is the world problem. But let me say that Dr. Arundale is precisely a thinker of the new

era, a thinker and a revolutionary in the spirit of Krishnaji. The recognition of the value of authority does not hinder him from giving an immense value to personal freedom and personal efforts and initiative. He especially appreciates the value of initiative in young people, and himself is a fiery youth with gray hair and of a sportsman's stature. This is his *second aspect* as thinker; *first*, Arundale the Theosophist; *second*, *Arundale the thinker of the new era, the new age, the singer of the freedom and inner independence in man.*

As to the question of *youth*—Dr. Arundale possesses a secret of communion with the spirit of youth, a secret of conquering young hearts, young trust. He has only to stand up on a platform, to give an eagle look from under his dark eyebrows on the young enthusiastic faces, and to "hume" in a peculiar way, and all these faces become smiling, all souls are open, and an atmosphere of approbation prevails in the hall. It is a quite special gift, something like a "lucky hand" for flowers or bees, or like the gift of a wild beast tamer. Endowed with such a gift, he has had of course very successful and precious experience in this realm. For instance, he has expounded sometimes to small children profound philosophical ideas, or large schemes for the glorious future of India. And when it was pointed out to him how inadequate were such speeches to children, he replied that he addressed the Egos, and Egos understand. And he was right. Children have grown up, become political workers or social reformers, and have come to Dr. Arundale to thank him for the golden seeds sown in their souls when young in bodies. As a Minister of Education in an Indian State he founded a "palace of greatness"—a kind of a museum, where books, pictures, etc., were collected, everything in the nature of stimulating admiration for great people, in order to render them reverent homage. Children had before them examples of great heroes, leaders, thinkers. His ideal of education he has expounded in his

book, *Gods in the Becoming*, again a very characteristic title : man is a larva, a chrysolis of God, a future God. His educational career ended in a most original unexpected way : Dr. Besant, his chief and captain, was in need of a secretary ; he relinquished his post, notwithstanding the Maharaja's protests, and after being a Minister, became secretary to Dr. Besant, doing all kinds of odd jobs including " proof-correcting " for the paper *New India*.

Arundale the educationist, creator of his own original system of education ; such is the third aspect of Dr. Arundale as thinker.

In another aspect he is *Arundale the politician*. Not a politician in the ordinary, worldly sense of the word. He is a clear-seeing occultist, who works above all in Manu's Kingdom, and who studies the influence of Manu's Plan amidst the chaotic and ignorant ill-will of man, but also amidst his own higher chivalrous aspirations. By his speeches and articles he lifts the veil of ignorance and shows the right direction ; the sensitive advance-guard Theosophists must catch his thoughts and spread them wider, giving them to friends, to the public, to newspapers, to the crowd. . .

But the most pre-eminent aspect of his soul is the occult, the Yoga side. Dr. Arundale is a yogi ; not a yogi " of the cavern and jungles," but Arundale the inspiring lecturer and world-wide traveller, Arundale the worker at the Theosophical bureau and Adyar Publishing House. And he wishes to live his " forest-stage " in full activity, amidst life's battle-field. But as all true yogis and fearless explorers of other worlds, other states of consciousness, he has his own treasures of higher impressions, difficult to express in our poor earthly language. Nevertheless he tries to do it, as for instance in his *Nirvana* (an effort to describe the Buddhic consciousness) and in his recent inspired talks in Huizen (1938). Here he would not stand up on the platform, but sat on a cushion on

an elevation in the eastern way, cross-legged. He lives so intensely in the higher worlds—his consciousness is, so to say, divided into two states—that he carries away his hearers, gives them wings . . . lifts them up on his shoulders to the spiritual summits . . . takes them into his aura. . . Sometimes the atmosphere becomes full of fire and reminds one of the Pentecost. . . And when he says that a man is green or yellow, that each soul has its own name and note, that the phases of the ascent express themselves in geometrical figures or in force-lines,—all this at the moment seems perfectly clear and natural. Perhaps later on it may seem to some as a mad dream.

Every one has his own Yoga. Dr. A. Kamensky has the Yoga of Beauty ; the author of this sketch has perhaps the Yoga of Joy ; and so on ; *Dr. Arundale has the Symbolic Yoga.* Symbology is the unique language that embraces all spheres, earth and heaven, all nations and all ages, " Alles vergänglich, but ewig," eternal. In our President, both the thinker and the man, we feel the eternal, we sense the vision of eternity.

To look to him means to learn something ; to listen to him means to make an ascension ; to be in his presence means to know the alchemy of transmutation of lead into pure gold. It is not an unknown writer whose books we can read in a library without even seeing him, but it is OUR President, our beloved chief, with whom we can correspond, whom we meet at Theosophical Congresses, with whom we are in a vital communion. And this is one of the many privileges of membership of The Theosophical Society.

EDITORIAL

WITH this Issue, the *Adyar Library Bulletin* completes its fifth year and it is a matter of gratification to us to feel that during the five years it has been possible for the Library to issue the *Bulletin* on the appointed days. We have not been giving an index of the contents of the *Bulletin*, year after year. Since the number of headings is very small and since most of the contributions run on from issue to issue, we did not find it necessary to add a list of contents for the whole year. Now, since we have finished the fifth volume, we propose to issue a detailed and consolidated index for all the five volumes and this programme of publishing a quinquennial index will be kept up in future.

PANDIT S. SUBRAHMANYA SASTRI

It is with very great regret that we record the passing away of Pandit S. Subrahmanya Sastri on the night of Friday the 24th October, 1941, at the advanced age of 75. He was an eminent scholar well versed in all the various aspects of Sanskrit Literature and also a great authority on music. For he had his training under his expert maternal uncles Aiyadurai Bhagavathar and Sundara Bhagavathar who belonged to the last set of pupils of the famous musician and composer Sri Tyagaraja. It is not possible to express in words the services he has rendered to the Library in its manifold

activities. The *Saṅgrahacūḍāmaṇi*, the second edition of the *Varivasyārahasya*, the English Translations of the Minor Upaniṣads all bear his name as editor. The *Saṅgītaratnākara* and the *Uṣāṇiruddho*, which are in the course of publication, are his other contributions to the literary output of the Library. The first chapter of the *Saṅgītaratnākara* will appear through the Bulletin in its complete form during the next volume of the Bulletin. The *Uṣāṇiruddho* is already printed off and after the printing of the index and other materials, the book will be issued soon. He has left the press-copy of further portions of the former and its publication will be continued. He joined the Theosophical Society in 1903 and he has ever remained an ardent and useful member. In the Tanjore Lodge of the Society, he had been delivering Lectures on Vedānta for many years, which were very popular there and attracted very appreciative audience year after year. His serene look, his simple habits, his modesty and retiring disposition, his spirit of service and readiness to oblige others, all these noble traits of his character earned for him many good friends. He bore no ill-will towards any one and it was impossible for anyone to entertain any feeling towards him other than that of extreme cordiality. His is a life fully dedicated to scholarship. The number of works he had edited will run to perhaps three digits; the publications of the Vani Vilas Press, Srirangam and of many of the Kavyamala Series of the Nirnayasagara Press are mainly his work. Yet he never wanted publicity; he never sought it; he politely declined it when offered; his name does not appear on the Title-Page of many of his publications. He worked hard till the last day. Even on the day of his passing away, he was reading through the proofs till late in the night. In transcribing manuscripts in his own hand,

in comparing copies with fresh manuscripts, in reconstructing proper texts and recording the manuscript readings in notes, in correcting proofs, in correlating texts with commentaries, in translating texts, in all these varied aspects of literary work, he showed a thoroughness and accuracy equally rare and admirable. Apart from the publications formally bearing his name, there are various phases in the literary activities of the Library and the Kalakshetra where he has been of service. It is not possible either to enumerate or to evaluate all such items of service. Since he was always working, he had always leisure to attend to even small matters. He never showed the least hesitation in putting his hand to works of little importance, like counting the number of granthas in a transcript. To work was the sole joy in his life; he had opportunities and he utilized all such opportunities. As such he lived a full and happy life. There was no waste, there was no gap in his life. The Library misses a great personality. His work and his name will ever remain memorable in the history of the development of the Library.[1]

The manner of his passing away was worthy of the manner of his living. There is a Sanskrit verse which states that the greatest blessing to pray for is not wealth, power possessions but the right manner of living and passing over :

Anāyāsena maraṇam vinā dainyena jīvanam.

To carry on one's living without bending the knee to insolent might or ignorant snob or pretentious upstart and to pass over with the least possible or no pain or suffering. This is the two-fold blessing to pray for. Such a dual blessing was our Pandit's, in life as in death.

[1] In this connection we record our grateful thanks to Dr. P. S. Chandrasekhar, Sri T. K. Balasubramanya Aiyar and Sri T. R. Srinivasa Aiyangar who have kindly co-operated with us and furnished the necessary details of the life of the late Pandit S. Subrahmanya Sastriyar.

A biographical note by his life-long colleague Sri T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T. appears in this issue.

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA SIR GANGĀNĀTH JHĀ, KT., M.A., D. LIT., LL.D.

BY K. V. RANGASWAMI AIYANGAR,
Madras

[MM. Dr. Sir Gangānāth Jhā, M.A., D. Lit., LL.D., passed away on Saturday 9th November 1941 after a long period of devoted service to Sanskrit in particular and to higher education in general. On behalf of the Adyar Library we place on record our deep sorrow at the passing away of such a great scholar. He has left a void which cannot be filled up.

The following notice is from the pen of Rao Bahadur Prof. K. V. Rangaswami Aiyangar, who had known him intimately for several years.—ED.]

SIR GANGĀNĀTH JHĀ passed away on the night of the 9th November 1941 at Prayāg, in his seventy-second year. By his death the world of Indian scholarship has sustained one of its major calamities. Few have excelled him in the personal qualities, which should go with massive erudition—modesty, integrity, industry, faith and optimism. He combined in himself the best in traditional and western methods of study. Burdened almost all his life with administrative duties, which

others would have regarded as sufficient to absorb all their energies, his tireless energy responded to the inner urge of the scholar who was also a teacher, and over fifty works came from his fluent pen. Endowed with the learning that would have entitled him to a high place among scholiasts, had he chosen to write in Sanskrit, he preferred the less spectacular role of translator. Early in life, he made an agreement with Dr. G. Thibaut, his predecessor and chief, that between them they should provide adequate English versions of the classical *bhāṣyas* in all the six *darśanas*. Dr. Thibaut's monumental translations of the commentaries of Śaṅkara and Rāmānuja partially redeemed the pledge. The less attractive, because more recondite *darśanas*, went to Sir Gangānāth Jhā. His translations of *Śabarabhāṣya* (1933-36) the *Ślokavārttika* (1905) and *Tantravārttika* (1924) of Kumārila are indispensable for the modern study of the *Mimāmsā*, in which Sir Gangānāth was *facile princeps*. He translated the classics of *Nyāya* and *Vaiśeṣika*, and one of his latest achievements was a translation of the *Tattvasamgraha* of *Śāntarakṣita*, a Buddhist treatise of exceptional difficulty, which he rendered into English with his usual facility, apologizing the while to Buddhist scholars 'for slips that were bound to be' in his version. In *Yoga* and *Sāmkhya* he gave English renderings of the *Vyāsa-bhāṣya* and Vijñāna-bhikṣu's *Samgraha* for the former and Vācaspati's *Kaumudī* for the latter. In *Vedānta* his labours were concentrated on the presentation of the monistic side, represented in controversial classics like Śrīharṣa's *Khaṇḍanakhaṇḍakhādya* and the *Advaitasiddhi* as well as Vidyāraṇya's famous tract. His translation of *Praśastapādabhāṣya* was his contribution to *Vaiśeṣika*. The translation of the Śaṅkara-bhāṣya on the *Chāndogya Upaniṣad* rounds off his *darśana* studies. By these he will be best known. It was

impossible for one who held for many years the headship, (the first Indian to do so, after a long succession of eminent European Principals), of the premier Sanskrit college of India to escape the temptation to edit Sanskrit works. But with the exception of *Medhātithi's* matchless *bhāṣya* on Manu, which he edited and translated, the other dozen editions from his pen are pedestrian exercises, which any paṇḍit of equal or less erudition could have done.

Beginning as Librarian of the famous Rāj Library of his kinsman, the Mahārāja of Darbhanga, and progressing towards the Vice-Chancellorship of the Allahabad University (which he held for the record period of nine years), through a professorship in Muir College and the Principalship of the Benares Sanskrit College, Sir Gangānāth had congenial duties suited to his inclinations and talents. Original work on philosophy or law, such as his massive learning and lifelong studies might have justified, were denied him, owing to his preference for the humbler rôle of interpreter. The only work which might come under the class he eschewed is his study of *Prabhākara-Mimāmāmsā*, which deservedly holds its place as the best introduction to a side of Mīmāmsa of which not much has been written.

It was natural that such pre-occupation with Mīmāmsa should lead to the study of Dharmaśāstra. His *magnum opus* in this direction was his translation of *Manusmṛti*, with exegetical and comparative notes, and a translation of Medhātithi's difficult commentary. His two volumes on the eighteen titles of Hindu Law (*Hindu Law in its Sources*) represent useful work, of much value to students of smṛti and law, who have no access to the *nibandha* and *bhāṣya* literature in Sanskrit, but they do not rank as original contributions to a subject in which no one had laboured more.

The aim of his life, as a student and teacher, may be summed up in one sentence: to make it easier for students to approach the great *darsanas*, to which the avenues were long, tortuous and hard, for those who walked by the traditional paths. The achievements of an interpreter are less spectacular, but they demand a combination of mastery of two languages and two methods of thought and philosophical discipline, rarely found together. It was this combination, coupled with the divine urge of the born teacher, that lay behind the unceasing labour of Sir Gangānāth Jhā as translator and expositor.

The honours which came crowding on him, when he sought none, including a belated knighthood, were as nothing to one like Sir Gangānāth Jhā, for whom the labour was its own reward, and the performance of interpretation the fulfilment of *sva-dharma*.

PAṆḌIT S. SUBRAHMANYA SASTRIYAR OF TANJORE 1866—1941

By T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T.,

Tanjore

The late Brahma-s'rī Paṇḍit S. Subrahmaṇya S'āstrial [1] of Tanjore was born in the village of Vālādi, in the Trichinopoly District, on 18th June 1866. His father Sītārāma Aiyar, who belonged to an orthodox Palamārneri Bṛhat-caraṇam family, migrated to Ombattuveli, a village near Tirukkāṭṭuppalli, in the Tanjore District and settled there. As was the then prevailing custom among members of the Palamārneri Brāhmaṇa community, early in his boyhood, Subrahmaṇya married Lakṣmī, the daughter of Paṇḍit Rāma S'āstrial, the famous Mīmāmsaka, who was the brother of Āsthānavidvān Brahma-s'rī Paṇḍit Sundara S'āstrial attached to the Mysore Palace, accredited as the best Mīmāmsaka of those days. Thus the moulding of the early career of Subrahmaṇya was in the hands of these eminent men of very high attainments, steeped in ancient tradition. The glamour of Western Education had just begun to captivate the minds of young men and soon claimed the boy as a votary. He went to S'rīrangam and had his English education for some years, remaining under the hospitable roof of Sri T. K. Bālasubrahmaṇya Aiyar, (later of S'ri Vānī-vilāsa Press fame), and being treated by him as his own elder

[1] A likeness of the Paṇḍit is printed in this number. (Ed.).

brother. He read upto the Matriculation Class of those days, but his love for his *Prima Donna*, Sanskrit, had by no means abated by his short sojourn in quest of English education and he soon came under the magical influence of Brahma-śrī S'rīnivāsa S'āstrial, of Naḍukkāveri, Editor of the Sanskrit Journal, *The Brahma-vādin*, of Chidambaram and his versatile brother, Bhaṭṭa-śrī Bāla-sarasvati Nārāyaṇa S'āstrial, the celebrated playwright, who wrote numerous Sanskrit Dramas as a mere pastime and had the gift of momentarily conceiving dramatic plots, composing the plays during off-hours on a number of slates and getting them transcribed by his pupils then and there. It may be truly said of him, that he lisped in Sanskrit Dramas, for the Dramas came. Young Subrahmaṇya was irresistibly drawn towards this magnetic personality and it was no wonder that in the amateur dramatic troupe which Bhaṭṭa-śrī Nārāyaṇa S'āstrial organized, the new convert was an enthusiastic camp-follower, faithfully following the foot-steps of his master. Subrahmaṇya's buoyancy of youth, coupled with his taste for music, drama and other fine-arts, and his zest for mastering the Gīrvāṇa-bhāṣā, laid the foundation for his proficiency in Classical Literature, Drama, Music and Bharatanāṭya and the technique of the fine-arts. Bhaṭṭa-śrī's powers of impromptu composition and his mastery of the details of dramaturgy, as well as his remarkable eloquence in Sanskrit, were not a little responsible for firing the imagination of his young disciple, who soon began to copy the noble example set by him, by composing songs and suitable discourses in Sanskrit and Tamil, for the use of budding actors and Hari-kathā-performers, who resorted to him, seeking his help and guidance. He spent some years in the village of Gaṇapati-agrahāram, an enlightened village on the banks of the Cauvery, having been attracted thither by the presence there of a famous

Saṃnyāsin, Sadāś'iva-brahmaṃ by name, and sat at his feet, imbibing Vedānta along with a host of other disciples bent on a similar mission. Then he settled at Tanjore about the year 1894, having undertaken to teach Vedānta to the late Colonel Smart, R. E., who was then the Executive Engineer of the Vennar Division. Soon after this, he was appointed as the Senior Sanskrit Paṇḍit of the Kalyāṇasundaram High School, Tanjore, which place he continued to hold without break till 1932, when he retired therefrom. He spent all his holidays and spare hours in visiting the Mahārājā S'arabhoji Sarasvatī Mahal Library, attached to the Tanjore Palace, a treasure-mine of rare manuscripts in Sanskrit, Telugu, Tamil and other South Indian languages, copying manuscripts of hitherto unpublished works bearing on the Veda-s, S'āstra-s, Itihāsa-s, Purāṇa-s, Dharma-, Gṛhya- and S'rauta Sūtra-s, Tarka, Vyākaraṇa, Mīmāmsa, Vedānta, Saṅgīta, Nāṭya, Āyur-veda and other gems of Sanskrit Literature, ridding them at the same time of all orthographical, etymological and other errors committed by the ignorant scribe, suggesting suitable words to fill up the lacunae, with the glosses, if any, by celebrated commentators, and getting them published in the Kāvya-mālā, the S'ri Vāṇī-vilāsini and other serial publications. He found time to dive deep into the pigeon-holes of private collections of manuscripts at Tanjore and its near-neighbourhood, rescue rare works from oblivion and prepare fair copies for publication of those works for the delectation of all lovers of Sanskrit. The work of deciphering manuscripts involves a close acquaintance with different styles of hand-writing, prevalent in different times, in different parts of the country and a knowledge of the Grantha, Telugu, Malayālam, Canarese and Devanāgari characters, both print and script. He therefore came to acquire proficiency in this difficult art and soon became a linguist of

fair attainments and wrote a very good hand in the several languages, whose visible symbols he had to deal with as his daily hobby. He picked up a knowledge of Hindi and Mahrāṭhi in course of time, which stood him in good stead, when later in life he translated the *Gītā-rahasya* the *Magnum opus* in Mahrāṭhi of the late Loka-mānya Bāla Gaṅgādhara Tilak and in appreciating the beauties of Hindi songs, and the works of Tulasī-dās, Tukārām and Rāmadās and other gifted saints and men of letters of North and West India. As he was an intimate friend of Palamārneri Svāminatha Aiyar and Tiruvādi Sabhesa Aiyar, two of the direct disciples of the famous Mahā-vaidyanātha S'ivan and had also himself listened to several of the music performances of that eminent South Indian exponent of Carnatic music, he managed to master the intricacies of Carnatic music and garnered for his future use the details of the technique of that art. Further, he could play on the Mṛdaṅgam, the Vīṇā, flute, and even Morsing tolerably well, by dint of sedulously practising on those instruments, all with a view to appreciate better the performances of experts and understand at first hand the difficulty involved in making dumb instruments respond to the deft touches of the artiste. In collaboration with the writer of this memoir and other friends of his, he brought out editions of the Sanskrit Text Books prescribed for the First Examination in Arts and the B.A. Degree Examination of the Madras University for a number of years commencing from the year 1900, with Sanskrit commentary, notes and an English rendering. He took a leading part in the Annual Music Conferences held at Tanjore, at the instance of the late Rao Sahib M. Abraham Paṇḍitar of the Karuṇā-nidhi Medical Hall and the several papers contributed by him on Carnatic Music, as an exponent of the

theory of Twenty-two S'ruti-s attracted the attention of all lovers of South Indian Music.

Ever since the Madras Music Academy came to be started, he had been an active member of the Committee of Experts of that Body, had regularly attended all the Annual Sessions of the Academy, contributed various learned disquisitions on the technique of Carnatic Music, helped in the publication of a number of treatises on Indian Music in Sanskrit, both ancient and modern, in the pages of the *Journal* of the Academy and taken a prominent part in the discussions bearing on the characteristics of the several Rāga-s known to Carnatic Music in olden times and at the present day. A Tamil translation of S'ri Veṅkata-makhin's *Catur-daṇḍi-prakās'ikā*, made by him, saw the light of day only very recently. He has also brought out the *Mela-rāga-mālikā* of Mahā-vaidyanātha S'ivan and the *Saṅgraha-cūdāmaṇī* of Govinda, with a critical Introduction on Carnatic Music, in the Adyar Library Series. He encouraged budding authors of Sanskrit Poems, Dramas and musical compositions with a brotherly affection and solicitude, by retouching and even recasting them in a better setting, with a view to get them published. After his retirement from the Kalyāṇasundaram High School, which also synchronized with that of the writer of this memoir, he prevailed upon the latter to devote all his spare time in collaborating with him in the publication of revised editions of *Yoga-sūtra-s* of Patañjali and other works for the Theosophical Publishing House, Adyar, The *Varivasyā-rahasya*, the *Jīvan-mukti-viveka* and the *Saundarya-laharī* were then taken up and jointly produced by the late Paṇḍit and the writer of this memoir, the former being responsible for the Sanskrit portion and the latter for the English portion of those works, as will be borne out by

their Introductions. The first Book of the *Saṅgīta-ratnākara* which has just been completed by the Adyar Library, has been edited by the Paṇḍit with two rare glosses. The Minor Poems of S'ri Rāmabhadra Dīkṣita of Tiruvisanallur, under the name and style of the *Stava-maṇi-mālā* was edited by him to comply with the dying wish of the late T. S. Kuppusvāmi Sastrial of Tiruvisanallur, who had with great difficulty collected copies of the Manuscripts which had almost been lost to us. He saw through the press almost all the Publications of the S'rī Vāṇī-vilāsa Press brought out at considerable cost by his life-long friend, S'rī T. K. Bālasubrahmaṇya Aiyar of S'rīraṅgam, including the *Edition de Luxe* of the complete works of S'ri S'aṅkara-bhagavat-pādācārya. To give a bare list of Sanskrit works, published on his initiative and edited by him, would indeed occupy several pages. Lastly, though not the least of all, with his wonted kindness he undertook to edit and see through the Press the English Translation of the *Yoga-upaniṣad-s*, the *Sāmānyavedānta-upaniṣad-s* and the *Vaiṣṇavopaniṣad-s* by the writer of this memoir, on the basis of the gloss of S'rī Upaniṣad-brahma-yogin. It is of melancholy interest to the writer of this memoir to note here that the final Proof of the *Dattātreyopaniṣad* bears the last mark of the unremitting care and attention bestowed by the Paṇḍit on even the smallest detail of any work undertaken by him, just before retiring to rest for the night when he was called away from the field of his multifarious activities. A fuller and more useful life than the one lead by him is hard to find anywhere. The Sanskrit world and the world of Carnatic Music are the poorer indeed on account of the demise of this indefatigable and unostentatious worker in their cause. May his soul rest in peace !

A RARE MANUSCRIPT OF THE VEDA-BHĀṢYASĀRA OF BHAṬṬOJI DĪKṢITA

By P. K. Gode, M.A.

In the list of works recorded by Aufrecht in his *Catalogus Catalogorum* under the entry[1] "भट्टोजिदीक्षित" no work of the name "वेदभाष्य" or "वेदभाष्यसार" is recorded. Rao Bahadur W. A. Bambardekar also makes no mention of any such work in his recent work[2] on Bhaṭṭoji while giving a complete list[3] of Bhaṭṭoji's works. In view of these facts and in view also of the absence of reliable data regarding Bhaṭṭoji's life and personality I was interested to know from Paṇḍit

[1] *CC*, I, p. 395.

[2] *Bhaṭṭoji Dīkṣita—Jñātiviveka*, Bombay, 1939.

[3] I note here for ready reference the names of 34 works ascribed to Bhaṭṭoji as given by Rao Bahadur Bambardekar :

अद्वैतकौस्तुभ, आचारप्रदीप, आशौचनिर्णय, आह्निकम्, कारिका, कालनिर्णयसंग्रह, गोत्रप्रवरनिर्णय, चतुर्विंशतिमुनिवरव्याख्या, चन्दनधारणविधि, जातकालङ्कार, तत्वकौस्तुभ, तत्वविवेकदीपनव्याख्या, तन्त्रसिद्धान्तदीपिका, तन्त्राधिकारनिर्णय, तर्कामृतम्, तिथिनिर्णय, तिथिनिर्णयसंक्षेप, तिथिप्रदीप, तीर्थयात्राविधि, त्रिस्थलीसेतुसारसंग्रह, तैत्तिरीयसंध्याभाष्य, दशश्लोकीव्याख्या, दायभाग, धातुपाठनिर्णय, प्रायश्चित्तविनिर्णय, प्रौढमनोरमा, बालमनोरमा, भट्टोजिदीक्षितीय, भट्टोजिभट्टीय, मासनिर्णय, लिङ्गानुशासनसूत्रवृत्ति, शब्दकौस्तुभ, श्राद्धकाण्ड, सिद्धान्तकौमुदी. The authorship of Bhaṭṭoji in the case of many of the above works is well known. It is worth while examining doubtful cases.

Raghunātha Kṛṣṇa Pāṭankar of Rajapur [1] that he has come across a rare MS. of the *Vedabhāṣyasāra* of Bhaṭṭoji. Paṇḍit Pāṭankar was also kind enough to send me a copy of this MS. made by himself together with a description [2] of the original.[3] Realizing the importance of this work for the history of Sanskrit literature in general and for the history of Bhaṭṭoji's works in particular, I take this opportunity of thanking Paṇḍit Pāṭankar for the materials for this paper sent by him and at the same time acquainting all students, of Sanskrit literature with the contents of this work in brief.

The copy of the *Vedabhāṣyasāra* before me consists of 16 foolscap pages (about 29 lines to a page) and begins as follows :

"ॐ

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थिनामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
माधवाचार्य[4]रचिताद्वेदभाष्यमहार्णवात् ।
श्रीभट्टोजीदीक्षितेन सार उद्धियतेधुना ॥ २ ॥

[1] In the Ratnagiri District of the Bombay Presidency. Pt. Pāṭankar is associated with the Sanskrit Pathashala at Rajapur. There is a Collection of Sanskrit MSS. at this Pathashala.

[2] The MS. of *Vedabhāṣyasāra* is old and in a decaying condition. It was procured by Pt. Pāṭankar from his guru, the late Bāls'āstri Māiṇkar of Khārepāṭaṇ at some distance from Rajapur. The full name of Bāls'āstri is "Bālakṛṣṇa Lakṣmaṇa Maiṇkar."

[3] The original MS. is now deposited with the Sanskrit Pāthashala, Rajapur.

[4] Paṇḍit Pāṭankar's remarks on this manner of mentioning the author of the *Vedabhāṣyasāra* may be noted here :

"**दीक्षितैः** स्वीयव्याकरणग्रंथे श्री**वेदभाष्यकाराणां** माधवाचार्याणां यत्र स्वमतसमर्थने समुल्लेखः क्रियते तत्र "**वेदभाष्यकाराः**" इति सादरं उच्यते, यत्र तेषां खण्डनं तत्र "**यत्तु माधवेनोक्तं**" इति सामान्यतो ह्येकवचनं विधीयते." If this observation is correct we must regard the great grammarian as a "Singular" controversialist in line with other great Paṇḍits of his age.

एतस्मिन्प्रथमोध्यायः श्रोतव्यः संप्रदायतः ।
व्युत्पन्न त्तावता सर्वं बोद्धुं शक्नोति शुद्धधीः ॥ ३ ॥

अध्ययनविधेरर्थावबोधपर्यंतं व्यापार इति भाट्टादिमते अर्थज्ञानमावश्यकमिति स्पष्टमेव अक्षरग्रह . . . . इति विवरणाचार्यादिमतेपि etc ''

The colophons of the *12 vargas* of the work are as follows :

Page 5—" समाप्तो वर्गः "
,, 6—" द्वितीयो वर्गः "
,, 7—" तृतीयो वर्गः "
,, 8—" चतुर्थो वर्गः "
,, 9—" पंचमो वर्गः "
,, 10—" षष्ठो वर्गः "
,, 11—" सप्तमो वर्गः "
,, 12—" अष्टमो वर्गः "
,, 13—" नवमो वर्गः "
,, 14—" दशमो वर्गः "
,, 15—" एकादशो वर्गः "
,, 16—" इति द्वादशो वर्गः ॥ शिवाय नमः ॥

The evaluation of the present work must be left to the students of Sanskrit grammar as the comments of Bhaṭṭoji set forth herein are preponderantly grammatical. That the present work is Bhaṭṭoji's own production is proved by verse 3 quoted above, which explicitly states that Bhaṭṭoji Dīkṣita has composed this *Sāra* on the basis of the *Vedabhāṣya* of Mādhavācārya. In the history of the commentators of the Veda this work of Bhaṭṭoji though brief may have its own place in view of Bhaṭṭoji's reputation as a grammarian. My interest

in the present work is purely of a historical nature as I have been studying of late the historical background of Bhaṭṭoji and his pupils and have published so far[1] some papers pertaining to this field.

Bhaṭṭoji refers to the following works and authors in his *Vedabhāṣyasāra.*

(1) माधवाचार्य P. 1.
(2) वेदभाष्य (माधवाचार्यरचित), P. 1.
(3) भाट्टादिमते, P. 1.
(4) विवरणाचार्यादिमते, P. 1.
(5) महाभाष्य, P. 1.
(6) स्मर्यते, P. 1.
(7) सूत्रकार, P. 2.
(8) ऋग्विधान, P. 2.
(9) श्रुतेः, P. 2.
(10) प्रातिशाख्यात, P. 3, 7.
(11) तैत्तिरीयाः, P. 3.
(12) हरदत्तः, P. 5.
(13) यास्कः, P. 7. 8.
(14) उत्तररत्ने,[2] P. 14. ("पक्षसी तु स्मृतौ पक्षावित्युत्तररत्ने")

[1] These papers are : (1) *A New Approach to the Date of Bhaṭṭoji Dīkṣita* (*Annals*, Tirupati, S. V. Ori. Institute, Vol. 1, pt. 2, pp. 117-127) and (2) *Varadarāja, a Pupil of Bhaṭṭoji Dīkṣita and His Works—Between A.D. 1600 and 1650* (*Festschrift, Prof. P. V. Kane*, 1941, pp. 188-199). I have projected a paper on Nilakaṇṭhā S'ukla *another pupil of Bhaṭṭoji Dīkṣita* who wrote between 1637 and 1656 A.D.

[2] "उत्तररत्ने" is possibly a mis-reading for "उत्तरतन्त्रे", vide my note on उत्तरतन्त्र (*Annals*, B.O.R. Institute, Vol. XXI, 1940, p. 133 footnote 1). उत्तरतन्त्र is part of a lost work on lexicography. It is

I have recorded above whatever data could be gathered from the copy[1] of the MS. supplied to me by Pandit Raghunātha S'āstrī Patankar and I now leave it to scholars to see if the present MS. is a fragment of a larger work of Bhaṭṭoji of the title *Vedabhāṣyasāra* or is a complete work by itself. It is also necessary to examine other works of Bhaṭṭoji with a view to see if he quotes this *Vedabhāṣyasāra*[2] in any of them.

---

mentioned by Nārāyaṇa Dīkṣita in his Commentary on the *Vāsavadattā*, which I have assigned to the period "*between A.D. 1250 and 1550*". See also Aufrecht *CC*, I, 63. Bhaṭṭoji's reference to उत्तरतन्त्र evidently supports my evidence. उत्तरतन्त्र is not recorded by Prof. Rāmāvatāra S'armā in his list of *Kos'as* (Pages LV-LXII of Intro. to *Kalpadru-Kos'a*, Vol. I, G.O.S. Baroda, 1928). Perhaps someday we may recover this lexicon.

[1] Since this paper was drafted Pt. Pāṭankar has sent me the original MS. of the *Vedabhāṣyasāra*. It consists of 9 folios (Size: $11\frac{1}{2}'' \times 4\frac{3}{4}''$); 14 lines to a page, 55 letters to a line. The MS. is written legibly on country paper. It is quite old and worn out. It appears to be about 250 years old and may belong to the 17th century.

[2] Dr. V. Raghavan of the Madras University of whom I inquired about other MSS. of this work writes on 3-7-1941: "We are not able to find any other MS. of a *Vedabhāṣyasāra* by Bhaṭṭoji Dīkṣita."

इत्थमादिशेदित्याह ।

मेखलामाबध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् ॥ १ ॥

एतस्मिन् काले मेखलामाबध्नाति । दण्डं च प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् । कथमादिशति ॥

ततो मेखलामाबध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् ॥ (१)

ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीराचार्याधीनो वेदमधीष्वेति ॥ २ ॥

ब्रह्मचार्यसि ब्रह्मचारी त्वमसि । अपोऽशानेति । अतः प्रभृत्याचमनं कुरु । इत्येतदुक्तं[1] भवति । कर्म कुरु यच्छास्त्रविहितम् । दिवा मा स्वाप्सीः । दिवाशयनप्रतिषेधः । आचार्याधीनो भव । वेदमधीष्व । सततं शयनपानभोजनादिषु अध्ययनेषु[2] च नित्यमाचार्याधीनेन भवितव्यमित्येतदुक्तं भवति ॥

इदानीं ब्रह्मचार्यसि । अपोऽशान मूत्रपुरीषादौ शास्त्रविहितमाचमनं कुर्वित्यर्थः । कर्म कुरु यच्छास्त्रविहितं कर्म सन्ध्योपासनादि । दिवा मा स्वाप्सीरिति दिवाशयनप्रतिषेधः । आचार्याधीनो नित्यं भव । वेदमधीष्व वेदाध्ययनं कुरु ॥ (२)

द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यम् ॥ ३ ॥

[1] A. वित्तं extra before इत्येतदुक्तं.

[2] L. अध्ययनादिषु.

द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं[1] वेदस्य ब्रह्मचर्यं भवति[2]। अथ वेद-ग्रहणं किमर्थं क्रियते। कथं वेदव्रतस्यैवायं कालनियमः स्यादिति। तेन महानाम्निकादीनामूर्ध्वं द्वादशेभ्यः प्रयोगः। एवं च कृत्वा उपनयनात् प्रभृति षोडशे वर्षे गोदानं भवति। वेदग्रहणादयमर्थः[3] साध्यते। इतरथा हि वेदग्रहणमेव नाकरिष्यत्। एवमेके। अन्ये जन्मनः प्रभृति षोडशे वर्षे गोदानम्। द्वादशेष्वेव वर्षेष्वन्तर्भूतम्। तन्मध्यपातित्वात् माहानाम्नीनां वा पृथग्भावः। कस्मात्। महानाम्नीनां वेदैकदेशत्वात्। तस्मात् सहैवैतैः[4] कालनियमोऽयम्। यदि वैतानि द्वादशसु[5] गण्यन्ते उत्तरेष्वस्य संख्या न प्राप्नोति। त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वेत्यस्य को दोषः। संवत्सरपक्षे गोदानं प्राप्नोति। एष दोषः उपनयनात् पूर्वमिच्छताम्। तेन नादरणीयोऽयं पक्षः[6]। ननु च वेदग्रहणमपार्थकम्। अन्यार्थं वेदग्रहणम्। एकस्य वेदस्य द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यम्। द्वयोश्चतुर्विंशतिः। त्रयाणां षट्त्रिंशतिः। चतुर्णामष्टाचत्वारिंशत्। इत्येवमर्थं साधयितुकामेनाचार्येण वेदग्रहणं कृतम्॥

वेदस्य ब्रह्मचर्यं वेदब्रह्मचर्यं। वेदग्रहणं कथं वेदमात्रस्यायं कालनियमः स्यादिति। मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्। तेन महानाम्न्यादीनां व्रतानामूर्ध्वं द्वादश-वर्षेभ्यस्त्रयः संवत्सराः स्युः। एवं च कृत्वोपनयनप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानं सिद्धम्। वेदग्रहणादयमर्थो लब्धः। एवमेके। अन्ये तु जन्मप्रभृति षोडशे वर्षे

[1] A. L. have भवति extra after this word.

[2] A. has वेदस्य extra after this word.

[3] A. L. वेदग्रहणादयः

[4] A. L. सहै वतेर्वातेः

[5] A. दाहः सुकरं for द्वादशसु। L. पनि extra after द्वादशसु, perhaps for परि.

[6] A. L. उपचयात्र प्रतीच्छत्वेनादरणीयं पक्षः

ादानं । महानाम्नयादीनां च व्रतानां द्वादशवर्षेष्वन्तर्भावमिच्छन्ति महानाम्नया-
नामपि वेदैकदेशत्वादिति । पूर्वस्मिन् पक्षे यदा संवत्सरं व्रतचर्या तदा सप्तदशे
ादानं स्यात् । तस्मादयमेव पक्षः श्रेयान् । वेदग्रहणं कथमेकैकस्य वेदस्य
दशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं स्यादिति । तेन द्वयोश्चतुर्विंशतिः । त्रयाणां षट्त्रिंशत् ।
तुर्णामष्टाचत्वारिंशत् ॥ (३)

ग्रहणान्तं वा ॥ ४ ॥

ग्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्यं भवति प्रागूर्ध्वं च द्वादशेभ्यः । एवं कुर्व-
ाचार्येण त्रिविधं स्नानं दर्शितं भवति—विद्यास्नानं व्रतस्नानं विद्याव्रत-
ानमिति । यो द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वा अधीतविद्यः स्नानं करोति
सौ विद्याव्रतस्नातकः । यः[1] प्राक् द्वादशवर्षेभ्यः विद्यामधीत्य स्नानं
रोति असौ विद्यास्नातकः । यः पुनर्द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वा अन-
ातविद्यः स[2] व्रतस्नातकः । स तु कांचिद्विद्यामुत्सृज्य स्नानं करोति ।
ाम्या आरण्या[3] इत्युभयलक्षणा च विद्या भवति । तत्र च महानाम्नीनां[4]
त्यानामध्ययनम् । तस्मात्[5] कारणात्तथैव वक्ष्यामः । यां[6] पुनरारण्यां
वते[7] योऽनधीत्य[8] एतां विद्यां अधीयमानोऽपि बर्ही विद्यां[9] स्नानं[10]

[1] L. यश्च.
[2] L. omits स.
[3] A. L. ग्राम्यारण्यां.
[4] L. महानाम्न्यादीनां.
[5] A. L. कस्मात् .
[6] A. L. ये.
[7] A. L. कुर्वते.
[8] A. L. योऽधीत.
[9] A. L. अनधीयानोऽपि विहाय विद्या.
[10] A. L. omit स्नानं and have यः instead.

करोति सः[1] स्नातको न[2] भवतीति । तस्मात्[3] अवश्यमध्ययनं महानाम्नीनाम् । ग्राम्यां तूत्स्रष्टुं[4] विद्यां शक्यम् ॥

वेदग्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्यं भवति प्रागूर्ध्वं वा द्वादशभ्यः । एवं ब्रुवता त्रिविधं स्नानं प्रदर्शितं भवति । विद्यास्नानं व्रतस्नानं विद्याव्रतस्नानमिति । प्राग्द्वादशभ्यो वेदमधीत्य यः स्नाति स विद्यास्नातकः । यस्तु द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वा अनधीतवेदः स्नाति स व्रतस्नातकः । यस्तु पुनर्द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वा अधीतवेदः स्नाति स विद्याव्रतस्नातकः । ननु विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृतानुज्ञातस्य वा स्नानमिति वक्ष्यति । अतः कथं व्रतस्नानस्य सम्भवः । उच्यते । विद्यान्ते इति न विद्यासमाप्तौ स्नानं चोद्यते । किं तर्हि ? विद्याया अन्ते न मध्ये । तेन व्रतस्नातकोऽपि मध्यमुत्सृज्य अन्तमारण्यकमधीत्य स्नायात् । रहस्ये चारण्यकं प्राधान्येन स्ननिमित्तं चोद्यते । नेदमनधीयन्तस्नातको भवति इत्यादिना । ततः स्विष्टकृदादि समापयेत् ॥ (४)

सायं प्रातर्भिक्षेत ॥ ५ ॥

सायं च प्रातश्च भिक्षां याचेत । आचार्यार्थमात्मनश्चाशनार्थम् । यदा तत्कारणं नास्ति तदा भिक्षा न गृहीतव्या ॥

अहनि रात्रौ चाचार्यार्थमशनार्थं चान्नं याचेत । तत्र भवत्पूर्वमित्यादि शास्त्रान्तरदृष्टो विधिर्द्रष्टव्यः ॥ (५)

सायं प्रातः समिधमादध्यात् ॥ ६ ॥

[1] A. L. omit सः

[2] A. L. omit न.

[3] A. L. यस्मात् .

[4] A. यामकुच्येति । L. यमनूच्येति.

समिदाधानं च सायं प्रातः च[1] करोति । तत्र समिदाधानधर्मा अग्निपरिसमूहनादारभ्योपस्थानान्ताः उक्ताः । तत्र च दर्शितं[2] यथा समिदाधाने भवन्तीति । इह पुनः सायंप्रातर्ग्रहणं न[3] कर्तव्यम् । कस्मात् । प्रकृतत्वात् । तत्[4] क्रियते पूर्वेण सह असंबन्धार्थम्[5] । संबन्धे सति को दोषः । क्रमनियमः प्राप्नोति । तेन क्रमनियमनिवृत्त्यर्थं पुनः सायंप्रातर्ग्रहणम् ॥

अग्निं परिसमूह्येत्याद्युपस्थानान्ता धर्मा भवन्तीत्युक्तम् । पुनः सायंप्रातर्ग्रहणं पूर्वेणासम्बन्धार्थम् । तेन भैक्षं वा पूर्वं भवति समिदाधानं वेति क्रमानियमः सिद्धः ॥ (६)

अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेत अप्रत्याख्यायिनीं वा ॥ ७ ॥

यो हि न प्रत्याचष्टे ईदृग्लक्षणं प्रथमं भिक्षेत । अप्रत्याख्यानशीलः[6] अप्रत्याख्यायी । तं याचेत् । अग्रे प्रथममित्यर्थः । पश्चादन्यान् । तत्र संशयः । किमेतद्भिक्षान्तरं आहोस्विद्याचनोपाय[7] इति । किंचातः । यदि तावद्याचनोपायः[8] अप्रत्याख्यायिनं[9] याचित्वा पश्चादन्येषां[10] नियमः ।

[1] A. L. omit च.
[2] A. तत्र दावति.
[3] L. omits न.
[4] A. omits तत् .
[5] A. L. संबन्धार्थम्.
[6] A. L. अप्रत्या.
[7] A. L. आहोस्विच्छास्त्रोपाय.
[8] A. L. तावच्छास्त्रोपायः
[9] A. अप्रत्याख्यायिनीं. L. अप्रत्यख्यायिनां.
[10] A. पश्चादनोंम. L. पश्चात् (omit अन्येषां).

तस्मादन्यत्रापि[1] याचते । अप्रत्याख्यायिनीं वा स्त्रियं याचेत । तत्र सायं-प्रातः भिक्षेत । तस्यायं विधिः । नेत्युच्यते । भिक्षान्तरमेव गम्यते ॥

अयं नियमोऽनुप्रवचनीयभैक्षे । कुतः अनुप्रवचनीयं भवान् ददात्विति भैक्षमन्त्रात् ॥ (७)

भवान् भिक्षां ददत्विति अनुप्रवचनीयमिति वा ॥ ८ ॥

भिक्षां भवान् ददातु इत्येवं भिक्षां याचेत । अनुप्रवचनीयोपदेशात् गम्यते अनुप्रवचनीयार्थमिदं भिक्षायाचनमिति । भवत्पूर्वमित्येवम् । इदं तु भिक्षायाचनं सर्वेषां वर्णानां भवत्यविशेषात् । यदा तु स्त्रियं याचेत तदा भिक्षां भवती ददातु इत्यनुप्रवचनीयं वेति ॥

स्त्रीभिक्षा चेदुभयत्र मन्त्रे भवती ददात्विति ब्रूयात् ॥ (८)

तदाचार्याय वेदयीत तिष्ठेदहःशेषम् ॥ ९ ॥

तदनुप्रवचनीयार्थं[2] भिक्षामाहृतां आचार्याय वेदयीत । तद्वेदयित्वा[3] तिष्ठेदहःशेषम् । शिष्टं यदह्नस्तावल्लक्षणं स्थानं चोद्यते । आसनं न भवति ॥

तल्लब्धमाचार्याय निवेद्य तस्मिन्नहनि यावच्छिष्टं तावन्तं कालं तिष्ठेत् । आसनादि न कुर्यात् ॥ (९)

अस्तमिते ब्रह्मौदनमनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाचार्याय वेदयीत ॥ १० ॥

[1] A. तस्मादन्यापि.

[2] L. omits तत् in the beginning.

[3] L. omits त् in the beginning.

अस्तमिते ब्रह्मौदनं श्रापयति । ब्रह्मणः ओदनः ब्रह्मौदनः । तं श्रपयति ब्रह्मचारी पाकयज्ञविधानेन । अथवा ब्राह्मणानामर्थायायं[1] ओदनं उच्यते । अनुप्रवचनीयमिति वास्य[2] संज्ञा भवति । तं श्रुतमाचार्याय वेदयीत ब्रह्मचारी ॥

ब्रह्मभ्य ओदनो ब्रह्मौदनः । ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणवाचकः । तेन ब्राह्मण-भोजनं विधास्यमानमत एव चरोर्भवति । अनुप्रवचननिमित्तमनुप्रवचनीयम् । पाक-यज्ञविधानेन ब्रह्मचारी अनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाचार्याय वेदयीत श्रुतः स्थालीपाक इति ॥ (१०)

आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात् सदसस्पतिमद्भुतम्—इति ॥ ११ ॥

पश्चादाचार्यः समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणि—सदसस्पतिमद्भुतम्—इत्यनेन मन्त्रेण प्रथमामाहुतिं जुहोति ॥

ततः समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणि इध्माधानाद्याघारान्तं कृत्वा अनया जुहुयात् ॥ (११)

सावित्र्या द्वितीयम् ॥ १२ ॥

सावित्री प्रथमा ऋक् । तया द्वितीयां जुहोति । द्वितीयग्रहणम-पार्थकम्[3] । उपदेशादेव द्वितीया भवति । द्वितीयेत्युच्यते अधिकारार्थम् । अधिकारे सति किं प्रयोजनम् ॥

[1] A. ब्रह्मणासामर्थ्यां. L. ब्राह्मणसामर्थ्यात् .
[2] A. वाहन्य. L. वादन्य.
[3] A. L. have तेन extra before द्वितीयग्रहणं.

सावित्री तत्सवितुर्वरेण्यम्—इत्येषा प्रसिद्धा । द्वितीयग्रहणमुत्तरार्थम् ॥(१२)

यद्यत् किञ्चात उर्ध्वमनूक्तं स्यात् ॥ १३ ॥

यदि नोच्यते यद्यत्किंचात ऊर्ध्वमिति तृतीया प्रसज्येत । अतोऽधिकारः क्रियते । कथम् । अनूक्तेन सावित्र्या च एका आहुतिः स्यादिति । यद्यत् किंचात ऊर्ध्वमित्युक्तं भवति । तत्रानेकधा प्रतिपन्नाः । केचित्तावत्प्रतिमण्डलं होममिच्छन्ति । अन्ये[1] प्रत्यनुवाकम् । अन्ये प्रतिसूक्तम् । प्रत्यृचमपरे । सर्वथा चोपपद्यते । यः शक्यते स कर्तव्यः । अस्य तु वाक्यस्य नैवायमर्थः । किं कारणम् । अनुशब्देनोदितत्वात् । यत्रानुशब्दो भवति तत्रानुप्रवचतीयं प्राप्नोति । यथा महानाम्नी सुकृतमिति व्रतानुप्रवचने प्राप्नोति । उपनिषदि च तत्र प्रत्यृचमिच्छन्ति ॥

अत्र सावित्री अनूक्तेति कृत्वा सावित्र्या द्वितीयं जुहोति । अत ऊर्ध्वमपि महानाम्नयादिव्रतेषु यद्यदनूक्तं तेन तेन द्वितीयं जुहोति । एतदुक्तं भवति । महानाम्नयादिव्रतेषु श्रवणान्ते अनुप्रवचनीयहोमः कार्यः । तत्र सावित्र्याः स्थाने—महानाम्नीभ्यः स्वाहा । महाव्रताय स्वाहा । उपनिषदे स्वाहा—इत्येवं द्वितीयं जुहोति । अन्यत् समानमिति । द्वितीयग्रहणं महानाम्नयादिनामधेयेन होमार्थम् । इतरथा मन्त्रेण होमे क्रियमाणे प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः स्यात् । स च प्रदानार्थ इति कृत्वा अनेका आहुतयः स्युः । ततश्चोत्तरासां द्वितीयत्वं न स्यात् । तस्मात् द्वितीयग्रहणम् ॥ (१३)

ऋषिभ्यस्तृतीयम् ॥ १४ ॥

तत्र संशयः किमयं मन्त्रः उत उपदेश इति । येषां मन्त्रः तेषां ऋषिभ्यः स्वाहा इति प्राप्नोति । येषामुपदेशः तेषां यावन्त ऋषय

[1] A. has न्येतृच extra before अन्ये.

उक्ताः तेषां प्रत्यृषि होमः प्राप्नोति । तत्रायं मन्त्र इत्युच्यते । कथं पुनर्ज्ञायते[1] । तृतीयग्रहणात् । नेत्युच्यते । तृतीयग्रहणस्येदं प्रयोजनम् । द्वितीयग्रहणेऽनुवर्तमाने अयमपि[2] द्वितीय एव स्यात् । तस्मात्तृतीयग्रहणं कर्तव्यम् । अथ ऋषिभ्यस्तृतीयमिति संख्यावचनं किमर्थम् । तत्राप्यापातत अन्या ऋषयः । तत्रानेकषष्ट्या ऋयय्योच्चदासवानुच्यते (?) । तृतीयां आहुतिमिच्छन्ति । तत्प्रयोजनम् । एवमेकेऽनुप्रवचनमिच्छन्ति । बहुधा चात्र विप्रतिपत्तिः । आगमस्त्वयं चानुपवचनीयो महानाग्नीषु महाव्रते उपनिषदि च इति । नान्यत्रेति । एवं ब्रुवतामृषिभ्य इति मन्त्रोऽयमिति ज्ञापितं भवति ॥

तृतीयवचनमृषिभ्य इत्यस्य विधायकत्वं निवर्त्य मन्त्रत्वज्ञापनार्थम् । तेन ऋषिभ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ (१४)

सौविष्टकृतं चतुर्थम् ॥ १५ ॥

अथ संख्याविधानानि किमर्थानि । नियमार्थानि । नियमे सति आज्यभागो निवर्तते ॥

सङ्ख्यावचनं नियमार्थम् । चतुर्थमेव न षष्ठमिति । तेनाज्यभागौ न भवतः ॥ (१५)

ब्राह्मणान् भोजयित्वा वेदसमाप्तिं वाचयीत ॥ १६ ॥

तत एव ब्रह्मचारिणश्चरोः ब्राह्मणान् भोजयति । कस्मात् । अधिकृतत्वात् । तस्य च ब्राह्मणार्थत्वात् ॥

[1] The commentary on the Sūtra up to this is missing in A. and L. It is restored from Trivandram MS. Perhaps a portion at the end of the last Sūtra is also lost.

[2] A. L. प्रथम for अयमपि.

संस्थाजपान्तं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा वेदसमाप्तिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्रूयात् । ते च वेदसमाप्तिरस्त्विति ब्रूयुः ॥ (१६)

अत उर्ध्वमक्षारलवणाशी ब्रह्मचार्यधःशायी त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ॥ १७ ॥

अत ऊर्ध्वमेते नियमा भवन्ति[1] । अक्षारलवणाशित्वम् । ब्रह्मचारिग्रहणमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् । कियन्तं कालमिति । त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वेति । अत ऊर्ध्वमिति कस्मात् । संबन्धकरणार्थम् । संबन्धे किं प्रयोजनम् । कथमेतानि व्रतानि अत ऊर्ध्वमेव स्युः न प्रागिति सिद्धं भवति । प्राक्[2] भोजने अक्षारलवणाशित्वं न प्रसज्येत । भुक्तवन्तं अभुक्तवन्तं वा[3] कुमारमुपनयन्तीत्यनियमः[4] सिद्धो भवति ॥

अत ऊर्ध्वमिति कस्मात् । पूर्वेण सम्बन्धकरणार्थम् । प्रयोजनमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ (१७)

चरितव्रताय मेधाजननं करोति ॥ १८ ॥

योऽयं नियम उक्तः तस्यान्ते मेधाजननं नाम[5] कर्म करोति[6] । चरितव्रतायेति न वक्तव्यम् । तदपि सम्बन्धार्थमेव । संबन्धे सति किं प्रयो-

[1] A. L. अत ऊर्ध्वमिति नियमार्थं भवति.

[2] A. L. यत् for प्राक्.

[3] A. L. omit अभुक्तवन्तं वा.

[4] A. कुमारमुपनयन्तीत्यर्थं नियमः L. कुमारमुपनयन्तीत्यत्र नियमः

[5] A. L. omit नाम.

[6] A. L. तत्करोति.

जनम्। यत्र मेधाजननं तत्र कथं ब्रह्मचर्यं स्यादिति। यत्र ब्रह्मचर्यं तत्रानुप्रवचनीयम्। एतत्प्रयोजनम्। क्व पुनः मेधाजननं नामास्ति। उत्तरत्र वक्ष्यति—कृताकृतमिति। तत्र व्रतस्यास्य कृताकृतत्वं भवति॥

चरितव्रतायेति वचनं मेधाजनेन व्रतस्य सम्बन्धार्थम्। यत्रोपनयने मेधाजननमस्ति तत्रैव व्रतचर्या। यत्र व्रतचर्या तत्रैवानुप्रवचनीयम्। उपनीतपूर्वस्य मेधाजननाभावे त्रितयमपि निवर्तते॥ (१८)

अनिन्दितायां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिषिञ्चन्तं वाचयति—सुश्रवः सुश्रवा असि यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं मां सुश्रवः सुश्रवसं कुरु। यथा त्वं देवानां यज्ञस्य निधिपोऽस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम्—इति॥ १९॥

तत्र तिस्रो दिशः निन्दिताः दक्षिणा प्राग्दक्षिणा प्रत्यग्दक्षिणेति। अन्याः सर्वा अनिन्दिताः। एकमूलं पलाशं त्रिशाखमित्यर्थः। परिषिञ्चति। कुशस्तम्बं वा पलाशापचारे। पलाशाभावे कुशस्तम्बं वा परिषिञ्चति। अथ पुनः पलाशग्रहणं कुर्वन्नेतत् ज्ञापयति। अनेकमूलस्याप्यभावे कुशस्तम्बं परिषिञ्चेत। ब्रह्मचारी परिषिञ्चति। तं परिषिञ्चन्तं आचार्यस्त्रिरेव वाचयति। सुश्रव इत्येतं मन्त्रम्[1]। एतावदुपनयनम्॥

इदं मेधाजननं। तिस्रो निन्दिता दिशः। दक्षिणा प्राग्दक्षिणा प्रत्यग्दक्षिणेति। अन्याः सर्वा अनिन्दिताः। तस्यां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा पलाशाभावे। प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिषिञ्चन्तं ब्रह्मचारिणं

[1] A. L. have only इत्यन्तं for इत्येतं मन्त्रम्.

वाचयति सुश्रवः इति मन्त्रम् । एकमूलमशाखमित्यर्थः । पुनः पलाशग्रहणमनेकमूलस्याप्यभावे कुशस्तम्बं परिषिञ्चेदिति ॥ (१९)

एतेन वापनादिपरिदानान्तं व्रतादेशनं व्याख्यातम् ॥ २० ॥

वापनादिपरिदानान्तं यत्कर्म तद्व्रतादेशनं कर्तव्यमित्यर्थः । वापनादिग्रहणमलंकारनिवृत्त्यर्थम् । काय त्वा परिददामीति परिदानम्[1] । परिदानग्रहणं उत्तरकर्मनिवृत्त्यर्थम्[2] ॥

व्रतादेशनं यदस्माभिर्व्याख्यातं संवत्सरावमं चारयित्वा व्रतमनुयुज्य इति संवत्सरमादिशेत् इति च । तत्राप्येतेन प्रकारेण वापनादि परिदानान्तं कार्यमित्यर्थः । वापनादिग्रहणमलङ्कारनिवृत्त्यर्थं । काय त्वा परिददामि इत्येतत्परिदानम् । परिदानान्तवचनमुपरितनतन्त्रनिवृत्त्यर्थम् ॥ (२०)

इत्यनुपेतपूर्वस्य ॥ २१ ॥

उपनयनविधानं अनुपेतपूर्वस्य भवति । उत्तरविवक्षयेदमारभ्यते । उपेतपूर्वस्य विशेषं वक्ष्यति ॥

एतदुपनयनविधानमनुपेतपूर्वस्य । उत्तरविवक्षयेदमारभ्यते ॥ (२१)

अथोपेतपूर्वस्य ॥ २२ ॥

यं विशेषं वक्ष्यामः स उपेतपूर्वस्य भवति ॥

अनन्तरमुपेतपूर्वस्य विशेषं वक्ष्यामः ॥ (२२)

[1] A. L. परिदानानन्तरम् .

[2] A. L. इत उत्तरं for परिदानग्रहणं उत्तर.

कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं च ॥ २३ ॥

कृताकृतं केशवपनं[1] भवति । मेधाजननं च कृताकृतं भवति ॥

कृताकृतमिति वर्तते ॥ (२३)

अनिरुक्तं परिदानम् ॥ २४ ॥

अनिरुक्तं परिदानमुच्यते[2] ॥

परिदानमनिरुक्तमिति न भवतीत्यर्थः ॥ (२४)

कालश्च ॥ २५ ॥

कालश्चानियतः ॥

उदगयनादिरनिरुक्तः ॥ (२५)

तत्सवितुर्वृणीमहे—इति सावित्रीम् ॥ २६ ॥

पूर्वस्याः सावित्र्याः स्थाने एतां सावित्रीं प्रयुञ्जीत । प्रायश्चित्तत्वेन पनरुपनयनप्राप्तौ एवं कुर्यात् ॥ (२६)

इति प्रथमे द्वाविंशतितमा कण्डिका

---

[1] A. has only वपनं L. omits केशवपनं.

[2] A. L. परिदानोच्यते.

ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनानतिरिक्ताङ्गान् ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १ ॥

ऋत्विजो वृणीते संभजन्ते[1] । कर्मार्थं परिग्रहं करोति । एतदुक्तं भवति । अन्यूनान् वृणीते अनतिरिक्तांश्च । किं षोडशभ्यः[2] अन्यूनान् अनतिरिक्तांश्च[3] । नेत्युच्यते । प्रमाणतः परिमाणतश्च[4] । तत्र प्रमाणतो नातिदीर्घाः नातिह्रस्वाः । परिमाणतश्च पञ्चाङ्गुलय इति[5] । षडङ्गुलयस्त्रिरङ्गुलयो वा न भवन्ति । एवं शास्त्रोक्तात् प्रमाणात् परिमाणाच्चान्यूनांश्चानतिरिक्तांश्च भवन्ति । ये मातृतः पितृतश्चेति व्याख्यातं पुरस्तात् । यादृशैः ऋत्विग्भिर्भवितव्यम् ॥

प्रमाणतः परिमाणतश्चान्यूनाङ्गाननतिरिक्ताङ्गांश्च ऋत्विजः सम्भजन्ते । ये मातृतः पितृतश्चेत्युक्तलक्षणयुक्ताश्च ते भवेयुः । तत्र प्रमाणतो नातिदीर्घा नातिह्रस्वाः । परिमाणतश्चतुरङ्गुलयः षडङ्गुलयो वा न भवन्ति ॥ (१)

यून ऋत्विजो वृणीत इत्येके ॥ २ ॥

एके आचार्या युवानो वरयितव्या इति मन्यन्ते । पञ्चधा वयः कल्पन्ते । बालो युवा मध्यो वृद्धः स्थविर इति । तत्र ये युवानस्तेषां वरणमिच्छन्ति । अन्ये पुनः कर्मकरणसमर्थानां वरणमिच्छन्ति । अथ ऋत्विगधिकारे वर्तमाने ऋत्विग्ग्रहणं किमर्थम् । अनृत्विजां मा भूदिति ।

[1] A. L. वसन्ते.
[2] A. कि . . . शौत्यः
[3] L. omits the entire sentence from किं.
[4] A. L. omit परिमाणतः
[5] After इति there is a long break in A. up to कौषीतकि in Sūtra 5.

नैवानृत्विजां प्राप्नोति । उच्यते[1] । वरणसामान्यादनृत्विजामयं[2] गुणः प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थमृत्विग्ग्रहणम् । के[3] पुनस्ते । चमसाध्वर्यवः ॥

अन्ये कर्मसमर्थानित्याहुः । पुनर्ऋत्विग्ग्रहणं वरणसामान्यादनृत्विजामपि चमसाध्वर्युप्रभृतीनामेतद्गुणप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ (२)

ब्रह्माणमेव प्रथमं वृणीतेऽथ होतारमथाध्वर्युमथोद्गातारम् ॥ ३ ॥

तत्र ब्रह्मणः प्रथमं वरणमुपदिश्यते । पश्चाद्धोतुरध्वर्युरुद्गातुरिति । ब्रह्माणमेवेत्येवकारः किमर्थः । अवधारणार्थः । किमर्थं अवधारयति[4] । ब्रह्मणः प्रथमं वरणं यथा स्यादिति । यद्येवं नार्थः एवकारेण । उपदेशादेव ब्रह्मणः प्रथमं सिद्धम् । एवं तर्हि नियमार्थ एवकारः । कथं ब्रह्मणः कुर्वन् होत्रादीनामनियतः क्रमो भवतीति ॥

एवकारो नियमार्थः । कथं ब्रह्मण एव प्रथमं वरणं स्यादिति । एवं नियमं कुर्वता होत्रादीनामनियतः क्रमो भवतीत्येतत् साधितम् ॥ (३)

सर्वान् वा येऽहीनैकाहैर्याजयन्ति ॥ ४ ॥

सर्वान् वा वृणीते येऽहीनैकाहैर्याजयन्ति । तत्राहीनैकाहग्रहणं न कर्तव्यम् । सर्वान् वेत्युच्यमाने शमित्रादीनामपि वरणं प्राप्नोति । ऋत्विगधिकारान्न भविष्यन्ति । येषां चत्वार[5] ऋत्विजस्तेषां भवत्येव प्रयोजनम् ।

[1] L. उग्र for उच्यते.
[2] L. वरणसामान्यादृत्विजामयं.
[3] L. केन for के.
[4] L. omits अव.
[5] L. omits the word.

कथम्। सर्वान् वा कर्तॄन्[1] इत्यध्याहारः कर्तव्यो भवति। तस्मात्[2] ऋत्विक्शब्दस्याध्याहारो न शक्यते कर्तुम्। कस्मात्। वरणस्याम्नातत्त्वात्। सर्वेषां तेन कर्तॄणामिति[3] वा ध्याहारः[4] क्रियते। एवं सति शमित्रादीनामपि प्रसज्येत। तन्निवृत्यर्थं अहीनैकाहग्रहणं कर्तव्यम्। येषां पुनः ऋत्विक्शब्दोऽयं सर्वेषु वर्तते तेषामेवातिरिच्यते। तेषामपि तदेव प्रयोजनं सर्वेषु वर्तते—प्रतिप्रस्थातादिषु होत्रका उपह्वयध्वमिति। ननु च ऋत्विगधिकारात् भविष्यति। उच्यते। स्यात्। कस्मात्। अत्र ऋत्विग्वरणदर्शनात्। उच्यते। अभिधानान्न भविष्यति। सामान्यवरणेन प्रसङ्गः स्यात्। आपो मे होत्रेत्यत्र होत्रशब्दात्। उच्यते। होतृशब्दोऽयं अहोतृषु ऋत्विजेष्वपि वर्तते। एवं शमित्रादिष्वपि यथा स्यात्। न सामान्येन वरणं स्यात्। शमितृनिवृत्त्यर्थं वचनमिदमारभ्यते अहीनैकाहैर्याजयन्ति इति ॥

अहीनैकाहैर्याजयन्तीति वचनं शमितृनिवृत्त्यर्थम्। कथं वा प्राप्नुयात्। सामान्यवरणप्रसङ्गात्। आपो मे होत्राशंसिन इति होत्रकान् इत्यत्र होत्रकशब्दो मुख्यवर्जितेषु वर्त्तते। होत्रका उपह्वयध्वमितीतरान् इत्यत्र मुख्यवर्जितेषु होत्रकशब्दस्य दर्शनात्। ततश्च यथा प्रतिप्रस्थात्रादिषु वर्त्तते एवं शमित्रादिष्वपि वर्त्तते होत्रकशब्द इति ॥ (४)

सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति। स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति। तदुक्तमृग्भ्याम्—यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्ते—इति ॥५॥

[1] L. कर्तृक.
[2] L. omits इत्यध्याहारः कर्तव्यो भवति। तस्मात्.
[3] L. कर्तृनिति.
[4] L. वाक्याध्याहारः.

सदसि भवः सदस्यः । सप्तदशो भवतीति कौषीतकिन[1] आचार्या मन्यन्ते । किमसौ करोति । स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति । उपद्रष्टेति यागसहायत्वमसौ करोतीति । असावध्वर्युः । ऋग्भ्यामभिहितो भवति यस्मृत्विज[2] इति । तत्र सप्तदशग्रहणं न कर्तव्यम् । उपदेशादेवायं सप्तदशो भवति । एवं सिद्धे यत् सप्तदशग्रहणं[3] करोति तत् ज्ञापयति—अयमपि ऋत्विक्सधर्मा भवतीति । ऋत्विक्सधर्मत्वे किं[4] प्रयोजनम् । उपस्थानं प्रसर्पणमित्येवमादि सामान्यं[5] कर्म प्रसिद्धं भवति । अथवा सप्तदशग्रहणं नियमार्थम् । कथमेक एव सदस्यः स्यादिति । अन्येषां मते यः[6] सदस्यो दृष्टः तन्निदर्शनार्थं सप्तदशग्रहणम् । कौषीतकिनः[7] कल्पे समामनन्ति । न सूत्रतः । कथमेतद्गम्यते । मन्त्रलिङ्गोपदेशात् ॥

सदसि भवः सदस्यः । सप्तदशग्रहणमृत्विक्सधर्मा भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेनोपस्थानप्रसर्पणादि सामान्यविहितं सिद्धम् । अथवा नियमार्थम् । कथमेक एव सदस्यः स्यादिति । शास्त्रान्तरेऽनेके सदस्या दृष्टाः । तन्निवृत्त्यर्थम् । स च कर्मणा-मुपद्रष्टा भवतीत्येवं कौषीतकिन आचार्या मन्यन्ते । ऋग्भ्यां चायमर्थ उक्तः ॥ (६)

होतारमेव प्रथमं वृणीते ॥ ६ ॥

एवकारोऽवधारणार्थः । किमवधारयति । होतारमेव प्रथमं वृणीते न ब्रह्माणम् । एवं सति ब्रह्मण उपदेशोऽपार्थकः । उच्यते । नापार्थकः ।

[1] The break in A extends up to कौषीतकि.

[2] A. ऋग्भ्यामभिहितोयमृत्विज.

[3] A. L. omit from न कर्तव्यम् up to सप्तदशग्रहणम्.

[4] A. सधर्मत्वे किं L. सधर्मलोकम्.

[5] A. L. समान.

[6] A. L. कः.

[7] The break in A extrends up to कौषीतकि.

विनिविष्टविषयावेतौ । यदा चतुर्णां वरणं तदा ब्रह्मण एव नान्यस्य । यदा सर्वेषां वरणं तदा होतुरेव नान्यस्येति । द्वयोरवधारितयोः होतृब्रह्मणोः[1] विकल्पमिच्छन्ति ॥

एवकारोऽवधारणार्थः । होतारमेव न ब्रह्माणमिति । एवं चेत् पूर्वेण विरोधः । न । यदा चतुर्णां वरणं तदा ब्रह्मणः प्रथमं वरणम् । यदा सर्वेषां तदा होतुः प्रथमं वरणमिति ॥ (६)

अग्निर्मे होता स मे होता होतारं त्वामुं वृणे—इति होतारम् ॥ ७ ॥

अग्निर्मे होतेत्यनेन मन्त्रेण वृणीते होतारम् । तत्र होतृग्रहणमपार्थकम् । कस्मात् । अधिकृतत्वात् । उच्यते । होतृग्रहणं प्रयोजनार्थं क्रियते । किं प्रयोजनम् । प्रथममेव वरणे होतुरयं[2] मन्त्रः । द्वितीयवरणे न स्यात् । इष्यते च । तदर्थं होतृग्रहणं क्रियते ॥

अनेन होतारं वृणीते । अमुमित्यस्य स्थाने होतुर्नाम वाच्यम् । पुनर्होतृग्रहणं होतृवरणे आम्नातो मन्त्र उत्तरत्रानुवर्त्तते इति ज्ञापनार्थम् ॥ (७)

चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माणं त्वामुं वृणे—इति ब्रह्माणम् ॥ ८ ॥

अयं ब्रह्मणो वरणे मन्त्रः । उत्तरेषां चानुप्रदर्शनार्थः[3] ॥

कृत्स्नपाठोऽनुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ॥ (८)

[1] A. L. omit होतृ.

[2] A. वरणं प्रथमते. L. वरणं प्रथमेते.

[3] A. has कृष्णो घ्यन्तय extra after this. L. omits उत्तरेषां चानुप्रदर्शनार्थः.

आदित्यो मेऽध्वर्युः—इत्यध्वर्युम् । पर्जन्यो म उद्गाता—इत्युद्गातारम् । आपो मे होत्राशंसिन्यः—इति होत्रकान् । रश्मयो मे चमसाध्वर्यवः—इति चमसाध्वर्यून् । आकाशो मे सदस्यः—इति सदस्यम् । स वृतो जपेत्—महन्मेऽवोचो भगो मेऽवोचो भगो मेऽवोचो यशो मेऽवोचः स्तोमं मेऽवोचः कॢप्तिं मेऽवोचस्तृप्तिं मेऽवोचो भुक्तिं मेऽवोचः सर्वं मेऽवोचः—इति ॥ ९ ॥

आदित्यो मेऽध्वर्युरित्यध्वर्युं वृणुयात् । पूर्ववदनुवृत्तिर्मन्त्रस्य । पर्जन्यो मे उद्गातेत्युद्गातारं वृणोति । आपो मे होत्राशंसिन्य इति होत्रकान् । तत्र होत्रका[1] उपह्वयध्वमित्येतत् । रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इति चमसाध्वर्यून् वृणोति । आकाशो मे सदस्य इति सदस्यं वृणोति । स वृतो जेपत्—महन्मेऽवोचः इत्येतं मन्त्रम् । स इत्येतदतिरिच्यते । तद्वक्ष्यते । अन्यतरस्य मा भूदिति । वरणग्रहणाद्भविष्यति सर्वेषाम् । एवं तर्हि सग्रहणं क्रियते कथं वरणादनन्तर एवायं जपः स्यादिति । इतरथा हि सर्वेषां यदा[2] वरणं कृतं स्यात्तदा ग्रहणं स्यात् । तथा मा भूदिति । तेन सग्रहणमनन्तरार्थं क्रियते ॥

सग्रहणं कथम् । वरणानन्तरमेव जपः स्यात् सर्वेषां वरणे कृते माभूदिति । वृतग्रहणं ये ये वृतास्ते ते जपेयुरित्येवमर्थम् ॥ (९)

जपित्वा—अग्निष्टे होता स ते हाता होताहं ते मानुषः—इति होता प्रतिजानीते ॥ १० ॥

जपित्वा अग्निष्टे होतेत्यनेन मन्त्रेण होता प्रतिजानीते । अथ जपित्वेति जपग्रहणं भूयः कथं क्रियते । कथमन्यमपि जपित्वा प्रतिजानीया-

[1] A. has के extra before this.

[2] A. L. omit यदा.

दिति । कः पुनरसौ जपः । तन्मामवतु तन्मा विशतु इत्ययम् । उच्यते । यद्येवं कस्मादसौ जप इहैव न पठ्यते । अनित्यत्वादिह नोपदिश्यते । कथं पुनरसावनित्य इति । तदुत्तरत्रैव वक्ष्यामः ॥

जपित्वेति वचनं तन्मामवतु तन्मा विशतु इत्येतमपि जपं जपित्वेत्येवमर्थम्। इहैव तर्हि कस्मान्न पठितः । अनित्यत्वात् । अनित्यत्वन्तु वक्ष्यामः ॥ (१०)

चन्द्रमास्ते ब्रह्मा स ते ब्रह्मा ॥ ११ ॥

इति ब्रह्मा प्रतिजानीते[1] ॥

तेशब्दपाठः प्रतिवचनस्यानुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ॥ (११)

एवमितरे यथादेशम् । तन्मामवतु तन्मा विशतु तेन भुक्षिषीय— इति च याजयिष्यन् ॥ १२ ॥

इतरे अध्वर्य्वादयः यथादेशं प्रतिजानते[2] । तन्मामवतु तन्मा विशतु इत्येतं मन्त्रं याजयिष्यन् जपति । अस्ति पुनः कश्चित् अयाजयिष्यन्[3] यो हि ब्रियते । अस्तीति ब्रूमः । यदा अग्न्याधेये चतुर्णां वरणं भवति तदा अयाजयितारस्ते भवन्ति । ननु च तत्रापि वै याजयितारस्ते भवन्तीति । तदसंवरणम् । सर्वकर्मार्थं वरणमिति । यत्र सोमाङ्गं वरणं तत्रासौ याजयिष्यति । तेन तत्रायं जपो भवति । तेनायमनित्यः ।

[1] A. L. omit this passage.
[2] A. L. प्रतिजानीते.
[3] A. L. अयाजयिष्यन्त इति.

ईदृग्लक्षणैः ऋत्विग्भिः कर्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । कथं कीदृग्लक्षणैर्याजयितव्यमित्युच्यते ॥

जपतीति शेषः । यदा अग्न्याधेये चतुर्णां वरणं भवति तदा याजयितारस्ते न भवन्ति । यत्तु सोमाङ्गं वरणं भवति तत्र याजयितारो भवन्ति । तेन सोमाङ्गवरणे एवायं जपो नाग्न्याधेये । तेनायमनित्यः ॥ (१२)

न्यस्तमार्त्विज्यमकार्यम् ॥ १३ ॥

न्यस्तं त्यक्तम् । यदा विवादेन आर्त्विज्यं त्यक्तं भवति तदा न कर्तव्यम् । अन्यस्य कृतं आर्त्विज्यं न कर्तव्यम् । एवं सति अहीनानामुपदेशोऽपार्थकः । तस्मात्पाठान्तरं वर्णयति ॥

ऋत्विग्भिर्विवादेन त्यक्तमार्त्विज्यमकार्यम् ॥ (१३)

अहीनस्य नीचदक्षिणस्य ॥ १४ ॥

नीचदक्षिणस्य अल्पदक्षिणस्येत्यर्थः । तस्य न कर्तव्यमिति वर्णयन्ति । एवं वर्णयत् अल्पदक्षिणा भवन्तीत्येतत्प्रदर्शितं भवति । श्रुतिदर्शनाच्च । तस्मादाहुर्दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यप्यल्पिकापीति । ये वा अहीना यथोक्तदक्षिणाः तत्र कर्तव्यं इति श्रुतिर्दर्शयति । न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशाहेन—इत्युक्त्वा पश्चाद्ब्रूते[1]—तस्माद्यद्याज्यः प्रतिगृह्णन्तो वैते तमयाजयन् । तस्मात्प्रतिगृह्णता याज्यम्—इति । तदेतत् ज्ञापयति । यथोक्तदक्षिणे अहीनाः कर्तव्या इति ॥

[1] A. यत्वादते L. यज्वादृते.

अल्पदक्षिणस्याहीनस्यार्त्विज्यमकार्यम् । ततो ज्ञायते एकाहस्याल्पदक्षिणस्यापि कार्यमिति । विज्ञायते च तस्मादाहुर्दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यप्यल्पिकापीति ॥ (१४)

व्याधितस्यातुरस्य ॥ १५ ॥

व्याधितस्यातुरस्य च न कर्तव्यमार्विज्यम् ॥

व्याधितो ज्वरादिगृहीतः । आतुरस्तल्पगतः ॥ (१५)

यक्ष्मगृहीतस्य ॥ १६ ॥

यक्ष्मगृहीतस्य च न कर्तव्यम् ॥

यक्ष्मगृहीतः क्षयव्याधिगृहीतः ॥ (१६)

अनुदेश्यभिशस्तस्य ॥ १७ ॥

यः सहदेशिना अभिशस्तस्तस्य च न कर्तव्यमार्विज्यमित्येके । अन्ये पुनरनुदेश्यभिशस्त इति श्राद्धे यः प्रतिषिद्धस्तस्य न कर्तव्यमिति[1] ॥

सदेशिनाभिशस्तस्यैवमेके । अन्ये तु श्राद्धे प्रतिषिद्धस्येत्याहुः ॥ (१७)

क्षिप्तयोनेरिति चैतेषां ॥ १८ ॥

क्षिप्तयोनिरिति यस्य माता एकस्मिन् भर्तरि नावतिष्ठते सः[2] । तस्य च न कर्तव्यम् । एतेषामन्येषां चैवं प्रकाराणाम् ॥

[1] A. omits from एके । अन्ये पुनः up to this.

[2] A. L. omit सः .

क्षितयोनिर्नाम यस्य माता स्तभर्त्तरि नावतिष्टते। अकार्यमिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। इति चैतेषामिति वचनमन्येषामप्येवंप्रकाराणां न कार्यमित्येवमर्थम् ॥ (१८)

सोमप्रवाकं परिपृच्छेत्—को यज्ञः क ऋत्विजः का दक्षिणा—इति ॥ १९ ॥

सोमं यः प्रथमं निवेदयति असौ सोमप्रवाक इत्युच्यते। तं पृच्छेत्। किमिति। को यज्ञः के ऋत्विजः का दक्षिणा इति। एवं पृच्छेत् ॥

यः सोमं प्रथमं निवेदयति इदं त्वया अस्मिन् कार्यमिति स सोमप्रवाकः। तमेवं पृच्छेत् ॥ (१९)

कल्याणैः सह सम्प्रयोगः ॥ २० ॥

पृष्ट्वा कल्याणो यज्ञः कर्तव्यः। अप्रतिषिद्ध इत्यर्थः। तथा कल्याणैः ऋत्विग्भिः सह कर्म कर्तव्यम्। शास्त्रचोदितैरित्युक्तं भमति। तथा दक्षिणात्र कल्याणैः स्युरिति न तं ध्यानवृद्धाः। एतैः कल्याणैः तथा दक्षिणा अपि परिपृच्छेत् ॥

कल्याणे यज्ञे कार्यम्। कल्याणैर्ऋत्विग्भिः सह कार्यम्। दक्षिणा अपि कल्याण्यो यदि स्युः तथा सति कार्यं नान्यथा ॥ (२०)

न मांसमश्नीयुर्न स्त्रियमुपेयुरा क्रतोरपवर्गात् ॥ २१ ॥

आ क्रतुपरिसमाप्तेः क्रत्वादौ प्रभृति आ[1] अपवर्गादेते नियमा भवन्ति। अथ वरणादौ कस्मान्न भवति। वरणादौ[2] कल्प्यमाने[3] दोषः।

[1] A. L. omit आ.
[2] A. L. have नियमादौ.
[3] L. कल्पने.

यदा मध्यमायामुपसदि वरणं भवति तदा प्रागनियमः प्राप्नोति । तस्मात् क्रत्वादौ नियमा अध्यवसीयन्ते ॥

क्रत्वादिप्रभृति आ अपवर्गात् एते नियमा भवन्ति । वरणप्रभृतीति कल्प्यमाने यदि मध्यमोपसदि वरणं भवति तदा प्रागनियमः प्रसज्येत । तस्मात् क्रत्वादिप्रभृतीति युक्तम् । मध्यमोपसदि च शास्त्रान्तरे वरणं दृष्टम् ॥ (२१)

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व —इति दक्षिणाग्नावाज्याहुतिं हुत्वा यथार्थं प्रव्रजेत् ॥ २२ ॥

एतेनाग्ने इत्येतयर्चा दक्षिणाग्नावाज्याहुतिं हुत्वा यथार्थं प्रव्रजेत् । गच्छेदित्यर्थः । तेनादौ एषा आहुतिर्भवतीत्येवमेके । अन्ये पुनरन्ते एतामाहुतिमिच्छन्ति । कस्मात् । अन्तोपदेशात् शास्त्रान्तरोपदेशाच्च । मन्त्रलिङ्गदर्शनाच्च । एवं सति यथार्थं प्रव्रजेदित्यस्य कोऽर्थः । अनियमो भवतीत्यर्थः । आहुत्या ऊर्ध्वमिति ॥

क्रत्वन्ते स्वस्य दक्षिणाग्नौ एतेनाग्ने इत्येतया आज्याहुतिं जुहोति । नैमित्तिकत्वात् शास्त्रान्तरदर्शनाच्च मन्त्रलिङ्गाच्च । चकृमेति हि भूतप्रत्ययः । तेन क्रत्वन्ते इति सिद्धम् । यथार्थं प्रव्रजेदिति यथार्थमाचरेत् । अनियमो भवतीत्यर्थः । हुत्वा अनियमो भवतीति ब्रुवन् समाप्तेऽपि क्रतौ होमपर्यन्तं नियमा भवन्तीति ज्ञापयति । आज्याहुतिवचनं तन्त्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते । न परिस्तरणविकल्पार्थम् ॥ (२२)

एवमनाहिताग्निर्गृह्ये इमामग्ने शरणिं मीमृषो नः—इत्येतयर्चा॥२३॥

अनाहिताग्निः गृह्ये आज्याहुतिं जुहोति—इमामग्ने इत्येतयर्चा । अथ कस्मादाम्नातमेतस्मिन्[1] प्रकरणे इति । मधुपर्कविवक्षया[2] कार्यः ।

[1] A. L. समाम्नातमेतास्मन् for अथ कस्मादाम्नातमेतस्मिन्.
[2] A. मधुपर्केपि वेस्थराः L. मधुपर्के निवेष्टरः.

कस्यासौ[1] देय इति । येषां[2] ऋत्विजां वरणं समाम्नातम् । तेन प्रसङ्गेन इहाम्नातम् ॥

एतयेति वचनमेतया जुहुयादेवेत्येवमर्थम् । तेनात्रापि तन्त्रं न भवति । ऋचेति वचनमकृतविवाहोऽप्यार्त्विज्यं कृतवानेतया लौकिकाग्नौ जुहुयादित्येवमर्थम् । मधुपर्कप्रसङ्गादत्र ऋत्विग्वरणमाम्नातम् ॥ (२३)

इति प्रथमे त्रयोविंशतितमा कण्डिका

ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत् ॥ १ ॥

आहरति इति दानकर्मा । दद्यात् । इत्येतदुक्तं भवति ॥

दद्यादित्यर्थः ॥ (१)

स्नातकायोपस्थिताय ॥ २ ॥

स्नातकायोपस्थिताय गृहमभ्यागताय मधुपर्को देयः ॥

उपस्थिताय कृतसमावर्तनाय तस्मिन्नहनि गृहानभ्यागताय विवाहार्थिने च ॥ (२)

राज्ञे च ॥ ३ ॥

[1] A. तस्यादै. L. तस्यादौ.
[2] A. त्वा. L. त्वां.

राज्ञे च गृहमभ्यागताय देयः ॥

उपस्थिताय ॥ (३)

आचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलानाञ्च ॥ ४ ॥

एतेषां च मधुपर्को देयः । अथ पूर्वयोः पृथगुपदेशः कस्मात् क्रियते इति । समासेनैव पाठः कर्तव्यः यथा उत्तरेषाम् । उच्यते । अतुल्यत्वात्पृथगुपदेशः । कथमतुल्यत्वमिति । स्नातकाय तदहरेव । कथं गम्यते । उपस्थितवचनात् । यत्रैनं पूजयिष्यन्तो भवन्तीति वचनाच्च मधुपर्कोऽस्य दातव्य इत्येतद्वेदितं भवति । राज्ञे पुनरहरहरुपस्थिताय देयः । आचार्यादीनां प्रतिसंवत्सरोषितानां देय इति । कथं पुनरेतत् गम्यते यथा एते विशेषा भवन्तीति । स्नातकाय तावत् गम्यते यथा तस्मिन्नहनि आगताय[1] देय इति । तथाचार्यादीनां प्रतिसंवत्सरं च शास्त्रान्तरदर्शनात् । तत्राप्रतीतपदार्थत्वात् । मधुपर्को लोके स्वयमेव विदधाति ॥

आचार्यादीनां पूर्वयोरसमासेन निर्देशस्त्वतुल्यत्वज्ञापनार्थः । तेन स्नातकाय तदहरेव देयः । यत्रैनं पूजयिष्यन्तो भवन्तीति वचनात् विवाहार्थिने च । राज्ञे त्वहरहरभ्यागताय । आचार्यादीनां प्रतिवत्सरोषितागतानाम् । शास्त्रान्तरदर्शनाद्विशेषो लब्धः ॥ (४)

अप्रसिद्धत्वान्मधुपर्कस्वरूपमाह—

दध्नि मध्वानीय ॥ ५ ॥

दध्नि मधु आनयति । तत्रासेचनकर्मा आनयतिः[2] । निषिञ्चतीत्येतदुक्तं भवति ॥

[1] A. L. विवाहे for आगताय.

[2] A. L. omit this.

आनयतिरत्रासेचनकर्मा । आसिच्येत्यर्थः ॥ (९)

सर्पिर्वा मध्वलाभे ॥ ६ ॥

सर्पिर्वा निषिञ्चति । मधु वेति सिद्धम् । मध्वलाभवचनं अपार्थकम् । अलाभवचनं क्रियते कथमलाभे वाचनिकः प्रतिनिधिः[1] स्यादिति । इतरथा हे सामान्यात् प्रतिनिधिरिति कृत्वा अन्यत् किंचित्[2] प्रतिनिधीयते । तन्निवृत्त्यर्थं वचनमिदमारभ्यते । तत्र मधुपर्कस्य दानं वक्तव्यम् । प्रतिग्रहश्च । तत्र दानं प्रथमं विधीयते । कस्मात् । अल्पत्वात्तस्य ॥

इदं वचनं मध्वलाभे अयमेव प्रतिनिधिर्भवति नान्यस्तैलादिरित्येवमर्थम् ॥ (६)

अल्पत्वाद्दातुः कर्म पूर्वमाह—

विष्टरः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं वेदयन्ते ॥ ७ ॥

तत्र विष्टर इत्यासनमुच्यते । पाद्यमिति । पादार्थमुदकं पाद्यमिति । तथार्घार्थमुदकमर्घ्यम्[3] । आचमनार्थमुदकमाचमनीयमिति । मधुपर्क उक्तः प्राक् । गौरिति पशुद्रव्यं किंचिन्निर्दिश्यते । एतेषां विष्टरादीनां द्रव्याणां एकैकस्य[4] त्रिस्त्रिर्निवेदनं भवति । तत्र एतेषामिति न वक्तव्यम् । कस्मात् ।

[1] A. L. प्रतिषेधः .

[2] A. L. अपदुष्यं for अन्यत् किंचित् .

[3] A. L. have only तथार्घ्यमुदकमेव.

[4] A. has here the following before त्रिस्त्रिः Extra : द्वयोः प्रवृत्तिः । तेन क्षत्रियवैश्ययोः प्रवृत्तिरनियमश्च । किं पुनरत्र न्याय्यं स्यात् । उच्यते । क्रमो नियम्यते ।

अधिकृतत्वात्। उच्यते नियमार्थमिदमारभ्यते। इतरथा विष्टरादीनां निवेदनं स्यात्[1]। तत्र भोजनस्यापि निवेदनं प्राप्नोति। तन्निवृत्त्यर्थो नियम उच्यते। अस्ति भोजनमिति। अस्तीति ब्रूमः। उत्तरत्र वक्ष्यामः॥

विष्टर इत्यासनम्। पाद्यार्थमर्घ्यार्थमाचमनार्थञ्चोदकं तथोक्तम्। एतेषामिति वचनं एतेषामेव त्रिर्निवेदनं यथा स्यात् भोजनस्य मा भूदिति। भोजनञ्च देयमिति वक्ष्यामः। ऋत्विजां मधुपर्कदाने द्वे गती सम्भवतः पदार्थानुसमयः काण्डानुसमय इति। तत्र पदार्थानुसमयो नाम सर्वेषां वरणक्रमेण विष्टरं दत्वा ततः पाद्यन्ततोऽर्घ्यमिति। काण्डानुसमयो नाम एकस्यैव विष्टरादिगोनिवेदनान्तं समाप्य ततोऽन्यस्य सर्वं ततोऽन्यस्येति॥ (७)

अथ ग्रहीतुः कर्माह—

अहं वर्ष्म सजातानां विद्युतामिव सूर्यः। इदन्तमधितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति—इत्युदगग्रे विष्टर उपविशेत्। आक्रम्य वा॥ ८॥

अहं वर्ष्म सजातानां इत्यनेन मन्त्रेण उदगग्रे विष्टरे उपविशति। आक्रमणं वा पादाभ्यां करोति। तेनाक्रमणस्य च विकल्पः॥

पद्भ्यामाक्रम्य वा विष्टरौ। एतयोर्विकल्पः॥ (८)

पादौ प्रक्षालापयीत दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्॥ ९॥

पादयोः प्रक्षालनं विधीयते। कथं पुनस्तत्कर्तव्यमिति। तत्र आह—दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्। यदा ब्राह्मणः प्रक्षालयिता तदा दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्॥

अत्र वचनात् अग्रे प्रयच्छेदित्युक्ते सनिम्यते। यथा पश्चात् सव्यमिति पादयोः क्रम इत्येतत् सिद्ध इत्यस्य. This ought to come under sūtra 10 below.

[1] L. has निवेदनं न स्यात्.

पश्चात्सव्यम् । कुतः अग्रेवचनात् ॥ (९)

सव्यं शूद्राय ॥ १० ॥

यदा शूद्रस्तदा सव्यमग्रे प्रयच्छति । तत्र संशयः । किं प्रक्षालयिता नियम्यते[1] । आहोस्वित्क्रमनियम इति । किंचातः । यदि तावत् प्रक्षालयितुर्नियमः क्षत्रियवैश्ययोरप्रसङ्गः । अथ पुनः पादयोः क्रमो नियम्यते ब्राह्मणशूद्रयोः[2] प्रवृत्तिः । तेन क्षत्रियवैश्ययोः प्रवृत्तिरनियमश्च । किं पुनरत्र नियमः स्यात् । उच्यते । क्रमो नियम्यते । अत्र वचनात् । अग्रे प्रयच्छेदित्युक्ते स नियम्यते । यदा पश्चात्सव्य इति पादयोः क्रम इत्येतत् सिद्धं भवति ॥

अग्रे प्रयच्छेत् । पश्चाद्दक्षिणम् । क्षत्रियवैश्यौ यदा प्रक्षालयितारौ तदा सव्यं वा पूर्वं दक्षिणं वा । नास्ति नियमः ॥ (१०)

प्रक्षालितपादोऽर्घ्यमञ्जलिना प्रतिगृह्य ॥ ११ ॥

पादौ प्रक्षाल्य अर्घ्यमञ्जलिना प्रतिगृह्णाति ॥

प्रक्षालितपादग्रहणमानन्तर्यार्थम् । प्रक्षालनानन्तरमर्घ्यमेव गृह्णीयादिति । गन्धमाल्यादिसंयुक्तमुदकमर्घ्यमित्युच्यते ॥ (११)

अथाचमनीयेनान्वाचामति—अमृतोपस्तरणमसि—इति॥ १२॥

[1] A. L. have किं प्रयोजनं यतश्चतुरोतीति नियम्यते ।

[2] After शूद्र A omits a long passage which was already found extra under Sūtra 7. The omission extends up to सिद्धं.

अथाचमनीयेनाचामति—अमृतोपस्तरणमसि—इत्यनेन मन्त्रेण। तत्र प्रक्षालितपादग्रहणं न कर्तव्यम्। कल्पितक्रमादेव सिद्धम्। तत्क्रियतेऽनन्तरार्थम्। कथं प्रक्षालनादनन्तरमर्घ्यप्रतिग्रहमेव कुर्यात् नान्यत्। किंपुनरन्यत् प्राप्नोति। अन्यान्यप्यर्हणीयानि यानि द्रव्याणि गन्धमाल्यादीनि प्राप्नुवन्ति तन्निवृत्त्यर्थमारभ्यते। अथशब्दश्च तदर्थ एव। कथमर्घ्यप्रतिग्रहादनन्तरमाचमनीयं स्यात्। तस्मादुभयत्रापि गन्धमाल्यादीनां प्रतिषेधः। तानि उपरते कर्मणि दातव्यानि। आचमनीयेनाचामतीति। आचमनादनन्तरमेवेदमिति। तत्रान्यच्छौचार्थमाचमनं नेच्छन्ति। कस्मात्। निदर्शनात्। सोमे च प्राणाहुतिषु च मधुपर्के च नोच्छिष्टा भवन्तीति। इह च दर्शनाद्यत्र यत्राचमनमभिप्रेतं तत्र तत्र विदधाति—आचान्तोदकायेति। तदेतन्नोपपद्यते। कस्मात्। सोमे नोच्छिष्टविधानात्। मन्यामहे यत्राचमनं न प्रतिषेधति तत्र शौचार्थमाचमनं प्रसज्येत इति। ननु चैवं सत्याचान्तोदकस्य वचनं अपार्थकम्। नेत्युच्यते। अन्यार्थं च तत्॥

अथशब्दस्त्वानन्तर्यार्थः। अर्घ्यानन्तरमाचमनीयमेवेति। तेन गन्धमाल्यादीनि परिसमाप्ते कर्मणि दातव्यानि। आचामतीत्युदकं पिबतीत्यर्थः। अत्र शौचार्थमाचमनं न भवति। कुतः। स्मृतेः मधुपर्के च सोमे च अप्सु-प्राणाहुतीषु च नोच्छिष्टा भवन्ति इति। उत्तरत्र विधानाच्च आचान्तोदकाय गाम् इति। एवमेके। तदयुक्तम्। कुतः। सोमे अनुच्छिष्टविधानाद्यत्राचमनं न प्रतिषेधति तत्र शौचार्थमाचमनं भवतीति गम्यते। आचान्तोदकवचनमन्यार्थम्॥ (१२)

मधुपर्कमाह्रियमाणमीक्षेत—मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे—इति॥ १३॥

मधुपर्कमाह्रियमाणमीक्षेत मित्रस्य त्वा—इत्यनेन मन्त्रेण। आह्रियमाणमानीयमानमित्यर्थः। ईक्षेत पश्येत इत्यर्थः॥

मधुपर्कमाह्रियमाणमानीयमानमीक्षेत मन्त्रेण ॥ (१३)

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि—इति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य मधु वाता ऋतायतः—इति तृचेनावेक्ष्यानामिकया चाङ्गुष्ठेन च त्रिः प्रदक्षिणमालोड्य वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा भक्षयन्तु—इति पुरस्तान्निमार्ष्टि ॥ १४ ॥

देवस्य त्वा—इत्यनेन मन्त्रेणाञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । मधुपर्कमाहृतमानीतं प्रतिगृह्य मधु वाताः—इत्यनेन तृचेन[1] अवेक्षति । अवलोकयतीत्यर्थः । अवलोक्यानामिकया चाङ्गुष्ठेन च त्रिः प्रदक्षिणमालोडयति । तत्रानामिकायां विवदन्ति । केचिदुपकनिष्टिकां मन्यन्ते । केचिन्मध्यमाम् । ननु चोभयोरपि नामास्तीति । तत्राप्येके[2] मध्यमामनामिकां मन्यन्ते[3] । देशेनास्या व्यपदेशः । तेन सा अनामिकेति । अन्ये[4] पुनरुपकनिष्ठिकां व्यपदिशन्ति । इति । तस्मात्सा अनामिकेति । आगमस्य विशेषः । आलोड्य वसवस्त्वा—इत्यनेन मन्त्रेण पुरस्तान्निमार्ष्टि । लेपमपनयतीत्यर्थः ॥

अनामिकेति केचिन्मध्यमामाहुः । कुतः । देशेनैव समाख्या । न तु तस्या नाम विद्यते अङ्गुष्ठादिवत् । अन्ये तूपकनिष्ठिकामाहुः । कुतः । कनिष्ठिकया ह्यसौ व्यपदिश्यते । न तु तस्या नामास्तीति । आगमाद्विशेषो ज्ञेयः । तृचेनावेक्ष्य ततः सव्ये पाणौ कृत्वा प्रदक्षिणमालोड्य वसवस्त्वेति पुरस्तान्निमार्ष्टि । अङ्गुलिगतं लेपमपनयतीत्यर्थः ॥ (१४)

[1] A. तृचमन्त्रेण. L. तृचेन मन्त्रेण.
[2] A. तत्राप्ये . . . L. तत्रापि.
[3] A. has ते ब्रुवन्ते extra after this.
[4] A. L. ये.

रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्तु—इति दक्षिणतः । आदित्यास्त्वा जागतेन छन्दसा भक्षयन्तु—इति पश्चात् । विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्तु—इत्युत्तरतः । भूतेभ्यस्त्वा—इति मध्यात् त्रिरुद्गृह्य ॥ १५ ॥

एवमुत्तरैः प्रतिदिशं लेपमपनयति इति । भूतेभ्यस्त्वा इति मध्यात् त्रिरुद्गृह्णाति । ऊर्ध्वमुत्क्षिपतीत्यर्थः[1] ॥

मन्त्रेण मध्यात् त्रिरुद्गृह्य निमार्ष्टि । ऊर्ध्वं त्रिरुत्क्षिपतीत्यर्थः । मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ (१५)

ततो भूमौ निधाय पात्रम्—

विराजो दोहोऽसि—इति प्रथमं प्राश्नीयात् । विराजो दोहमशीय—इति द्वितीयम् । मयि दोहः पद्यायै विराजः—इति तृतीयम् ॥ १६ ॥

विराजो दोहोऽसि—इति प्रथमं प्राश्नीयात् । प्रथमग्रहणमपार्थकम् । तस्मात् पूर्वमेव पक्षं[2] दृष्ट्वा अन्यथा वर्णयन्ति त्रिः[3] उद्गृह्य प्रथममुद्ग्राहं प्राश्नीयादिति । अथ द्वितीयमुद्ग्राहं विराजो दोहमशीय—इति प्राश्नीयात् । एवमेके । एतस्मिन्नपि पक्षे तृतीयग्रहणमपार्थकम् । तस्मात्पूर्व एव पक्षः । मन्त्राश्च प्राशनं चोक्तम् ॥

सङ्ख्यावचनानि तु सर्वप्राशनपक्षे त्रिभिरेव मन्त्रैर्यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्नीयादित्येवमर्थानि । एवं भाष्यकारः । अन्ये त्वन्यथा व्याचख्युः ।

[1] A. L. ऊर्ध्वमुत्क्षिपतीत्यनेन मन्त्रेण.

[2] A. omits तस्मात् पूर्वमेव पक्षं.

[3] A. L. omit त्रिः .

भूतेभ्यस्त्वेति मध्यात्त्रिरुद्गृह्य विराजो दोहोऽसीति प्रथममुद्ग्राहं प्राश्नीयात् । विराजो दोहमशीयेति द्वितीयमुद्ग्राहम् । मयि दोह इति तृतीयमुद्ग्राहम् । तृतीयवचनं सर्वप्राशनपक्षे तृतीयेन प्राशनेन यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्नीयादित्येवमर्थम् । पद्यायै विराज इत्यत्र विराज इति षष्ठी । कुतः । पूर्वयोस्तथा दृष्टत्वात् । पद्यायै इत्यापि चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । तेन तत्सामानाधिकरण्ये सत्यपि षष्ठ्येव युक्ता कल्पयितुम् ॥ (१६)

न सर्वम् ॥ १७ ॥

न सर्वं मधुपर्कं प्राश्नीयात् ॥

प्राश्नीयात् न सर्वम् ॥ (१७)

न तृप्तिङ्गच्छेत् ॥ १८ ॥

न च तृप्तिं गच्छेत् ॥

तृप्तिञ्च न गच्छेत् ॥ (१८)

ब्राह्मणायोदङ्ङुच्छिष्टं प्रयच्छेत् । अलाभेऽप्सु ॥ १९ ॥

दद्यादित्यर्थः । ब्राह्मणालाभे अप्सु निषिञ्चेत् ॥

ब्राह्मणाय उच्छिष्टं उद्धृतादवशिष्टं उदङ्मुखो मधुपर्कं प्रयच्छेत् । ब्राह्मणालाभे अप्सु निषिञ्चेत् ॥ (१९)

सर्वं वा ॥ २० ॥

सर्वं वा प्राश्नीयात् ॥

प्राश्नीयात् ॥ (२०)

अथाचमनीयेनान्वाचामति—अमृतापिधानमसि—इति ॥ २१ ॥

अथाचमनीयेनान्वाचामति—अमृतापिधानमसि—इत्यनेन मन्त्रेण ॥

यत्तत्पूर्वमाचमनीयं निवेदितं तेनान्वाचामति मन्त्रेण ॥ (२१)

सत्यं यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयताम्—इति द्वितीयम् ॥ २२ ॥

सत्यं यशः—इत्यनेन द्वितीयमन्वाचामति ॥

द्वितीयग्रहणमाचमनीयप्राप्त्यर्थम् । इतरथा मन्त्रस्योत्तरेण सम्बन्धः स्यात् ॥

आचान्तोदकाय गां वेदयन्ते ॥ २३ ॥

तत्राचान्तोदकवचनमपार्थकम् । कस्मात् । आचमनस्य प्राप्तत्वात् । उच्यते । नेदं शौचार्थमाचमनं चोद्यते । किमर्थं तर्हि । कर्माङ्गमाचमनं चोद्यते । दर्शपूर्णमासवत् । अथोदकवचनमपार्थकम् । कस्मात् । आचमनं हि उदकेनैव भवति । उच्यते । उदकं क्रियते आचमनीयनिवृत्त्यर्थम् । गां वेदयन्ते ॥

आचान्तग्रहणं शौचार्थमाचमनं कृत्वा कर्माङ्गमप्याचमनं कुर्यादित्येवमर्थम् । उदकवचनमाचमनीयनिवृत्त्यर्थम् । तेनाचमने उदकान्तरं भवति ॥ (२३)

हतो मे पाप्मा पाप्मा मे हत—इति जपित्वोङ्कुरुत—इति कारयिष्यन् ॥ २४ ॥

हतो मे पाप्मा पाप्मा मे हत इति जपित्वा ओं कुरुतेति कारयिष्यन् मारयिष्यन्[1] चेद्भवति । मारयिष्यन् यदि[2] भवतीत्यर्थः ॥

इमं मन्त्रं जपित्वा ओं कुरुतेति ब्रूयात् यदि कारयिष्यन्मारयिष्यन् भवति। तदा च दाता आलभेत । तत्र देवताः प्रागुक्ताः ॥ (२४)

माता रुद्राणां दुहिता वसूनाम्—इति जपित्वा ओं उत्सृजत—इत्युत्स्रक्ष्यन् ॥ २५ ॥

माता रुद्राणाम्—इति जपित्वा ओं उत्सृजत इति उत्स्रक्ष्यन् यदि भवति । इहागत्य स्मृतम् । मयि दोहः पद्यायै विराजः इति चतुर्थी षष्ठी वा इति । कुतः संशयः । तुल्यत्वात् । तत्र चतुर्थीमित्येके । कस्मात् । पूर्ववदेव[3] चतुर्थीदर्शनात् पद्यायै इति । अन्ये पुनः षष्ठीं मन्यन्ते । कस्मात् । अपूर्वात् । परयोश्च दर्शनात् । कः पुनरत्र निर्णयः । षष्ठीति । येऽपि चतुर्थीमुपदिशन्ति ते षष्ठीमेव विपरिणमन्ति । तेनोभयथापि शक्यते कल्पयितुम् ॥

यद्युत्स्रक्ष्यन् भवति तदा एतां जपित्वा ओं उत्सृजतेति ब्रूयात् ॥ (२५)

नामांसो मधुपर्को भवति भवति ॥ २६ ॥

तत्रोच्यते । मधुपर्के किं मांसं देयमिति । नेत्युच्यते । इदं मधुपर्कभोजनं अमांसं न भवति इत्ययमर्थः । तस्मादनेनाभ्युपायेन भोजनमनुयोजितं भवति नामांसो मधुपर्को भवति इति ॥

[1] A. has यदि before कारयिष्यन्.
[2] L. omits यदि.
[3] L. पूर्वपदे.

मधुपर्काङ्गं भोजनं अमांसं न भवतीत्यर्थः । कुतः । मांसस्य भोजनाङ्गत्वेन लोके प्रसिद्धत्वात् । अनेनाभ्युपायेन भोजनमप्यत्र विहितं भवति । पशुकरणपक्षे तन्मांसेन भोजनम् । उत्सर्जनपक्षे मांसान्तरेण । अध्यायान्तलक्षणार्थं द्विवचनं मङ्गलार्थञ्च ॥ (२६)

इति प्रथमे चतुर्विंशतितमा कण्डिका

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः

കേരള സാഹിത്യ അക്കാദമി

तस्मिन् सर्वविषयाधिष्ठाने मनसि स्वाधीने सुकर एव कार्यशेषः । किञ्च याः किलाद्यास्तत्र तिस्रः प्रकृतयस्तासु यस्तीक्ष्णोपायैः संयमित-वृद्धिः श्लेष्मा तस्योपचयं केनाप्युपायेन विधाय तेनैव तावपि क्षोभयितुं शक्येते ।

वास्थिरस्वभावम् । किञ्च विषयेषु — रूप-रस-गन्ध-शब्द-स्पर्शाख्येषु पञ्चेन्द्रिय-गोचरेषु वाह्येषु भावेषु । निसर्गदुर्दान्तं-स्वभावत एव सुतरामनियन्त्रितप्रसरम् । भवतीति शेषः । तत्-तस्माद्धेतोः । कामादिभिः-कामप्रभृतिभिः ; क्रोध-लोभाद-यश्चादिशब्देन गृह्यन्ते । एतैः-अस्माकं सन्निहितैरित्यर्थः ; कामक्रोधादीनां मानसिक-विकाराणां पाण्डुप्रभृतीनां शारीरविकाराणां च परस्परसन्निहितसम्बन्धं सूचयति एतैरिति शब्दः । शनकैः-क्रमेण । भेदयितुं-जीवेन सह मनसो विद्यमानं सौजन्यं विघटयितुम् । शक्यते ।

"अपि च प्रभूतमदमेदुरात्मनो विषयाटवीषु विविधासु धावतः ।
स्वबलेन हन्त मनसो निवर्तनं बिसतन्तुनेव सुरदन्तियन्त्रणम् ॥"

इति सङ्कल्पसूर्योदये श्रीवेदान्तदेशिकेनाभिहितरीत्या निसर्गचञ्चलं विशिष्य विषयव्यापृतं मनः कामादिसाहाय्यतः स्ववशीकर्तुं सुशकमेवेति पाण्डुः स्वयमा-लोच्य, किञ्चिदिवानेन स्वस्य स्वसुहृदां च समाश्वासनमासादितुं अभिलषति ॥३९॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्-तादृशचञ्चलादिगुणविशिष्टे । सर्वेषां ज्ञानेन्द्रिया-दिभिः ग्राह्याणां विषयाणां शब्दादीनाम्, अधिष्ठाने-आश्रयत्वेनावस्थिते । मनसि ।

"तत्र पूर्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, इतराणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकं मनः"

इत्युक्तरीत्या मनसः सर्वेन्द्रियात्मकत्वात् सर्वविषयाणामपि नैसर्गिकमधिष्ठान-त्वमपि तस्य संघटते । कार्यशेषः-अवशिष्टः दशानां ज्ञानेन्द्रिय-कर्मेन्द्रियाणां वशीकरणरूपः कर्मसमुदायः । आद्याः-प्रधानाः । अनेन सत्त्व-रजस्तमोरूपाः महदहङ्कारबुद्धिप्रभृतयस्तत्त्वविशेषाश्च जीवराजस्य प्रकृतिष्वन्तर्भवन्तीति मन्त-

विज्ञानोऽयं यद्यपि स्वाभिभक्तस्तत्राप्यस्यासन्निधाने विविक्ते ।
भेदो राज्ञस्तस्य तैस्तैरुपायैः शक्यः कर्तुं ज्ञानशर्मोपजापैः ॥४०॥

एवं राज-मन्त्रिणोर्विरोधेन विश्लिष्टे प्रकृतिमण्डलेऽचिरादेव हस्तगता महा-
राजस्य यक्ष्मणो जयलक्ष्मीः ।

कर्णमूलः—(सहर्षम्) साधु चिन्तिता मन्त्रिवर्येण राजतन्त्रनीतिः ।

पाण्डुः—भद्र, महाराजनिकटं गतो नाद्याप्यायाति कासः ।

व्यम् । (वाताद्यास्तत्र तिस्रः प्रकृतयः इत्यपि पाठः ।) तीक्ष्णोपायैः-तिक्त-कटु-कषायप्रायाणां स्पर्शतो वीर्यतश्चोष्णानाम् औषधान्नविहाराणां प्रयोगैः । केनाप्युपायेन-उपायान्तरेण ; स्वाद्वम्ललवणप्रायाणां स्पर्शतो वीर्यतश्च शीतानाम् आहार-विहारादीनां प्रयोगेणेति यावत् । "रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः । तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् । कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते" इति प्रमाणानुरोधेनात्र कफस्य शमन-प्रकोपनोपाया उपपाद्यन्ते ।

विचक्षणस्य विलक्षणज्ञाननिधेर्विज्ञानशर्मणः साहाय्येनोपबृंहितबलो जीवः कथमभिभवनीय इत्याकाङ्क्षायां तत्रोपायमाह **विज्ञानोऽयमिति** । अयं विज्ञानः-त्रिवर्गसाधकः सचिवः । यद्यपि स्वामिभक्तः-स्वकीये राज्ञि विश्वस्त-हृदयः । तत्रापि-तथा विद्यमानेऽपि । अस्य-विज्ञानशर्मणः । असन्निधाने-तद्विरहिते समये । विविक्ते-जीवे एकान्ततस्स्थिते सति । ज्ञानशर्मोपजापैः-ज्ञान-शर्माख्यापवर्गसाधकमन्त्रिकृतविप्रलम्भवचनैः ; सुहृद्भेदविधायकरूपैरिति भावः । तैस्तैः-अनेकरूपैः । उपायैः-नीतिप्रयोगैः । तस्य राज्ञः-जीवराजस्य । भेदः-विज्ञानशर्मायत्तस्य सौहृदस्य विश्वासस्य च विच्छेदः । कर्तुं शक्यः-तन्मैत्री-विघटनविधानं साध्यमेवेति भावः ॥ ४० ॥

एवमिति । एवं-स्वात्मना पूर्वं संभावितरीत्येत्यर्थः । प्रकृतिमण्डले ।

(प्रविश्य)

गलगण्डः—देव, महाराजपादमूलात् कासः प्राप्तः ।

पाण्डुः—त्वरितं प्रवेशय ।

(ततः प्रविशति गलगण्डेनानुगम्यमानः कासः । कासो जानुभ्यां प्रणम्य किञ्चिदुपसर्पति ।)

पाण्डुः—भद्र, कीदृशो मयि राजनियोगः ।

कासः—(करपिहितमुखः, कर्णे) एवमिव ।

पाण्डुः—भद्र, तदर्थमेवेयं बद्धपरिकरता । तिष्ठ त्वमत्रैव । राजानमिमुदन्तमन्यमुखेन प्रापयिष्ये ।

(नेपथ्ये यामप्रहरध्वनिः ।)

पाण्डुः—(श्रुत्वा सैनिकान् प्रति) तदहमिदानीं कार्यशेषं निर्वर्त्य प्रकृतकार्यार्थं संनह्यामि । भवन्तोऽपि तावत्—

विश्लिष्टे-अधिगतान्योन्यानुकूल्यविच्छेदे । देवेति । महाराजपादमूलात्-यक्ष्मणः सकाशात् । करपिहितेति । आस्योद्भूतसृणिकाकणिकावाहिनिश्वासवातनिवारणपूर्वकं स्वामिसन्निधौ प्रह्वीभावप्रकटनाय सेवकजनैः करेण मुखपिधानं सल्लापसमये क्रियत इति सर्वविदितोऽयं संप्रदायः । अथवा विषयस्यातिगूढस्य तृतीयपुरुषात् गोपनाय च मुखमेवं करेण सामान्यतः पिधीयते । कर्णे-श्रोत्रस्यातीवान्तिके । एवमिव-एवं संदिष्टं महाराजेनेति भावः । पूर्वस्मिन्नङ्के "अस्मत्सैन्यैर्निरोधं कृतमगणयता" इति पद्ये विद्यमानो विषयस्तादृशः कश्चिदपरश्च एवमिवेति कर्णान्तिके कथ्यते । यामप्रहरेति । यामे-यामान्ते, एकैकस्य च यामस्यावसान इत्यर्थः ; कृतः प्रहरः-घण्टादीनां ताडनम्, तस्य ध्वनिः-यामावसानद्योकशब्दः । समुद्भूत इति शेषः । श्रुत्वेति । कार्यशेषं-स्वगृहे कर्णमूलादिभिः सह समालोचितस्य कार्यस्यावशिष्टमपि भागम् । निर्वर्त्य-सम्यगालोचनया निष्पाद्य । प्रकृतकार्यार्थं-यक्ष्मादिष्टकर्मनिर्वहणार्थम् । संनह्यामि-यतिष्ये ।

बिभ्राणास्तान्युपमितमहाभोगिभिर्बाहुदण्डै-
र्येषां येषां दधति निजतां यानि यान्यायुधानि ।
स्वस्वस्थानेष्ववहितमनोवृत्तयस्त्यक्तशङ्काः
सर्वे तिष्ठन्त्वरिपुरमभिव्याप्य सैन्याः प्रवीराः ॥ ४१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

। इति द्वितीयोऽङ्कः ।

कास-कर्णमूलादीनपि इतः कर्तव्ये कर्मण्यादिशति बिभ्राणा इति । सर्वे । प्रवीराः-विक्रमेण विशिष्टाः । सैन्याः-योधाः । उपमिताः महाभोगिना यैस्तैः ; अति-स्थूलसर्पभोगसदृशैरित्यर्थः । बाहुदण्डैः-बलवद्दण्डाकारैर्भुजैः । यानि यानि आयु-धानि-गदा-खड्ग-धनुःप्रभृतीनि प्रहरणानि । येषां येषां-सैनिकानाम् । निजतां-स्व-कीयताम् । दधति-स्वकीयत्वेन तिष्ठन्तीत्यर्थः । व्याधिपक्षे कुष्टस्य विविधाः व्रणाः, अर्शसो गुदाङ्कुराः, अतीसारस्य रेचनम् , ज्वरस्य दाहरूपोऽग्निः इत्येवमादीनि क्रमशः स्वीयानि प्रहरणानि भवन्ति । तानि तानि-आयुधानि । बिभ्राणाः-आदाय धृतवन्तः सन्तः । अवहितमनोवृत्तयः-सावधानचित्ताः । त्यक्तशङ्काः-साध्वसर-हिताः । वित्रासजनकं शात्रवबलविहितं विविधमायोधनकोलाहलमवलोक्य मनसि भयं मात्रयाप्यनाहितवन्त इति भावः । स्वस्वस्थानेषु-तत्तदुचितत्वेन नियमितेषु स्थलेषु । अरिपुरं-शत्रुनगरम् । अभिव्याप्य-समन्ततो रुध्वा । तिष्ठन्तु । सैनिकैः सर्वैरपि सायुधपाणिभिः साध्वसरहितैः सावहिति संभूय सपत्नपुराभियोग एव संप्रति विधातव्य इति यावत् ॥ ४१ ॥

इति वैद्यरत्नबिरुदाङ्कितेन, आयुर्वेदभूषण-आयुर्वेदाचार्येत्याद्युपाधिभाजा मेल्पाक्कं पण्डित
दुरैस्वाम्यय्यङ्गार्महोदयेन मूलग्रन्थस्य समग्रस्य संशोधनपूर्वकं विरचितायां
नन्दिन्याख्यायां व्याख्यायां
द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति पश्चाद्बद्धं पुरुषं किङ्करेण विकर्षन् विचारो नागरिकः ।)

नागरिकः—अङ्ग गद, कस्त्वमसि ।

पुरुषः—(स्वगतम्) किमहं ज्ञातोऽस्म्यनेन गद इति ।

नागरिकः—किं विचारयसि । यदि सत्यं गदसि ततो मोक्ष्यसे ।

पुरुषः—(स्वगतम्) नाहमनेन ज्ञातः ।

एतावता निर्वृत्तानामितो निर्वर्तिष्यमाणानां च कथावस्तूनां संक्षिप्योपपादकं विष्कम्भं नामार्थोपक्षेपकं कथासङ्घटनार्थं प्रस्तौति तृतीयाङ्कारम्भे । एष च शुद्धविष्कम्भः ; यत्र हि मध्यमगुणविशिष्टैः पात्रैः शुद्धसंस्कृतवाण्यैव व्यवहारः प्रचलेत् । अन्यस्तावत् मिश्रविष्कम्भः, स च संस्कृत-प्राकृतभाषामयो नीचैः नीच-मध्यमैर्वा पात्रैः प्रवर्तेत । "वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥ मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः । शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः" इति तल्लक्षणम् ।

ततःप्रविशतीति । भुजयुगस्य च पश्चादाकृष्य बन्धनं पश्चाद्बन्धनमित्युच्यते ; तया रीत्या बद्धं पुरुषम् । किङ्करेण विकर्षन्-स्वचोदितेन भृत्येन कृतार्कर्षणः सन्नित्यर्थः । विचारः-तदाख्यः । नागरिकः-नगररक्षकः पुरुषः । अङ्गेति संबोधने । गद-वद । गद-हे ह्लदद इति सुबन्तत्वेन व्याधिसम्बोधनार्थे च गद-

बिभ्राणो मुखबाहुवक्षसि कृतं पुण्ड्रत्रयं भस्मना
हस्तोपात्तविशुद्धताम्रकलशो रुद्राक्षमाली गले ।
धृत्वा वैदिकवेषमाविशमिह स्वस्वामिना प्रेरितो
हृद्रोगोऽहमरेरवेक्षितुमना जीवस्य राज्ञः स्थितिम् ॥ १ ॥

शब्दः श्लेषयात्र प्रयुक्तः; येन किल बद्धस्य पुरुषस्य वक्ष्यमाणरीत्या संशयोत्पत्तेरवकाशः समुद्भवेत् । गद इति-हृद्गद इति । गदसि-वदसि । गदसीति सुस्पष्टं तिङन्तत्वद्योतनेन पूर्वनिर्दिष्टो गदशब्दश्च वचनार्थकस्तिङन्त इति पुरुषेणावगम्येतेति तथा प्रयोगः । अत एवानन्तरमेव पुरुषश्चिन्तयति नाहमनेन ज्ञात इति । (यदि सत्यं गदोऽसि इत्यसाधुः पाठः ।)

कुतो वाहं गद इति नागरिकादिभिः नावगम्यत इत्यत्र स पुरुष एव स्वयं हेतुमाह **बिभ्राण इति** । अहं-पुरुषान्तरत्वेन धृतवेषः पुरुषः । हृद्रोगः-हृद्गदः; नान्यः । हृद्रोगो नाम—"दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः । हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते" इति, "अत्युष्णगुर्वन्नकषायतिक्तैः श्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः । सञ्चिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः" इति च तत्कारणलक्षणानि । स्वस्वामिना-आत्मनः प्रभुणा पाण्डुना राजयक्ष्मणा वा । प्रेरितः । वैदिकवेषं-वैदिकस्येव बाह्यमण्डनम् । न तु वस्तुतोऽस्य वैदिकत्वमिति भावः । धृत्वा । वेषस्वरूपमेव विवृणोति बिभ्राण इत्यादिना । मुख-बाहु-वक्षसि-एतेष्ववयवेषु; प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । भस्मना कृतम् । पुण्ड्रत्रयं-रेखात्रयविन्यस्तान् पुण्ड्रानिति यावत् । बिभ्राणः-धारयन् । हस्ते उपात्तः-गृहीतः, विशुद्धःनिर्मलोज्ज्वलः, ताम्रकलशः येन सः । गले-कण्ठे । रुद्राक्षमाली-रुद्राक्षमालावान् । एवंभूतः सन् । अरेः-शत्रुभूतस्य जीवस्य राज्ञः-जीवराजस्य । स्थितिं-सन्निवेशप्रकारम् । अवेक्षितुमनाः-दिदृक्षुः सन् । इह-जीवनगरे । आविशं-प्रविष्टवानस्मि । सपत्नजनेभ्यः स्वात्मनो गोपनाय धृतवैदिकवेषः शत्रुनगरं प्रविष्टोऽस्मीति यावत् ॥१॥

अनन्तरमनेन नागरिकेण झटिति गृहीत्वा बध्वा च विकृष्टोऽस्मि । भवतु एवं ब्रवीमि । (प्रकाशम्) आर्य, मुञ्च माम् । विप्रश्निकतामुपजीव्येदं जठरहतकं पुष्णामि ।

नागरिकः—अस्त्वेतत् । कुतो रात्रिसञ्चारः ।

पुरुषः—यस्य कस्यचित् यत्किञ्चित् भावि फलमुक्त्वा पारितोषिकं गृह्णामीति ।

नागरिकः—किं दिवसस्ते तत्कर्मणो न पर्याप्तः ।

पुरुषः—बाढम् । श्रूयताम्—

यामो यात्यविलम्बितं दिनमुखे स्नानादिभिः कर्मभिः
पश्चाद्भिक्षितुमारभे प्रतिदिनं धान्यानि वा तण्डुलान् ।
तैरन्नान्युपपाद्य पञ्च च महायज्ञान् विधायाश्नति
श्रीकण्ठाय निवेद्य मय्यतिथये दत्वा च गच्छत्यहः ॥ २ ॥

अनन्तरमिति । वैदिकवेषेण नगरप्रवेशानन्तरम् । (अनन्तरमनेन नागरिकेण संयमितः इति संक्षिप्तं पाठान्तरम् ।) एवं ब्रवीमि-मनस्यालोचितमुपायमनुरुध्य वदामीति यावत् । विप्रश्निकतां-दैवज्ञत्वम् । उपजीव्य-जीवनोपायत्वेनावलम्ब्य । इदं जठरहतकमिति स्वोदरपोषणे मुहुरनुभूयमानं परिश्रममालोच्य एवं सनिर्वेदमभिधीयते । कुतो रात्रिसञ्चारः-विप्रश्निकोपजीविनः किमर्थं रात्रिवेलायामितस्ततश्चङ्क्रमणमित्यर्थः । यस्य कस्यचिदिति । भावि फलं-कालान्तरभाविशुभाशुभरूपं परिणामविषयम् । पारितोषिकं-सबहुमानं दीयमानमुपायनम् । **बाढमिति** नागरिकोक्तं 'किं दिवसस्ते न पर्याप्तः' इति वचनं दृढीकरोति । दिवसस्यापर्याप्तत्वमेव निरूपयति श्रूयतामिति ।

याम इति । दिनमुखे-प्रभातकाले । स्नानादिभिः-स्नान-सन्ध्यावन्दन-जपादिभिः । कर्मभिः । यामः-दिनस्य प्रथमः प्रहरः । अविलम्बितं-अतित्वरितमिव ।

किङ्करः—अये युक्तमिदम्। इह तु यामादूर्ध्वं रुध्यते नगरसंचारः।

पुरुषः—यदिदानीं यामादूर्ध्वं कालस्तर्हि न संचरामि, निद्रास्थानं गच्छामि।

किङ्करः—कुत्र निद्रास्थानम्।

पुरुषः—धर्मशालायाम्।

याति-प्रचलति। पश्चात्-प्रथमयामानन्तरम्। प्रतिदिनम्। धान्यानि-व्रीहि-यव-गोधूमादीनि। तण्डुलान् वा। भिक्षितुं-याचितुम्। आरभे। ततः, तैः-भिक्षया सम्पादितैस्तण्डुलादिभिः। अन्नानि-ओदनव्यञ्जनादीनि। उपपाद्य-विपाच्य। पञ्चमहायज्ञान्—ब्रह्मयज्ञ-पितृयज्ञ-देवयज्ञ-भूतयज्ञ-मनुष्ययज्ञाभिधान्। "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्" इति महायज्ञपञ्चकं मनुना विवृतम्। विधाय-निर्वर्त्य। श्रीकण्ठाय-महेश्वराय। तानि निवेद्य-समर्प्य। अतिथये दत्वा च। भगवन्निवेदनानन्तरमागच्छद्भ्यः सर्वेभ्यश्च प्रदाय। देव-मनुष्ययोः पूजनं यद्यपि पञ्चमहायज्ञेषु भवत्यन्तर्गतं तथापि परमेश्वरस्य परस्तादतिथेश्च सपर्या विशिष्य कर्तव्येत्याशयेन पुनस्तयोः पूजनं प्रत्येकं प्रत्यपादि। मयि अश्नति-भुञ्जाने सति। अहः-दिवसः। गच्छति-अवसानं याति। प्रातरारभ्य यावत् सार्यम् आह्निककृत्यानां अनुष्ठानायापि नालं भवति कालः, अतो विप्रश्निकजीविकायै ममावकाश एव नोपलभ्यत इति भावः। (तेरन्नाद्युपपाद्य धूर्जटिमुखान् देवान् निवेद्यातिथीन् संतर्प्याश्नत एव याति दिवसः शेषः कुतः सञ्चरः इत्युत्तरार्धस्य पाठान्तरम्। अस्यार्थः सुगमः। शेषः कुतः सञ्चरः-अवशिष्टो दिवसः सञ्चाराय कुतः; बहिः सञ्चरणाय दिवसे नैवास्त्यवकाश इत्यर्थः।) कपटवेषस्य कापटिकीयं वाचोयुक्तिः॥ २॥

अये इति। यामादूर्ध्वं-रात्रौ प्रथमप्रहरादनन्तरम्। नगरसंचारः-नगरे वीथीषु जनानाम् इतस्ततो गमनागमनम्। (निद्रास्थानम् इति स्थाने स्वप्स्यामीति

षड्जाद्यौ मध्यमाद्यौ च चत्वार: स्युर्द्विधा द्विधा ।
चतुर्धा ऽन्ये दशेत्यष्टाचत्वारिंशदमी क्रमा: ॥ ४१ ॥
सविंशति: सप्तशती प्रागुक्ता गुणिता क्रमै: ।
चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि षष्ट्या पञ्च शतानि च ॥ ४२ ॥

षड् (६) भेदा: । द्विस्वराणां प्रस्तारे द्वौ (२) भेदौ । एकस्वरप्रस्तार एक: (१) ॥ ३७, ३८ ॥ एकस्वरादितानानां नामविशेषं कथयति—**आर्चिक** इति । एकस्वर आर्चिक इत्युच्यते । द्विस्वरो गाथिक: । त्रिस्वर: सामिक: । चतु:स्वर: स्वरान्तर: । पञ्चस्वरस्यौडुवत्वं षट्स्वरस्य षाडवत्वं च वक्ष्यति । सप्तस्वर: संपूर्ण:, सप्तभ्यो ऽधिकस्वराभावात् । तथा चाह नारद:—

'आर्चिको गाथिकश्चैव सामिकश्च स्वरान्तर: ।
औडुव: षाडवश्चैव संपूर्णश्चैव सप्तम: ॥
एकस्वरप्रयोगो हि आर्चिकस्त्वभिधीयते ।
गाथिको द्विस्वरो ज्ञेयस्त्रिस्वरश्चैव सामिक: ॥
चतु:स्वरप्रयोगो हि स्वरान्तरक उच्यते ।
औडुव: पञ्चभिश्चैव षाडव: षट्स्वरो भवेत् ॥
संपूर्ण: सप्तभिश्चैव विज्ञेयो गीतयोक्तृभि: ।'

इति ॥ ३९ ॥ एवं षाडवादीनां प्रतिक्रमं संख्यामुक्त्वा षाडवक्रमसंख्याऽर्थमाह—**उक्ता: शुद्धादिभेदेनेति** । ग्रामद्वये चतुर्दश मूर्च्छना अन्त्यैकैकस्वरापकर्षेण यदा षाडवा: क्रियन्ते तदा निषादगांधारयुक्ता भेदाश्चतुर्विधा भवन्ति शुद्धा: काकली-कलिता: सान्तरास्तद्द्वयोपेता इति । तयोर्निषादगांधारयोरेकैकहीनास्तु द्वेधा निषादहीनौ शुद्धौ सान्तरौ, गांधारहीनौ शुद्धौ काकलीकलितौ ॥ ४० ॥

(क०) **षड्जाद्यौ मध्यमाद्यौ चेति** । षड्जग्राम औत्तरमन्द्र: क्रम: षड्जाद्य:, मध्यमग्रामे शौद्धमध्यम: षड्जाद्य:, एतौ षड्जाद्यौ । मध्यमग्रामे सौवीर: क्रमो मध्यमाद्य:, षड्जग्रामे मात्सरीकृत: क्रमो मध्यमाद्य:, एतौ मध्यमाद्यौ । मिलित्वा चत्वारो द्विधा द्विधा स्यु: प्रत्येकं द्विधा भवन्ति ;

इति षाडवसंख्या स्यादथ पञ्चस्वरान्ब्रुवे ।
गाद्यौ धाद्यौ निषादाद्यौ चतुर्भेदाः षडौडुवाः ॥ ४३ ॥
अष्टावन्ये द्विधेत्येवं चत्वारिंशदिमे क्रमाः ।
सविंशतौ शते तैश्च गुणिते ऽष्टौ शतानि तु ॥ ४४ ॥
चत्वारि च सहस्राणि संख्या पञ्चस्वरेष्विति ।
चतुःस्वरेषु न्याद्यौ द्वौ चतुर्धा द्वादशापरे ॥ ४५ ॥
क्रमा द्विधेति द्वात्रिंशच्चतुर्विंशतिताडिता ।
शतानि सप्ताष्टषष्ट्या स्याच्चतुःस्वरसंमितिः ॥ ४६ ॥
त्रिस्वरेषु तु माद्यौ द्वावभेदौ द्वादशापरे ।
द्विधा षड्विंशतिरिति क्रमास्ते षड्भिराहता ॥ ४७ ॥
षट्पञ्चाशच्छतं च स्युर्द्विस्वरेषु पुनर्द्विधा ।
रिगधन्यादयो ऽष्टौ स्युः शुद्धास्तदितरे क्रमाः ॥ ४८ ॥
द्वाविंशतिस्ते तु चतुश्चत्वारिंशद् द्विताडिता ।

निगयोरेकैकहीनत्वादित्यर्थः । अन्ये दश चतुर्धेति । निगयुक्तत्वादित्यर्थः । गाद्यौ धाद्यावित्यादिष्वप्येवं द्रष्टव्यम् ॥ ४१–४८- ॥

(सु०) चतुर्दशसु के चतुर्धा के च द्वेधेत्यपेक्षायामाह—**षड्जाद्याविति** । ग्रामद्वयमूर्च्छनासु षड्जाद्यौ द्वौ भेदौ निषादहीनत्वाद् द्विप्रकारौ शुद्धौ सान्तराविति । मध्यमाद्यौ च द्वौ भेदौ गांधारहीनत्वाद् द्विप्रकारौ शुद्धौ काकलीकलिताविति । अन्ये तु दश भेदाश्चतुर्धा शुद्धाः सान्तराः काकलीकलितास्तद्द्वयोपेता इति । एवमष्टाचत्वारिंशत् (४८) षाडवाः क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं च विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि (७२०) । तान्यष्टाचत्वारिंशता गुणितानि चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि षष्ट्यधिकानि पञ्च शतानि च (३४५६०) क्रमैः सह षाडवकूटतानभेदा भवन्ति । पञ्चस्वरान्क्रमान्परिगणयति—**गाद्याविति** । ग्रामद्वये गांधाराद्यौ द्वौ भेदौ, धैवताद्यौ द्वौ, निषादाद्यौ द्वौ । एवं षडौडुवाः पञ्चस्वरा भेदा निषादगां-

एकस्वरास्त्वभेदत्वान्मौला एव चतुर्दश ॥ ४९ ॥
षड्जादेः शुद्धमध्याया भेदकं पञ्चमं विना ।
चतुःस्वरे क्रमद्वंद्वे ऽष्टाचत्वारिंशदीरिताः ॥ ५० ॥

धारयुक्तत्वाच्चतुःप्रकाराः । अन्ये ऽष्टौ भेदास्तु चत्वारो निषादहीनाश्चत्वारश्च गांधारहीनाः, तस्माद् द्विप्रकाराः । एवं चत्वारिंशत् (४०) औडुवाः क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं च विंशत्युत्तरं शतम् (१२०) भेदा भवन्ति । अतश्च विंशत्युत्तरे शते चत्वारिंशता गुणिते ऽष्टशताधिकानि चत्वारि सहस्राणि (४८००) पञ्चस्वराः कूटतानाः क्रमैः सह भवन्ति ॥ ४१–४४- ॥ चतुःस्वरान्क्रमान्परिगणयति—**चतुःस्वरेष्विति** । ग्रामद्वये चतुर्दशसु मूर्च्छनाभेदेषु मध्ये निषादाद्यौ द्वौ भेदौ चतुःस्वरौ निषादगांधारयुक्तत्वाच्चतुर्धा । अपरे द्वादश भेदा एकैकयुक्तत्वाद् द्विधा । एवं द्वात्रिंशत् (३२) चतुःस्वराः क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं चतुर्विंशतिः (२४) भेदाः । अतश्चतुर्विंशत्या गुणितायां द्वात्रिंशत्यष्टषष्ट्यधिकानि सप्त शतानि (७६८) चतुःस्वराः कूटतानाः क्रमैः सह भवन्ति ॥ -४५, ४६ ॥ त्रिस्वरान्क्रमान्गणयति—**त्रिस्वरेष्विति** । त्रिस्वराणां चतुर्दशानां क्रमाणां मध्ये माद्यौ मध्यमाद्यौ द्वौ भेदौ निषादगांधारहीनत्वादभेदौ भेदशून्यौ । अपरे द्वादश भेदा निषादगांधारयोरैकैकयुक्तत्वाद् द्विप्रकाराः । एवं षड्विंशतिः (२६) त्रिस्वराः क्रमाः संपद्यन्ते । प्रतिक्रमं च षड् (६) भेदाः । ततश्च षड्भिर्गुणितायां षड्विंशतौ षट्पञ्चाशदुत्तरं शतम् (१५६) त्रिस्वराः कूटतानाः क्रमैः सह भवन्ति । द्विस्वरान्क्रमान्परिगणयति—**द्विस्वरेष्विति** । ग्रामद्वये चतुर्दशानां द्विस्वराणां मध्य ऋषभाद्यौ द्वौ भेदौ, गांधाराद्यौ द्वौ, धेवताद्यौ द्वौ, निषादाद्यौ द्वौ । एवमष्टौ भेदा निषादगांधारयोरैकैकयुक्तत्वाद् द्विधा । अपरे तु षड् भेदा उभयहीनत्वाच्छुद्धाः सान्तरत्वादिभेदहीनाः । एवं द्विस्वरा द्वाविंशतिः (११) क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं च भेदद्वयम् (२) । अतश्च ते द्वाविंशतिर्भेदा द्वाभ्यां गुणितायां द्वाविंशतौ चतुश्चत्वारिंशद् (४४) द्विस्वराः कूटतानाः क्रमैः सह भवन्ति ॥ ४७–४८- ॥

(क०) **एकस्वरास्त्विति** । तुशब्दो द्विस्वरादिक्रमवैषम्यद्योतनार्थः । वैषम्यं चात्र काकल्यन्तरप्रयुक्तभेदराहित्यम् । अभेदत्वात्प्रस्तारप्रयुक्तभेदर-

तानाश्चिस्वरयोस्त्वेते द्वादश द्विस्वरे द्वयम् ।
एक एकस्वरस्ते त्रिषष्टिरौत्तरमन्द्रकैः ॥ ५१ ॥
पुनरुक्ता मतास्तानैर्न्यादिमार्गीक्रमाः पुनः ।
पञ्चस्वरा ये चत्वारस्तत्तानानां चतुःशती ॥ ५२ ॥
अशीत्यभ्यधिका चातुःस्वरी षण्णवतिर्भवेत् ।
द्वादश त्रिस्वरद्वंद्वे चत्वारो द्विस्वरद्वये ॥ ५३ ॥
एक एकस्वरस्तानस्तेषां पञ्चशती त्रियम् ।
त्रिनवत्या युता तानैरभिन्ना रजनीगतैः ॥ ५४ ॥

हितत्वात् । मौला मूले भवाः, शुद्धा इत्यर्थः । चतुर्दशैव ; अत्रान्ययोगव्यवच्छेदार्थमवधारणम् । अयमभिप्रायः—यद्यपि निगयोः काकल्यन्तरावस्थाऽऽपत्त्या मूर्च्छनाभेदकत्वं तथा ऽप्येकैकस्वरयोस्तयोः स्वरान्तरयोगमन्तरेण स्वगतसूक्ष्मभेदस्यालक्ष्यमाणत्वाच्छुद्धयोरेव गणना, न काकल्यन्तरयोरिति । यदा पुनः षड्जग्रामे मध्यस्थानस्थितषड्जस्थान एव निषादाद्यारम्भेण रजन्यादयो मूर्च्छना भवेयुरिति तथा मध्यमग्रामे मध्यस्थानस्थितमध्यमस्थान एव गांधाराद्यारम्भेण हारिणाश्वादयो मूर्च्छना भवेयुरिति च पक्षः, तदा ग्रामयोर्भेदकपञ्चमाभावे ऽपि मूर्च्छनानां स्थानभेदस्य विद्यमानत्वात्कूटतानपौनरुक्त्याभाव एव । यदा पुनर्ग्रामयोर्मूर्च्छनानां तदधोऽधःस्थस्वरारम्भपक्षस्तदा तु मध्यमग्रामीणानां शुद्धमध्यामार्गीपौरवीगतानां तानानां षड्जग्रामीणैरुत्तरमन्द्रारजन्युत्तरायतागतैर्यथायोगं षट्स्वरादिभिस्तानैः सह स्थानभेदाभावाद्भेदकपञ्चमाभावेन पौनरुक्त्यं निश्चित्य तत्र शुद्धाश्रयत्वेन प्रथमोक्तान्षाड्जग्रामिकान्गणनायां संस्थाप्य तदपेक्षया पुनरुक्तान्माध्यमग्रामिकानपनेतुं तान्परिगणयति—**षड्जादेः शुद्धमध्याया** इत्यादिना ।

ननु शुद्धमध्याया इत्यनेनैव षड्जादित्वे सिद्धे षड्जादेरिति विशेषणं व्यर्थमिति चेत्, न; अशुद्धमध्याया: प्रथमादिस्वरारम्भक्रमात्क्रमसप्तक-वत्त्वेन तावत्येवोक्तक्रमविषयः संदेहः स्यात्; तन्निवर्तकत्वेन विशेषणमर्थव-दिति। एवं न्यादिमार्गीत्यत्र धैवतादेस्तु पौरव्या इत्यत्राप्यवगन्त-व्यम् ॥ -४९—५४ ॥

(सु०) एकस्वरास्तु भेदाभावाच्चतुर्दशैव भवन्तीत्याह—एकस्वरास्त्विति। एवं क्रमैः पुनरुक्तैश्च सह लक्षत्रयं द्वाविंशतिः सहस्राणि पञ्च शतानि द्व्यशीतिश्च (३२२५८२) भेदा भवन्ति। एतेषु पृथक्कर्तुं पुनरुक्तान्कूटतानान्कथयति—षड्-जादेरिति। मध्यमग्रामे चतुर्थी मूर्च्छना षड्जादिः शुद्धमध्या। तस्याश्चतुःस्वरं क्रमद्वयं शुद्धं सान्तरं च। तत्र ग्रामद्वयमूर्च्छनानां भेदकं चतुःश्रुतिकत्वेन त्रिश्रुति-कत्वेन च द्विविधं पञ्चमं विना ऽष्टाचत्वारिंशद्भेदाः पुनरुक्ताः ॥ -४९—९० ॥ त्रिस्वरयोस्तु द्वयोः क्रमयोः शुद्धसान्तरयोर्द्वादश भेदाः पुनरुक्ताः। द्विस्वरे निषा-दगांधारहीनत्वादेकस्मिन्ग्रामे भेदद्वयं पुनरुक्तम्। एकस्वरस्त्वेक एव पुनरुक्तः। एवं शुद्धमध्यायास्त्रिषष्टिर्भेदाः। औत्तरमन्द्रकैः षड्जग्रामे प्रथममूर्च्छनोत्तरमन्द्रा षड्जादिभिरेव तत्संबन्धिभिः कूटतानैः सह पुनरुक्ताः। अन्यानपि पुनरुक्तान्गण-यति—न्यादिमार्गीति। मध्यमग्रामे निषादादिर्हि पञ्चमी मूर्च्छना मार्गी। तस्यां पञ्चस्वराश्चत्वारः क्रमा भवन्ति, निषादगांधारयुक्तत्वात्। तेषां भेदा अशीत्यभ्यधिकं शतचतुष्टयम्। चतुःस्वरसंबन्धिनी चातुःस्वरी षण्णवतिः। कूटतानानां पुनरुक्ताश्चतुःस्वरा अपि निषादगांधारयुक्तत्वाच्चत्वारः क्रमाः। प्रति-क्रमं च चतुर्विंशतिर्भेदाः। अतः षण्णवतेः पौनरुक्त्यम्। त्रिस्वरं तु क्रमद्वयमेव, निषादयुक्तत्वात्। तत्र द्वादश भेदाः। द्विस्वरं क्रमद्वयं निषादयुक्तत्वात्। तस्य चत्वारो भेदाः। एकस्वर एक एव। यद्यपि निषादस्य शुद्धत्वेन काकली-त्वेन च द्वैविध्यं संभवति, तथा ऽप्येकस्वरस्य क्रमत्वेनानुपेयत्वान्न भेदादरः। एवं त्रिनवत्या युता पञ्चशती रजनीगतैस्तानैः सह पुनरुक्ताः। रजनी षड्जग्रामे द्वितीया मूर्च्छना निषादादिः ॥ ९१—९४ ॥

धैवतादेस्तु पौरव्याश्चत्वारः षट्स्वराः क्रमात् ।
तत्तानानां तु साशीतिः शताष्टाविंशतिर्मता ॥ ५५ ॥
औडुवानां चतुर्णां प्रागुक्ता संख्या चतुःस्वरौ ।
त्रिस्वरौ द्विस्वरावेकस्वरः प्रागुक्तसंख्यकाः ॥ ५६ ॥
पञ्चविंशतिसंयुक्ता चतुस्त्रिंशच्छती त्वियम् ।
तानानां सदृशाकारा स्यात्तानैरौत्तरायतैः ॥ ५७ ॥
इत्येकाशीतिसंयुक्तं सहस्राणां चतुष्टयम् ।
तानानां पुनरुक्तानां पूर्णापूर्णैः सह क्रमैः ॥ ५८ ॥

(क०) **धैवतादेस्तु पौरव्या** इति । अत्र धैवतस्य ग्रामभेदकत्वं नाशङ्कनीयम्, तस्योपलक्षणतया पूर्वमभेदकत्वप्रतिपादनात् ॥ ५५–५७ ॥

(सु०) पुनरपि पुनरुक्तान्गणयति—**धैवतादेरिति** । मध्यमग्रामे षष्ठी मूर्च्छना धैवतादिः पौरवी । तस्या निषादगांधारयुक्तत्वात्षट्स्वराश्चत्वारः क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं च सप्त शतानि विंशत्युत्तराणि । चतुर्णां क्रमाणामशीत्यभ्यधिकान्यष्टाविंशतिः शतानि भेदाः पुनरुक्ताः । सर्वत्र भेदकं पञ्चमं विनेत्यनुषङ्गो योज्यः । तस्या एव पौरव्या औडुवाः पञ्चस्वरा निषादगांधारयुक्तत्वाच्चत्वारः क्रमाः । तेषां प्रागुक्ता संख्या ऽशीत्यभ्यधिका चतुःशती । चतुःस्वरौ द्वौ क्रमौ निषादयुक्तत्वात् । तयोरष्टाचत्वारिंशद्भेदा भवन्ति । त्रिस्वरौ निषादयुक्तत्वाद् द्वौ क्रमौ । तयोर्द्वादश भेदाः । द्विस्वरावपि निषादयुक्तत्वाद् द्वौ क्रमौ । तयोश्चत्वारो भेदाः । एकस्वरस्त्वेक एव । एवं पञ्चविंशतिसंयुक्तानि चतुस्त्रिंशच्छतानि सदृशाकाराणि पुनरुक्तानि भवन्ति । कैः सह पौनरुक्त्यम्? अत आह—**औत्तरायतैरिति** । उत्तरायता षड्जग्रामे तृतीया मूर्च्छना धैवतादिः । तत्संबन्धिभिः कूटतानैः सह पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ ५५—५७ ॥

(क०) **पूर्णापूर्णैः सह क्रमैरिति** । तत्र पूर्णाः क्रमाः प्रथमादिस्वरारम्भादित्यादिना लक्षणेन निष्पन्ना द्वानवतियुतशतत्रयसंख्याकाः ।

अपनीयेत चेदेषा कूटतानमितिर्भवेत् ।
लक्षत्रयं सप्तदश सहस्राणि शतानि च ॥ ५९ ॥
नवत्रिंशद्युतानीति ज्ञानोपायो ऽत्र कथ्यते ।

अपूर्णा द्व्यशीत्युत्तरशतसंख्याकाः । उभये चतुःसप्तत्यधिकपञ्चशतसंख्याकाः । नन्वेतैः क्रमैः सहिते पुनरुक्तताना नामेकाशीतियुक्तसहस्रचतुष्टयं द्व्यशीत्युत्तर-पञ्चशताधिकद्वाविंशतिसहस्रसहितलक्षत्रयमितात्तानराशेरपनीते सत्यवशिष्टकूट-तानसंख्या लक्षत्रयं सप्तदश सहस्राणि नव शतानि सप्तविंशतिश्चेति दृश्यते । अत्र त्रिंशद्युतानीति कथमुपपद्यत इति चेत्, ब्रूमः—अत्रैकस्वरतानानां चतुर्दशानां मध्ये शुद्धमध्यामार्गीपौरवीगतेषु त्रिष्वेकस्वरतानेषु पुनरुक्तत्वेना-पनीतेष्वेकादशैवेतरेष्वेषां क्रमत्वाभावे ऽपि कूटतानत्वाभावादपनेयत्वेन क्रम-राशौ निवेशिताः, त्रयस्तु न निवेशिता इति तैः सह त्रिंशद्युतानीत्युपपद्यत इति । एवं तर्हि शुद्धमध्याऽऽदिष्वेव द्विस्वरादिष्वेकत्रिंशत्क्रमेषु पुनरुक्त-तानत्वेनापनीतेषु तेषामपि क्रमराशावननुप्रवेशादेकषष्टियुक्तानीति पठितव्यं स्यादिति चेत्, सत्यम् । अत्रोच्यते—पुनरुक्ततानत्वाकारेणापनीतानामपि तेषां क्रमत्वसंभवात्क्रमराशावनुप्रविष्टानां क्रमत्वप्रयुक्त्या ऽपि पुनरपनेय-त्वमाकारद्वयवशाद् बृहस्पतिसवानुष्ठानवदुपपद्यते । यथैकस्यापि बृहस्पतिसव-स्याश्वमेधाङ्गत्वेन प्राधान्येन चानुष्ठेयत्वम्, लोके च यथैकस्यापि देवदत्तस्य पाठकत्वपाचकत्वोपाधिवशाद्भेदेन परिगणनात्कार्यान्तरान्वयः, तद्वत्त्रयाणामेक-स्वराणामनुक्रमत्वाभावेनाकारद्वयासंभवान्न पुनरपनेयत्वम्, द्विस्वरादीनामेक-त्रिंशत्तानानामाकारद्वयसंभवात्पुनरपनेयत्वमेव; अन्यथा तु दोषः स्यादिति मत्वा त्रिंशद्युतानीति सुष्ठूक्तं निःशङ्कशार्ङ्गदेवेन । ये तु मन्यन्ते—

'त्यक्तानां न सकृत्त्यागः कथमप्युपपद्यते' इति निर्णीय,

'सहस्रैः सप्तदशभिर्युतं लक्षत्रयं तथा ।
शतानि नव षष्टिश्च सैका कूटाः समासते ॥'

इति, ते प्रष्टव्याः—अथैकत्रिंशत्तानानां सकृत्त्यागः पुनरुक्तत्वेन वा क्रमत्वेन वा? यदि पुनरुक्तत्वेनैव त्यज्येरंस्तदा तेषां क्रमत्वेन त्याज्येष्वपरिगणनात्केवलकूटतानपरिगणनावसरे क्रमाणामपि ग्रहणात् 'कूटाः समासते' इति वदतां व्याहतिः स्यात् । किं च तेषां पुनरुक्ताकारवत्तया च पुनरुक्तपरित्यागो ऽपि साकल्येन न कृतः स्यात् । अथ क्रमत्वेनैव परित्यागस्तदा पुनरुक्तत्वेन त्याज्येष्वपरिगणनादपुनरुक्तकूटतानेयत्ताऽभिधानावसरे पुनरुक्तानामपि तेषां ग्रहणात् 'त्रिषष्टिः परिकीर्तिता' इत्यादिना शुद्धमध्याऽऽदिषु क्रमैः सह पुनरुक्तान्परिगणयतां व्याहतिः स्यात् । तेषां क्रमाकारवत्तया च क्रमत्यागो ऽपि साकल्येन न कृतः स्यादिति तत्रभवतां मीमांसामांसलितधियाम् 'षष्टिश्च सैका कूटाः' इति महदिदं ग्रन्थनिर्माणकौशलम् !

संगीतरत्नाकरभावबोद्धा श्रीकल्लिनाथः सुधियां मतेन ।
अपौनरुक्त्यात्क्रमकूटतानसंख्याविरोधं त्विह पर्यहार्षीत् ॥
५८—५९ ॥

(सु०) एवं शुद्धमध्यामार्गीपौरवीणां पुनरुक्तान्कूटतानान्मिलितान्परिगणयति—इत्येकाशीतीति । एवं पुनरुक्तानां तानानां सहस्रचतुष्टयमेकाशीत्यधिकं भवति । पुनरुक्तकूटतानापनयने पूर्णापूर्णक्रमापनयने च निष्कृष्टां कूटतानसंख्यां कथयति—लक्षत्रयमिति । पूर्णाः क्रमा द्वानवत्यधिकं शतत्रयम् । षाडवा अष्टाचत्वारिंशत् । औडुवाश्चत्वारिंशत् । चतुःस्वरा द्वात्रिंशत् । त्रिस्वराः षड्विंशतिः । द्विस्वरा द्वाविंशतिः । एकस्वरा एकादश । यद्यप्येकस्वराश्चतुर्दश, तथाऽपि षड्जनिषादधैवतानां पुनरुक्तमध्ये ऽपनीतत्वादवशिष्टा एकादशैव गण्यन्ते ।

अङ्कानेकादिसप्तान्तानूर्ध्वमूर्ध्वं लिखेत्क्रमात् ॥ ६० ॥
हते पूर्वेण पूर्वेण तेषु चाङ्के परे परे ।
एकस्वरादिसंख्या स्यात्क्रमेण प्रतिमूर्च्छनम् ॥ ६१ ॥

एवमेकसप्तत्यधिकानि पञ्च शतानि क्रमा भवन्ति । पुनरुक्ताश्चैकाशीत्यधिकं सहस्र-चतुष्टयम् । एतेषामैक्ये चत्वारि सहस्राणि षट् शतानि द्वापञ्चाशत् (४६९२) । क्रमपुनरुक्तसहितकूटतानसंख्या तु लक्षत्रयं द्वाविंशतिः सहस्राणि पञ्च शतानि द्वयशीतिश्च (३२२९८२) । क्रमपुनरुक्तापनयने तु लक्षत्रयं सप्तदश सहस्राणि नव शतानि त्रिंशच्च (३१७९३०) पूर्णापूर्णाः कूटतानाः संपन्नाः । ननु यथा पञ्चमो ग्रामद्वये भेदकश्चतुःश्रुतिकत्वात्त्रिश्रुतिकत्वाच्च, तथा त्रिश्रुतिकत्वाच्चतुः-श्रुतिकत्वाच्च धैवतः कथं भेदको न भवति? ब्रूमः—यद्यपि धैवतः षड्जग्रामे त्रिश्रुतिर्मध्यमग्रामे च चतुःश्रुतिः, तथा ऽपि स्वस्थानं न परित्यजति, केवलं तु मध्यमग्रामे पञ्चमान्त्यश्रुतिग्रहणमात्रम् । ततश्च यदा पञ्चमसहचरितो धैवत उच्चार्यते तदैव तस्य विकृतत्वप्रतीतिर्नान्यदेति न किंचिदेतत् । कूटतानानां बहुत्वात्स्वरूपपरिज्ञानं दुःसंपादमिति लाघवेन परिज्ञानोपायं वक्तुं प्रतिजा-नीते—**ज्ञानोपाय इति** ॥ ९८–९९- ॥

(क०) परिगणितपूर्णापूर्णतानसंख्यापरिज्ञानोपायमाह — **अङ्कानेकादिसप्तान्तानिति** । तेषु सप्तस्वङ्केषु परे परे द्व्यङ्कादौ पूर्वेण पूर्वेणैकाङ्का-दिना हते गुणिते सति । अयमर्थः—प्रथमं पूर्वेणैकाङ्केन परे द्व्यङ्के गुणिते द्विसंख्या जायते । ततो जातं द्विसंख्याऽङ्कं पूर्वं कृत्वा तेन परे त्र्यङ्के गुणिते षट्संख्या जायते । षट्संख्यया परे चतुरङ्के गुणिते चतुर्विंशतिसंख्या जायते । तया परे पञ्चाङ्के गुणिते विंशत्युत्तरशतसंख्या जायते । तया परे षडङ्के गुणिते सविंशतिः सप्तशती जायते । तया परे सप्ताङ्के गुणिते चत्वारिंशदुत्तरपञ्चसहस्रसंख्या जायते । एवमुक्तरीत्या गुणितव्यम् । एवं कृते

क्रमं न्यस्य स्वरः स्थाप्यः पूर्वः पूर्वः परादधः ।
स चेदुपरि तत्पूर्वः पुरस्तूपरिवर्तिनः ॥ ६२ ॥
मूलक्रमक्रमात्पृष्ठे शेषाः प्रस्तार ईदृशः ।

सति प्रतिमूर्च्छनं क्रमेणैकस्वरादिसंख्या स्यात्, एकस्वरादितानानां संख्या भवेत् ॥ -६०, ६१ ॥

(सु०) संख्यापरिज्ञानोपायं कथयति—**अङ्कानिति** । एकादिसप्तान्तानङ्कानूर्ध्वमूर्ध्वं लिखेत् । प्रथममेकाङ्को लेखनीयः, तस्योर्ध्वप्रदेशे द्व्यङ्कः, ततस्त्र्यङ्कः, ततश्चतुरङ्कः, ततः पञ्चाङ्कः, ततः षडङ्कः, ततः सप्ताङ्क इति । ततः परे परे तूर्ध्वस्थे ऽङ्के पूर्वेणाधःस्थितेनाङ्केन हते गुणिते सति प्रतिमूर्च्छनमेकस्वरद्विस्वरादिसंख्या स्यात् । एकेन द्व्यङ्के गुणिते द्वावेव, 'एकेन गुणितं तदेव भवति' इति न्यायात् । द्वाभ्यां त्र्यङ्के गुणिते षट् । षड्भिश्चतुरङ्के गुणिते चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशत्या पञ्चाङ्के गुणिते विंशत्युत्तरं शतम् । विंशत्युत्तरेण शतेन षडङ्के गुणिते विंशत्युत्तरा सप्तशती । विंशत्युत्तरया सप्तशत्या सप्ताङ्के गुणिते पञ्च सहस्राणि चत्वारिंशदुत्तराणि भवन्ति । एषैवैकस्वरादिसंख्या ॥ -६०–६१ ॥

(क०) उक्तसंख्यानिदर्शनार्थमुद्देशक्रमेण प्रस्तारं लक्षयति—**क्रमं न्यस्येति** । क्रमं षष्ट्युत्तरपञ्चशतसंख्यया परिगणितेषु पूर्णापूर्णक्रमेष्वन्यतमं न्यस्य लिखित्वा पूर्वः पूर्वः स्वरः परादधः स्थाप्य इति । उत्तरमन्द्रायां तावत् सरिगमेति चतुःस्वरं क्रमं लिखित्वा तस्मिन्क्रमे पूर्वः षड्जः परादृषभादधः स्थाप्यः । अत्र पूर्वः पूर्व इति वीप्सा ऽऽ प्रस्तारपरिसमाप्तेः प्रतितानं सकृत्करणविषया ऽवगन्तव्या नैकतानविषया । एकतानविषयत्वे तु पुरस्तूपरिवर्तिन इत्यस्य क्वचिदपि न संभवः । तेन परिगणिततानभेदा अपि न संभवेयुः । तस्मादेकवारमेव पूर्वः स्वरः परादधः स्थाप्यः । स चेदुपरि

तत्पूर्व इत्यस्य लक्षणांशस्य नायं विषय: । **पुरस्त्वि**ति । लिखितस्वरापेक्षया तत्पङ्क्तौ क्रमेण लेखनोचिते देशे लिखितो यस्तस्य दक्षिणभाग इत्यर्थ: । उपरिवर्तिन: पुरोदेशस्योर्ध्वपङ्क्तिस्थिता: स्थाप्या इत्यूह्यम् । अनेनात्र षड्जानन्तरं गमौ स्थाप्यौ । पृष्ठे प्रथममधोलिखितस्वरस्य पश्चाद्देशे लिखितो यस्तस्य वामभाग इत्यर्थ: । शेषा: क्रमापेक्षया लिखितेभ्यो ऽवशिष्टा: स्वरा:, मूलक्रमक्रमात्, मूलक्रम: ; उत्तरमन्द्रायां क्रमेण षड्जादिसप्त-स्वराद्या: क्रमा: सप्त, तत्र षड्जाद्य: क्रमो मूलक्रम:, तस्मिन्स्वराणां य: क्रमो व्यवहितत्वेनाव्यवहितत्वेन वा तस्मात् ; स्थाप्या इति शेष: । शेषा इति बहुवचनं संभवद्विषयम् । अनेनात्रावशिष्ट ऋषभ: पृष्ठे लिख्यते । एवं च सति रिसगमेति प्रथम: कूटतान: प्रस्तारे निष्पद्यते । अथास्मिंस्ताने यद्यप्यृषभात्षड्ज: पूर्वस्तथा ऽपि स चेदुपरि, स पूर्व उपरि चेदुपरितन्यायमेव पङ्क्तावुत्तरत्र वर्तते चेत्, तदा तत्पूर्व उपरि वर्तमानात्पूर्व: स्थाप्य इति । अत्रोपरि वर्तमानात्षड्जादस्मिन्क्रमे पूर्वाभावादेवर्षभषड्जयोरध: स्थाप्यौ न संभवत: । गांधारस्याधस्तान्मूलक्रमापेक्षयर्षभस्य पूर्वत्वात्तस्योपरि वर्तमान-त्वाभावाच्चर्षभ: स्थाप्य: । पुरस्तूपरिवर्तिन इत्यृषभानन्तरं मध्यम: स्थाप्य: । अत्रापि बहुवचनं संभवद्विषयम् । मूलक्रमक्रमादिति पृष्ठे षड्जगांधारौ स्थाप्यौ । तदा सगरिमेति द्वितीय: कूटतान: । एवं मूलक्रमावरोहावधि प्रस्तारे क्रियमाणे तत्तत्क्रमोक्तसंख्याका: कूटताना उत्पद्यन्ते । तत: प्रस्तार एव न संभवति ॥ ६२, ६३- ॥

(सु०) सप्तस्वरक्रमरूपपरिज्ञानार्थं प्रस्तारं कथयति—क्रमं न्यस्येति । क्रमं प्रथमतो न्यस्य स्थापयित्वा । सरिगमपधनीति क्रम: । क्रमापेक्षया पूर्व: पूर्व: स्वर: परादधो ऽध: स्थापनीय: । पूर्व: पूर्व इति वीप्सया लभ्यमर्थं विशदयति—स चेदिति । स पूर्व: स्वर उपरिभागे वर्तते चेत्तदा तस्यापि पूर्व: स्वरो लेखनीय: । सो ऽपि चेदग्रे वर्तते तदा तत्पूर्व: । सो ऽपि चेत्परवर्ती

तदा तस्यापि पूर्वः। एवं निषादमारभ्य षड्जपर्यन्तं विचारणीयम्। तत्रापि षड्जपर्यन्ताः स्वराः पुरस्तात्तिष्ठन्ति चेत्तं स्वरं विहाय द्वितीये स्वरे प्रस्तारश्चिन्तनीयः। तत्रापि षड्जपर्यन्ताः स्वराः पुरस्तात्तिष्ठन्ति चेत्तदा ऽन्यस्मिन्स्वरे प्रस्तारश्चिन्तनीयः। एवं विचार्य पूर्वस्मिन्स्वरे दत्ते, उपरिवर्तिनः स्वराः सन्ति चेत्पुरःप्रदेशे त एव देयाः। शेषा अवशिष्टाः स्वरा मूलक्रमक्रमेण पृष्ठे पूर्वप्रदेशे देयाः। अवशिष्टेषु स्वरेषु मूलक्रमेण यः पूर्वः स पूर्वं देयः। यस्तु ततो ऽनन्तरः स तदनन्तरं देयः। ईदृशो ऽयं प्रस्तारो बोद्धव्यः। तत्र दृष्टान्तार्थं चतुःस्वरः प्रस्तारः प्रदर्श्यते—सरिगमेति पूर्वं क्रमः संस्थाप्यः। षड्जस्याधस्तात्पूर्वस्वराभावात्स्वरो न स्थाप्यते। ऋषभस्य त्वधस्तात्तत्पूर्वः षड्जो देयः। उपरिगौ गांधारमध्यमौ पुरो देयौ। अवशिष्ट ऋषभः पश्चाद्देयः। एवं रिसगमेति द्वितीयो भेदः। तत ऋषभस्याधस्तात्षड्जो देयत्वेनासीत्। स चोपर्यग्रे वर्तते। तेनर्षभान्न प्रस्तारः। षड्जस्य पूर्वस्वराभावात्ततो ऽपि न प्रस्तारः। तेन गांधारस्याधस्तादृषभो देयः। पुरस्तूपरिवर्ती मध्यमो देयः। पूर्वशून्यक्रमे मूलक्रमात्षड्जगांधारौ देयौ। ततः सगरिमेति तृतीयो भेदः। ततो ऽनन्तरं गांधारस्याधस्तात्पूर्वमृषभो देयो भवति। परं तु स पुरस्ताद्विधते। तस्य पूर्वः षड्जो देयः। पुरो रिमौ पश्चाद्गः। एवं गसरिमेति चतुर्थो भेदः। तत ऋषभस्याधस्तात्षड्जो देयः। पुरो मः। पश्चाद्रिगौ। एवं रिगसमेति पञ्चमो भेदः। ततो ऽनन्तरं गांधारस्याधस्तादृषभः। पुरः समौ। पश्चाद्गः। एवं गरिसमेति षष्ठो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्ताद्गांधारः। पश्चात्सरिमाः। एवं सरिमगेति सप्तमो भेदः। तत ऋषभस्याधस्तात्षड्जः। पुरो मगौ। पश्चाद्रिः। एवं रिसमगेत्यष्टमो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्तादृषभः। पुरो गः। पश्चात्समौ। एवं समरिगेति नवमो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्तात्षड्जः। पुरो रिगौ। पश्चान्मः। एवं मसरिगेति दशमो भेदः। तत ऋषभस्याधस्तात्षड्जः। पुरो गः। पश्चाद्रिमौ। एवं रिमसगेत्येकादशो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्तादृषभः। पुरः सगौ। पश्चान्मः। एवं मरिसगेति द्वादशो भेदः। ततो गांधारस्याधस्तादृषभः। पश्चात्सगमाः। एवं सगमरीति त्रयोदशो भेदः। ततो गांधारस्याधस्तात्षड्जः। पुरो मरी। पश्चाद्गः। एवं गसमरीति चतुर्दशो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्ताद्गांधारः। पुरो रिः। पश्चात्समौ। एवं समगरीति पञ्च-

सप्ताद्येकान्तकोष्ठानामधो ऽधः सप्त पङ्क्तयः ॥ ६३ ॥

दशो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्तात्षड्जः। पुरो गरी। पश्चान्मः। एवं मसगरीति षोडशो भेदः। ततो गांधारस्याधस्तात्षड्जः। पुरो रिः। पश्चाद्मौ। एवं गमसरीति सप्तदशो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्ताद्गांधारः। पुरः सरी। पश्चान्मः। एवं मगसरीत्यष्टादशो भेदः। तत ऋषभस्याधस्तात्षड्जः। पश्चाद्रिगमाः। एवं रिगमसेत्यूनविंशतितमो भेदः। ततो गांधारस्याधस्ताद्दषभः। पुरो मसौ। पश्चाद्गः। एवं गरिमसेति विंशतितमो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्ताद्गांधारः। पुरः सः। पश्चाद्रिमौ। एवं रिमगसेत्येकविंशतितमो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्ताद्दषभः। पुरो गसौ। पश्चान्मः। एवं मरिगसेति द्वाविंशतितमो भेदः। ततो गांधारस्याधस्ताद्दषभः। पुरः सः। पश्चाद्गमौ। एवं गमरिसेति त्रयोविंशतितमो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्ताद्गांधारः। पुरो रिसौ। पश्चान्मः। एवं मगरिसेति चतुर्विंशतितमो भेदः। ततो विपरीतक्रमसद्भावात्प्रस्तारलक्षणाभावाच्च प्रस्तारो नास्ति। अनेनैव प्रकारेण पञ्चस्वरादिषु प्रस्तारः कर्तव्यः। तत्र सरिगमपेति पञ्चस्वरप्रस्तारे पान्ताश्चतुर्विंशतिः। ततो मान्ताश्चतुर्विंशतिः। ततो गान्ताश्चतुर्विंशतिः। ततो र्यन्ताश्चतुर्विंशतिः। ततः सान्ताश्चतुर्विंशतिः। एवं पञ्चस्वरप्रस्तारे विंशत्युत्तरं शतं भेदा भवन्ति। सरिगमपधेति षट्स्वरप्रस्तारे धान्ता विंशत्युत्तरं शतम्। पान्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम्। मान्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम्। गान्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम्। र्यन्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम्। सान्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम्। एवं विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि षट्स्वरभेदा भवन्ति। सरिगमपधनीति सप्तस्वरप्रस्तारे तु निषादान्ता विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि। ततो धान्ता विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि। ततः पान्तास्तावन्ति। ततो मान्तास्तावन्ति। ततो गान्तास्तावन्ति। तत ऋषभान्तास्तावन्ति। ततः सान्तास्तावन्ति। एवं सप्तस्वरप्रस्तारे चत्वारिंशदुत्तराणि पञ्च सहस्राणि भेदा भवन्ति ॥ ६२, ६३- ॥

(क०) एवं प्रस्तुतेषु कूटेषु नष्टोद्दिष्टतानबोधार्थं खण्डमेरुं लक्षयति— **सप्तादीति**। सप्ताद्येकान्तकोष्ठानाम्, सप्तादयो येषां ते सप्तादयः,

तास्वाद्यायामाद्यकोष्ठे लिखेदेकं परेषु खम् ।
वेद्यतानस्वरमितान्न्यस्येत्तेष्वेव लोष्टकान् ॥ ६४ ॥

एको ऽन्तो येषां त एकान्ता इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । सप्तादयश्च त एकान्ताश्च कोष्ठा इति ततः कर्मधारयः । तेषां सप्त पङ्क्तयो ऽधो ऽधः क्रमेण लेखनीया इति शेषः । अयमर्थः—आदौ सप्तकोष्ठान्वितां तिर्यक्पङ्क्तिं लिखेत् । तदधोऽध आदिमैकैककोष्ठह्रासात्क्रमेण षट् पङ्क्तीर्लिखेत् । तदा सप्ताद्येकान्तकोष्ठानां सप्त तिर्यक्पङ्क्तयो भवन्ति । अत्रैव चैकादिसप्तान्तकोष्ठानामूर्ध्वाधःस्थिताः पङ्क्तयश्च सप्त दृश्यन्ते । तासु तिर्यक्पङ्क्तिष्वाद्यायां सप्तकोष्ठायां पङ्क्तावाद्यकोष्ठ एकमेकसंख्याऽङ्कं लिखेत् । परेषु द्वितीयादिषु तत्पङ्क्तिकोष्ठेषु खं शून्याङ्कम्, बिन्दुमित्यर्थः । खमिति जातावेकवचनम् । तेष्वेवाद्यपङ्क्तिकोष्ठेष्वेव वेद्यतानस्वरमितान्, नष्टत्वेन वोद्दिष्टत्वेन वा जिज्ञास्यो वेद्यः, तस्य तानस्य यावन्तः स्वरास्तैर्मितांस्तत्समसंख्याकान् । लोष्टकानिति चालनोचितद्रव्योपलक्षणम् ॥ -६३, ६४ ॥

(सु०) एवं प्रस्तारमुक्त्वा प्रस्तारणे ऽप्यशक्तस्य लघूपायेन भेदपरिज्ञानार्थं नष्टोद्दिष्टे विवक्षुस्तदुपायभूतं खण्डमेरुं कथयति—**सप्ताद्येकान्तेति** । सप्त पङ्क्तयो ऽधोऽधस्तात्स्थापनीयाः । कियतां कोष्ठकानामित्यपेक्षायामाह—सप्ताद्येकान्तकोष्ठानामधो ऽधः सप्त पङ्क्तयः स्थाप्याः । उत्कृष्टापकृष्टसंख्याकथनेनार्थतो मध्यसंख्यासिद्धिः । ततश्च सप्तकोष्ठिका प्रथमा पङ्क्तिः कर्तव्या । द्वितीया तस्या अधस्तात्षट्कोष्ठिका । तृतीया तस्या अधस्तात्पञ्चकोष्ठिका । चतुर्थी तस्या अधस्ताच्चतुःकोष्ठिका । पञ्चमी तस्या अधस्तात्त्रिकोष्ठिका । षष्ठी तस्या अधस्ताद् द्विकोष्ठिका । सप्तमी तस्या अधस्तादेककोष्ठिका । एवं खण्डमेरुसंस्थानमुक्त्वा ऽङ्कनिवेशनार्थमाह—**तास्वाद्यायामिति** । तासु सप्तसु पङ्क्तिषु मध्य आद्यायां सप्तकोष्ठिकायां पङ्क्तावाद्यकोष्ठ एकाङ्कं लिखेन्निवेशयेत् । परेषु कोष्ठेषु

प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कसंयोगमूर्ध्वाधःस्थितपङ्क्तिषु ।
शून्यादधो लिखेदेकं तं चाधो ऽधः स्वकोष्ठकान् ॥ ६५ ॥
कोष्ठसंख्यागुणं न्यस्येत्खण्डमेरुरयं मतः ।

खं शून्यं लिखेत् । तेष्वेव प्रथमपङ्क्तिकोष्ठकेषु लोष्टकान्कर्करान्न्यस्येत्स्थापयेत् । कियतो लोष्टकान्? वेद्यतानस्वरमितान्; वेद्यो यस्तानस्त्रिस्वरश्चतुःस्वरः पञ्चस्वरः षट्स्वरः सप्तस्वरो वा तत्स्वरसंख्याकान् । यदि त्रिस्वरो जिज्ञासितस्तदा ऽऽदित आरभ्य त्रिषु कोष्ठकेषु त्रीँल्लोष्टकान्न्यस्येत् । यदि चतुःस्वरो जिज्ञासितस्तदा ऽऽदित आरभ्य चतुर्षु कोष्ठकेषु चतुरो लोष्टकान्न्यस्येत् । यदि पञ्चस्वरो जिज्ञासितस्तदा पञ्चेत्यादि द्रष्टव्यम् । लोष्टन्यसनोपयोगमनुपदमेव वक्ष्यति ॥ ६३, ६४ ॥

(क०) ऊर्ध्वाधःस्थितपङ्क्तिषूर्ध्वाधःस्थितकोष्ठानां पङ्क्तिषु । अत्र स्थितेति विशेषणपदस्य विशेष्यकोष्ठपदसापेक्षत्वेन समासः । प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कसंयोगम्, प्राक्पङ्क्तेः प्राक्पङ्क्त्योः प्राक्पङ्क्तीनां वा यथासंभवमन्त्याङ्कस्यान्त्याङ्कयोरन्त्याङ्कानां वा संयोगम्, संयोगोत्पन्नमङ्कान्तरमित्यर्थः । संनिहितपरपङ्क्तौ शून्याद् बिन्द्वाक्रान्तकोष्ठादधःकोष्ठे लिखेत् । एतदुक्तं भवति—द्वितीयपङ्क्तौ प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कस्यैकत्वेन संयोगस्याभावादेकाङ्कमेव लिखेत् । तृतीयपङ्क्तौ तु प्राक्पङ्क्त्योरन्त्याङ्कयोः संभवेन तत्संयोगोत्पन्नं द्व्यङ्कं शून्यादधो लिखेदिति । तं च द्व्यङ्कादिकं च स्वकोष्ठकात्स्वेनाधिष्ठितं कोष्ठमारभ्याधो ऽधः; कोष्ठसंख्यागुणम्, कोष्ठयोः कोष्ठानां वा संख्या कोष्ठसंख्या, तस्या गुणो यस्मिन्कर्मणीति क्रियाविशेषणम् । अयमर्थः—तृतीयपङ्क्तौ द्व्यङ्काधिष्ठितकोष्ठेन सहाधःकोष्ठस्य द्वितीयस्य संभवात्तत्र द्व्यङ्कं द्विगुणीकृत्य चतुरङ्कं लिखेत् । चतुर्थपङ्क्तावपि प्राक्पङ्क्तीनामन्त्याङ्कानां संयोगिनां षडङ्कं तत्र शून्यादधो लिखेत् । ततः संनिहिताधः-

कोष्ठे तं कोष्ठसंख्यया द्विगुणीकृत्य द्वादशाङ्कं लिखेत्। ततो ऽप्यधःकोष्ठे तं षडङ्कमेव कोष्ठसंख्यया त्रिगुणीकृत्याष्टादशाङ्कं लिखेत्। एवं पञ्चम्यादिषु पङ्क्तिषु प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कसंयोगादिप्रकारेण लिखेदिति ॥ ६५, ६५- ॥

(सु०) द्वितीयपङ्क्तावङ्कविन्यासं कथयति—**प्राक्पङ्क्ती**ति। ऊर्ध्वाधःस्थितपङ्क्तिष्वधःस्थिता याः पङ्क्तयस्तासु प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कसंयोगं लिखेत्। यद्येका प्राक्पङ्क्तिस्तर्हि तस्या अन्त्याङ्को लेख्यः। यदि प्राक्पङ्क्ती द्वे तदा तयोः संयोगो लेख्यः। यदि बह्व्यः प्राक्पङ्क्तयस्तदा तासां संयोगो लेख्यः। क्व लेख्य इत्यपेक्षायामाह—**शून्यादध** इति। तं चान्त्याङ्कसंयोगरूपमङ्कं स्वकोष्ठकात्, यत्रासावङ्कः स्थापितस्तत्स्वकोष्ठकम्, तस्मादधो ऽधो ऽधराधरकोष्ठकेषु कोष्ठसंख्यागुणितं न्यस्येत्। द्वितीयकोष्ठके द्विगुणं तृतीयकोष्ठके त्रिगुणं चतुर्थकोष्ठके चतुर्गुणं पञ्चमकोष्ठके पञ्चगुणं षष्ठकोष्ठके षड्गुणमिति। ततश्च षट्कोष्ठिकाया द्वितीयपङ्क्तेः प्रथमकोष्ठे प्राक्पङ्क्तेरेकस्या अन्त्याङ्क एकाङ्को देयः। अधः कोष्ठाभावाद् द्वैगुण्यादि नास्ति। तस्या एव पङ्क्तेर्द्वितीयकोष्ठे द्वयोः प्राक्पङ्क्त्योरन्त्याङ्क एक एकश्च, अनयोः संयोगे द्वयङ्को देयः। तस्याधःकोष्ठके तमङ्कं द्विगुणं चतुरङ्कं दद्यात्। तृतीयकोष्ठके प्राक्पङ्क्तयस्तिस्रः। तासामन्त्याङ्का एक एकश्चत्वारः। तेषां संयोगात्षडङ्को देयः। द्वितीयाधःकोष्ठके द्विगुणः षड् द्वादशाङ्को देयः। तदधःकोष्ठके त्रिगुणः षडष्टादशाङ्को देयः। द्वितीयपङ्क्तिचतुर्थकोष्ठके प्राक्पङ्क्तयश्चतस्रः। तासामन्त्याङ्का एक एकश्चत्वारो ऽष्टादश। तेषां संयोगे चतुर्विंशतिर्देया। तदधो द्वितीयकोष्ठके द्विगुणा ऽष्टाचत्वारिंशत्। तदधस्तृतीयकोष्ठके त्रिगुणा द्वासप्ततिः। तदधश्चतुर्थकोष्ठके चतुर्गुणा षण्णवतिः। द्वितीयपङ्क्तिपञ्चमकोष्ठके प्राक्पङ्क्तयः पञ्च। तासामन्त्याङ्का एक एकश्चत्वारो ऽष्टादश षण्णवतिः। तेषां संयोगे विंशत्युत्तरं शतं देयम्। तदधो द्वितीयकोष्ठके द्विगुणं चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं देयम्। तृतीयकोष्ठके त्रिगुणं षष्ट्यधिकं शतत्रयम्। चतुर्थकोष्ठके चतुर्गुणमशीत्यधिकं शतचतुष्टयम्। अधःकोष्ठके पञ्चमे पञ्चगुणं षट्शती। द्वितीयपङ्क्तेः षष्ठकोष्ठे प्राक्पङ्क्तयः षट्। तासामन्त्याङ्का एक एकश्चत्वारो ऽष्टादश षण्णवतिः षट्शती। तेषां संयोगे विंशत्युत्तरा सप्तशती देया। तदधो द्वितीयकोष्ठके द्विगुणा सा चत्वारिंशदधिकानि चतुर्दश शतानि देयानि। तृतीयकोष्ठके त्रिगुणा

तच्च समीक्षेत कुर्यादित्यर्थः । तन्मातापितरौ विज्ञायेताम्[1] । तदभिवादनीयं नाम मातापितरौ कुर्याताम् । आ उपनयनात् । प्रवासादेत्य उत्तरार्थं कुर्वन्ति । एवमेते द्वे नामनी विहिते । पूर्वं नाम गुह्यं उत्तरं व्यावहारिकम् । इत्येवमेके । अन्ये पुनः नाम चास्मै दद्युः । कारयेयुरित्यर्थः । कस्मिन् काले तन्नाम कर्तव्यम् । आचारतः कालाः । केषां चिद्दशरात्रे । केषांचिदन्यस्मिन् काले । तेनैतदेव सांव्यवहारिकं नाम । अभिवादनीयं च समीक्षेत । अनेन[2] नाम्नाभिवादयति । एतच्च मातापितरौ विज्ञायेतां तावद्यावदुपनयनमिति । उपनीतस्य सतस्तस्य माताप्येतत्समाचष्टे अनेन[3] नाम्ना अभिवादयस्वेति । तेन पूर्वं सांव्यवहारिकं उत्तरमभिवादनीयमिति सिद्धं भवति[4] ॥

येन नाम्ना उपनीतः अभिवादयते तच्च समीक्षेत कुर्यादित्यर्थः । तच्च मातापितरावेव विद्यातामोपनयनात् उपनीतस्य त्वाचक्षते अनेन नाम्नाभिवादयस्वेति ॥ (१०)

प्रवासादेत्य पुत्रस्य शिरः परिगृह्य जपति अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति मूर्द्धनि त्रिरवघ्राय ॥ ११ ॥

प्रवासादागतस्य पुत्रस्य शिरः परिगृह्य सर्वतो गृहीत्वा । मूर्धनि त्रिरवघ्राय मूर्ध्नः त्रिरवघ्राणं करोति । अवघ्राणं कृत्वा अथ जपति अङ्गादङ्गादित्येतं मन्त्रम् ॥

[1] विद्यातां is another reading of the text.
[2] A. L. have मन्त्रेण after अनेन.
[3] A. has ते च and L. ते न before अनेन.
[4] L. omits सिद्धं भवति.

प्रवासादागत्य गृहानीक्षेताप्यनाहिताग्निरित्यादिसूत्रोक्तमार्गेण विधिं कृत्वा पुत्रस्य शिरः परिगृह्य सर्वतो गृहीत्वा मूर्द्धनि त्रिरवघ्राय ततो जपति अङ्गादङ्गा-दिति ॥ (११)

आवृतैव कुमार्यै ॥ १२ ॥

कुमार्याः आवृतैव कर्म कर्तव्यं अमन्त्रकम् । तत्रैके अनन्तरं कर्मोप-दशन्ति । ननु चैवं सति जातकर्म समन्त्रकं प्राप्नोति । कुमारग्रहणं न भवति । अन्ये पुनरुभयं कर्म आवृता इच्छन्ति । कस्मात् । उभयोर्वि-शेषोऽयमिति । आवृतैव कुमार्यै इत्येवमुभयथा संप्रतिपन्नाः ॥

कुमार्यास्तु अमन्त्रकं कुर्यादिति । अनन्तरस्य चायं शेष इत्येके । अन-न्तरस्य जातकर्मणश्चेत्यपरे ॥ (१२)

इति प्रथमे पञ्चदशी कण्डिका

षष्ठे मास्यन्नप्राशनं ॥ १ ॥

जन्मनः प्रभृति यः षष्ठो मासः तस्मिन् षष्ठे मासि अन्न-प्राशनं कर्तव्यम् ॥

जन्मप्रभृति षष्ठे मासे न गर्भप्रभृति जाताधिकारात् । तत्रान्नप्राशनं नाम कर्म कार्यम् ॥ (१)

आजमन्नाद्यकामः ॥ २ ॥

अजस्येदमाजम् । तत्राजमिति तद्धितनिर्देशे संशयः । आजं क्षीरं आजं मांसं दधि घृतमिति । तत्र मांसमित्युच्यते । कुतः । तैत्तिरेण सहोपदेशात् ॥

अजस्येदमाजम् । तैत्तिरसाहचर्यान्मांसस्यात्र ग्रहणं न क्षीरदधिघृतानाम् ॥ (२)

तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ३ ॥

तैत्तिरं मांसं ब्रह्मवर्चसकामः प्राश्नीयात् । तत्रोच्यते । किमनयोर्व्यञ्जनेनोपदेशः आहोस्विदन्नत्वेनोपदेश इति । किं चातः । यदि तावद्व्यञ्जनत्वेनोपदेशः ओदनस्यैते व्यञ्जने भवतः कामसंयोगेन । अथान्नत्वेन एतावैव प्राशयेत्[1] । तत्र व्यञ्जनत्वेनोपदेशः । कस्मात् । लोके व्यञ्जने एते दृष्टे । तथा दृष्टत्वादिहापि व्यञ्जने एते भवतः ॥

तित्तिरेरिदं तैत्तिरम् । आजतैत्तिरयोर्व्यञ्जनत्वेनोपदेशो नान्नत्वेन तथा लोके प्रसिद्धत्वात् । तेनान्नमपि सिद्धम् ॥ (३)

घृतौदनं तेजस्कामः ॥ ४ ॥

प्राश्नीयात् । तत्र संशयः । किं घृतमिश्र ओदनः घृतौदनः[2] आहोस्वित् घृतेन संस्कृत ओदनो घृतौदन इति । उच्यते । घृतेन संस्कृत ओदनो घृतौदन इत्युच्यते[3] । कथम् । ओदनग्रहणात् । यदि हि[4] घृतमि-

[1] A. L. तथान्नत्वेनैव तावदेव प्राशयेत.
[2] L. omits घृतौदनः
[3] L. omits the whole sentence.
[4] L. omits हि.

श्र ओदन अभिप्रेतः[1] स्यात् घृतं तेजस्काम इत्येवमाचक्षेत । ननु चैवं सति घृतमात्रस्यैव प्राशनं प्राप्नोतीति । न प्राप्स्यति । कस्मात् । यथा पूर्वयोः व्यञ्जनत्वेनोपदेशः कल्प्यते एवमिहापि व्यञ्जनत्वेनोपदेशः कल्प्यते[2] । एवं सति[3] यदोदनग्रहणं करोति तत् ज्ञापयति—घृतेन संस्कृत ओदनो घृतौदनः इति[4] ॥

घृतसंस्कृत ओदनो घृतौदनः । कुतः ओदनग्रहणात् । यदि हि घृतमिश्रोऽभिप्रेतः स्यात् घृतं तेजस्काम इत्येवावक्ष्यत् । ततश्च पूर्ववद्व्यञ्जनत्वेनान्नमपि सिध्यत्येव । सृते नेदीयसि घृतसेके कृते घृतसंस्कृतो भवति न तु घृते श्रपणम् । विक्लेदानुपपत्तेः ॥ (४)

दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत् अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे इति ॥ ५ ॥

दध्यादिभिर्द्रव्यैरकामसंयोगे प्राश्नीयात् । अन्नपते इत्ययं प्राशनमन्त्रः । तत्र किमयं प्राशनमन्त्र अनन्तरे एव प्राशने भवति आहोस्वित्सर्वेषु प्राशनेष्विति[5] । तत्रानन्तरविधानात्तत्रैव प्राप्नोति । नेत्युच्यते । सर्वत्र संभवति । यथा अन्नमिह विहितं सर्वेषु भवति तद्वद्भविष्यति । किं पुनः कारणमिहान्नातमन्यत्र भवतीति । नित्यमिदं प्राशनम् । पूर्वेण च कामसंयोगो विधीयते । कामसंयुक्तश्चार्थश्चोद्यमानो नित्यं तावत्तिष्ठति ।

[1] A. घृतमिश्रोऽभिप्रेतः

[2] L. omits एवमिहापि व्यञ्जनत्वेनोपदेशः कल्प्यते.

[3] A. सिद्धे for सति.

[4] इति not in A. and L.

[5] L. has अन्नेषु before प्राशनेष्विति.

तेन व्यञ्जनकामसंयोगेन[1] योज्यमानं व्यञ्जनमेवाधिकरोति । यदन्यत्सर्वं नित्यवदेव तद्भवति । तेन मन्त्रश्च ओदनश्च सर्वत्र भवतीति सिद्धम् । एवं ब्रुवतो दोषः । यत्र व्यञ्जनं ओदनं चोपदिश्यते तत्र मन्त्रो न प्राप्नोति । यथा घृतौदनं तेजस्काम इति । प्राप्नोतीत्युच्यते । कस्मात् । तुल्यत्वात् । कामसंयोगस्य परो न व्यञ्जनधर्मो भवति । स उपदेशः अन्नस्य प्राप्नोति प्राशने विहितत्वात् । तेन यत्र प्राशनं तत्र मन्त्रः । घृतौदनं तेजस्कामसंयोगेन दृष्टं तस्माद्भवति ॥

अकामसंयोगेन दध्यादिमिश्रमन्नं प्राशयेत् अन्नपतेऽन्नस्य न इति मन्त्रेण । अयं मन्त्रः सर्वप्राशनेष्वपि भवति । कुतः । प्राशनसहितत्वात् मन्त्रस्य । प्राशयेदित्यस्य च सर्वशेषत्वात् । आजं प्राशयेदित्यादि ॥ (५)

आवृतैव कुमार्यै ॥ ६ ॥

कुमार्या आवृता इदं कर्म कर्तव्यम् । अमन्त्रकमित्यथः ॥

कुमार्यास्त्वमन्त्रकमन्नप्राशनं कार्यमित्यर्थः ॥ (६)

इति प्रथमे षोडशी कण्डिका

तृतीये वर्षे चौलम् । यथाकुलधर्मं वा ॥ १ ॥

जन्मनः प्रभृति तृतीयं वर्षम् । तस्मिन् तृतीये वर्षे चौलकर्म कर्तव्यम् । यस्मिन् काले कुलधर्मः तस्मिन् वा चौलकर्म कर्तव्यम् । तेन

[1] L. has कामव्यञ्जनसंयोगेन.

पूर्वेण कालेन सहायं विकल्प्यते । यस्य कुलधर्मे अन्यः कालो न[1] भवति यस्यापि कुलधर्मत्वेन न कश्चित्कालश्चोदितः तस्य तृतीये एव वर्षे भवति ॥

कुलधर्मोपदिष्टे वा काले चौलं कार्यम् । जन्मप्रभृति तृतीये वर्षे वा कार्यमिति व्यवस्थितविकल्पः । केषाञ्चिदुपनयनेन सह स्मर्यते इति ॥ (१)

उत्तरतोऽग्नेर्व्रीहियवमाषतिलानां पृथक् पूर्णशरावाणि निदधाति ॥ २ ॥

अग्नेरुत्तरतो व्रीह्यादीनां द्रव्याणां शरावाणि पृथक् कारयित्वा निदधाति स्थापयति । तत्र पृथग्ग्रहणं न कर्तव्यम् । कस्मात् । द्रव्यभेदादेव भेदः सिद्ध इति । उच्यते । न शरावभेदार्थं पृथग्ग्रहणम् । किंतु द्रव्यभेदार्थमेव[2] । इह समासोपदेशान्मिश्रितानां पूरणं प्राप्नोति । न भविष्यति । यथा व्रीहियवमाषतिलैरिति[3] सत्यपि समासोपदेशे एकमेव द्रव्यं प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते । कथं पृथग्भूतानां सर्वेषां द्रव्याणां शरावाणि निधीयेरन्निति ॥

प्रणीताप्रणयनोत्तरकाले उत्तरतोऽग्नेः व्रीहियवमाषतिलानां पूर्णशरावाणि निदधाति स्थापयति । पृथग्ग्रहणं द्रव्यभेदार्थम् । पृथक् पूरयित्वा निदध्यादिति । अन्यथा समासोपदेशन्मिश्रितानां पूरणं स्यात् । यया सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषमित्यमिश्रितानां प्राशनम् । अथवा सत्यपि समासोपदेशे यथाकामं व्रीहियवतिलैरित्यत्रैकं द्रव्यं भवति । एकेन कृतार्थत्वात् । एवमिहाप्येकं द्रव्यं प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थं पृथग्ग्रहणम् ॥ (२)

कथं पृथग्भूतानां सर्वेषां द्रव्याणां पूर्णशरावाणि निधीयेरन्निति ।

[1] A. L. omit न.

[2] A. L. द्रव्यार्थमेव.

[3] L. has व्रीहितिलमिश्रैः माषैः सह इति.

पश्चात्कारयिष्यमाणो मातुरुपस्थ आनड्डुहं गोमयं नवे शरावे शमीपर्णानि चोपनिहितानि भवन्ति ॥ ३ ॥

पश्चादग्नेः कारयिष्यमाणः कुमारो मातुरुपस्थे अवस्थापितो[1] भवति । आनड्डुहं गोमयं नवे शरावे कृत्वा शमीपर्णानि च अन्यस्मिन्नेव शरावे कृत्वा पश्चादग्नेर्निदधाति ॥

अग्नेः पश्चात्कारयिष्यमाणः कुमारः । तन्प्रयुक्तं हि चौलम् । एवं च कृत्वा संस्कारकर्मसु व्यवायपरिहारेषु कार्येषु कुमारोऽन्तरतम इति दर्शितं भवति । मातुरुपस्थे उत्सङ्गे आस्ते । आनड्डुहं गोमयं नवे शरावे उपनिहितं भवति । शमीपर्णानि चान्यस्मिन् नवे शरावे उपनिहितानि भवन्ति ॥ (३)

मातुः पिता दक्षिणत एकविंशतिकुशपिञ्चूलान्यादाय ॥ ४ ॥

तत्र मातुर्दक्षिणतः पिता एकविंशतिकुशपिञ्जूलानि गृहीत्वा आस्ते । अन्ये पुनर्मातुरेव पिता दक्षिणतः स्यात् । न[2] अग्नेर्दक्षिणतः । अथ मातृग्रहणं किमर्थम् । मातुर्दक्षिणतः पिता स्यात् । इतरथा अग्नेर्दक्षिणतः स्यात् ॥

मातुर्दक्षिणतः पिता एकविंशतिकुशपिञ्जूलान्यादायास्ते । मातुर्ग्रहणं मातुः सकाशात् दक्षिणतो यथा स्यात् तथा । अग्नेर्दक्षिणतो मा भूदिति ॥ (४)

ब्रह्मा वैतानि धारयेत् ॥ ५ ॥

ब्रह्मा वैतानि धारयेत् कुशपिञ्जूलानि ॥

एतानि कुशपिञ्जूलानि ब्रह्मा वा धारयेत् यद्यस्ति ॥ (५)

[1] L. omits मातुरुपस्थापितो.

[2] A. L. omit न.

पश्चात्कारयिष्यमाणस्यावस्थाय शीतोष्णा अपः समानीयोष्णेन वा य उदकेनेहीति ॥ ६ ॥

कारयिष्यमाणस्य पश्चिमे देशे स्थित्वा शीतोष्णा अपः समानयति उष्णेन वा य उदकेनेहीति अनेन मन्त्रेण । तत्र समानयनं पुनर्युगपदुभाभ्यां पाणिभ्याम् । न तु च दक्षिणकारिता विहन्यते इति ॥

आघारान्तं कृत्वा पूर्वोक्ता आहृतीर्हुत्वा कुमारस्य पश्चिमदेशे स्थित्वा शीतमुदकमुष्णं चोदकमुभाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा अन्यस्मिन् पात्रे युगपन्निनयति मन्त्रेण । समित्येकीभावे न तु दक्षिणाङ्गकारितया भाव्यम् । कथमुभाभ्यां पाणिभ्यामिति । उच्यते । अनियमे प्राप्ते नियमार्था या सा परिभाषा न तु दक्षिणाङ्गविधायिका ॥ (६)

तासां गृहीत्वा नवनीतं दधिद्रप्सान् वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति अदितिः केशान्वपत्वाप उन्दन्तु वर्चस इति ॥ ७ ॥

तासामपां एकदेशं[1] गृहीत्वा नवनीतं दधिद्रप्सान् वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति[2] । क्लेदयतीत्यर्थः । अदितिः केशान् वपतीत्यनेन मन्त्रेण । तासामिति न वक्तव्यम् । अधिकृतत्वात्तासाम् । नेत्युच्यते । अक्रियमाणे तासां ग्रहणमेव प्राप्नोति । एवं सति समानयनमपार्थकम् । उत्तरार्थं समानयनं स्यात् । शीतोष्णाभिरद्भिरवर्थं कुर्वाण इति । तेन तासांग्रहणमवश्यं कर्तव्यं एकदेशग्रहणार्थम् ॥

तासामपामेकदेशं गृहीत्वा नवनीतं च गृहीत्वा तदभावे दधिद्रप्सान् वा गृहीत्वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति क्लेदयति मन्त्रेण । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । तासांग्रहणं

[1] A. L. omit एकदेशं. A. has आपः for अपां.

[2] L. omits all words from दधि and puts इति after नवनीतं.

5*b*. Therefore[24] the differentiation goes along with things substantially non-existent.

The difference in forms lies only in the empirical things,[25] but not in the atoms[26]. The[27] pot and other things are only empirically true.

5*c-d*. For, if you remove one by one the atoms [of the pot, etc.] the perception illuminating the image of the pot, etc. will immediately vanish away.

Even[28] if that which is connected with them (*sambandhin*) is excluded, what substantially exist, do not cease to produce their own cognitions, as for example, the colour [blue,][29] etc.

precisely their unique character. Therefore how could one differentiate the perception [by means of] the difference of atoms? One will assert to this that the state of combination is gross. Now, since the atoms exist in substance, they ought to exist in "being which has no extension", otherwise, if they had extension (*digbhāga*), they would not be capable of existing in substance. Therefore, since the atoms are not extended, wherefrom comes the difference of arrangement?

[24] Having thus refuted the difference of forms of atoms, the author concludes the following.

[25] Because they are extended.

[26] Because they are not extended.

[27] According to the Vaiśeṣikas, the vase, [cup], etc. are substantially existent. If the Vaiśeṣika asks: How do you know that what are called vase, [cup], etc. exist by convention? The author replies the following.

[28] [The Vaiśeṣika continues:] If one would exclude [entirely] the atoms one after another, the perception which possesses the representation of the vase, etc. having not arisen, how might it result form this that the vase, [cup], etc. might exist conventionally? The author replies the following.

[29] If the vase, [cup] etc. were substantial beings, if even what is connected with them, was entirely excluded, they would not cease [to produce] the perception [of colour, etc].

[The Vaiśeṣika replies:] If one excludes entirely the atoms one after another, the cohesion (*samyoga*) which produces (*ārambha*)

It is [30], therefore, rationally deduced that the objects of different sensual cognitions do not exist externally.

6*a-c*. It [31] is the object (*artha*) which exists internally in knowledge itself as a knowable aspect and which appears to us as if it exists externally.

Though [32] the external things are denied, what exists internally in knowledge itself [*i.e.* its knowable aspect]

the substance, being destroyed, and [consequently, if] the vase is destroyed, is it not that the perception does not arise any more? What prevents the vase, [cup] etc. from being existent [substiantally] always (*sarvadā*) and wherever this may be (*sarvatra*) [without their destruction].

[The author replies:] If the vase and other substantial things formed of parts (*avayavidravya*) exist beyond the atoms, when one says that the vase, [cup] etc. are constituted by atoms, is he willing to say (1) that the atoms exist in proper being as numerous as they may be, or (2) that they exist partly? In the [second] case, what is beyond the elements that produce one whole (*avayavin*) exists by means of a single element of this whole owing to which this [whole] is going to exist there; if [as in the first case] what is beyond the constituent elements does not exist that is going to exist in [its] proper nature [*svarūpeṇa*] howerer numerous the atoms may be; thus, the atoms as numerous as they may be, become one whole: vase, [cup,] etc. consequently, when the unity component (that is to say the atoms) of the whole is destroyed, this whole does not exist any more substantially; because if it existed again, one would assert simultaneously several contradictory states (*bhāva*).

[30] Having thus proved that three propositions are not capable of [demonstrating] that the external object is the perceivable object (*ālambana*), [the author says] in conclusion: Since the atoms are not capable of being the perceivable object, therefore, etc.

[31] Having thus refuted the principal doctrines of other schools whose proposed theories could be destroyed by means of well-established reasonings, the author, now, wishing to establish his principal doctrine on the perceivable object, says the following.

[32] The opponent says: If there was no external object, is it not true that there would not be any conditional cause (*pratyaya*) of the perceivable object of consciousness?

[The author replies:] Here, one is not in the error of non-existence of the conditional cause of the perceivable object; for,———.

and appears to us as though it is existent externally, serves as a condition of the actual object (*ālambanapratyaya*) [to consciousness[33]].

6*c-d*. Because[34] consciousness is the essence [of the external object] and that [object essence of which is consciousness] acts as the condition [to consciousness].[35]

The internal consciousness appears as [manifold external] object (*artha*) and also arises from that [objective aspect of its own[36]]. Thus the internal consciousness is endowed with two parts (*i.e.* image and cause) [which circumstance is absent in all the previous propositions] and therefore what exists internally in the consciousness (*i.e.* the objective aspect) is the object-condition (*ālambanapratyaya*) to the consciousness.

If only the objective appearance of consciousness is experienced, [it will be a part of the consciousness and appearing simultaneously with it]. How can a part of

[33] For example, for the eye-diseased person (*taimirika*), appearances of hairs, flies, etc., appear in the perception with the forms of hairs, flies, etc., [real]. Likewise, since the knowable aspect (*grāhyā-bhāga*) is capable of being characteristic of the object (*artha*), one calls it the conditional cause of the perceivable object (*ālambana*).

[34] Ths opponent asks again: Then how could the knowable aspect be the characteristic of the perceivable object? The author answers the following.

[35] And also because, thanks to the maturity of impregnations (*vāsanā*=perfume) frequently repeated of the blue, yellow, etc., the perception (*jñāna*) arises in possessing the characteristic of the blue, yellow, etc., this characteristic is the conditional cause of consciousness.

[36] Mrs. S. Yamaguchi and H. Meyer, probably on the authority of Vinitadeva, translate this passage thus: As consciousness, [through the characteristics] of the object (*artha*) [which exists] internally (*i.e.*, subjectively) (=the knowable aspect) possesses the characteristic of this object, this characteristic existing, the consciousness arises.

consciousness and appearing simultaneously be a condition to the consciousness[37] [itself] ?

7a. [Though[38] the external object] is only a part [of the internal consciousness,] it is a condition (*pratyaya*) [to the consciousness], because it is invariably associated with the consciousness.

[The objective aspect of consciousness,] though arising simultaneously with it, becomes condition to [the consciousness] which is produced by other [conditions]. [39]Logicians (*naiyāyika*) say as below : The possession of existence (*bhāva*) [by existence] and of non-existence (*abhāva*) [by non-existence] is the characteristic sign of successive productions of the cause and result, [this result] possessing the cause.[40]

[37] [The opponent says :] In all cases, one comprehends that what is perceivable internally existent (*i.e.*, subjectvely) in the consciousness, *be thus the appearance itself* (=what appears). But, he will say, if this perceivable object (*ālambana*) appears as an appearance designed (dessinée) by the character of what is perceivable (*jñeyākāra*), this perceivable object will be *what appears at the same time as a part of this* [appearance]. *How could* [such an appearance] *be conditional cause* (*pratyaya*) [of the object perceivable by the consciousness] ?

If it was possible, this would be " oneself made by oneself " or, the knowable aspect (*grāhyabhāga*) would produce the knowable aspect (*grāhyabhāga*) ; horns of the right and left of the ox would themselves produce one by the other ; this would be a formidable error (*atiprasanga*) [there].

[38] [To this objection the author replies the following].

[39] [The opponent says :] By means of discrimination of parts, it would be possible that oneself makes oneself, how would it be possible that it is what possesses the determinate cause (*nimitta*) without the confusion between the being of cause and of its result ? The author replies the following.

[40] That is to say, at the moment when the knowable aspect exists, the perception exists also ; when it does not exist, [the perception] exists no more. Consequently these two [existences] which arise simultaneously are capable of being the cause and its result.

Or,[41]

7b. It becomes condition also in succession by transmitting the force[42] (*s'akti*).

It[43] is also possible successively that the objective appearance of consciousness (*arthāvabhāsa*), in order to give rise to a result homogeneous with itself, makes the force (*sakti*) seated in the [store-house] consciousness, and it is not contradictory[44] [to the reasoning].

[41] Having thus explained that the existence (*bhāva*) of the object (*viṣaya*) and the existence of that which perceives the object (*viṣayin*) exist at the same time, the author, now, explains that the existence of the object (*viṣaya*) and the existence of that which perceives the object (*viṣayin*) arise also successively (*krameṇa*).

[42] When the knowable aspect disposes (*dispose*) the dominant force, it objectivizes itself into a proper being which produces successively [consciousness]; for, while destroying itself, this knowable aspect deposits at this moment its dominant force on the *Ālayavijñāna*. If therefore this dominant force produces accompanying factors (*sahakārin*) at the second moment, it will produce a consciousness homogeneous with [the dominant force], but at this moment only.

If the [dominant force] at this moment, does not produce the accompanying factors, when they arise in the third, fourth, or no matter what instant, this [dominant force], they having matured, will produce the same consciousness as this.

When one has this comprehension, he has no more difficulties "oneself is made by oneself" or "they arise at the same time" and others.

Thus this blue and other [colours], the characteristics of the knowable aspect, which existed in the precedent perception produce the following perception which will have the characteristics of blue, yellow, red and other [colours].

[43] The opponent says: If the dominant force (*s'akti*) produces the perception (*jñāna*), the dominant force will be precisely the object (*viṣaya*), while the precedent knowable aspect will not be the object. [The author replies the following.]

[44] If the dominant force is not determined (*vyavasthita*) [to the action] by the knowable aspect, this dominant force will not produce any more such perception. Consequently, since the perception

[The opponent says:] If only the self of consciousness constitutes the object-condition; how should we explain [the saying that] the visual consciousness arises depending upon the eye and [form [45] (*rūpa*)]?

[The author replies:][46]

7c-d. What is the sense-organ is [nothing but] the force itself [in consciousness] by virtue of its acting simultaneously [with the object] as an auxiliary cause (*sahakārin*) [for raising up of consciousness].

The [47] sense-organs are inferred from [the nature of] their results to be only the forces of consciousness, but never constituted of matters.[48]

which is born of the dominant force, is also product of the knowable aspect, there is no any contradiction (*virodha*).

[The idea that the interior] possesses two modalities is precisely possible according to the former proposition (*pakṣa*), for, the knowable aspect producing the perception similar to itself, [the interior] possesses two modalities.

[45] It is so because, the eye acting simultaneously with the force which had already appeared, had produced [visual] consciousness. But if the interior form had not appeared previously to the eye, how could it produce the visual consciousness in acting simulaneously with the interior form?

[46] If the organs are made by elements, [as the Sarvāstivadins assert,] there will be this difficulty raised by the opponent, but in our opinion, *the proper nature of the dominant force* (*śakti*) *which one believes as the organ itself and which acts simultaneously* [with the object (*viṣaya*)] *is precisely the organ.* Therefore, for us, just as the form is interior, the eye also is an interior proper being.

[47] [The opponent asks:] How could one know that the organ is the proper being of the dominant force? [The author replies the following.]

[48] For, one could infer merely some cause in considering the result, but one could not infer the genus (*viśeṣa*) of the cause. For example, one could infer the fire on merely seeing the smoke, but one could not infer the genus of the fire and say if these are of herbs, of leaves [that burning]; likewise, one could, solely by the

8*a*. That force is not contradictory to the consciousness.[49]

That force be in consciousness, or in its self which is of indescribable nature[50]; there[51] is no difference in production of the result.

8*b-d*. Thus[52] the objective aspect (*viṣayarūpa*) [of consciousness] and the force (*s'akti*) [called

fruit characteristic of consciousness, make inference on the cause, but one could not deduce the genus of the cause, that is to say that which has been made by the elements, etc.

[49] The opponent says: The dominant force (*s'akti*) depends on the possessor of that force (*s'aktimat*); for, without basis (*ādhāra*), the dominant force is not capable to exist. The possessor of the force (*s'aktimat*) is one of the organs; now this [organ] itself has been constituted by the elements.

The author answers: If one considers *the representation* (*vijñapti*) of consciousness, [the conception] of one basis for the dominant force *is not contradictory*. This being admitted, if one basis is necessary, the consciousness (*vijñāna*) itself is capable of being this basis (*ās'raya*); for, in the consciousness, there is a proper being which knows the object (*viṣaya*) and [at the same time] a proper being which knows itself (*svasamvedana*).

[50] The opponent replies: while the dominant force residing in this [organ] made by the elements, produces one fruit different [from that of consciousness] the dominant force residing in consciousness produces [in its turn] one fruit different [from that which a compound of elements would produce]. [Now, you assert that] the organ consists in the dominant force [and] however the fruit of elements and that of consciousness are different: the organ does not reside thus in the dominant force, but it is necessarily composed of the elements, *thus the dominant force would be capable of being sometime in consciousness and sometime in the proper nature inexplicable* (*anirdes'ya*) (that is to say in the organ).

[51] The author replies: There is no any difference in the production of the fruit; for, in all manner (*sarvathā*), to see the form, [to hear the sound,] etc. are simply productions of the dominant force.

[52] [The opponent asks:] Then what is thus the cause of the dominant force of the organ?

The author replies: Just as consciousness arises from the dominant force of the organ, so this dominant force of the

sense-organ] go mutually conditioned from immemorial time.

Depending upon the force (*śakti*) called eye, and the interior form (*antaḥ rūpa*) arises the consciousness which appears as though it is the external object, but it arises undifferentiated from the perceivable object. These [53] two act mutually conditioned without beginning in time (*anādikāla*). Sometime [54] when the force [called *vāsanā*] gets matured, consciousness is transformed into a form of object (*viṣayākāratā*) and sometime [55] the force arises from [the consciousness] endowed with the form of object.[56] The consciousness and force, both may be said to be either different

organ arises equally from the previous consciousness which causes the activity (*āvedha*) of the organ, and this previous consciousness arises from the dominant force of the organ still more anterior. Thus, etc.

[53] The opponent asks: Then wherefrom does this dominant force proceed ?

The author replies: The dominant force proceeds also from the anterior consciousness which causes the activity of the organ; this consciousness in its turn proceeds from a dominant force more anterior, and this same dominant force proceeds from a consciousness still more anterior which has caused the activity of the organ. Thus these two, etc.

[54] Having thus explained that the dominant force of the organ and consciousness are beings (*bhāva*) of the cause (*hetu*) and of the fruit (*phala*), the author, now, in order to explain that the dominant force and consciousness are reciprocally mutual causes and this without commencement in time, says: Sometime, etc.

[55] The translation of this passage is done according to Paramārtha. According to Vinītadeva, French translators have done thus: Sometime, in [the mind which possesses] the form of this [object] it is the dominant force [which is produced].

[56] Then at this moment, the cause and its fruit arising reciprocally in an uninterrupted continuity, one says that the time is without commencement.

MANUSCRIPTS NOTES

THE HĀRĪTA SMṚTI

By A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T.

(*Continued from p. 26 of the previous issue*)

A few verses after is taken the topic of *Kāmya Japa* of this great *mantra*. The printed version, in dealing with this particular topic has fewer verses and is less explanatory than the manuscript. Verses 206 to 208 are quoted below after which the corresponding portion in the manuscript is also given for a comparison. It will be clear from this that the attempted summarization of the printed text, pointed out earlier has not only failed but has positively held back much valuable information.

vv. 206-208—*Printed version* :

सम्पत्कामी जपेन्नित्यं वत्सरं तु सहस्रशः ।
साज्यैश्च व्रीहिभिः हुत्वा सहस्रं श्रियमाप्नुयात् ॥
राज्यमिन्द्रपदं वापि शिवत्वं ब्रह्मतामपि ।
बहुकालं बिल्वपत्रैः कमलैर्वा जपेन्मनुम् ॥
जुहुयाच्च जपेन्नित्यं तत्तत्प्राप्नोत्यसंशयम् ।
यं यं कामयते चित्ते—

The corresponding text in the manuscript is :

सम्पत्कामी जपेन्नित्यं वत्सरं विजितेन्द्रियः ।
व्रीहिभिः जुहुयान्नित्यं सहस्रं घृतमिश्रितैः ॥
कुबेर इव सम्पन्नो धनवान्यसमृद्धिमान् ।
राज्यकामी तु सततं षडब्दं विजितेन्द्रियः ॥

त्रिसन्ध्यासु स्वयं भक्त्या जपेन्मन्त्रमनुत्तमम् ।
अखण्डैः बिल्वपत्रैश्च जुहुयान्मधुमिश्रितैः ॥
युवराज्यमवाप्नोति दिक्पतित्वमथापि वा ।
नित्यं द्वादशसाहस्रं त्रिंशद्वर्षं शतत्रयम् ॥
जपेच्च जुहुयाच्चैव कमलैर्घृतमिश्रितैः ।
ब्रह्मत्वं वा शिवत्वं वा समाप्नोति न संशयः ॥
नित्यं द्वादश साहस्रं यावज्जीवं समाहितः ।
अर्चयित्वा हृषीकेशं जुहुयाद्घृतमिश्रितैः ॥
तण्डुलैश्चणकैर्वापि नित्यमष्टोत्तरं शतम् ।
अनन्तविहगाधीशसेनेशानसमो भवेत् ॥
द्वादशार्णेन मनुना पक्षे पक्षे द्विजोत्तमः ।
अष्टोत्तरसहस्रन्तु कोमलैस्तुलसीदलैः ॥
द्वादश्यां पूजयेद्विष्णुं शतपत्रैरथापि वा ।
पौर्णमास्यां त्रिसन्ध्यासु वत्सरं नियतेन्द्रियः ॥
हविं हुत्वा विधानेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
उपोष्यैकादशीं शुद्धां आज्यै र्हुत्वा यथाविधि ॥
सर्वान्कामानवाप्नोति शाश्वतं चाप्नुयात्पदम् ।
यं यं कामयते—

As a general feature of the manuscript, it may now be mentioned, that the portion dealing with *Japa* or repetition of each mantra for the fulfilment of specific desires *i.e.* *Kāmya Japa* is full while the printed version is defective; and for a complete understanding of the topic, a comparison with *this* manuscript which is fuller, is essential.

The following two lines are found in the manuscript between *vv.* 222 and 223 :

ओंनमो विष्णवे चेति मनुं जप्त्वा विधानतः ।
सारूप्यतां हरेः प्राप्य शाश्वतं पदमाप्नुयात् ॥
एवं महामनुं जप्त्वा— *(Folio—9b)*

The correction found in the manuscript for the latter part of *v.* 224 is more reasonable and in keeping with the trend of the passage and context: The manuscript reads:

ब्रह्माद्या: सनकाद्याश्च ऋषय: संप्रकीर्तिता: ।
छन्दश्च तस्या गायत्री . . . . ॥ (*Folio*—9*b*)

for मुनयश्च जपन्ति हि । छन्दश्च—

A clearer understanding of the meaning of the *Nyāsa* relating to this *mantra* is conveyed by the addition of the two extra lines in the manuscript for the second half of *v.* 227.

Printed version:

मूर्ध्न्यास्ये हृदये बाह्वो: पृष्ठे गुह्ये यथाक्रमम् ।
विन्यस्य चक्रन्यासं च पश्चात् ध्यानं सुखासने ।

Manuscript:

मन्त्राक्षराणिविन्यस्य चक्रन्यासं समाचरेत् ।
पश्चाद्ध्यानं प्रकुर्वीत समासीन: सुखासने ॥ (*Folio* 9*b*)

These two lines are logical to the context as they explain the *aṅganyāsa* which is otherwise incomplete, as distinct from the *karanyāsa* mentioned in the printed text.

The verses that immediately follow, give a beautiful description of how to conjure up the *dhyāna mūrti* for the mantra. This very interesting portion is rather mutilated in the printed text by the omission of several important lines which are supplied by the manuscript. For easy comparison I reproduce below both the versions.

vv. 229-234—*Printed version*:

तस्योपरि च वह्न्यर्कसोमबिम्बानि चिन्तयेत् ।
तत्र रत्नमयं पीठं तन्मध्येष्टदलाम्बुजम् ॥
तस्मिन्कोटिशशाङ्काभं सर्वलक्षणलक्षितम् ।

चतुर्भुजं सुन्दराङ्गं युवानं पद्मलोचनम् ॥
कोटिकन्दर्पलावण्यं नीलभ्रूलतिकालकम् ।
श्लक्ष्णनासं लसद्गण्डं बिम्बितोज्वलकुण्डलम् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मं दधानं दोर्भिरुज्वलैः ।
केयूराङ्गदहाराद्यैः भूषणैश्चन्दनैरपि ॥
अलङ्कृतं दिव्यपुष्पैः रक्तहस्ताङ्घ्रिपङ्कजम् ।
मुक्ताफलाभदन्तालिं वनमालाविभूषितम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं दिव्यपीताम्बरं हरिम् ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभ—

For these the manuscript reads :

तस्मिन्नध्यासिते बिम्बे सौम्ये श्लक्ष्णतरे शुभे ।
चिन्तयेद्विमले पीठं नानारत्नमयं शुभम् ॥
तन्मध्येष्टदलं पद्मं विद्युत्सदृशकेसरम् ।
तस्मिन्विचिन्तयेदेवं कोटिशीतांशुवर्चसम् ॥
चतुर्भुजं सुन्दराङ्गं युवानं पद्मलोचनम् ।
कन्दर्पकोटिलावण्यं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥
स्वच्छत्कलाष्टमीचन्द्र कलङ्कासिद्धकार्ष्णिवत् ।
उद्धृत्य तेनैव कृतं विभ्राणं भ्रूलतायुतम् ॥
श्लक्ष्णनासं लसद्गण्डबिम्बितोज्वलकुण्डलम् ।
सुस्निग्धनीलकुटिलनीलकुञ्चितशीर्ष्णजम् ॥
केयूराङ्गदहाराद्यैः भूषणैरुपशोभितम् ।
दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गं दिव्यपुष्पविराजितम् ॥
बन्धूकपुष्पसंकाशं पदहस्तोदराञ्चितम् ।
मुक्ताफलसुशोभाढ्यं दन्तावलिविराजितम् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं दोर्भिरुज्वलैः ।
दिव्यपीताम्बरधरं वनमालाविभूषितम् ॥

श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं दिव्यपुष्पावतंसकम् ।
तप्तकाञ्चन— (*Folio*—10*a*)

Comment is needless on this obvious omission. Here again the attempt at summarization displayed by the printed version falls flat.

This same process of condensation is exhibited in the printed version in the following places as well of which I append extracts from the printed and manuscript versions which are cited side by side for comparison :

vv. 234—*Printed version* :

तप्तकाञ्चनवर्णाभं पद्मया पद्महस्तया ।
समाश्लिष्टममुं देवं ध्यात्वा विष्णुमयो भवेत् ॥
मनसैवोपचाराणि—

Manuscript :

समाश्लिष्टतनुं देवं चिन्तयेद्धृदि सर्वदा ।
एवं ध्यात्वा हरिं नित्यं साक्षाद्विष्णुमयो भवेत् ॥
मनसैवोपचाराणि— (*Folio* 10*a*)

vv. 257-261—*Printed version* :

मन्त्राधिकारिणस्सर्वे ह्यनन्यशरणा यदि ।
स्नानादिकृतकृत्यः सन् ऊर्ध्वपुण्ड्रः पवित्रधृत् ॥
कृष्णासने सुखासीनः प्राणायामी च न्यासकृत् ।
ध्यायेत्कमलपत्राक्षं जानकीसहितं हरिम् ॥
नैव ध्यानं प्रकुर्वीत विग्रहे सति शार्ङ्गिणः ।
चन्दनागरुकर्पूरवासिते रत्नमण्डपे ॥
वितानैः पुष्पमालाद्यैः धूपैर्दिव्यैर्विराजिते ।
तन्मध्ये कल्पवृक्षस्य छायायां परमासने ॥
नानारत्नमये दिव्ये—

Manuscript :

मन्त्राधिकारिणः सर्वे ह्यनन्य शरणा यदि ।
अनन्यशरणा ये तु तथैवानन्यसाधनाः ॥
अनन्यभोगभोग्या ये तेऽपि सर्वेऽधिकारिणः ।
स्वदारनिरतश्शुद्धो मद्यमांसविवर्जितः ।
नित्यं धर्मरतः शान्तो जितालस्यो जितेन्द्रियः ॥
वैष्णवस्य मनोस्सम्यक् अधिकारी भवेन्नरः ।
प्राप्तमन्त्रस्तु सम्पूज्य गुरुं शक्त्यनुसारतः ॥
जपेन्मन्त्रं सदा मन्त्री यावज्जीवं जितेन्द्रियः ।
स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः कृतकृत्यो यथाविधि ॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रदेहश्च पवित्रीकर एव च ।
कृष्णाजिने कुशे वापि समासीनः सुखासने ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा पश्चान्न्यासं समाचरेत् ॥
ध्यायेत् कमलपत्राक्षं जानकीसहितं हरिम् ।
सालग्रामशिलायां वा तुलस्यां वा कुशेऽपि वा ॥
नैव ध्यानं प्रकुर्वीत विग्रहे सति शार्ङ्गिणः ।
सौवर्णमण्टपे रम्ये नानारत्नसमन्विते ॥
चन्दनागरुकर्पूरनानागन्धसुवासिते ।
वितानैः पुष्पमालाद्यैः सर्वतः समलङ्कृते ॥
दीपैर्विराजिते रम्ये दिव्यधूपसधूपिते ।
तन्मध्ये कल्पवृक्षस्य छायायां परमासने ॥
नानारत्नमये दिव्ये— (*Folia* 11*a-b*)

vv. 265-267—*Printed version* :

पूर्णचन्द्राननं स्निग्धभ्रूयुगं घननासिकम् ।
रम्भोरुद्वयमानीलकुन्तलं स्मितसुन्दरम् ॥
तरुणादित्य संकाशं—

Manuscript :

रुचिरैः स्निग्धकुटिलैः कुन्तलैरुपशोभितम् ।
तरुणादित्य सङ्काशं—
अनर्घमुक्ताफलाभ दन्तावलिविराजितम् ।
संपूर्णचन्द्रसंकाशविस्मिताननसुन्दरम् ॥
दम्भेभहस्तसङ्काश ऊरुयुग्मविराजितम् ।
मृङ्गावलिनिभस्निग्ध वर्णभ्रूयुग्मराजितम् ।
शुभोन्नतसुनासाढ्यं सुश्रोत्राभ्यां विराजितम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वाभरणभूषितम् । (*Folia* 11*b*-12*a*)

vv. 268-272—*Printed version* :

पद्माक्षीं पद्मवदनां नीलकुन्तलमूर्धजाम् ॥
सिंहस्कन्धसु (न्धानु) रूपां तां (सां) कम्बुकण्ठीं सुलोचनाम् ।
हरिचन्दनलिप्ताङ्गीं कस्तूरीतिलकाञ्चिताम् ॥
तरुणादित्यसंकाशां ताटङ्कद्वयमण्डिताम् ।
आरूढयौवनां नित्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
दुकूलवस्त्रसंवीतां भूषणैरुपशोभिताम् ।
भजतां कामदां पद्महस्तां सीतां विचिन्तयेत् ॥

Manuscript :

पद्मपत्रविशालाक्षीं सर्वलक्षणशोभिताम् ।
आरूढयौवनां नित्यां सर्वभूषणभूषिताम् ॥
पूर्णचन्द्राननां सौम्यां नीलकुञ्चितशीर्षजाम् ।
दुकूलवस्त्रसंवीतां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
रत्नकुण्डलसम्युक्तां नानारत्नविभूषिताम् ।
भजतां कामदां पद्महस्तां नित्यां विचिन्तयेत् ॥
(*Folio*—12*a*)

In this instance the manuscript omits *ll.* 2 and 3 of the extract from the printed version.

v. 275—*Printed version* :

नीलं नलं चाङ्गदं च ऋषभं दिक्षुपूजयेत् ।
वसिष्ठो वामदेवश्च—

Manuscript :

नीलं नलं चाङ्गदं च ऋषभं च महाद्युतिम् ।
परितश्चिन्तयन् दिक्षु पूजयेच्च विशेषतः ।
वसिष्ठो वामदेवश्च— (*Folio*—12*a*)

v. 278—*Printed version* :

तृतीयावरणं तस्य तत्र चन्द्रादिदेवताः ।
कुमुदाद्याश्च चण्डाद्या विमाने चान्तरायकाः ॥
एवं ध्यात्वा जगन्नाथं पूजयेन्मनसापि वा ।
षट्सहस्रं जपेन्मन्त्रं जुहुयाच्च सहस्रकम् ॥
जुहुयाच्चरुणा वापि शतं पुष्पाञ्जलिं न्यसेत् ।
एवं संपूज्य—

Manuscript :

तृतीयावरणं प्रोक्तं तत्र चेन्द्रादि देवताः ।
ततश्च कुमुदाद्याश्च चण्डादिद्वारपालकाः ॥
विमानपुरुषश्चापि पूजनीयो यथाक्रमात् ।
एवं ध्यात्वा जगन्नाथं पूजयेत्प्रयतात्मवान् ॥
मनसा वापि भक्त्या च पूजयित्वा जपेन्मनुम् ।
षट्सहस्रं जपेन्नित्यं जुहुयाच्च विशेषतः ॥
अष्टोत्तरसहस्रं वा त्रिसन्ध्यासु जपेत्सदा ।
सहस्रं वा शतं वाऽपि जुहुयाच्चरुणैव तु ॥
शतं पुष्पाञ्जलिं दद्यात् तन्मन्त्रेणैव वैष्णवः ।
एवं संपूज्य— (*Folia* 12*a*—12*b*)

(*To be continued*)

MANUSCRIPTS NOTES

By K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L.

Some Hitherto-Unknown Works

THE SŪRYASIDDHĀNTAVYĀKHYĀ OF BHŪTIVIṢṆU

Searching for rare astronomical works in the Adyar Library, I happened to come across an old *Srītāla* MS. written in *Grantha* and bearing the shelf-number 21. N. 8. The MS. bore three title-slips giving the contents as below :

(1) *Jyotiṣagranthaḥ*
(2) ,,
(3) *Sūryasiddhāntavivaraṇam*

As these title-slips were not specific with regard to the contents, I was induced to an examination of the MS. On examination I found that No. 1 was the *Pañcabodhagaṇita*, No. 2 a fragment of a commentary on the *Sūryasiddhānta*, by *Bhūtiviṣṇu*, and No. 3 the *Sūryasiddhāntavivaraṇa* of the well known *Parameśvara*, disciple of *Rudra*. Our attention is here arrested by No. 2, namely *Bhūtiviṣṇu's Sūryasiddhāntavyākhyā* which is an hitherto unknown work. There is no notice of the commentary or of the author in either Aufrecht's *C.C.*, Dikshit's *Bhāratīyajyotiṣaśāstra*, or in the catalogues of the various Oriental Manuscripts Libraries. The introductory verses of the commentary inform us that the author belonged to *Hastigiri* (Conjeevaram) and that he was the son of *Devarāja* and the grandson of *Bhūtiviṣṇu*.

He refers to another work of his, namely the *Bhāṭṭapradīpa*, a commentary on the *Āryabhaṭīya*. This work has yet to be discovered. Unfortunately the MS. contains only a fragment of the *Sūryasiddhāntavyākhyā* and there is no clue to the author's date except his references to *Śrīpati* which enable us to assign him to a date later than the beginning of the 11th century A.D. The fragment, so far as it is available, is here presented with the hope

that it will induce manuscriptologists in general and students of Indian astronomy in particular, to a search for further MSS. of this as well as for MSS. of other works of the author who had so long remained unknown to us.

सूर्यसिद्धान्तव्याख्या—भूतिविष्णुकृता

॥ हरिः ओम् ॥

भगवति कुरुत दृढतरां भक्तिं प्रह्वप्रसादकृतदीक्षे ।
करिशिखरिकृतनिवासे देवे श्रीवल्लभे तस्मिन् ॥
गर्गान्वयशिरोरत्नं देवराजो महामतिः ।
भूतिविष्णुसुतः श्रीमानभूद्भूलोकभूषणम् ॥
भूतिविष्णुरभूत्पुत्रो ज्येष्ठस्तस्य सतां मतः ।
प्रतिभानवतां श्रेष्ठो धीमाञ्शब्देन सत्कृतः ॥
व्याचिख्यासा वर्तते सूर्यलब्धे
सिद्धान्ते ऽस्मिंस्तस्य मे भूतिविष्णोः ।
हस्तिक्ष्माभृन्मौलिरत्नं रमेश-
स्तत्साफल्यं कल्पयेदल्पबुद्धेः ॥

अत्र सिद्धान्तलक्षणं श्रीपतिराह—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्ण्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धकुशलैः ॥ इति ।

भगवतो भास्करादिष्टदैवतालब्धविद्यो मयस्तु लब्धिप्रकारं वक्तुकामस्ताव-दिष्टदेवतां नमस्करोति—अचिन्त्येति । आत्मनो वरदानकालमाह—अल्पाव-शिष्ट इति । ब्रह्मणः परमायुः शतं तस्य परमायुषो ऽर्धं द्वे । तस्य परार्धद्वयस्य पूर्वं गतम् । द्वितीये ऽर्धे प्रथमे वत्सरे प्रथमे मासि प्रथमे दिने चतुर्दश मनवः ।

तेषां गताः षट्। सप्तमस्य मनोरष्टाविंशे युगे प्रथमे पादे कृतयुगे ऽल्पावशिष्टे सति ज्योतिषां गतिज्ञानस्य कारणं शास्त्रं जिज्ञासुर्विवस्वन्तमाराधयंस्तपस्तेपे। विवस्वत्प्रसादक्रममाह—तोषितस्तपसेत्यादि। ग्रहाणां चरितं ग्रहचरितं ग्रहचरितज्ञानोपायम्। तद्दानप्रकारमाह—विदितस्ते मया भाव इति। दद्यां दापयिष्यामीत्यर्थः। स्वयमनुक्तेः कारणमाह—शृणुष्वेति। कृतावधानस्यैवायमधिकार इति ज्ञापयति—एकमना इति। नाहं स्वयमेव वदामीत्याह—शास्त्रमाद्यमिति। अनेकेषु युगेषु महर्षिभ्य एकप्रकारमेव कथितं भगवता भास्करेण यच्छास्त्रं तदेव मया कथ्यते। युगे युगे कालभेद एव भवति। प्रवहानिलानामनेकप्रकारत्वात् ग्रहाणां प्रतिदिनप्रवृत्ताया मध्यगतेरभेदात्कालभेद इत्युक्ते कालभेदमाह—'भूतानामन्तकृत्काल' इत्यादि 'तया होरात्रसंख्यया' इत्यन्तम्। सर्वभूतानामन्तकृत्कश्चित्कालः स एकः। अन्यः कलनात्मकः। कालज्ञाने ऽस्माभिः ग्रहगणितार्थमिदानीमेतावान्गत इति ज्ञेयात्मको ऽयं कलनात्मकः कालो द्विविधः। एकः स्थूलत्वान्मूर्तः। अन्यः सूक्ष्मत्वादमूर्तः। मूर्तत्वादस्मज्ज्ञानयोग्यत्वम्। तदयोग्यत्वममूर्तत्वम्। तथा च श्रीपतिः—

अक्ष्णोर्निमेषः कथितो निमेषस्त्रिंशद्विभागो ऽस्य च तत्परा स्यात्।
शतांशकस्तस्य त्रुटिर्निरुक्ता सर्वज्ञगम्या यदि हन्त सा स्यात्॥

इति। अत्रामूर्तविभागो नोक्तः। तेषां ज्ञानायोग्यत्वात्। मूर्तानां विभागमाह षड्भिः प्राणैरिति। व्याध्याद्यनुपहतस्य पुरुषस्योच्छ्वासात्मना परिणतैः षड्भिः प्राणैर्नाक्षत्रदिनस्य षष्ट्यंशरूपनाडिकायाः षष्ट्यंशरूपा विनाडी स्यात्। तथा चार्यभटः—

गुर्वक्षराणि षष्टिर्विनाडिकाक्षी षडेव च प्राणाः। इति।

अश्विन्यादीनां नक्षत्राणामन्यतमस्योदयादुदयं नाक्षत्राहोरात्रम्। नाक्षत्रदिनमासवर्षाणि चतुर्दशाध्याये वक्ष्यति।

भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रदिनमुच्यते। इति।

अर्कस्योदयादुदयमर्कस्य सावनं भवतीत्युक्तम्। एवमन्यग्रहाणामपि सावनाहानि भवन्ति। तथा च **भाट्टप्रदीपे** ऽस्माभिरुक्तम्—

एवं हि तत्तद्ग्रहसंभवानि स्युः सावनान्यत्र तु वासराणि । इति ।

अत्रापि वक्ष्यति—

भोदया भगणैः स्वैः स्वैरूनास्तस्योदया युगे । इति ।

तिथिभिस्तद्वर्त्तिंत्रशतैन्दवो मासः । रवे राशे राश्यन्तरप्राप्तिः संक्रान्तिः । तया संक्रान्त्या सौरमासः । एवमार्क्षादिभिरपि द्वादशभिर्मासैस्तद्वर्षाणि भवन्ति । दिव्यं तदहरिति । तच्छब्देनासन्नतया सौरवर्षं परामृश्यते । न त्वन्यानि वर्षाणि । ऐन्दवं ज्ञापयति—

सूर्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः । इति ।

षष्टिवर्षम् । अतो दिव्यासुरयोरहोरात्रयोरेव भेदाः । न वर्षस्य भेदः । तद्द्वादशसहस्राणि दिव्यं चतुर्युगं भवति । तच्चतुर्युगं सूर्याब्दसंख्ययायुताहतैर्द्वि-त्रिसागरैस्तथेति । खचतुष्करदार्णवैरित्यर्थः । युगपादानामन्योन्यविषमत्वमाह— धर्मपादव्यवस्थयेति । कृतयुगे धर्मश्चतुष्पात् । त्रेतायां त्रिपात् । द्वापरे द्विपात् । अनेन धर्मदृष्टान्तेन पूर्णधर्माणां पूर्णमायुर्भवति । धर्मक्षयसदृशमायुःक्षयोऽपि भवतीति ज्ञापयति । तथा च श्रीविष्णुपुराणे—

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृतत्रेतादिषु त्वेषां वयो ह्रसति पादशः ॥

इति । एवं धर्मानुगुण्येन क्षीयमाणानां कालानां कृतादीनां वर्षसंख्यामाह— युगस्य दशमो भाग इति । एवमुक्तकालस्य तु युगादेरुक्तवर्षस्य षष्ठों ऽशः स्वस्व संध्या च संध्यांशश्च भवति । मन्वन्तरं मनोः कालः । मन्वन्तरस्यान्ते कृतयुगपरिमितः कालो मनुसंधिः । अस्य मनोरयं काल इत्यनिर्धार्यमाणः स कालो जलप्लवः । अस्य जलप्लवत्वं भूमावेव न ग्रहकक्षायाम् । प्रतिमनु चतुर्युगाणां सैकसप्ततित्वाच्चतुर्दशानां मनूनां संहत्य युगसंख्या वेदाङ्कनन्दाः । पञ्चदशानां मनुसंधीनां चतुर्युगप्रमाणानि षट् । अतः संहत्य ब्रह्मणो दिनं सहस्रयुगम् । तदाह—इत्थं युगसहस्रेणेति । एवं युगसहस्ररूपः कालो भूतानामन्तकृत्काल इति पूर्वोक्तः । तस्य शर्वरी च तावती युगसहस्रं ब्रह्मणो रात्रिरित्यर्थः ।

तयाहोरात्रसंख्यया ब्रह्मणः परमायुः शतं वर्षाणि । तस्य परमायुषो युगसंख्या खखशून्यव्योमनेत्रर्षयः । अत्र श्रीपतिः—

प्राणः स्याद्दशभिरिहाक्षैरर्द्रिमात्रैः षट् प्राणैर्भवति विनाडिका हि साक्षीं ।
षष्ट्यासां भवति घटी तदीयषष्ट्याहोरात्रं निगदितमेतदार्क्षमेव ॥
काष्ठा स्मृताष्टादशभिर्निमेषैः कला च काष्ठादशकत्रयेण ।
त्रिंशत्कलाः स्याद्घटिका घटीभ्यां क्षणः क्षणास्त्रिंशदहर्निशं वा ॥
मासः प्रोक्तस्त्रिंशताहर्निशानां द्विघ्नैः षड्भिस्तैश्च वर्षं प्रदिष्टम् ।
. . . . . ॥
सहस्रनिघ्नी रदवेदसंख्या कलिप्रमाणं स्मृतमर्कवर्षैः ।
तद्द्वापरं द्विघ्नमथ त्रिनिघ्नं त्रेता कृतघ्नं कृतमप्युशन्ति ॥
प्रत्येकमेषां कृतपूर्वकाणां संध्या चतुर्णां च तदर्कभागः ।
संध्यांशकस्तत्परिमाण उक्तस्तदन्वितानामियमब्दसंख्या ॥
चतुर्युगं स्यादयुताहतैस्तैर्दन्ताब्धिभिस्तैर्मनुरेकशैलैः ।
द्विसप्तसंख्यैर्मनुभिश्च कल्पं संध्यांशसंध्यासहितैर्वदन्ति ॥
आद्यन्तमध्येषु च संधयः स्युः कृताब्दतुल्या नियतं मनूनाम् ।
तैः पिण्डितैः षट् च चतुर्युगाणि तेषां सहस्रेण ततो हि कल्पः ॥
कल्पो धातुर्दिनमथ निशा तावती तस्य चाहो-
रात्रं कल्पद्वितयमनया संख्ययासौ शतायुः ।
यत्तस्यायुस्तदपि च महाकल्प इत्यूह्यमाद्यैः
कालानन्त्यात्सरसिजभुवो ये गतास्तान्न विद्मः ॥

इति । अथास्य ब्रह्मणो गतकालमाह—आयुषो ऽर्धमितं कस्येति । कस्य ब्रह्मण इतं गतम् । पञ्चाशद्वर्षं गतमित्यर्थः । शेषादायुरुत्तरार्धादादित आदौ । सप्तम्यर्थे तसिः । अयं कल्पः प्रथम इत्यर्थः । अस्मात्कल्पाच्चतुर्दशमनुभोग-रूपात् षण्मनवो गताः । सप्तमस्य मनोर्युगानां त्रिघनो गतः । अष्टसप्त-विंशतिर्गता । अष्टाविंशाच्चतुर्युगादेतत्कृतयुगं गतम् । अत्र श्रीपतिः—

वर्तमानकदिने मनवः षट् सप्तमस्य च चतुर्युगसंख्या ।
भैर्मितानु च युगत्रयमन्यद्धारताद्रुदिनाच्च गतं प्राक् ॥

स्वायंभुवाख्यो मनुराद्य आसीत्स्वारोचिषश्चोत्तमतामसाख्यौ ।
जातौ ततो रैवतचाक्षुषौ च वैवस्वतः संप्रति सप्तमो ऽयम् ॥

अत्र श्रीपराशरः—

स्वायंभुवमनुः पूर्वं स्वारोचिषमनुस्तथा ।
उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥
षडेते मनवो ऽतीताः सांप्रतस्तु रवेः सुतः ।
अस्य मन्वन्तरं ह्येतत्सावर्णिस्तु ततः परम् ॥
नवमो रत्नसावर्णिर्भविष्यति मुने मनुः ।
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति मुने मनुः ॥
एकादशश्च भविता दक्षसावर्णिको मनुः ।
रुद्रपुत्रस्तु सावर्णिर्भविता द्वादशो मनुः ॥
त्रयोदशो रौच्यमानो भविष्यति मुने मनुः ।
भौत्यश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेयो भविता मनुः ॥

अथ गणितकर्मारभते—अतः कालमिति । अतः षष्ठ्यर्थे तसिः । एषामित्यर्थः । गतमनूनां वर्तमानस्य वैवस्वतस्य तं गतं कालं प्रसंख्याय ज्ञात्वा संख्यामेकत्र पिण्डयेत् । सृष्टिकाले ग्रहाणामविद्यमानत्वात् तस्य कालः स्यात् क्षेपार्थ इति तस्यापोह्यत्वात् तस्य ज्ञानायाह—ग्रहर्क्षेति । कृताद्रिवेदाः चतुःसप्तत्यधिकचतुः-शतम् । एते दिव्याब्दाः । ते च कीदृशा इत्याह—शतघ्ना इति । एते मानुषा-ब्दत्वे खखाभ्रवेदर्तुखसप्तेन्दवः । अथ ग्रहाणां पश्चाद्व्रजतामपि प्राग्गतित्वस्य दृष्टिसंवादकारणमाह—पश्चाद्व्रजन्त इति । अत ऊर्ध्वस्थितासु स्वस्वकक्षा-संवेगैः प्रवहादिवातैः स्वबलानुरूपं न्यूना अतिजवात् पश्चाद्व्रजन्तो ग्रहा नक्षत्राणि च भवन्ति । तत्र नक्षत्राणि स्वस्वकक्षायां एकमण्डलं पूर्णं भ्रमन्ति । ग्रहास्त्वन्योन्यं न्यूनाधिकशक्तिभिः प्रवहादिभिर्न्यूना स्वस्वकक्षासु लम्बन्ते । तच्च लम्बनं योजनरूपेण सर्वेषां तुल्यम् । अत्र प्रयोजनपरिमाणं श्रीपतिराह—

वेश्मान्तःपतितेषु भास्करकरेष्वालोक्यते यद्रजः
स प्रोक्तः परमाणुरष्टगुणितैस्तैरेव रेणुर्भवेत्

तैर्वालाग्रमथाष्टभिः कचमुखैर्लिक्षा च यूकाष्टभिः
स्यात्ताभिश्च तदष्टकेन च यवो ऽष्टाभिश्च तैरङ्गुलम् ॥
स्यात्तैर्द्वादशाभिर्वितस्तिरुदिता हस्तश्च ताभ्यां पुन-
श्चायं हस्तचतुष्टयेन धनुषां क्रोशः सहस्रद्वयम् ।
एकं क्रोशचतुष्टयेन गदितं सांवत्सरैर्योजनं
कक्षा भूग्रहधिष्ण्यबिम्बपरिधिव्यासादि संचिन्तयेत् ॥

इति । एवं सर्वग्रहाणां प्रतीचीं गच्छतां गमनवेगो ऽतुल्यः स्वस्वकक्षायाः पूरणं प्रति लम्बनमेव योजनरूपेण तुल्यम् । तच्च नन्देषुवसुरुद्रसंख्यम् । तदेव ग्रहाणां प्राग्गतित्वेन कल्प्यते । भगणैर्नक्षत्रगणैर्हेतुभूतैः प्रत्यहं गतिः कल्प्यते । एतदुक्तं भवति—अश्विन्यादिनक्षत्रेषु यो नक्षत्रेण तुल्यो ग्रहः पूर्वदिने दृष्टः तस्माद्दिनाल्लम्बनमुत्तरदिने संभवति । सा तद्दिनभुक्तिरिति सर्वग्रहाणां योजनरूपेण तुल्यत्वे ऽपि कालात्मत्वं तुल्यं प्रतिपादयति ।

परिणाहवशाद् भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते ।

पूर्वोक्ताया गतेर्योजनत्वात्तुल्यत्वे ऽप्यपरिणाहवशात् रा . . त्मना हि संपाद्यते । तथा द्वादशाध्याये ऽपि वक्ष्यति ।

महत्या कक्षया भागा महान्तो ऽल्पास्ततो ऽल्पया । इति ।

तथा चार्यभटः—

अल्पे हि मण्डले ऽल्पा महति महान्तश्च राशयो ज्ञेयाः । इति ।

तद्वशात् कक्षावशात् भानि नक्षत्राणि भुञ्जते ग्रहाः नक्षत्राण्यतिक्रामन्तीत्यर्थः । तेषां नक्षत्राणां परिवर्तने पौष्णान्तः रेवत्यतिक्रमणान्तः भगणो राशिगणः । एतदुक्तं भवति ।

MṚṢISAURA

In a Telugu palm-leaf codex bearing the shelf-number 29. J. 4 in the Adyar Library and containing the *Ṛcakalpa* and the *Taittirīyāraṇyaka*, there are found at the end in the same script

7 leaves of a treatise entitled *Mṛṣisaura* which is a sort of index to *Saurya* hymns. The name of the author does not appear in the MS. No other MS. of the work is known to exist; nor is there any reference to it in the literature so far known to us. The title *Mṛṣisaura* instead of *Ṛṣisaura*, is mysterious. It is written clearly so in the margin of fol. 1*a*. The MS. is incomplete. The available portion is reproduced below, the *Ṛks* being abbreviated.

श्रीरस्तु । अथ सौर्याणां मन्त्राणामृक्संख्या देवताश्च्छन्दांसि पुनर्वक्ष्यामः । पूर्वाचार्यक्रमे चैतत्सर्वं पुरा दृष्टं शौनकादिभिराचार्यैः । जपतां तु प्रत्यक्षार्थमिदानीं तन्मयोच्यते । उदुत्यं जातवेदसमिति त्रयोदशर्चस्य सूक्तस्य कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । सूर्यो देवता । नवाद्या गायत्री छन्दः । उद्वयं तमसस्परीति चतस्रो ऽनुष्टुभः । उद्यन्नद्येत्ययं तृचो रोगघ्न उपनिषदन्त्यो ऽर्धर्चशो द्वेषं नाशनी ॥ हरिः ओम् ॥

उदुत्यं जातवेदसं०

चित्रं देवानामिति षळर्चस्य सूक्तस्य आङ्गिरसपुत्रः कुत्स ऋषिः । सूर्यो देवता । त्रिषुप् छन्दः ॥

चित्रं देवानां०

बण्महां असीत्येतयोर्द्वयोः भृगुपुत्रो जमदग्निर्ऋषिः । सूर्यो देवता । पूर्वा बृहत्युत्तरा सतोबृहती ॥

बण्महां असि०

नमो मित्रस्येति द्वादशर्चस्य सूक्तस्य सूर्यपुत्रो ऽभितप ऋषिः । सूर्यो देवता । जगती छन्दः । शं नो भवेति त्रिष्टुप् ॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य०

सूर्यो नो दिवस्पात्वेति पञ्चदशर्चस्य सूर्यपुत्रश्च ऋषिः । सूर्यो देवता । गायत्री छन्दः ॥

सूर्यो नो दिवस्पातु०

विभ्राड्बृहत्विति चतुष्कर्चस्य सूक्तस्य सूर्यपुत्रो विभ्राडृषिः । सूर्यो देवता । जगती छन्दः । विभ्राड् ज्योतिषेत्यास्तारपङ्क्तिः ॥

बिभ्राड्बृहत्पिबतु०

आयं गौरिति तृचस्य सूक्तस्य स्वायंभूः सर्वराज ऋषिः । सूर्यो देवता । गायत्री छन्दः ।

आयं गौः०

ऋतं च सत्यं चेति तृचस्य मन्त्रस्य अघमर्षण ऋषिः । भाववृत्तो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्०

THE SANDHYĀVANDANABHĀṢYA OF RĀMĀS'RAMA

The Adyar Library possesses a *Devanāgarī* paper MS. of Bhaṭṭoji Dikṣitā's *Gotrapravaranirṇaya*. This bears the shelf-number 41. D. 37. A leaf pasted over the front cover of this contains a fragment of a *Sandhyāvandanabhāṣya* by Rāmās'rama. So far as I am aware, this is the only MS. of the work now known to us and this is the first time that the work receives a notice. Unfortunately there is only a small fragment extending over one page which does not go beyond the introductory portion. The entire fragment will be reproduced in the Descriptive Catalogue of the Library, to be issued in the near future. The authorship of the *Bhāṣya* is known from the following of the introductory verses :

आलोच्याप्यखिलश्रुतिस्मृतिपुराणाद्यर्थनिर्णायकं
भाष्यं वेदवचोऽर्थसंशयसमुच्छेदाय दृष्ट्वा मुहुः ।
विद्वल्लोकहिताय नायतगिरा सारार्थमत्या हितं
सन्ध्यातत्त्वमतिस्फुटं प्रकुरुते रामाश्रमाख्यो यतिः ॥

It is also corroborated by the fact that the leaf containing the fragment is found along with a work of Bhaṭṭoji Dikṣita, father of Rāmās'rama.

The cover of the MS. contains a horoscope dated *Saṃvat* 1712, *Saka* 1577 (A.D. 1655).

THE DATE AND WORKS OF NAIMIṢASTHA RĀMACANDRA

By H. G. Narahari, M.A.

(*continued from p.* 40 *of the previous issue*)

S'ĀNKHĀYANAGṚHYASŪTRAPADDHATIḤ

An Ms. of the *S'ānkhāyanagṛhyasūtrapaddhatiḥ* exists in Berlin and is mentioned by *Weber* on p. 34 of his *Verzeichniss der Sanskrit-Handschriften* (*der Königlichen Bibliothek in Berlin*). This is a commentary on the *Gṛhyasūtra* of S'ānkhāyana by Rāmacandra who is here called *Naimiṣīya Somasud Rāmacandra*. The work consists of *five* Adhyāyas and like the *Navakuṇḍavidhiḥ*, begins with the verse *Sūnoḥ S'rīdhara mālavasya* etc., thereby conclusively proving the identity of its author with that of the *Navakuṇḍavidhiḥ*.

S'ULBAPARIS'IṢṬAVYĀKHYĀ

This is a commentary on Kātyāyana's *S'ūlba Sūtras* by Rāmacandra. A manuscript of this work is noticed under the number 99 by Peterson on pp. 6 ff. of his *fourth* Report. The final colophon of this manuscript gives it the title *S'ulbasūtravṛttiḥ*. The colophon runs: *Iti nimiṣīya somasud rāmacandrācārya-kṛtāyām s'ulbasūtravṛttau ṣaṣṭhī Kaṇḍikā samāptā*.

Here, as well as in the first verse which runs :

रामो नैमिषवास्तव्यः सोमपीथी गुरून्हरिम् ।
प्रणम्य वृत्तिमाधत्ते शुल्बसूत्रेष्वविस्तराम् ॥

we are informed that its author is Rāmacandra, the Soma-sacrificer who lived in the Naimiṣa forest. In the course of the work,[1] it is also stated that the spiritual name of Rāmacandra is

[1] उच्छेत्तुं जनमोहपान(नि)रतं त्रातुं महीदेवता
देवेन्द्राश्रमनामरामउदभूत्तस्यानुकम्पापदम् ।

Devendrāśrama,[1] and that he wrote his *Śulbasūtravṛtti* for the benefit of a pupil of his named Kṛṣṇa.

ŚULBASŪTRAVĀRTIKA

No independent MSS. of this work seem to be available, and the fact that our author wrote a work of this name is known to us through a single reference to it by the author himself in the previous work wherein the second introductory verse runs thus :[2]

उद्धृत्य सारभूतार्थं स्वकृताच्छुल्बवार्तिकात् ।
सूत्रार्थविवृतिद्वारा बालेभ्यः प्रददे स्फुटम् ॥

SAMARASĀRA

Aufrecht seems to think that the *Samarasāra* and the *Samarasārarasaṅgraha* are two different works for, *twice* (CC.I. 513*a*, 697) he separates these two names and makes independent entries under each. But this supposition of his is disproved by the MSS. in the India Office Library which point out clearly that the two titles belong to the same work. There are *five* MSS. of the work in the India Office Library ; *four* (*Eggeling* 3118 to 3120 ; *Keith* 6446) out of these clearly go by the name of *Samarasāra*, while the remaining MS. (*Eggeling* 3117) mentions both the names. This last MS. which contains the text as well as the commentary thereon by the author's brother, Bharata, calls itself *Samarasāra* in so far as its textual portions are concerned. The final colophon of the text runs : *Iti śrī rāmavājapeyaviracitaḥ samarasārākhyo(')yam*

सम्राडन्वयगोपयाज्ञिकसुतश्रीनेयजः कृष्ण इ-
त्यास्ते तस्य कृते कृतेति विवृतिः शुल्बस्य रामः स्फुटम् ॥

(Peterson, *loc. cit.*).

[1] Peterson (V *Report*, p. lix) hence thinks that Naimiṣastha Rāmacandra may be the same as the author of the *Purascaraṇa Candrikā* who is also called Devendrāśrama. MSS. of this work are abundant in Bengal and in N. W. Provinces. A work of this name is quoted by the *Tārābhaktisudhārṇava* of Nṛsimha, an MS. of which exists the India Office Library (*Eggeling* 2596).

[2] Peterson, IV *Report*, p. 6.

grantha(s) samāptaḥ; but the fact that the colophon of some of the chapters of the commentary runs: *Iti samarasārasaṅgrahaṭīkāyām bharataviracitāyām* ..... clearly shows that the work was also called *Samarasārasaṅgrahaḥ*.

Nor is *Aufrecht* right when he seems to think[1] that Naimiṣastha Rāmacandra, the author of the *Samarasāra* wrote also a commentary on his own work. MSS. of the work found in the India Office Library (*Eggeling*, 3117 & 3118; *Keith*, 6446), in the Calcutta Sanskrit College (Nos. 147 & 148)[2], and in Jammu (*Stein* 2775, 2913) mention the commentator Bharata, the younger brother of the author. *Two* of the Kashmir MSS. (*Stein*, 3033, 2799), however, contain different commentaries, but their authors are anonymous.

Regarding the nature of the work, *Aufrecht* (CC.I. 697*a*) says that it consists mainly of 'prognostics derived from mystic circles, particular stellar conjunctions, the turn of the breath, the flight of birds and such like, of success or defeat in warfare etc. .... This topic is generally classed with Jyotiṣa". According to *Colebrooke's* description of the India Office MS. (*Eggeling* 3117), the *Samarasāra (-saṅgraha)* is a versified treatise on supernatural devices (especially by means of the letters of the alphabet) supposed to ensure success in warfare.

The final portion of the text which runs:

वंशे वत्समुनीश्वरस्य शिवदासाख्यादुरुख्यातितः
सम्राडग्निचिदाप यस्य जनकः श्रीसूर्यदासो जनिम् ।
यन्मातुर्यशसा दिशो दश विशालाक्ष्या (वलक्षा व्यधात्)
स प्राज्यस्वरशास्त्रसारविचितिं रामो वसन्नैमिषे ॥
इति श्रीरामवाजपेयिविरचितः समरसाराख्यो(ऽ)यं ग्रन्थः समाप्तः ।

informs us that Rāmacandra Vājapeyin, the author of the *Samarasāra* is the son of Sūryadāsa, and grandson of Śivadāsa of the

[1] *CC.*, I, 513*a*.

[2] *Descriptive Catalogue of MSS.*, IX. 141 ff.

family of Vatsa Munis'vara, and that he is a resident of Naimiṣa forest. The commentary of the work concludes :

ग्रन्थकृतो रामस्य भ्राता भरतो ल(घुं वि)द्वान् ।
टीकामेनामकरोत्तद्ग्रन्थार्थप्रकाशिकां सरलाम् ॥
इति श्रीरामचन्द्रसोमयाजिविरचितसमरसारटीका भरतकृता समाप्ता ।

and from it we learn that the commentator is the author's brother Bharata and that the name of his commentary is *Saralā*.

YANTRAPRAKĀS'AḤ

This is an astrological work. A manuscript of it is noticed by Peterson on p. 54 of his *fourth* Report. The MS. contains the text as well as the commentary thereon by the author himself [1] who is easily identified as Naimiṣastha Rāmacandra for, even in this work, he repeats the same genealogy which he mentions in his other works. The additional information supplied by this work is that his Great-grand-father is *Saṅkramadarpaṇa*, and that he had a preceptor by name *Hīrasvāmin*. The following passages [2] give this information :

आसीन्मालवदेशमण्डनमणिः श्रीश्रीधराचार्य इ-
त्युद्गीतो भुवने समाधिसमये साक्षात्कृतोमापतिः ।
श्रीवत्सान्वयसागरामृतकरः श्रुत्यब्धिकुम्भोद्भवः
कैवल्यावगतेरवाप्तमनुजाल(भ्या)खिलप्रत्ययः ॥
. . . . . .
सूनुः संक्रमदर्पणो गुणगणस्यास्यामवत्कोविदो
विख्यातः शिवदासमिश्र इति तत्पुत्रो विभाति क्षितौ ।
वेदाम्भोनिधिपारगः पृथुयशाः श्रीसूर्यदासाभिधो
वंश्याम्भोरुहवृन्दवासरमणिः श्रौताग्निसेवापरः ॥

[1] This is supported by the final colophon of the work (Peterson, IV, 57, which runs : इति श्रीमहेश्वराचार्यश्रीरामचन्द्रविरचितायां स्वविरचितयन्त्रप्रकाशटीकायां कुतूहलयन्त्रप्रकाशनो नाम षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

[2] Peterson, *loc. cit.*, pp. 55 ff.

. . . . . .

नत्वा हीरस्वामिनमनुग्रहात्तस्य लब्धविशदमतिः ।
कुर्वे ऽथ विशालाक्षीतनयो यन्त्रप्रकाशमहम् ॥

. . . . . .

वत्सस्यास्ते महर्षेः प्रयततरकुले सर्वविद्याविदग्धः
सद्बुद्धिः शैवदा(सो बु)धनलिनरविर्वीक्षितः सूर्यदासः ।
तत्सूनू रामचन्द्रो गुरुगुरुकृपयाध्यायमेतं तु षष्ठं
वैशालाक्षेय आधाद्बहुलकुतुककृच्चानुयन्त्रप्रकाशे ॥

The source as well as the extent of his learning is pointed out by the author in the following *two* verses :

सावित्री शिशुनैव यच्चिरमभूद्भ्राता मया भक्तितः
काश्यां स्पर्शमदाच्च कश्चन सुरो यच्छ्रीभवान्याः पुरः ।
शैवाजो(ऽ)पि च पर्यचाययदलं यद्दीक्षया श्रीगुरु-
स्तत्तद्दैभवतो ममामलमतौ श्रीभारती भासते ॥
मीमांसाद्वयमूलया फणिपतिप्रोद्गीतभाष्यामृता-
साराभ्युक्षितपाणिनीयधरणौ साहित्यबीजोत्थया ।
सांख्यन्यायपुराणपल्लवितया श्रीरामधी (विद्यया)
वेदाङ्गादिफलैः सदुक्तिकुसुमैः को वा न स(न्तो)ष्यते ॥

NĀḌĪPARĪKṢĀ

This is a medical work by our author. There is an MS. of the work in the Durbar Library, Nepal. It is noticed on pp. 198 ff of the Descriptive Catalogue of MSS. in that Library by Haraprasad Sastri. In the first verse, the author, *Naimiṣa Rāma* or *Rāma-candra Somayāji* mentions his father *Agnicit Sūryadāsa*, which fact proves that he is the same as the author of the works noticed above. The latter-half of the verse at the beginning runs :

सम्राजो ऽग्निचितस्सुतः सुकृतिनः श्री सूर्यदासस्य यो ।
रामो नैमिषमाश्रितः स कुरुते नाड्यादिलक्ष्मोच्चयम् ॥

In the final colophon[1] of the work, the author styles himself *Rāmacandra Somayāji*, a name which, as has been seen above, is used by him in some of his other works also. The work contains the following chronogram :

एकोनतिथिशरमिति . . . . . विक्रमार्कनृपात् ।
विहितं प्रकरणमेतत्कविना रामेण नैमिषारण्ये ॥

Basing his conclusion on this chronogram, Haraprasad Sastri wrote[2] that the work was composed in Saṁvat 1405; but it is impossible to accept such an early date for this work because we know that the same author composed his *Kundākṛtiḥ* in Saṁvat 1506. Prof. Velankar's suggestion[3] that the first line of the chronogram ought to be *Eko na s'aratithimite* instead of *Eko na tithis'aramite* seems to be plausible, for then the date of composition of the work would be Saṁvat 1504 (A.D. 1447), quite in keeping with the date of the *Kundākṛtiḥ* whose date is known.

S.B. Dikshit states[4] that a commentary on the *Karaṇa-kutūhala*, dated S'aka 1482 quotes from a *Kalpadrumakaraṇa* of a Rāmacandra. Though the paucity of information regarding this author does not allow his identity with Naimiṣastha Rāmacandra, the date of the work, however, does not come into conflict with such a supposition.

The following, therefore, are definitely the works of *Naimiṣastha Rāmacandra :*

(1) *Navakuṇḍavidhiḥ*, (2) *Karmadīpikā*, (3) *S'ānkhāyana-gṛhyasūtrapaddhatiḥ*, (4) *Sulbapariś'iṣṭavyākhyā*, (5) *Sulbavārtika*, (6) *Samarasāra*, (7) *Yantraprakāś'a* with commentary and (8) *Nāḍīparīkṣā*; out of these the first *five* deal with the sacrificial science, and the remaining *three* with subjects ancillary to it *i.e.*,

[1] The colophon runs : इति सम्राडग्निचित्सूर्यदासात्मजरामचन्द्रसोमयाजिकृतं नाड्यादि-परीक्षाप्रकरणं समाप्तं (Haraprasad Sastri, *op. cit.*, p. 199).

[2] *Report on the search of MSS.* (1895—1900), p. 10.

[3] *Descriptive Catalogue of MSS. in the B.B.R.A.S. Library*, p. 132*b*.

[4] *History of Indian Astronomy* (in Marāṭhi), p. 267.

Astrology and Medicine; of the *three* works which belong to the latter class, the first *two* deal with Astrology, and the *last* with Medicine.

Regarding the author's genealogy, we know that he traces his descent from *Śrīdhara* of Mālava. *Śrīdhara's* son was *Sankramadarpaṇa* who was the father of *Śivadāsa*. *Śivadāsa's* son was *Sūryadāsa* who is the father of our author, *Naimiṣastha Rāmacandra*. The preceptor of our author is *Hīrasvāmin*. He had a younger brother named *Bharata* who wrote a commentary called *saraḷā* on his *Samarasāra*. The name of his mother is *Viśālākṣī*. The following genealogical tree may therefore be drawn:

Śrīdhara Mālava
|
Sankramadarpaṇa
|
Śivadāsa
|
Sūryadāsa (m. Viśālākṣī)
|
Rāmacandra (*alias* Devendrāśrama) Bharata
(pupil of Hīrasvāmin and teacher of Kṛṣṇa)

His date is definitely known. He wrote his *Navakuṇḍavidhiḥ* in A.D. 1449 and the *Nāḍīparīkṣā* two years earlier (*i.e.*, in A.D. 1447). The period of his literary activity can, therefore, have been between C. 1430 A.D. and 1460 A.D.

As regards his literary attainments, he seems to have been a profound scholar, well-versed in the different branches of learning, though his chosen field seems to be the science of sacrifice.

Of the lingering dominance of the sacrificial cult in *fifteenth* century India, and of the existence then of people who dedicated their lives to the study of this Science and its ancillaries, we have, therefore, ample evidence in *Naimiṣastha Rāmacandra*.

REVIEWS

Annual Report of the Archaeological Department of His Exalted Highness the Nizam's Dominions, Fasli 1346 (1936-37 A.C.), Royal Qto., x, 86, with 20 plates, 1939. Price Rs. 5.

The twenty-first volume of the series of reports presented annually by the Director of Archaeology in H. E. H. the Nizam's Dominions is on the lines of its predecessors. It is mostly taken up with a narrative of the routine duties of the Department and describes briefly the conservation, excavation and survey work done in the *Fasli*. The bulk of the conservation expenditure was on Muhammadan monuments, which abound in the state, but which are of comparatively recent date.

A rock-cut temple discovered during the last *Fasli* was further explored and excavated during the year at Bhokardan in the Aurangabad district. It was probably a combined Śiva-Viṣṇu temple, and what the report takes as a sculpture of Viṣṇu reclining on Adi-śeṣa (spelt *Sīsanāga* in the *Report*, p. 2) was obviously an image of Viṣṇu that was worshipped. Another Hindu temple which received attention was that of Śiva as Triyambakeśvara (spelt Trimbakis*h*wār in the *Report*, p. 6), which contains a Kannaḍa inscription, which has not been published. The famous historical site of Pratiṣṭhānapura (modern Paithān) was partially excavated during the year. Excavations were also carried on at Maski and Kadkal. Some of the objects recovered by the spade at Paithān are shown in plates XIX and XX.

Attention has to be drawn with regret to two defects in the *Report*. The first is the failure to use diacritical marks following

the recognized standards of transliteration, for Sanskrit names and words, and the second is the incorrect spelling and translation of even familiar Hindu names. S'eṣa is spelt as Sīsa, Īs'vara as Iswār, and *Triyambaka*, which means "three-eyed" and is a descriptive name of S'iva, is translated (p. 6) as "three gods." A great department which has a Sanskrit scholar on its staff could avoid such errors, and ensure for the Sanskrit part of its *Report* the same level of accuracy as is reached by the Persian.

The Archaeological Chemist of the Madras Museum has contributed two interesting papers on the teachnique of the process followed in the paintings at Ajanta and Ellora (pp. 25-39).

K. V. RANGASWAMI AIYANGAR

The Ruins of Dabhoi or Dharbhāvati in Baroda State by Hirananda Sastri, Memoir III, Gaekwad's Archaeological Series, Royal Qto, pp. v, 49, with 21 plates; 1941, Baroda State Press. Price Rs. 5-8.

The two earlier volumes of the *Memoirs*, which were commenced by Dr. Hirananda Sastri, were devoted to pictorial art in book illustrations and to the As'okan edict at Girnār. The present volume retells briefly the story, from the monuments, of the medieval town of Darbhāvati (modern Dabhoi, 18 miles from Baroda city), which had been told before by Dr. J. Burgess and Mr. H. Cousens of the Indian Archaeological Survey in 1888, in a sumptuous and costly volume, which has gone out of print. Dabhoi has some fine monumental remains, and is usually visited, owing to its accessibility, by vistors to Baroda. The Prime Minister of the State, Sir V. T. Krishnamachariar, in sanctioning the preparation of an upto-date book on Darbhāvati at a moderate price, is not only serving

such vistors, but is enabling a wider circle to know of this interesting city and its carefully conserved remains.

The earliest mention of the town is by the *Romaka-siddhānta*. It should therefore have been in existence before the 6th century A.D. It was probably named after the luxuriant growth of the *kus'a* or *darbha* grass in the region. Vīsaladeva (1235-1261) of Aṇhilvād is said to have been born here (p. 2). Earlier references to it in literature occur in the *Caturvams'atīkā* (1154 A. D.) and in a work of the Jaina polyhistor Hemacandra (V. S. 1251). The *Vāstupālacarita* (A.D. 1308) incidentally refers to the prosperous town. The earliest epigraphic reference to it is dated V. S. 1288 (*i.e.* A. D. 1231). A famous *pras'asti* by Somes'vara, the author of the *Kīrtikaumudī*, was incised here in A. D. 1253. It was published by Buehler in 1892 (*Epigraphia Indica*, I, pp. 20 ff.) and is reproduced in the present *Memoir* (pp. 9-18). A Marāthi inscription of the reign of Dāmāji Gaekwār shows its flourishing condition two centuries ago. This is published *in extenso* with a translation. An imprecatory picture under an inscription dated V. S. 1344 recalls an incident in Apuleius. Dr. Hirananda Sastri says that it is found often in medieval inscriptions (p. 27). The chief monumental remains are the Vaidyanātha and Kālikā-mātā temples, whose sculptures are adequately illustrated, and explained for the benefit of non-Hindu readers or vistors, who might turn to the *Memoir* as a guide-book, and the gates. On p. 35 Dr. Hirananda Sastri suggests a cause of the differences in the pictorial representations of S'iva and Viṣṇu. Connoisseurs may, however, demur to his description of the movements of the limbs of Naṭarāja, which they would regard as illustrating a cosmic rhythm, as "wild movements" in "striking contrast with his serene face." Forbes, the author of *Rāsmālā*, lived at Dabhoi and had an unpleasant adventure when he left it finally. With a reproduction of the account of this incident and a quotation from Omar Khayyām on the transitoriness of worldly prosperity, the interesting *Memoir* ends.

Dr. Hirananda Sastri's experience makes for a proper standard in the *Memoir*. A defect to which reference must be made is the failure to maintain a consistent scheme of transliteration.

K. V. RANGASWAMI AIYANGAR

Mūnrām Kulottuṅga Soḷan by V. R. Ramachandra Dikshitar, M.A., Cr. 8vo, pp. lx, 180, with one plate and a map, 1941. Price and publisher not stated.

A new epoch in Tamil studies began when the results of epigraphic research came to be presented in Tamil to students of the language who till then had been mainly depending for their knowledge of Tamil literary and political history on the mass of inchoate and confused tradition, which passed as "literary" evidence. The change was rendered possible by the work of the Madras epigraphists. The late Mr. T. A. Gopinatha Row made a pioneer attempt when he wrote in *Sentamiḷ* a series of articles on the history of the Coḷa dynasties, subsequently collected and republished as *Sola-vams'a-carittiram*. Some use of the new material was made in the studies of Rājarāja and the first Kulottunga which appeared after Mr. Gopinatha Row's venture. The great progress already made in South Indian historical studies has made it possible for a presentation of their results in comprehensive works like Professor K. A. Nilakanta Sastri's *Coḷas* (3 vols., 193-19). A resumé of the ascertained facts can now be presented in Tamil without compelling an author to add to his skill in Tamil composition expert knowledge of historical material. But, when a writer has the dual qualification, his work attains marked distinction in both respects. This is the case with this little study of the last great Coḷa ruler, Kulottuṅga III whose reign of nearly quarter of a century is like the flare-up of a beacon before it dies out. Kulottuṅga III's reign covers the last quarter of the 12th century. Like his greater

namesake, his claim to the vacant Coḷa heritage came from the distaff side. As a conqueror and a patron of letters, as well as in strong and skilled rule, he lived up to the traditions of the great kings of the line. But, premonitions of decay are visible even in his day in the rise of great 'mayors of the palace' like Perumān Nambi Pallavarāyan and the over-grown feudatories like the Malayamāns, Adikamāns, S'āmbuvarāyars, Kadavarayārs and Telugu Coḍas, whose importance necessitates the devotion of a special chapter to them in the study under review (Ch. VIII). Another indication of changed outlook and departure from traditional standards of war and diplomacy is to be seen in the "frightfulness" attempted in the campaign against the Pāṇḍyas the devastation of their territory and the razing down of Madura, actions which recoiled on the later Coḷa kings with appalling effect before long.

Kulottunga III's romantic history, no less than his solid achievements and powerful personality, contribute to his fitness for individual commemoration. He patronized letters in accordance with the best Coḷa tradition, and was also a devout S'aiva. Kamba and Pavaṇandi alone will shed lustre on any reign. Both are assigned to this reign by Mr. Ramachandra Dikshitar on cogent grounds. Many minor lights of letters now extinguished must have revolved round the greater. The reign witnessed some architectural activity. The adminsitrative and personal gifts of the king were great; a chapter describes them briefly (Ch. X). In this well-planned book one gets a vivid impression of the times and of their chief personalities.

A biographical treatment in Tamil confers on an author of a study like this two advantages: it enables him to concentrate attention on the chief figure and it also allows him the freedom to make good use of the extant literary and inscriptional material by appropriate citations from them, which a writer in English will not have the same freedom to utilize to the same extent. Mr. Ramachandra Dikshitar has made good use of his opportunities. The result is an eminently readable, reliable and interesting Tamil

history, in which the material is handled with deftness and literary skill. The students who read the little book will not only gain light and pleasure but they will be stimulated to approach in a proper mood the further study of a glorious heritage of the *Tamiḻagam*.

K. V. RANGASWAMI AIYANGAR

The Number of Rasas by Dr. V. Raghavan, M. A., Ph. D., Department of Sanskrit, University of Madras. With a Foreword by Prof. M. Hiriyanna, M. A., Retired Professor of Sanskrit, Maharaja's College, Mysore, published by the Adyar Library, Madras 1940. Price Rs. 3.

Dr. V. Raghavan is well-known to literary world as a keen student of literary subjects especially of Sanskrit literary criticism. His study of *The Number of Rasas* was originally published in the form of articles in the *Journal of Oriental Research*, Madras. It is now re-published in book-form. The book is neatly printed and attractively bound and forms part of the *Adyar Library Series*.

The book is divided into ten sections, dealing with mainly: (1) the advent of s'ānta, (2) the controversy over the question of s'ānta as a Rasa, (3) some original but divergent views on s'ānta, (4) the question of the nature of the *S'thāyībhāva* of s'ānta (5) the corrected text of the *Abhinavabhārati* of Abhinavagupta dealing with s'ānta rasa, (6) the question of recognizing other Rasas like *preyas*, *vātsalya* and *bhakti* on a par with s'ānta, (7) the varieties of various Rasas like s'ṛṅgāra, (8) the important question of all Rasas being pleasurable, (9) new *vyabhicārībhāvas* and s'āttvika bhāvas, and (10) Rasa synthesis. Even on a casual perusal of these Contents which the author has given with further details at the outset of his book under the head 'Synopsis,' one can easily

discern that he has ably and in minute detail dealt with the most important topics connected with the 'Number of Rasas.'

The most important of all is the question concerning S'ānta-rasa. Whether s'ānta is a *rasa* to be delineated in Kāvyas and Nāṭakas is a question of vital importance. Those who do not accept s'ānta as a *rasa* base their view chiefly on one version of the text of Bharata which mentions only eight Rasas (with their stāyi-bhāvas) other than s'ānta. If this version is relied on, Bharata's omission of s'ānta cannot be ignored; and even now it is held to be an unassailable authority by those who do not recognize it as a *rasa*. A staunch advocate of s'ānta, Abhinavagupta himself remarks in his commentary on the *Nātya-S'āstra* that certain old MSS., of the *N.S.*, do not contain the text dealing with s'ānta (which has now appeared in the Gaekwad edition of the *N.S.*, at the end of the sixth chapter). He, however, believes in the genuineness of the s'ānta section in the *Nātya S'āstra* over which he builds the superstructure of s'ānta as a chief Rasa and his view of s'ānta synthesis. He asserts that in some MSS., of the *N.S.*, consulted by him the s'ānta section is found not at the end of the sixth chapter (as found in the Gaek. Edn.), but at the beginning of the Section dealing with Rasas. Abhinavagupta waxes eloquent in the interpretation of this point—the first place of Rasas given to s'ānta by Bharata. He views that Bharata means thereby that s'ānta is the Rasa *par excellence* and that 'the sthāyibhāva of s'ānta is *sthāyin par excellence*, being the Ātman itself on which arise the comparatively less basic sthāyins like rati.' It is also said that since the nature of Rasasvāda is of the form of s'ānta in that it is alaukika and free from worldly links, it is dealt with at the outset as the basic *Rasa* of all.

Another great objection to recognize s'ānta as a *Rasa* is its nature itself. S'ānta or its sthāyin, s'ānta, is interpreted as the total absence of all feelings and activities. Such a state of complete inactivity cannot be appreciated or presented on the stage. This objection is also met by those who uphold the cause of s'ānta.

Dr. Raghavan observes—"This argument proceeds on a wrong assumption. The state of absolute cessation of action is only the climax, paryantabhūmi, and this certainly cannot be shown. But the paryantabhūmis of all other Rasas also sail in the same boat. . . . So the acceptance of s'ānta does not mean the attempt to present the impossible cessation of action but means only the portrayal of an ardent spirit in search of truth and tranquillity. The manifold efforts of the Yatamāna, his trials, his victories over passions—these can be portrayed with great interest. Even one who has attained Truth can be shown and there will be no lack of action in him. A Siddha like Janaka will be doing lokasaṅgraha. . . . The *Gīta* speaks of many a thing which a sthitaprajña does" (p. 24).

All these points together with a series of a similar further objections to the recognition of s'ānta as a *rasa*, such as the impossibility of s'ānta becoming a general feature in the same measure and to the same extent as Rati and the inclusion of s'ānta under dayāvīra, as advanced by the anti-s'ānta school and the replies thereto of the pro-s'ānta school are definitely and vividly summarized by Dr. Raghavan in his book. In support of his evidences he cites on the authority of two great advocates of s'ānta—Ānandavardhana and his commentator Abhinavagupta, the great epic *Mahābhārata* and the unique drama *Nāgānanda* to prove the efficacy and importance of s'ānta in the *s'ravya* and *dṛs'ya* Kāvyas. In addition to this he gives a long list of Kāvyas and Nāṭakas beginning from the time of As'vaghoṣa to show that s'ānta is portrayed in these works not as an aṅga rasa but as the aṅgi rasa. In this connection the learned author has taken pains to show chronologically, writers in Sanskrit literary criticism beginning with Udbhaṭa recognizing s'ānta as a Rasa. It is a point of great importance and interest that according to S'āradātanaya, the author of the *Bhāvaprakās'a*, a pre-Bharata writer—Vāsuki—has accepted s'ānta as a Rasa, though Dr. Raghavan is not inclined to accept fully the authoritativeness of S'āradātanaya on this point as he doubts the validity of Dharmasūrin's references to Kohala as an earlier writer

recognizing śānta rasa (p. 12). Dr. Raghavan's treatment of the *sthayībhāva* of śānta is exhaustive and masterly, though the other mportant question—Rasa-synthesis—deserves a more elaborate systematic study. It is beyond doubt that all students of Sāhitya in Sanskrit are indebted to Dr. Raghavan for having published in this book the text in the Abhinavabhāratī dealing with śānta rasa, as corrected by Mahāmahopādhyāya Prof. S. Kuppuswami Sastriar, the great veteran Sanskrit scholar in South India.

The publication of such systematized studies as the present one in a popular series on different subjects in Sanskrit literary criticism has been for long a desideratum ; the need and importance of such publications in the English language cannot be therefore overestimated. Works such as this contain the fundamentals for judging any work of art, particularly poetry from the Indian point of view. Dr. Raghavan is to be congratulated on his substantial contribution to this much debated problem in Sanskrit literary criticism. The value of the present work is highly enhanced by the learned foreword of Prof. M. Hiriyanna of Mysore, who rightly concludes his foreword by saying—" Dr. Raghavan makes a valuable contribution to the study not merely of Sanskrit literary criticism but of Indian Aesthetics as a whole, for the conception of Rasa, though it is here dealt with chiefly in relation to poetry, is general and furnishes the criterion by which the worth of all forms of fine art may be judged. I have no doubt that the book will be read and appreciated very widely."

V. A. R. SASTRI

A History of Sanskrit Literature, Srimati Akshaya Kumari Devi, Vijayakrishna Brothers, Booksellers and Publishers, 31, Vivekananda Road, Calcutta. Price Re. 1-8.

Srimati Akshaya Kumari Devi is a scholarly authoress who has to her credit a number publications in the form pamphlets and booklets on the subject of Ancient Hindu civilization. Her industry is evident in the mass of material she has gathered and presented in these publications to the general reader. In the publication now reviewed, she has attempted to summarize in a compass of 175 pages all the volume of research that has accumulated on the subjects beginning with Mohenjo-daro. It is clearly a very arduous task. She must have taken more time, more space and more breath. The pages are too packed. She could have either simply massed the material in a descriptive manner or merely presented the conclusions and leading trends of thought-development in a neat readable manner. Where the matter touches what she has dealt with in another book, she could freely omit. Views apart, there are slips here and there. The authoress' efforts are indeed useful and we only suggest a better organization and presentation of the matter; it is not the research scholar that is likely to be in need of such a book, but only the general reader, and certainly the latter will be hard put to stomach it all.

V. RAGHAVAN

Vimuttimagga and Visuddhimagga, a comparative study by P. V. Bapat, M.A., Ph. D., Poona, 1937, pp. ix and 171.

Prof. Bapat has done unique service to the students of Buddhism by bringing out the above publication. The *Vimuttimagga* forms an important stage in the historical development of the Pali Buddhist thought in the post-canonical period of Buddhism. It is most regrettable that such a book should have to stand the fate of other Sanskrit books which have been lost to us their original forms.

There has been some differences, of opinion on the point of inter-relation of *Vimuttimagga* and *Visudhimagga*. Prof. Nagai of

Japan holds that Upatissa who was contemporary of King Vasabha (crowned in 66 A. D.) composed this book and that Buddhaghoṣa had probably this book before him when he wrote the *Visuddhimagga* (V. XVIII) Dr. Malalas'ekhara of Ceylon on the contrary, suggests that there is no reason to conclude that the *Visuddhimagga* is a revised version of the *Vimuttimagga*, and pleads that both these books drawing matters from some old common source are more or less independent works composed by men belonging to much the same school of thought-Theravada (V. XIX). These conflicting views, says the author, prompted him to undertake a comparative study of these books. The whole question may satisfactorily be settled only when the complete work restored either in Sanskrit or Pali is made available to us. Prof. Bapat, however, has ably dealt with in his Introduction all the relevant points on the subject of inter-relation of these two books and favoured the conclusion of Prof. Nagai (V. LVIII).

Speaking of the birthplace of Upatissa, the author says that he may belong to Tamil country in South India (V. LIV). This suggestion seems to gain support in some correspondence in the Philosophical teachings of Tamil literature and of Upatissa's work. (Vide, my forth coming paper on *Maṇimekhalai*).

The execution of printing is excellent.

N. AIYASWAMI SASTRI

Nyāyakalāpasamgraha of S'rī Senes'varācārya, Edited by A. Srinivasaraghavan, M.A., Pudukottah, Crown 8vo, Pages xx, 67, 1940. Price Annas *eight*.

Mr. A. Srinivasaraghavan of Pudukottah the editor of the *Nyāyakalāpasamgraha* has won the gratitude of the Vaiṣṇavite community by the publication of the *S'rī Sūkta Bhāṣya* of Periya

jiyar—a hitherto unpublished work but one which had been often referred to by S'rī Vedānta Des'ika with great respect as authoritatively proving and establishing the *vibhutva* of *S'rī* or *Lakṣmī*. This work of cardinal importance to the philosophy of S'rī Rāmānuja is now followed by another important work—also published for the first time—the *Nyāyakalāpasamgraha* of S'rī Senes'varācārya—whose date Mr. Srinivasaraghavan has not been able to fix with precision. There can be no doubt that Sri S'enesvara was later than Rāmānuja whose philosophy he attempted to propound and the first verse of the work invokes S'rī Rāmānuja thus :

Praṇamya Rāmānujasamyamīs'varam
Prabodhahetum ḥṛdayāmbujanmanaḥ |

S'rī Vedānta Des'ika and his son Kumāravedāntācārya or Varadācārya mention the name of Senes'vara with approval. The former cites Senes'vara's view that the first four *adhikaraṇas* of the *S'rī Bhāṣya* form an introduction to the entire *S'ārīraka S'āstra*, along with other pūrvācāryas. This naturally fixes the limits within which the dates of S'rī Senes'vara have to be fixed. The eleventh century A.D. is the most proper date for Sri Senes'vara.

A closer examination is demanded from another point of view. The Tengalai ācārya Pillailokam Jīyar refers to Senāpati Mis'ra and even a modern teacher of the Tengalai sect has accepted Senes'vara as an old teacher of the Vaiṣṇava sect. This naturally places Senes'vara as near as possible to S'ri Rāmānuja. The mention of Senes'vara *first* in the verse in the *Adhikaraṇasārāvali*, if it should have any significance, should mean priority in point of time—a natural inference. Senes'vara is mentioned as a disciple of Kūrattālvān by Govardhanam Rangācārya in his Sanskrit rendering of the *Mumukṣuppaḍi*. This acceptance of the author of the *Nyāyakalāpasamgraha* by both the sects of Vaiṣṇavas can be accounted for only by his nearness in point of time to S'rī Rāmānuja and certainly before the differences

between the Tengalais and Vaḍagalais came to be recognized. The argument of silence need not, as Mr. Srinivasaraghavan has pointed out, be pressed too far. The non-mention of a particular work by an author need not necessarily justify the inference that the work was composed later than that particular author. A variety of causes—such as want of a proper occasion or the use of a more well-known author— may account for such non-mention.

The book is the outcome of collating three manuscripts of the work. We would suggest the use of a larger number of manuscripts for a thorough critical edition. The critical apparatus used by the author is very satisfactory and the fact that one of the greatest of South Indian Viśiṣṭādvaita scholars had carefully examined the text when it was published is sufficient guarantee for the purity and sanity of the text. Nevertheless, it is best to exhaust all available manuscript material, as far as possible, when an attempt at publication is made. This not only saves future labour but enhances the value of the publication tenfold. At the present time it is possible to know the extant manuscript-material since we have the *Catalogus Catalogorum* office in Madras whose services in this direction are invaluable. We congratulate the author on the second important book he has brought out.

A. N. KRISHNAN

OUR EXCHANGES

* This mark indicates that the Journals are not now got in exchange because of the War.

The Adhyātma Prakāśa.
„ Amṛta Sandesh, Madras.
„ Andhra Sāhitya Pariṣat Patrikā.
„ Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
„ Annals of Oriental Research, Madras University.
„ Annals of the Sri Venkateswara Oriental Institute, Tirupati.
* „ Archive Orientální.
„ Aryan Path.
* „ Berichte des asien arbeitskreises, Vienna.
„ Bhārata Dharma.
„ Bhārata Mitra.
„ Bhāratīya Vidyā, Andheri, Bombay.
„ Buddha Prabhā, Bombay.
„ Bulletin of the Deccan College Post-graduate and Research Institute, Poona.
„ Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston.
„ Bulletin L'Ecole Francaise D'Extréme Orient, Hanoi, Indo China.
„ Bulletin of the New York Public Library.
„ Cochin Government Archæologist, Trichur.
„ Director of Archæology, Nizam's Dominions, Hyderabad.
„ Director of Archæology, Baroda.
„ Eastern Buddhist, Japan.
„ Federated India, Madras.
„ Hindu, Madras (Sunday Edition).
„ Indian Culture, Calcutta.

The Indian Historical Quarterly, Calcutta.
„ Indian Social Reformer, Bombay.
„ Indian Thinker, Trivandram.
„ Inner Culture, California, U.S.A.
„ Jaina Antiquary, Arrah.
„ Jaina Gazette, Ajitāśram, Lucknow.
„ Journal of the American Oriental Society, New Haven, Conn., U.S.A.
„ Journal of the Āndhra Historical Research Society. Rajahmundry.
„ Journal of the Annamalai University, Annamalainagar.
„ Journal of the Benares Hindu University.
„ Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna.
„ Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Town Hall, Bombay.
„ Journal of the University of Bombay.
„ Journal of the Greater India Society, Calcutta.
„ Journal of Indian History, Mylapore, Madras.
„ Journal of the K. R. Kama Oriental Institute, Bombay.
„ Journal of the Madras Geographical Association.
„ Journal of the Madras University.
„ Journal of the Music Academy, Madras.
„ Journal of Oriental Research, Mylapore, Madras.
„ Journal of Parapsychology, Duke University Press. Durham, North Carolina.
„ Journal of Sri Śaṅkara Gurukulam, Śrirangam.
„ Journal of the U. P. Historical Research Society, Lucknow.
„ Kalaimagal, The Madras Law Journal Press, Mylapore.
„ Karṇāṭaka Historical Review, Dharwar.
„ Karṇāṭaka Sāhitya Pariṣat Patrikā.
„ Le Monde Oriental, Uppsala, Sweden.
„ Maharaja's Sanskrit College Magazine, Mysore.
„ Mīmāmsā Prakāśa, Poona.

The Missouri University Studies.
„ Monumenta Nipponica, Tokyo, Japan.
„ Mysore Archæological Series, Director of Archæology, Mysore.
„ Nāgarī Pracāriṇī Patrikā, Benares City.
„ New Indian Antiquary, Poona.
„ New Review, Calcutta.
„ New Times and Ethiopia News.
„ Oriental Literary Digest, Poona.
„ Philosophical Abstracts, New York, U.S.A.
„ Philosophical Quarterly, Amalner.
„ Poona Orientalist.
„ Prabuddha Karṇāṭaka, Mysore.
„ Progress To-day, London.
„ Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore.
„ Rama Varma Research Institute, Trichur.
„ Religions, London.
„ Review of Philosophy and Religion.
„ Rural India, Bombay.
„ Saṃskṛta Ratnākara, Jaipur.
„ Saṃskṛta Sāhitya Pariṣat Patrikā, Calcutta.
„ Sentamil, Tamil Sangam Madura.
„ S'rī, Kashmir.
„ Suddha Dharma, Mylapore.
„ Theosophical Worker, Adyar.
„ Theosophist, Adyar.
„ Udyāna Patrikā, Tiruvāḍi, Tanjore District.
„ Vedānta Dīpikā, Sri Vaishnava Siddhānta Pracāra Sabha, Ltd., Madras.
„ Vedānta Kesari, Mylapore, Madras.
„ Vis'va-Bhāratī Quarterly, S'āntiniketan.
„ World-peace, Calcutta.
* „ Z. D. M. G.

Printed and published by C. Subbarayudu at the Vasanta Press, Adyar, Madras.

RECONSTRUCTION—A NOBLER SOCIAL STATE[1]

By Annie Besant

Let us consider what religious Ideal will now serve us as a basis for the reconstruction of society. What Ideal will suffice to breathe into men's hearts the necessary inspiration for action? Can such an Ideal be presented in a way so precise, clear, intelligible and rational, that it will command the brains of men as well as attract their hearts, that it will give to the social conscience the force of a natural law? Unless this can be done, our labours will largely fail, for we cannot rely for social reconstruction only on the generous impulses of the noblest and most spiritual men and women. It is necessary that all people should feel that a law exists, accord with which means happiness, and disregard of which brings ruin—slowly or swiftly, but inevitably. For there is nothing which so compels human reason as the sense of an inviolable natural law, working around us, below, above us, a law from which we cannot escape, and to which we must conform ourselves—or suffer. In society, as in religion and in morals, we must appeal to the reason, we must justify our proposals before the bar of the intellect; only thus can we bring those whose instincts—growing out of the past—are anti-social, to realise that they cannot wisely satisfy those instincts, because such satisfaction would result in a common ruin, in which they, as well as others, would be engulfed.

What religious Ideals, then, are there which may serve as a basis for society, and may be seen as rooted in natural

[1] From Adyar Pamphlet No. 66, entitled *The Bearing of Religious Ideals on Social Reconstruction*, by courtesy of the Publishers.

law, unchangeable and inviolable? First: the One Life. We must realise that we all share a common Life, are rooted in that Life, so that nothing that injures another can be permanently good for any one of us; that the health of the body politic, as much as of the body individual, depends on the healthy working of every part, that if one part is diseased the whole of the body suffers.

On this point science and religion teach the same truth. We can show, from a book on physiology, how the scientific man builds up, in ever more complicated fashion, that which he calls an individual. He recognises that each of our bodies is built up of myriad individuals, each of which lives its own life, was born, grew, died and decayed; it is huge communities of these individuals which make our bodies—plastids or cells he calls them as they are walled or unwalled—whether actively moving about in the blood, or comparatively stable; these form the lowest grade of individuals. Then when these are joined together we have the second grade of individuals—tissues. Tissues, joined together, give us the third grade of individuals—organs. Organs joined together make the fourth grade of individuals—plant, animal and human bodies. Bodies joined together make the fifth grade of individuals—communities. Communities joined together make the sixth grade of individuals—nations. Nations joined together make the seventh grade—Humanity. This is not the teaching of the poet, of the dreamer, of the man fond of allegory, simile, symbol. It is the dry presentment of fact in the physiological handbook. For science, out of the study of diversity, has realised the underlying unity, as religion, beginning with the unity, has divided gradually that unity in training the State, the Family, the Individual. The scientific man regards humanity as an organism, and religion recognises the same idea. Only where science sees one universal Life, religion sees also one universal Consciousness, and calls that

Consciousness—GOD. Religion teaches the Immanence of God: One Life in many forms, One Consciousness in many consciousnesses, One Spirit in many spirits—The ONE individualised for love's sake, for bringing "many sons unto glory."

Thus this idea of One Life in us and in all, One Life expressing itself in countless individuals, is expressed alike by religion and by science. It matters not whether we climb up to a truth from below by countless observations—the Method of Science, or descend into matter from the heights of Spirit—the Method of Religion; both ultimately proclaim the same reality, and this unity of Life, and therefore of Humanity, may be accepted from either. The recognition of that common life is the only sure basis for the building up of society in the multiplex individuals that we call nations.

Let us suppose that this thought becomes the dominant thought in all minds; will they not inevitably begin to realise that the health of the whole must depend on the health of the parts? Put poison into the mouth, and the whole body suffers. Inject it into a vein, and the whole body is sick. Allow poverty, misery, ignorance to spread abroad in your body politic, and the whole body politic becomes diseased, and there is no sound health in it. A belief in the Immanence of God compels the recognition of the Solidarity of Man: "There is one Spirit *and One Body*." The second truth is only the earth-side of the first. Hence any scheme of social reconstruction that is to endure must be based on the practical recognition of a common Life in which all are sharers. That means that there must be no slums, and no plague-spots of vice in our cities; it means the disappearance of the frightful poverty which gnaws at the life of millions of our fellow-beings. It means such a recognition, such a realisation, of the common Life, that we who are cultured and comfortable shall feel diseased and tortured unless we are doing our utmost to relieve our brothers

and sisters from suffering; a realised common Life cannot rest content while there is so much agony unregarded.

This is felt in blood-relationship. There is no need of law to compel a brother to assist a brother; the law of love in the heart negates the need for any other law, and compels us to carry help to a suffering member of the family. And it is true that "God hath made of one blood" all the children of men; and until we feel for those outside the blood-family as we feel for those within, until for us all form one family, until—in the phrase of an old Hindu scripture—we regard all the elders as our parents, the contemporaries as our brothers and sisters, the youngers as our children, we have not really risen to the *human* point of view at all. For in true men and women, the sense of love, compassion and sympathy—of Service, in a word—stretches over earth, through death, and back to earth again, and just in proportion as we have evolved this quality in far-reaching benevolence are we truly Man.

As this truth becomes generally recognised, all who suffer will have an indefeasible claim on all who are able to help, by the mere *fact* of their suffering; instead of running away from the sight of suffering, and trying to forget it, as so many do today, we shall allow the suffering to wring our hearts until we have removed it from another. We shall live out the exquisite words of that gem of literature, *The Voice of the Silence*, given to us by H. P. Blavatsky: "Let not the fierce sun dry one tear of pain before thyself hast wiped it from the sufferer's eye. But let each burning human tear drop on thy heart and there remain; nor ever brush it off until the pain that caused it is removed." And it is written: "To live to benefit mankind is *the first step*."

As this Ideal begins to rule, the sense of true Solidarity will arise, and society will be built in full recognition of the law that social health depends on the health of every individual in society, that it is not enough that some should be

successful, but that all must have their share of happy life. Without this, society perishes. The law of the common Life, the expression of which is Brotherhood, is woven into the very substance of the human race. There have been many Empires, many Kingdoms in the past, and they have all broken up when they denied the law of Brotherhood. Where Brotherhood is ignored, it breaks that which ignores it. Empires have been builded by King-Initiates, and have lasted for thousands of years in happiness and prosperity; but when, in later days, selfishness grasped the sceptre, the Empire slowly crumbled into dust.

The first Ideal, then, which is necessary for Social Reconstruction, is the Unity of Life—we are all one. None can suffer in the body politic without the happiness of all being tainted; success and failure are common for the whole of us; while to ignore the law may for a brief time bring success, in the long run it inevitably brings destruction. A man takes advantage of his fellow-man, builds up his own business by the destruction of the businesses of his neighbours, gathers together money by injuring, not by serving, those around him. Perhaps as a lawyer he is unjust, unfair, and wins his cases and fame and fortune by unjust and unfair pleadings in our Courts. The result is that the standard of morality of the nation is lowered. Commerce and trade become rotten, and no man can really trust his neighbour; for the tricks of business and trade are played, and people know it. As mistrust gradually spreads through the people, prosperity sinks lower and lower; and the children and grandchildren of the successful but dishonest man share in the degradation of the whole nation. For the poison that he put into the veins of the nation has gradually spread through the whole body, and the whole is sick and degraded: the national life becomes polluted and devitalised, and every one suffers. The wealth he gained by wrong is scattered, and the family, for

which he cheated and saved, sinks down in the general national decay.

Another religious Ideal, needed especially for the actual work of Social Reconstruction, is the joy and glory of Sacrifice. This again is beautifully seen in the family. No compulsion is there needed. Where food goes short, the youngest children are the first to be fed. The baby is the last to be neglected, when pressure comes upon the family resources: for, instinctively, the elders feel that the burden must not fall on the weaker shoulders, while they are there to bear it in their stead. Sacrifice is seen not to be sorrow, but a healthy instinct of the true human heart, and wherever it meets weakness there comes the impulse to serve.

And if this were carried out in the reconstruction of society, what would be the result? No longer then would most be expected from the weakest, nor would the bearing of the heaviest burdens be put on the shoulders least fitted to sustain them. Who, in our society, are those who most need something of the ease of life—good food, good clothing, good shelter, and leisure that will truly recreate? Surely it is those who toil—those who are giving their strength to production, and who for long hours labour for the common helping. And yet those, under our present system, are the worst fed, worst clothed, worst housed. It is far harder for a man, exhausted by eight, nine, ten hours of labour, to go home to a slum where the air is foul and the surroundings repulsive, than it would be for one less exhausted. It may be said that he feels it less than would one accustomed to other life. That is true, for habit dulls. But is not this the heaviest condemnation of our social system, that we have crushed our workers down to the point where they do *not* feel sufficiently acutely the evil conditions of their lives? We force them to be less than human, and then plead their lack of refined humanity as an excuse for leaving them as they are.

Modern civilisation has failed to make the masses of the people happy. Look at the faces of the poor; they are the faces of a saddened and weary people, weary with the burden of life. Until the people are happy, we have no right to talk of "Society"; there is only a weltering chaos of social units, with no social organisation. But gradually we shall take the social question in hand, and aim at the realisation of the splendid phrase: "*From* each according to his capacity; *to* each according to his needs." That is the Law of the Family, and one day it will be the Law of the State; for it is the true social law. As the truth of Reincarnation becomes accepted once more, the duty of the elders to the youngers, the claim of the youngers on the elders, will be recognised; help, protection and training will be gladly rendered by the elders, and the evolution of the youngers will be quickened.

This can only come about by religious effort and the religious spirit. Not out of the Ideal of material prosperity but out of the religious Ideal must spring the Sacrifice that is joy, because it is the conscious expression of the common Life; only out of the religious Ideal can come the Brotherhood which exists in all its splendour in the spiritual world, and, in time, shall surely spread to us in this mortal sphere. It is the spiritual sight which is the true vision; and the testimony of the spiritual consciousness, which has been so ignored in the West, is beginning to be seen as an asset in human society. That spiritual consciousness always speaks for Unity, for Brotherhood, for Service and for Sacrifice; as it unfolds, it will bring the materials for a nobler social State.

The Immanence of God; the duty of the strong to serve and to protect; the linking together of power and responsibility; the realisation that the higher and stronger should put forward no rights—that rights belong to the weaker and the more helpless; these Ideals, as they are recognised, will regenerate society, and will stimulate the noblest emotions of

the human heart to love, to help and to serve. There will be no need of confiscatory legislation, for the heart full of love will be the law of life; it will be a question of giving not of taking, of voluntary help not of compelled drudgery. Then will the danger of warfare pass away, and peace, which is the fruit of love, will spread over the lands. In the unity realised by religion, the apparently conflicting interests of men on the material plane will disappear, and as the Spirit of Love dominates, the discords caused by hatred will pass away.

DR. SIR RABINDRANATH TAGORE

We regret to announce the passing away of Dr. Sir Rabindranath Tagore, rightly known throughout the world as Gurudev, at the advanced age of eighty on 7th August, 1941 at Calcutta. A poet to be ranked among the greatest in all lands and of all periods, a saint and philosopher, a national leader for India and the torch-bearer of light for humanity, the founder of the Visvabharati University with its manifold activities of advanced studies and research, art, science and social uplift, Gurudev's loss cannot be replaced. The interest he took in the Adyar Library, the close association between the Library and the Visvabharati, and the community of ideals between the two Institutions make his passing away a special loss to the Library. Adyar had the honour of having him as guest on some of his visits to South India.

CHARLES ROCKWELL LANMAN

By the death of Charles Rockwell Lanman on 20th February 1941 Indology has sustained a loss that cannot be replaced. He was born at Norwich, Conn., U.S.A. on July 8, 1850 and lived up to the advanced age of over ninety. He took his Ph.D. in 1873 after which he studied under the veterans Roth and Curtius. He was elected to the Harvard chair for Sanskrit in 1880 which he held till about 1936. In 1889 he travelled extensively in India for the collection of books and Manuscripts for his University.

His name will be remembered for the great series which he started under the auspices of the Harvard University, and of which he remained the soul-force till the very end of his life. Under his invaluable guidance and infinite care the Harvard Oriental Series completed forty volumes in collaboration with the leading Oriental Scholars of the day—a far worthier monument than all the distinctions that the Orientalists could shower on him. We record our deep sense of sorrow at the demise of this great scholar.

EDITORIAL

THE Director and the Curators and the members of the Adyar Library staff offer their loyal greetings to Dr. George S. Arundale on the occasion of his re-election as President of the Theosophical Society, in June 1941, after his first term of seven years. The Library was founded and it expanded during the term of Col. Olcott as President. Besides the vigorous growth of the Library in the matter of collecting valuable books, both printed and manuscripts, the Library's publication activity developed considerably during the quarter of a century when Dr. Annie Besant was the President. All these activities continue unabated in spite of the serious international situation and economic strain and during the first term of the Presidentship of Dr. Arundale, the Adyar Library Association and the *Bulletin* of the Adyar Library were both founded. Under the able guidance and inspiration of the President during the current term, the Library hopes to make further advances in its manifold activities.

The *Sāma Veda* and the *Rājadharma* which appeared in the *Bulletin*, are now issued as separate books bearing the serial Nos. 26 and 27 respectively. The *Varivasyārahasya* is also published under the auspices of the Library as No. 28. Only a little over a third of the *Rājadharma* appeared in the *Bulletin*. The portion that did not appear in the *Bulletin* is now available separately bound for Rs. 2/- per copy. It is issued as a supplement to Vol. V, Part 2 and the subscribers of the *Bulletin* can take advantage of this by ordering their copies to complete the matter already in their possession.

We take this opportunity to record our thanks to Rao Bahadur Prof. K. V. Rangaswami Aiyangar and to Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri for their valuable contribution to the Adyar Library Publications. The *Uṣāniruddha*, the Prakrit poem of Rāmapāṇivāda, of which a small portion already appeared in this *Bulletin* has been completely printed and will be issued as a separate book soon.

Arrangements for the holding of the first meeting of the All-India Oriental Library Conference are complete. The President and the Local Secretary of the next session of the All-India Oriental Conference to be held at Hyderabad in December have both responded sympathetically to the suggestion for holding this first meeting during the session. Promises also have been received for adequate facilities to hold the meeting. It is proposed that the meeting may be held on Sunday the 21st December 1941 at 6-30 p.m. Those Libraries that have agreed to be the initial members of the Conference are requested to nominate their representatives and to send in their names to Dr. C. Kunhan Raja, Adyar Library. The exact place of the meeting will be intimated to the Library representatives at the Oriental Conference. The Libraries may also kindly send in advance, any points or suggestions for consideration at the first meeting, regarding the new organization. This will facilitate the Secretary in preparing a report to be placed before the meeting, so that there will be some concrete proposals when the representatives come together. On behalf of the Libraries, the Director of the Adyar Library desires to place on record his sincere thanks to the President, the Secretaries, the Local Secretary and the Reception Committee of the All-India Oriental Conference for their promised co-operation.

THE OLDEST DATED MANUSCRIPT OF PUÑJARĀJA'S COMMENTARY ON THE SĀRASVATA-PRAKRIYĀ—DATED A.D. 1556 (SAṀVAT 1612)

By P. K. Gode, M.A.

Puñjarāja, the author of two works on *alaṁkāra*[1] composed a commentary on the *Sārasvata-prakriyā*. According to Aufrecht[2] he lived at the end of the 15th and beginning of the 16th century *i.e.*, between *A.D.* 1475 and 1530. Aufrecht[3] records some MSS. of his *Sārasvata-ṭīkā*, some of which are dated ones[4], being copied in *A.D.* 1566, 1587 and 1600.

[1] These works are (1) *Dhvani-pradīpa* and (2) *Kāvyālaṁkāra-Śiśu-prabodha* (Vide p. 301 of Dr. S. K. De's *Sanskrit Poetics*, I, 1923.)

[2] *Ibid.*, 302.

[3] *CC, I*, 700—सरस्वतीसूत्र—Comm. by Puñjarāja IO 859, 1194, W. p. 220.

CC, II, 167—" Fl. 181. Rgb 495. Stein 48 (inc.)
CC, III, 145—" Peters 5, p. 166, 5,240, 6,256 ".

[4] I record below the dates of these MSS. as I find them recorded in the Catalogues. I have examined the MSS. found by me in the Govt. MSS. Library at the B.O.R. Institute and verified the dates recorded in these MSS. only.

A. D.	Saṁvat	Particulars of MS.
1565	1622	सारस्वतटीका—*No. 495 of 1884-87* (B.O.R. Institute).
,,	,,	—Do—*No. 289 of 1880-81.*
1600	1656	—Do—*No. 256 of 1895-98.*
1587	1643	—Do—India Office MS. No. 801 (vide p. 214 of *Cata.* II, 1889). The Chronogram reads "वह्नयब्धिषड्विधु" =Saṁvat 1643= A.D. 1587 (and not 1616 as stated in the Catalogue.)

Subsequent to the publication of Aufrecht's *Catalogus Catalogorum* the B.O.R. Institute published a list of additions to the Govt. MSS. Library in 1925. In these additions two[1] more MSS. of Puñjarāja's commentary were added to the Govt. MSS. Library one of which is dated Saṁvat 1612=*A.D. 1555* as will be seen from the following extract :—

इति श्रीमीलकुलश्रीमालभार श्रीपुंजराजविनिर्मिता सारस्वतटीका संपूर्ण-व्याख्या। विशेष . . . . संगते। श्रीपुंजराजो यदिहाभ्यधत्त अविस्तरं चारुविनिश्चितार्थं सर्वसमूलसमपेकृतंता ॥ २३ ॥

. . . . बलशालनां च वोविस्तरात्ममबभेतिं भारिती।
तेनर्दुर्नयनिवारिणोचिते। पूर्वकोविदमत्ते विलीयते ॥ २४ ॥
गर्वाज्ञानतमो निमीलिततया मालिन्यमर्थेषु ये।
संसुद्वेष्कपितत्वतेन तदधीकार। परीष्याविधौ।
कित्वते गुणदोषयो स (?) मदृशो वैराग्यनिष्ठा इव।
श्रेष्टां हंत परोक्तिनिस्पृहधियसूक्ष्मादमीभ्यो नमः ॥ २५ ॥

ग्रंथाग्रं ॥ ४२०० ॥ श्रीरस्तु संवत् १६१२ वर्षेमार्गसिरसुदि। ७ दिने। बृहस्पतिवारे[2] ॥ श्रीषतरगच्छे। श्रीश्रीश्रीजिनचंद्रसूरिशिष्यश्रीउदयवल्लभमहोपाध्याय तत् शिष्यवाचनाचार्यपद्मसुंदरगणितत्सिष्यभवनशोमे (भे?) न लिपीकृताः ॥ श्रीविक्रमनगरे। श्रीजिनचन्द्र[3]सूरिविजयराज्ये ॥ सुभं भवतु ॥

[1] MSS. *No. 287 of 1899-1915* and *No. 342 of 1895-1902* dated *Saṁvat 1612.*

MS. No. 342 of 1895-1902.

[2] This date corresponds to Thursday, *21st November, 1555* (Vide p. 313 of *Ind. Ephemeris*, Vol. V).

[3] Vide p. 34 of *Kharataragaccha-Paṭṭāvali-Saṁgraha* by Muni Jinavijayaji, Calcutta, 1932—Here one जिनचंद्रसूरि of खरतरगच्छ is mentioned. His dates are as follows :

(1) Born—*A.D. 1539* (*Saṁvat 1595*).
(2) Became *Sūri*—*A.D. 1556* (*Saṁvat 1612*).
(3) Died—in *A.D. 1614* (*Saṁvat 1670*).

॥ श्रीक्षेमराजो महोपाध्यायाः शिष्यवाचनाचार्य श्रीदयातिलकगणिव . . . . णां शिष्यपंडित . . . खेमसोमगणिवराणां शिष्यपंडितात्तमपुण्यतिलकमुनिवराणां शिष्यपं० विनयकीर्त्तिसत्यकीर्त्ति . . . . ।

It appears to me that the MS. of *A.D. 1556* from which I have quoted above is the earliest dated MS. of Puñjarāja's *Sārasvataṭīkā*[1] so far as I can judge from the published Catalogues available to me for reference. The date of this copy *viz.*,

[1] The genealogy of Puñjarāja as recorded by him in his *Sārasvātaṭīkā* is as follows :

सदेपाल (C. 1350)
|
Son
कोर (C. 1375)
|
Son
पाम (C. 1400)
|
Son
गोवा (C. 1425)
|
Son
यांपच (X wife मदी) (C. 1450)
|
Sons

जीवन (X wife मकू)	मेघ (C. A.D. 1475) (got the title of "मफरलमलीक" from "खलचि साहिगयासान्"

|
Sons

पुञ्जराज A.D. 1500	मुञ्ज A.D. 1500

Lane-Poole (*Muhammadan Dynasties*, 1925, p. 311) records only one Khalji King of Malwa *viz.*, *Ghyāth Shāh b. Mahmud* (*A.D. 1475*) who was the patron of Puñjarāja's uncle मेघ.

A.D. 1556 harmonizes with the date assigned to Puñjarāja by Aufrecht and accepted by other scholars *viz.*, "*A.D. 1475 to 1520.*" As Puñjarāja's uncle Megha was patronized by a Muhammadan king of Malwa [1] who flourished in *A.D.* 1475 we can definitely assign Puñjarāja to a period between *A.D.* 1475 and 1520 and consequently the B.O.R.I. MS. of his work dated *A.D.* 1556 is not much removed from the life-time of Puñjarāja. The line of the Khalji rulers of Malwa came to an end in *A.D.* 1531 when Nāsir's successor Mahmūd Khalji was put to death. The kingdom of Malwa was conquered by Humāyūn in *A.D.* 1535. We have no means of determining the fate of Puñjarāja's family, say, after *A.D.* 1531. The patronage to learning and the comparatively peaceful condition of life enjoyed by the family of our author must have ceased after the death of Mahmūd Khalji, the last Khalji ruler of Malwa.

Speaking of Puñjarāja Dr. Belvalkar [2] states that Puñjarāja "was a minister to Ghaisuddin Khilji of Malwa 1469-1500." This statement seems to be wrong because in the

[1] Peterson (5th Report) p. 167—सारस्वतटीका

श्रीविलासवति मंडपदुर्गे स्वामिनः खलचिसाहिगयासान् ।
प्राप्य मंत्रिपदवीं भुवि याभ्यामर्जितोर्जितपरोपकृतिः श्रीः ॥ ९ ॥

Ghias-ud-din Khalji was poisoned on *30th March 1501*. Nāsir-ud-din Khalji succeeded him and ruled till his death on *30th April 1511*—Vide p. 381 of *Imp. Gazetteer*, Vol. II (Oxford, 1928). Puñjarāja may have been the contemporary of both these Kings. These Khaljis were not only patrons of learning but they were men of some literary taste. A work called *Kaṅkāli Grantha* has been attributed to Nāsir Shah Khalji (Vide my paper in the *Annals* B.O.R. Institute, Vol. XII, 289-291). Sardar G. N. Mujumdar has brought to light a Marathi commentary on the *Saṁgītamakaranda*, composed by one Mutoji of the Khalji Dynasty (Vide pp. 1 to 4 of offprint from Vol. IX, 1938 of the *Journal of Music Academy, Madras*).

[2] *Systems of Sanskrit Grammar*, 1916, p, 97.

account of himself and his ancestry given by Puñjarāja in the *praśasti* at the beginning of his commentary on the *Sārasvata* we are only informed that Puñjarāja's father Jīvana and his uncle Megha got the title of मंत्रि from Ghaisuddin Khilji (स्वामिनः खलचिसाहिगयासात् प्राप्य मंत्रिपदवीम् भुवि याभ्याम्). We are also told that Puñjarāja became king (नरेन्द्र) but abandoned the kingdom to his younger brother Muñja (मुंजे . . . उपाहित-राजकार्यभार). Thus while he refers to his father Jīvana and his uncle Megha as ministers (*e.g.* "मेघमंत्री) in v. 11 he styles himself as "पुंजराजो नरेन्द्रः" in verses 13 and 23 of the *praśasti*. We must, therefore, try to verify from contemporary history of Malwa the exact significance of the title नरेन्द्र [1] applied by Puñjarāja to himself but this task must be left to the historians of Malwa for the present.[2]

[1] After the death of Nāsir-ud-din Khalji of Malwa in *A.D.* 1511 there was some scramble for the throne in which Mahmud Khalji succeeded with the help of a Hindu officer Medinī Rao. After a time Mahmud resenting the insolence of Medini Rao, the all-powerful minister, fled to Guzerat. Bahadur Shah captured Malwa and Mahmud and his family were made prisoners. Mahmud was later put to death (in *A.D.* 1531). It remains to be seen if our Puñjarāja became नरेन्द्र during the rule of Medinī Rao, *i.e.* say between *A.D.* 1511 and 1526 or after *A.D.* 1531 when the Khalji dynasty of Malwa came to an end. Humāyun conquered Malwa in 1535. Perhaps our Puñjarāja the son of the ex-minister of the Khalji ruler may have declared independence between *A.D.* 1531 and 1535 as this period was most opportune for this purpose. Medinī Rao, the powerful minister of Mahmūd Khalji between 1511 and 1526 *A.D.* would not have tolerated our Puñjarāja styling himself as independent King (Vide p. 380 of *Imperial Gazetteer*, Vol. II, 1928.)

[2] Vide *Epi. Indo-Moslemica* (1937-38) p. 23ff.—Bhonrasa Inscription (Gwalior State) of Sulṭān *Ghi*yāth Shāh of Malwa dated A.D. *1483* is in Hindi language. It refers to revival of worship and prevention of vandalism to some Hindu temple [Vide also E.I.M. (1936-37)—Dhumeshvar Temple Inscription]. These inscriptions show the religious toleration of Muslim kings (p. 24).

समानीतानां ग्रहणार्थम्। इतरथा समानयनस्य शीतोष्णाभिरद्भिरबर्थमित्यत्र कृतार्थत्वात्तासां ग्रहणमेव न स्यात् गृहीत्वेत्यस्य च नवनीतेन सम्बन्धः स्यात्। तस्मिंस्तु सति आपो नित्याः। नवनीतदधिद्रप्सयोश्च विकल्पः सिद्धयति ॥ (७)

दक्षिणे केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जूलान्यभ्यात्माग्राणि निदधाति—ओषधे त्रायस्वैनमिति ॥ ८ ॥

दक्षिणो यः केशपक्षः तस्मिन् केशपक्षे त्रीणि[1] कुशपिञ्जूलान्यभ्यात्माग्राणि निदधाति। कारयिष्यमाणस्याभ्यात्माग्राणि निदधाति। स्थापयतीत्यर्थः। ओषधे त्रायस्वैनमित्यनेन मन्त्रेण ॥

दक्षिणग्रहणं विस्पष्टार्थम्। तस्मिन् केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जूलानि कुमारस्य अभ्यात्माग्राणि स्थापयति मन्त्रेण। वीप्सा बह्वर्था ॥ (८)

स्वधिते मैनं हिंसीः—इति लौहेन क्षुरेण ॥ ९ ॥

स्वधिते मैनं हिंसीरित्यनेन मन्त्रेण लौहेन क्षुरेण निष्पीडयति। अथ लौहेनेति किंथर्थम्। क्षुरो लोके[2] लोहमय एव प्रसिद्धः[3]। तस्माल्लोहग्रहणमपार्थकम्। उच्यते। सिद्धो लोहमयः क्षुरः। अत्र त्वयं लोहशब्दोऽक्षविशेषे वर्तते। ताम्रमयेनेत्यर्थः। कथं गम्यते। शास्त्रान्तरदर्शनात्। लोहशब्दश्चायं रजतादिष्वपि वर्तते। अत्र ताम्रे वर्तते ॥

अनेन मन्त्रेण लौहेन क्षुरेण तानि कुशपिञ्जूलानि निष्पीडयति। तेषु क्षुरं स्थापयतीत्यर्थः। लोके क्षुरो लौह एव प्रसिद्धः। अतोऽत्र तस्यावाच्यत्वात्

[1] L. Omits one त्रीणि.

[2] L. Omits लोके.

[3] A. L. सिद्धः

लोहशब्दस्ताम्रे वर्त्तते। शास्त्रान्तरे विहितत्वाच्च। लोके लोहशब्दश्चायं रजतादिष्वपि वर्त्तते। अत्र तु ताम्रे। तथा दृष्टत्वात्॥ (९)

प्रच्छिनत्ति—येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान्। तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासत्—इति॥१०॥

येनावपत्सविता क्षुरेणेत्यनेन मन्त्रेण लौहेन क्षुरेण केशान् प्रच्छिनत्ति। प्रशब्दो निपातः। छिनत्तीत्येतदेवोक्तं[1] भवति। अन्ये पुनर्ब्रुवते क्षिप्रार्थमिति॥

ततः अनेन मन्त्रेण तेनैव क्षुरेण प्रच्छिनत्ति। प्रोऽनर्थकः। अनभिप्राय इत्यर्थः। अन्ये क्षिप्रार्थ इत्याहुः॥ (१०)

प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य प्रागग्राञ्छमीपर्णैः सह मात्रे प्रयच्छति। तानानडुहे गोमये निदधाति॥ ११॥

केशान् प्रच्छिद्य प्रागग्रान् शमीपर्णैः सह कृत्वा मात्रे प्रयच्छति ददातीत्यर्थः। कस्य मात्रे। कुमारस्य। प्रच्छिद्येति वीप्सा क्रियते। कथम्। अत्र यो धर्म उपदिश्यते स सर्वेषु छेदनेषु यथा स्यात्। प्रागग्रानिति। तेषां कुशपिञ्जूलानां स्थाप्यमानानामपि प्रागग्रता विधीयते। को ददाति। यः करोति। गृहीत्वासौ माता आनडुहे गोमये निदधातीति। तेन केशान् शमीपर्णैः सहितानानडुहे गोमये निदधाति स्थापयतीत्यर्थः। अत्र नियमो नास्ति प्रागग्रतोदगग्रतायाः। तेन यथाभिप्रेतं स्थापयति॥

[1] A. L. छिनत्त्येतदेवोक्तम्.

प्रच्छिद्य प्रच्छिद्येति वीप्सावचनं यो यत्र धर्म उपदिश्यते स सर्व्वेषु छेदेषु यथा स्यादिति । प्रागग्रान् कृत्वा शमीपर्णैः सह एकीकृत्य मात्रे प्रयच्छति ददाति । तानमौ आनडुहे गोमये निदधाति स्थापयति । नात्र प्रागग्रतानियमः ॥ (११)

येन धाता बृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् । तेन ते आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तये—इति तिद्वीयं । येन भूयश्चरात्यं ज्योक् च पश्याति सूर्यम् । तेन ते आयुषे वमापि सुश्लोक्याय स्वस्तये—इति तृतीयम् ॥

येन धाता इत्यनेन मन्त्रेण द्वितीयं प्रच्छिनत्ति । दक्षिणे केशपक्षे इत्येतद्वर्तते । येन भूय इति । येन भूयश्चरात्यं इत्यनेन मन्त्रेण तृतीयं प्रच्छिनत्ति । द्वितीयं तृतीयमिति मन्त्रान्तोपदेशार्थम् । ननु च इतिना[1] मन्त्रान्तः प्रदृश्यते । नेत्युच्यते । इतिकारो मन्त्रमध्येऽपि क्वचिद्दृश्यते । यथा आसीद सदनं स्वमिति मा हिंसीर्देवप्रेरित इति । अथ क्रमार्थं द्वितीयग्रहणम् ॥

सङ्ख्यावचनं मन्त्रान्तप्रदर्शनार्थम् । मन्त्रमध्येऽपीतिकारो विद्यते इत्युक्तम् । कुशपिञ्जूलनिधानस्याभ्यात्मविधानार्थं भवितुं नार्हति । अभ्यासस्य त्रीणि त्रीणि इति वीप्सयैव सिद्धत्वात् ॥ (१२)

सर्वैर्मन्त्रैश्चतुर्थम् ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तैः सर्वैर्मन्त्रैः चतुर्थं छिनति ॥

सर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैश्चतुर्थवारं छिनत्ति ॥ (१३)

[1] A. L. इति.

एवमुत्तरतस्त्रिः ॥ १४ ॥

यथा दक्षिणप्रच्छेदनं कृतं उत्तरत[1] अप्येवमेव करोति । अयं तु विशेषः—त्रिः करोति ॥

यथा दक्षिणे केशपक्षे एवमुत्तरेऽपि केशपक्षे कुर्यात्त्रिः । परिसंख्येयम् । उत्तरे केशपक्षे त्रिरेव । न चतुर्थमिति ॥ (१४)

क्षुरतेजो निमृजेत्—यत् क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वप्ता वपसि केशान् । शुन्धि शिरो मास्यायुः प्र मोषीः—इति ॥ १५ ॥

क्षुरतेजो निमृजेत् यत्क्षुरेण मर्चयता इत्यनेन मन्त्रेण । तेजः धारेत्युच्यते । निमृजेदिति शोधयेदित्यर्थः ॥

ततः क्षुरधारां निमृजेत् शोधयेत् मन्त्रेण । निमार्जनमवमार्जनम् । न्यवेति विनिग्रहार्थीयाविति वचनात् ॥ (१५)

नापितं शिष्याच्छीतोष्णाभिरद्भिरबर्थं कुर्वाणोऽक्षुण्वन् कुशलीकुर्विति ॥ १६ ॥

उपदिशेदित्यर्थः । किमिति । शीतोष्णाभिरद्भिरबर्थं कुर्वाणोऽक्षुण्वन् कुर्विति । एवं ब्रूयात् । क्रियां वास्य निर्दिशेदिदं कुर्विति ॥

नापितं शिल्पिनं शिष्यात् प्रेष्येत्प्रैषेण । कुशलीकरणवचनं विपरीतलक्षणया वापने वर्त्तते । येन विहितोऽयं मुण्डयति हि श्रूयते ॥ (१६)

[1] A. L. उत्तरा.

यथाकुलधर्मं केशवेशान् कारयेत् ॥ १७ ॥

स्वेन कुलधर्मेण केशवेशाः कर्तव्याः। तत्र पृथुकाचिरकादीनित्यर्थः ॥

एकशिखः त्रिशिखः पञ्चशिखो वा इति बोधायनः। पूर्वशिखः परशिख इति कुलधर्माः। तेषु यो यस्य कुलधर्मः तेन तस्य केशसन्निवेशान् कारयेत्। ततः स्विष्टकृदादि समापयेत्। वेषानित्यपि पाठे स एवार्थः ॥ (१७)

आवृतैव कुमार्य्यै ॥ १८ ॥

कुमार्यै आवृता चौलकर्म कर्तव्यम्। आवृतेति किमुच्यते। समन्त्रकं कर्म। कथं ज्ञायते। येनान्यत्र तूष्णीमित्याहुः। के पुनरिति। अपरद्वारा नित्यया वृतेति उक्त्वा तूष्णीं प्रति प्रसर्पन्तीत्याहुः। तेन ज्ञायते सर्वस्य कर्मण उपदेश इति। यद्येवं स्यात् तेनैवोपदेशं कुर्यात्। कस्मात्। अविशेषाभिधानादुभयोः प्राप्नुयात्। तदेतन्नोपपद्यते। किं कारणम्। कुमाराधिकारात्। कुमारं जातमिति वचनात्। तेन विशेषोपदेशः। यद्येवं कुमार्याश्चेत्येवमस्तु। यत्तस्या न ग्रहणं करोति तेन मन्यामहे—अविशेषेण भवितव्यम्। किंतु एवकारश्चात्र विद्यते। तस्मादावृतैवात्र भवति। न मन्त्रः। यदुक्तं अन्येष्वावृद्ग्रहणेषु[1] मन्त्र इति तन्न विलक्षणत्वान्निर्देशस्य। तत्रावृद्ग्रहणमात्रमेव[2]। अत्र त्वेवकारः क्रमार्थ एव। तस्मात् कर्मणा भवितव्यम्। न मन्त्रेण[3]। एवं ते ब्रुवतो[4]

[1] A. L. अन्येष्वपि ग्रहणेषु.

[2] A. तत्रापि ग्रहणमात्रमेव. L. तत्र पाणिग्रहणमात्रमेव.

[3] A. L. न कर्मणा.

[4] A. L. एवं नैव कुर्वतो.

दोषः[1] प्राप्नोति। तूष्णींभूतस्य तत्रैके प्रतिपन्नाः। भवति होमः अमन्त्रक इति। वयं तु नैवम्। किं कारणम् अदृष्टत्वात्। तस्मात्कर्मैव भवति न होमः। तूष्णीं द्वितीये उभयत्रेति तत्र अमन्त्रकः प्राक्कृतो होमः। इह त्वमन्त्रकस्य प्रवृत्यैव भवितव्यं नोपपद्यते। तस्मादावृन्मात्रं भवति। आवृत्युक्तार्थम्। अत्र तु होमं केचिदिच्छन्ति। होमेन भवितव्यं। कस्मात् अविशेषात्। कर्मग्रहणाच्च। अन्ये आवृद्ग्रहणात् होमं नेच्छन्ति। तूष्णीं होमो नास्ति ॥

आवृता अमन्त्रकमित्यर्थः। कुतः। येनान्यत्र आवृतेत्युत्क्वा तूष्णीमित्याह। अपरया द्वारा निरयावृता सदो द्वारं चाभिमृश्य तूष्णीं प्रतिप्रसर्पन्तीति। नैतदेवम्। एवकारोऽत्रावधारणार्थः। आवृत्तन्त्रमेव भवति न मन्त्र इति। तेनावृतेत्यस्य तूष्णीमित्ययमर्थ इति सिद्धम्। एवञ्चेदोषः। अमन्त्रकं होमः प्राप्नोति। इष्टमेव न एतदिति केचिदाहुः। अन्ये होमो न भवतीत्याहुः। अमन्त्रकस्य होमस्य क्वचिदप्यदृष्टत्वात्। ननु तूष्णीं द्वितीये उभयत्रेत्यत्र दृष्ट इति शङ्का न कार्या। तत्रापि प्रजापतये स्वाहा इति मन्त्रोऽस्त्येव ॥ (१८)

इति प्रथमे सप्तदशी कण्डिका

एतेन गोदानं ॥ १ ॥

एतेनेति चौलकर्मोपदिश्यते। एतेन चौलकर्मणा गोदानं व्याख्यातम् ॥

[1] A. L. होमः for दोषः

व्याख्यातमिति शेषः । एतेनेति कृत्स्नोपदेशः ॥ (१)

तत्र विशेषमाह—

षोडशे वर्षे ॥ २ ॥

विशेषान् वक्ष्यामः ॥

तृतीयस्यापवादः । अत्र मातुरुपस्थोपवेशनं न भवति । अयुक्तत्वात् ॥ (२)

केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान् कारयेत् ॥ ३ ॥

ये तु केशशब्दाः तेषु श्मश्रुशब्दाः कर्तव्याः । तत्र केशशब्दाः अदितिः केशान् वपत्विति । वप्त्रा वपसि केशानिति च । अथ कस्मादयं विलक्षणो निर्देशः । एकत्रैकवचनेन अन्यत्र बहुवचनेन । केशशब्द इत्येकवचनेन श्मश्रुशब्दानिति बहुवचनेन ब्रवीति । अविवक्षितमेवेदं बहुवचनम् । जातिपरत्वान्निर्देशस्य उभयत्रापि भवति । जातिपरो निर्देशः । नेत्युच्यते । लोकप्रसिद्ध एवायं शब्दः । श्मश्रूणि वापयति[1] केशान्निकृन्ततीति । द्वौ वेह केशशब्दौ[2] । विलक्षणनिर्देशं कुर्वन्नेतत् ज्ञापयति । विधिगतस्यापि केशशब्दस्य स्थाने श्मश्रुशब्दः प्रतीयते इति । कः पुनरसौ विधिगतः केशशब्दः । दक्षिणे केशपक्षे इति । तेनेहापि दक्षिणे श्मश्रुपक्षे इत्येतत्सिद्धं भवति[3] ॥

[1] A. L. कारयति.
[2] A. वेह केशशब्दे L. वेहशब्दे.
[3] L. omits भवति.

केशशब्दे त्विति जातावेकवचनम्। श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरो निर्देशः। तेन त्रयः श्मश्रुशब्दाः। तत्र अदितिः केशान्वपतु। वप्ता वपसि केशान्। दक्षिणे केशपक्षे। इति त्रिषु ते कार्याः। तन्त्रगतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्याभावाद्विधिगतस्य ग्रहणम्। तेन दक्षिणे श्मश्रुपक्षे इति साधितं भवति ॥ (३)

श्मश्रूणीहोन्दति ॥ ४ ॥

इह तु श्मश्रूणां उन्दनेन[1] तु क्लेदनं केशानां दृष्टम्। तदिह श्मश्रूणां विधीयते। तेन नात्र समुच्चयः। इहशब्देन श्मश्रूणामिहोन्दनं भवति न केशानाम् ॥

शिर उन्दनस्यापवादः ॥ (४)

शुन्धि शिरो मुखं मास्यायुः प्रमोषीः—इति ॥ ५ ॥

क्षुरमार्जनेऽधिकारो भवति ॥

क्षुरनिमार्जनेऽयं विशेषः ॥ (५)

केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि संग्रव्यति ॥ ६ ॥

अस्य संप्रेषस्य क्व निवेशो भवति। किंमादौ[2] मध्ये अन्त्ये इति। आदौ तावत्प्राप्नोति। यद्यत्पश्चादुपदिश्यते तत्तदादावेव निवेश्यते इति। यथाग्नीध्रस्य तृतीयत्वे प्राप्ते प्रतिप्रस्थाता तृतीयो भवति एवमिहापि भवितव्यम्। तदेतन्नोपपद्यते। संख्याचोदितानामेतदेव भवति। नियम-

[1] A. मुण्डनेन L. मुण्डनं.
[2] A. L. किंवादौ.

स्थानानां वा । तेनोभयोरभावात् अन्ते एव निवेशो भवति । केशश्मश्रु-लोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्वित्यन्ते उपदेशकः शब्दः ॥

शीतोष्णाभिरद्भिरबर्थं कुर्वाणोऽक्षुण्वन् कुशली केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्-संस्थानि कुर्विति नापितशासनम् ॥ (६)

आप्लुत्य वाग्यतः स्थित्वाहःशेषमाचार्यसकाशे वाचं विसृजेत वरं ददामीति ॥ ७ ॥

आप्लुत्य स्नात्वेत्यर्थः । वाग्यत इति मौनेनाहःशेषं तिष्ठतीति । आचार्यसकाशे वाचं विसृजेत । किमिति वाग्विसर्गो भवति । वरं ददा-मीति ॥

तत आप्लुत्य स्नात्वेत्यर्थः । वाग्यत इत्यमन्त्रयमाणः । स्थित्वेत्युपवेशन-प्रतिषेधः । एवमहःशेषं स्थित्वास्तमिते आचार्यसमीपे वरं ददामीति वाचं विसृजेत् ॥ (७)

वरद्रव्यमाह—

गोमिथुनं दक्षिणा ॥ ८ ॥

ददाति ॥

ननु भिक्षुरयम् । कथमस्य गोमिथुनसम्भवः । उच्यते । यथास्य प्रावर-णादिसम्भवस्तथैतस्यापि ॥ (८)

संवत्सरमादिशेत् ॥ ९ ॥

एतत्कर्म कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशेत्। तत्र कस्मिन्[1] काले व्रतादेशनं कर्तव्यम्। कुतः संशयः। रात्रिरधिकृता[2]। रात्रौ तद्व्रतादेशनाभावः[3]। कस्मात्। अविहितत्वात्। तेन व्रतादेशनं पूर्वं कृत्वा संवत्सरान्ते इष्टं कर्म कुर्वन्ति। एवमेके। तत्र नैवम्। संवत्सरान्ते अन्यस्य कर्मणो विधानात्। तेनेह गौदानिकं कर्म कृत्वा अन्यस्मिन्नहनि व्रतादेशनं कर्तव्यम्॥

एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशेत् वक्ष्यमाणेन विधिना चरेत्। रात्रौ व्रतादेशनानुपपत्तेः अपरेद्युः कार्यम्॥ (९)

इति प्रथमे अष्टादशी कण्डिका

अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत्॥ १॥

जन्मनः प्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनयनं कर्तव्यम्। कथं ज्ञायते। जाताधिकारात्। कुमारस्य चोपनयनं कर्तव्यम्। कुमाराधिकारः कुमारीनिवृत्त्यर्थः। अनुवर्तते यद्येवं नार्थोऽधिकारेण पुंलिङ्गोपदेशात्। ब्राह्मणमुपनयेदिति कुमारस्यैव प्राप्नोति। नेत्युच्यते। जातिनिर्देशे च लिङ्गवचने अविवक्षिते। तद्यथा। ब्राह्मणो न हन्तव्य इति। एवं[4] ब्राह्मण्यपि

[1] A. L. तस्मिन्.
[2] A. एधिकृता L. संवत्सरोषिकृता.
[3] तत्तातादेशभावः
[4] Before एवं A. has एवं ब्राह्मणो न हन्तव्य इति extra.

न हन्येत । एवमिहापि ब्राह्मण्या अप्युपनयनं प्राप्नोति यद्यधिकारो नानुवर्तते ॥

जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । कुमारमिति वर्तते कुमारीनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥ (१)

गर्भाष्टमे वा ॥ २ ॥

गर्भाष्टमे वा ब्राह्मणस्योपनयनं कर्तव्यम् । स्मृतिदृष्टेन वायमर्थः । पुनः संख्या विधीयते । इह तु जन्मनोऽधिकारात् जातस्यैव संख्या प्राप्नोति । तस्मात् गर्भादित्यारभ्यते ॥

गर्भप्रभृत्यष्टमे वोपनयेत् ॥ (२)

एकादशे क्षत्रियम् ॥ ३ ॥

एकादशे वर्षे क्षत्रियमुपनयेत् । गर्भैकादशे वचनमस्ति । न त्वधिकारात् । गर्भाष्टमे इति गर्भैकादशे इति प्राप्नोति । एवमुत्तरस्यापि विधिः साध्यते ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा एकादशे वर्षे क्षत्रियमुपनयेत् ॥ (३)

द्वादशे वैश्यम् ॥ ४ ॥

द्वादशे वर्षे वैश्यमुपनयेत् । गर्भद्वादशे वा । ब्राह्मणादीनामेतेष्वेव कालेषूपनयनं भवति । अन्यस्मिन्नपि लभ्यते इत्यत आह ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यमुपनयेत् ॥ (४)

आ षोडशात् ब्राह्मणस्यानतीतः कालः ॥ ५ ॥

अष्टमाद्वर्षादारभ्य यावत्षोडशवर्षमिति तावदुपनयनं लभ्यते । तत्राकारोऽयमभिविधौ ॥

षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्योपनयनकालोऽतीतो न भवति ॥ (५)

आ द्वाविंशात् क्षत्रियस्य । आ चतुर्विंशात् वैश्यस्य । अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ ६ ॥

एभ्यः संवत्सरेभ्यः षोडशद्वाविंशचतुर्विंशेभ्य[1] ऊर्ध्वं अनुपनीतास्ते पतितसावित्रीका नाम भवन्ति । संज्ञाप्रयोजनं पतितसावित्रीक उद्दालव्रतं चरेदिति ॥

षोडशद्वाविंशचतुर्विंशपर्यन्तेषु अनुपनीताश्चेत् पतितसावित्रीकाः भवन्ति । संज्ञायाः प्रयोजनं पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेदिति । अत ऊर्ध्वमिति वचनं पूर्वसूत्रेष्वाकारा अभिविधाविति ज्ञापनार्थम् ॥ (६)

नैनानुपनयेन्नाध्यापयेन्न याजयेन्नैभिर्व्यवहरेयुः ॥ ७ ॥

नैनानुपनयेदिति । एते पतितसावित्रीका उपनयनादिसंस्कारैर्न संस्कर्तव्याः अचीर्णप्रायश्चित्ताः । तत्र किमर्थं सर्वे एतैः सम्बध्यन्ते । उपनयनप्रतिषेधे सर्वाणि हि प्रतिषिद्धानि[2] भवन्ति । अत्रोच्यते ।

[1] L. omits द्वाविंश.
[2] L. प्रसिद्धानि.

कयाचिद्युक्त्या लोभादज्ञानाद्वोपनीतस्यापि सतः अचीर्णप्रायश्चित्तस्य नैवोत्तराणि कर्तव्यानीत्येवमर्थं सर्वेषामनुक्रमेण क्रियते ॥

अचीर्णप्रायश्चित्तानिति शेषः । उपनयनप्रतिषेधादेव सर्वत्र प्रतिषेधे सिद्धे यदि केनचिल्लोभादज्ञानाद्वोपनीताः स्युः तथापि नैवोत्तराणि कर्माणि पतित-सावित्रीकाणां कुर्यादिति सर्वेषां पाठः क्रियते ॥ (७)

अलङ्कृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसमहतेन वाससा संवीतमैणेयेन वाजिनेन ब्राह्मणं रौरवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यम् ॥ ८ ॥

तत्र कुमारस्य अलंकरणं भूषणादीत्येतदुक्तं भवति । कुशलीकृत-शिरसमिति वापितशिरसमित्यर्थः । अहतेन वाससा संवीतं नवेन वाससा प्रावृतमित्यर्थः । ऐणेयेन वाजिनेन ऐणेयेन वा चर्मणा प्रावृतं ब्राह्मणम् । रौरवेण क्षत्रियं रौरवेण चर्मणा क्षत्रियं प्रावृतम् । आजेन चर्मणा प्रावृतं वैश्यम् । तत्रैतानि चर्माणि वासोभिर्विकल्प्यन्ते । उभयेषां प्रावरणार्थत्वात् ॥

कुशलीकृतशिरसं वापितशिरसमित्यर्थः । अहतं नवम् । अपुराणमनुप-भुक्तमित्यर्थः । तेन वाससा संवीतं प्रावृतमित्यर्थः । ऐणेयेन वा अजिनेन चर्मणा प्रावृतं ब्राह्मणमानीय होमं कुर्यात् । एवमुत्तरत्रापि नेयम् । एतानि चर्माणि वाससा सह विकल्प्यन्ते । उभयेषां प्रावराणार्थत्वात् वाशब्दाच्च ॥ (८)

यदि वासांसि वसीरन् रक्तानि वसीरन् काषायं ब्राह्मणो माञ्जिष्ठं क्षत्रियो हारिद्रं वैश्यः ॥ ९ ॥

यदिशब्दोऽयमनित्यार्थः[1] । एवं सति वाससा वसनमनित्यं प्राप्नोति । यदा च प्राप्नुवन्ति तदा रक्तान्येव न शुक्लानि । तेनान्यथा

[1] A. L. यदिशब्दोऽयमित्यर्थः

विन्यासं करिष्यामः । वासांसि वसीरन् । तेन वाससां नियतं वसनम्[1] । यदिशब्देन त्विदं[2] रक्तानामनित्यत्वं ज्ञापयति । यदिशब्दो निदर्शयति । यदि रक्तानि काषायं ब्राह्मण इत्येवमादिविभागः । काषायं ब्राह्मणस्यैव नियम्यते । एवमुत्तरयोः ॥

वासांसि वसीरन्नित्येवं सूत्रच्छेद इष्टः । वासांसि वसीरन् परिदध्युरित्यर्थः । यदीत्युत्तरेण सम्बध्यते । तेन नियमेन परिधानं सिद्धम् । पक्षे शुक्लान्यपि सिद्धयन्ति । यदि रक्तानि वसीरन् काषायं ब्राह्मणः माञ्जिष्ठं क्षत्रियः हारिद्रं वैश्यः । एवं रक्तानां वसनमनित्यं । तथा च गोतमः—वासांसि क्षौमचीरकुतपाः सर्वेषां कार्पासं वाविकृतं काषायमप्येके वाल्कं ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठहारिद्रे इतरयोः— इति ॥ (९)

तेषां मेखलाः ॥ १० ॥

भवन्ति ॥

उच्यन्ते इति शेषः ॥ (१०)

मौञ्जी ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या क्षत्रियस्य आवी वैश्यस्य ॥ ११ ॥

ब्राह्मणस्यैव मौञ्जी । नान्यस्य । एवमुत्तरयोः क्षत्रियवैश्ययोः ॥

मौञ्जी ब्राह्मणस्य नान्यस्य । ब्राह्मणस्य तु मौञ्जी वान्या वा । न नियमः । एवमुत्तरयोर्ज्ञेयम् ॥ (११)

[1] A. वाससां नियमो वसने. L. वाससा नियतो वसाने.
[2] A. L. त्वयं

तेषां दण्डाः ॥ १२ ॥

तेषां दण्डा ॥

उच्यन्ते इति शेषः ॥ (१२)

पालाशो ब्राह्मणस्य । औदुम्बरः क्षत्रियस्य । बैल्वो वैश्यस्य । केशसंमितो ब्राह्मणस्य । ललाटसंमितः क्षत्रियस्य । प्राणसंमितो वैश्यस्य ॥ १३ ॥

दण्डादिनियमो मेखलाभिर्व्याख्यातः ॥

दण्डनियमो मेखलाभिस्तुल्यः ॥ (१३)

इति प्रथमे एकोनविंशतितमा कण्डिका

सर्वे वा सर्वेषां ॥ १ ॥

सर्वे वा दण्डाः[1] सर्वेषां विकल्पेन भवन्ति । पालाशो ब्राह्मणस्येत्येवमादयः ॥

सर्वे दण्डाः सर्वेषां भवति पालाशादयः ॥ (१)

[1] A. repeats सर्वे वा दण्डाः

समन्वारब्धे हुत्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते ॥ २ ॥

समन्वारब्धे जुहोति आचार्यः । कस्मिन्[1] समन्वारब्धे । कुमारे । कस्मात् । अधिकृतत्वात् । हुत्वा उत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते ॥

आज्यस्य बर्हिष्यासादनान्तं कृत्वा समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणि इध्माधानाघारान्तं कृत्वा पूर्वोक्ताज्याहुतीर्हुत्वा उत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते । ब्रह्मचारी तु तीर्थेन प्रविश्य आचार्यस्य दक्षिणत उपविशेत् । तीर्थं नाम प्रणीतानां पश्चिमो देशः । सर्वत्र तीर्थेनैव प्रविश्य कर्म कुर्यात् ॥ (२)

पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख इतरः ॥ ३ ॥

पुरस्तादाचार्यस्य प्रत्यङ्मुखोऽवतिष्ठते इतरः कुमारः ॥

आचार्यस्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखो ब्रह्मचारी अवतिष्ठते ॥ (३)

अपामञ्जली पूरयित्वा—तत् सवितुर्वृणीमहे—इति पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयत्यासिच्य—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसौ—इति तस्य पाणिना पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

स्थित्वा अपामञ्जली पूरयित्वा आचार्य आत्मनः कुमारस्य च । तत्रार्थादाचार्यस्यान्यः पूरयति । तत्सवितुर्वृणीमहे इत्येतयर्चा पूर्णेनाञ्जलिना आचार्यः पूर्णमञ्जलिमवक्षारयति कुमारस्य आसिच्य । देवस्य त्वेत्यनेन मन्त्रेण तस्य कुमारस्य पाणिना पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयान् । अथोदासेचने

[1] A. L. omit कस्मिन्.

सिद्धे किमर्थमासेचनग्रहणं पुनः क्रियते । तत्रेदं प्रयोजनम् । कथमाचार्य आसेचनं कुर्यात् । असाविति सर्वनामनिर्देशस्थाने विभक्त्यर्थः ॥

अपामुभयोरञ्जली पूरयित्वा स्वस्य पूर्णेनाञ्जलिनास्य पूर्णमञ्जलिमवक्षारयति तत् सवितुर्वृणीमहे इति मन्त्रेण । ब्रह्मचारिणोऽञ्जलौ आत्मनोऽञ्जलिमवसिञ्चतीत्यर्थः । ततो देवस्य त्वेति मन्त्रेण तस्य पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् । आचार्याञ्जलिमर्थादन्यः पूरयति । आसिच्येति वचनं कथं आचार्योऽवक्षारणं कुर्यात् न कुमार इत्येवमर्थम् । इतरथा पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयतीत्युक्ते कस्याञ्जलिं कोऽवक्षारयतीति सन्देहः स्यात् । आसिच्येति वचने तूच्यमाने समानकर्तृकत्वनिर्देशात् यः पाणिं गृह्णाति सोऽवसिञ्चतीति ज्ञायते । तेनाचार्योऽवक्षारयतीति सिद्धम् । असावित्यस्य स्थाने सम्बुड्या ब्रह्मचारिनाम ब्रूयात् ॥ (४)

सविता ते हस्तमग्रभीदसौ—इति द्वितीयम् । अग्निराचार्यस्तवासौ—इति तृतीयम् ॥ ५ ॥

सविता ते इत्यनेन मन्त्रेण द्वितीयं पाणिं गृह्णाति । अग्निराचार्यस्तव इति तृतीयं पाणिं गृह्णाणि ॥

सङ्ख्यावचनं प्रथमहस्तग्रहणदृष्टाञ्जलिपूरणादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ (९)

आदित्यमीक्षयेत—देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी । तं गोपाय । स मामृता—इत्याचार्यः ॥ ६ ॥

आदित्यमीक्षयेत् देव सवितरित्यनेन मन्त्रेण । आचार्य इमं मन्त्रं ब्रूते[1] । तत्रैके द्विधैनं[2] मन्त्रं कुर्वन्ति । देवसवितरेष ते ब्रह्मचारी । तं गोपाय

[1] A. ब्रवते.
[2] A. तत्रैके द्वि (ब्रूते तत्र केचि)च्चैनं.

इति आचार्यस्य भवति । स मामृतेति ब्रह्मचारिण इति । अनेन मन्त्रेण आचार्यमीक्षते इति । एवमेके कर्मेदं प्रतिभाष्यन्ते विप्रतिपन्नाः । तदेतन्नोपपद्यते द्विधाकरणम् । मन्त्रस्याविभक्तत्वान्मन्त्रविभागकरणं नास्ति । न मन्त्रविभागः स्यात् । ननु च अनितिका[1] अपि मन्त्रा भवन्ति । रथारोहे[2] चक्रयोरधिष्ठानस्य च यथा[3] भिन्न इति । नास्ति । एवमिहापि । तदेतन्नोपपद्यते । कस्मात् । तुल्यत्वात्तत्र । स एव प्रयोक्ता उभयोर्मन्त्रयोः । इह तु कर्त्रन्तरम्[4] । तस्मात्[5] एकमिच्छन्ति[6] । ननु च येऽप्येकमिच्छन्ति[7] तेषामप्याचार्यग्रहणमकर्तव्यम्[8] । कस्मात् । आचार्यस्यैवायं[9] मन्त्रो भविष्यतीति यथान्येषु[10] मन्त्रेषु । तत्तु क्रियते ज्ञापकार्थम् । अन्यत्र कृण्वन्तीक्षितुं मन्त्रो यथा स्यात् । भुक्तवन्तमपामञ्जलिपूर्णमादित्यमुपस्थापयेत् त्वं व्रतानाम्—इत्ययम् । तस्मादाचार्यग्रहणमपि कर्तव्यम् । आचार्यस्यैवायं मन्त्रो भवतीति साधितम् ॥

ततो ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेत् मन्त्रेणाचार्यः । आचार्यग्रहणं ज्ञापनार्थम् । अन्यत्रेक्षणे ब्रह्मचारिणो मन्त्रो नाचार्यस्येति । तेनादित्यमीक्षयेत् । मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे इत्यत्र ब्रह्मचारिणो मन्त्रः सिद्धः ॥ (६)

[1] A. अनतिका. L. अनत्तिका.
[2] L. यथा रोगे.
[3] L. बयवा.
[4] L. कर्मान्तरम्.
[5] A. L. य for तस्मात्.
[6] A. L. एवमिच्छन्ति.
[7] L. omits ननु च up to इच्छन्ति.
[8] A. L. तेषामाचार्यग्रहणं कर्तव्यम्.
[9] L. omits एव.
[10] A. L. यथा पुनरेषु.

कस्य ब्रह्मचार्यसि । प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि । कस्त्वा कमुपनयते । काय त्वा परिददामि । इति ॥ ७ ॥

कस्य ब्रह्मचार्यसि इत्ययं चाचार्यस्यैव भवति मन्त्रः । कस्मात् । अधिकृतत्वात् । प्रदानसंयोगाच्च[1] । प्रजापतयेऽसौ ब्रह्मचारी प्रदीयते प्रजापतिना[2] उपनीतोऽसाविति । एतदुक्तं भवति ॥

जपेदितिशेषः मन्त्रलिङ्गात् । प्रजापतये ब्रह्मचारी प्रदीयते । तेनाचार्यस्यायं मन्त्रः ॥ (७)

युवा सुवासाः परिवीत आगादित्यर्द्धर्चेनैनं प्रदक्षिणमावर्तयेत्॥८॥

युवा सुवासा इत्यर्धर्चेनैनं प्रदक्षिणं ब्रह्मचारिणमावर्तयेत्[3] । एनमिति प्राप्नोति[4] । कस्मात् । अधिकृतत्वात् । तन्न प्रारभ्यते कथमावर्तयितुर्मन्त्रः स्यान्नावर्त्यमानो ब्रूयात् कुमारः[5] ॥

अनेनार्द्धर्चेन एनं ब्रह्मचारिणं प्रदक्षिणमावर्तयेत् । एनमिति वचनं कथं आवर्तयितुर्मन्त्रः स्यान्नावर्त्यमानो ब्रूयात् कुमार इत्येवमर्थम् । अर्द्धर्चग्रहणमृङ्निवृत्त्यर्थं । अन्यथा ऋचं पादग्रहणे इत्यृक् स्यात् ॥ (८)

तस्याध्यंसौ पाणी कृत्वा हृदयदेशमालभेतोत्तरेण ॥ ९ ॥

[1] L. omits प्रदानसंयोगाच्च.
[2] A. L. प्रजापतिनासौ.
[3] L. omits णं ब्रह्मचारिण.
[4] A. L. न प्राप्नोति.
[5] A. मन्त्रं न आनम्यान्नावर्तमानो ब्रूयात् तं कुमारम् .

तस्य ब्रह्मचारिणः अध्यंसौ । अधीत्युपरिभावे । अंसयोरुपरि[1] पाणी कृत्वा अंसयोः हृदयदेशमालभेतोत्तरेणार्धर्चेन या प्रकृता ऋक् । आलभेतेत्युक्तं भवति ॥

अधीत्युपरिभावे । ब्रह्मचारिणोऽसयोरुपरि स्वस्य पाणी कृत्वा तस्य हृदयदेशं स्पृशेदुत्तरेणार्द्धर्चेन ॥ (९)

अग्निं परिसमूह्य ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात् तूष्णीं वै प्राजापत्यम् । प्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवति इति विज्ञायते ॥ १० ॥

तत्र परिसमूह्येत्येतदपार्थकम् । कस्मात् । प्रकृतत्वात् । अग्नेः संस्कारार्थं परिसमूहनं क्रियते । संस्कृतश्चायमग्निः तेनाग्निं परिसमूहेति । सकृन्मन्त्रमारब्धम्[2] । तदिदमारम्भप्रयोजनं भवति । अन्यार्थमारभ्यते । कस्मात् । तत्रैवारभ्यते[3] यत्र प्रयोजनमिति । प्रकरणमुपजीवन्नाचार्य इहारभते[4] । प्रथमं चेदं समिदाधानम् । तस्मादत्रापि प्रारब्धम् । किं पुनः प्रयोजनमिति । सायं प्रातः समिधमादध्यादित्यत्र । ब्रह्मचारिग्रहणमाचार्यनिवृत्त्यर्थम्[5] । अतश्च ज्ञापितं भवति ब्रह्मचारिग्रहणात् यथा आचार्यस्यैव पूर्वमन्त्रा भवन्तीति । तूष्णीं यत्कर्म क्रियते तत् प्राजापत्यम् । विज्ञायते इति ब्राह्मणम् । यस्मात् प्राजापत्यो ब्रह्मचारी तस्मात् तूष्णीं समिधमादधाति । कथं पुनः प्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते । यस्मादयं

[1] A. L. here only न instead of अंसयोरुपरि.

[2] A. L. सकृन्मन्त्रारब्धम्.

[3] A. तत्रैव नारभ्यते । L. तत्रैवमारभ्यते.

[4] A. इहारभ्यते L. मारभ्यते for इहारभते.

[5] L. अपार्थकं extra before आचार्य.

परिदत्तः[1] । कस्त्वा कमुपनयते । काय त्वा परिददामीत्यनेन प्राजापत्यः संवृत्तः । सर्वत्र च प्राजापत्याहुतिषु तूष्णीमेवोपदेशः । तेनोपपद्यते तेषां[2] प्राजापत्या ब्रह्मचारीति ॥

अत्र परिसमूहनमनर्थकं संस्कृतत्वादग्नेः । उच्यते । सायंप्रातः समिदाधाने पर्युक्षणपरिसमूहने यथा स्यातामिति परिसमूहनवचनम् । अत्र तु परिसमूहनाद्यकृत्वैव तस्मिन्नेवाग्नौ ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थं । यस्मात् यत् प्राजापत्यं तत् तूष्णीम् । ब्रह्मचारी च प्रजापत्यः इति श्रूयते । तस्मात् तूष्णीं समिधमादध्यात् ॥ (१०)

इति प्रथमे विंशतितमा कण्डिका

मन्त्रेण हैके—अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे तया त्वमग्ने वर्द्धस्व समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहा—इति ॥ १ ॥

एके आचार्याः समिदाधानं मन्त्रेणेच्छन्ति । तत्र हकारोऽभिमतपक्षप्रदर्शनार्थः । पूर्वपक्षस्य श्रुतिसंयोगात बलीयस्त्वं दृष्ट्वा इह हकारः प्रयुज्यते । तस्मात्तुल्यबलीयस्त्वं भवति[3] । तुल्ययोगे च विकल्प उपपद्यते । अग्नये समिधमाहार्षम्—इत्यनेन मन्त्रेण ॥

[1] A. परिधत्तः L. परिदधत्तः

[2] L. येषां.

[3] L. सिध्यति.

एके मन्त्रेण समिदाधानमिच्छन्ति । हशब्दोऽभिमतज्ञापनार्थः । तेन पूर्वस्य श्रुत्याकृष्टत्वेऽपि उभयोस्तुल्यत्वं सिद्धम् ॥ (१)

स समिधमाधायाग्निमुपस्पृश्य मुखं निमार्ष्टि त्रिः तेजसा मा समनज्मीति ॥ २ ॥

स ब्रह्मचारी । समिधमाधाय अग्निमुपस्पृश्य मुखं निमार्ष्टि त्रिस्तेजसा मा समनज्मि—इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र स[1] इत्यनर्थकम् । कस्मात् । प्रकृतत्वात् । तत्रारभ्यते नियमार्थम् । अन्यत्र[2] समिदाधाने न ब्रह्मचारी[3] प्रसज्येत । समिधौ वा जपेद्वेत्यत्र मा भूदिति । समिद्ग्रहणं न[4] कर्तव्यं प्रकृतत्वात् । तत्क्रियते उभयोरपि पक्षयोर्यथा स्यादिति । तदेतन्नोपपद्यते । तत्र समिद्ग्रहणस्य[5] प्रत्यक्षोपदेशात् । तत्क्रियते कथमयं विधिः कृत्स्न उभयत्र स्यादिति । आधायग्रहणं किमर्थम् । सायं प्रातः समिधमादध्यादित्यत्र सायं प्रातः यथा स्यादुत्तरो विधिरिति ॥

ब्रह्मचारी समिधमाधायाग्निमुपस्पृश्य मुखं निमार्ष्टि मन्त्रेण त्रिः । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । सग्रहणं समिधौ वा जपेद्वेत्यत्र वक्ष्यमाणो विधिर्माभूत् समिद्ग्रहणमुभयोरपि पक्षयोरुत्तरो विधिर्यथा स्यात् इति । आधायग्रहणं सायं-प्रातः समिधमादध्यात् इत्यत्रापि यथा स्यात् ॥ (२)

तेजसा ह्येवात्मानं समनक्ति इति विज्ञायते ॥ ३ ॥

[1] A. L. मन्त्र instead of तत्र स.

[2] A. अयमत्र and L. अमन्त्र for अन्यत्र.

[3] A. ब्रह्म चात्र इत्यनेन चारी.

[4] A. L. omit न.

[5] L. समिद्ग्रहणे.

अथ श्रुत्याकर्षः कस्मात् क्रियते । यथाग्नेरत्प्युपस्पर्शनं त्रिः स्यादित्येवमर्थम् ॥

श्रुत्याकर्षः कथमग्न्युपस्पर्शनमपि त्रिः स्यादिति ॥ (३)

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्रं इन्द्रियं दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु । यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासम् । यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासम् । यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम् । इत्युपस्थाय जान्वाच्योपसंगृह्य ब्रूयात् अधीहि भोः सावित्रीं भो अनुब्रूहि—इति ॥ ४ ॥

मयि मेधां इत्यनेन मन्त्रेणोपस्थाय जान्वाच्योपसंगृह्य ब्रूयात् । किमिति अधीहि भोः सावित्रीं भोः अनुब्रूहि इति[1] ॥

षड्भिरुपस्थाय दक्षिणं जान्वाच्य विधिवदुपसंगृह्याचार्यं ब्रूयात् अधीहीति प्रैषेण ॥ (४)

तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह पच्छोर्ध्वर्चशः सर्वां ॥ ५ ॥

तस्य ब्रह्मचारिणः वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्णाति । कतरेण वाससा पाणी संगृह्णातीत्येतत्संदिह्यते । ब्रवीति । यदुत्तरं वास आचार्यस्य तेन गृह्णाति । अत एवास्याधिकारात् । अधिकार आरभ्यते ।

[1] A has पच्छोऽर्धर्चशः सर्वाम् here as well as at the end of the next sūtra.

कथम् । ब्रह्मचारिणो यद्वासस्तेन पाणी संगृह्णीयादिति । संगृह्य सावित्री-मन्वाह पच्छः अर्धर्चशः सर्वामिति ॥

तस्य ब्रह्मचारिणः परिहितेन वाससा प्रावरणस्यानित्यत्वात् स्वस्य पाणिभ्यां च तस्य पाणी गृहीत्वा सावित्रीमन्वाह ॥ (५)

यथाशक्ति वाचयीत ॥ ६ ॥

यथाशक्ति वाचयीत पच्छस्तथार्धर्चशः तथा सर्वाः । एवं पच्छ इत्युच्यमाने तथा सर्वा वाचयति यथा शक्तिर्भवति ॥

अयं पादं पादमुक्त्वा तेन वाचयति । यदि ब्रह्मचारी पादं वक्तुं न शक्नोति ततस्तेन यथाशक्ति वाचयीत । एवमर्द्धर्चशः । एवं सर्वाम् ॥ (६)

हृदयदेशेऽस्योर्ध्वाङ्गुलिं पाणिमुपदधाति मम——व्रते हृदयन्ते दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकव्रतो जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम्——इति ॥ ७ ॥

वाचयित्वा हृदयदेशेऽस्योर्ध्वाङ्गुलिं पाणिमुपदधाति । मम व्रते इत्यनेन मन्त्रेण । हृदयदेशे[1] हृदयदेशसमीपे उपदधाति स्थापयतीत्यर्थः ॥

ब्रह्मचारिणो हृदयदेशसमीपे स्वस्य पाणिमूर्ध्वाङ्गुलिं उपदधाति स्थापयति मन्त्रेण ॥ (७)

इति प्रथमे एकविंशतितमा कण्डिका

---

[1] L. omits this.

किञ्च, भक्त्या तं घटयित्वा चतुरोऽपि पुमर्थांस्तस्य साधयितुं किलायमपरो यत्नः ; तत्रापि प्रतिविधास्यते ।

कर्णमूलः—(सप्रश्रयम्) देव, युगविगमसमयसमसमुदितमार्तण्डमण्डलस्येवाखण्डितप्रतापस्य तवापि कियान् स रसः, शोषणे वा तस्य तव किं न महिमातिशयः । तथाहि—

वर्धनपूर्वकं देहहितकार्याहारादिसेवनप्रकारम् । विना । सः-रस एव । जिह्वाचापलं-विविधरसविशिष्टाशनजातानाम् आस्वादने रसनाया लौल्यम् । उद्भाव्य-समुत्पाद्य । ध्वंसयिष्यते-शरीरस्य विनाशं विधास्यति । रससेवनावसरे पथ्याहारस्य परिपालनावश्यकतामालोच्यैव रसरत्नसमुच्चये एकादशेऽध्याये "कण्टारीफलकाञ्जिकं च कमलं तैलं . . " इत्यादिभिः पथ्याहारा बहवः सन्ति प्रतिपादिताः ॥२१॥

न केवलं ऐहिकस्यासाधारणफलस्य प्रदातू रसस्य सिध्यर्थं स मन्त्री यतते, अपि तु पुमर्थानाम् आमुष्मिकसिद्धिसम्पादकानाम् अस्मद्यूथमूलच्छेदहेतूनां साधनाय स जीवं संधुक्षयतीत्याह **किञ्चेत्यादिना** । भक्त्या-परमेश्वरविषयक्या । तं-जीवम् । घटयित्वा-योजयित्वा । प्रतिविधास्यते-पुमर्थसाधकोद्यमानां विघाताय यतिष्यत इति यावत् । **देवेति** । युगविगमसमयः-युगान्तकालः, प्रलयकाल इति यावत; तस्मिन्, समसमुदितानां-एककालेनोदयमधिगतवताम्, मार्तण्डानां-द्वादशादित्यानाम्, मण्डलं-व्यूहः, तस्येव । अखण्डितप्रतापस्य-अप्रतिहतपराक्रमस्य ; सूर्यपक्षे संवर्तमेघादिभिरपि कथंचिदप्यसंशमनीयसन्तापसंयुतातपस्येत्यर्थः । तवापि । सः रसः कियान् । तस्य-रसस्य । शोषणे-नीरसीकरणे । तव । महिमातिशयः-अनितरसाधारणः प्रभावः । किं न । अस्त्येवेत्यर्थः । रस इत्यस्य सलिलमित्यपि पाक्षिकार्थः ; अपां शोषणे मार्तण्ड इव रसशोषणे भवानपि प्रभवति सर्वथेति भावः । तामेव शक्तिं निरूपयति तथाहीति ।

दृष्ट्वा वैरिचमूसमूहमवशादुद्वेलमुज्जृम्भित-
क्रोधात् सङ्गररङ्गसीमनि भवत्युद्दामबद्धादरे ।
जीवः क्व क्व च तस्य मन्त्रिहतको विज्ञानशर्मा पुन-
र्दृश्येरन् क्व तृणाग्नितुल्यमहसस्तस्याल्पसारा रसाः ॥ ३२ ॥

पाण्डुः—आः, अस्त्वेतत् । भद्र, कथय कीदृशी प्रकृतीनां प्रवृत्तिः ।

दृष्ट्वेति । वैरिचमूसमूहं-शत्रुसेनानिवहम् । दृष्ट्वा । अवशात्-स्वयमेव निर्नि-रोधं यथा तथेत्यर्थः । किञ्च उद्वेलं-निर्मर्यादं यथा तथा । उज्जृम्भितक्रोधात्-अभिवृद्धप्रकोपात् हेतोः । भवति-त्वयि । सङ्गररङ्गसीमनि-रणाङ्गणभूमौ । उद्दामबद्धादरे-बलवदाहितश्रद्धे सति । (अद्धा निबद्धादरे इति पाठे-सत्यं आहितश्रद्धे सतीत्यर्थः) जीवः क्व-जीवराजः कुत्र तिष्ठेदित्यर्थः । (जीवः कः इति पाठे जीवः कीदृशः, त्वत्समक्षं स क्षुद्रः स्यादित्यर्थः) तस्य मन्त्रिहतकः-तदीयो दुष्टः सचिवः । विज्ञानशर्मा च क्व दृश्येत । यत्र क्वचित् पलायनमेव तयोर्गतिरिति भावः । तस्य-जीवस्य विज्ञानशर्मणो वा । तृणाग्नेः-आश्रितशुष्कयवसस्य आश्रया-शस्य, तुल्यं-दौर्बल्यतस्तत्सदृशम्, महः-तेजः, वीर्यमिति यावत्, येषां ते । अत एव अल्पसाराः-बलेनातिलघिष्ठाः । रसाः-विविधाः पारदादयः पुनः । "रसो रसेन्द्रः सूतश्च पारदो मिश्रकस्तथा । इति पञ्चविधो जातः क्षेत्रभेदेन शम्भुजः" इति रसस्य पञ्चविधत्वं प्रसिद्धम् । रसोपरसादिभिः सिद्धानि विवि-धान्यौषधानि वा । क्व दृश्येरन्-प्रकुपितस्य दुस्सहतेजसस्तव पुरस्तात् रसोऽयं नीरसो भूत्वा क्वापि निलीयेतेति भावः । तव पुरतो न केवलं जीवराजः, तत्सचिवो विज्ञानशर्मा च, परं तु पारदादयस्तत्साधिता रसाश्च स्युरकिञ्चित्करा इति कर्णमूलः पाण्डोरुत्साहमभिवर्धयत्यनेन वाक्येन ॥ ३२ ॥

आः इति कर्णमूलोक्त्या आमोदनपूर्वकक्रोधसूचकः शब्दः । अस्त्वेतत्-प्रासङ्गिकागतोऽयमास्तां विचार इत्यर्थः । प्रकृतीनां-पौरजनानाम् । प्रकृति-शब्देन वातादिदेहप्रकृतयश्चार्थाल्लभ्यन्ते ।

के स्वामिनि दृढभक्ताः के प्रबलाः के च दुर्बला नगरे ।
अरिमित्रोदासीनाः के पुनरङ्ग त्वया दृष्टाः ॥ ३३ ॥

कर्णमूलः—कथयामि, देव श्रूयताम् ।

तत्र प्रकृतयस्तिस्रो वातपित्तकफात्मकाः ।
तत्र यः प्रबलो वातः स तु स्नेहैर्वशीकृतः ॥ ३४ ॥

के स्वामिनीति । अङ्गेति सप्रेमामन्त्रणम् । नगरे-शरीराख्ये पुरे । स्वामिनि-जीवराजे । दृढभक्ताः-अत्यन्तप्रीतिमन्तः । के । प्रबलाः-बलिष्ठाः । के । दुर्बलाश्च-तथा दृढभक्तिमत्सु हीनबलाश्च । के । स्वामिनि निरवधिकभक्तियुक्तैरपि दुर्बलैः कातरैश्च तैर्न किमपि स्यात् फलम् ; वीर्यबलादिविशिष्टैरपि तैर्भक्तिरहितैश्च न किमपि स्यात् प्रयोजनम् ; इति प्रथमाङ्कव्याख्याने निर्दिष्टा नीतिरत्राप्यनुसन्धेया (दृश्यतां प्रथमाङ्के २९ पद्यव्याख्यानम्) । पुनः-किञ्च । अरिमित्रोदासीनाः के-के तस्य जीवस्य प्रकृतिषु शत्रवः, के तस्य सुहृदः, के च मध्यस्थाः । त्वया । दृष्टाः-तत्रावलोकिताः ॥ ३३ ॥

तत्रेति । तत्र-पुरे । प्रकृतयः-जननकाले जायमानाः स्वभावाः प्रजापर्यायत्वेन अत्र निर्दिश्यन्ते । तिस्रः-त्रिविधाः प्रकृतयो दृष्टा इति यावत् । ताश्च वात-पित्त-कफात्मकाः । 'शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयान्तरे । यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता' इति द्वन्द्व-सान्निपातिकसङ्कलनेन यद्यपि सप्त प्रकृतयः प्राक्तनैः सुश्रुतादिभिः सन्त्यभिहिताः, तथापि सर्वासां दोषत्रयान्तर्गतत्वात् 'शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणेव विषक्रिमेः । तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक्' इत्यानन्तरिककालजैः वाग्भटाद्याचार्यैः सूचितां रीतिमनुसृत्य तिस्रः प्रकृतयोऽत्र प्रतिपादिताः । शरीराख्ये पुरे वात-पित्त-कफात्मकास्त्रिविधाः प्रकृतयः, त एव प्रकृतयः—राज्याङ्गभूताः प्रजा इत्यर्थः । तासां तादात्विकीमवस्थामपि विशदयत्युत्तरार्धेन तदानन्तरिकश्लोकेन च । तत्र-तासु प्रकृतिषु । प्रबलो यो वातः-

किञ्च—

तदनुगतं यत् पित्तं मधुरमयैस्तद्विजेयमुपचारैः ।
षड्गुर्यस्तत्र कफस्तीक्ष्णोपायैर्वशं स चानीतः ॥ ३५ ॥

वायुनामा दोषः । अतिबलवत्त्वं च वायोः सर्वैरायुर्वेदाचार्यैश्चरकादिभिर्विवृतमस्ति । यथा—'प्राणादिभेदेन पञ्चात्मा वायुः प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां नियन्ता प्रणेता च मनसः । सर्वेन्द्रियाणामुद्योगकरः । सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा । सर्वशरीरधातुव्यूहकरः सन्धानकरः शरीरस्य । प्रवर्तको वाचः । स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता । कर्ता गर्भाकृतीनाम् ।' इत्यादीनि बहूनि प्राकृतानि विकृतानि च कर्माणि स्वबलेन महता निर्वर्तयितुं प्रभवति वातः । सः-तादृशो वातस्तु । स्नेहैः—घृत-तैल-वसा-मज्जाख्यैश्चतुर्भिः शुद्धैः संस्कृतैर्वा स्नेहौषधैः । वशीकृतः-स्वायत्तीकृतः ; यथा कुपितः सन् शरीरे कमपि सङ्कटं विकारं वा नोपजनयेत् तथा प्रकृतिभावं वातो नीत इत्यर्थः । 'वातस्योपक्रमः स्नेहः' इत्युक्तप्रकारेण प्रकृतिष्वन्यतमो वातः प्रकोपावस्थामनधिगत्यैव समुपशमित इत्यर्थः । अन्यत्र प्रबलरिपुपक्षे "प्रबलेऽरौ सामदाने" इति राजनीतिमनुरुध्य बलेन दुर्दमो वाताख्यः शत्रुः स्नेहैः-सामप्रयोगैः दानादिभिश्च स्नैग्ध्यमाविष्कृत्य वशीकृतः-स्वानुकूलो विहित इति च सरसः श्लेषार्थः ॥ ३४ ॥

प्रबलस्य वातस्य स्नेहेन वशीकरणानन्तरं किमुपनतमवशिष्टस्य प्रकृतिद्वयस्येति प्रश्ने प्रवृत्ते तत्र ब्रूते **किञ्चेति** । तीक्ष्णगुणः पित्ताख्यो दोषश्च किञ्चिदुच्चावचतया वातवद्दुर्जयः । वातेन संधुक्षितो हुतवह इव देहाख्यं पुरं वातानुसृतं पित्तं विदह्य विनाशयेत् । अतः कथं सा प्रकृतिः पित्ताख्यापि जीवस्यानुकूल्यमाचरेदिति पृष्टे, तत् समाधीयते **तदनुगतमिति** । तदनुगतं-तेन वातेन अनुगतं-अनुसृतम् । तं वातम् अनुगच्छतीति तदनुगतमिति वा । यत् पित्तम् । वायुवह्न्योरिव वात-पित्तयोः साहचर्यं तु सहजमेव । अतस्तस्य वीर्यं क्रौर्यं च विपरीतफलमुत्पादयेदिति विभाव्य, तत्संशयं परिहरति मधुरेति । मधुरमयैः-स्वादुप्रायैः । उपचारैः-उपशमोपायैः । विजेयं-जेतुं शक्यमिति निर्णीतं

पाण्डुः—अथ कीदृशो मनसो वृत्तान्तः ।

कर्णमूलः—

उद्दामबुद्धिविभवेन मनस्तु तत्र
विज्ञानशर्मसचिवेन वशीकृतं सत् ।
कार्ये महत्यधिकृतं हितकारि राज्ञः
सर्वात्मनाप्यनुसरत्यधुना तमेव ॥ ३६ ॥

जीवराजादिभिरित्यर्थः । "पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम् । स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च । सौम्या भावाः पयः सर्पिः" इति पित्तविजयार्थं स्वादुशीतप्रायाः सदुपचाराः समभिहिताः । प्रबलानां साहाय्यमधिगतानां क्रूराणां च लोके वशीकरणं मधुरमयैः-हृदयङ्गमैः उपचारैः प्रकल्प्यते । पङ्गुः-सर्वथा सहायान्तरं विना प्रचलितुमशक्तः, सुतरां मन्दस्वभाव इत्यर्थः । यः कफः-तृतीया प्रकृतिः । स च । तीक्ष्णोपायैः-कटुतिक्तरूक्षप्रायैरुपचारैः । वशं-आनुकूल्यम् । नीतः-प्रापितः । "श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम् । अन्नं रूक्षाल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम्" इति कफस्य तीक्ष्णोपायसाध्यत्वं शास्त्रज्ञविदितम् । अपि च मन्दवीर्याः शत्रवोऽपि वित्रासनताडनादिभिस्तीक्ष्णोपायैरेव लोके नृपैरपरैश्च वशीक्रियन्ते । एवं वैद्यशास्त्रोक्तान् विधीननुरुध्य वातादिदोषरूपाणां प्रकृतीनां संक्षिप्तान् संशमनोपायान्, राजनीतिमनुसृत्य प्रबलानां दुर्बलानां च प्रतिपन्थिभूतानां प्रकृतिमण्डलानां सामदानदण्डादिरूपोपायैः स्वायत्तीकरणप्रकारांश्च श्लेषोक्त्या साधु समर्थितवान् कविः ॥ ३५ ॥

अथ कीदृश इति । मनसो वृत्तान्तः कीदृशः— मनसश्चेष्टा किमध्यात्मपरा भवति, अथ काम-क्रोध-मदादीनामधीना सती उन्मादादीनामस्मदीयानामनुकूला वर्तते वा इत्याकाङ्क्षा ।

उद्दामेति । तत्र-शत्रुपुरे । मनस्तु । उद्दामः-अतिबलीयान्, अनियन्त्रितप्रसर इति यावत्; बुद्धेर्विभवः-मतिविकासविशेषः यस्य तेन । विज्ञानशर्म-

पाण्डुः—अथ विज्ञानशर्मस्पर्धिनो ज्ञानशर्ममन्त्रिणः कीदृशः प्रकारः ।

कर्णमूलः—

विज्ञानमन्त्रिमन्त्रैर्विविधैरसकृद्विधूतनिजशक्तिः ।
स ज्ञानशर्ममन्त्री तिष्ठति केवलमसौ स्वरूपेण ॥ ३७ ॥

सचिवेन । वशीकृतं-तत्प्रतिभाविशेषेण बलादाकृष्य तदायत्तीकृतं सत् । महति-प्रभाषेण प्रथिम्नि । कार्ये-आधिपत्ये । सर्वेषामपीन्द्रियाणां निग्रहपूर्वकं निखिल-लोकनियन्तुः परमेश्वरस्य प्रसादलाभाय समुचिते निरवधिकानन्ददायिनि निदि-ध्यासनाख्ये कर्मणीति भावः । अधिकृतं-तत्कार्यनिर्वहणधुरन्धरत्वेन नियोजितं सत् । राज्ञः-जीवराजस्य । हितकारि-आनुकूल्यं संपादयत् सत् । तं-जीवमेव । अधुना । सर्वात्मना-अशेषेणापि प्रकारेण । अनुसरति । विचित्रेण विज्ञानशर्मणो मतिप्रभावेण सुतरामावर्जितं मनश्च बाह्यैरान्तरैश्चोद्यमैः सर्वथा जीवराजस्य श्वःश्रेयसायैव प्रवृत्तमिति भावः ॥ ३६ ॥

प्रकृतयः प्रभोर्जीवराजस्य वशंवदाः समभवन्; पक्षद्वयेऽपि मध्यस्थ-भावमवलम्बमानं मनश्च बलवदद्य जीवासक्तमभवत्; अथ सयूथ्यैरन्तःकलह-माचरद्भिः स्याद्राज्यस्य बलवत्पालितस्यापि कदाचित् सङ्कटे पतनम् इति विचार्य तद्विषयं पृच्छति अथेति । अथ-एवममीषु सर्वथास्माकं प्रतिकूलतामधिगतेषु सत्स्वित्यर्थः । विज्ञानशर्मणा स्पर्धिनः-प्रतिद्वन्द्वीभवतः । ज्ञानशर्मणः-मुक्त्यनु-कूले मार्गे एवैकान्तप्रवृत्तिमतस्तदाख्यस्य जीवसचिवस्य । "मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" इत्यमरः । प्रकारः-रीतिः । कीदृशः ।

विज्ञानमन्त्रीति । सः-त्वत्कूटमन्त्रोपयोगित्वेन त्वयालोच्यमानः असौ ज्ञानशर्माख्यो मन्त्री । विविधैः-ऐहिकानां नैकविधानां श्रेयसाम् आपादकैः; त्रिवर्गसाधनोचितैरिति भावः । विज्ञानमन्त्रिणः मन्त्रैः-विमर्शपूर्वकयुक्तिविशेषैः । असकृत्-अनुपदम्, बहुवारमित्यर्थः । विधूता-तिरस्कृता, निजशक्तिः-स्वसामर्थ्यं

एवंविधविविधविचित्रचरित्रविस्मापितसकललोकस्य स्वामिहितकरणैकतानस्य तस्य मन्त्रिणः पारे खलु वाङ्मनसयोश्चरिताद्भुतानि । तथा हि—

तत्तद्दुर्घटराजकार्यघटनाव्यापारपारीणया
शक्त्या दुष्प्रसहस्य तस्य वचनैर्नानोपपत्त्यन्वितैः ।
निर्द्वन्द्वोऽपि स निर्गुणोऽपि च निराकारोऽपि निर्लेपनो-
ऽप्यायः कष्टं प्रतिपक्षतामुपगतो जीवो विचेष्टेत नः ॥ ३८ ॥

यस्य सः; तथाभूतः सन् । स्वरूपेण केवलं-ज्ञानाख्यं स्वकीयं रूपमनपहाय स्थितः सन्, स्वोचितनिश्रेयसमार्गे जीवं प्रवर्तयितुं सर्वथा चासमर्थो भूत्वेत्यर्थः । तिष्ठति-ज्ञानाख्यनाममात्रावशिष्टः सत् क्वचित् कोणे लीन एवास्त इति भावः ॥ विज्ञानशर्मणो निसर्गसिद्धैस्त्रिवर्गसाधनोपायैर्विवशीकृते जीवे ज्ञानशर्मा तत्पुरतः संप्रत्यकिञ्चित्करः स्वयं क्वचिज्जोषमास्त इति भावः ॥ ३७ ॥

एवंविधेति । एवंविधानि-पूर्वोक्तरीत्या प्रकृति-मनो-बुद्धि-ज्ञानशर्मप्रभृतीनां वशीकरणसमर्थानि, विविधानि-नानाप्रकाराणि, तथा विचित्राणि-अद्भुतानि यानि चरित्राणि-प्रख्यातकृत्यानि तैः विस्मापिताः सकललोकाः येन तस्य । स्वामिहितस्य करणे एकतानस्य-स्वप्रभोरनुकूलाचरणैकनिरतस्य । तस्य-तथाविधप्रभाववतः । मन्त्रिणः । चरिताद्भुतानि-आश्चर्यावहानि कर्माणि । वाङ्मनसयोः पारे खलु-अवाङ्मनसगोचराणीत्यर्थः । तथा हीति तान्येवोपपादयति ।

तत्तदिति । तत्तद्दुर्घटराजकार्याणां-अनितरदुस्साध्यानामनेकविधानां राज्य-निर्वहणकृत्यानाम्, घटनाव्यापारे-साधनोद्यमे, पारीणया-प्रभवत्या । शक्त्या-स्वसामर्थ्येन । दुष्प्रसहस्य-आक्रमणानर्हस्य । तस्य-मन्त्रिणः । नानोपपत्त्यन्वितैः-विस्तम्भणीयविविधहेतूपसृष्टैः । वचनैः-वाचोयुक्तिभिः । सः-जीवः-इति जीवराज अत्र जीवात्मा व्यवहृतः । निर्द्वन्द्वोऽपि-सुख-दुःख जन्म-मरणादिभिः द्वन्द्वदोषैर्विरहितोऽपि । निर्गुणोऽपि-रजस्तमःप्रभृतिभिर्गुणैरस्पृष्टोऽपि । निराकारोऽपि-स्थूल-

तस्मादेवंस्थिते प्रकृतिमण्डले दुर्भेद्ये च शत्रुपक्षे महदत्याहितमापतिष्यति । (इति भयं नाटयति ।)

पाण्डुः—(विचिन्त्य) मा बिभेहि । तत्रापि काचिदस्त्यबाधिता नीतिः ।

कर्णमूलः—कीदृशी ।

पाण्डुः—श्रूयताम् ।

यच्चञ्चलं प्रकृत्या विषयेषु मनो निसर्गदुर्दान्तम् ।
तत्कामादिभिरेतैर्भेदयितुं शक्यते शनकैः ॥ ३९ ॥

सूक्ष्म-श्वेत-रक्तादिरूपैः स्वरूपैरनन्वितोऽपि । निर्लेपनोऽपि-संसृतिसंबन्धादिवासनादोषादिभिरस्पृष्टोऽपि । "तेजस्स्वरूपो निर्द्वन्द्वो निराकारो निराश्रयः । निर्लिप्तो निर्गुणः साक्षी" इत्येवमादिप्रमाणनिर्दिष्टलक्षणविशिष्टो जीवात्मेति भावः । तथाविधोऽपि जीवः । नः-यक्ष्मपक्षीयाणाम् । प्रतिपक्षतां-शत्रुभावम् । उपगतः-प्राप्तः सन् । विचेष्टेत-प्रवर्तेत । स्वेषाम् उन्मूलनकर्मणि महामतेरघटनघटनापटीयसो मन्त्रिणो मन्त्रबलात् समुद्युक्तः स्याज्जीव इति सम्यगवगत्य महान्तं मनःक्लेशं समुद्वेगं च सूचयति आः कष्टमिति ॥ ३८ ॥

तस्मादिति । प्रकृतिमण्डले-राज्याङ्गभूते प्रकृतीनां समूहे । "राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च" इत्यमरः । वातादिप्रकृतिसमवाये च । एवंस्थिते-पूर्वनिर्दिष्टरीत्या विज्ञानशर्ममन्त्रविवशस्य जीवराजस्य सर्वात्मना स्वाधीनत्वं समधिगते सति । शत्रुपक्षे । दुर्भेद्ये-दुर्जये च सति । अत्याहितं-जीवितापोहहेतुकं महद्भयम् । तत्रापीति—तादृशे समुपनतेऽप्यवस्थान्तर इत्यर्थः । अबाधिता-अमोघा । नीतिः-परिहारपद्धतिः ।

तमेव नीतिप्रकारं विशदयति **यच्चञ्चलमिति** । यत्-यस्मात् कारणात् । मनः-अन्तःकरणाख्यमाभ्यन्तरमिन्द्रियम् । प्रकृत्या-स्वभावत एव । चञ्चलं-अती-

